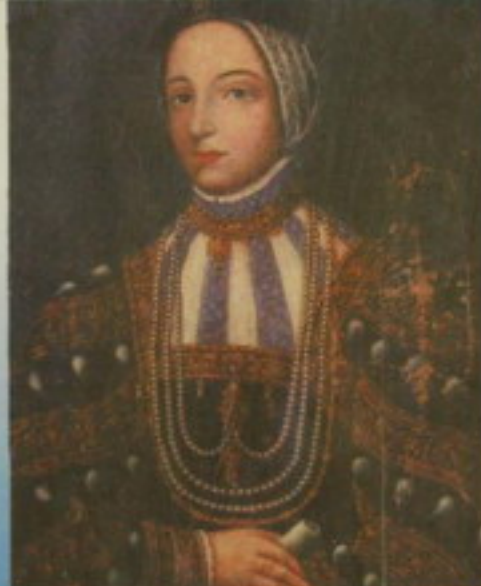

Наталя Яковенко

Українська шляхта

з кінця XIV до середини
XVII століття

Волинь і Центральна Україна

КРИТИКА

Український науковий інститут
Гарвардського університету

Інститут Критики

Natalya Yakowenko

The Ukrainian Nobility

From the End of the 14th to the Middle
of the 17th Century

Volhynia and Central Ukraine

Second Revised Edition

Krytyka
Kyiv 2008

Наталя Яковенко

Українська шляхта

з кінця XIV – до середини
XVII століття

Волинь і Центральна Україна

Видання друге, переглянуте і виправлене

Критика
Київ 2008

ББК 63.3(2Ук)4
Я47

Монографію «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна» доктора історичних наук, професора НаУКМА Наталі Яковенко присвячено історії упривілейованого стану на теренах України у складі Великого князівства Литовського та Корони Польської, формуванню з розмаїтих груп військовослужбового населення та князівської верхівки єдиного «шляхетського народу» та його розвитку протягом понад двох століть від входження руських земель до ВКЛ й аж до козацької революції 1648 року. Головним об'єктом авторської уваги є витоки та соціальна структура української знаті, її персональний і чисельний склад, правовий та майновий статус елітарних груп.

Перше видання книжки, підготованої ще наприкінці 1980-х років, вийшло у світ 1993 року й одразу перетворилося на інтелектуальний бестселер, а відтак і на бібліографічний раритет, зокрема з огляду на те, що ця розвідка відкривала або й сама фактично створювала цілу предметну ділянку, відтоді активно та плідно досліджувану вітчизняними і зарубіжними науковцями. Нове видання істотно переглянуто, насамперед у фактографічному і термінологічному аспектах, виправлено та доповнено. Найгрунтовнішого доопрацювання зазнали біографічні та генеалогічні дані, вміщені у численних таблицях і схемах.

Художник
Ярослав Гаврилюк

Картограф
Дмитро Вортман

Дизайн схем
Тамари Масленнікової

Книжку видано у світ завдяки щедрій підтримці
Українського наукового інституту Гарвардського університету

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання
у будь-якій формі та в будь-який спосіб без письмової згоди
правовласників заборонено

ISBN 966-8978-14-5

© Наталя Яковенко, текст, 2008
© Дмитро Вортман, мапа, 2008
© Видавництво «Часопис «Критика»», 2008

Зміст

Переднє слово.....	9
<i>Розділ перший</i>	
Загальні напрями еволюції стану	
На порозі стану: від бояр-рицарів до бояр-шляхти.....	17
Кодифікація правового статусу упривілейованих груп у литовсько-руському законодавстві XV – першої третини XVI століття.....	37
Другий Литовський Статут 1566 року як кодекс «народу-шляхти». Витоки гербової традиції.....	49
Нижні щаблі ієрархічної драбини: шляхи формування, регіональні відмінності	59
<i>Розділ другий</i>	
Князі	
Роль і місце князів у ментальності українського Середньовіччя.....	77
Персональний склад князівського прошарку. Князі з погляду закону і традиції	87
Здобутки і втрати князів у реформах 60-х років XVI століття.....	109
Спалах князівської потужності в останній третині XVI – першій половині XVII століття. Князі-господарі та князі-слуги	121
<i>Розділ третій</i>	
Пани	
Походження титулу «пан»	131
Персоналії та кількісний склад прошарку панів на Волині у першій половині XVI століття.....	135
Персоналії та кількісний склад прошарку панів на Київщині та Брацлавщині у першій половині XVI століття	161
Особливості правового та звичаєвого статусу панського прошарку (XV – середина XVI століття)	195
Доля панської верстви в суспільних змінах кінця XVI – початку XVII століття. Виділення маєтніших груп	205
Польське землеволодіння в Україні наприкінці XVI – у першій половині XVII століття. Магнати польського походження	225

Зміст

Розділ четвертий

Зем'яни-шляхта

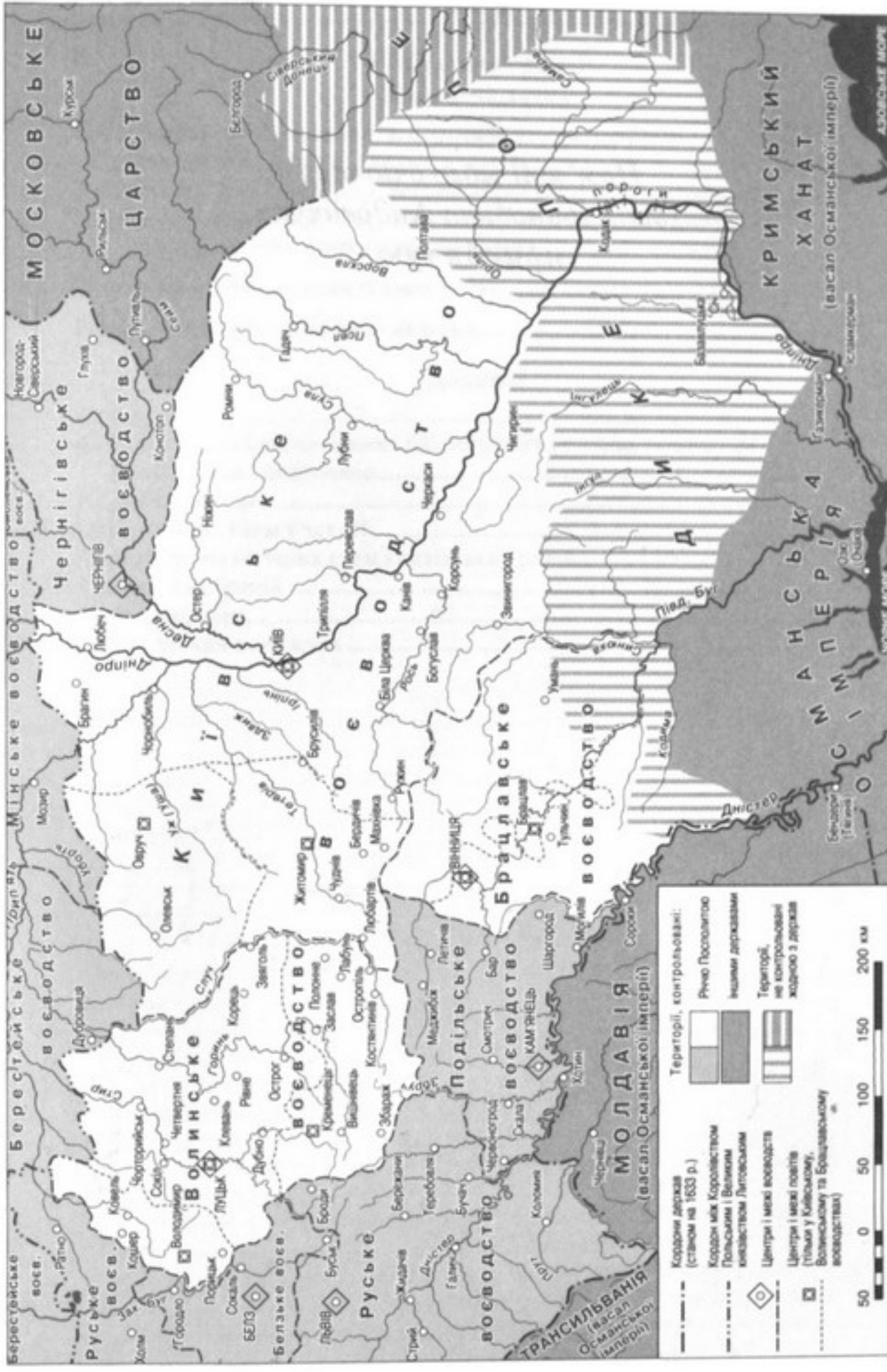
Господарські зем'яни-шляхта: боротьба за утвердження в шляхетських правах, характер занять	245
Залежні зем'яни: специфіка регіональних груп	271
Чисельність шляхетської верстви в останні десятиліття перед Хмельниччиною (спроба підрахунку)	285
На варті старовини (замість висновків)	295
Генеалогічні схеми князівських родів	301

Додатки

Примітки	373
Список літератури, архівних і бібліотечних установ, посилання на які подано скорочено.....	415
Перелік таблиць.....	418
Перелік мап і схем у тексті.....	420
Перелік генеалогічних схем князівських родів.....	421
Список ілюстрацій	423
Показчик імен.....	429
Географічний показчик	460

*Пам'яті мого вчителя
Івана Івановича Андрейчука
присвячую*

Мапа-схема Волині та Центральної України середини XVI – початку XVII століття

Переднє слово

Цю книжку писалося у 1989–1990 роках, а за повільності тодішньої видавничої машини вона побачила світ аж 1993-го, яким накладом – мені й досі невідомо, мабуть, невеликим, бо вже наприкінці 1993-го – на початку 1994-го її годі було шукати по книгарнях. Книжка мала приголомшливий успіх, як видно тепер, із відстані часу – загалом передбачуваний, бо треба зважити на екзотичність для тодішньої української історіографії «шляхетської» теми. Адже цілком справедливим було моє звернення до читача, яке дозволю собі тут повторити:

Передбачаю, що не тільки пересічний шанувальник старовини, а й історик-фахівець, який спеціально не займається українським середньовіччям, прочитавши назву цієї книги, з подивом запитає: «А хіба у нас була своя шляхта?» І по-своєму матиме рацію. Пізнання нашого минулого розвивалося настільки нерівномірно, що на його карті в силу багатьох причин зяють не те що білі плями – білі материки. Одним із таких майже недоторканих архіпелагів є, зокрема, історія української еліти.

За півтора десятиліття, що відтоді минули, історія української шляхти давно перестала бути екзотикою. Сьогодні на цій ниві, як детальніше бу-

де показано далі, працюють десятки талановитих науковців – як українських, так і польських. Тому від неодноразових пропозицій перевидати «Шляхту», які зазвучали після сякої-такої нормалізації українського книговидання наприкінці 1990-х, я зазвичай відмовлялася. По-перше, книжка здавалася мені застарілою на тлі бурхливого розростання «шляхтознавства», а по-друге, відверто зізнаюсь, мене просто вже не цікавила соціальна історія, у рамках якої її написано. Адже запропоновані тут гіпотези соціального змісту – огляд шляхів перетворення давнього руського боярства-рицарів на «народ-шляхту», а також простеження підстав для внутрішніх перетинків і неоднорідності шляхетського середовища – не викликали заперечень у рецензентів, закиди стосувалися радше дрібних неточностей¹ (зрештою, неunikненних у кожній більшій за обсягом праці), тож я не мала ні часу, ні охоти задля їх виправлення повертатися до вже забутого. В книжці й справді було чимало похибок, зумовлених тодішніми можливостями доступу до джерел: подеколи вказано неправильні дати, деякі імена подано неточно, є плутанина у складі родин, шлюбах, урядницьких посадах. Займаючись цілком іншими сюжетами, де героями виступають ті самі персонажі, що й у «Шляхті», я

принагідно вносила поправки у свій примірник книжки (як це виглядає сьогодні – прошу помилуватися на с. 303). Проте спалах генеалогічних студій, що особливо увиразнився після 2000-го року, а також вихід у світ підготованих польськими колегами переліків-довідників урядницької шляхти Київського (2002 року), Волинського (2007 року) й очікуваного з дня на день Брацлавського воєводства², які містять багато покликів на «Шляхту», а отже і наявні там помилки, врешті-решт розбудили моє сумління. Тож на чергову пропозицію перевидання – від видавництва «Критика» – я погодилася, щоби в такий спосіб погасити борг перед усіма, хто користувався книжкою досі. Як сказали би мої герої, я «внівеч скасовую» ті похибки в іменах, датах, шлюбах, урядах, що їх припустилася в старому виданні, й надалі (найімовірніше, до наступного перевидання) пропоную вважати за чинне написане тут.

Це не стосується змісту книжки. Сьогодні, ясна річ, її було би написано інакше, але не бачу причин відмовлятися від давнішого тексту. Тож внесені до нього зміни – це суто редакторська правка (і моя, і редактора, якому сердечно дякую за мозольну працю з полегшення тяжкої наукової мови). Не без авторської втіхи констатую, що запропонована два десятиліття тому схема соціального обличчя давньої руської (української) еліти виглядає прийнятною й нині. Отже, в цьому виданні основний текст, власне, залишено майже без змін, коли не брати до уваги поправок, що про них уже була мова, – передусім у генеалогічних схемах.

Натомість цілком знято тодішній вступ, і на те є кілька причин. Старий його текст складала чотири блоки міркувань: чим важлива для знання про минуле соціальна структура суспільства, чому шляхта заслуговує на «повернення в історію», на яких

джерелах зіперто працю, яку наукову літературу залучено. До двох останніх питань повернімося далі, а щодо двох перших, то вони, ясна річ, були нав'язані тогочасним станом української історіографії, для якої – почасти змушено, а почасти вже й за звичкою – головним (і самотнім!) творцем історії були «трудящі»: марксистсько-ленінський канон зобов'язував розуміти під ними селян, козацькі низи, міщан (а точніше «міську бідноту») й у вкрай рідкісних випадках – «дрібну шляхту», що їй вряди-годи дозволяли «виступати на боці народу». Отже, мені йшлося про нагальну потребу «нормалізувати» сприйняття соціальної структури давнього українського суспільства, спираючись на методологічній засаді, нині вже аксіоматичній, за якою уявити реальне життя суспільства загалом не можна без з'ясування ієрархії елементів і груп, котрі його складають³. Те саме стосується й мого реферування у вступі поглядів Володимира Антоновича та Михайла Грушевського на негативну, в їхній оцінці, роль вищих соціальних прошарків у історії України, яким народницька традиція кінця ХІХ – початку ХХ століття відводила функцію «денаціоналізатора» та головного передавача чужих, ворожих «масі народній» впливів. На сьогодні світоглядним підставам саме такого історіографічного мислення обох батьків української історіографії присвячено вже стільки праць, що навряд чи є сенс обговорювати їх наново. Те саме стосується і моїх запальних закликів уникати «вірусу сучасності» в дослідницьких текстах: для гуманітаря кінця 1980-х – «бійця ідеологічного фронту», за означенням, – воно звучало зободенно, а нині ця річ є очевидною, хочу вірити, навіть для студента.

Але ще більше тішить те, що на сьогодні застаріла подана у вступі до «Шляхти» детальна характеристика

потенціалу й обсягу судового та нотаріального матеріалу волинських актових книг, а також Литовської, Коронної та Руської (Волинської) метрик, ведених при урядових канцеляріях. Якщо під кінець 1980-х питання було на часі, бо науковці використовували актові джерела, м'яко кажучи, епізодично, то нині на щільному (й додам, блискуче інтерпретованому) використанні цього матеріалу моїми учнями вже написано монографію (Сергій Горін⁴) та довжеленну низку статей Наталі Старченко⁵, Володимира Поліщука⁶, Володимира Собчука⁷ та Ігоря Тесленка⁸. За час, що проминув по виданні «Шляхти», побачило світ і чимало публікацій самих отих джерел – із волинських⁹ і житомирських¹⁰ актових книг, із обох зібрань у тематичних вибірках¹¹, разом із матеріалами польських архівів¹² або й із суто польських зібрань, дотичних Волині¹³.

Ще стрімкіше рушило вперед освоєння метрик урядових канцелярій. Зокрема, Руській (Волинській) метриці, започаткованій у складі Коронної канцелярії з серпня 1569 року для обслуговування потреб щойно приєднаних Київського, Волинського та Брацлавського воєводств, присвятив 2002 року окреме монографічне дослідження Петро Кулаковський¹⁴; він же перед тим опублікував останній том цієї безцінної для історії України пам'ятки¹⁵, а також широко використав метрику у своїй ґрунтовній праці про Чернігово-Сіверщину 1618–1648 років¹⁶. Того ж року, що й монографія Кулаковського, побачила світ фундаментальна спільна робота київських і польських науковців – корпус реєстрів усіх документів, що їх уміщено до 29 книг Волинської метрики впродовж цілого періоду її існування, між 1569–1673 роками: самим реєстам тут передує розлога, понад 100-сторінкова, передмова ініціаторки видання Патриції Кенеді Гримстед¹⁷.

Врешті, від 1993 року почали том за томом виходити друком книги Литовської метрики – це грандіозний проєкт, задуманий ще у 1970-х, обговорюваний упродовж 1980-х¹⁸, а урухомлений за підтримки уряду незалежної Литви від 1993 року, коли світ побачив перший із томів, підготований одним з ініціаторів серії, Егідіюсом Баньонісом, прокладаючи дорогу наступним томам (на сьогодні мені були доступні 21 із-поміж них¹⁹, але вже мають бути й подальші, видані після 2004 року). 2000 року до публікації Метрики долучилися білоруські історики (нині вони опрацювали чотири томи²⁰), а 2005-го світ побачила перша українська книжка, виконана в рамках цього-таки проєкту знаним публікатором пам'яток XVI–XVII століть Володимиром Кравченком²¹. І хоча загалом до завершення справи ще далеко, бо ж «український інтерес», тобто період до Люблінської унії 1569 року, заторкує далеко за сотню книг Литовської метрики однак удоступнення цих матеріалів, високоякісне та сучасне за рівнем є без перебільшення безцінним подарунком для науковців.

Не можу оминати й кількох публікаторських новинок останнього десятиліття, пов'язаних з історією Великого князівства Литовського, що їх видано російськими науковцями в рамках спільного польсько-російського проєкту «Памятники истории Восточной Европы»²², а також солідний том кореспонденції Станіслава Конєцпольського 1632–1646 років – часу його перебування на уряді великого коронного гетьмана²³ (мабуть, годі нагадувати, наскільки щільно це пов'язано з історією України).

Не менш застарілим, ніж характеристика джерел, є у вступі до «Шляхти» й представлення історіографії проблеми. З одного боку, традиційний репертуар класичної литуаністики кінця

XIX – початку XX століття, що його там обговорено, нині зазнав ґрунтовного та вдумливого переосмислення фаховими дослідниками історіографії. З-поміж праць такого спрямування, поминаючи численні статті (а їх чимало), згадаю лише спеціальну монографію Віталія Василенка²⁴, присвячену аналізу старої литuanістики. З другого боку, політичні зміни початку 1990-х, зокрема народження двох незалежних держав, що претендують на спадщину Великого князівства Литовського, – Литви та Білорусі, спричинилися до бурхливої реанімації інтересу до минулого держави, поглинутої Російською імперією разом із рештою Речі Посполитої наприкінці XVIII століття. Досить сказати, що лише між 1991 і 2003 роками в Білорусі, Литві, Польщі, Росії та Україні було написано та видано майже 3,5 тис. (!) розвідок, присвячених Великому князівству (лідерство у цих перегонах належить традиційно активній в історичних студіях Польщі – 1416 праць, за нею йдуть Литва та Росія – відповідно 712 і 626, далі Білорусь – 464, і замикає парад Україна – 260)²⁵. Огляд ще новішої історіографічної литuanістики в Польщі містить цьогорічна стаття Анджая Закшевського²⁶, а український бік проблеми нещодавно висвітлює Катерина Кириченко²⁷.

Із-поміж праць, виданих уже після виходу в світ *«Шляхти»*, згадаю передусім ті, що містять ширші узагальнення та пропонують нові погляди на традиційні сюжети литовсько-руської, литовсько-польської та польсько-литовсько-української історії XV – середини XVII століття. Серед українських це, зокрема: урбаністичні студії Наталії Білоус та Андрія Заяця²⁸; присвячені ранньокозацьким сюжетам книжки Сергія Леп'явка та Віталія Щербака²⁹; литuanістичні розвідки Олени Русиної³⁰; історико-географічні й історико-правничі праці Миколи Крику-

на³¹; мій нарис історії середньовічної та ранньомодерної України³². Білоруським внеском у новий погляд на минуле Великого князівства стали праці Геннадзя Сагановича та Павла Лойка³³. З російських праць варто згадати нарис Андрія Дворніченка й книжки та статтю Міхаїла Крома³⁴. Доступ до литовських робіт через мовний бар'єр для мене, на жаль, утруднений, тому назву лише нову англомовну синтезу історії Великого князівства, авторами якої є Зігмантас Кяупа, Юрате Кяупене й Албінас Кунцевічюс (її литовський оригінал вийшов друком 1995 року)³⁵. Врешті, активні як завжди польські науковці: з-поміж написаних ними концептуально узагальнювальних праць не можна знехтувати книжок Криштофа Петкевича та Гжегожа Блашика³⁶, в ділянці права – монографії патріарха польського правознавства Юліуша Бардаха³⁷, в ділянці культури – синтези Марії Барбари Топольської³⁸, в ділянці конфесійних взаємин – праці Мажени Лєдке³⁹, в аналізі позицій найвищої політичної еліти – досліджень Яна Середики, Криштофа Хлаповського, Лідії Корчак, Войцеха Соколовського й Лєшка Кєневича⁴⁰, в обговоренні загальних засад шляхетської політичної культури – книжки Едварда Опалінського⁴¹, в царині патронально-клієнтарних взаємин – праць Антонія Мончака, Уршулі Августиняк і Генрика Літвіна⁴² etc, etc, etc.

Ясна річ, такий «історіографічний бум» потребував би наукового освоєння – солідаризації з одними міркуваннями та дискусії з іншими, а відтак треба було би писати, по суті, ще одну книжку про шляхту Волині та Центральної України (Наддніпрянщини і Брацлавщини) – цього разу в порівняльному аспекті, простежуючи її схожість/відмінність від решти річпосполитських шляхт – власне польської та литовсько-білоруської (і то в обох випадках ду-

же регіоналізованої), галицько-руської, подільської, чернігово-сіверської. Таку роботу залишаю ентузіястам на майбутнє, бо мій власний дослідницький інтерес нині зосереджено на інших площинах минулого.

Разом із тим, теперішнє перевидання «Шляхти» завдячує більшості згаданих праць (які названим далі) уточнення дат, імен, службових переміщень і багатьох інших деталей із життя заторкнутих тут персонажів. Зокрема, найщедрішу інформацію такого роду вдалося знайти у традиційних студіях історико-генеалогічного (Льва Войтовича, Яна Тенговського, Тадеуша Василевського й Всеволода Герасименка)⁴³ та історико-геральдичного (Анатоль Цітов і Олег Однороженко)⁴⁴ спрямування, а також у дослідженнях, що простежують життя тих чи тих родів/кланів на тлі їхніх землеволодінь, клієнтарних пов'язань, політичної активності, побутових контактів тощо. Цим сюжетам нині присвячено довгу низку праць українських (Олена Бірюліна, Михайло Довбищенко, Володимир Собчук, Наталя Старченко, Ігор Тесленко)⁴⁵ і польських (Збігнєв Анусік, Анджей Каменський, Генрик Люевич, Беата Никель)⁴⁶. Не менш широку палітру персоналій і міжособистісних зв'язків пропонують студії з демографії та побуту (Ірина Ворончук)⁴⁷, землевласницької ситуації в регіоні (Андрій Блануца, Генрик Літвін)⁴⁸, міжконфесійних стосунків (Михайло Довбищенко, Оксана Задорожна, Генрик Люевич, Генрик Літвін)⁴⁹, історії шляхетських самоврядних структур Волині, Київщини та Брацлавщини (Кароль Мазур⁵⁰), сфери уявлень (Пьотр Борек, Наталя Яковенко)⁵¹.

Поза тим, на сьогодні вже написано чимало праць із новою інформацією про відомих осіб чи новим поглядом на них (Юзеф Длугош, Костянтин Єрусалимський, Януш Кус, Василь

Ульяновський)⁵²; окреме місце тут посідають вичерпні біографи князів Сангушків, уміщені до виданого 1993 року 34-го тому «Польського біографічного словника»⁵³. Не можна обійти увагою й укладених польськими істориками упродовж 1992–2007 років довідників із переліками центральних урядників Корони Польської та Великого князівства Литовського⁵⁴, а також зі списками воєвод, старост, очільників шляхетських самоврядних органів і титулярних достойників на українських теренах – у Белзькому, Волинському, Київському, Подільському, Руському та Чернігівському воєводствах⁵⁵ (на черзі – останній із «українських» томів, присвячений Брацлавському воєводству). До видань довідкового типу, що їх, як відомо, гостро потребує кожний дослідник, додам дві українські праці – Раїси Майбороди⁵⁶ й свою⁵⁷.

Вивершують цю коротко описану історіографічну піраміду монографії (наразі лише з польського пера), присвячені видатним особам чи родам аристократів українського походження: книжка Яна Відацького про князя Ярему Вишневецького⁵⁸, дві книжки Томаша Кемпи (про князя Василя-Костянтина Острозького та про рід Острозьких)⁵⁹ і найновіша студія – ґрунтовна понад 500-сторінкова монографія Ілони Чаманської про рід князів Вишневецьких⁶⁰.

Усі ці згадані повище праці та публікації джерел тією чи тією мірою прислужилися до уточнень і виправлень у новому виданні «Шляхти». Сподіваюся також, що цей стислий огляд історіографії «шляхтознавства» за понад півтора десятиліття, проминулі від часу першого видання книжки, допоможе тим, хто нині лише вступає на цю стежку.

А на завершення сердечно дякую критикам, які завважили помилки у старому виданні й отак змусили мене засісти їх виправляти.

Розділ перший
Загальні напрями
еволюції стану

На порозі стану: від бояр-рицарів до бояр-шляхти

Історія знаті у період входження земель Південно-Західної Русі до складу Великого князівства Литовського є невіддільною частиною широкого кола проблем, які стосуються перебігу української історії загалом, а серед них – і її гаданої спадкоємності стосовно соціально-політичних структур давньоруської держави. Адже відомо, що феодальне суспільство (а саме таким більшість дослідників вважає Київську Русь¹) – це суспільство досить жорстких статусів і стабільних станових категорій, якому не властива соціальна мобільність. Однією з загадок «непроглядної пільми історії», як інколи називають півтора століття від середини XIII до початку XV, є питання про те, наскільки стійким виявився механізм соціальних зв'язків, посталий за киеворуської доби. Вже не раз висловлювали цілком справедливую тезу про те, що основні форми політичної надбудови, які виникли у південно-західних князівствах до монгольського нападу, збереглися і після входження цих земель до литовської держави, традиційно виступаючи як військово-політична ієрархія панівного класу², коли, за висловом В. Т. Пашута, знать земель-анексів, «поділившись рентою з литовським панівним класом, увійшла до його складу»³. Такого пояснення, справді, цілком досить, коли йдеться

про соціологічне узагальнення. Але якщо звернутися до феодальної формації як до розгалуженої системи соціальних зв'язків між людьми, пославшись на думку А. Я. Гуревича про те, що генеза феодалізму, «як і будь-який історичний процес... проходить через живих людей»⁴, то самої констатації формаційної незмінності, очевидно, буде замало. Ба більше, в часи, відколи «починають говорити джерела», тобто десь від середини XV ст., історик із подивом помічає таке розмаїття груп і прошарків упривілейованого стану, якого не знала киево-руська доба.

Суспільну палітру Київської Русі напередодні монгольського нападу представлено доволі розвинутою пірамідою політичної надбудови. На її вершині, відразу після князів, – прошарок знаті, витворений у ході інтеграції військово-служилої верхівки (старших бояр княжих дружин) і місцевого родоплеменного нобілітету. У XIII столітті в руках цієї знаті зосереджено вже чимале отчинне землеволодіння, виникнення якого дослідники датують зламом XI–XII, обережніше – серединою XII століття⁵. Бояри-отчинники становлять групу поземельних васалів князя. Інша частина дружинного елемента, котрий зберіг тісніший зв'язок з князем, утворює порівняно новий інститут – княжий двір⁶, у якому поруч із боярами-са-

новниками складалася нижча ланка двірської ієрархії – отроки і дітські (слуги двору з числа молодшої дружини, виконавці судово-адміністративних функцій управлінського апарату)⁷. На особистих послугах у князя перебували згадувані у Галицько-Волинському літописі з XIII ст. «слуги дворні» (у північно-західних князівствах – «дворяни»⁸). Очевидно, ця модель відтворена й на нижчому щаблі, про що свідчить наявність «слуг» при дворах церковних ієрархів⁸.

За спостереженнями С. Б. Веселовського, служба княжих дружинників уже в XII–XIII ст. нерідко була спадковою. Так започатковувалися традиції васального договору («неписаної конституції феодалізму») з безумовною вірністю і службою в обмін на заступництво й опіку з боку князя-патрона⁹.

Важливішим для того, хто досліджує генезу русько-литовської знаті, є питання про існування в Київській Русі умовного землеволодіння на кшталт західноєвропейських бенефіціїв і феодин, що їх надавали дружинникам князі під обов'язок несення військової служби. Адже коли йдеться не про вузький прошарок родоплемінної чи служилої еліти, то слід визнати, що рядові маси упривілейованого прошарку з'явилися внаслідок тривалого осідання дружини на землю, з якої мусили виконуватися військові повинності. Щодо умовних давньоруських держань точиться тривала дискусія. Не заглиблюючись у розмаїття поглядів, завважимо, що В. Т. Пашуто¹⁰ визнавав наявність таких володинь у Галицько-Волинському князівстві, своєрідній контактній зоні, де через тісні зв'язки з країнами Центральної Європи почали рано утверджуватися певні елементи західного устрою. За спостереженнями Миколи Котляра, тут у першій половині XIII ст. військові люди («оружьники») у прикордонних

регіонах, небезпечних з огляду на ворожі напади, діставали земельні наділи на кшталт феодин чи бенефіціїв¹¹. На думку Котляра, який дає позитивну відповідь на питання про можливість умовного землеволодіння в Галицько-Волинській Русі, такі земельні наділи роздавали військовим слугам не лише князі, а й впливові бояри, завдяки цьому утримуючи доволі численні загони дружинників¹². Нарешті, Б. А. Рибаків припускав існування такого типу відносин у Київській землі, бо її прикордонне становище змушувало князів утримувати чималі резерви кінних дружин, наділених землею¹³.

За монгольської зверхности високу аристократію або винищили, або вона виемігрувала з небезпечних теренів Південно-Західної Русі: «біжаша вдальные страны». Як склалася доля рядової маси військово-дружинного прошарку? Михайло Владимирський-Буданов, який свого часу ґрунтовно проаналізував демографічний стан Київщини і ствердив константність її основного населення від киево-руських до пізніших часів, дійшов висновку, що «центр ваги стосовно класів населення» переміщується на нижчі групи, позначаючись на «перевазі піхоти над кіннотою, смердів над дружинниками, селян над городянами»¹⁴. Відштовхуючись від цієї тези, Михайло Грушевський висловив припущення про повну соціальну нівеляцію населення Київського князівства внаслідок розорення, зубожіння чи еміґрації «багатого класу»¹⁵. Однак відомості про конкретні персоналії київського нобілітету суперечать цій думці. Приміром, київські пани пізніших часів, доводячи давність свого земле-

⁸ Цей термін, поширений згодом у Великому князівстві Литовському, позначав виконавчу ланку надвірної великокнязівської адміністрації.

володіння, посилаються на данини Володимира Ольгердовича (1363–1395), котрі, як звичайно в таких випадках, були не *пожалуваннями*, а лише *потвердженнями* вже наявного землевласницького статусу. І то родовід багатьох із них, як, наприклад, Дідовичів Трипольських чи Єльців, сягає корінням набагато глибше – у домонгольську добу*.

На аналогічні роздуми наштовхує аналіз персоналій київських князів монгольського періоду, що його провела Олена Русина. Дослідниця аргументовано доводить, що київське «збезкняжіння» (як відомо, протягом другої половини XIII ст. у Київській землі князівської присутності не фіксують) закінчилося на зламі XIII–XIV ст., а далі тільки протягом пів століття, тобто до утвердження Володимира Ольгердовича, у зв'язку з Київщиною згадуються троє князів: Федір Київський, Андрій Вруцький (Овруцький) та Іван-Володимир Іванович Київський¹⁶. Лишається додати, що князі не могли жити в безповітряному просторі, отже – їх оточувала якась місцева знать. Це дає змогу припускати, що повного злиття землевласницько-дружинного елемента з масою «роздроблених автономних общин», яке підкреслював Грушевський¹⁷, очевидно, не відбулося.

На слушну думку Володимира Антоновича, мусила вціліти якась частина низового військового елемента з нащадків княжих дружинників, які встигли осісти на землі напередодні монгольського нападу¹⁸. Логічно припустити, що певна частина отчин, якими володіли київські пани наприкінці XIV – на початку XV ст.¹⁹, – це не питоми боярські *отчини* княжих часів, а задавлені в добу монгольського лихоліття *вислуги* простих дружинників. На користь цієї гіпотези свідчать, зокрема, і мізерний розмір згаданих землеволодінь, і їх локалізація в зоні смуг,

феодално освоєних задовго до утвердження монголів.

Зокрема, протягом таких віддалених часових проміжків, як друга половина XI – перша третина XII століть, середина XII–XIII століття, кінець XV – перша половина XVI століття, вони концентруються приблизно на тих самих місцях: на Київському Подніпров'ї – у Постугонні і Пороссі, на Київському Поліссі – в межиріччі Ужа і Тетерева, на західній і південно-західній Київщині – у басейні Здвижа й Тетерева та в трикутнику між верхів'ями Тетерева, Случі і Південного Бугу¹⁹.

Настання литовської зверхности, на думку більшості дослідників, відбулося непомітно і попервах не спричинилося до суттєвих змін у житті руських земель²⁰. Зокрема, не відбулося ані істотного перерозподілу, ані зміни поземельної власности, бо саме виникнення русько-литовської держави зіперто було на визнанні права власности за знаттю земель-анексів, яка прийняла великокнязівську владу. Збереглася і загальна модель верхніх поверхів політичної надбудови, яка склалася в княжу добу, хіба що в більших землях – Київській, Волинській, Чернігово-Сіверській – місце давньоруських удільних князів посіли члени великокнязівської династії Гедиміновичів. За гіпотезою Фелікса Шабульда, владні верхи Литви, нейтралізуючи сепаратистські тенденції, подрібнювали терени приєднаних князівств і земель на менші уділи (наприклад, на території Чернігово-Сіверського князівства 1380 року утворено три незалежні одне від одного княжіння: Чернігівське, Стародубське і Новгород-Сіверське), позбавляли удільних князів спадкового права на володіння чи переводили їх з одного уділу на другий²¹. Однак ці заходи під-

* Про це докладніше див. у розділі III.

¹⁹ Докладніше див. розділ III.

1. Великі князі литовські
Гедимін і Ольгерд. Уявні портрети
на гравюрах 1611 року

важували інтереси лише найвищої, князівської, ланки ієрархічної будівлі, не руйнуючи тогочасних співвідношень влади і власності.

Найрозвиненіші руські землі зберегли політично-територіальну єдність і після ліквідації удільних князівств у 90-х роках XIV століття. Принципові засади організації групи землевласників місцевих корпорацій гарантували уставні грамоти, які в своїй основі, на думку багатьох науковців, сягають первинних «рядів» – договорів місцевої знаті з литовськими князями, що їх уклали, коли входили до складу литовської держави²². Збереження принципу «старовини», прокламоване в цих грамотах, сприяло тому, що на українських і білоруських теренах аж до уніфікації законодавства, яку здійснив Перший Литовський Статут 1529 року, у найсуттєвіших рисах соціального ладу зберігалися давньоруські традиції²³. Закріплена в грамотах територіальна цілість колишніх земель-князівств мала політичне значення, яке, на думку М. К. Любавського, виходило далеко

за межі адміністративного поділу, бо в нього «вклалися попередні політичні організації, які певною мірою продовжували жити своїм попереднім життям» – із елементами політичної самостійності²⁴. Михайло Грушевський простежував релікти давньоруського суспільного устрою у внутрішньому житті українських земель до середини XVI ст. і навіть дещо пізніше, пов'язуючи їх руйнування лише з політичним піднесенням шляхти напередодні Люблінської унії²⁵.

Однак при збереженні найсуттєвіших засад паралельно наростали напозір непомітні, а тим часом важливі зміни, які заклали підґрунтя для оновленої й істотно зміненої, порівняно з давньоруськими часами, структури упривілейованого прошарку. В основі цих видозмін, слід гадати, лежала уточнена схема підпорядкування окремих волостей Київської і Волинської земель князеві, котрому належала центральна влада: Володимирові Ольгердовичу в Києві, Любартовичам – на Волині. За княжої доби волості, згадувані в літописах, не були, як показує ретельне дослідження Олексія Толочка, чітко окресленими територіальними одиницями. У кожно-

му конкретному випадку волость виступала як компактний комплекс земель, що їх надавали за даниною великого князя в умовне держання бенефіційного типу черговому князеві-васалу; загалом група волостей складала територію, яка належала великому князеві як главі держави, а ще точніше, не йому, а столу, на якому він «сидів»²⁶. Простежуючи аналогію між волостями (у значенні компактних поземельних комплексів киево-руського часу) і волостями-повітами, що їх фіксують джерела кінця XIV – початку XV століття, бачимо на прикладі Київського князівства незмінність їх просторової локалізації. Приміром, серед багатьох укріплених поселень на південному прикордонні Київщини, що колись складала Торчеську волость (Поросся), зберігся Канів, який вкупі з новим замком – Звинигородом – стає за литовської доби центром одного з двох пограничних повітів Поросся. Щоби зміцнити північно-західні рубежі Київського князівства, у XII столітті інтенсивно будували укріплення в Потетерев'ї, яке тоді замешкував військовий люд («дружина многое множество уже сядухуть по Тетереви»)²⁷. Наприкінці XIV століття бачимо тут «пригород» Києва Житомир, до якого «тягнуть» села з-понад Тетерева. Два окремих повіти-намісництва виникають на терені Деревської волости: Овруцький і Чорнобильський. Як і за княжих часів, у складі Київщини залишається Мозирська волость, утворюючи окремий повіт. Додавши до згаданих повітових центрів Любеч, Остер, Переяслав і Путивль, раніше не підпорядковані київським князям, а також не зафіксовані в домонгольський час Черкаси, дістанемо повний перелік «пригородів» Києва або повітв-намісництв, йому підлеглих. Кожен із них охоплював певну територію, в межах якої намісники «з руки» київ-

ського правителя (князя, згодом воеводи) чинили фіскальне, судово-адміністративне та військове управління. А загалом наприкінці XIV століття в Київській землі, якщо йти за «Списком руських городів дальніх і ближніх», внесеним до Воскресенського літопису, налічувався 71 укріплений пункт, зокрема 35 – на берегах Сули, Псла і Ворскли²⁸, приєднаних під час розширення території Київського князівства, коли витворювалася русько-литовська держава²⁹.

У цьому сюжеті, гадаю, добре видно, як «державну» форму феодалізму Київської Русі (її сьогодні визнає більшість науковців³⁰), поряд із іншими інститутами суспільно-політичного ладу, перенесено було до русько-литовської держави. Збереження старих (домонгольських) прерогатив верховної влади над територією своєї юрисдикції виявлялося, зокрема, у тому, що всі поземельні комплекси-волості, які раніше князь-володар роздавав у держання князям-васалам, переходять у підпорядкування нових (литовських) правителів: Володимира Ольгердовича в Києві, Любартовичів на Волині. Зга-

2. Монета великого князя литовського Вітовта, 1390–1430 роки

док про волості-повіти на Волині залишилося менше, ніж на Київщині, бо ті рано припинили існувати, перейшовши за великокнязівськими данинами до рук місцевих князів. Але на їх присутність

3. Печатки князів Вітовта
і Дмитра Корибута Сіверського,
1385 рік

указує велика кількість міст-укріплень, виниклих іще за часів Волинського і Галицько-Волинського князівств: Острів, Чорторийськ, Пересопниця, Корчеськ (пізніше Корець), Дорогобуж, Шумськ, Тихомль, Гнойниця, Полонне, Дубровиця, Заслав та ін.³¹.

Протягом кінця XIV – початку XVI століття всі вони (крім трьох «головних господарських замків» – Луцька, Володимира й Кременця) перейшли у власність князівських родин. Наприклад, тільки Костянтину Івановичу Острозькому було надано 12 повітів-волостей³², доти підпорядкованих Луцьку, Кременцю, почасти Києву (як-от Чуднів і Звяголь).

Опоясування держави укріпленими пунктами-замками (а фортеці у повітових центрах здебільшого будували або в прикордонні, або в місцях небезпечного сходження шляхів) ставало вагомим чинником явища, що його Михайло Владимирський-Буданов називав «військовою колонізацією», коли попереду мирних поселень висувалися замки, а довкола них осідав сторожовий збройний люд*. Логічно припустити, що разом із поземельними комплексами-волостями, які «тягнули» до замків, у підпорядкування новим владам переходили і групи землевласників, котрі володіли тут землею не за отчинним, а за військовослужбовим правом. А надто коли їхній статус цілком органічно вписувався у практику литовського князівства, де феодальні держання ленного типу фіксують із часів Міндовга (бл. 1230–1264)³⁴.

* За паралель може правити аналогічний «оборонний вал» на правобережжі Вісли, який утворили поселення збройного люду для захисту пограниччя Мазовії від прусів, ятвягів і Русі; безпрецедентну чисельність мазовецької шляхти Адольф Павінський пов'язував саме з його існуванням³³.

Детальніше процес оформлення нового територіально-адміністративного поділу можна простежити на прикладі сусіднього Поділля, де відповідні джерела збереглися ліпше. Аналіз перехідного періоду в історії тутешніх адміністративних інституцій другої половини XIV – першої третини XV століття, який провів Микола Крикун, показав, що початки повітового устрою було закладено безпосередньо з вокняжінням Коріатовичів у середині XIV ст. Своєрідною «базою» для цього стало спорудження замків та інших укріплень, які стали центрами округів-повітів у Кам'янці, Червоногороді, Смотричі, Скалі, Бакоті, Меджибожі, Язлівці³⁵. Принагідно нагадаю, що Володимир Ольгердович розпочав своє утвердження в Києві теж зі спорудження на Замковій горі добре знаного Литовського замку «з дубових колод», а в Луцьку донині височить замок Любартовичів, змуруваний за часів литовської династії. Можливо, це явище слід розглядати в ширшому типологічному плані: адже серединою – другою половиною XIV століття датують спорудження багатьох замків (зокрема Тракайського й Вільнюського) у самій Литві, яка переймала від ворогів-хрестоносців традиції оборонної фортифікації. Щодо згаданих округів-повітів, то на Поділлі їх очолювали «воєводи» (на Київщині і Волині вони звалися намісниками або державцями), підпорядковані подільському князю-правителю. Правління «воєвод», яке на Поділлі й Галичині тривало до першої третини XV століття, сягає корінням, на думку Крикуна, часів монгольського панування³⁶, а на думку Івана Линниченка й Михайла Грушевського (який ототожнював воєвод із тисяцькими княжих часів) – домонгольської доби³⁷.

Юрисдикція тодішніх воєвод, як можна судити зі згадок у подільських документах кінця XIV ст.,³⁸ поширю-

4. В'їзна («Любартова») вежа Луцького замку. Сучасне фото

валася тільки на військовий елемент: службових князів, зем'ян («землян»), бояр і «дворян», тобто слуг князів-васалів. Характерно, що в привілеях-данинах Коріатовичів на землеволодіння великим власникам – Немирі та Бедришкові (1388 і 1392) – проголошено імунітет реципієнтів та їхніх підданих від підсудности воєводам³⁹. А що у воєводському віданні перебували, як бачимо, військовозобов'язані групи населення, логічно припустити, що воєводи зосереджували не тільки судово-адміністративну, а й військову владу у своїх округах-повітах, аналогом

³⁵ Ці документи стосовно змісту, історичних реалій та персоналій проаналізував Микола Крикун; також він подав зіставлення літератури предмета³⁸.

чого є функції намісників київських «пригородів» XV століття.

Оформлення адміністративно-територіального устрою (можливо, започатковане ще за монгольських часів для створення податкових⁴⁰ округів) стало основою закріплення військово-службової підлеглості дрібних місцевих землевласників намісникам найближчих замків, до яких «тягнуло» володіння. Прив'язування тих чи тих служб до замку не було, напевно, литовським нововведенням. Якщо дотримуватися гіпотези Івана Линниченка, який досліджував специфіку статусу так званих сотенних людей у Галичині XIV–XV ст., сотенна організація сільського населення домонгольського періоду охоплювала людей із поселень, наближених до замків-фортець⁴¹. Очевидно, саме на підставі замкового підпорядкування в литовський час усталилася традиція додавати до імені землевласника територіальне означення, що саме по собі вже передбачало зв'язок із конкретним замком (повітом) і належність до відповідної територіальної корпорації. У Великому князівстві Литовському немає просто бояр чи зем'ян: кожен із них – це боярин (зем'янин) чорнобильський, овруцький, канівський, степанський, київський, чуднівський та ін. Потужній знаті-отчинникам, які набули титулу «панів» (їм присвячено розділ третій цієї книжки), вдалося вийти з-під юрисдикції повітових намісників завдяки персональному імунітету, як уже згадуваним Немирі та Бедришкові з Поділля. А рядовий військовий прошарок залишався у підпорядкуванні регіональної влади, мабуть, до кінця XV століття, аж доки гостріше постало питання про відмежування боярства-шляхти від нижчих груп. Очевидно, головним поштовхом до переходу військовослужбового шляхетського еле-

менту у пряме підданство великого князя, а не його намісників, стала система колективних імунітетів, що її детальніше розглянемо далі. Узагальнюючи, варто нагадати думку Генрика Ловмянського: державна структура у Великому князівстві Литовському зазнала феодалізації не через децентралізацію влади зверхника, як у країнах класичного феодального устрою, а завдяки розвиткові імунітетів, які підпорядковували простолюд військовому прошарку, тоді як більшість його представників залишалася у прямому підданстві володареві⁴².

Такою, як можна припустити, була доля рядового військового елемента в перехідний період між монгольською і русько-литовською добами, коли на руській основі під тиском потреб нової держави органічно поставали феодальні структури, поєднуючи давній і новий типи соціальних зв'язків.

***

Паралельно процесові, що його ми назвали б адаптацією рядових військових груп (про князів і бояр-отчинників тут не йдеться) до нових політичних обставин, виникає явище, в масовому масштабі на руських землях княжої доби не знане. Мова про залучення якнайширших верств населення, зокрема непривілейованого, до військової служби, чого настійно вимагала складна зовнішньополітична ситуація, в якій поставала молода держава – Велике князівство Литовське. Михайло Грушевський саме тут убачав початок «литовського феодалізму», який розвинувся, вважає науковець, на підставі того, що уряд, роздаючи землю під зобов'язання відбувати військову службу, відтак перейшов до жорсткої регламентації поземель-

⁴⁰ Їх наявність на Поділлі за монгольського домінування дослідив М. В. Молчановський⁴⁰.

5. Панорама Київського замку.
Фрагмент малюнка Яна Вестерфельда,
1651 рік

ної власності. Прекарні (службові) форми землеволодіння не було ані запозичено з Заходу, ані накинута руським теренам із Литви за правом завоювання: їх розвиток зумовлювали потреби державної організації, про що свідчать паралелі з військовослужбовим землеволодінням Московії, а також – хоч і в менш виразних, тимчасовіших формах – із землеволодінням західноукраїнських земель під зверхністю Корони Польської⁴³.

Зростання кількості дрібніших рицарів, яке на певному щаблі розвитку спостерігаємо у більшості західних держав, вимагало забезпечити цей прошарок відповідною економічною базою. У Великому князівстві Литовському, як і в решті країн Європи, нею стало умовне землеволодіння, надане з домену зверхника. Завважмо, що ця практика була тут цілком органічною, адже спиралася на звичаї, розвинутому ще в ранній Литві: вербувати рядове

війство з особисто вільних селян, підпорядкованих князеві⁴⁴. Поповнення військовослужилої групи «знизу», коштом двірських слуг і заможних селян, або, як їх подеколи називають, «воїнів-хліборобів», – це типовий щабель, через який перейшла більшість країн середньовічної Європи. Скажімо, в Каталонії з X століття відомий низовий прошарок збройного люду – «прсті рицарі» (*simplices milites*), які походили переважно з селян і зберігали свій статус, доки були спроможні відбувати військову службу; тих, хто не мав коня й озброєння, з лав *milites* вилучали⁴⁵. В німецьких землях наділи за службу отримували міністеріяли – представники верхньої ланки залежних груп, яких середньовічна традиція чітко відмежовувала від благородних; у XIV ст. з міністеріялів утворився прошарок

6. Кушник.
Фрагмент різьби
Віта Ствоша
з вівтаря
Маріятського
костелу
в Кракові
(профис),
1477–1489 роки

низового рицарства⁴⁶. Військову професійну групу, протиставлену шляхті, згадує Віслицький статут 1347 р., окреслюючи її представників як «рицарів, піднесених із солтиса чи селянина»⁴⁷. Надання земель на рицарському праві представникам нижчих соціальних верств за умов певних служб чи як службову винагороду засвідчено у XIII столітті в Чехії, Моравії, на малопольських теренах⁴⁸. Служилий прошарок був набагато ширшим від власне «класу феодалів» і в Росії, де в XVI столітті виокремлюються служилі люди «по прибору»: стрільці, городові козаки, пушкарі та ін., походженням здебільшого з неупривілейованих верств⁴⁹.

У Великому князівстві Литовському своєрідна «мілітаризація» держави наклала відбиток на характер соціальної ієрархії. На думку Генрика Ловмянського, саме вона сприяла тому, що інститут васалітету тут розвивався спрощено порівняно з формами «класичного феодалізму» західноєвропейського гатунку: служба основної маси землевласників із їхніх ленів^{*} і бенефіціїв мала характер «державного» обов'язку, а не особистого підданства васала за угодою із сюзереном⁵⁰.

Аналогічним шляхом розвивалося й землеволодіння Північно-Східної Русі,

де, за словами В. О. Ключевського, «кожен був зобов'язаний або боронити державу, або працювати на державу, тобто годувати тих, хто її боронить»⁵¹. Із формуванням російської централізованої держави тут поширюється помісна система – землеволодіння, зумовлене службою, не у формі особистого пожалування зверхника, а як результат діяльності адміністративного апарату⁵². Аналіз земельних пожалувань Казимира III, Владислава Опольського та Владислава Ягайла руським боярам Галичини і Західного Поділля показує, що у період між анексією цих територій і 1434 роком, тобто часом поширення на місцевий військовий прошарок привілеїв польської шляхти^{**}, землеволодіння тутешніх власників теж мало прекарний характер і його зумовлювало чітко вре-

^{*} Поняття лену у Великому князівстві Литовському і в Польській Короні трактували вужче порівняно із західноєвропейською практикою; тут воно означало прекарне землеволодіння з правом успадкування по чоловічій лінії. Саме в такому значенні цей термін вживатиметься і в моїй праці.

^{**} У Польщі процес імунізації прекарного землеволодіння від повинностей на користь володаря завершив і підсумував Кошицький привілей 1374 року.

гламентоване коло військових повинностей⁵³. Аналогії на рівні різних політичних структур potwierджують те, що на певних щаблях історичного розвитку поєднання військової служби й землеволодіння було одним із способів забезпечити внутрішньо- і зовнішньополітичні інтереси, і тривало це в різних формах доти, аж доки новітня держава не стала утримувати військо коштом власного бюджету⁵⁴.

Це, однак, не означає, що давні володіння-отчини і земельні маєтки нової генерації, набуті внаслідок великокнязівських пожалувань, повністю отожднювалися. Аналізуючи правовий статус землевласницьких одиниць у Великому князівстві Литовському, Митрофан Довнар-Запольський виділяв із-поміж них два основні типи: а) отчини («отчизни», «материзни», «дідизни») і частково наближені до них за обсягом супровідних прав куплені землі («куплі»); б) маєтки у тимчасовому держанні, надані у винагороду за службу чи з умовою виконання служби («вислуги»)⁵⁵. До того ж від самого початку отчина виступає як упривілейоване землеволодіння певного замкненого кола старої знаті, вступ до якого обмежує звичай, а з часу запровадження Першого Литовського Статуту 1529 року – і закон. Це видно, зокрема, з різниці у правах відчуження отчин і вислуг, прокламованих Першим Статутом. Якщо вислуги відчужувалися без обмежень, то з отчини можна було дарувати чи продавати щонайбільше третину землі (розд. I, арт. 15, 16), у спадок її передавали тільки прямим спадкоємцям (розд. V, арт. 12), а переважне право викупу заставлених отчинних земель мали найближчі родичі⁵⁶.

Варіації умовних землеволодінь-вислуг на кшталт бенефіціїв і ленів у XV – на початку XVI століття досить

строкаті. Основні типи земельних держань, про які йшлося у жалуваних привілеях цього періоду, можна звести до: а) тимчасових – без визначеного строку користування («до воли», «до осмотренья», «до ласки»); б) тимчасових – на конкретний, обумовлений у пожалуванні строк («на поживеньє до...», «до тых часов, поки...»). Наприкінці XV століття виникає ще одна форма пожалування – пожиттєва, або, за тодішньою термінологією, доживотна («до живота»); на початку XVI ст. з'являються її варіанти – «до двух животов» і «до трех животов»⁵⁷. Водночас скоротилася кількість надань «до воли». Зміна форми пожалування була не випадковою: вона відбивала принциповий поворот у розвитку форм землеволодіння Великому князівству Литовському, коли тимчасове держання почало поступатися місцем спадковій власності, й одним із перехідних містків до цього стало саме пожиттєве володіння⁵⁸. На цей процес указують і пожалування вислуг «на вічність», тобто з правом успадкування за умови відбування нащадками військової служби; цей варіант поширюється з другої половини XV століття, а на початку XVI століття стає зазедве не провідним⁵⁹.

Зміни в урядовій політиці пожалувань віддзеркалювали процеси, які відбувалися у житті. З другої половини XV ст. тимчасові держання поступово набирають сили спадкової давности, що не суперечило інтересам влади, зацікавленої у гарантії безперервної служби з конкретного маєтку. Певну роль, очевидно, відіграло, за спостереженнями Володимира Пічети, і тодішнє піднесення сільського господарства, а отже зростання вартості землі як джерела збагачення⁶⁰.

⁵⁶ Пор. подібні обмеження отчинного права в Московії, давніше – у Польщі⁵⁶.

У ролі вартісної цінності, якою винагороджують послуги рядових воєнків, земля виступає не лише в стосунках великого князя з підданими, а й на щаблі васалітету другого ряду. Бенефіціями, ленами і навіть маєтками з правом повного розпорядження платили великі пани власним слугам. До часів Другого Литовського Статуту 1566 року джерелом утворення службового землеволодіння другого ряду були також великокнязівські данини високої знаті на землі, уже розподілені між дрібними власниками, що автоматично передавало цих людей під юрисдикцію нового сюзерена. Все це з часом створило чималі резерви боярства «під князями і панами». (на відміну від землевласників «під господарем»)**.

У зв'язку з князівськими і панськими васалами-землевласниками джерела глухо згадують військовослужбовий прошарок власників «третьої руки», які залежали у правах володіння не від великого феодала, а безпосередньо від його васалів. Приміром, великокняжий лист-данина князеві Костянтину Острозькому на Степанську волость 1511 року згадує панцирних і путних бояр-слуг у селах, належних «степанським мешканцям, шляхетним Костюшку і його братії Федоровичам»⁶¹.

Окрім землевласників приватного підпорядкування, на околицях Великого князівства, зокрема у Київській землі, існувала ще одна форма володіння – пожалування під обов'язком військової служби. Здійснювали її великокнязівські намісники; локалізований довкола замків, такий маєток підлягав, відповідно, замковій юрисдикції. Ці пожалування мали тільки ленний характер, їх обтяжували різноманітні військові та мішані повинності, про що детальніше йтиметься у розділі четвертому. Дрібні воєнки, реципієнти таких данин, виступали, як і бояри приватно-

го підпорядкування, володільцями другої руки, залежними не від великого князя, а від його намісників.

Отже, як бачимо, структура соціальної ієрархії Великого князівства Литовського вже в XV столітті виглядає вельми строкатою і подрібненою. Пунктом, від якого на зламі XIV–XV століть почався відлік історії українських упривілейованих станів, слід вважати, на мою думку, різке збільшення чисельності низових прошарків воїнів-землевласників, що вкупі з політичними змінами власне призвело до модифікації згаданої ієрархії.

***

Основою права на землеволодіння в литовсько-руській державі була служба «конно, збройно, часу потреби войны». При цьому військовий обов'язок попервах не пов'язували ані зі знатністю походження, ані зі спеціальними привілеями, які надавали би особливих прав. За постійної потреби у збройних силах землею володіли найрозмаїтіші соціальні групи, здатні тримати зброю в руках: від службових князів до селян-воїнів. Вершину військово-ієрархічної піраміди, підпорядкованої великому князеві, посідали князі, нащадки колишніх удільних династій – Рюриковичів і Гедиміновичів (у латинських джерелах – *duces*, у німецьких – *Herzog*). Сходинкою нижче стояли пани. Аристократична верхівка панства у тогочасних латинських хроніках називається *barones*. Цим підкреслено її визначальну ієрархічну прикмету: як і європейські барони, пани були безпосередніми й найвищими васалами зверхника. Бояр-отчинників меншого калібру

* Пор. у Першому Литовському Статуті порядок оформлення листів-данин слугам на вільне розпорядження наданими їм маєтками (розд. III, арт. 15).

** Докладніше про це див. далі.

7. Грюнвальдська битва.
Мініатюра
з ілюстрованої
хроніки
Шилінга,
1484–1485 років

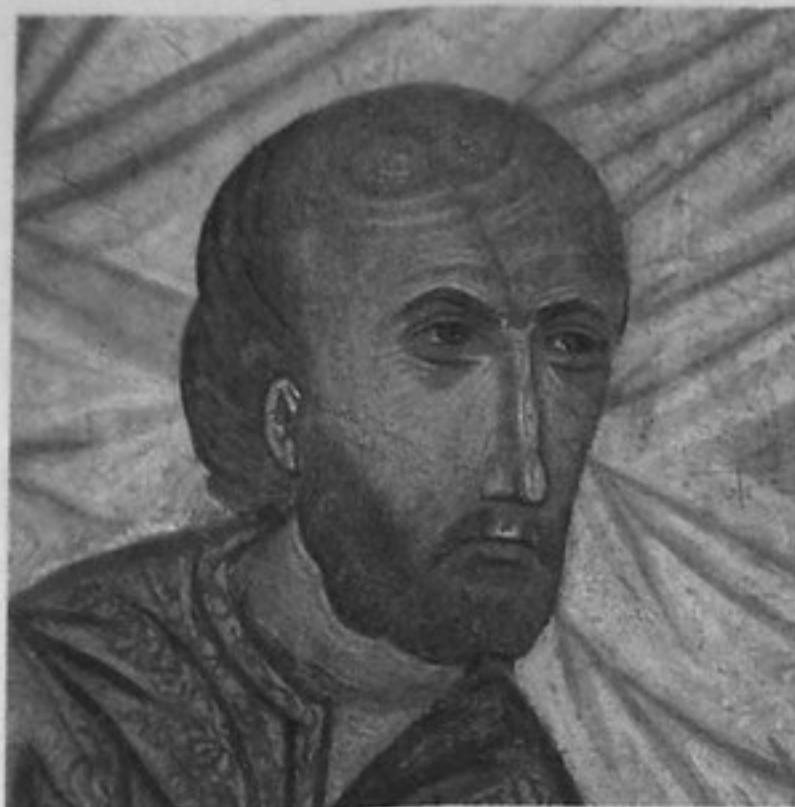
окреслювали в латинській термінології збірним поняттям *nobiles* (знатні).

По скасуванні удільних князів різниця між значнішими панами і князями, зведеними до становища васалів-отчинників, стає радше титулярною, ніж реальною, бо і ті й ті володіли землею «со всем правом и панством», тобто на неписаному княжому праві. Переродження князівської знаті на титулованих отчинників було опосередковано зафіксоване у привілеї 1432 року, де князів уперше потрактовано нарівні з іншими землевласниками. За влучним визначенням Федора Леонтовича, цю метаморфозу слід сприймати не як «деградацію князів», а як піднесення панського прошарку і здобуття ним колишніх прерогатив князівської групи⁶².

На позначення рядової соціальної верстви, зайнятої військовим ремеслом, було пристосовано давньоруське по-

няття «бояри»⁶³. Прикметно, що у XIV і почасті у XV століттях його уживають іще у двох значеннях: традиційному давньоруському – на окреслення наближеної до володаря верхівки («своими князми и своими бояры» – 1386 рік; «добрая рада наших бояр» – 1388 рік⁶⁴) і новому – на означення воїна загалом: *armiger sive boiarin* – 1387 рік; «рыцаре а любо бояре» – 1388 рік⁶⁵. У цьому сенсі «боярином» (*armiger*) називали будь-яку людину без огляду на походження і майнове становище, котра присвятила себе військовому ремеслу. Варто навести характеристику бояр, яку містить один із документів 1416 року, адресований

⁶² Сучасні лінгвісти, пояснюючи спірну етимологію слова «боярин», схильні виводити його від давньотюркського *boiär* (знатна людина) чи *boila* (благородний, знатний)⁶³.

8. Владислав Ягайло.

Фрагмент донаторської фрески 1418 року
зі Святоїтроїцької замкової каплиці
в Любліні

до Ордену: «Їхня природа від самих першопочатків [полягає] у відважному військовому ремеслі і, наскільки засвідчує досвід, робить їх фізично видними та мужніми». Русько-литовське боярство на зламі XIV–XV ст., за слушним спостереженням Владислава Семковича, – це ще відкритий прошарок, який охоплює і високі, і низькі верстви суспільства, вростаючи корінням у сільську масу (про що, зокрема, свідчать родинні та шлюбні зв'язки між боярами і селянським простолюдом, численні приклади чого наводить Семкович)⁶⁷. Межі, які відділяли бояр від решти людности, не були чітко визначеними. Тягла (селянська) служба для окремих груп поєднувалася з військовою (боярською). Середню сходинку між боярами і селянами-данниками посідали так звані слуги – сукупність різноманітних соціальних груп населення, що їх організовувала влада для тих чи тих занять. За спостереженням Б. М. Флорі, існування таких службових груп зафіксовано в усіх

країнах середньовічної Центрально-Східної Європи: у Польщі, Угорщині, Чехії, Московії⁶⁸. У Великому князівстві Литовському слуг найрозмаїтіших категорій, як-от бобровники, осочники, бортники, сокольники, конюхи, використовували для обслуговування великокняжого двору. Водночас існував різновид слуг, підпорядкованих замковим намісникам: вони виконували обов'язки, пов'язані з доправленням офіційної пошти та забезпеченням боєздатності великокняжих замків⁶⁹. На порубіжжі такі слуги були, власне, військовим людом, хоча могли й сплачувати данини та виконувати певні тяглі повинності. Статус слуг часто-густо варіював навіть у межах невеличких регіонів. Наприклад, одні слуги сіл на Пороссі, згідно з ревізією кінця XV століття, «коли на войну ходят, тогда подимщины не дають», другі «на войну хоживали, а иного ничего не знали, а подымщину на третий год даивали», треті «на войну идут и вроку дают чотыри копы грошей»⁷⁰ тощо. Тим часом на Поліссі данницькі та тяглі повинності слуг переважають військові служби. Приміром, згідно з актом 1493 року, слуга Чорнобильського замку Дитяткович «даивал с тоє земли, на которой он сидит, дани 4 карамоны меду пресного, а 2 ведре, а 2 кузни меду, а 3 копы грошей, а топор... а коня ставил на неделю к Чернобылю»⁷¹.

Переходи з однієї категорії слуг в іншу, а також переміщення з мішаних служб на боярські, тобто суто військові, та навпаки – звичайне явище у XV столітті і навіть у першій третині XVI століття: «То суть слуги путные... а перед тым были тягли»; «з розказаня королевое еє милости отобрано мужиков тяглых 24 и вчинено их слугами для посылання и доведения вестей»; «слуги ордынские...

* «Quos natura ab origine in artibus bellicis et strenuis, prout experientia testatur conspicuos constituit et viriles»⁶⁶.

поведають себе вызволенними с тоє службы ордынское и менечи себе быти шляхтичами»⁷². Підставу для таких переміщень давало майнове становище, виграшне для слуг тим, що вони мали більші земельні наділи, ніж селяни-данники, і нерідко самі володіли підданими⁷³. Шляхи прирощення маєтності, звісно, не обмежувалися пожалуваннями. Землеволодіння зростало і завдяки купівлі ґрунтів у селян-данників, і за рахунок одруження з боярськими вдовами⁷⁴. Занепад господарства зводив слугу на становище данника, а більше земельне володіння і міцніше господарство давали змогу «служити доспехом и конем», тобто «бояритися»⁷⁵. Саме на цій підставі, наприклад, 1514 року київському слuzі Лаврину Станковичу і його братам замінено обов'язок тяглої служби на боярську: «Они, дей, люди достаточные, могут нам гораздо службу

земскую заступовати»⁷⁶. Майнова диференціяція уточнювала перегрупування найдрібніших власників і вела до послідовнішого розподілу землеволодіння між низовими військовими прошарками і проміжними категоріями населення. Вирішальна роль поземельної власності у всій системі тогочасних відносин гарантувала підвищення соціального престижу для тих, хто зумів закріпити свій землевласницький потенціал. Цей шлях, либонь, слід визнати цілком типовим. Наприклад, підставою для розмежування в першій половині XIV століття польського рицарства на повноправну шляхту й напівшляхту (влодик) теж став розмір землеволодіння. Правовій диференціяції передувало соціальне розшарування, коли внаслідок зубожіння

9. Рицар і смерть.

Аматорський малюнок у львівській актовій книзі, 1671 рік

частина влодик перемістилась до селянської маси, а частина утвердилась у правах і привілеях шляхти⁷⁷.

Загалом слід констатувати, що базою для усталення критеріїв, за якими боярська верства стала вирізнятися як привілейована, була військова служба, не обтяжена іншими повинностями. На це недвозначно вказує видана дещо пізніше, 1522 року, сеймова устава «О выводе шляхецтва за примовою»^{*}. За цим законодавчим актом, шляхетське походження можна було довести або присягою двох шляхтичів «с одного роду от прадеда, от деда, с одное крови», або, якщо це неможливо, «если бы на то мел лист у себе старый великого князя Витолда и Жигимонта або отця нашего Казимера... або некоторых панов рад высоких, а в том бы листе писано его боярином...»⁷⁸. З цього ж 1522 року маємо і конкретний приклад слідства у справі якогось Яновича, «абы пры шляхетстве был оставлен»: щоб встановити його походження, опитували сусідів, «если бы был правый боярин»⁷⁹.

Очевидно, саме на цьому щаблі витворення стану в останній чверті XV століття утверджується новий термін для позначення родовитого боярства – «бояри-шляхта», який уточнював і звужував рамки упривілейованої групи, доповнюючи професійне означення («боярин») предикатом «шляхта», що засвідчував «урожоність»^{**}. У значенні технічного терміна саме це поняття – «бояри-шляхта» або «рицарство-шляхта»^{***} – переважає у Першому Литовському Статуті 1529 року (докладніше див. далі). Прикметно, що в аналогічному значенні термін «боярин» зберігся на Поділлі до кінця XVI – початку XVII століття, окреслюючи службову шляхту з околиць Бара: «васали, звані боярами» (*vassali bojari nominati*)⁸¹. Отже, в руській актовій мові поняття «бояри-шляхта», як бачимо, є

доволі пізнім, натомість у латиномовних документах воно з'являється набагато раніше, бо, мабуть, існувала потреба уточнити *vulgare verbum*^{****} «боярин» як недостатньо чітко окреслене. Уставна грамота Владислава Ягайла Луцькій землі (1392) так перераховує високі прошарки волинської людности: «*Baronibus, militibus, boiarinis nobilibus et clientibus*»⁸³. На мою думку, це слід перекласти як «Баронам [панам], рицарям, благородним і залежним боярам». Під «*boiarini nobiles*», без сумніву, слід розуміти бояр-шляхту. Саме в цьому сенсі вживає це словосполучення один із актів Холмського суду від 1430 року, що в ньому йдеться про підтвердження шляхетства такому собі Домарату, який привів на суд своїх братів з Гродна – «*boiaros nobiles*» Кезгайла і Довойну⁸⁴. Нарешті, цей же зворот («*nobiles boiari*») зустрічаємо в тексті земського привілею 1447 року^{*****}.

Отже, аристократизація інституту землеволодіння викликала своєрідну захисну реакцію: намагання обмежити доступ до боярської служби уже наявним колом. За корпораційними мірками

*Тобто у випадку заперечення («приганы», «наганы») чийогось шляхетського походження.

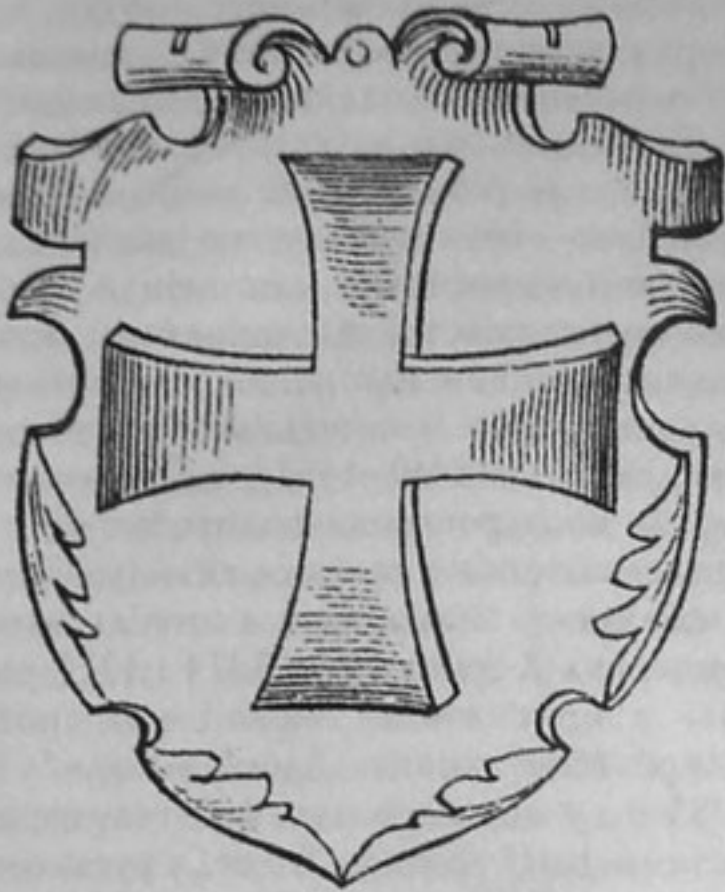
**Етимологію поняття «шляхта» пов'язують з нім. *Geschlecht* (рід, покоління, походження), що в чеській мові дало *šlechtic*, у польській *szlachcic*⁸⁰, тобто людина благородного (відомого) походження.

***Поняття «рыцер» (у значенні «професійний воїн», тобто боярин) фіксують у руській мові з кінця XIV – початку XV століття, зокрема у Віслицькому Статуті руської редакції.

****Неологізм у середньовічній латині, утворений шляхом латинізації апелативів з європейських мов, відсутніх у традиційній латинській лексиці (пор., наприклад: *smeto* – кметь, *smerdo* – смерд тощо)⁸².

*****Докладніше про привілей 1447 року див. далі.

10. Герб Волинської землі

Середньовіччя, у ньому опиняються лише ті, хто «з роду суть бояре», «з веку бояре суть». До категорії «правих», тобто законних, бояр потрапляли особи, чия спадкова причетність до боярської служби не викликала сумніву. Поняття родовитості як доконечної ознаки належності до стану саме в цей час, наприкінці XV століття, зумовлює появу нового поняття «бояри-шляхта», яке мало на меті наголосити різницю між «урожоними», тобто спадковими, боярами й конкурентами з низів.

Варто нагадати, що не тільки у Великому князівстві Литовському, а й у багатьох країнах Європи первісне професійно-військове означення людини рицарського фаху з часом перетворилося на почесний титул, своєрідне свідчення про благородне походження. Наприклад, англійське «зброєносець» (*esquire*, лат.: *armiger*) стало означати шляхетну особу – есквайра (сквайра) нарівні з «джентльменом» (англ.: *gentleman* – людина шляхетного походження), а французьке «вершник»

(*chevalier* від лат. *caballarius*) перетворилося на титул, що означає нобіля, на щабель нижчого від барона, в ширшому значенні – власне благородного (шевальє)⁸⁵.

Протиставлення русько-литовських бояр простолюдові повторювало традиційну двоступеневу форму аналогічного розмежування давніших часів: на вищих – нижчих, кращих – простих та ін. Приміром, хроніки й акти XIII – початку XIV століття ділять населення Литви на «знатних і незнатних» (*nobiles et ignobiles*)⁸⁶. Запис у хроніці Вігунда з Марбурга (1394) пояснює, кого слід мати на увазі під першими, а кого – під другими: Ольгерд підійшов під Ковно «зі своїми боярами і смердами» (*cum suis bajoribus et smyrdenis*)⁸⁷. Обмежені обсяги тогочасного актового матеріалу не дають змоги простежити в деталях, як саме у київських чи волинських бояр проявлялось усвідомлення своєї вищості. Натомість численні приклади можна навести на підставі збережених судових спорів середини XV століття з Галичини: «Він його збезчестив, назвавши селянином, інакше кажучи, смердом»⁸⁸ (1440). Дещо пізніше, коли джерельна база різноманітнішає, натрапляємо на такі самі ситуації й у Великому князівстві Литовському. Скажімо, 1495 року Василь Хребтович купує землю у Володимирському повіті, як зазначено в акті, «в земен володимерских, а не в смердов»⁸⁹; судовий лист початку XVI століття наголошує: «Были две сестре, ино одна пошла за боярина, а другая за простого человека»⁹⁰; те саме – в скарзі 1510 року овруцьких бояр, скривджених тим, що великий князь пожалував їх «за простих людей»⁹¹.

⁸⁵ «...Hoc ipsum infamavit dicens ipsum gaudonem alias smarddze»⁸⁵.

На відособлення боярського прошарку, перетворення його із роду занять на прерогативу вказує і те, що виникає поняття спадковості боярської служби, супутнє тенденції переродження службового землеволодіння у спадкове. Водночас усталюється думка про нерівнозначність бояр, зіперта на майновій та родовій ознаках і засвідчена у поширенні термінів «уроженный боярин», «подлейшие бояре», «звечные бояре», «добрый боярин» тощо⁹². Важливим чинником, що прискорив консолідацію українського боярства та високої знаті в єдиний упривілейований стан, стала династична війна 1430-х – 1440-х років. Претенденти на великокняжий престол у перипетіях цієї війни, прагнучи забезпечити собі політичну підтримку соціальної верхівки, розширювали її привілеї. Приміром, привілей 1432 року проголосив адоптацію панів до гербових братств польської шляхти, привілей 1434 року урівняв права успадкування землеволодінь. Привілей 1447 року поміж іншим визнав непорушність і судовий імунітет володінь, пожалуваних попередніми великими князями. Детальніше процеси кристалізації прав, що їх розпочали згадані нормативні акти, буде розглянуто далі. Тут важливо відзначити, що, попри обмежений характер цих привілеїв, адресованих переважно аристократичній верхівці, вони стали важливим кроком до юридичного оформлення станових прав шляхти загалом, своєрідним початковим пунктом її консолідації, підґрунтя для чого на соціально-економічному й ментально-му рівнях складалося в ході попереднього розвитку військовослужилих груп. Істотну роль в усвідомленні боярством своєї вищості відіграв, слід думати, і факт визнання Єдлинським привілеєм 1434 року повноправного шляхетського статусу за галицькими боярами, втягнутими в орбіту польського права і

польських норм суспільного побуту, де формування панівного стану як замкненої верстви на той час уже завершилось.

Завважмо, що ці якісні зміни найраніше стають помітними на Волині, де суспільна структура здавна зазнавала швидшої модифікації, ніж деінде у Великому князівстві Литовському. Зовнішнім проявом цього, зокрема, стало те, що з часів волинського князіння Свидригайла (1440–1452) в обіг входить термін на окреслення родовитих бояр-землевласників – *зем'яни*, який (у формі «земляне») знаходимо в подільських привілеях Коріятовичів 1374 і 1375 років, у присяжному записі новгород-сіверського князя Дмитра-Корибута 1388 р., у перемишльських і галицьких актах першої третини XV ст., у руському перекладі Віслицького Статуту 1347 року⁹³. Цей самий термін засвідчено і щодо русько-литовських земель під 1386 роком у латинській формі – *terrigenae*, коли Ягайло у перипетіях укладення Кревської унії приїхав до Любліна, як свідчать тогочасні джерела, «зі своїми зем'янами різного стану»⁹⁴. Спроби пояснити появу цього терміна лише польським впливом чи проникненням польського етнічного елементу⁹⁵ звучать непереконливо, адже до другої половини XVI століття говорити про відчутний польський вплив на українських теренах немає жодної підстави. Немає також підстав, ототожнюючи волинських зем'ян із псковськими й новгородськими «земцями і своєземцями», вважати, що вони володіли меншими землями, ніж бояри⁹⁶, бо джерела цього не підтверджують. На мою думку, поштовхом для поширення згаданого поняття став вплив чеського ділового мовлення на луцьку канцелярію Свидригайла⁹⁷ (у чеському поняттєвому апараті слово

⁹⁴ «Cum terrigenis suis cuiuscumque... conditionis»⁹⁴.

земенин означало шляхтича-землевласника). В одному з найраніших привілеїв Свидригайла, де зустрічаємо це поняття (1445), формулювання його таке: надаючи Федору й Ходору Жукам село Ричагів, привілей застерігає, що вони «с того нам мають служити и нашим намістком двама стрільцєма на заволаную войну, яко *иниє земляне* слоужат»⁹⁸. Реальною ж підставою для утвердження цього терміна, гадаю, стала потреба розрізнявати родове боярство «під господарем» і бояр-слуг «під князями і панами». Саме такий зміст укладають у це поняття там, де бояр і зем'ян згадано поруч.

Скажімо, свідками на купчій Олехна Джуси 1458 року були «земляне королевские» і «бояри князя Юрія»; «бояри» князя Костянтина Острозького Грицько купив землю від «зем'янина господарського» Івашка Рудецького⁹⁹ та ін. З другої половини XV століття термін «зем'янин» поширюється на Київщині та Брацлавщині («зем'янин вруцкий», «зем'яне киевские», «зем'янка браславская», «зем'яне житомирские» і под.)¹⁰⁰. За слушним спостереженням Володимира Антоновича, це відрізняло незалежних бояр-землевласників, які служать «земську службу», від бояр, приписаних до великокняжих замків¹⁰¹.

Оформлення критерію родовитості як спільної ознаки для всіх строкатих у

майновому і правовому сенсі прошарків упривілейованого класу свідчило про реальний початок його консолідації. Прикметно, що тоді ж поняття родовитості як підстави вищого над простолюдом становища вперше фіксують і законодавчі акти, зокрема привілей 1492 року, яким обіцяно «не підносити простих людей над благородними» (*plebeos super nobiles non debemus extollere*)¹⁰².

***

Отже, розпочата від кінця XIV – початку XV століття повільна перебудова давньоруської структури панівного класу та супутнє їй поступове зближення родової знаті з нижчими військовослужилими прошарками нової генерації у найсуттєвіших рисах завершилися наприкінці XV століття. Саме тоді, з одного боку, було зліквідовано принципову відмінність між князями і панами, а з другого – рядові бояри-шляхта самочинно закріплюють своє право на належність до верстви «благородних». Спільні юридичні дефініції цієї верстви ще не вироблено, елементи, які згодом мають її остаточно сконституювати, гетерогенні та рухливі, нижня межа лишається, принаймні у правовому стосунку, незамкненою. Втім, остаточне правове оформлення залишало тільки справою часу.

Кодифікація правового статусу упривілейованих груп у литовсько-руському законодавстві XV – першої третини XVI століття

Правничу систему, головні засади якої зумовлювало поєднання права на землю з особистими й політичними правами, зіперто на становій належності. «Ніхто не може привласнити собі іншого права, крім того, яке йому властиве від народження»¹, – проголошує Саксонське Зерцало, один із найпоширеніших правових кодексів зрілого Середньовіччя. З критерієм становості тісно пов'язано й специфіку права: воно існує не у формі загальних законів, а як сукупність окремих для кожного стану норм-привілеїв, що підкреслюють різницю між своїми суб'єктами у характері й обсязі правоздатності, типі підсудності тощо.

Правові норми, в яких зафіксовано права й обов'язки упривілейованих груп населення Великого князівства Литовського, наростали поступово. І то кожен законодавчий акт відображав чергову сходинку розвитку, яку долали на шляху витворення відособленого стану «благороднонароджених».

Хронологічно першим у цьому ряду є Віленський привілей Ягайла 1387 року, виданий «на певні права і вольності... на зразок вольностей Польського королівства»² навернутій у католицизм знаті великокняжого домену – Віленського і Троцького князівств. Серед найважливіших «вольностей» – право володіння спадковими отчинами і звільнення

від тяглих повинностей. Інколи привілей 1387 року розглядають як початок протиставлення руської знаті литовській³. Мабуть, підстав для такого потрактування немає, бо згаданий акт був суто локальним і перегукувався з так званими обласними привілеями землям-анексам, маючи на меті передусім заохотити до хрещення. Крім того, за припущенням Юозаса Юргініса, в ньому не згадано руських аристократів переважно тому, що їхнє право власності на отчини було ustalеним і не потребувало спеціальних затверджень⁴.

Принципово інший характер з огляду на протистояння литовської та руської знаті мав наступний нормативний акт – Городельський привілей 1413 року⁵. Його традиційно вважають початковим пунктом оформлення станових прав литовського нобілітету, 47 родин якого було адоптовано до польських гербових братств (тим самим вони створили прецедент замкненої групи з чітко окресленими межами⁶). За Городельським актом, литовська католицька знать отримала такі ж гарантії прав власності та успадкування землі, що й польська шляхта (ст. 4, 5), хоча й не звільнялася від замкової повинності і сплати податків (ст. 7). Цей привілей різко відмежовував верхівку етнічної Литви та тісно пов'язаних з нею північнобілоруських земель (так званої Чорної

11. Акт
Городельської унії
1413 року

Русі), піднесення якої розпочалося з рухом 1389–1392 років проти польсько-литовської унії⁷, від православних князів і бояр решти білоруських і українських земель. Зокрема, найдражливішим пунктом Городельського привілею стала заборона не католикам обіймати найвищі урядові посади (ст. 9).

Закріплення за литовськими аристократами-католиками становища панівної в державі соціальної групи виразно підкреслило релігійні й етнічні суперечності, які на той час, очевидно, уже достатньо назріли, і опосередковано сприяло консолідації незадоволених українсько-білоруських елементів, відсунутих на другорядні політичні позиції. Вибух незадоволення, який виявився у династичній війні 30-х років XV століття, спонукав правлячі кола Великого князівства піти на поступки знаті земель-анексів. Першим кроком до цього став Гродненський привілей 1432 року⁸, виданий при сходженні Зигмунта Кейстутовича на велико-

князівський престол. У цьому акті potwierджено «вольності та привілеї» литовської знаті й зазначено, що надалі для уникнення «якогось розбрату і незгоди між народами» ці права поширюються на «князів, шляхту і бояр» (*principes, nobiles et boiaros*) Русі. Текст привілею не дає підстав тлумачити його услід за Федором Леонтовичем як адресований лише русинам-католикам⁹. Інша річ, що зазначений акт не усував напруженості, адже фактично стосувався лише тих регіонів, які на час його видання визнали Зигмунтову владу.

По стабілізації становища Зигмунта Кейстутовича, коли виникла потреба повернути на бік уряду прихильну до Свидригайла руську знать, привілей 1432 року майже дослівно було potwierджено Троцьким привілеєм 1434 року¹⁰. Проте тут уперше проголошено принцип недоторканності особи шляхтича (ст. 1). Крім того, зроблено подальший крок до розширення колективного імунітету землевласників: княжих і боярських

підданих звільняли від дякла – продуктових данин на користь великого князя (ст. 5).

Остаточний підсумок урядових поступок, що їх знать домоглася в ході війни і політичної боротьби 30–40-х років XV століття, підбив Віленський привілей 1447 року¹¹ Казимира IV. Цей нормативний акт вважається першим загальнодержавним привілеєм Великого князівства, що заклав правові основи конституювання шляхетсько-боярського стану*. У ньому юридично оформлено основні станові права, які згодом кодифікував Статут 1529 року: розширення прав особи (ст. 3–5, 9); усталення спадковості володінь, наданих у часи Вітовта і Зигмунта Кейстутовича (ст. 6, 7); звільнення підданих не лише від продуктових данин, а й від сребщини – грошового податку, а також від підводної повинності і тяглих відробітків на користь великокняжих замків (ст. 10). Найістотнішим кроком стало також визнання патримоніальної судової юрисдикції землевласників над підданими (ст. 12), вперше зафіксоване саме тут. За слушним визначенням М. К. Любавського, ці поступки уряду «були не чим іншим, як розподілом державної влади над народною масою між великим князем і військовослужилими землевласниками. Завдяки цим поступкам добра половина населення, якщо не більшість, майже зовсім вийшла з-під безпосередньої влади великого князя і потрапила під владу землевласників...»¹³.

Привілей 1447 року мав на увазі не військовослужилі прошарки загалом, а лише їх родовиту групу, узагальнено означену як «княжата, рицарі, шляхтичі-бояри»**. На це вказує, зокрема, той факт, що такий важливий правовий сюжет, як підтвердження спадкового землеволодіння (ст. 6), стосувався маєтків, наданих раніше, тобто фактично вже успадкованих. Прикметно і те, що

12. Казимир IV,
великий князь литовський,
король польський. Різьба Віта Ствоша
з надгробку в катедральному соборі
на Вавелі, 1492 рік

* Правовий статус самого поняття держави, у якій великий князь перестає бути верховним розпорядником поземельної власності й життя своїх підданих, теж остаточно постає саме з цього привілею, що його в сучасній зарубіжній, зокрема польській, історіографії розцінюють як логічне завершення розпочатого за Вітовта шляху «прилучення Литви до західноєвропейських форм феодалізму»¹².

** У публікації Михайла Владимирського-Буданова та його попередників пунктуація виділяє шляхтичів у самостійну смислову одиницю: «княжата, рытеры, шляхтичи, бояре»¹⁴. Гадаю, це помилка, адже йдеться про родові боярство

латинський варіант привілею в цьому параграфі термін «бояри» як соціально індиферентний не вживає: йдеться тільки про «князів, панів, шляхту» (*principes, barones, nobiles*), як, до речі, і при формулюванні деяких інших пунктів, хоча в преамбулі й у параграфі про повинності бояр (*boiari*) згадано. Отже, немає сумніву, що привілей 1447 року слід розглядати не як «дарування» прав і свобод усім землевласникам, а як визнання фактичного стану справ щодо вищого панівного прошарку. Привілей також деякою мірою скорегував уже зафіксовані норми, наприклад щодо гарантій недоторканності особи (ст. 3, 4). Цілком новим є сюжет про право вільного виїзду за кордон. Логічно він не надто вписується в тодішню структуру русько-литовської держави і, можливо, є відлунням польського права.

Значення акта 1447 року полягає в тому, що тут уперше зафіксовано прецедент існування на території цілої держави особливої групи населення, вищість якої зіперто не на звичаї («старині»), як раніше, а на законі. Узаконення упривілейованої верстви з окресленим колом суттєвих переваг над іншими прошарками перехідного типу (протиставлення низам самоочевидне) стало переломним моментом у конституванні упривілейованого стану, вказавши основний шлях «нагору» – через спадкове землеволодіння. Тож цілком умотивованим виглядає прагнення законсервувати поземельну власність у руках конкретних родин, яке виразно вимальовується у другій половині XV століття, про що вже йшлося раніше.

Нормативним актом, який конкретизував деякі норми права, став Судебник Казимира IV 1468 року¹⁵. Зокрема, тут уперше розроблено такий важливий сюжет, як регламентація розв'язання поземельних спорів (ст. 20–22), що вказує на зрілість землевласницьких

відносин. Привілей 1447 року проголосив за власниками право суду над підданими, але не деталізував ані обсягу отчинної юрисдикції, ані порядку її чинення; ці питання детальніше розроблено у ст. 9–11 Судебника¹⁶. Деякі його статті, не стосуючись землевласників безпосередньо, свідчать про зміцнення їхнього становища. Скажімо, на думку І. П. Старостіної, пункт Судебника про обмеження колективної відповідальності у кримінальних злочинах (ст. 5) збігався з інтересами знаті як пов'язаний з ростом поземельної власності і збільшенням чисельності приватновласницьких селян¹⁷.

Протягом XV століття у законодавство Великого князівства було закладено не лише підвалини майнових і особистих прав панівного класу, але й засади його політичних прерогатив. Якоюсь мірою їх заторкнув уже привілей 1447 року, гарантувавши монополію литовсько-руської шляхти на уряди й кормління та ненадання їх «нікому з чужинців» (ст. 14). На вищому рівні політичні сюжети потрактовано у Віленському привілеї 1492 року¹⁸, яким Александр Казимирович змушений був заплатити аристократичній верхівці за обрання його на велике князівство. Цей документ можна вважати актом, на якому зросло політичне значення земельної аристократії, паралельне обмеженню прерогатив зверхника¹⁹. До кардинальних нововведень саме такого характеру слід віднести санкцію на контроль великокнязівської ради за основними напрямками державної діяльності: дипломатичними зносинами (ст. 14, 15), наданням урядів і земельних пожалувань (ст. 16, 19, 20), зміщенням з урядів (ст. 17). У цьому ж привілеї вперше проголошено вже

(*nobilium boiarorum*), тобто «шляхтичів-бояр», і саме так цей фрагмент пропоную читати.

згадуване положення про охорону прав упривілейованого стану загалом: «Ми зобов'язуємося не підносити плебеїв над благородними, але зберігати усю знать у її почестях» (ст. 25)*.

Картина розвитку литовсько-руського права XV століття була би неповною без урахування таких важливих законодавчих актів, як привілеї окремим регіонам (так звані уставні земські грамоти), які видавали на потвердження специфічних особливостей їх внутрішнього устрою під традиційним гаслом литовської урядової політики: «Ми старини не рухаєм, а новини не уводим». Надання уставних грамот було тісно пов'язане з політичним становищем Великого князівства. За власним правом, зафіксованим у згаданих привілеях, жили найрозвиненіші землі на окраїнах держави: Полоцька, Вітебська, Смоленська, Дорогичинська, Київська, Волинська та ін. Їх географічне розташування створювало можливості для легшого виходу зі складу князівства, що змушувало уряд зберігати традиційні порядки і звичаї, уникаючи незадоволення місцевої знаті²⁰.

Федір Чарнецький і Михайло Ясинський виділяють 11 регіонів, яким у період до появи Першого Литовського Статуту 1529 року було надано 21 уставну грамоту, зокрема і на українських територіях: Волинській землі – 3, Київській – 2, Луцькій – 2, Брацлавському повіту – 1²¹. Чотири з указаних актів датуються однозначно і за змістом досить конкретні.

Хронологічно першим серед них є Львівський привілей 1392 року Владислава Ягайла землевласникам Луцької землі, коли вона належала до королівського домену (між 1386 і 1392 роками)²². Привілей проголошує надання їм «уповні всіх тих прав і законних звичаїв, якими користуються зем'яни

нашої Львівської землі»²³. Конкретний зміст цих «прав і законних звичаїв» окреслити важко. Можливо, у підтексті йшлося про розпочате Владиславом Ягайлом на Галицькій Русі переведення землеволодіння місцевих бояр, з ленного на безумовне власницьке право зі звільненням від усіх повинностей, окрім військової²³. Принаймні специфіка подальшого розвитку Волині, де імунізація землеволодіння проходила набагато швидше, ніж у решті областей Великого князівства, не суперечить такому припущенню. На думку Івана Якубовського, цей привілей зберігав відносну силу і після повторного приєднання Луцької землі до складу Великого князівства за Свидригайла²⁴.

На прискорені темпи імунізації Луцької землі вказує і наступний адресований їй привілей, що його видав той самий Владислав Ягайло. Перший публікатор цього акта Ігнацій Данілович датував його десь 1427 роком²⁵; дата, усталена у пізнішій історіографії, – 1432-й²⁶. Згідно з цим актом, піддані волинських землевласників звільнялися від грошових данин, що для всієї держави було проголошено, як уже зазначалося, тільки 1447 року (щоправда, на Волині, як підтверджують пізніші документи, це нововведення не набуло чинності). З повинностей упривілейованих осіб, крім військової, і далі зберігав силу обов'язок надавати «гостинність» поштові короля, коли той перебуває в Луцькій землі, що було радше символічною фігурою васалітету, ніж реальною повинністю. Водночас у цьому акті гарантовано права вірян будь-якого обряду з обіцянкою не поширювати на-

* «Item plebeios super nobiles non debemus extollere, sed totam nobilitatem conservare in sua honestate».

** «Omnia ea iura, modos et consuetudines iurium universos, quibus terrigene terre nostre Lembergensis fruuntur».

13. Зигмунт I Старий, король польський, великий князь литовський. Дереворит із хроніки Мацея Меховського (Краків, 1519)

сильно католицтво, що, вочевидь, безпосередньо пов'язано із загостренням релігійного питання після Городельського акта 1413 року. Владислав Ягайло, найімовірніше, сподівався повернути цим на свій бік політичні симпатії волинської знаті, що набуло особливої ваги з огляду на претензії Польщі стосовно Волині, актуалізовані під час династичної війни 1430-х років.

Привілей Александра волинським боярам 1503 року²⁷ стосується лише одного сюжету: звільнення на 14 років від сплати воловщини, щорічного грошового податку на землеволодіння, за-

провадженого за Вітовта²⁸ й аналогічного подимщині з Київської землі та Брацлавщини, а сребщині – з центральних теренів держави. Прикметно, що звільнення від сплати сребщини, яке проголошував привілей 1447 року, як бачимо, не поширювалося на регіональні відміни цього податку. Їх скасування, як показує акт 1503 року, розпочалося лише на початку XVI століття. Зокрема, волинських землевласників було остаточно звільнено від воловщини 1509 року²⁹.

Зі скасуванням подимщини – місцевого податку, аналогічного волов-

щині, – пов'язано привілей Зигмунта I Старого 1507 року зем'янам Брацлавського повіту, виданий під приводом, «штож имена их от неприятеля спустошоны и людей за собою велми мало мают»³⁰. Подимщину сплачували з кінця XIV століття і в Київській землі; скасовано її 1529 року: «А подымщины людем их нам, господарю, не давати, нижли мают они паном своим... давати, хто кому служит»³¹. На формулювання цього звільнення звернув свого часу увагу Митрофан Довнар-Запольський, зазначивши, що данину було власне не зліквідовано, а передано до рук власників, перетворено на джерело їхніх додаткових прибутків³².

Сумнівніші у датуванні привілеї Волинській і Київській землям, які збереглися лише у пізніх підтвердженнях; перший – 1501 і 1509 років³³ (останнє підтвердження 1547-го повністю повторює привілей 1509 року³⁴), другий – в актах 1507 і 1529 років³⁵.

У київському привілеї Михайло Ясинський вичленував три шари: первинний – часів Вітовта, пов'язаний із першою ліквідацією київського удільного княжіння 1396 року, другий – часів Казимира IV, виданий після повторної ліквідації 1471-го, і третій – уже, власне, збережений текст актів-підтверджень Зигмунта I Старого 1507 і 1529 років. Щодо волинського привілею, то тут, на його думку, першоосновою був привілей Казимира IV, оголошений після скасування волинського удільного княжіння по смерті Свидригайла, тобто близько 1452 року; саме цей документ і було підтверджено з незначними доповненнями за часів Александра і Зигмунта I 1501 і 1509 років³⁶.

Уставні грамоти, які фіксували і доповнювали правові звичаї Київщини та Волині, мають спільні положення, що виглядають істотними з огляду на процеси постановки панівного стану:

1. В обох регіонах грамоти адресовано винятково землевласникам, тобто вони є законодавчими актами, які захищають корпоративні інтереси верхів; на Київщині це – «князи и панове, и бояре, и земляне, вся шляхта киевская», на Волині – «князи и панове, и земляне, и вся шляхта Волынского земли»³⁸.

2. В основі грамот – визнання законності проклямованих ними пільг на підставі спадковості їх уживання: «тых прав, которыи ж они мают, как было за отца и брата нашего, им не рушаем».

3. Обидві грамоти підтверджують, незалежно від регіону, такі спільні прерогативи верхівки, як: а) недоторканність особи («а без права нам людей не казнити, ани губити, ани имень не отнимати», на Волині – «а князей и панов, и землян старосте нашому злыми словы не соромити»); б) звільнення бояр-шляхти та їхніх підданих, які проживають у містах, від міських податків і повинностей («а поборов их местских... не будут повинни поспол с ними платити»); в) звільнення від грошового податку із землеволодіння, тобто від подимщини у Київській землі і волощини – на Волині; г) звільнення отчинних маєтків від повинностей і податків на користь місцевих замкових влад, а також від підводної повинности і стацій для послів та воєводських служб («а церковным людем и князским и панским езов не езити, а сена не косити, а дворов наших не селити, толко им знати своих государов, хто кому служит... а село от села подвод

³⁶ Фелікс Шабульдо вважає, що низку важливих статей київської грамоти можна умовно віднести до перших угод київського боярства з литовськими князями часів Гедиміна й Ольгерда³⁶.

³⁷ Гіпотезу, яку висунув Михайло Ясинський, в окремих деталях заперечували М. К. Любавський та Юзеф Якубовський³⁷.

не давати»); г) гарантія від утручання місцевих урядів у доменіальне право власника («воеводы києвские нынешние и на потом будучие не мают в имена их всылати», на Волині – «а слугам старостиным, ездечи по селом, зарук не заручати»); д) підтвердження права патримоніальної юрисдикції («а на церковные люди и на князские, и на боярские децких не давати», на Волині конкретніше – «судити им самим люди свои и вины брати кожному с своего человека»); е) гарантія законности й колегіальности судочинства стосовно особи власника («седши с князми и с бояры києвскими того досмотрети», на Волині – «а князя и пана, и землянина старосте и наместнику нашому одному их не судити: маєт при себе посадити князей и панов и землян»).

У деяких пунктах київська грамота майже дослівно повторює привілей 1447 року; у волинському акті прямого зв'язку із цим привілеєм не простежується. Очевидно, до суто київських сюжетів належить і звільнення від обов'язку супроводжувати послів до Орди інакше, ніж за адресованими персонально урядовими розпорядженнями.

Помітне місце у київській грамоті відведено землевласницьким сюжетам, зовсім не відображеним у волинському акті. На думку Митрофана Довнар-Запольського, на Волині на початку XVI століття це питання стало неактуальним, бо права власности місцевих землевласників було повністю підтверджено індивідуальними листами-данинами після смерти князя Свидригайла³⁹. Справді, Волинь дуже часто фігурує в реєстрах земельних пожалувань-потверджень другої половини XV ст., зафіксованих у книгах великокняжої канцелярії. Однак індивідуальні листи, очевидно, не могли би замінити колективного листа-гаранта, роль якого виконувала уставна грамота. Тож, схоже, причиною цього можна радше

вважати те, що Волинь досягла імунізації землеволодіння набагато раніше від Київської землі і такі потвердження для неї на початку XVI століття виглядали б як анахронізм. Натомість на Київщині процеси імунізації були активізовані лише наприкінці XV століття, що логічно пов'язувалося з ліквідацією удільного княжіння і поширенням на цей регіон загальнодержавних правових норм. Право поземельної власности київська грамота фіксує в трьох аспектах: а) у гарантії права власности на вислуги, що їх надавали Вітовт, Зигмунт Кейстутович, Казимир IV і князі Олельковичі («а отчины и вислуги не отнимати, што которые будут выслужили...» і т. ін.); б) у фіксації права вільного розпорядження маєтками («в том волни по души к церкви дати, заменити и продати и отдати»); в) у розширенні права успадкування («а по животе жоне и детем держати именьє, а у кого детей не будет, ино ближнему»).

Нарешті, для київських грамот властивий іще один сюжет, відсутній на Волині. Йдеться про монопольне право корпорації власників Київської землі на держання волостей і урядів на території свого регіону: «А городки и волости києвские *кияном держати*, а никому иному... А киянина как и *литвина* во чти держати и во всех врядах ни в чем не понизити... А которые князи

* Це широке поняття важко окреслити напевно. Ймовірніше, тут його вжито у традиційному значенні: мешканець етнічної Литви або Чорної Русі. Знать цих регіонів становила особливу упривілейовану групу; у період між ліквідацією княжіння і призначенням на Київське воєводство князя Костянтина Острозького (1559) саме вона, за незначним виїмком, утримувала владу в Київській землі. Отже, цей пункт, сформульований, очевидно, за клопотанням місцевих панів, указує на приховану опозицію воєводському правлінню.

и панове, и бояре литовские держат именья в Киевской земли, тым служба заступати с тых имень с кияны самим своими головами». Держання волостей належало до традиційних прерогатив руського боярства⁴⁰, на що вказує, хоч і в дещо пом'якшеній формі, відповідна стаття смоленського привілею, а також реальна практика Полоцької землі, не відображена у полоцькій грамоті⁴⁰. На Волині така традиція, очевидно, вже відмерла, принаймні за вцілілими джерелами майже не простежується. Наголошене у київській грамоті проти-ставлення «киян» представникам інших земель, яких ототожнено з ширшим поняттям «чужоземці» відповідної статті привілею 1447 року (ст. 14), свідчить про стабільніше, ніж у решті регіонів Великого князівства, почуття удільної відрубності місцевої знаті, підкреслюючи характерні риси автономічного політичного розвитку Київщини⁴¹.

Зіставлення загальнодержавного законодавства XV століття з супутніми йому регіональними варіантами показує, що принциповий напрям їх еволюції був спільним. І ті, й ті покликані були наділити панівні групи особливими правами й пільгами, тобто піднести їх над неупривілейованими верствами. І в тих, і в тих наприкінці XV століття прозирають перші паростки політичних прав, хоч і прокламовані на різних рівнях: у загальнодержавному привілеї 1492 року – для найбільшої знаті, яка зосереджувала у своїх руках управління державою, у київському привілеї – для місцевої корпорації знаті локального масштабу, що їй належала реальна влада в регіоні. Варто наголосити, що більшість згаданих «прав і вольностей» не даровано «з щодробливої ласки» великого князя, а навпаки, в кожному конкретному випадку є актом капітуляції з його боку, коли ті чи ті обставини зовнішньо- і

14. Герб Київської землі

внутрішньополітичного життя змушували уряд законодавчо фіксувати вже усталений або усталюваний стан речей.

Уже в першій третині XVI століття стало зрозумілим, що форма загальнодержавних і локальних привілеїв себе вичерпала. Уставні грамоти формально втратили силу, відколи було запроваджено єдиний для цілої держави правничий кодекс – Статут 1529 року, хоча на практиці сліди їхньої дії, а надто у судово-адміністративній сфері, помітно і набагато пізніше. Щодо загальнодержавних привілеїв, то практика їх потвердження великими князями (згодом королями) при вступі на престол зберігатиметься, але, радше, на рівні традиції. Останнє суттєве доповнення до норм права, яке розвивалося у формі привілеїв зверхника, вніс Гродненський привілей новообраного Зигмунта I Старого 1506 року⁴², що ним великий князь від себе і своїх наступників обіцяв не приймати

⁴⁰ Докладніше про це див. у розділі III.

жодних ухвал державної ваги без згоди великокнязівської ради (ст. 7). Натомість усі подальші привілеї – це формальне потвердження попередніх актів такого типу, як-от привілей при обранні на велике княжіння Зигмунта II Августу 1522 року⁴³ та два його потвердні привілеї від 1547 і 1551 років⁴⁴.

Оформлення станових прав, розвинутих протягом XV – першої чверти XVI століття, підсумував Перший Литовський Статут 1529 року. Безпосередньо у XVI столітті йому передували дрібніші законодавчі акти, які запроваджували деякі уточнення, згодом синтезовані у Статуті. Ці нормативні акти поділялися на устави – закони, видані від імені великого князя, та ухвали – сеймові постанови. Узагальнюючи, слід відзначити, що вони мають конкретний характер, кодифікуючи порядок проведення тих чи тих акцій. Такими, наприклад, є устава 1507 року про порядок прибуття на військові послуги і про права гетьманів⁴⁵, ухвала 1507 року про збір сребщини⁴⁶ й уточнення поняття земської давности маєтків⁴⁷, ухвала 1509 р. про порядок забезпечення посагу і прав удови на майно чоловіка⁴⁸ та ін. Зміст зазначених актів детально проаналізував Федір Чарнецький в «Історії Литовського Статуту», а також М. К. Любавський у своїх працях⁴⁹.

Особливе місце серед цих актів щодо обговорюваної тут проблеми посідає устава 1522 року «Описанье артыкулу о выводе шляхецтва за прымовою»⁵⁰. Сам факт появи такого акта свідчив про те, що консолідація панівних прошарків увійшла у завершальну фазу, яка потребувала вироблення чітких законодавчих норм для відмежування себе як окремого стану від інших соціальних груп. Можливо, певною мірою це було прискорено й тим, що з кінця XV – початку XVI сто-

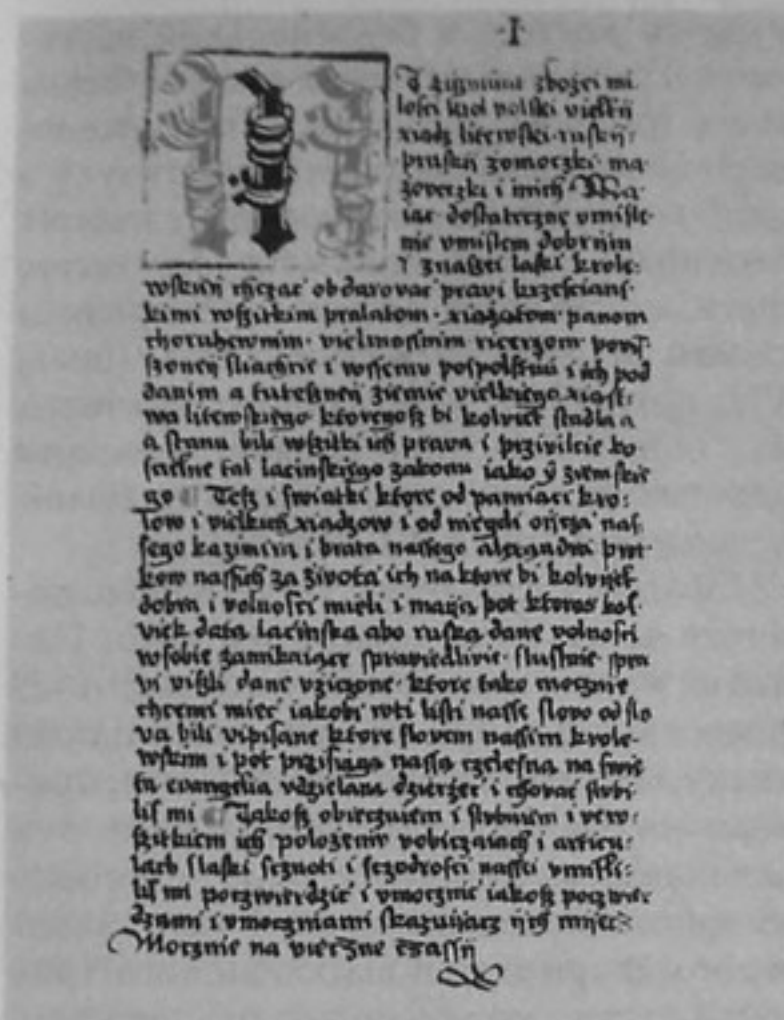
ліття литовський уряд починає регулярно користуватися найманими військами⁵¹, які становили невігідну паралель для службового боярства-шляхти. На цей період припадають і перші зафіксовані судові спори про належність до шляхетського стану, розв'язуючи які, судді стикалися зі складнощами у доборі критеріїв відрізнення бояр-шляхти від «простих людей»⁵². Слід зазначити, що аналогічні випадки так званого «очищення шляхетства» на польських теренах теж засвідчено до їх кодифікації у Віслицькому 1347 року та пізніших статутах⁵³. Проте основна маса судових спорів такого змісту, які Владислав Семкович влучно назвав «кузнею фальшивого шляхетства», припадає тут на кінець XIV – першу половину XV століття⁵⁴, тобто на період уточнення номенклатури привілейованого стану.

Різноманітні прецеденти спорів про шляхетство в судовій практиці було підсумовано у згаданій уставі 1522 року, в основу якої покладено спадковість боярського звання. Це можна було довести одним із двох способів: 1) присягою родичів-шляхти, що конкретна особа «с одного роду от прадеда, от деда с одноє крови им есть брат»; 2) листом когось із великих князів або членів великокнязівської ради, де самого претендента чи його предка було б «писано боярином». У Статуті 1529 року порядок виведення шляхетства дещо уточнено, втім це не змінювало головної мети обох узаконень – обмежити доступ до упривілейованого стану вихідцям із низів.

Підсумки розвитку шляхетських прав і вольностей XV – першої чверти

⁵¹Наприклад, 1493 року в русько-литовському війську було 300 найманих жовнірів, а 1501-го – уже 5 тис. найманців-чехів, 1508-го – стільки ж поляків, 1514 року – 7 тис. поляків та ін.⁵¹.

15. Сторінка польського перекладу
Першого Литовського Статуту
1529 року (1550 рік)

XVI століття підбив Перший Литовський Статут, який набув чинності 29 вересня 1529 року. Цю унікальну пам'ятку права та культури литовського, білоруського й українського народів усебічно вивчено в історіографії⁵⁵, тож вона не потребує докладнішої характеристики. Ми зупинимось лише на окремих моментах, важливих з огляду на досліджувану проблему. Перший Статут юридично закріпив основи суспільного і державного ладу, а також правовий статус станів і соціальних груп на основі систематизації та кодифікації попередніх узаконень і місцевого права⁵⁶. Як звід законів, установлених в інтересах і на вимогу панівного класу, Статут забезпечив землевласникам захист їхніх особистих, майнових і частково політичних прав. Із його 13 розділів питанням potwierдження станових прав шляхти фор-

мально присвячено лише третій («О свободах шляхты»), але, у ґрунті речі, цей аспект є наскрізною ідеєю цілого кодексу. А що окремі сюжети, як-от гарантія недоторканности особи (розд. I, арт. 1) чи звільнення від грошових податків і тяглих повинностей (розд. I, арт. 22), котрі в попередніх привілеях стосувалися тільки знаті, тепер було поширено й на міщан магдебурзьких міст, то це не змінювало загального спрямування Статуту. Його керівним принципом стало задеклароване вперше 1492 року й кодифіковане тут положення: «Простих людей над шляхту не маем повышати, але всю шляхту заховати у их почтивости» (розд. III, арт. 10).

Окрім станових прав, уже проголошених у попередніх законодавчих актах, Статут узаконив деякі прерогативи шляхти, що досі існували тільки на рівні звичаю⁵⁷. Зокрема, для осіб, які вислужили маєтки «під князями і панами», проголошувалося право вільного відходу від зверхника «со всеми статки», тобто з рухомістю (розд. III, арт. 15). Статут детальніше регламентує загальні принципи підсудности шляхти великокнязівським намісникам на місцях (розд. IV, арт. 1, 33), порядок чинення правосуддя над шляхтою й урядниками (розд. IV, арт. 1–5, 8), затверджує систему судових штрафів, які підкреслювали високу проти решти соціальних груп вартість життя, майна й особи шляхтича (розд. III, арт. 14; розд. VII, арт. 29), підносить роль шляхетської присяги як самодостатнього юридичного доказу в судовому спорі (розд. I, арт. 4; розд. III, арт. 11; розд. VII, арт. 21, 22; розд. XI, арт. 7–9, 16; розд. XIII, арт. 7).

Цілком новим сюжетом у литовсько-руському законодавстві стала фіксація поняття шляхетської чести, що свідчить про дозрівання для цього ментальних підстав. У опосередкованому вигля-

ді вперше такий сюжет відзначила І. П. Старостіна на прикладі київської уставної грамоти, де проголошено порядок позивання до суду не через воеводських посланців-дітських, а за спеціальними листами («первей обослати листом, шtbody к праву стал»)⁵⁸. Такий пункт, варто додати, зафіксовано й у волинському привілеї⁵⁹.

Однак ні в першому, ні в другому з цих документів ще не вжито слова «честь». Уперше воно з'являється в Статуті, генетично нав'язуючи, вочевидь, до польської моделі станової структури і кола понять, якими та оперувала. Серед інших юридичних термінів, що їх уживали в Короні Польській на окреслення «нагани шляхетства» (тобто його заперечення чи підважування), поширеними були поняття *debonestatio* (позбавлення чести)⁶⁰ та *infamare* (збезчестити)⁶¹. У Першому Литовському Статуті «честь» згадано кілька разів у різних контекстах: 1) у спорах про наклепи: «хто бы кому на *честь* приганил або о добрую славу» (розд. I, арт. 20); 2) у визначенні норм поведінки шляхтича у військовому поході: покинувши передчасно похід, він

утрачає маєток, а безземельний шляхтич «*честь* свою *тратит*, якобы з битвы втек» (розд. II, арт. 1); 3) у ствердженні невідповідности шляхетського титулу з особою шляхтича, замішаного у карних злочинах: «...таковый мает *без чести* быти... и не мает болше того привилы своего шляхетского поживати» (розд. VII, арт. 30); 4) у загальному значенні, як, наприклад, при дозволі неосілим адвокатам вести спори, «што се *дотычет чести*» (розд. VI, арт. 13).

Згодом у Другому Статуті 1566 р. поняття чести буде конкретизовано. Поява ж його в юридичному кодексі 1529 року свідчить про те, що консолідація стану, як і впродовж XV століття, тривала на двох рівнях: соціальному – в усталенні конкретних пільг стосовно нижчих соціальних груп, і ментальному – у формуванні відособленого типу свідомости у привілейованої верстви, що його з часом буде покладено в підмурівок офіційної доктрини панівного класу-стану, яку, погоджуючись із Анджеем Зайончковським, можна назвати «шляхетським расизмом», тобто визнанням безумовної вищости на підставі права народження⁶².

Другий Литовський Статут 1566 року як кодекс «народу-шляхти». Витоки гербової традиції

Перший Литовський Статут 1529 року забезпечив шляхті гарантовану суму особистих і майнових прав. Одиною сферою, у якій зближення суспільно-політичних структур русько-литовської й польської держав ще не досягло успіху (а саме така тенденція намітилася з кінця XV століття), було зрівняння окремих прошарків упривілейованого стану й утвердження його політичного пріоритету загалом. Зокрема, Статут 1529 року не усував членування стану на всевладних аристократів і рядову шляхту-зем'ян, позбавлену доступу до важелів політичної влади. Крім того, князі й родовиті пани зберігали привілейоване становище у військовій службі, відбуваючи її не спільно зі своєю «братією молодшою»^{*}, але під власними корогвами і з власними військовими загонами (розд. II, арт. 2); також вони не підлягали юрисдикції місцевих повітових судів (розд. VI, арт. 1, 4, 5). Нарешті, їхнє політичне верховенство зумовлювала належність до великокнязівської ради не тільки на підставі високих урядових посад, а й «з обычаю стародавнього и старожитного дому свого», як, наприклад, для князів Чорторийських, Вишневецьких, Корецьких та ін.¹. Крім князів, до ради входили представники десь 50 великопанських родин². Поруч із політичною владою пани радні

зосереджували у своїх руках і найбільший економічний потенціал. За даними перепису русько-литовського війська 1528 року, ця верхівка становила 2,8% землевласників, володіючи 39,6% приватного поземельного фонду, і то невелика група найбільших магнатів (0,8% від усього загалу князівства) зосереджувала у своїх руках 30,2% землеволодінь³.

Нерозвинутість політичної правоздатності русько-литовської шляхти особливо не вигідно виглядала на тлі бурхливого розвитку «шляхетської демократії» в Короні Польській, що її пунктом відліку традиційно вважають Нешавський привілей 1454 року, котрий підсумував раніші поступки королів середньому шляхетському станові. 1505 року ухвалою Радомського сейму було закладено засади політичного парламентаризму, відбиті у знаменитій формулі «Nihil novi» (*Нічого нового*), за якою король не міг видати жодних постанов щодо шляхти без згоди сейму⁴.

Тому з кінця 40-х років XVI століття середня шляхта Великого князівства починає вперту сеймову боротьбу за розширення своїх політичних прав;

^{*}Таке означення рядової шляхти проти магнатів утрималось у польсько-литовській державі до кінця її існування.

16. Зигмунт II Август,
король польський,
великий князь литовський.
Гравюра 1554 року

деталі цієї боротьби добре представлені в матеріялах восьми сеймів, скликаних між 1547 і 1566 роками⁵. Зрештою, домагання шляхти були задоволені в так званому Другому Литовському Статуті, ухваленому на Віленському сеймі 1565–1566 років і запровадженому з 26 січня 1566 року. «Поправа статуту» виступала як головна шляхетська вимога на сеймах, які передували цьому актові, охоплюючи різноманітні сюжети, що за ними простежується центральна мета – політична й економічна емансипація. Зокрема, шляхта клопотала про безмитне вивезення збіжжя й лісових товарів зі шляхетських маєтків⁶, про встановлення сеймового контролю над карбуванням монети і витратами зібраної сребщини, про утворення виборних земських судів у повітах на

польський взірець, про скасування підводної повинности тощо. Антиманатські настрої відбито у проханнях підпорядкувати членів великокняжої ради повітовим судам нарівні з рядовою шляхтою, встановити нормативи військової служби для великих урядників «водле можности урядов», узаконити надання прикордонних староств як надто небезпечних у військовому стосунку лише «в годности дознаним», а не літнім і німецьким особам⁷. За спостереженням М. К. Любавського, до Лівонської війни, яка спалахнула 1558 року, шляхетські клопотання великий князь зазвичай відхиляв⁸. Приміром, однаково різку відмову дістали на сеймі 1551 року прохання про нові суди («Суд нікому іншому властне не належит, одного королевской милости самому») і про підсудність панів радних («Того перед тым не бывало... ино того и тепер быти не маєт»), а також про прикордонні староства («Не єсть то реч ваша обачивати, хто на вряд годен, а хто негоден») ⁹. Проте тривала і напружена війна, що потребувала чималої матеріяльної підтримки з боку шляхти, зробила великого князя поступливішим. Сеймовою ухвалою 1559 року шляхту було звільнено від сплати мита за продаж збіжжя, худоби та лісових товарів¹⁰. 1563 року оголошено про скасування обмежень у правах осіб православного віросповідання¹¹, – це положення діяло, хоча радше і номінально, від часів Городельського акта 1413 року. Нарешті, Більський привілей 1564 року запроваджував єдині для шляхти і магнатів виборні земські суди в повітах «в одно ровное право, никого не выимуючи». Князі, пани радні та пани хоруговні, «милуючи реч посполитую [державу. – Н. Я.], а в ней братью свою молодшую народ шляхетский», офіційно зрікалися своїх судових прав і привілеїв, що їх затвердив Перший

Статут¹². Розвиваючи початі реформи, Віленський привілей 1565 року проголосив створення системи виборних повітових сеймиків і регулярних вальних сеймів із правом шляхти «на местцах главнейших поветом... зъездчатися... радити, обмовляти и обмишляти»¹³.

Утворення земських судів і повітових сеймиків тягло за собою уточнення адміністративно-територіального поділу держави, що й було здійснено у 1565–1566 роках і зафіксовано в так званому «Списанье поветов Великого князства Литовского и владников в них». Згідно з новим повітовим поділом, на українських теренах засновано три воєводства: Київське з двома судовими повітами – Київським і Мозирським*, Волинське – з повітами Луцьким, Володимирським і Кременецьким, Брацлавське з одним судовим повітом – Брацлавським¹⁴. Новий повітовий поділ було безпосередньо пов'язано з політичними правами шляхти: віднині тільки володіння «осілістю», тобто маєтком у межах конкретного повіту, визнавали за підставу для участі в місцевому політично-адміністративному житті, для права посідати місцеві уряди й обирати та бути обраним до станових (земських) органів самоврядування. Критерій осілості було покладено в основу нового поняття соціального престижу – «учтивоє шляхетство»¹⁵. Вживали його, як свідчать численні джерела, на протиставлення безземельній шляхті – «неосілому гультайству», «голоті»**. Позитивний тип у самооцінці шляхтича кінця XVI століття – це «добре значний шляхтич, не голота», «шляхтич, в тім повіті добре осілий»¹⁶.

Як влучно завважив І. І. Лаппо, Другий Литовський Статут 1566 року, що його від Першого відділив шляхетський рух середини XVI століття, остаточно утвердив ідею станово-шляхетської держави і зреалізував у її установах

інтереси «народу-шляхти», радикально зреформувавши цілу систему органів влади й управління¹⁷.

Найважливішими, під цим оглядом, були в ньому доповнення до кодексу 1529 року, які фіксували створення повітових шляхетських корпорацій-сеймиків (розд. III, арт. 5), нормували обрання шляхтою повітових урядників і суддів та визначали обсяг їхніх повноважень (розд. V, арт. 1–8). Процедуру виборного земського судочинства розроблено у спеціальному, четвертому розділі Статуту «О судьях и судех». Також тут задекларовано створення ще одного станового суду, якого не було оформлено Більським привілеєм 1564 року, – йдеться про підкоморський суд для розв'язання межових суперечок землевласників (розд. IV, арт. 70).

З решти доповнень найважливішими для подальшої імунізації шляхетських маєтків слід уважати такі: звільнення шляхти від сплати мита (розд. I, арт. 26); дозвіл на вільне, не контрольоване владою відчуження володінь усіх типів – вислуг, куплених земель, отчин (розд. III, арт. 33); визнання за шляхтою законного права власності на всі типи земельних маєтностей, якими вона володіла від часів Казимира IV (розд. III, арт. 2).

Другий Статут набагато чіткіше, ніж раніше, наголосив на протиставленні шляхти нижчим соціальним групам. Йдеться, зокрема, про такі законоположення: не видавати «людем простим» охоронних листів у спорах зі шляхтою (розд. I, арт. 23); розширити

* За актом Люблінської унії, Мозирський повіт залишився у складі Великого князівства Литовського.

** Поняття «голота», поширене від другої половини XVI століття, окреслювало безземельну неосілу шляхту і не мало презирливого відтінку.

артикул про непіднесення «простих людей над шляхтою» – «На достоїнстві их не прекладати и в рядов... простым людем не давати» (розд. III, арт. 15); запровадити жорстоку кару простолюдину, який безпідставно звинуватить шляхтича у нешляхетстві – «Того, который важился тую примовку учинити, маєт в ряд наш урезанем языка карати» (розд. III, арт. 18)*; запровадити смертну кару для селян за тяжкі ушкодження і вбивство шляхтича (розд. XI, арт. 12, 15); не надавати шляхетських прав людям «простого стану, окром особливое ласки и надарення от зверхности нашео господарское» (розд. III, арт. 21); позбавляти спадкових і станових прав жінок, «которые за простых людей замуж идут» (розд. III, арт. 16; розд. V, арт. 11).

Водночас законодавчо окреслювалося коло занять, несумісних зі шляхетським званням і ганебних для шляхетської честі. Приміром, за новим Статутом, втрачали станові права шляхтичі, котрі, оселившись в містах, зайнялися би торгівлею чи ремеслом («локтем мерили» чи «руками робили»). Правда, їхні діти, якщо покинуть «шинк и ремесло местское хлопское», можуть бути «за правую шляхту почитаны» (розд. III, арт. 16, 20).

Отже, напередодні унії сума прав упривілейованого стану Великого князівства Литовського головно урівнялася з відповідним комплексом станових пільг, вироблених у Польщі. Окремі положення польського права були хіба що послідовнішими і кристалізованішими, як, наприклад, складніша процедура «виводу шляхетства», тобто доведення шляхетського походження, або те, що станові права втрачав не лише сам шляхтич, який жив із ремесла чи торгівлі, але і його діти. Нарешті, від 1578 року польське шляхетство надавалося не інакше, як за згодою сейму чи на клопотання

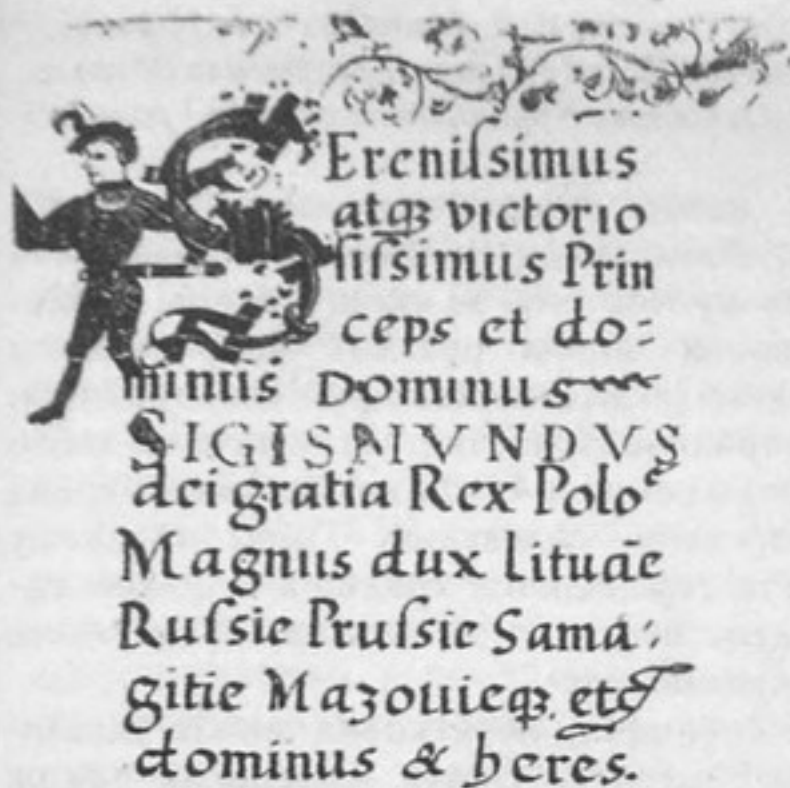
гетьмана за мужність під час воєнних дій**. Що ж до істотніших відмінностей, зокрема обов'язку військової служби і виконання городової, мостової та підводної повинностей, чинних і в Другому Статуті, то для української шляхти їх скасував Люблінський привілей 1569 року, виданий під час укладення унії¹⁹.

***

Завершуючи огляд законодавчих актів, спрямованих на утвердження станових прав упривілейованих верств Великого князівства Литовського, варто зупинитися ще на одному сюжеті, який не так безпосередньо впливав із законодавства, як супроводжував його, відбиваючи еволюцію витворення станової свідомості. Правове утвердження шляхетського стану Великого князівства відбувалося без фіксації його зовнішньої емблематики, якій надавали такого великого значення у більшості країн Західної та Центральної Європи. Скажімо, у Польщі оформлення гербових братств, розпочате від XII століття, у XIV столітті завершилося закріпленням спадкових гербів за конкретними шляхетськими родинами²⁰. На зламі XIV–XV століть усталено чеську геральдику, початки якої сягають XIII

18 *Таке покарання справді практикувалося (пор. вирок Володимирського гродського суду 1591 р. у схожій справі: ЦДІА, ф. 28, оп. 1, спр. 24, арк. 73).

**Такий порядок діяв і в Україні, яка після 1569 року підлягала ухвалам сеймових конституцій. Отже, на додачу до Статуту тут набули чинності конституція 1589 року про конфіскацію маєтку особи, яка безпідставно оголосила себе шляхтичем; ухвали 1601 і 1613 років про так звану нову шляхту, затвердження прав якої має конче супроводжувати сеймова конституція; ухвала 1609 року про чужоземців, які присвоюють собі шляхетство; ухвала 1633 року про конфіскацію маєтків шляхти, яка певний час мешкала в містах, живучи з торгівлі чи ремесла¹⁸.

17. Титульний аркуш
латинського перекладу
Другого Литовського Статуту
1566 року

століття²¹. Русько-литовське боярство-шляхта спізнилося у цьому процесі, адже до другої половини XVI століття розвинутої (в європейському розумінні) гербової традиції тут бракувало, і Городельський акт 1413 року, яким 47 родин литовської знаті було адоптовано до польських гербових братств, її не започаткував. Певну роль відіграло, очевидно, те, що за першого ж загострення польсько-литовських стосунків, як оповідає хроніст, розгнівані литовські пани відіслали полякам узяті в тих герби і почали вживати свої давні печатки, про які на городельських переговорах гордовито заявляли, що, мовляв, не потребують нових чужих гербів, задовольняючись тими, котрі залишили їм предки²².

Герби українсько-білоруської шляхти в офіційному законодавстві згадано двічі, й обидва рази доволі неконкретно. Привілей 1434 року надавав «руським князям і боярам» право «приймати від литовців герби і користуватися ними так само, як і литовці, але за по-

передньою згодою братів своєї генеалогії [тобто гербового братства. – Н. Я.] з Польського королівства» (ст. 7). Інцидент, згаданий хроністом, позбавляв це положення реального змісту. Очевидно, саме тому жодне з наступних potwierdzeń цю статтю не повторювало. Нарешті, у привілеї 1563 року, метою якого було, як зазначалося, скасування приписів Городельського акта і «слушноє поровнанье» у правах православних з католиками, ще раз заторкнуто гербове питання: «...от того часу не толко тые панове, шляхта и бояре або потомкове их, ...которых теж предкове клейноты и гербы в Коруне Полской приимовали, але теж и вси иныє стану рыцарского и шляхетского яко литовского, так и руского народу, ...котрых предкове клейнотов албо гербов с Коруны Полское не брали, одиноко и заровно...» та ін.

Цитований уривок опосередковано підтверджує, що до Люблінської унії українська та білоруська шляхта до польських гербових братств в основній масі не належала і, відповідно, польськими гербами не користувалася.

Чи були в ужитку серед бояр якісь ідентифікувальні родові знаки, які можна було би розцінити як протогербову символіку? Князівські роди користувалися такими знаками ще за давньоруських часів. Зафіксовано їх серед князів і в ранню литовську добу, від початку XIV століття²³. Стосовно бояр, принаймні галицько-волинських, то їхні власницькі печаткові знаки збереглися починаючи від 30-х років XIV століття²⁴ що, зрозуміло, не може слугувати доказом того, що цього не було раніше. Чимало таких знаків зібрано у публікаціях Віктора Вітига²⁵, а також у Михайла Грушевського, Станіслава Дзядулевича, Богдана Барвінського (який трактував печаткові знаки як «догербову емблематику», що ще не містить класичної геральдичної фігури,

18. Печатки князів Олелька Володимировича 1431 року (1), Федора Корибутовича 1432 року (2), Василя Збарзького 1461 року (3), Семена Чорторійського 1493 року (4)

але вже має певне символічне навантаження²⁶). Своєю чергою, Александер Яблонівський висловив власну оригінальну гіпотезу, за якою в основі емблематики печаткових знаків руських бояр лежать: 1) русько-варязька (скандинавська рунічна) традиція; 2) елементи кириличної абетки; 3) тамги східного (тюркського) походження; 4) західні впливи, зокрема польський, угорський, силезький. Тому, на думку науковця, руська геральдична традиція є цілком самобутнім явищем, поруч із польською – це «інше зерно, інший окремий світ»^{*}.

Аналізуючи специфіку печаткових знаків українсько-білоруської шляхти, Оскар Халецький також дійшов висновку, що правомірніше тут говорити не про брак гербової традиції, а про самобутній характер її розвитку²⁸. Цю думку, як здається, potwierджує те, що чимало боярських печаткових знаків за нових обставин перетворили на так звані «герби власні», тобто індивідуальні гербові знаки тих чи тих родин^{**}. Для прикладу можна згадати «герби власні» брацлавських зем'ян Байбузів, Бируль, Томковичів, Ходіївських, київських зем'ян Вороницьких, Гулковичів Глібовських, Мочульських, Олекшичів Гератовських, Ордиців, Солтанів Халепських, волинських зем'ян Андрієвичів, Булгариновичів, Бурих, Гуляльницьких (Гуляницьких) та багатьох інших²⁹. Звісно, деякі печаткові знаки «не витримали конкуренції» і з часом зникли, поступившись котрись із польських гербів, або зазнали зовнішніх змін, наблизившись до них в оформленні. Скажімо, у колективному листі брацлавських зем'ян до короля від 1577 року ще стоять власні печаткові знаки Івана Шандировського і Григорія Негребецького, але згодом ті й ті вживатимуть герба «Сас»³⁰. На думку Адама Бонецького, зазнав модифікації первинний печатковий знак Гулевичів, наблизившись за

^{*} Протилежного погляду дотримувався Францишек Пеко-сінський, стверджуючи вторинність руської геральдичної традиції та її залежність від польських узірців²⁷.

^{**} Польська геральдична традиція постала на інших засадах: у формі не фамільних гербів, а гербових братств, тобто об'єднання кількох шляхетських родин під спільним гербовим знаком; назви й емблематика братств були усталеними.

19. «Герби власні» волинських зем'ян Гуляницьких (1),
Голобинських (2), Калусовських (3),
Коїленських (4)

емблематикою до герба «Новина»³¹. Трансформувався первинний знак Аксаків, наблизившись до зображення герба «Приятель» (хоча, правда, лишився окремим «гербом власним»)³². Прикметно, що схожу стадію пережила не тільки українська, а й литовська гербова традиція, це видно з порівняння печаткових знаків, яке здійснив Юзеф Пузина³³.

Наприкінці XVI – на початку XVII століття побутувала й інша тенденція: уживати в одній родині декілька гербових знаків, і то один із них зазвичай був гербом власним, а решту запозичено з арсеналу польської геральдики. Наприклад, по три гербових знаки використовували тоді київські зем'яни Павші³⁴ й Аксаки³⁵, по два – остерські бояри Тетері Моржковські³⁶, волинські зем'яни Бабинські³⁷ й Обухи³⁸ та ін.

Є свідчення, що вже в першій половині XVI століття надання шляхетства могло супроводжуватися фіксацією печаткового знака конкретної родини як її герба. Приміром, 1529 року Зигмунт I Старий, потверджуючи належність до шляхетського стану якогось Миколая Кгайдомовича з Курклевського повіту, надає йому «знамя шляхетское», тобто герб, не долучаючи його опису³⁹. В подібному ж сюжеті 1546 року при наданні шляхетства туровському владіці Васіянну та його синам герб описано в деталях: «Сосну зеленую с трема верхи с одного пня идучыми и с кореньем в щыте черленом. А наверх щыта хелм округлый, на нем полчеловека збройного, голова в него без зброи с роспуцеными волосы. А держить оную сосну руками за коренье»⁴⁰. Малоімовірно, щоби такою герботворчістю займалася великокнязівська канцелярія. Йшлося про те, щоби визнати за власницьким печатковим знаком гербовий статус і водночас усталити колір щита тощо.

Згодом натрапляємо на спеціальні великокнязівські привілеї для знаті, наближеної до двору, про надання їй польських гербів. Наприклад, 1554 року саме так було надано герб «Гіпоцентаврус» Івашкові Горностаю⁴¹, писареві, підскарбію та надвірному маршалку, 1563-го герб «Кірдея» – дяку великого князя Михайлові Василевичу⁴² та ін. Прикметно, що таке надання відбувалося без участі представників польських гербових братств (*fratres clenodiales*), а лише за згодою когось із чільних носіїв цього герба в Україні; до «Кірдеї» згаданого Михайла Василевича приймав, скажімо,

20. Герб власний «Повня»
волинських зем'ян Іваницьких.
Малюнок середини XVII століття

володимирський городничий Тихно Гринькович Козинський. А самі Козинські, окрім «Кірдеї», водночас користаються геральдичним знаком «Загроба» або складною геральдичною композицією⁴³. Невмотивованим є і надання гербів при повторних нобілітаціях. Приміром, полоцькі бояри Волки, які в середині XVI століття перемістилися на Київщину, в ужитку мали три гербові знаки: «Секеж», «Косцеша» і «Побуг»⁴⁴. Але коли на сеймі 1626 року було potwierджено шляхетство писареві Війська Запорозького Костянтину Волку⁴⁵ (ще раніше, 1616 року, ренобілітовано «за рицарську відвагу» його батька Максима Волка, тоді вже міщанина, сина київського війта Федора Волка), йому надано не один із тих трьох давніших гербів, а цілком новий – четвертий – герб «Вежі».

Посилення інтересу до гербів знайшло прояв у витворенні фантастичних гербових легенд, покликаних згероїзувати символіку родових печаткових знаків. До них належать, наприклад, легенди герба власного «Повня» володимирських зем'ян Іваницьких, що його буцімто надав 1349 року князь Любарт

Гедимінович, чи герба «Свентольдич», який нібито належав предкам Адама Киселя від 1040 (!) року*. До речі, первинний герб Киселів у характерних формах власницького клейма⁴⁷ не мав нічого спільного зі «Свентольдичем», сконструйованим, найімовірніше, за часів піднесення Адама Киселя**.

Владислав Семкович свого часу ставив під сумнів справедливість оцінки давніх печаткових знаків боярства як основи для гербів, убачаючи в них тільки власницькі клейма⁴⁸. Питання це донині мало опрацьоване. Втім, не заглиблюючись у геральдичні дискусії, можна завважити, що джерела не підтверджують Семковичевої думки. Наприклад, 1572 року Тихно Свищовський, носій «герба власного», заявляє про крадіжку в нього «гербы [sic!] с печатью»⁴⁹; 1582-го вдова Василя Яковичького (носія «герба власного») пред'являє присутнім на похороні заповіт померлого чоловіка і водночас – «секгнет небожчика, в котором был в золоте герб небожчиковский на стали управен, под которым гербом тот тастамент [заповіт. – Н. Я.] справен»⁵⁰. Своєрідною є процедура, описана далі: «И оказавши секгнет, тут же над телом герб перед всимы станы збивши, до гробу к телу его небожчиковскому вкинен, а потом тело в землю впустили и погребли...» Процедуру занотовано як звичну, що нічим не здивувала підписка, який її описав. Отже, перед нами – складник ритуалу. Але чи означав він, що герб є власністю роду, а тому не може бути закопаним у землю разом із тілом небіжчика, – стверджувати не ризикну.

* Знавець давньої української літератури Володимир Перетц називав спалах герботворчости, який охопив Україну від початку XVII століття, «гербоманією», що породила цілий напрям літературної творчости – геральдичну поезію⁴⁶.

** Про Адама Киселя докладніше див. далі.

«Подписом руки своєю и печаткою з гербом своїм» завіряють вознівські свідчення ще одні носії герба власного — Гуляницькі, які регулярно виконують вознівську службу при Луцькому замку*. Тобто можна не вагаючись стверджувати, що носії гербів власних та їхні сучасники ці знаки сприймали за повноправні герби, рівноварті клейнодам польських гербових братств. Так, до речі, розцінює їх і один з перших польських геральдистів Бартош Папроцький. Зокрема, розділові, присвяченому гербам волинської шляхти, Папроцький дав заголовок: «Інші стародавні клейноти у Великому князівстві Литовському, котрі здобуло собі рицарство цих країв значними заслугами»⁵².

***

Підсумовуючи, констатуємо, що на останню третину XVI століття українська шляхта домоглася законодавчого потвердження станових, політичних, майнових і особистих прав, які вкупі з фактичною монополією на землево-

21. Герб власний «Позняк»
київських зем'ян Позняків.

Малюнок середини XVII століття

лодіння й участь в урядово-адміністративному та законодавчому житті держави забезпечили їй виняткове становище серед решти соціальних груп і прошарків населення. В конкретних юридичних діях ця перевага втілювалася так:

I. Представника шляхетського стану визнавали безумовно вищим від міщанина чи селянина: а) шляхетське слово прирівнювалося до юридичного доказу; б) за поранення й убивство шляхтича покарання було набагато суворішим, ніж за таке саме насильство над людиною з іншого стану; в) шляхтич користувався правом суду і необмеженого розпорядження підданими та їхнім майном, але сам, служачи вищому панові, зберігав особисту незалежність, а його землеволодіння не могло бути передане нікому у підпорядкування; г) шляхтич підлягав тільки юрисдикції спеціальних станових судів: гродських, земських, підкоморських; ґ) ознакою належності до упривілейованого стану був власний герб і печатка; д) «нерицарські заняття» (ремесло і торгівля) вважалися несумісними зі шляхетством.

II. Політичні права шляхти здійснювалися через повітові шляхетські корпорації («рицарські кола»), що надавало право: а) брати участь у повітових сеймиках; б) обирати послів і обиратися послом на вальні сейми чи депутатом на судові трибунали; в) обирати та бути обраним на суддівство й інші земські уряди у власному повіті. Крім того, шляхта мала виняткове право обіймати всі місцеві урядницькі посади на території свого воєводства.

III. Майнові права шляхти було гарантовано: а) правом на успадкування та необмежене розпорядження земле-

* Лише між 1564 і 1582 роками возними Луцького повіту були дев'ятеро Гуляницьких⁵¹ (про цю родину докладніше див. у розділі IV).

володіннями; б) звільненням від військових постойів і будь-яких повинностей та податків, окрім загальнодержавного грошового побору, сплачуваного від кількості підданих.

IV. *Особиста незалежність шляхтича* полягала в тому, що а) його не можна було ні ув'язнити, ні покарати без суду та слідства, під час якого він не підлягав «пробі» (катуванню); б) він не відповідав за злочини, скоєні його родичами; в) він мав право вільного в'їзду до країни і виїзду з країни.

Отже, внаслідок двохсотлітньої еволюції відбулося остаточне юридичне оформлення панівного класу-стану з необмеженою владою над підданими, з високим рівнем станового самоусвідомлення і з мінімальним підпорядкуванням державному апарату. На

кінець XVI століття українська шляхта вже могла достосувати до себе вислів зnanого польсько-українського публіциста Станіслава Ожеховського, який 1564 року писав: «Поляк завжди веселий у своєму Королівстві, співає і танцює вільно, не маючи над собою жодних примусових обов'язків, бо не винен королеві, своєму вищому володарю, нічого, крім титулу на позові, двох грошів з лану і посполитої війни». Четвертого ж над поляком немає нічого, що псувало б йому настрій у Королівстві»⁵³.

⁵³ Шляхта номінально залишалася зобов'язаною до посполитих рушень, що їх оголошували на випадок ворожих військових дій у межах держави.

Нижні щаблі ієрархічної драбини: шляхи формування, регіональні відмінності

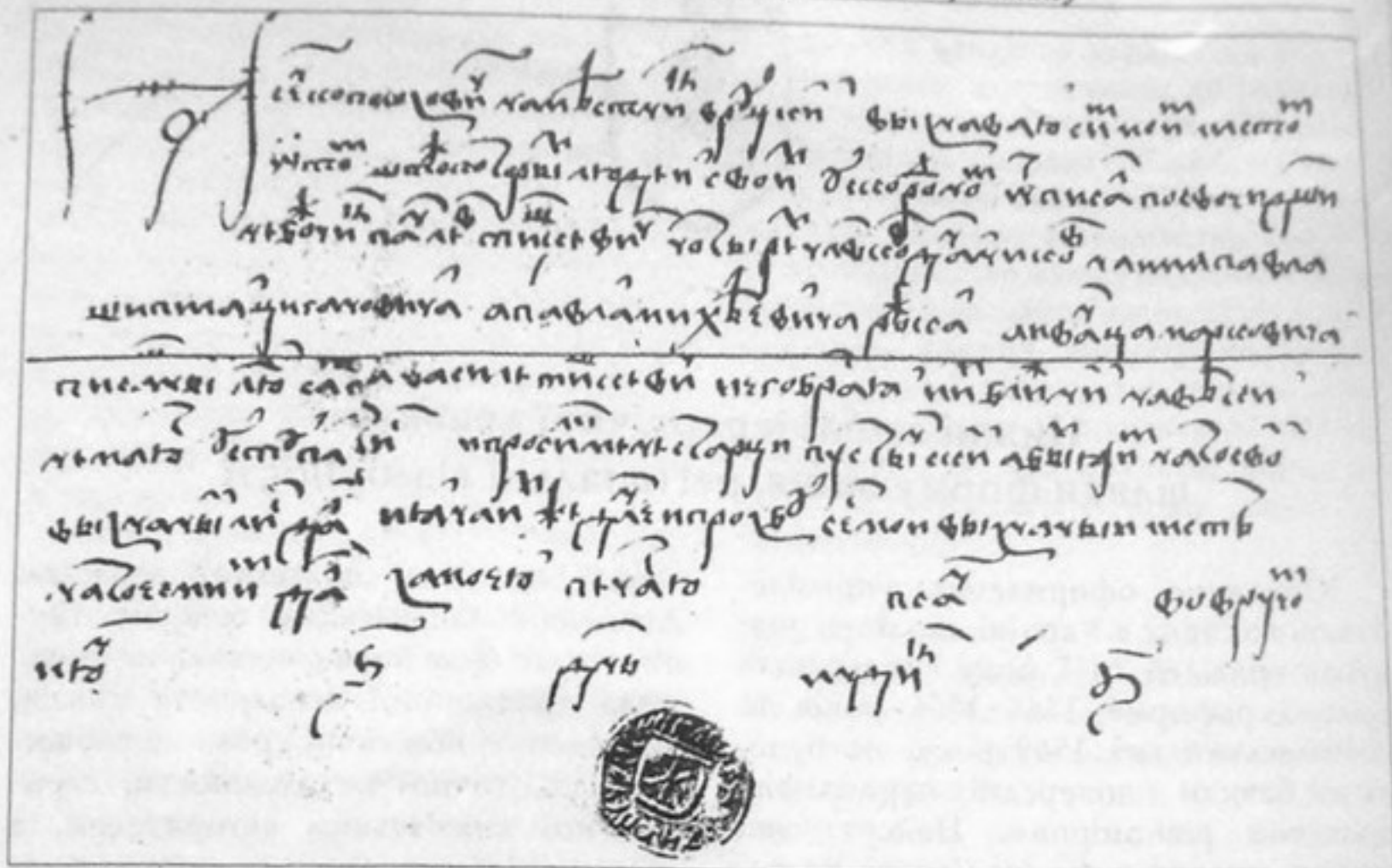
Юридичне оформлення упривілейованого стану в Україні, що його розпочав привілей 1447 року і завершили земські реформи 1564–1566 років та Люблінський акт 1569 року, не було, як ми бачили з попередніх параграфів, процесом рівномірним. Найсуттєвіші станові прерогативи (політичні права, майнові гарантії та податковий імунітет) рядова шляхта здобула в гострій політичній боротьбі з магнатськими верхами протягом останнього двадцятиліття перед Люблінською унією. Прискорений пульс суспільного життя, надто швидке ламання спадщини, отриманої після повільної еволюції суспільно-політичних відносин XV – початку XVI століття, приховували в собі неминучу двоїстість. Енергійні реформи змінювали фасад старої будівлі, не зачіпаючи ні її фундаменту, тобто традицій, ні соціальних поверхів, що постали протягом століть. Тяжіння старовини*, мабуть, найяскравіше проявилось в тому, що реформи 1560-х років, спрямовані на усунення різниці між верхами й низами шляхетського загалу, врешті не досягли мети. І річ не лише в тому, що багаті й надалі багатіли, а бідні бідніли. Засадничою невдачею реформ стало те, що українським упривілейованим верствам не вдалося досягти омріяного ідеалу «шляхетської рівності», за взірць якої правила

звичаї сусідньої польської держави. Ліквідація князівських судових імунітетів, як буде показано далі, не зменшила традиційної зверхності князів, новоздобуті політичні права не розширили політичної незалежності, стриженої князівським авторитетом, а право на вільне розпорядження маєтками обернулося хіба що можливістю їх швидшої концентрації в руках купки магнатів. Ба більше, реформи не змогли знищити навіть різницю між формальними ступенями шляхетства, яка в сусідній Польщі зникла ще наприкінці XIV – на початку XV століття.

Узагальнено беручи, реформи 1560-х років не похитнули панівного досі наскрізного принципу Середньовіччя – узаконеної відстані між станами. Тут під поняттям «стан» ми маємо на увазі не звичну тріяду «духівництво – аристократія – простолюди». За влучним спостереженням Йогана Гейзинги, його зміст, як на середньовічну мірку, набагато ширший: будь-яка група, будь-

*У практиці Великого князівства Литовського «старовина» – це не метафоричне поняття, а свого роду неписані правила суспільного побуту, усталені за часів кристалізації держави наприкінці XIV – у першій третині XV століття («как было за великого князя Витовта»).

22. Лист обруцького намісника
Семена Полозовича Київському
Пустинно-Микільському монастирю
на данників у селі Скородному.
Обруч, 6 червня між 1510 і 1513 роками

яке заняття, будь-який фах вважаються станом¹.

Наявність неоднакових за статусом прошарків і груп у рамках «професії рицарів», своєрідної бази класу землевласників, – явище загальноєвропейське. Ситуацією типологічного порядку можна вважати і те, що рицарство на початкових відтинках існування знає переважно тільки два щаблі ієрархії – вищий і нижчий: старша й молодша дружина на Русі; пани і владики в Чехії; «шляхетні рицарі» та скартабели, або влодики у Польщі; *više plemstvo* і *niše plemstvo* у Сербії і Хорватії; *maiores* і *minores* у латиномовній традиції західних країн і т. ін. Міра відмінності між ними найяскравіше проявляється у вергельді, який править за еквівалент суспільної вартости індивіда, – окуп

за вбивство вищого рицаря вдвічі більший, ніж за вбивство нижчого: 80 : 40 грошових одиниць на Русі, 100 : 50 в Угорщині, 50 : 25 у Хорватії, 60 : 30 у Польщі тощо². Однак із часом прошарок «напіврицарів» унаслідок перерозподілу земельної власности й ускладнення суспільної структури починає дробитися на групи, чисельність і подальша історична доля яких залежать від конкретних обставин розвитку країни чи регіону. Наприклад, в Англії у XIV–XV століттях замість двох давніх щаблів виникає п'ять рангів ієрархії³; тим часом у Чехії, крім напіврицарів-владик, виникає нижчий прошарок – панош, у Польщі – прошарок «рицарів, піднесених із солтиса чи селянина»⁴.

¹ Прикметно, що свого часу Володимир Антонович представників боярського прошарку теж уважав за окремий стан («сословие»)¹.

² «Miles creatus de sculteto vel cmetone». В руському перекладі Віслицького Статуту названо три привілейованих прошарки: «знаменитий», «простий» і «учений» шляхтич².

Про кількісне зростання військово-службового, тобто рицарського, елементу у Великому князівстві Литовському протягом XV століття вже йшлося на початку цього розділу. Там-таки було розглянуто і розпад військовослужбового населення у другій половині XV – на початку XVI століття, коли поняття «боярин», утративши початкове значення «воїн», стало ототожнюватися зі шляхетним походженням. Подальше розшарування військової верстви на групи з аж ніяк не однорідним суспільним і правовим статусом і паралельним усталенням групових прав і обов'язків тривало протягом XVI століття, супроводжуючи боротьбу бояр-шляхти за зрівняння з представниками вищого щабля ієрархічної драбини – князями й панами. І поки шляхта в реформах 1560-х років досягла позірної рівності прав, за її спиною вишталтувалися паралельні структури з власним колом станових прерогатив, які недвозначно свідчать про належність до класу тих-таки землевласників. Зрештою, як завважив Анджей Вичанський, «поняття “клас феодалів – панівний клас” надто загальне і спрощене, щоб його вистачило для інтерпретації всіх конкретних історичних явищ, адже цей клас сам поділений зсередини, хоча назовні, супроти інших класів, виступає солідарно, боронячи спільні інтереси»⁵.

Головною підставою для витворення відмінностей між групами і прошарками нижчої ланки упривілейованого стану була специфіка традицій, а також історично-політичні та географічні обставини життя двох основних регіонів Правобережжя – Волині та Наддніпрянщини. Ці прошарки, як уже зазначалося, поставали на одному підмурівку – обов'язку військової служби за право користуватися землею. Спільною була і двопланова структура служ-

бового землеволодіння, яка виникла ще за часів «старовини», тобто наприкінці XIV – у першій третині XV століття: частина бояр-рицарів володіла наділами на великокняжих землях («під господарем»), частина – наділами у приватних латифундіях («під князями і панами»).

Спільними для українського регіону можна також визнати особливості, які вирізняли його з-поміж решти земель русько-литовської держави. Йдеться насамперед про деяку відрубність Київської та Волинської земель, зумовлену їх територіальною віддаленістю від політичного центру («то суть землі далекие») і підсилену тим, що обидві землі довго зберігали статус удільних князів, перебуваючи в руках не другорядних представників роду Гедиміновичів, а потужних династій, претендентів на великокняжий стіл, – Свидригайла й Олельковичів. Другою обставиною, що зумовила специфіку внутрішнього життя обох земель-князів, було їх прикордонне розташування, а отже, потреба в численному та мобільному війську, здатному захистити кордони держави від Степу. Цю властивість життя на пограниччі виразно висловлено у протесті волинських бояр проти урядової ревізії їхніх прав 1545 року: «Тут, на Волини, буд ест або не ест перемере з Татари, тогды пред ся з коня мало зседаем, а на каждое место мусим в поле быти»⁶. Нарешті, третьою властивістю, що впливала на формування місцевих традицій, є подеколи важко вловлюваний, однак неперервний зв'язок із українськими теренами у складі Польщі, – Поділлям і Галичиною.

Ці властивості визначають місцеві риси притаманного Великому князівству явища, яке М. К. Любавський називав «обласним характером підданства»⁷, вказуючи, що з нього впливали і спе-

цифіка військової служби, і принципи залежності місцевих землевласників від органів влади.

Яскравим прикладом автономного воєнізованого організму в державі з чітко окресленим «обласним підданством» була Київська земля, що її від 1471 року очолював воєвода – політичний спадкоємець удільних князів Олельковичів. Від них до воєводи перейшла вся повнота військової, судової, фінансової та дипломатичної влади на території землі. Під орудою воєводи перебували чималі збройні сили, слабо контрольовані з центру: через прикордонне розташування Київщини та потребу регулярної сторожі «на татарських шляхах» це військо, по суті, було звільнене від участі в загальнодержавних воєнних експедиціях. За традицією ще князівських (а подекуди – і давньоруських) часів, під рукою київського воєводи були замкові та волосні намісники київських «пригородів» (Житомира, Овруча, Остра, Любеча, Черкас, Канева, Звинигорода, до 1500 року – Путивля), кожен із яких мав власні оборонні завдання, власний обшир убезпечуваної від татарських нападів підконтрольної території. Сили місцевого родового боярства-шляхти вже не могли підтримувати широке коло оборонних заходів, що особливо ускладнилися від кінця XV століття з появою небезпечного агресивного сусіда – Кримського ханату. Тому на Київщині інтенсивніше, ніж деінде, формується прошарок військових, інакше – *кінних слуг* низового ряду*. Приміром, можна сказати, що згідно з ревізією 1471 року (до нас дійшов тільки фрагмент, присвячений південно-західному куту Київської землі) третина чоловічого населення (187 із 479) – це військові слуги⁹. Додатковим свідченням їх чисельності може бути зафіксований в актах початку XVI століття поділ на десятки в межах волостей (пор. згадку

1506 року про Білогородський десяток під Києвом)¹⁰. Не надто змінилася ситуація майже через пів століття: за даними 1552 року, з околиць Києва, і то не від усього населення, а лише з 7 сіл, підпорядкованих юрисдикції Києво-Печерського монастиря, на війну за викликом воєводи «выхаживало люду панцерного» 146 вершників¹¹.

Як можна судити з джерел, прошарок кінних слуг, наділених землею з обов'язком виконувати нормовану військову службу**, поставав на Київщині трьома хвилями: у другій половині XIV – на початку XV століття (з ініціативи Володимира Ольгердовича і Вітовта), в середині XV століття (з ініціативи Олельковичів), у першій половині XVI століття (з ініціативи намісників-державців київських «пригородів»). Не захоплюючись аналізом зовнішньо- і внутрішньополітичних причин хвилястості цього процесу, що надто відвернуло би нас від головного питання, завважимо, що доля нащадків кожної з трьох хвиль із плином часу склалася порізно. Військові слуги першої хвилі, оселені переважно на поліському терені Правобережної Київщини та почасти у Пороссі, коли почалося інтенсивне розшарування боярства на «урожоних» і «подлейших», тобто на бояр-шляхту та бояр-слуг, зуміли втриматися й довести своє право на шляхетство нарівні з іншими посідачами дрібних вислуг, отриманих від Олельковичів, київського воєводи чи великого князя протягом XV – початку XVI століття (про ро-

* Специфіка географічного розташування Київської землі зумовлювала і традиційні способи самозахисту. Згадаймо гіпотезу Б. О. Рибаківа, за якою київські князі в XII–XIII століттях утримували найбільші резерви кінних дружин, наділені землею⁸.

** Пор. схоже планомірне оселення владичого рицарства, організованого у сотні, на прикордонних землях Польського королівства у XII–XIII століттях¹².

23. Герби «Сас» (1) і «Корчак» (2) багатьох родин руської галицької шляхти

дове боярство гніздової київської корпорації, зрозуміло, тут не йдеться). Яскравим прикладом військових слуг Вітовтової хвилі, які втрималися на поверхні військового стану і здобули повні шляхетські права, попри свою економічну мізерність, є овруцька околична шляхта¹³. Як свідчать податкові матеріали 1571 року, в Овруцькому повіті існувало 8 шляхетських сіл, що їх мешканці (44 родини) не мали підданих, тож мусили сплачувати податок із власних 44 димів-садиб¹³. Дані 1579 року нараховують 19 таких сіл зі 110 боярськими димами¹⁴.

Інакше склалася доля військових слуг, осаджених на службових землях за данинами Олельковичів або ще пізніше – за ініціативою намісників-державців наприкінці XV – у першій половині XVI століття. Це дрібне боярство, поселене на резерві вільних земель при замках-«пригородах» із конкретною метою – забезпечити їх обороноздатність, у переломний момент не зуміло

вибороти всієї повноти шляхетських прав. Тож в Острі, Любечі, частково в Овручі тривала боротьба з замковою адміністрацією, зацікавленою у безперервності та спадкоємності військових послуг із кожної земельної одиниці, підпорядкованої замку, скінчилась компромісом: за частиною військових слуг (зазвичай із найдавніших оселенців) було визнано особисте шляхетство з певними обмеженнями у політичних і майнових правах. Ця група склала прошарок так званих *замкових зем'ян*¹⁵. Друга частина залишилася в старому статусі напіврицарів або, за термінологією XVI століття, *панцирних бояр* (на відміну від повного

¹³ Про овруцьке зем'янство-шляхту докладніше див. розділ IV.

¹⁴ Див. про них детальніше у розділі IV.

рицарства – бояр-шляхти). Уявлення про пропорційне співвідношення обох груп можуть дати відомості люстрації Остерського староства 1636 року: панцирних бояр, підпорядкованих старості, тут нараховано 35 родин (67 зобов'язаних до служби чоловіків), а «людей служебних шляхетного стану», тобто замкових зем'ян, – 21 родина (22 служби)¹⁵.

Як саме відбувалися такі процеси на західних (Житомир) і південних околицях Київської землі, сказати важко, адже прямих відомостей у джерелах немає. Однак, як свідчать матеріали ревізій 1545–1552 років, тут наявні дві аналогічні групи, прив'язані до замкової адміністрації (напівупривілейованої шляхти і панцирних бояр), а з цього випливає, що шляхи формування загалом мали бути схожими. Чимало у витворенні проміжної ланки між повноправним шляхетством і панцирними боярами, якою стало замкове зем'янство, важив, слід думати, аналог на сусідній українській території – прикордонній Барщині. Тут від часів Вітовта та Ягайла існувала численна колонія шляхти-ленників замкового підпорядкування, зобов'язаних військовою службою, ще й обтяженою певними повинностями¹⁶. Втім, цілком можливо, що перед нами – архаїчний відгук якихось давніших структур, коріння яких сягає часів Галицько-Волинського князівства. Принаймні такі категорії населення з правами особистого шляхетства, але із землеволодінням умовного типу, що обмежувало обсяг станових прав, подибуємо на колишніх землях Галицько-Волинської Русі: Поділлі, Галичині¹⁷, Підляшші¹⁸.

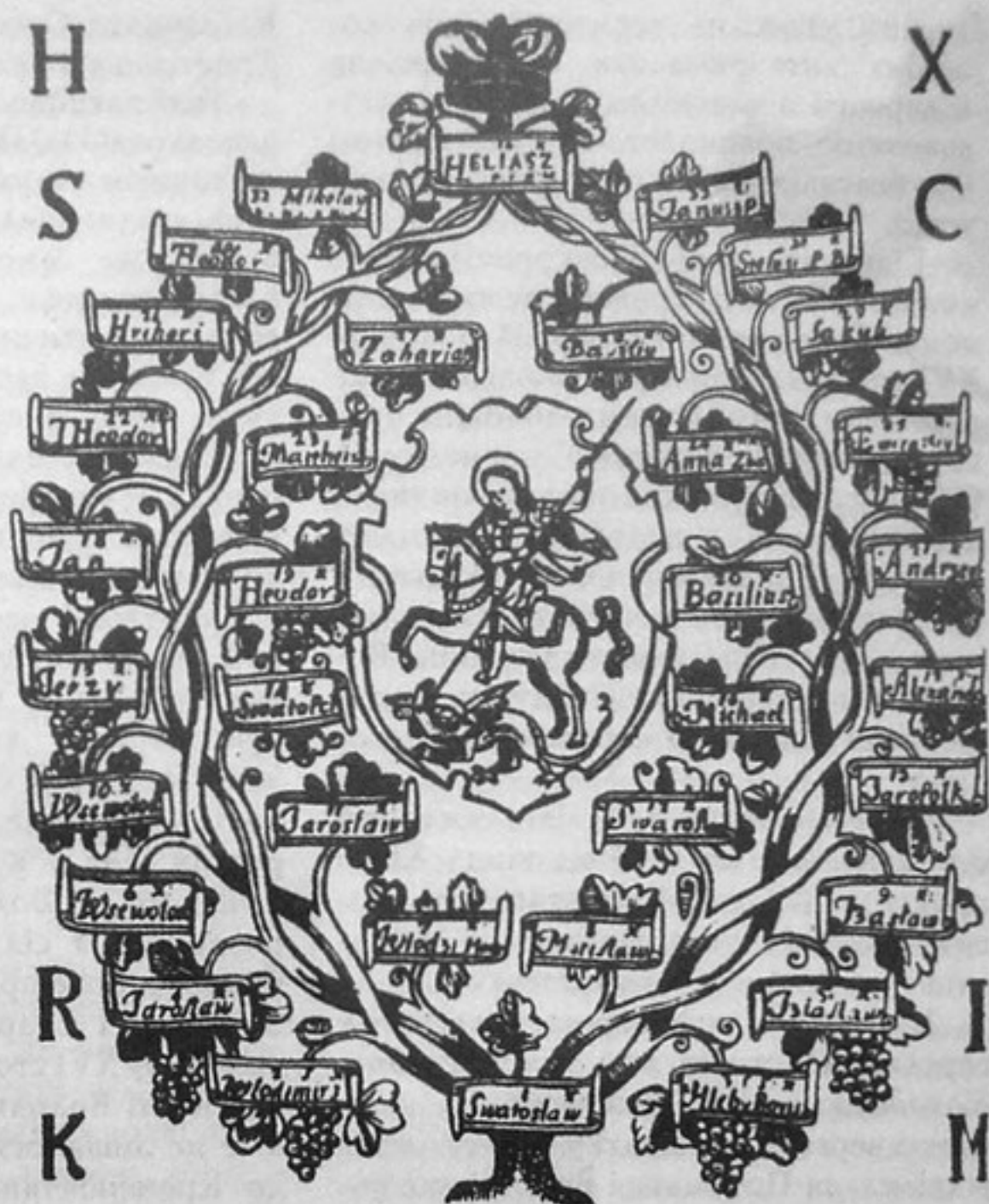
Для децентралізованої держави, якою постає перед нами Велике князівство Литовське XV – початку XVI століття, прикметною рисою є наявність екстериторіальних структур, незалеж-

них від контрольованих згори судово-адміністративних органів. Київській землі вдалося уникнути цього: зберігаючи численні елементи автономії, вона водночас постає як цілісна територіальна одиниця з послідовною внутрішньою централізацією довкола князя, пізніше – воєводи.

Зовсім іншу картину спостерігаємо на Волині. Волинська земля у період між смертю князя Свидригайла (1452) і реформами 1564–1566 років є, в ґрунті речі, «федерацією» чотирьох повітів-намісництв, які тільки на час збору загального ополчення стають під контроль однієї особи – маршалка Волинської землі. В звичайний час публічний побут замикається у повітах, підпорядкованих власним намісникам. І якщо Луцький і Володимирський повіти ще можна розцінити як більш-менш єдиний організм, пов'язаний давніми традиціями спільності, то Кременецький повіт виглядає штучним утворенням на межі Галичини, Поділля та Волині. Нарешті, цілком відрубно живе, підпорядковуючись брацлавсько-вінницькому наміснику, номінально залучене до складу Волинської землі Східне Поділля*, на теренах якого згодом виникне окреме Брацлавське воєводство (1566). За характером соціальних відносин й обставинами життя на пограниччі («яко на Україні») Брацлавщина радше зіставна з Київщиною, що, зрештою, і диктувало невідзначеність її становища і наперемінне тяжіння то до однієї, то до другої з основних земель²⁰.

Соціальним тлом, на якому розгортається життя Волині (додамо: і го-

* Федір Леонтович припускав, що адміністративна належність Брацлавщини до Волинської землі оформилася в другій чверті XV століття за Свидригайла, якому належали Волинь і Східне Поділля¹⁹.

24. Генеалогічне
дерево князів
Четвертенських.
Київська гравюра
1638 року

ловною пружиною її внутрішньої децентралізації), є наявність потужного й розгалуженого прошарку князів, нащадків як давньої династії володарів – Рюриковичів, так і нової – Гедиміновичів. Цей «зоряний розсип» князівських родів, як образно назвав його знавець волинської старовини Юзеф Бартошевич²¹, був не тільки звичаєвою інституцією, котра визначала колорит Волині (на чому слушно наголошує науковець), але й важелем тих суспільних процесів, які склали історичну своєрідність регіону. Від кінця XIV до середини XVI століття на підставі закону й звичаю (а як буде показано далі, то й пізніше, на

підставі фактичного розподілу сил) перегрупування землеволодінь і перерозподіл земельної власності між групами та прошарками відбувається під знаком князівського пріоритету. Вирішальну роль у цьому відіграє статус екстериторіяльності князівських отчин. Володіючи отчинами «со всім правом и панством», тобто за неписаним княжим правом (*jus ducale*), князі, склавши присягу на вірність великому князеві і зобов'язавшись допомагати йому збройно під час війни, у решті питань не підлягали місцевій адміні-

²¹ Дослівно *Mleczna droga*, тобто Чумацький Шлях²¹.

страції. Тож на території їхніх володінь витворювалися мікродержави в державі з власними податками, військовими повинностями, васалітетом і субвасалітетом, традиціями служби тощо.

Кількість отчин, які користувалися повним княжим правом, важко встановити напевне, бо в першій половині XVI століття дрібніші князівщини вже перейшли до рангу землеволодінь, підпорядкованих повітовій юрисдикції. Однак і за приблизних обрахунків число повноправних князівських володінь у межах Володимирського, Луцького та Кременецького повітів виглядає чималим. Ось найбільші князівщини Волині, власників яких згадують серед «княжат головних» середини XVI століття:

1. *Острожчина* з її відгалуженням *Заславщиною*, до якої від кінця XIV і протягом XV століття втягнуто менші князівські отчини: Ровенську, Дубровицьку, Степанську, Сатиївську*;

2. *Несвізька* князівщина, розділена у середині XV століття на *Вишневецьчину*, *Колоденщину* і *Збаражчину*; від якої, своєю чергою, на початку XVI століття відділилися *Порицьке* і *Воронецьке* володіння.

3. Три окремі відгалуження земель дому Сангушків: *Ратненське*, *Ковельське* і *Кошерське*.

4. *Чорторійщина*.

5. *Кореччина*.

6. Князівщина *Четвертенських* (можливо, виділена з *Острожчини*); у середині XV століття розділилась на *Четвертенщину*, *Сокольщину* і *Вишківщину*.

Водночас, як уже зазначалось, існували менші князівщини, які на середину XVI століття вже мали ранг повітових отчин, що, однак, не заперечує можливості їх екстериторіяльного характеру в минулому: *Любецька*, *Острожецька*, *Буремльська*, *Ружинська*,

Роговицька, *Соколинська*, *Галичанська*, *Тристенська*, *Велицька*.

Такі латифундії, в первинному ядрі успадковані з діда-прадіда, збільшувалися коштом великокнязівських пожалувань, які тим щедріше сипалися на впливових уже самою своєю чисельністю нобілів-волинян, чим напруженіше складалася політична ситуація в державі, що її час від часу розхитували чергові хвилі сепаратистських претензій. Наприклад, аж надто щедрі дощі данин випадали у період утвердження на троні Вітовта (кінець XIV століття), під час династичних воєн 1430-х – 1440-х років, у напружені часи повстання Михайла Глинського. Мовчання «німої верстви», як інколи називають волинських аристократів, коштувало великокнязю престолу сотень сіл, десятків волостей і замків. Наприклад, урядова ревізія 1545 року констатувала, що від Луцького і Володимирського замків роздано 105 сіл, 6 замків і 2 волості (йшлося лише про данини за правління Зигмунта I Старого, тобто про першу половину XVI століття); у безпосередній власності Володимирського замку тоді вже не лишалося жодного села²³. Щодо Кременеччини, то тут, за даними ревізії, жило близько 20 родин бояр-шляхти (проти 50 у Володимирському і 112 у Луцькому повітах)²⁴, а більша частина землі зосередилася в руках *Острозьких*^{**}, *Заславських*, *Збаразьких* і *Вишневецьких*.

Разом із волостями та замками під владу князів переходили сотні військових слуг, зобов'язаних перед тим службою великому князю. Самим ак-

* За підрахунками Александра Яблоновського, князем Острозьким у другій половині XVI століття належало 32,67% території Волині²².

** За підрахунками Яблоновського, лише Острозьким належало 33,39% території Кременецького повіту²¹.

том пожалування він передавав у інші руки своє верховне право над ними (*домініум*), яке охоплювало військову, фінансову й судову сфери. З початком розшарування боярства на «урождоных» і «подлейших» в середовищі волинських слуг відбувається те саме ділення, що й на київських замках-«пригородах». За частиною князівських бояр-васалів визнають особисте шляхетство, друга частина зостається у попередньому статусі напіврицарів, тобто панцирних бояр. Джерела не залишили прямих свідчень про конфлікти чи боротьбу за станове визнання. Тому доводиться тільки припускати, що «розсорткування» відбувалося на підставі давности землеволодіння, а остаточне рішення належало самому сеньйору-князю. На те, що обсяг станових прав васалів залежав переважно від волі їхнього пана, вказує такий факт: 1583 року князь Петро Збараський віддає в річну оренду місто Новий Збараж разом із волостю й усіма данинами та повинностями місцевих бояр. Виняток, за контрактом, становлять особи, «котрі від предків наших і від нас самих мають вольності» (далі наведено імена дев'яти зем'ян-ленників, що залишаються на послугах князя, не переходячи під руку орендаря)²⁶.

Визнання за васалами прав особистого шляхетства залежало, очевидно, і від традицій місцевості, де було землеволодіння. Наприклад, не виникло прошарку залежних зем'ян у Чуднівській волості на Київщині, пожалуваній князеві Костянтину Острозькому 1507 року «со всіми бояры чудновскими»²⁷: усі військові слуги залишилися тут на статусі панцирних бояр. Тим часом у Степанській волості на Волині, що належала цьому князеві від 1511 року²⁸, постав чималий осередок шляхти-ленників, який, за даними 1629 року, складався з 15 родин, зобов'язаних

виставляти до княжого війська 23 вершники²⁹.

Варто зауважити, що різниця в обов'язках васалів-зем'ян і васалів-бояр попервах була такою невиразною, що джерела ще в 60-х роках XVI століття, тобто коли для незалежного боярства проблеми ошляхетнення вже відійшли в минуле, окреслюють шляхтичів-васалів описово, сказати б, за походженням і за фахом: «чоловик добрый, шляхтич, боярин єго мл. князя Острозького»³⁰. Те саме – у Статуті 1566 року: «Ведже кому быхмо дали именья наши спадковыє и в них бояре хотя бы шляхта была...» (розд. III, арт. 4).

Прошарок ленної шляхти васалів із обмеженим правовим статусом поповнювався, хоч і менш інтенсивно, коштом добровільного віддання під опіку князя, якому незалежний боярин-отчинник передавав свою землю в обмін на заступництво (аналогічна практика класичного феодалізму західноєвропейського зразка відома під назвою *commendatio*). Комендації на Волині, схоже, не супроводжував відповідний рицарський ритуал, вони радше були схожі з поземельною угодою: боярське землеволодіння обмінювали на село в князівщині³¹ або заставляли, продавали чи дарували князеві під різними претекстами, часто як віддяку за якесь добродієство (викуп з полону* тощо). Набагато рідше акт комендації оговорювали в самому документі як обов'язкове зобов'язання: «спустил єму [князю Василеві Сангушкові Ковельському. – Н. Я.] имене свое властное отчизное на имя Задыби и сам єму в опеку и оборону ся дал, иж мел князь Ковелский во всем єго заступати и перед правом за него в отказе быти»³³.

* Наприклад, Мартин Прусський 1514 року заставляє князеві Костянтину Острозькому своє село Жизниківці за те, що князь викупив його з полону³².

25. Печатка князя Василя Михайловича Сангушка Ковельського, 1535 року

Частина незалежного боярства могла опинитися серед васалів і всупереч власній волі, коли князь заокруглював свої володіння, примусом приєднуючи до них сусідні отчини дрібних бояр або й простозагарбуючи. Приміром, 1491 року кременецькі зем'яни Одрій Німцевич і Василь Ігнатович Цеценівські марно намагаються обстояти незалежність свого села Новосельців, що його князь Олександр Сангушко «взяв безвинне» в їхніх батьків. І то бояри стверджують: «Записивалися отцы наши по неволи, а пінязей жадных за тоє не брали, ани печатей наших в того листу ніт»³⁴. Як і Цеценівські, 1511 року програють судову справу про звільнення з-під юрисдикції князів Острозьких степанські зем'яни Костюшковичі (Степанський замок із волостю саме цього року було надано князеві Костянтину Івановичу)³⁵. Можна припустити, що випадки, коли дрібні бояри пробували повернути втрачену незалежність через суд, були не поодинокими. Але поставу уряду, який у таких спорах протегував князям, не-

двозначно відбито в Статуті 1566 року. Поступаючись емансипаційним прагненням шляхти, Статут проголошує, що вона «никому никоторым способом» не може бути «подана в моц», тобто передана разом із землею у васальну залежність. Далі міститься показова обмовка: цей пункт не стосується тих осіб, «хотя бы и шляхты», які мешкають у виморочних («спадковых») маєтках магнатів (розд. III, арт. 4). Роздача таких маєтків новим власникам разом із оселеною там шляхтою дозволена і надалі, відає нею великий князь.

Чималим резервом для поповнення прошарку васально залежної шляхти були земельні пожалування князів власним слугам. Джерела свідчать, що в вже у XV столітті існував розвинутий інститут надвірного рицарства, зобов'язаного збройною службою панові. Цілком можливо, що у Великому князівстві, як і на Заході, він формувався переважно з нижчих верств, іноетнічного елементу або полонених, осаджених на приватних князівських землях на тих самих засадах, на яких наділяли землею військових слуг у волостях великого князя. Практика надвірного рицарства в найближчих слов'янських країнах, Чехії і Польщі, десь від XIII століття показує, що, даруючи слугі ленну землю під умову служби або як винагороду за службу, сеньйор одночасно надавав йому і рицарське право³⁶. Відлунням цього є, наприклад, згадка у Віслицькому статуті 1347 року, де поруч із вищим (шляхетні рицарі: *milites famosi*) і нижчим (скартабели: *scartabelli*) прошарками згадуються «рицарі, піднесені з солтиса чи селянина» (*milites creati de sculteto vel de kmetone*), головщина яких дорівнювала половині головщини напіврицаря і чверті — шляхетного рицаря (60 : 30 : 15)³⁷.

Слуг такого типу, що їх осадили на землі за данинами згаслого в останній чверті XV століття роду князів

Звягольських, згадано в пожалуванні Звяголя князеві Костянтину Острозькому: «а которым слугам тые княжата... подавали имена в Звягли...»³⁸. З другої половини XV століття походять згадки про потомствених слуг-ленників дому Острозьких³⁹. Їхні службові повинності у XV столітті можна зреститувати за документами галицького походження («а он мні мієт ис того служити вірою і правдою, нам і дієм нашим, трими стрілиці»⁴⁰), а у XVI столітті – безпосередньо за волинськими актами. Одним із типових документів такого змісту є, наприклад, запис 1542 року: князь Василь Сангушко Ковельський надає дворище в селі Мощоній своєму слугі Демиду Войтковичу, «которий з детинства своего при дворе нашем служил... бил нам чолом, просечи нас о хлібокормлении». До обов'язків Войтковича, згідно з записом, належить «конем служити», а князь зі свого боку зобов'язується ні в чому не «кривдити и порушати» ні самого слугу, ні його нащадків, «але их... заховати, боронити»⁴¹.

З інституту надвірного рицарства бере початок, мабуть, і специфіка відносин *патронату* та *клієнтели*, помітних від 40–50-х років XVI ст. (можливо, вони існували й раніше, і тільки обмеженість джерельної бази не дає змоги їх простежити). Наприклад, чи не були клієнтами князів свідки (з незалежної шляхти), імена яких повторюються на багатьох актах Острозьких і Сангушків XV століття? Клієнтаризм як пом'якшена форма залежності дрібної та середньої шляхти від магнатів був питомою рисою пізнього Середньовіччя й набув чималого поширення в Західній Європі; у Польщі це явище фіксують із XIV століття. За підрахунками Кароля Гурського, наприкінці XV століття 80% посполитого рушення у польському війську складалося з клієнтів, які виступали під корогвами сво-

їх патронів⁴². На думку науковця, одним із найсуттєвіших елементів феодальних відносин у Польщі XV століття став процес емансипації шляхти від клієнтарної залежності й розрив зв'язків клієнтели⁴³.

На відміну від розмаїтого у становому плані контингенту надвірного рицарства, клієнти аристократів – це безземельна, малоземельна або й середня шляхта, яка надвірними службами заробляє на прожиток, служить у надії отримати від патрона землю й увійти в число осілої шляхти⁴⁴ або за його протекції забезпечити собі доступ до місцевих урядів і політичної кар'єри⁴⁵. На українських теренах, де станова ієрархія надовго законсервувала багатоступеневий характер, клієнти князівської, а згодом і великопанської верстви не утворювали однорідної соціальної групи. Їхнє становище залежало від обсягу власницьких прав на землю, отриману від патрона. В одному випадку земля надавалася «не в обычай подданства, але за учтивые заслуги»⁴⁶ (за формулою: «узнавши быти за приятеля себе доброго... и наперед хотечи себе позыскати во вшелякой приязни досконалого»⁴⁷, або «хотечи его на преднейшие часы себе и дієм своим охотнійшого заховати»⁴⁸). Прикметно, що більшість данин на звільнене від служби землеволодіння не спадкові, а бенефіційні, тобто їх надають «до живота» реципієнта.

Паралельно практикували пожалування землі, обтяженої певними службами, що фактично дорівнювало клієнта до васала-ленника. Ці служби могли мати військовий характер («конем служити», «службу военную... с того имени служити при мнє, пану своем, у почте моем»⁴⁹), їх могла обтяжувати сплата якої-небудь данини⁵⁰ або виконання певних послуг, наприклад адвокатських (як це застережено в пожалуванні князя Адама Вишневецького Миколаєві

Бобовському: «А от того маєтку княжати єго мл. и потомком княжати єго мл. без жодного юркгельту яко практик в справах правных служити мел»⁵¹).

На західному терені Волині в маєтках князів Сангушків побутовало, як свідчать приклади, ленне пожалування земель під записні суми («нагорожаючи... записал єсми єму во имену своєм... у 200 копах грошей... А син мой и потомки єго... отнимати не мають, первей мають отдати им 200 коп»⁵²). Доречно нагадати, що саме такий тип пожалувань, обтяжених супутніми повинностями, був основним у земельній політиці Владислава Ягайла та його безпосередніх наступників на Західному Поділлі⁵³, що підкреслювало урізаний правовий статус прикордонного подільського зем'янства.

У зв'язку з інститутом клієнтели треба, крім князів, згадати іншу верству нобілітету – *панів*. Ця група, з якої згодом виростуть магнати, нерідко утримувала клієнтелу не меншу за князівську, наділяючи своїх клієнтів землями, урядами, протекцією, жалуванням. Але патронат (і це треба особливо наголосити) поширюється тільки на клієнтів, тобто на тих, чию особисту шляхетську гідність визнано. Натомість годі натрапити на згадку про те, щоби в отчинах українських панів під їхнім сеньйоратом мешкали спадкові зем'яни-ленники^{**}, осаджені там здавна у статусі військових слуг, а згодом з волі сеньйора-пана піднесені до рангу шляхти. Щодо панцирних бояр, то в панських володіннях їх було чимало. Це навряд чи можна вважати випадковим. Тільки князям, зверхність яких середньовічна ментальність визнавала за промисел Божий, належало в очах суспільства право підносити слуг на шляхетство, до кола обраних.

Переглядаючи ще раз структуру напівупривілейованих шляхетських груп

Структура груп і прошарків

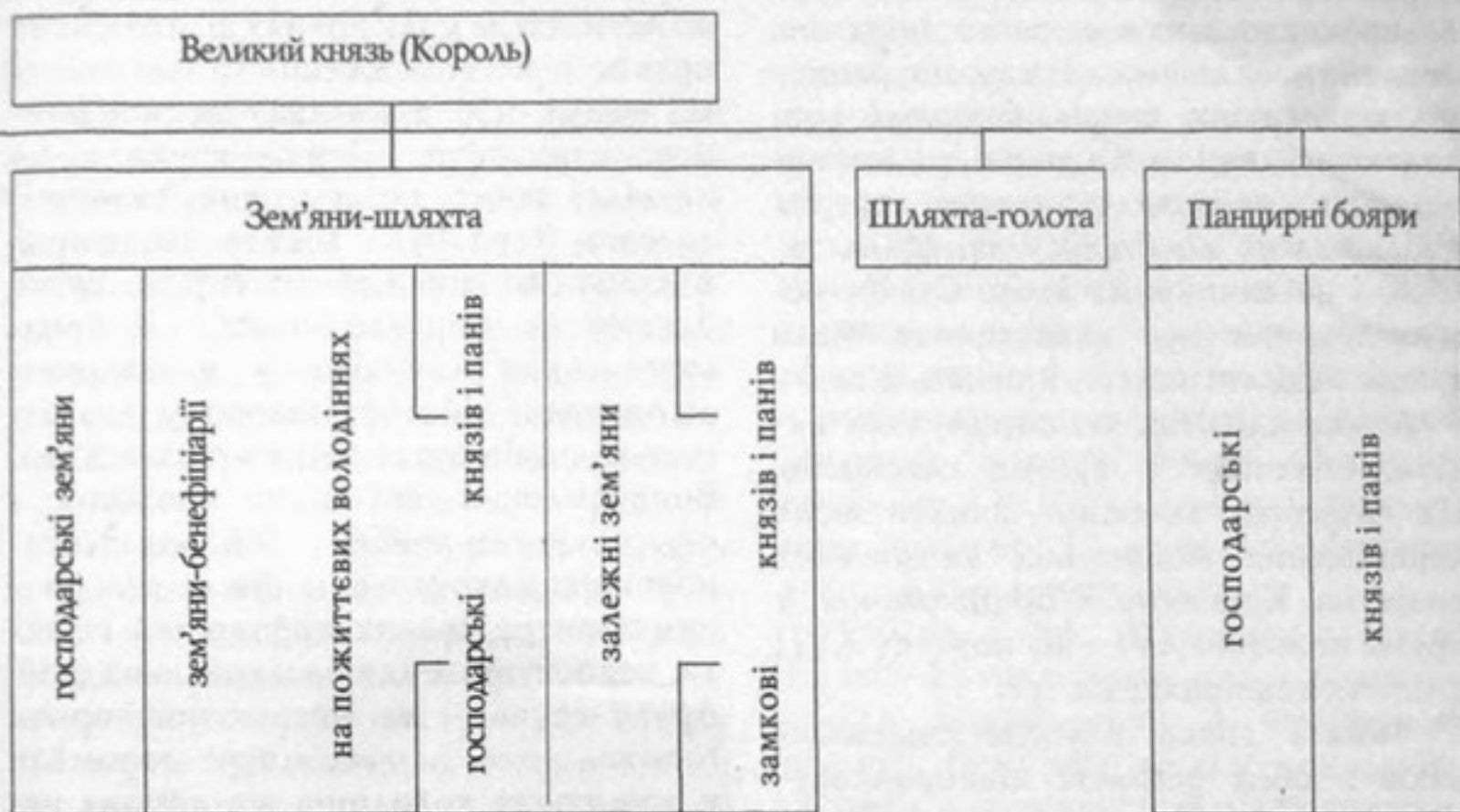

і прошарків, що склалися протягом XVI століття, можемо окреслити два головні напрями цього процесу. Внаслідок воєнізованої централізації Київської землі чималі маси військових (кінних) слуг зусиллями уряду й місцевої адміністрації були юридично й економічно прив'язані до замків-«пригородів», водночас вони розшаровувались на дві групи: замкових зем'ян-ленників з обмеженим шляхетським правом і панцирних бояр, які користувалися усіма прерогативами військового (рицарського) права, але не мали особистого шляхетства. Далі соціальне обличчя замкових зем'ян Київщини буде розглянуто детальніше. Натомість за межами обсягу й можливостей цієї книжки залишилася надзвичайно цікава з огля-

* Детальніше про них див. у розділі III.

** Це застереження не стосується білорусько-литовських земель, де статус найвищого панства відрізнявся від аналогічного в Україні.

упривілейованого стану Волині та Центральної України
(середина XV – перша половина XVII ст.)

ду на історичну долю Центральної України група панцирних бояр (військових слуг), скупчених наприкінці XVI – у середині XVII століття довкола державних замків північно-східного київського приграниччя в Острі, Любечі й Овручі, а впродовж попередніх століть розселених також на його західних (Житомир) і південно-східних (Канів, Черкаси) околицях. За гіпотезою, яку запропонував Сергій Леп'явко⁵⁴, боярсько-службова група – низовий прошарок рицарського стану, – позбавлена своїх станових привілеїв протягом другої половини XVI століття, саме тут, у регіонах українсько-татарського степового пограниччя, де завжди існувала об'єктивна потреба у великій кількості військовослужбового населення, злилася з близьким їй за духом козацтвом. Тож, на думку Леп'явко, причини загострення козацько-шляхетської конфронтації, яка вперше з усією гостротою далася взнаки у

війнах Косинського й Наливайка, слід шукати в соціально-становій сфері, коли покозачене боярство (вже під новим ім'ям) почало вимагати поновлення своїх утрачених рицарських прав. Момент злиття придніпровського боярства з козацтвом, як уважає дослідник, мало для козаків вирішальне значення. Боярсько-рицарський елемент, присутній у козацтві й раніше, почав визначати його суспільне обличчя, сприяючи перетворенню козаків із аморфної прикордонної промислово-військової спільноти на окремий соціальний стан, а вчинені урядом набори до козацьких реєстрів означали фактичне визнання за козаками станових прав, близьких до боярських.

Таке саме розшарування подибуємо й на Волині. Однак в обставинах де-

⁵⁴ Див. машинопис кандидатської дисертації Сергія Леп'явко «Козацькі повстання 1591–1595 років в Україні» [Дніпропетровськ, 1991]; також: автореферат, с. 9–10, 15.

централізації Волинської землі й наявності екстериторіяльних князівських латифундій, що вже наприкінці першої третини XVI століття поглинули великокняжі замки меншого значення, основна маса військових слуг потрапила під юрисдикцію князів, водночас розпадаючись, як і на Київщині, на зем'ян-ленників, правове становище котрих наближалось до статусу замкових зем'ян, і на панцирних бояр. Статус зем'ян-ленників на князівщинах мали також наділені землею князівські слуги і частина клієнтів, які отримували наділи, обмежені у правах власності. Ця категорія залежної шляхти після переміщення волинських князівських родів на Київщину і Брацлавщину у другій половині XVI – на початку XVII століття поширилася й тут.

Чимала група клієнтів-землевласників в обох регіонах підпорядковувалася панам. Це явище почало набувати особливого поширення з кінця першої чверти XVII століття, коли на південних і південно-східних обширах Правобережжя витворилися великі латифундії магнатів польського походження: Калиновських, Конєцпольських, Потоцьких, Замойських та ін.

Однаковою в усіх трьох регіонах була доля тих військових слуг, яких за господарськими данинами передали у власність не князів, а панів. Почасти за ними закріпився статус панцирних бояр, але багато хто не зумів утриматися навіть на цьому, найнижчому, щаблі стану й зійшов на становище *путних слуг* – напівтяглового населення, яке обслуговувало фортечні укріплення та замки, забезпечувало поштовий зв'язок, супроводжувало й охороняло послів і гінців тощо*. На думку Александра Яблоновського, з кінця XVI століття престиж боярського звання падає і панцирні бояри поступово зближуються з путними слугами, про це свідчить,

зокрема, те, що путних слуг починають називати «*путними боярами*» або просто «*боярами*»⁵³.

Завершуючи, згадаймо ще дві групи шляхти, які не мали повних шляхетських прав не через походження чи залежність від вищих осіб, а з огляду на своє майнове становище. Перша група – це неосіла, тобто безземельна, *шляхта-голова*. Вона була досить численною й однаково поширеною скрізь, заробляючи на двірських послугах, управительських службах у фільварках, лісництвах, війську, низовому апараті судово-адміністративних органів тощо. Виокремлення цієї групи пов'язане з оформленням у 1564–1566 роках станового самоврядування та зі створенням територіяльних корпорацій шляхти, недоступних для безземельних осіб. Друга група – це нечисленне, проти голови, коло людей, котрі отримали у пожиттєве володіння від короля невеликі наділи з фонду старостинських земель як вислугу за військову чи якусь допоміжну службу в урядовій адміністрації. Вислужені пожиттєві землеволодіння локалізовані були здебільшого на Київщині, де існувала велика кількість староств і королівський домен ще мав певний фонд до розпорядження. Власники пожиттєвих маєтків, нічим не відрізнялися від повноправної шляхти, хіба що не могли передавати землю у спадок. Зрештою, представники обох згаданих груп, якщо їм вдавалося придбати вільний від

* За типом обов'язків слуги в окремих регіонах Великого князівства Литовського поділялися на посольських, ординських, ясачних, путних, щитних та ін. На українських теренах побутували служби: ординська (супровід послів та гінців до Орди), ясачна (обслуговування замків) і путна (розвезення листів). Приблизно з середини XVI століття слуг усіх категорій тут починають називати за звичай *путними*⁵⁴.

обмежень права власності маєток, ставали повноправними членами повітових шляхетських корпорацій нарівні з рештою зем'ян.

***

Як видно зі схеми А, що на ній показано структуру груп і прошарків упривілейованого класу, який постав у перебігу еволюції суспільних відносин на Волині та в Центральній Україні протягом XVI століття, палітра верхніх ешелонів суспільства була вельми строкатою. Ця мозаїчність зберігалася аж до Хмельниччини, попри певні перегрупування, як-от під час реформ 1560-х років, коли різницю між панами і шляхтою-зем'янами формально було зліквідовано. Годі говорити, наскільки неоднозначними, часто-густо полярними були інтереси цих груп і які потенції внутрішніх конфліктів вони в собі несли. Відмінності між ними тради-

ція і закон фіксували на двох рівнях: вертикальному – за статусом народження та супутнім йому обсягом прав і горизонтальному – за типом залежності від вищих за рангом. У другому випадку соціальне становище відповідних груп загалом уподібнювалося, однак престижнішою вважалася безпосередня залежність від володаря, а не від князів чи панів. Цей напозір малопомітний нюанс спричинився до того, що в рамках досліджуваного періоду елементи упривілейованості втратили обернені на підданих приватні панцирні бояри, а пізніше, протягом XVIII століття, шляхетських прав позбулося й чимало зем'ян приватного підпорядкування.

Кожна з груп, занесених до схеми А, перейшовши певні щаблі розвитку, посіла власне місце в історичному процесі. Саме про це піде докладніша розмова в наступних розділах книжки.

Розділ другий

Князі

Роль і місце князів у ментальності українського Середньовіччя

«Rex fit, dux nascitur» – «Королем стають, князем народжуються». Цим парафразом з античного «Poetae nascuntur, oratores fiunt»*, поширеним в українсько-польському суспільстві XVI століття, точно окреслюється особливе місце, яке належало князівській верстві, єдиному замкнутому станові, до якого не давали доступу ні багатство, ні вплив, ні високі урядові посади. Князем був лише син князя, і ні король, ні сейм не могли пожалувати князівського титулу. За увесь час існування Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої, корпорація князів поповнилася за рахунок родин не-князівського походження двічі, та й то пожалування надходили з-за рубежу, від імператорів Священної Римської імперії: 1547 року імператор Карл V надав князівський титул Радзивилам, 1647-го Фердинанд III – Любомирським. Прикметно, що неприродні, з погляду загалу, князівські титули приживалися не без зусиль. Скажімо, в українських актах першої половини XVII століття столітній «князівський стаж» могутніх Радзивилів нерідко ігноровано, водночас канцеляристи не забували додавати титул до найдрібніших князівських імен, як, наприклад, до імені князя Івана Ружинського, який за податковим тарифом 1640 року володів сільцем Княжиками з 9 димами¹.

Особливе місце княжого прошарку в ієрархічній будівлі суспільства, зокрема спадкове право князів на винятковість, сприймала як належне не тільки українська рядова шляхта, але й королівська влада. Приміром, 1646 року, відповідаючи на претензії московських послів, що князь Ярема Вишневецький, мовляв, порушує російський кордон, який тягнувся тоді роменськими лісами (а Ромни належали Вишневецьким), Владислав IV, як переказують, іронічно докинув: «Князь Ярема має більше прав на Москву [тобто на московський престол. – Н. Я.], ніж московський цар на Ромни»². Тож не випадково, що королівську корону вряди-годи «приміряли» до найпомітніших представників української князівської групи. Приміром, Стефан Баторій, схилиючись перед організаційними й військовими здібностями брацлавського воєводи Януша Збараського, говорив: «Якби польська вольність шукала королів удома, а не на чужині, Януш був би гідним королівської корони»³. По смерті Баторія одним із можливих претендентів на польський престол уважали Костянтина Острозького. Енріко Спанокйо, секретар варшавського нунція Альберто Болоньєті, підкреслював, що на

* «Поетами народжуються, ораторами стають» (лат.).

26. Князь
Костянтин Іванович
Острозький
у битві з татарами.
Уявний портрет
на гравюрі
1611 року

боці князя дві переваги: по-перше, він є найзаможнішою людиною держави, по-друге, його шанують як чоловіка розумного й достойного (щоправда, як завважує Спанокіо, на заваді стоїть те, що князь Острозький – «русин і вождь схизматиків»)⁴.

Після інкорпорації українських воєводств за актом Люблінської унії 1569 року, коли польська шляхта, вихована на засадах шляхетської рівності, вперше близько зіткнулася з новим для себе явищем – неприхованою погордою князів щодо нижчих, – це викликало гостре обурення. «Одним із найтвердіших горіхів» унії ще у XVIII столітті називав Каспер Несецький поступове притлумлення князівської відрубності⁵. Не раз доходило до конфліктів, як-от на сеймі 1640 року, коли вже згадуваний князь Ярема, демонструючи погорду до шляхти, наказав поставити для себе в Посольській ізбі князівське крісло⁶. На князів сипали злими епіграмами і сатирами, розвінчуючи «фальшиве князівство», нібито привласнене «князями-смердами», висміювали їхні «хлопські» звички і простонародний триб життя. Скажімо, з Януша Збараського кепкували, що його поведінка відповідає

його ж улюбленій примовці: «Горілку пий, баламутнею жий, правди не кажи»⁷. Набув поширення їдкий жарт, ніби саме слово «князь» бере початок від кувикання свині, якій защемило ногу тином⁸. Нарешті, під тиском шляхти ухвала сейму 1638 року взагалі заборонила вживати князівські титули до всіх княжих родів, окрім тих, чиї підписи стояли під актом унії 1569 року⁹ (що в Україні прижилося лише по Хмельниччині).

Однак хвиля опору, яка охопила незвичну до інституту князівської винятковості польську шляхту, не знайшла відлуння на українських теренах і не похитнула усталеного віками князівського авторитету. Тутешні станові полюси влучно постерігає, наприклад, автор епіграми 1606 року на «волинців» – учасників Сандомирського рокошу:

Wołyńcy niebożęta czemuż sie wahali? –
Bali.

To są w jarmie niewoli kniazia Zbaraskiego. –
Tego.

Kniaz Zbaraski człowiek my kpi po
staromu.

Nie wolno boworiti z nas teraz nikomu.
Bo ich tak w swoją klubę ci kniazowie
wzięli.

Ze czynili co każą, nie co sami chcieli...¹⁰

27. Герби князів Острозьких/Заславських (1),
Збараських/Вишневецьких (2),
Корецьких, Сангушків і Чорторийських (3)

На ту обставину, що князівський авторитет лишався в Україні нерозхитаним, указує не тільки фактичний розподіл влади й упливу, про який детальніше йтиметься далі, але й те, що від кінця XVI століття, коли після унії почалося незримо протиборство між польською і руською шляхтою за давність родоводів, Україною та Білоруссю прокотилася хвиля пошуків князівського коріння. Це відбувалося, як зазначає авторитетний знавець князівських генеалогій Юзеф Вольф, часто-густо шляхом свідомої фальсифікації. Він, зокрема, нарахував понад 250 руських і литовських шляхетських родин, які зусиллями послужливих геральдистів намагалися довести своє псевдокнязівство¹¹. На цей сюжет звернув увагу й Федір Леонтович, слушно завваживши, що якби за цим прошарком перестали визнавати його особливу соціальну функцію, не було б такої гарячкової фабрикації родовідних на князівський титул, що підкреслювало, на думку науковця, «династичні тенденції в середовищі литовсько-руського магнатства»¹².

Одним із багатьох сюжетів, котрі давно потребують детальнішого вивчення (ми їх зможемо торкнутися хіба оглядово), є питання про масштаби впливу князів на різні сфери духовного життя тогочасного українського суспільства: релігійну свідомість, напрями культурно-освітніх інтересів, політичне мислення, стереотипи морально-етичних цінностей, тобто все те, що можна зарахувати до місткого поняття ментальності епохи. Ключ до розв'язання цієї проблеми, як здається, – у визнанні за князями ірраціонально виділеного місця в ієрархії українського суспільства. Питання це досі не порушували. Тим часом протягом останніх десятиліть вийшли праці польських і американських істориків, присвячені різним аспектам станової свідомості в

* «Чому волинці-небожата вагалися? – Боялися. / Вони ж бо у ярмі неволі князя Збараського. – Того самого. / Князь Збараський – чоловік старосвітських жартів: / нікому з нас тепер не вільно говорити. / Бо так їх оті князі взяли у свої шори, / що робили те, що їм накажуть, а не те, чого самі хотіли» (пол.).

Україні¹³. Вони містять чимало слушних ідей і висновків, однак відштовхуються від початково хибної, як на мою думку, тези, розглядаючи український шляхетський загал як цілком тотожний польському, що його визначальною рисою, принаймні у XVI–XVII століттях, була станова односкладовість (це, зрозуміло, не скасувало нерівності фактичної). У середині XVI Станіслав Ожеховський задекларував її так: «Нарешті рівністю поляк перевершив усі інші королівства: не маєш у Польщі ні князів, ні графів, ані жодних княжат: увесь народ і загал польського рицарства замикається оцим єдиним словом “шляхта”»¹⁴.

Підходячи з цією міркою до упривілейованого стану українських земель (маю на увазі Волинь і Центральну Україну), дослідник неминуче починає плутати критерії, бо «єдиного народу-шляхти» в польському розумінні поняття він тут не знаходить ані за литовської доби, ані за Речі Посполитої. Зокрема, в період між Люблінською унією і Хмельниччиною маємо три поверхи упривілейованого стану, різні не тільки в правовому плані, але й з огляду на усталене в суспільній свідомості за кожним з них місце (а отже, й усвідомлення ними самими цього місця).

Оті три поверхи – це: 1) князі; 2) зем'яни-шляхта, тобто усі «благороднонароджені» незалежно від повного чи обкраяного, як у зем'ян-ленників, правового статусу; 3) королівські бояри – військовослужбовий елемент, за яким сам характер занять – збройна служба – консервував анахронічне для нових часів «рицарське право», забезпечуючи особливе становище, проміжне між простолюдом і шляхтою.

Наріжним каменем цієї тріяди є князі. Зовні це проявляється у тому, що в княжих руках зосереджено контроль над місцевими корпораціями шляхти, бо

саме князі посідають майже всі головні адміністративні уряди регіону (пор. далі табл. 5). Щільною сіткою охоплює упривілейований загал і клієнтарна залежність від княжих домів*, до якої втягнуто не лише дрібних шляхтичів, котрим ішлося про засоби прожитку (тільки при дворі князя Костянтина Острозького перебувало до 2 тисяч юнаків із таких сімей¹⁶). При дворах ясновельможних нерідко торуються стежки до сенаторських крісел. Скажімо, секретар і капелан Януша Острозького Криштоф Казимирський за княжою протекцією стає київським єпископом¹⁷; дворянином і коморником князя Костянтина був Василь Беневський, батько (?) дипломата часів Хмельниччини, волинського каштеляна Станіслава Казимира Беневського¹⁸; як маршалок двору Острозьких починає свою кар'єру майбутній київський каштелян Гаврило Гойський¹⁹ і т. ін.

Було б, однак, надмірним спрощенням пояснювати пієтет перед князями суто раціональними причинами: адже далеко не всі з князів були маєтними і впливовими, а тим часом княжий ореол поширювався на всіх. Авторитет князівського імені впливав, слід думати, з поняття легітимності влади, в християнській традиції зіпертого на вислові апостола Павла: «Вся влада від Бога». Особу князя і найвище право, носієм якого він уважався вже в силу народження, сприймали як наслідок Божого промислу, незаперечний абсолют. Континуїтет обраності поширю-

* Пор. аналіз клієнтарних зв'язків на Волині у праці Инге Авербах, де за об'єкт дослідження взято оточення князя Андрея Курбського, але водночас авторка заторкує і роль Острозьких, Вишневецьких та ін. у формуванні специфіки суспільного життя Волині другої половини XVI століття¹⁵ (теж, до речі, розглядаючи Волинь як органічну, а не парадоксально інакшу структуру в польсько-литовській державі).

вався на всі покоління княжого дому. Ось, наприклад, як віддзеркалюється в українському світогляді особливе місце князів, судячи з проповіді Ігнатія Оксеновича Старушича на погребі князя Іллі Четвертенського (1641)²⁰. Відштовхуючись від тези про божественне походження влади «непрерваною лінією от рода в роды», Старушич говорить: «Велможи и князеве того світа межі многими и розными станами людей суть, яко гора Олимп. Поневаж зацность и высокость уроженя оных значне єст вынеслая, отважное мужество в кровавом бою а ростропность порады в домовом покою продков високо сіяєт и світить... Олимпом теде зацные дома княжіє в отчизні нашої Бог хочет міти, а характеры отважных цнот от висоце знаменитых продков, на вынеслости тоєи гори нарысованые, вітрами и бурями политичного воздуха змазовати в потомках не допускаєт. Чему? Бо *гору сію избра собі Господь в достояніє*».

«Загострене відчуття соціальної дистанції» (як називає це явище А. Я. Гуревич²¹) було взагалі властивістю середньовічного світобачення, в якому людина виступала не як індивід, не сама собою, а як представник тієї чи тієї суспільної групи, і соціальний статус постає на підмурівку статусу родового. У складній ієрархії понять більшої чи меншої родовитости на походженні княжих родів лежав сакральний відблиск, що незмірно підносив їх над рештою знаті. Цікавий під цим оглядом приклад наводить В. Б. Кобрін, аналізуючи презирливий лист Івана IV Грозного до шведського короля Юхана III.

Юхана, сина не спадкового, а обраного короля Густава Вази, цар трактує як «страдника» (*холопа*), адже будь-який аристократ, за котрим не стоїть довгий ряд богообраних предків княжої крові, є, з погляду Грозного,

не більш як «мужиком» і «холопом»²². За тонким спостереженням Гуревича, статус людини мусив диктувати і її моральні риси. Благородство, військова звитяга, щедрість були в очах загалу *обов'язковими прикметами* поведінки родовитої людини, гідної своїх славетних предків*, не тому, що представники нижчих груп таких чеснот ніколи не мали взагалі, а тому, що ці риси не становили їхньої невідлучної ознаки²⁴. Тобто людина високого роду мусила поводитися відповідно до свого статусу, а її неадекватна поведінка сприймалася як щось аномальне і негоже. Вельми прикметно звучить докір Богдана Хмельницького на адресу князя Яреми Вишневецького, кинутий королівським комісарам 1648 року. Звинувачуючи князя, що той повівся з людьми «не по-рицарськи», а «жорстоко по-тиранськи», Хмельницький завважує: «Не дивувався б цьому, якби таке робив з нашого боку якийсь простак, хоча б і Кривоніс»²⁵.

Гадаю, до явищ цього логічного ряду слід долучити й гіперболізовану героїзацію окремих постатей княжого походження. Думою про Байду відгукнулася пісенна традиція на бурхливе, сповнене пригод життя Дмитра Вишневецького. Козацького отамана-князя Богдана Ружинського, якого возвеличив у «Панозі» Бартош Папроцький («терплячи голод і нужду, стоїть він, мов мужній лев, і жадає лише кривавої бесіди з невірними»²⁶), було ще раз вшановано у прекрасній народній пісні «Ой Богдане, Богдане, запорозький

* Це добре ілюструє плин думки Старушича. Говорячи про обов'язкові чесноти княжих родів, він наголошує: «Князеве их милость раз запаленои походні высокости справ от зацных продков своих бурями, вітрами и дожчами выродных потомков угашати не мають, лїниство и тяжкость воловую преч повинни откидати»²³.

гетьмане! / Ой чого ж ти ходиш в чорнім оксамиті?». Мужня загибель у турецькій неволі невгамовного вояка Самійла Корецького не тільки спричинила літературно-панегіричний струмінь²⁷, але й лишила слід в усній селянській традиції. Типовий зразок такої селянської легенди наводить Петро Вікторовський з архіву Корецького монастиря на підставі її запису нібито з уст княжого хлопця-джури: «І привели басурмани його на площу Стамбула, і на ногах його були диби з дерева, і вкопали стовпи в п'яти карабелях [турецька шабля. – Прим. П. В.] висоти, і зробили нагорі перекладину, прив'язали шнура і до нього гака, тяжкості 5 кіп грошів мідних, повісили його за власне ребро... а опісля [князь. – Н. Я.] взяв люльку і курив її, висячи, і відійшов з землі бусурманської в царствіє вічності»²⁸. Не менш колоритну легенду записав у Ружині Тимко Падура про Кирика Ружинського, «молодця і гуляку», та його вірних «панів молодців», що здобували «за морем» наречену для князя²⁹.

З огляду на сказане, стають зрозумілішими особливі функції, відведені князям у тогочасному руському суспільстві. Ось, наприклад, як оцінює ситуацію людина збоку, вихована за межами литовсько-руської політичної спільноти. Папський легат Пізо, характеризуючи князя Костянтина Острозького, писав 1514 року в листі до папи: «У себе вдома він благочестивіший за Нуму, а відвагою не поступиться Ромулу. Єдине, чого йому бракує до інших дарів духа і видатних чеснот, це те, що він схизматик, і якби його вдалося повернути до лона святої матері-церкви, то за ним потяглося б безконечне число люду, настільки багато серед своїх важить його ім'я й авторитет».

З цими словами перегукується думка Петра Скарги, одного з ініціаторів

ідеологів Берестейської церковної унії. Присвячуючи перше видання свого полемічного трактату «Про єдність Божої церкви»³⁰ (1577) князеві Василю Костянтину Острозькому, Скарга звертається до нього як до «першого в тім грецькім законі і народженням з великих предків, і великою заможністю від Господа Бога».

Наголос на особливій місії роду Острозьких, їхньому княжому обов'язкові відповідальності перед Богом за долю своїх підданих чуємо у віршовій передмові Мелетія Смотрицького до полемічної брошури «Антиграфа» (1608). Звертаючись до Януша Острозького, Смотрицький пише:

У ty, o zacny Książę, torem przodków
swoich
 Postępując, w pobożnych trway zamysłach
twoich.
 Ouczyste nabożeństwo niech Cię ma
patrona,
 W nagrodzie sławy wieczney niezwiędła
³¹korona³¹.

Суголосно цим закликам у посланні київського митрополита Ісайї Копинського до князя Яреми Вишневецького (1631)³² лунає докір мо-

* «Domi Numa religiosior, fortis Romulo non inferior, cui ad caeteras animi dotes preclarasque virtutes, id solum deesse videtur, quod Schismaticus sit, qui si ad gremium Sanctae Matris Ecclesiae converteretur catervam post se trageret innumerabilem populorum, tanti enim apud suos nominis et auctoritatis»³⁰.

** «О jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterem i o greckim ob tej jedności odstąpieniu...»

*** «І ти, о зацний князю, дорогою своїх предків / прямуючи, укріпись у побожних задумах. / Нехай має в тобі заступника батьківське богослужіння / і нев'янучу корону в нагороду вічної слави» (пол.).

**** Петро Вікторовський услід за Антоном Петрушевичем помилково датує цей лист 1634 роком³².

28. Князь Ярема Вишневецький.
Портрет XVII століття

лодому князеві, який, повернувшись із освітньої мандрівки Західною Європою, прийняв католицизм, забувши про обов'язки, заповідані високим походженням: «Великій жаль, милостивий княже, сердца наші, всіх нас духовних и всего православного християнства, обыймуєт, видічи вашу княжую милость, пожаданую утіху нашеє старожитной реліи грецкой, предков и родителей своих не наслідуючого... З великою охотою вси очекивали єсьмо пожаданой утіхи нашой, але вмісто того, над сподіванье наше, в смуток ся нам оборочает»³³.

Зрештою, на роль руських князів недвозначно вказує та увага, яку Римська курія приділяла переговорам із Юрієм

Слуцьким і Костянтином Острозьким у першій половині 80-х років XVI століття щодо унії православної та католицької церков³⁴. Наскільки впевнено почувався тоді господарем Русі князь Острозький, показує промовиста деталь, засвідчена в одному з листів-звітів варшавського нунція Альберта Болоньєті. «Старий князь Острозький, — пише Болоньєті у серпні 1583 року, — виявляє таку добру прихильність, що публічно заявив: якщо його патріярх [константинопольський. — Н. Я.] не прийде до згоди з Апостольським престолом, то він і без нього сам прийде до згоди»³⁵.

На кінець XVI — початок XVII століття припадає бурхливий спалах культурного піднесення в Україні, що його М. І. Голєніщев-Кутузов схарактеризував як «справді революційний стрибок (після тривалої еволюції)»³⁶. Одним із найяскравіших духовних здобутків того часу став пошук власних історичних традицій, виражений через творення культу пам'яті й у практичному аспекті спрямований на виховання патріотичних почуттів на зразках минулого³⁷. Історіографічні пошуки українських мислителів, зафіксовані в «Палинодії» Захарії Копистенського, анонімних «Пересторозі» та «Густинському літописі», «Протестації» Йова Борецького, «Патериконі» Сильвестра Косова, «Тєратурґемі» Афанасія Кальнофойського та ін.³⁸, можна в головних рисах звести до нав'язування історично-генетичного зв'язку з минулим через ідею безперервности історії від Київської Русі до України. Цьому, зокрема, сприяло й піднесення Києва, перетворення його на початку XVII століття на духовну столицю православ'я³⁹. Уособленням старої Русі слугували руські князі, насамперед Ольга, Володимир Великий і Данило Галицький (наприкінці XVI століття з'являється присвячена їм чимала аґіографічна

література)⁴⁰. Прямими нащадками могутніх князів києво-руської доби письменство кінця XVI – початку XVII століття проголошує волинські княжі роди, які перетворювалися, таким чином, на «речовий доказ» тягlosti історично-генетичних традицій українського («руського») народу. «Паростю Великого Володимира, який Руську землю охрестив», називає Костянтина Острозького Іпатій Потій 1598 року⁴¹. Про споріднення Острозьких із Володимиром Святим і Данилом Галицьким нагадує у «Палинодії» Захарія Копистенський⁴², а Герасим Смотрицький у прикінцевому вірші з передмови до Острозької Біблії наголошує не тільки кровну, а й духовну спадкоємність, вишиковуючи християнські чесноти княжого дому в один логічний ряд:

Владимер бо свой народ крещенієм
просвітил,
Константин же б[ого]розумія писанєм
освітил...⁴³

Наголошування на спадкоємності сучасних княжих родів із панівною династією Київської Русі не було примхою моди чи даниною гербоманії, а диктувалося, поза сумнівом, потребою утвердити своє право на історичну окремішність. Такий сюжет з огляду на загрозу поглинання України-Русі окресленим у культурному та національному плані сусідом – Польщею – звучав більш ніж нагально. Саме цей відтінок чується у підтексті однієї з найяскравіших перлин полемічної літератури, пристрасному художньо-публіцистичному «Треносі» Мелетія Смотрицького (1610). Від імені «матері – церкви – вітчизни»⁴⁴, яка в скорботному монолозі оплакує відступництво та зраду дітей, Смотрицький перелічує «неоціненні втрати» Православної Церкви: «Де тепер неоціненний той камінець, той карбункул, що саяв,

наче світильник, який я між іншими перлами, наче сонце поміж зорями, в короні голови моєї носила, – дім князів Острозьких, котрий блиском світлості старожитної віри своєї над усіма іншими світив? Де й інші дорогі й однаково неоціненні тієї ж корони камінці – значні руських князів роди, неоціненні сапфіри і безцінні діаманти – князі Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Чорторійські, Пронські, Ружинські, Соломерецькі, Головчинські, Крошинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини й інших без ліку...»⁴⁵.

Не вдаючись до аналізу полемічних перебільшень Смотрицького (приміром, за підрахунками Генрика Літвіна, зі згаданої ним 21 покатоличеної київської родини сповна католицькими було тільки 7⁴⁶), відзначимо інше – передчуття катастрофи, пов'язане з втратою княжих родів, які один за одним, міняючи віру, в очах загалу відходили від «Русі». Чи не слід уважати трагічний патос твору поетичним перебільшенням, адже цілу книжку Смотрицького побудовано на гіперболізації? Либонь, ні. Цілком слушним видається спостереження Терези Хинчевської-Геннель, котра, аналізуючи твори українського полемічного письменства, завважує, що їх автори, улягаючи доконечним літературним канонам, мусили водночас задовольняти вимогам, які висувало до них оточення, а оточення і собі хотіло почути з уст письменників те, що вже й так було йому відоме⁴⁷. В середньовічній уяві політичну незалежність країни, на відміну від теперішнього стереотипу мислення, не ототожнювано з державною суверенністю, бо тодішня правосвідомість не знала безпосереднього панування держави над особою підданого: людина Середньовіччя підкорялася іншій людині, а не державі. Про-

ілюструємо це наочним прикладом: українські хроністи, ретельно нотуючи безліч другорядних дрібниць із близького їм життя, «не помітили» епохального, на сучасний погляд, акта про передачу, згідно з Люблінською унією, українських земель від Великого князівства до Корони Польської (принаймні записів про цю подію в українських літописах немає).

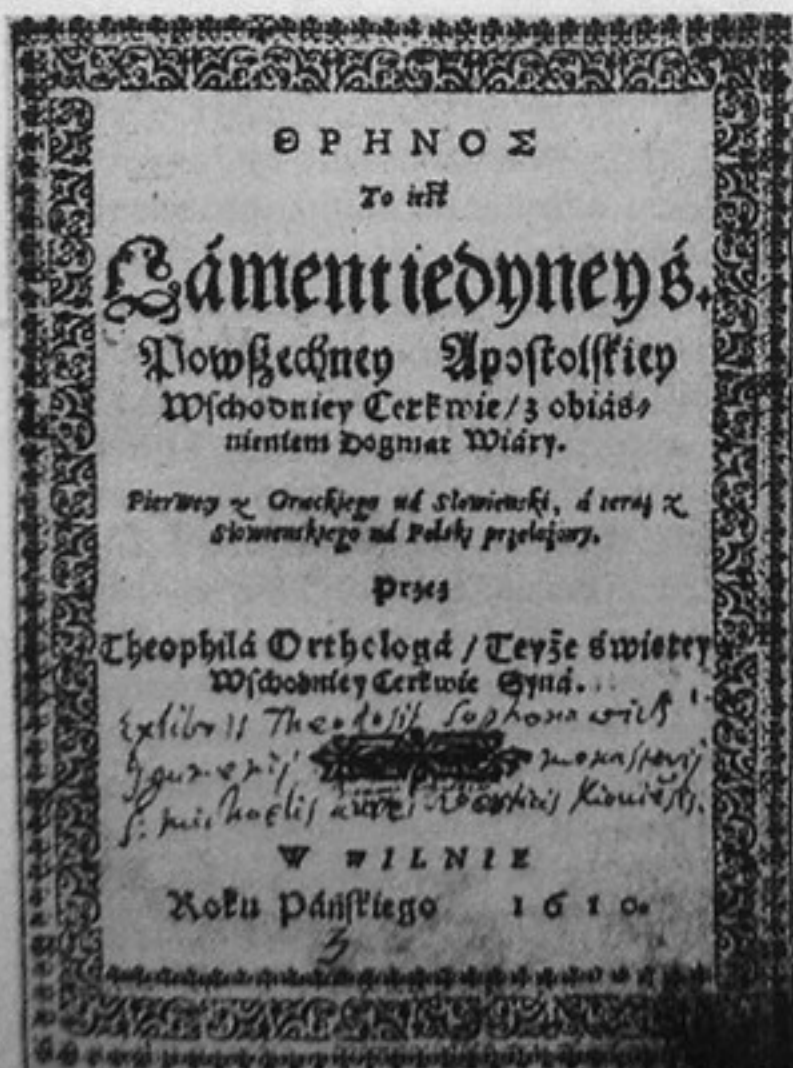
Це не свідчить про байдужість до рідного краю. Державу сприймали як категорію абстрактну, лише як своєрідний додаток до особи властителя. А позаяк і великим князем, і королем була та сама особа – Зигмунт II Август, то, відповідно, нічого епохального, з погляду тогочасних людей, не сталося. Адже місцеві політичні інститути, які втілювали реальну владу в адміністративному устрої, правовій

системі тощо, не змінилися. А стрижнем цих інститутів – як споконвіку до унії, так і після неї – залишалися власні князі, які символізували ідею політичної незалежності (в тодішньому розумінні). З вимиранням одних і відходом інших княжих родів від свого народу становище почало змінюватися. І саме це, на нашу думку, зумовлює трагічний патос «Треносу». Річ не тільки в церкві: вона тут радше править за найзрозуміліший для читача символ, бо ж не дарма саме Смотрицькому належать дивні, як на початок XVII століття, слова: «Не віра робить Русина Русином, Поляка Поляком, Литвина Литвином, а народження і кров руська, польська та литовська»⁴⁸. Річ у тім, що автор спостеріг, як розпадаються століттями усталені зв'язкові ланцюги, як руйнується над головою Русі «князівський дах», який споконвіку забезпечував цілість і самобутність її політичної структури.

Наш оглядовий екскурс, зрозуміло, не вичерпує проблеми, маючи на меті хіба що її поставити. І далі неясним, наприклад, є сам механізм поширення рицарського ідеалу з княжого середовища на боярсько-шляхетське, а відтак і на козацьке.

Те саме можна сказати про канони та напрями освітніх традицій, принагідно нагадавши, що вестернізація цих традицій ішла згори вниз, від Острозької академії, тобто від двору князів Острозьких до братських шкіл. Цілковитою недослідженою є еволюція повсякденної культури: моди, етикету спілкування тощо. Нарешті, вимагає порівняння спосіб політичного мислення шляхти та князів, що його досліджували Франк Сисин і Тереза Хинчевська-Геннель, зокрема, наскільки вони були взаємозалежними, а наскільки (і з якого часу) почали розходитися. Авторка цієї праці, не заглиблюючись у вивчення згаданих сюжетів, хотіла б насамперед

29. Титульний аркуш твору
Мелетія Смотрицького «Тренос»
(Вільно, 1610)

підкреслити те, що досі випадало з поля зору істориків: князі ніколи (принаймні до Хмельниччини) не розчинялися в шляхетському загалі, відділені від нього бар'єром ірраціонально-містичного походження. А що містичні настанови в житті Середньовіччя значили не менше,

ніж чинники економічні, то особлива роль князівського прошарку накладала відбиток на всі процеси історичного розвитку тих українських земель, де княжі роди проіснували безперервно від киево-руських часів до кінця досліджуваного в цій книжці періоду.

Персональний склад князівського прошарку. Князі з погляду закону і традиції

Скільки ж князів мешкало на українських теренах? Більш-менш докладно на це питання можна відповісти лише з початку XVI століття, коли, по-перше, усталюються прізвищні знаки, по-друге, з'являється більш-менш достатньо писемних джерел. До цього часу і загальна чисельність, і витoki багатьох княжих родів не виходять за межі гіпотези. Така проблема тісно пов'язана з формуванням нового державного утворення – Великого князівства Литовського. Адже доля княжого елементу – головної ланки влади за киево-руської та монгольської доби – як найбезпосередніше залежала від установлення нових порядків на руських землях, приєднаних до складу Литви протягом 20–60-х років XIV століття¹.

З тогочасних джерел ми довідуємося лише про долю князів-правителів, яким належали головні столи Південно-Західної Русі: володимирський (волинський), галицький і київський. Відомо, приміром, що навесні 1323 року нагло померли чи загинули в битві з ординцями двоє останніх представників династії Романовичів: Андрій Юрійович, князь володимирський, і Лев Юрійович, князь галицький². У середині 20-х років XIV століття переможний похід Гедиміна на Київ³ змусив до втечі київського князя (літописи називають його Станіславом Київським⁴); на його місце Гедимін, за

досить аргументованою гіпотезою ряду науковців, посадив намісником свого двоюрідного брата Федора⁵ (на думку інших дослідників, походження Федора неясне).

Щодо удільних князів, підпорядкованих князям-правителям, то відомостей про них немає. А такий контингент (і чималий) мусив існувати. Скажімо, в літописному сюжеті про похід Гедиміна на Волинь, що відбувся, ймовірно, восени 1323 року⁶, читаємо: «А князи и бояре волинскии били челом великому князю Кгиндимину, абы в них пановал и господарем был, а земли их не казил»⁷. Стабільною влада литовських князів на Південно-Західній Русі стала, як відомо, дещо пізніше. Зокрема, на Волині вона утверджується 1340 року, коли володимирський стіл унаслідок династичних зв'язків посів

¹ Обставини і дата цього гаданого походу, описаного в білорусько-литовських літописах, дискусійні. Сучасні історики датують його по-різному: А. І. Рогов – 1322-м, Римас Батура – близько 1325-го, Фелікс Шабульдо – 1324-м³.

² На історичність Станіслава Київського вказав Стефан Кучинський, керуючися згадкою в Любецькому синодику про «князя Іоанна Станіславовича», який жив, очевидно, в другій половині XIV століття. Цю гіпотезу підтримує й Фелікс Шабульдо⁴.

син Гедиміна Любарт, одружений з донькою володимирського князя Андрія Юрійовича (Романовича), а на Київщині – з 50-х – початку 60-х років XIV століття, після успішних дій Ольгерда Гедиміновича проти Орди*.

На Волині, як припускають, у середині XIV століття лишалася молодша гілка династії Романовичів, згодом названа князями Острозькими⁹, і нащадки турово-пінських князів – майбутні Четвертенські та Степанські¹⁰. (Михайло Максимович теж виводив рід Острозьких із турово-пінського відгалуження Рюриковичів^{11**}.) Однак набагато частіше згадуються другорядні представники роду Гедиміновичів. Зокрема, на Чернігово-Сіверщині та в Середній Наддніпрянщині – Йоан Любартович, син Дмитра-Любарта Гедиміновича; Патрикій Давидович Стародубський, син Давида-Наримунта Гедиміновича (1352 року його брат Юрій Давидович «держав» Кременець на Волині); Михайло, син Явнутія Гедиміновича; Федір Коріятович, син Коріята Гедиміновича; Костянтин, син Ольгерда Гедиміновича («удел его Чернигови Черторыеск»)¹². Об'єднувало їх, як слушно відзначив Фелікс Шабульдо, те, що вони володіли порівняно невеличкими уділами, але могли розраховувати на військову допомогу й підтримку могутніх родичів¹³, яким належали головні князівські столи в Чернігові, Києві та Володимирі.

Імена дрібніших князів невідомі. Факт їх існування можна підтвердити на підставі дещо пізніших (кінця XIV – середини XV століття) згадок про княжі роди неясного походження, як-от Божські на Західному Поділлі, Коропецькі в Галицькій землі, Сатиївські на Волині, Смаги на Черкащині, Химські на Брацлавщині, якісь князі Гліб Дмитрович і Григорій Іванович, згадані як свідки в актах, писаних у Києві в 1446 й 1455 роках, тощо¹⁴. Можливо, зерно

реальності є й у пізніших генеалогічних легендах українського панства, яке цілими родовими жмутками виводило себе від двох місцевих княжих родів – Загомулинських та Ілговицьких. Історичний факт їх існування знавець князівських генеалогій Юзеф Вольф рішуче заперечував¹⁵, але давні геральдисти вважали його достеменним¹⁶. На те, що аж ніяк не всю князівську номенклатуру зберегла пам'ять нащадків, указують засвідчені в пом'яниках (а надто у Пом'янику Києво-Печерського монастиря^{***}) шлюбні контакти бояр-панів із князями, чиї імена вже на зламі XV–XVI століть нічого не говорили сучасникам. Прикметно, що розглянута повище київська уставна грамота, яку дослідники, як уже згадувалося, датують часами Вітовта, у жодному з правових сюжетів теж не обминає князів, адресуючись «князям, и паном, и бояром».

Все це дає змогу припускати, що з утвердженням литовської панівної династії найвищий ешелон владарів зазнав суттєвого перегрупування: місцевих (руських) князів відсунули на другий план не тільки на головних столах, але й у дрібніших уділах, що їх передали членам великокнязівського (литовського) роду. Наприклад, у Холмській і Володимирській землях, належних Дмитрові-Любарту, отримав в уділ Ратно, Любомль і Кошер Федір Ольгердович, Любартів небіж¹⁷; у Луцькій землі, яку Владислав-Ягайло передав 1388 року Вітовту, Костян-

* Зіставлення поглядів на час остаточного прилучення Середньої Наддніпрянщини, і зокрема Києва, до Литви див. у книжці Фелікса Шабульда⁸.

** Авторка не підтримує гіпотези про походження князів Острозьких із династії Рюриковичів, про що детальніше див. далі.

*** Детальніше про Пом'яник див. у розділі III.

тинові Ольгердовичу було пожалувано Чорторийськ; Дмитро-Корибут Ольгердович, котрого Вітовт вивів із Сіверської землі, натомість отримав у держання Вінницю та Кременець, а у власність – Збараж, який успадкував спершу його син Іван¹⁸, згодом, 1434 року, остаточно підтверджено як отчину другому синові – Федькові, родоначальнику князів Збаразьких, Вишневецьких, Порицьких і Воронецьких¹⁹.

Але ж на цих уділах, які роздавали синам і племінникам великого князя, на час передачі ще мусив сидіти хтось із руських князів, кого наперед мали би змістити. Співвідношення литовських і руських земель у Великому князівстві коливалося від 1:2,5 (1341), 1:12 (1430) до 1:7 (1569), а чисельність власне литовців на зламі XIV–XV століть охоплювала приблизно 10–20 % цілого населення Великого князівства²⁰. Однак те, що руські землі очевидно переважали, не забезпечувало, як бачимо, чисельної переваги місцевим князям, яких зусиллями панівної династії поволи витісняли з колишніх їхніх володінь. Чимало у цьому процесі мала важити політика великого князя Вітовта (1392–1430), який від кінця XIV століття повів рішучий наступ на саму удільну систему, перетасовуючи удільних князів і саджаючи їх на нових землях вже не на удільному, а на жалуваному²¹ статусі, внаслідок чого різко зросла кількість так званих службових (служебних) князів.

На думку А. А. Зіміна, головна різниця між уділом і володінням службових князів полягала в тому, що друге розглядали як спадкову отчину, котру «слуга» одержував під обов'язком військової служби князю-володарю, тим часом уділ володар заповідав своїм нащадкам²². Як завважила М. Є. Бичкова на матеріалі московської держави, службовий князь, проти удільного, не мав навіть формального права посісти

великокняжий престол, а його особливе становище – проміжне між удільним князем і боярином-отчинником – було своєрідною буферною формою, якої вимагала ситуація на новоприєднаних землях за ще слабого державного апарату²³.

Розвиненість васальних відносин такого типу у Великому князівстві Литовському підтверджує та обставина, що, за спостереженням М. Є. Бичкової, термін «служилий князь» уперше засвідчено 1387 року саме в литовсько-руських джерелах²⁴. Прикметно, що на території Північно-Східної Русі термін «служилий князь», вживаний з останньої чверти XIV століття, зокрема в Новгороді, пов'язували саме з литовськими князями: так називали Гедиміновичів, запрошених служити воєначальниками новгородського війська²⁵.

Серед службових князів-васалів, котрі володіли землями на неписаному княжому праві²⁶ «з руки великого князя», переважають члени роду Гедиміновичів, які ще раніше потіснили (принаймні на території Волині та Київщини) руські княжі роди з їхніх давніх уділів. Представники цих родів, схоже, проходять тут той самий шлях, яким згодом змінювали землевласни-

²¹ Пор. спостереження А. А. Зіміна, В. А. Яніна, В. Б. Кобріна, М. Є. Бичкової над аналогічним інститутом васалітету в Росії, де він сформувався на землях, приєднаних до московської держави наприкінці XV століття²¹.

²² Перші згадки про службових князів на території Галицько-Волинської Русі походять з другої половини XIII століття. На думку Михайла Грушевського, наприкінці XIII – на початку XIV століття вже мали скластися спадкові роди службових князів, чим і пояснюється чимала кількість княжого прошарку на Волині в пізніші часи²⁴.

²³ Докладніше про княже право див. далі.

цькі права удільних князів московської держави в перебігу її централізації²⁶; вони перетворюються на впливових отчинників, за котрими закріплено власні села в колишніх уділах, хоча саме княже право на території уділу й утрачено. Згодом ці князі нарівні зі службовими князями отримували вислуги від володаря як нагороду за адміністративні та військові послуги вже далеко за межами своїх первинних отчин. Розкиданість володінь (а ще більше – фрагментарність джерельної бази кінця XIV – середини XV століття) є причиною того, що достежити коріння того чи того другорядного роду майже неможливо. Наприклад, згадаймо князів Капуст, за глухим свідченням – київського (а точніше, переяславського) походження²⁷: у першій половині XVI століття вони вже володіють вислугами на Брянщині, поблизу Орші, на Київському Поліссі та ін.²⁸. На неясний зв'язок з Південною Київщиною вказує згадка 1492 року про землеволодіння князів Козек на Росі (від початку XVI століття бачимо їх у ролі власників ряду вислуг на Волині²⁹), князя Смаги – дідача села Клим'ятина Черкаського повіту (в останній чверті XV століття вже згадується як покійний)³⁰. Зважаючи на порубіжне розташування отчинних земель цих князівських родів, цілком можливо, що вони були вихідцями не з руської, а з ординської еліти*.

Шлях від князівського до простого отчинного права пройшли з часом і службові уділи, поступово зведені до рангу звичайних панських отчин. Цьому сприяв об'єктивний хід розвитку соціальних і політичних відносин у державі, символізуючи, за визначенням Федора Леонтовича, не так занепад князів, як піднесення нетитулованого панства до княжого рівня³¹. З другого боку, цей процес вів до остаточного стирання етнічних витоків тих чи тих

княжих родів, висуваючи на перше місце не кровний зв'язок із родом зверхника, а новий вирішальний чинник – кон'юнктуру зв'язків і впливів при дворі.

За класичною схемою Юзефа Вольфа, всі князівські роди, розселені на території Великого князівства Литовського, умовно поділено на чотири групи³². Представники кожної з них так чи так мали стосунок до українських земель:

1. Князі литовського походження: а) нащадки володарів литовських удільних князівств, зліквідованих у XIII столітті під час об'єднання литовської держави; б) представники панівної династії Гедиміновичів.

2. Князі руського походження (Рюриковичі).

3. Князі – вихідці з татарських орд і Кримського ханату**.

4. Князі невстановленого походження.

У додатку до цієї праці я подаю зіперті на класифікації Вольфа генеалогічні схеми князівських родів, пов'язаних із Україною, застерігаючи, однак, що це не генеалогічні дерева. В них зафіксовано здебільшого лише тих чоловіків – представників роду, які заступали урядницькі посади чи володіли землями на Волині й у Центральній Україні.

За моїми підрахунками (див. схеми I–VII), на теренах Волині та Центральної України від кінця XIV до середини XVII століття проживало що-

*Про тюркський елемент серед знаті Київщини ширше див. у розділі III.

**Вольф об'єднує у цій групі князів – вихідців із Орди і Великого Московського князівства, що видається невиправданим. Князівські роди, які переходили з російської держави до Великого князівства Литовського, належали до тих чи тих відгалужень династії Рюриковичів. Тому доцільніше, гадаю, зарахувати їх до попередньої групи, як це зроблено далі у генеалогічних схемах.

найменше 52 князівські роди, членів яких джерела фіксують як місцевих землевласників чи урядників.

Складаючи схеми, основні відомості я брала з уже згаданої Вольфової праці, у якій підсумовано свідчення давніх геральдистів та опрацьовано величезний актовий матеріал із книг канцелярії Великого князівства Литовського – Литовської метрики. Враховано також окремі різночитання з висновками Вольфа у гербівнику Адама Бонецького³³, а також принципові поправки, що їх запропонував Юзеф Пузина (про це детальніше далі). Чимало фактів було взято з ґрунтовного дослідження Є. І. Вітте, присвяченого аналізу давніх пом'яників київських монастирів³⁴. З новітніх зарубіжних праць використано книжку Владзімежа Двожачка³⁵, російських – М. Є. Бичкової, А. А. Зіміна³⁶. Чимало уточнень зроблено за багатотомними довідковими виданнями: польським географічним словником (передусім це стосується статей Едварда Руліковського)³⁷, польським біографічним словником³⁸. Інші генеалогічні довідники, а також часткові джерела, поруч із уже згаданими, буде названо в покажчиках.

Окремо слід зупинитися на дискусійному питанні про походження тих чи тих князівських родів. Від становлення генеалогії як наукової дисципліни, тобто приблизно від середини ХІХ століття, і до початку Другої світової війни точилася тривала наукова полеміка, яка, у ґрунті речі, так і лишилася незавершеною. У центрі її стояло питання про походження найпотужніших князівських родів Волині: Острозьких Заславських, Збараських Вишневецьких і Четвертенських. Темний характер писемних і сфрагістичних джерел кінця ХІІІ – першої половини ХІV століття, куди сягає коріння українських князів, суперечливі свідчення давніх геральдистів, зокрема Бартоша

Папроцького, Шимона Окозького, Войцеха Кояловича та Каспера Несецького, відкривали широке поле для різнотлумачень і протилежних висновків. Чимало в дискусії важили й позанаукові мотиви. Адже йшлося про те, чи визнавати зв'язок могутніх князівських відгалужень із домом Рюриковичів і тим самим ствердити безперервність династичної традиції в Україні-Русі (що відповідало б офіційній ідеології Російської імперії), а чи доводити, що цю традицію було перервано. Не зупиняючись на всіх перипетіях тривалої полеміки, лишень згадаю, що на першу версію приставали не тільки російські науковці, а й такий авторитетний фахівець, як Юзеф Вольф, німець із походження³⁹, підозрювати якого у проросійській тенденційності немає підстав. Заперечення, що за рівнем аргументації не поступалися Вольфовим висновкам, було сформульовано майже через 20 років після виходу в світ його книжки. Йдеться про першу зі статей Юзефа Пузини⁴⁰, яка вийшла друком 1911 року у Львові й одразу викликала гостру наукову полеміку. Опонентами Пузини виступали відомі знавці історії середньовічної Русі Зигмунт Радзівінський, Антоній Прохаска та Владислав Семкович⁴¹. Дискусія тривала до 30-х років (згодом її назвуть «генеалогічною війною») і внесла суттєві уточнення як у персоналії волинських князівських родів, так і в історію князівського прошарку загалом. У підсумку ж, на мою думку, перевагу над опонентами здобув Пузина. Крім спеціальних аргументів (порівняння персоналій і гербових елементів, дослідження ітинераріїв тощо), він наголосив на еволюції князівського прошарку в контексті політичної історії Великого князівства Литовського і вперше порушив питання про те, що генеалогічні легенди, датовані другою половиною ХVІ століття, відображали

не так реальність, як особливості свідомості свого часу*. На думку Пузини, те, що представники династії Гедиміновичів розсіювалися по всій території держави та переміщувалися на отчинах (ще й, додамо від себе, укладали мішані шлюби), а також брак писемних джерел, призводили до поступової втрати усвідомлення родової спільності. Але якщо Гедиміновичі й могли отак із часом забути своє походження, то з нащадками Рюриковичів, як вважає дослідник, цього не траплялося ніколи. В очах руських князів XIV–XVI століть, за плечима яких стояла 400-літня державна традиція, Гедиміновичі були людьми без минулого, онуками простолюдина-конюха, узурпатора законної влади**. А що вплив перших дедалі слабшав, а других – сильнішав, то це тільки зміцнювало почуття антагонізму. З другого боку, в період, коли прокинувся інтерес до родоводів, тобто у другій половині XVI століття, вирішальну роль при їх конструюванні відіграла належність того чи того роду до Православної Церкви. Це автоматично отожднювалося з руським походженням від Рюриковичів, хоча, як підкреслює Пузина, більшість Гедиміновичів тоді були ще православними⁴³.

Визнаючи слушність конкретних доказів і загальних міркувань Пузини⁴⁴, можна погодитися з його концепцією походження дискусійних волинських родів. Їх розглянуто у схемах як нащадків Гедиміна, яких традиційно ділять на відгалуження, що сягають сімох синів литовського князя. В Україні, де, зокрема, уділи за часів Гедиміна належали Наримунту, Ольгерду, Коріяті і Любарту, це – Наримунтовичі, Ольгердовичі, Коріятівичі та Любартовичі. В такій послідовності (крім Коріятівичів^{***}) ці відгалуження зображено на запропонованих схемах (див. додатки). Як уже зазначалося, до уваги взято лише тих представників роду,

які мали безпосередній стосунок до досліджуваних регіонів – Волині й Центральної України.

У центрі дискусії, про яку йшлося повище, було походження князів Збаразьких (і, відповідно, їхніх молодших відгалужень: Вишневецьких, Порицьких і Воронецьких). Однак паралельно було внесено досить обґрунтовані уточнення і стосовно генеалогічного коріння інших волинських родів, які доти вважалися (додам: і самі себе вважали) нащадками Рюриковичів, зокрема Острозьких і Четвертенських. Не ставлячи за мету в цій книжці, яка не є генеалогічним дослідженням, детально простежити історію всіх волинських князівських родів, зупинюся для прикладу лише на одному з них – на роді Острозьких, «некоронованих королів Русі».

Першою документально засвідченою особою з роду Острозьких є Данило з Острога (Daniel de Ostrow), згадуваний починаючи з 1340 року. Гіпотеза про його походження від турово-пінських князів, яку свого часу обґрунтував Михайло Максимович і підтримав Юзеф Вольф****, не викликає

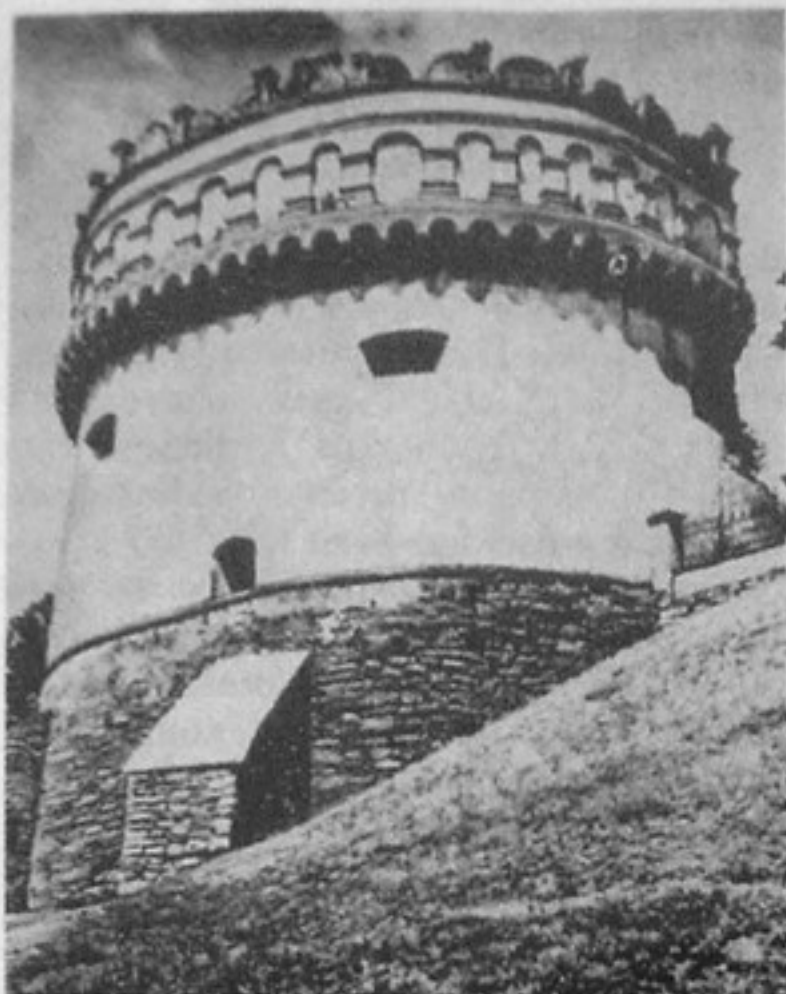
* Пор. міркування, викладені у попередньому параграфі.

** Таку легенду про походження Гедиміна було вперше задекларовано з політичних міркувань у пруських хроніках XV ст., звідки вона перейшла на сторінки хронік Яна Длугоша, Марціна Кромера та Йоахіма Бельського, а в 20–30-х роках XVI століття її використано (знову з політичною метою – довести права московських царів на Велике князівство Литовське) в «Родослів'ї великих князів литовських», складеному при московському дворі⁴².

*** Князі Коріятівичі порядкували на Західному Поділлі, яке в цій книжці не розглядається.

**** Відштовхуючись від родової традиції Острозьких, Г. Власьєв та інші дослідники виводили їх з волинської гілки Мономаховичів, зокрема князя Романа Даниловича⁴⁵.

30. Кругла вежа Острозького замку.
Сучасне фото

заперечень. Однак постає питання: яких саме турово-пінських князів? Адже, як зазначає Пузина, Турово-Пінська земля перейшла у власність Наримунта вже на початку XIV століття. Тому логічно переконаливими є міркування Пузини, який на підставі аналізу Києво-Печерського і Супрасльського пом'яників, а також відомостей з тогочасних хронік і документів, дійшов висновку, що «Данило з Острога» був онуком князя Наримунта, котрий у 1316–1317 роках заволодів Пінськом і Туровом⁴⁶. Між 1366-м і 1376-м Данило, як доводить Пузина, одержав від Казимира III Холм і помер 1376 року⁴⁷. На безперечний зв'язок «Данила з Острога» та його родичів, князів пінських і городоцьких, із іншими Гедиміновичами вказують спільні гербові елементи Острозьких, Несвізьких, Збаразьких, Ружинських та ін., зафіксовані у печаткових знаках XIV–XV століть⁴⁸. До синів князя Дани-

ла належали, за висновком Пузини, Юрій Данилович Холмський, згаданий під 1376 роком як державця Холма після смерті батька, а також Федір, Михайло, Дмитро й Олександр Даниловичі⁴⁹. Двоє з них (Михайло Данилович і Дмитро Волинський) загинули в битві Вітовта з татарами на річці Ворсклі 1399 року⁵⁰. Молодший син Олександр, за сумнівною гіпотезою Пузини, став родоначальником князів Четвертенських, старший Федір (Федько) – гілки Острозьких. Уперше князя Федора згадано 1385 року як швагра галицького боярина Чурила Бродовського, який у посагу за сестрою Агафією передав йому Бродівську волость⁵¹. До 1386 року належить і перша датована згадка про Острог як спадкове володіння князя Федора «та його предків князів Острозьких»: Владислав Ягайло потверджує права Федора на Острог за умови виконання тих самих служб, які виконувалися «володимирському найяснішому князеві, покійному Любарту»⁵². Попервах після усунення Любартовичів, протягом 1386 або 1387 року, князь Федько був луцьким намісником; помер близько 1410 року ченцем Києво-Печерського монастиря, постригся під іменем Феодосій⁵³.

Із синів Федора Острозького про Дашка Федоровича згадано у 1412–1415 роках серед придворних Владислава Ягайла, у 1418–1420-х – в оточенні князя Свидригайла, про Андрушка Федоровича – серед слуг Владислава III. Гучнішою була доля Федька

* Цим днем (4 листопада 1386 року) датовано ще один привілей Федорові Острозькому, що його видано від імені Владислава Ягайла і Вітовта: крім Острога, там згадано Корець, Заслав, Крупу та ін. На думку Радзімінського, другий акт є фальсифікатом⁵³. Однак щодо Заслава, то його повторно фіксують у власності Острозьких приблизно тим самим часом, 1390 року⁵⁴.

31. Печатка князя Федька Федоровича (Фридерика) Острозького, 1438 року

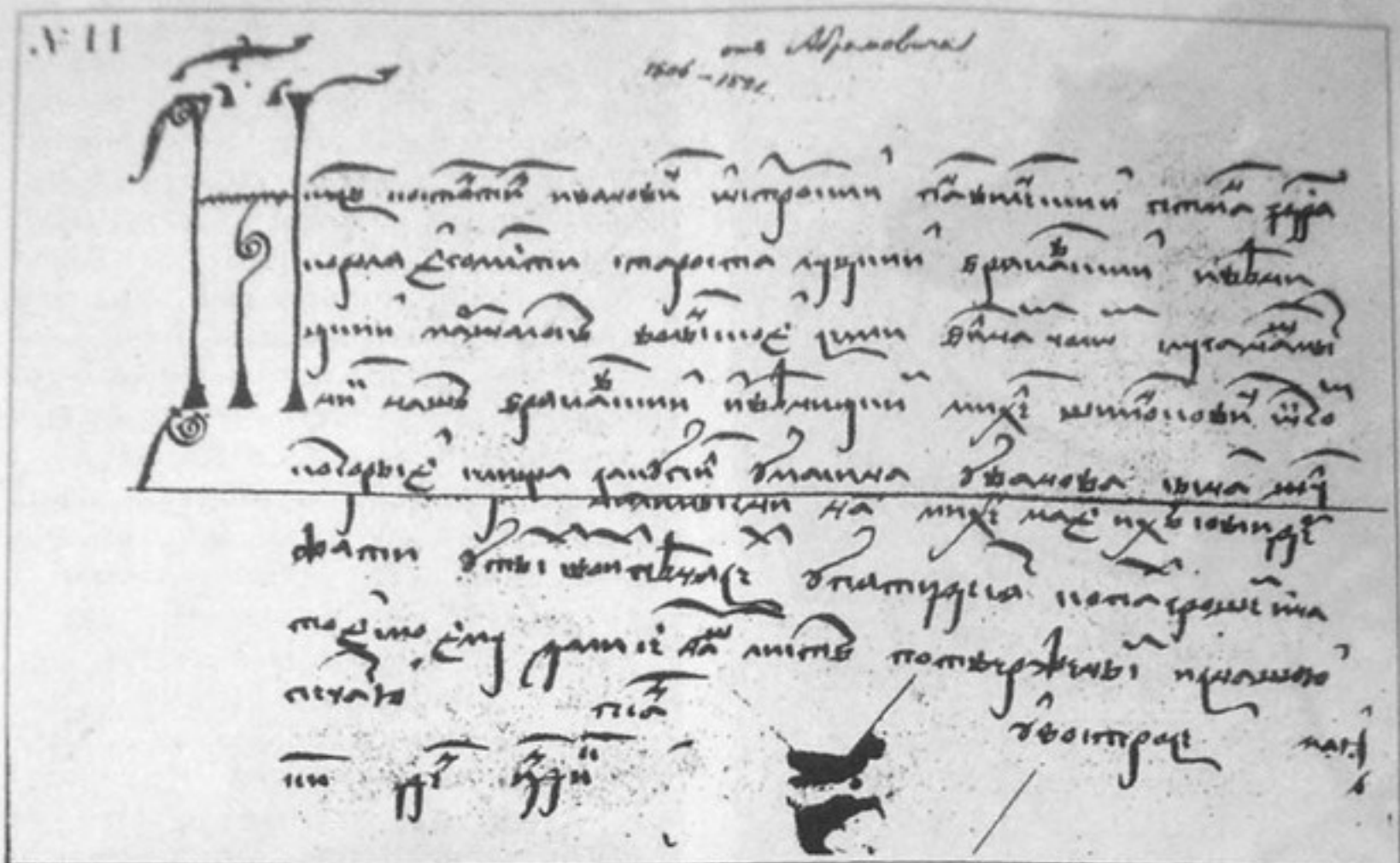
Федоровича, який з 1422-го по 1438 рік під іменем «Фридерика, князя руського» брав активну участь у гуситських війнах у Чехії. Оженився там і, прийнявши «звичаї чеські», додому, вочевидь, не повертався. Під 1460 роком є згадка про його сина Вацлава («Вацлав-Фридерик, князь з Острога»), який служив гейтманом у одного з чеських магнатів⁵⁶. Юзеф Пузина припускає, що Федір Данилович мав ще одного сина – Дмитра, інакше Митька (Mitko de Kugasz), якого Зигмунт Радзімінський помилково зарахував до нащадків князя Федора Любартовича (той володів давнім містом Курашем на лівому березі Горині, від якого ще наприкінці ХІХ століття залишалися величезні вали на городищі⁵⁷).

У наступному поколінні рід Острозьких продовжив Василь Федорович, наймолодший із синів князя Федька Даниловича, котрого великий князь Вітовт близько 1428 року одружив зі своєю родичкою чи вихованкою княгинею Ганкою (Агафією), надавши їй у посаг кілька сіл на Волині⁵⁸. Один із синів Василя Федоровича, Юрій, заснував

гілку роду Заславських (див. у додатку схему І)*. Другий син Іван – батько добре знаного з джерел Костянтина Івановича Острозького.

Костянтин Іванович (помер 1530-го) був брацлавським, звинигородським і вінницьким намісником (1497–1500, повторно 1507–1530), луцьким старостою (1507–1522), віленським каштеляном (1511–1522), троцьким воєводою (від 1522-го), першим гетьманом Великого князівства Литовського (від 1497-го до смерті). Його біографію як знаного політика та воєначальника вивчено достатньо добре⁶⁰. Зупинюся на іншому аспекті, а саме на економічних підвалинах, що їх Костянтин Іванович заклав, аби збільшити вагу свого роду. Взявши до рук по смерті бездітного брата Михайла (1501) чималу родову спадщину, а також маєтки волинської гілки князів Гольшанських (див. у додатках схему V), які принесла йому в посаг перша дружина, Тетяна Семенівна Гольшанська, князь Костянтин став одним із найбагатших магнатів литовсько-руської держави. Щонайменше подвоїли землеволодіння Острозького і великокнязівські пожалування-визули, зокрема замки та волості: Полонна, Здолбиця, Глинськ, Богдашів, Красилів, Звяголь, Чуднів, Турів, Степань, Дорогобуж, Кузьмин, Сатіїв⁶¹. Для прикладу можна згадати, що, скажімо, у Красилівській волості тоді нараховували 44 села, до Ровенського замку належало 18 сіл⁶² тощо. Чимало поселень під час заокруглення князівських волостей було відкуплено в сусідів-бояр⁶³, дрібніші з

* У джерелах XV–XVI століть іменувалися частіше *Жеславськими* (від міста *Жеслава*, інакше *Заслава*, на Волині, нині Ізяслав). Їх не слід плутати з князями Явнутовичами Заславськими, нащадками Явнута Гедиміновича, чие землеволодіння локалізоване було в Білорусі⁵⁹.

яких перейшли на становище васалів-ленників потужного князя. Уявлення про майновий статус Костянтина Острозького в колі найбагатших людей держави дає попис литовсько-руського війська 1528 року, на який від кожних 8 служб⁶⁴ підданих власник повинен був виставити одного вершника. За даними попису, князь Костянтин був четвертою заможною особою в країні, бо виставив 426 вершників (від Радзивилів ставилося 621, від Кезгайлів – 768, від Гаштольдів – 466 коней)⁶⁴. Отже, у власності князя Острозького перебувало щонайменше 3408 служб. Скориставшись припущенням Валерія Менжинського про те, що служба складалася в середньому з трьох підданських димів-дворів⁶⁵, бачимо, що князеві Костянтину належало десь 10,5 тис. димів або, рахуючи пересічно по 5–6 людей на дим, до 60 тис. підданих.

Економічна потужність роду не зменшилася і за синів князя Костянтина, Іллі та Василя Костянтиновичів. Стар-

32. Потвердний лист князя Костянтина Івановича Острозького брацлавському та вінницькому митникові Міхелю Шимоновичу на купівлю селища. Острог, 28 травня 1521 року

ший із них, Ілля, був сином Тетяни Гольшанської, молодший, Василь (відоміший під своїм «князівським» іменем – Костянтин), народився від другої дружини Костянтина Івановича Острозького Олександри Семенівни Слуцької, небоги київського князя Семена Оленьковича.

Князь Ілля Костянтинович (1510–1539), брацлавський і вінницький староста (від 1530-го), не залишив нащадків чоловічої статі. Його величезна спадщина (замки Острог, Полонне, Кра-

⁶⁴ Поняття «служба» означало поземельну одиницю, яка правила за базу оподаткування.

⁶⁵ На думку Генрика Ловмянського, у службі було два дими, а за Митрофаном Довнар-Запольським, – три-чотири⁶⁶. Отже, Менжинському йшлося про усереднений варіант служби з трьох димів.

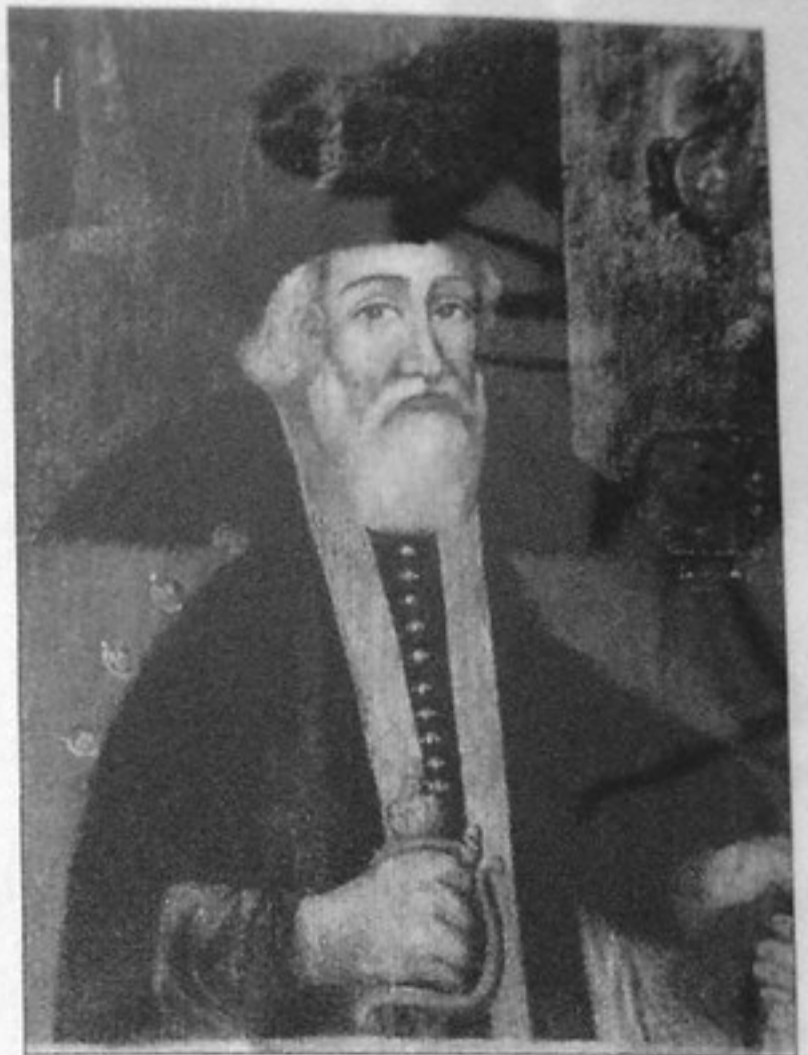
33. Беата Костелецька, дружина
Іллі Костянтиновича Острозького.
Копія XVII ст. з портрета 1539 року

силів, Чуднів, Новоставці, Степань, Сатиїв, Хлапотин і частина Рівного) відійшли дружині Беаті Костелецькій – вихованці та, можливо, позашлюбній доньці Зигмунта I Старого, а також доньці Галшці, яка народилася уже після раптової смерті батька. Боротьба за їх повернення князям Острозьким, супроводжувана драматичними перипетіями в долі нещасної Галшки, чие заміжжя стало предметом інтриг самого королівського двору, точилася понад 40 років⁶⁷. По смерті хворобливої напівбожевільної Галшки (1582), яка з 1574 року жила в Дубні під опікою дядька, князя Василя-Костянтина, всі маєтки, за її заповітом, повернулися у власність роду Острозьких.

Про їх подальше примноження великою мірою подбав молодший брат князя Іллі Василь (1524/25–1608), який із 40-х років, тобто по смерті бра-

та, прибирає собі «князівське» ім'я Костянтин. Постать «некоронованого короля Русі», лідера антиунійного руху, щедрого мецената, який чимало прислужився освіті та культурі в Україні, відома і добре досліджена⁶⁸. Залишається додати, що часи життя володимирського старости й маршалка Волинської землі, київського воєводи (1559–1608) князя Костянтина Костянтиновича були не тільки зенітом слави та впливовості роду Острозьких, але й періодом його найбільшої економічної потужності. Саме тоді до волинської Острожчини долучилися маєтки в Галичині й Малій Польщі, які принесла у спадок дружина князя Софія Тарновська, одинока спадкоємиця магнатської родини Тарновських. Протягом останньої третини XVI – початку XVII століття Костянтин та його син Януш інтенсивно скуповують землі на Київщині та Брацлавщині: Вільськ і Колодіїв (1579), Пиків, Красне, Рогізну та ін. (1582), Дідківське (1585), Норинськ (1586), Кухмістровщину (1588)⁶⁹ тощо. Вони ж добиваються привілею на пустовщини Рокитну й Ольшаницю над Россю (1591)⁷⁰. За обрахунками Збігнева Анусіка, Острозьким у першій чверті XVII століття, окрім волинських латифундій, належало 14 міст і більших поселень з прилеглими селами на Київщині, 8 на Брацлавщині, 4 в Руському воєводстві, 32 населені пункти в Сандомирському, Краківському, Люблінському воєводствах і в Мазовії та на території Польщі⁷¹. Традиційно річний прибуток князя Костянтина оцінюють у 10 млн золотих, а маєток (лише та частина, яка перейшла до його сина Януша) – у 80 міст і містечок і 2760 сіл⁷². Ці цифри пояснюють, чому князя Костянтина вважали за одного з імовірних претендентів на польський престол⁷³.

Землі Костянтина Костянтиновича ще за його життя було розділено між синами Янушем і Олександром (тре-

тій син Костянтин помер бездітним 1588 року⁷⁴). Поділ братів, які ненавиділи один одного і вже готувалися до збройного зіткнення, стався у березні 1603-го⁷⁵. Надалі кожна з двох частин Острожчини мала власну історичну долю.

Януш Васильович (1554–1620), старший син князя, волинський воєвода (1584–1593), краківський каштелян (з 1593), білоцерківський, володимирський, канівський, черкаський і переяславський староста, помер як останній представник чоловічої статі в роді Острозьких, переживши двох дорослих небожів. Не маючи прямого спадкоємця і не бажаючи, щоби маєтки перейшли до нащадків ненависного брата Олександра, Януш вирішив створити на своїх землях майорат, що й було затверджено ухвалою сейму від 1609 року⁷⁶. Згідно із Янушевим заповітом, Острозька ординація (майорат) мала перейти до представників чоловічої

34. Князь Василь-Костянтин Острозький і його син Януш. Копії XVIII століття з портретів XVII століття

лінії князів Заславських, синів його доньки Евфрузини, а в разі припинення роду – до рицарів Мальтійського ордену*. За умовами заповіту, ординат повинен був утримувати в бойовому порядку Острозький та решту замків на території майорату (загалом до його складу ввійшло 24 міста і 600 сіл), користуватися як військовими регаліями гербом князів Острозьких і виставляти в разі потреби «острозьку міліцію» – 300 вояків. За пізнішими даними, на теренах ординації проживало близько 6 тис. шляхтичів-ленників, зобов'язаних службою в острозькій міліції⁷⁸.

* У руках князів Заславських Острозька ординація перебувала до 1682 року, а по смерті князя Олександра Януша – останнього чоловічого представника роду – відійшла до їхніх свояків магнатів Любомирських⁷⁷.

35. Князь
Олександр Васильович Острозький.
Копія XVIII століття
з портрета XVII століття

Доля володінь брата князя Януша, Олександра Васильовича, склалася інакше. Олександр (1570–1603), волинський воєвода (від 1593-го), мав п'ятьох синів, трійко з яких померли малими, а двоє – Адам Коєянтин і Павло Януш, – раптово померли 20-літніми у 1618–1619 роках. Тому спадкові землі розійшлися між трьома Олександровими доньками, з котрих Софія була одружена зі Станіславом Любомирським, Катерина – з Томашем Замойським, Анна Алоїза – з Яном Каролем Ходкевичем⁷⁹. На Анні Алоїзі, яка померла з-поміж них найпізніше, 1654 року, рід Острозьких вигас. Затим що Анна Алоїза не мала дітей, ця частина Острожчини стала власністю відповідно родин Любомирських і Замойських.

На прикладі роду Острозьких (те саме можна сказати і про Чорторійських, Збараських та ін.) виразно простежується історія закорінення Гедимінової династії на Русі та поступове злиття з землею, на якій осіли їхні предки.

Щодо пов'язаних із Україною князів Рюриковичів, чиє коріння вдається простежити, то це майже без винятку вихідці з московської держави, які тоді чи тоді переходили на службу до великого князя литовського (пор. у додатку схему IV).

Нарешті, особливий струмінь становлять князі тюркського походження, коріння яких пов'язане з порубіжжям – Наддніпряниною та Східним Поділлям. Шляхи проникнення тюркського елемента в ці місцевості докладніше розглянуто в наступному розділі, до якого, аби уникнути повторів, і відсилаю читача.

Зведений перелік представників князівського прошарку, пов'язаних із Волиною та Центральною Україною, подано в табл. 1. Тут показано і кількість дорослих осіб чоловічої статі конкретного роду в кожному з семи поколінь, які можна виділити ясна річ, умовно) у період між 1400 і 1650 роками, беручи пересічно 30–35 років на покоління.

Як бачимо з таблиці, чисельність князівського прошарку протягом аналізованого періоду не була рівномірною, її пік припадає на середину XVI – початок XVII століття, відтак, згасаючи один за одним, з історичної арени сходять роди Острозьких, остання представниця яких померла 1654 року, Корецьких (1651), Ружинських (ймовірно, до середини XVII століття), Заславських (1682), Збараських (1631), Порицьких (1633), Пронських (30-ті роки XVII століття). Збігнев Кухович спробував пояснити цей феномен безплідності та раптового вимирання замолоду чле-

Таблиця 1

Гіпотетична чисельність представників князівського прошарку чоловічої статі, зафіксованих на Волині і Центральній Україні (кінець XIV – середина XVII ст.)

Іменування чи прізвище	Чисельність у межах покоління						
	I	II	III	IV	V	VI	VII
	кін. XIV – поч. XV ст.	1-ша пол. – сер. XV ст.	сер. – 2-га пол. XV ст.	1-ша пол. – сер. XVI ст.	сер. – 2-га пол. XVI ст.	1-ша пол. – сер. XVII ст.	сер. – поч. 2-ї пол. XVII ст.
Князі Гедиміновичі (схеми I–III)							
Вишневецькі	0	0	0	6	7	8	→
Воронецькі (Войничі)	0	0	0	0	9	10	→
Головні Острожецькі	1	3	?	2	2	0	0
Гроза Хованські	0	0	0	0	0	8	?
Друцькі (Любецькі, Виденицькі)	0	0	2	6	5	1	1
Друцькі (Путятичі, Горські)	0	1	1	4	?	1	?
Друцькі (Сокири Зубровицькі)	0	1	0	0	0	0	0
Заславські	0	0	1	3	3	9	1
Збараські	0	0	5	1	8	5	0
Звягольські	1	1	3	0	0	0	0
Корецькі	1	1	2	5	2	3	1
Курцевичі (Булиги, Буремльські)	0	1	2	6	11	4	1(?)
Любартовичі	4	1	0	0	0	0	0
Несвізькі	?	1	3	0	0	0	0
Острозькі	5	5	3	2	2	9	0
Полубенські	–	–	3	3	11	9	→
Порицькі	0	0	0	1	6	4	0
Ружинські (Роговицькі)	?	?	1	5	11	12	1(?)
Сангушки	1	1	4	9	7	2	→
Слуцькі (Олельковичі)	1	1	3	–	–	0	0
Степанські	1	1	0	0	0	0	0
Чорторійські	1	2	5	2	4	5	→
Князі Рюриковичі (схема IV)							
Верейські	–	–	1	1	–	–	–
Жижемські	–	–	–	–	2	–	–
Кропотки Яловицькі	–	–	1	1	1	0	0
Курбські	–	–	–	–	1	1	–
Лики	–	–	–	–	–	3	?
Лукомські	–	–	2	3	3	?	?
Масальські	–	–	–	1	10	5	?
Осовецькі (Осовські)	–	–	1	1	0	0	0
Пронські	–	–	–	2	2	2	0

Іменування чи прізвище	Чисельність у межах покоління						
	I	II	III	IV	V	VI	VII
	кін. XIV – поч. XV ст.	1-ша пол. – сер. XV ст.	сер. – 2-га пол. XV ст.	1-ша пол. – сер. XVI ст.	сер. – 2-га пол. XVI ст.	1-ша пол. – сер. XVII ст.	сер. – поч. 2-ї пол. XVII ст.
Пузини	–	–	–	–	5	5	1
Четвертенські (Вишковські, Сокольські)	1	2	5	14	16	14	→
Нащадки литовських удільних князів (схема V)							
Гольшанські (Дубровицькі)	1	3	4	7	1	0	0
Ямонтовичі Подберезькі	–	–	–	1	0	0	0
Князі тюркського походження (схема VI)							
Глинські (Путивльські)	2	2	7	15	1	0	0
Долголатовичі	1	1	0	0	0	0	0
Домонти	?	1	4	4	3	?	?
Половці Рожиновські	1	1	1	2	4 (?)	2 (?)	?
Темрюки П'ятигорські (Черкеси П'ятигорці)*	–	–	–	–	19 (?)	1 (?)	?
Уссай, князь	?	?	?	?	1	?	?
Яголдай	?	1	1	0	0	0	0
Князі невстановленого походження (схема VII)							
Галичанські	?	?	?	2	?	?	?
Деревинські	?	?	1	?	?	?	?
Капусти	?	1	1	2	3	0	0
Кожановичі Велицькі	?	?	1	3	2	1 (?)	?
Козеки	?	1	4	5	2	8	→
Лизиноси	?	1	1	0	0	0	0
Подгорські	–	–	–	–	1	1	–
Сатіївські	?	?	1	0	0	0	0
Сенські	?	?	?	3	1	0	0
Смаги	?	?	1	0	0	0	0
Химські	?	?	1	?	?	?	?
Разом родів: 53				Разом осіб: 560			

*Темрюки П'ятигорські були вихрещені з мусульманського віросповідання, але за походженням є не тюркськими, а черкеськими (кабардинськими) князями.

Таблиця 2

Князівські роди, які володіли землями на Київщині та Брацлавщині у XV – середині XVI ст.

	Час проживання	Тип землеволодіння
Київщина		
Глинські	кін. XIV – поч. XVI	уділ, згодом отчина
Домонти	XV–XVI	отчина
Долголатовичі	1-ша пол. XV	вислуга?
Козеки	XV	отчина?
Половці Рожиновські	XV – сер. XVI	отчина
Смаги	XV	отчина?
Верейські	XV	вислуга
Капусти	поч. XVI – сер. XVI	вислуга, спадщина
Осовицькі	2-га чв. XVI	тимчасове держання
Полубенські	кін. XV	вислуга?
Сенські	1-ша пол. – сер. XVI	вислуга
Острозькі	від 1507-го	вислуга
Корецькі	від 1508-го	вислуга
Друцькі Любецькі	сер. XVI	вислуга
Друцькі (Сокири Зубровицькі)	XV – поч. XVI	вислуга
Брацлавщина		
Князь Химський	кін. XV – поч. XVI	отчина?
Четвертенські	сер. XVI	?
Дмитро Вишневецький (Байда)	сер. XVI	вислуга ⁶

⁶Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 1. – С. 608.

нів найпотужніших князівських родів біологічними чинниками: пияцтвом, нездоровим трибом життя, звироднінням внаслідок споріднених шлюбів⁸⁰. Проте цю гіпотезу не підтримали, бо її автор не запропонував об'єктивних критеріїв оцінки досліджуваного предмета⁸¹. Зрештою, як дотепно завважив Куховичів опонент Емануель Ростворовський, пили тоді всі, але ж не всі вимерли. Варто додати й те, що у XVI–XVII століттях князі – це ще передовсім воїни, а не пещена новочасна знать, тому говорити про алкоголізм як поширену аномалію справді не випадає. Для прикладу можна згадати побожного Олександра Острозького, чий сини померли з особливо фатальною раптовістю, князів Корецьких або Ярему Вишневецького, який принципово

не вживав алкоголю, але це не додало ні здоров'я, ні довголіття його синові, королю Міхалові Корибуту. Гадаю, що кваліфіковане пояснення цьому, схоже, не випадковому явищу масового вимирання князів спроможні дати хіба медики, взявши під увагу і можливі наслідки перехресних шлюбів, і родинні спадкові хвороби (як-от схильність до психічних розладів у Острозьких та Заславських).

Розселення князівського прошарку територією досліджуваного регіону не було рівномірним. Питоме гніздо князівських родів – це Волинь. Від XV до середини XVI століття за її межами знаходимо лише поодиноких представників цієї верстви, та й то переважно тюркського чи неясного походження (виняток становлять Ост-

36. Герб князів Ружинських

розькі й Корецькі, які на початку XVI століття набули окремі маєтки на Київщині⁸²). Розселення князівського прошарку за межами Волині до середини XVI століття показано в табл. 2. Масова «еміграція» волинських князів на південь починається у 80–90-х роках XVI століття, коли Вишневецькі засновують велетенські латифундії на давніх землях Глинських і Домонтів у Задніпров'ї та, скуповуючи землі в місцевих бояр, Корецькі створюють земельні комплекси на Київщині, а Збаразькі на Брацлавщині; тоді ж завдяки королівським данинам виростають Ружинщина Ружинських і дрібніші володіння Булиг Курцевичів, Друцьких Любецьких та ін. Але ці переміщення не вели до зменшення кількості князів на Волині, бо потужним родам ішлося лише про розширення маєтків, а незначним – про розгалуження та дроблення родових ліній. Саме так, наприклад, розділювався рід Ружинських. Нащадки Михайла й Остафія, ватажків

козацьких загонів 70–80-х років XVI століття, осіли у Київському воєводстві, заклавши чималі, хоч і недовговічні, латифундії на Житомирщині, тимчасом як друга гілка і надалі залишалася на Волині в родовому Ружині (див. у додатках схему I). Певні коливання персонального складу волинської князівської верстви протягом XVI століття можна простежити, порівнявши два розділені сторіччям документи, які містять відносно повний перелік землевласників. Це – перший зі збережених переписів русько-литовського війська 1528 року⁸³ та подимний тариф Волині 1629 року⁸⁴. Зіставлення зафіксованої тут номенклатури відтворено в табл. 3. Кількість вершників («коней»), що їх виставив землевласник на попис 1528 року, залежала від кількості служб – умовних податкових одиниць, якими він володів: з 8 служб належало ставити одного озброєного вершника («коня»). А що служба пересічно охоплювала десь тридими⁸⁵, то на підставі кількості вершників можна вирахувати орієнтовну кількість підпорядкованих власникові підданих за схемою: 1 кінь = 8 служб = 24 дими. Такий принцип підрахунків застосовано і в нашій таблиці.

Як видно з таблиці, з 20 князівських родів, згаданих у пописі 1528 року, протягом століття згасло п'ять. Один із родів (Дольські з Пінщини)⁸⁶ був узагалі на Волині явищем епізодичним, ще один (Масальські) жив тут і в часи попису, проте у самому реєстрі згадки про ньо-

⁸² Костянтин Іванович Острозький – Чуднівську (від 1507-го) та Романівську (від 1528-го) волості, Федір Корецький – село Суцани на річці Уборті (від 1508-го)⁸².

⁸³ Ілля Дольський у другій чверті XVI століття коротко володів Мирковом і Черниччами на Волині, що їх успадкувала його дружина Любка від свого батька, боярина Визгерда; пізніше серед місцевих землевласників не згадується⁸⁶.

Таблиця 3

Зміни у складі князівського прошарку на Волині
(між 1528 і 1629 роками)

Прізвище	Попис війська 1528 р.			Тариф подимного 1629 р.	
	Чисельність родини	Число вершників, виставлених від родини	Орієнтовна кількість димів, належних родині	Чисельність родини	Кількість димів, належних родині
Гольшанські	4	154	3696	згасли	—
Острозькі	1	426	10 224	1	6813
Головні	1	16	384	згасли	—
Острожецькі					
Сангушки	4	126	3024	1	2647
Чорторійські	1	33	792	2	2980
Заславські	2	29	696	5	21 609
Друцькі Любецькі	3	15	360	1	79
Вишневецькі	4	46	1104	4	3693
Порицькі	1	5	120	2	785
Четвертенські (Сокольські)	6	31	744	4	871
Корецькі	2	20	480	2	6344
Крокотки					
Яловицькі	1	2	48	згасли	—
Галичинські	2	2	48	згасли	—
Курцевичі	3	12	288	2	192
Велицькі	2	3	72	згасли?	—
Воронецькі	1	2	24	5	171
Ружинські (Роговицькі)	3	4	96	2	9
Козеки	2	10	240	7	418
Збаразькі	1	14	336	1	4812
Дольські	1	2	48	—	—
Пронські	—	—	—	1	615
Пузини	—	—	—	2	253
Масальські	—	—	—	2	36
Станіслав	—	—	—	1	5215
Любомирський	—	—	—	1	5215
Альбрихт Радзивил	—	—	—	1	2926

го немає*. Отже, нових князів (не рахуючи «новотитулованих» Любомирського та Радзивила) за сторіччя з'явилося лише два роди: Пронські, емігранти з московської держави, і Пузини, які перемістилися сюди зі Смоленщини у другій половині XVI століття після одруження⁸⁸. Натомість суттєвіші зміни спостерігаємо в майновому статусі: незрівнянно потужнішими стали Корецькі та Збаразькі, а Острожчина, за

винятком земель Анни Алоїзи (саме їй належать вказані тут 6813 димів), уже перейшла посагом до Станіслава Любомирського, не згаданого тут Томаша Замойського та нових найбагатших людей Волині — князів Заславських.

* Іван Масальський ставив на попис 8 коней з маєтків своєї дружини Ганни Корецької; записаний серед Корецьких⁸⁷.

Порівнюючи попис 1528 року з тарифом 1629-го, маємо змогу для волинського регіону (про інші досліджувані території паралельних джерел такого типу, на жаль, не збереглося) встановити орієнтовне співвідношення маєтків князівського прошарку й нетитулованих землевласників. Це співвідношення відтворено в табл. 4.

Як показують підрахунки, наведені у табл. 1, 3, 4, князівська верства, яку складали понад 50 сімей або заледве десята частка від загальної кількості землевласників, протягом трьох століть безпосередньо контролювала майже дві третини поземельного фонду.

***

З'ясувати реальний механізм князівського контролю годі без відповіді на запитання, чи був князівський прошарок однорідною верствою, а чи в ньому виокремлювалися певні групи, які посідали панівне становище. Як

видно з табл. 3, перепади майнового рівня всередині князівської групи цілком виразні. На одному полюсі ми бачимо Острозьких, Гольшанських, Сангушків і Вишневецьких, власників тисяч підданих, на другому – князівські роди (таких близько третини), чий маєток не перевищував середньо-, а то й дрібношляхетського. Різниця між ними була очевидною і для сучасників. Ревізії волинських замків 1545–1552 років доносять тогочасну термінологію на означення двох груп усередині князівського прошарку: найпотужніших князів ревізії називають «княжатами головними», інших – «княжатами-повітниками»⁸⁹. Поміж «головних княжат» згадують дев'ять родів (Острозькі, Заславські, Сангушки, Гольшанські Дубровицькі, Збараські, Вишневецькі, Чорторийські, Четвертенські, Корецькі), решта належала до княжат-повітників.

Досі не піддавали сумніву думку, яку висловив свого часу Федір Леонтович:

Таблиця 4

Кількісне і майнове співвідношення між князями і панами та зем'янами Волині (1528–1629 роки)

	Попис 1528 року		Тариф 1629 року	
	князі	зем'яни	князі	зем'яни
Абсолютна чисельність	45	300	46	405
Чисельність у % до загальної кількості землевласників Волині	13,1%	86,9%	10,2%	89,8%
Кількість вершників, виставлених на попис	951	468	–	–
Абсолютна кількість димів, належних землевласникам	22 824	11 232	60 468	47 992
У % до загальної кількості димів, належних землевласникам	67,1%	32,9%	55,8%	44,2% ^a

^a Ця цифра потребує уточнення. Серед волинських нетитулованих осіб 1629 року вже з'явилися власники понад 1 тис. димів, яких не було на початку XVI століття: Томаш Замойський, Рафал Лещинський, Роман і Гаврило Гойські, Єло Малинські, Сениоти. Частка їхнього земельного володіння у загальній кількості зем'янських маєтків становила 11,1% (підрахунки здійснено за таблицями Олексія Барановича). Отже, фактично в руках зем'ян було не 44,2%, як показав підрахунок за формальним розподілом землевласників на князів і некнязів, а 33,1%, тобто, як бачимо, на Волині засадниче співвідношення князівщини і боярщини протягом століття не змінилося.

мовляв, в основі поляризації князівської верстви лежали суто економічні моменти, майнове розшарування⁹⁰. Загалом визнаючи значення майнового чинника, навряд чи все-таки можна вважати цей поділ настільки прямолінійним. Серед «головних княжат» (до вже названих треба додати Глинських, які емігрували до Московії на початку XVI століття), як здається, не випадково перебувають саметі, чиє землеволодіння простежується як стабільне і безперервне від кінця XIV століття. Адже саме тоді, як можна припустити, на території України було скасовано династичні уділи, їх заступили, за термінологією М. М. Тихомирова, який уперше запровадив це поняття, «уділи службових князів»⁹¹. У перетасуванні князів, що його рішуче здійснив Вітовт, частина нащадків обох панівних династій (Гедиміновичів і Рюриковичів) зосталася безпосередньо на власних спадкових отчинах, частина отримала від великого князя пожалування-вислуги «ув отчину» за межами родових гнізд. До речі, чи не тому залишаються неясними прямі предки окремих князівських родів, як-от Головні Острожецькі чи Ружинські, для котрих новопожалувана волость була не спадковим, а наданим «ув отчину» маєтком, що аж через покоління ліг в основу родового імені⁹². І чи не тому вже предки Федька з Острога 1386 року називаються «князями Острозькими»^{*}.

Слід думати, прямою основою для землеволодінь «головних княжат» XVI століття були службові уділи їхніх предків кінця XIV століття, закріплені за цією гілкою роду на частині території її колишніх династичних уділів. Отже, безперервність успадкованого землеволодіння відрізняє «головних княжат» від «княжат-повітників», власників отчин-вислуг, що їх свого часу надав великий князь за межами безпосередніх

родових гнізд. Саме з цієї причини, як можна припустити, на Київщині не існувало «головних княжат» такого масштабу, як на Волині, крім хіба Глинських, династичних власників Лівобережжя. Адже на момент переходу від удільного до удільно-службового типу ієрархії жоден із синів Володимира Ольгердовича Київського, як відомо, не зумів закріпитися на батьківських землях, а відновлене 1440 року княжіння Олелька Володимировича було, власне, пожиттєвим бенефіцієм, нехай і величезного масштабу. Саме тому ми зустрічаємо тут у XV столітті переважно невідомі князівські імена, зв'язок яких із тими чи тими родами простежити годі, наприклад Козеки, Смаги, Капусти (пор. у додатку схему VII).

На те, що різницю у статусі князів-отчинників і князів – власників вислуг чітко усвідомлювали сучасники, вказують свідчення навіть багато пізнішого часу, коли окреслилася тенденція до злиття за давнених вислуг з отчинами. Приміром, 1545 року луцькі зем'яни скаржаться на князів, власників вислуг, «штож дей они... жадного послушенства [у повіті. – Н. Я.] не чинят»⁹⁴, хоча зобов'язані підлягати повітовому присуду, від якого звільнено лише «головних князів».

Різниця в походженні отчин службових князів (спадкові та пожалувані) була притаманна і московській державі XV–XVI століть⁹⁵, однак тут, за спостереженням А. А. Зиміна, походження володінь не мало вирішального впливу на становище власників і на їхнє місце у станово-ієрархічному поділі знаті⁹⁶.

Логічно припустити, що обсяг прав, якими у XV–XVI століттях користувалися «головні княжата», був своєрідною моделлю слабо висвітлено-

^{*} Sui progenitores Ostrogienses⁹³.

го в джерелах княжого права давніших часів, ті чи ті прерогативи якого у ході здрібніння втратили князі-повітники.

Засадичим елементом неписаного княжого права (*jus ducale*) була суверенність землеволодіння, на території якого князь-власник міг:

а) оголошувати устами, тобто власні розпорядження, надавати жалувані грамоти своїм підданим на землеволодіння під окресленими умовами служби, встановлювати незалежні від держави податки, повинності, пільги тощо⁹⁷

б) чинити суд над підданими, аж до смертної кари.

Ці прерогативи діяли, мабуть, однаково як на династичних, так і на службових уділах. Перші вирізнялися тільки обсягом права власності: удільний князь був повним сувереном свого володіння, з яким він міг вийти зі складу держави. Прикладом цього є численні переходи удільних князів російсько-литовського порубіжжя з Великого князівства Литовського до Великого Московського: Бельських, Трубецьких, Одоєвських, Белєвських, Мезецьких, Вяземських та ін.⁹⁸ На відміну від династичного службовий уділ, як і звичайна отчина, перебував у сфері верховного права великого князя, і відчужити його зі складу держави було не можна. Як зауважує А. А. Зімін, подібний статус службових князів у Московії почав складатися з кінця XIV століття за формулою: «А князей ти моих служебных с вотчиною себе в службу не приимати»⁹⁹. В литовсько-руській державі, як і в Московії, службові князі ще в першій половині XV століття могли «з'їхати», і їх не вважали за зрадників; їхню землю при цьому не конфісковували, вона переходила в спадок до родичів. Приміром, маєтки князя Романа Яголдайовича на Сіверщині, які він записав своїй дочці, пішли спадком на небог

князя Романа по тому, як донька разом із чоловіком (князем Юрієм Борисовичем Вяземським) «з'їхали до Москви»¹⁰⁰.

Обмеження князівського суверенітету на службових уділах проявлялося в тому, що ці уділи могли забрати за вчинки, які зверхник визнав протиправними. Саме так, наприклад, 1441 року Владислав III відібрав у князя Сангушка Федьковича Кошерську волость після того, як князь силоміць приєднав до неї колишнє родове, а тоді королівське, місто Ратно^{**}.

До почесних прав «головних княжат» належало право особистої підсудности того чи того роду тільки великому князю, а не його місцевим намісникам. Наприклад, княгиня Олена Заславська 1538 року відмовляється підкоритися судовому рішення луцького старости на тій підставі, що «перед тым князей Жеславских николи старосты луцкие не суживали»¹⁰². Це право не поширювалося на князів-повітників, власників вислуг, що впливає з відповідних формул волинської й київської уставних грамот, детальніше проаналізованих у попередньому розділі.

Особливе становище в державі, яке впливало з близькості до панівної династії, реалізувалося в тому, що за «головними княжатами» було закріплено участь у великокнязівській раді не за особисті заслуги чи внаслідок перебування на певних урядових посадах, а лише «з обычаю стародавнього и старожитного дому свого»¹⁰³. В Україні таке право належало Остро-

* Пор. розпорядчі акти та земельні пожалування, що їх видав князь Андрей Курбський, який на княжому праві 1564 року отримав Ковельську волость на Волині; див. також аналогічні акти Острозьких, Заславських і Сангушків⁹⁷.

** 1443 року великий князь Казимир повернув Ратно Сангушкови¹⁰¹.

зьким, Заславським, Сангушкам, Збарзьким, Вишневецьким, Корецьким, Четвертенським, Гольшанським Дубровицьким¹⁰⁴, до еміграції – Глинським. Цей привілей забезпечував реальний контроль над політичним життям свого регіону. А от впливу на політичне життя цілої литовсько-руської держави українська група великокнязівської ради, як видається, майже не мала через свою нечисленність. Бо хоч князівський прошарок загалом був в Україні чималим, права «головних княжат», членів державної ради, як бачимо, мали лише 9 родів (у першій половині XVI століття рада налічувала близько 180 осіб – представників десь 50 родин найбільших аристократів)¹⁰⁵.

До особливих прав «головних княжат» належало те, що їхні збройні загони виступали на війну не в складі спільного повітового ополчення під стягом землі, а у власних формуваннях (почтах) під родовим гербом. Про пересічні розміри цих почтів можна скласти уявлення з такого прикладу: зустрічаючи 1506 року королевича Зигмунта (майбутнього короля Зигмунта I), який по смерті Александра їхав до Литви на вибори, князь Михайло Глинський мав при собі почет із 700 вершників, тоді як в особистому почті-супроводі королевича їх було ледве 200¹⁰⁶.

«Головним княжатам» належав ряд особистих почесних привілеїв, як-от а) право на персональні листи-повідомлення від імені великого князя про початок воєнних дій (князів-повітників і нетитуловану шляхту викликали на війну загальним зверненням через повітового хорунжого); б) право на персональні листи-повідомлення про скликання сеймів; в) право за спеціальним привілеєм використовувати для печаток на листах не зелений, як решта шляхти, а червоний, тобто королівський, віск¹⁰⁷.

Нарешті, слід відзначити, що всередині самої групи «головних княжат» існувала своя ієрархія родовитості, либонь, очевидна для сучасників. Це potwierджують записи у книгах Литовської метрики, які містять переліки розісланих листів великого князя. Ось, наприклад, один із часто повторюваних варіантів, датований 1536 роком, де порядок розсилу листів такий:

До князя Ильи [Острозького. – Н. Я.]
до Жеславского [Кузьми Заславського.
– Н. Я.]
до князей Сангушков
до князей Вишневецких и Збараских
до князей Корецких
до князей Четвертинских
до князей, панов и землян повету Луцкого...¹⁰⁸

Підкнязями, згаданими в останньому рядку переліку, слід розуміти князів-повітників, яких поіменно не виділяли. Їхнє володіння формально відповідало правовому статусу панських отчин. Але на середину XVI століття такі переваги уже поширилися і на більшість за давнини зем'янських вислуг, наданих «ув отчину», тож князівські маєтки втратили винятковість. Тому на колишню вищість князів-повітників указує лише їхнє неформальне лідерство серед нетитулованої шляхти свого повіту. Це тим помітніше, що, скажімо, у середині XVI століття майновий потенціал здрибнелих князів міг істотно поступатися панському, а то й зем'янському. Неформальну першість наочно ілюструють повітові реєстри землевласників, де спочатку традиційно зафіксовано князів, далі йдуть пани-отчинники, а вже потім – рядове боярство-шляхта. Таким чином, незможні князівські родини, скажімо, Велицькі чи Ружинські Роговицькі, незмінно стоять сходинкою вище від потужних місцевих панів Боговитинів, Загоровських, Семашків, Гулевичів, Козинських, Гойських, Мокосіїв¹⁰⁹ та ін.

Відгуком давніх князівських прерогатив було і те, що князів-повітників, як і «головних княжат», викликали на сейм персональними листами від імені великого князя¹¹⁰. Показовим моментом є сюжет усвідомлення повітниками своєї значущості, зокрема того, що верховний володар *знає їх поіменно* і виділяє серед решти підданих. Із багатьох можливих прикладів наведу один, за яким складемо достатнє уявлення про стиль поведінки та про те, як сприймало оточення типового представника цієї соціальної групи. Князь Семен Іванович Лико (див. схему IV) за «рицарські заслуги» 1614 року дістав у пожиттєве володіння села Йолче, Березки і Біловичі в Любецькому старостві¹¹¹ (власних спадкових земель не мав зовсім). До смерті (1621) перебував на службі у князів Вишневецьких як овруцький, лубенський, потім черкаський підстароста. Попри своє більш ніж скромне становище, князь Семен 1620 року гордовито коментує вручений йому королівський судовий позов, написаний по-польськи: «То страхи на ляхи, а я-м русин. *Відаєт король єго мл., же-м русин*, а позви мені по-полску шлеть»¹¹². Далі у нехитрих звичаях свого часу князь Семен наказав утопити возного, який наважився принести йому такий «невідповідний» до поняття самоповаги позов (бідоласі, щоправда, вдалося врятуватися). Смерть князя

Семена супроводжував несумірний з його скромною особою пишний панегіричний вірш¹¹³, а тіло небіжчика перевезли з Черкас до Києва і поховали в Києво-Печерському монастирі¹¹⁴, що було за честь і для впливовішої шляхти.

Певне уявлення про специфічне місце нижчого князівського прошарку в очах тодішнього суспільства дає коло шлюбних зв'язків князів-повітників. До кінця досліджуваного періоду вони, нарівні з «головними княжатами», є шлюбними партнерами найбагатших панських родів. Детальніше про це йтиметься далі*. Тут лише принагідно зазначу, що серед шлюбних зв'язків могутніх панів Загоровських – Сангушки, Вишневецькі, Збаразькі, Заславські, Чорторійські й поруч – Курцевичі Булиги; шлюбні партнери Кірдеїв – Гольшанські Дубровицькі, Заславські та Козеки; Боговитинів – Сангушки, Пронські, Курцевичі Булиги, Войничі Воронецькі й Полубенські¹¹⁵ та ін.

Особливе становище князів-повітників ще раз потверджує, що поняття упривілейованого стану було значно ширшим, ніж поняття знаті, й аристократи навіть після консолідації упривілейованого стану ще довго залишалися вузькою відокремленою смужкою, хоча й втратили реальний потенціал влади.

* Див. розділ III.

Здобутки і втрати князів у реформах 60-х років XVI століття

Яке враження справляє князівський прошарок в останні десятиліття перед унією? Напозір, тони його чільної ролі в суспільстві звучать приглушено порівняно з часами столітньої давнини – доби пристрастей і боротьби за першість у державі, коли, за словом Казімежа Стадніцького, «дві корогви майорили над Великим князівством: одна Литви католицької під проводом Зигмунта Кейстуовича, друга – правовірної Русі, на чолі якої – Свидригайло, католик із хрещення, цілком відданий Русі»¹. І справді, за доби династичних воєн 1430–1440-х років тільки в одній битві з Зигмунтом Кейстуовичем на річці Швентій (1435) «улюбленець Русі» Свидригайло втратив убитими, тяжко пораненими й полоненими 42 вірні князі². З другого боку, цілком імовірно, що наше уявлення про князівську активність викликає не так реальність, як специфіка збережених джерел. Адже головними героями хронік, які зображають бурхливе XV століття, є князі, і ми, услід за хроністами, мимоволі ставимо їх на чолі подій. Настало спокійніше XVI століття – і князі ніби линяють, відступаючи в очах хроністів на другий план. А масового документального матеріалу, який доносив би колорит епохи в усебічній багатобарвності, не залежній від особистого бачення літописця, у першій

половині XVI століття, як і раніше, ще дуже мало: час масового документа настане лише з останньої чверти XVI ст.

Щодо дійсних масштабів князівської потуги, то оцінити їх можна хіба зіставляючи дотичні свідчення. Наприклад, протягом початку – середини XVI століття князі поступово перебирають до своїх рук владу над Волинською землею, яку на короткий час перед тим спробувало перехопити литовське і чорноруське велике панство. Зокрема, вже від 90-х років XV століття й аж до 1607 року під їхнім безпосереднім контролем перебуває уряд брацлавських і вінницьких намісників (згодом – воєвод)^{*}. Таку саму ситуацію бачимо у Володимирі, де від 1502 року утверджується князь Юрій Четвертенський⁴, у Луцьку – князь Семен Гольшанський (від 1490-го)⁵. Нарешті, від 1559 року в Києві на пів століття київським воєводою осідає князь Василь (Костянтин) Острозький⁶.

^{*} Зокрема, намісниками тут були князі: Федір Четвертенський (1494–1498), Костянтин Острозький (1498–1530), Ілля Острозький (1530–1539), Семен Пронський (1539–1541), Федір Сангушко (1542–1547), Богуш Корецький (1548–1576); воєводами (від 1566-го): Роман Сангушко (1566–1571), Андрій Вишневецький (1572–1576), Януш Збаразький (1576–1608)¹.

37. Князь Дмитро Іванович
Вишневецький (Байда). Уявний портрет
1730–1740-х років

Напозір конфліктів князів із центральними владами не помітно. Але ось несподівано з волинської дрімливої тиші виринає легендарна постать козака-князя, засновника Січі Запорозької Дмитра Вишневецького (Байди), про якого король пише: «Зараз таких слуг треба було б якнайбільше, але не з таким норомом»⁷. Досі про нором волинських князів, від якого згодом хитатимуться устої Речі Посполитої, ми не чули, але чи означає це, що його не було? Відповідаючи 1563 року на посольство волозького господаря Деспота зі скаргами на Дмитра Вишневецького, Зигмунт II Август визнає: «[Цьому] не треба дуже дивуватися, бо в таких розлогих і широких володіннях його королівської милости не може бути, аби не траплялися такі особи [як Вишневецький. – Н. Я.], а надто на пограниччі, де люди далекі

від очей і персони короля, і немає змоги їх приборкати, як годилося б»⁸.

Не збереглося прямих свідчень XV – середини XVI століття про самоусвідомлення князями своєї значущости. Але ж навряд чи промова молодшого брата Дмитра-Байди, князя Костянтина Івановича Вишневецького, виголошена на Люблінському сеймі 1569 року, була несподіваним для оратора експромтом. Наголошуючи на збереженні давніх прав і вольностей Русі, князь Костянтин, маючи на думці, зрозуміло, передовсім князів, а не шляхетську дрібноту, заявляє: «І на цьому перед Вашою королівською милістю наголошуємо, що ми погоджуємося [на інкорпорацію Русі. – Н. Я.] як люди вільні, свободні, щоби це не принизило нашої шляхетної гідности. Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові на світі не поступимося, і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю»⁹. До речі, на цьому ж сеймі князь Олександр Чорторийський не забув нагадати королю, що доводиться йому «братією»¹⁰.

Волинські князі середини XVI століття – це, як випливає з офіційних джерел, буцімто вірні та шанобливі слуги короля. Тим часом Костянтин Острозький один із листів за кордон, до Сілезії, підписує так: «З Божої ласки князь на Волині»¹¹. Становище (і свідомість) шанобливого підданого з таким підписом узгодити проблематично. А ось як характерно розцінюють свій зв'язок із королем слуги князів: дубенський намісник Костянтина Острозького, відмовляючись прийняти королівський мандат, адресований панові, заявляє: «Я не єго королевской милости, але князю, пану своєму, служу»¹². Те саме чуємо в аналогічній ситуації від слуги князя Андрея Курбського: «Я королю не служу, а ни розказаня єго слухати повинным не єст, кгда мам пана своего,

якому служу, и того-м слухат повинен»¹³.

Побут князів у час, про який ідеться, ще вражає патріархальною простотою. Не чути про вчених теологів, які при князівських дворах готують малолітніх княжат до закордонних освітніх подорожей: традиційним вихователем лишається «дядька» з потомствених слуг-васалів. Наприклад, князь Роман Сангушко, майбутній гетьман Великого князівства, виріс під опікою Федора Шолухи Дороготенського*; свого сина він заповідає іншому слугі – Прокопу Григоровичу, «жебь он сына моего на руках своих мел»¹⁵. Княжий боярин ще може запросити свого пана на родинне свято, як, приміром, 1538 року князя Федора Вишневецького, луцького старосту, «там у Вишневец приехавши, просил боярин его на учту, и он восполк с княгинею своею на учту до оног боярина своего пришел и там был»¹⁶.

Залишаються патріархальними й моральні цінності, обернені переважно на усталені з давньоруських часів традиційні чесноти князя: щедрість до церкви, безумовна вірність сюзереноволодарю і турботливість до слуг (дружини). Найвиразніше обидва ці аспекти (християнський і рицарський) помітні у заповітах. Приміром, згідно із заповітом князя Юрія Гольшанського Дубровицького (1537?), щедрю ялмужну «по душі» відписано на 6 монастирів і 16 соборних храмів Києва, Вільна, Луцька, Володимира тощо, не рахуючи малих «окрестных церков» довкола Києва, Гольшан і Дубровиці; також заповідано, щоби сини змурували новий храм «в надею милосердя божего мне и всему роду нашему... Богу ку хвале, а себе и щадком своим ку почетности». Те саме можна потвердити на прикладах тестаментів князя Іллі Острозького (1539), Федора Сангушка (1547) та багатьох інших¹⁷.

38. Князь Костянтин Іванович Вишневецький. Уявний портрет 1730–1740-х років

Характеризуючи суспільну обстановку першої половини XVI століття загалом, можна виснувати, що змін, помітних на голе око, ніби немає: суспільство живе розміреним збалансованим життям, верхи й низи еліти перебувають у видимій рівновазі, не висуваючи одне одному претензій. А втім, останні десятиліття перед унією 1569 року, вихлюпнувши назовні затаєні суперечності, показали, що і спокій, і рівновага були вельми відносними. Починаючи від 40-х років XVI століття стрімко й навально пробуджується гомована доти політична активність русько-литовської шляхти. Спрямовано

* Князь Роман говорить про нього так: «З молодости літ своих бавился при мне і літ три словенского языка читати и писати мене учил»¹⁴.

39. Князь Роман Федорович Сангушко.
Уявний портрет кінця XVI –
початку XVII століття

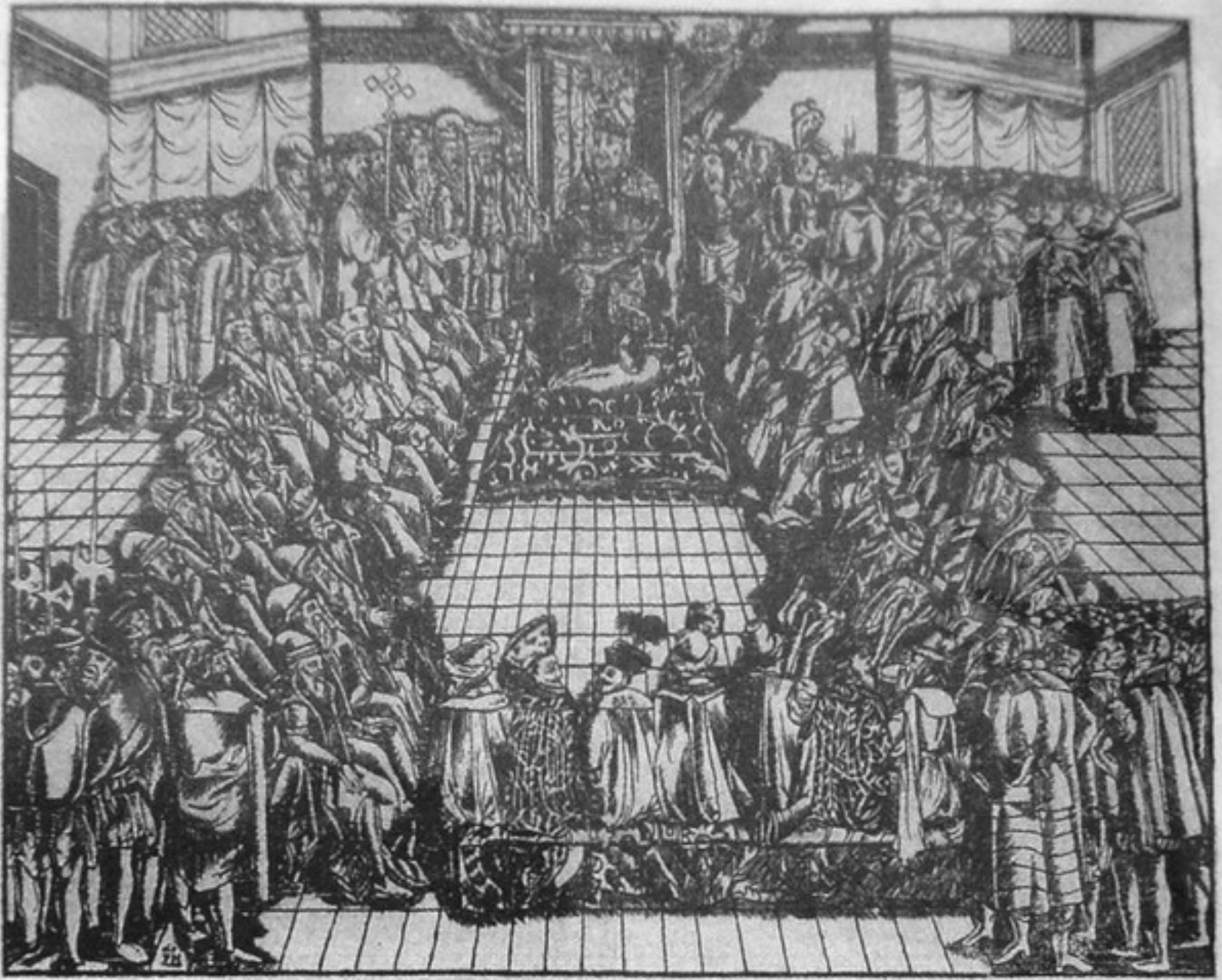
її головно у два річища: з одного боку, на обмеження влади великого князя з одночасним зміцненням власних прав, з другого – на скасування особливого становища князів і панської верхівки. Слід зазначити, що якісь антикнязівські кроки зроблено було вже у Першому Статуті 1529 року, і цілком можливо, в інтересах великопанського прошарку, з яким вихований у польських традиціях Зигмунт I міг порозумітися ліпше, ніж із князями. Зокрема, Перший Статут обмежив обсяг законодавчого права князів, постановивши, що їхні пожалування власним слугам на маєтки, звільнені від ленних обов'язків, має конче затверджувати великий князь (розд. III, арт. 15). Одночасно було чіткіше наголошено на пріоритеті держави щодо військової служби князівських васалів: якщо вони, крім маєтку, що пожалував пан, володіли землею «під господа-

рем», то мусили виходити на війну не в почті князя, а в складі повітового ополчення (розд. II, арт. 2). Нарешті, на думку Юліуша Бардаха, зрівняння окремих прошарків панівного стану на час видання Статуту проявилось і в тому, що Статут установив однаковий вергельд за вбивство шляхтича будь-якого рангу, не виокремлюючи князів (розд. VII, арт. 29)¹⁸.

Більський привілей 1564 року, закріплений у Другому Литовському Статуті 1566 року, скасував таку дразливу для шляхти князівську прерогативу, як імунітет від повітового судочинства, проголосивши «одно равное право», тобто єдиний становий суд для всіх землевласників, «почонши от княжат, панов рад... аждо нижшого стану» (розд. I, арт. 17). Нарешті, акт Люблінської унії 1569 року спростив старий порядок відбування військової служби¹⁹, скасувавши спеціальний розділ Статуту «Об обороне земской», в одному з параграфів якого «подлуг стародавнего обычаю» підтверджувалося особливе становище князів і панів хоруговних на час війни (розд. II, арт. 7). Цей сюжет послужив підставою для думки, що Люблінська унія, як висловився свого часу Зигмунт Радзімінський, завдала «останнього смертельного удару» значенню князівської верстви²⁰.

Однак спробуймо придивитися, наскільки дійсний стан речей в поунійну добу відповідав букві нових законів. Почати варто з того, що суперечність було закладено вже в самому Люблінському акті. Потверджуючи «стародавні права і звичаї» українських земель, він, зокрема, санкціонує:

Теж обіцяємо зберегти у стародавній пошані і гідності, властивій їм з прадавніх часів і донині, усіх княжат, які мешкають у Волинській [і Київській. – Н. Я.] землі, а також їхніх нащадків як римської, так і грецької

віри, і зобов'язуємося підносити їх на уряди відповідно до гідності і достоїнств кожного на підставі власного вибору, без огляду на артикули коронного статуту, які стосуються князів²¹.

Як бачимо, поступку руській князівській традиції було зроблено вже на установчому сеймі, котрий, купуючи згоду князів на унію, визнав за ними особливе становище, яке засадничо суперечило звичаям польської держави. До речі, під час самого Люблінського сейму виник перший конфлікт на цьому ґрунті. Князь Олександр Чорторійський, посилаючися на диплом Владислава III 1442 року, де король назвав Чорторійських своєю «братією», зажадав, аби за ним і його нащадками визнали право на

40. Засідання сенату Речі Посполитої.
Гравюра з видання Третього Литовського
Статуту (Краків, 1619)

спадкове місце в сенаті²². Сейм змушений був піти на ще одну поступку, визнавши таке право, хоч і не навечно, за князем Олександром і його сином*.

Отже, після унії князів формально позбавили права на спадкове місце в державній раді (сенаті), яке, за законами Корони Польської, було посадовим і належало тільки носіям ви-

* Спадкового права на місце в сенаті вимагали також князі Омельковичі Слуцькі, яких підтримала шляхта Великого князівства; це питання не раз поставало на сеймах аж до смерті останнього князя Слуцького (пор. вимогу послів 1581 р.)²³.

щої церковної та світської влади: католицьким єпископам, воєводам, каштелянам і міністрам (канцлеру, підканцлеру, великому й надвірному маршалкам, коронному підскарбію, згодом – гетьману). Придворних міністерських посад, а надто високих санів у католицькій ієрархії українські князі, за двома-трьома винятками, не посідали. Тож дорогу до сенату прокладали воєводські та каштелянські уряди в своїх (українських) воєводствах. Як вони розподілялися у період від унії до початку козацької революції, показано в таблиці 5, що її складено переважно на підставі двох довідників Юзефа Вольфа, присвячених князям і високопосадовцям Великого князівства Литовського²⁴. Деякі відомості уточнено за гербівни-

ками Адама Бонєцького²⁵, а для XVII століття – головню за «Польським біографічним словником»²⁶. Остаточню дати відкориговано за привілеями на відповідні уряди Волинської (Руської) й Коронної метрик, а також за списками Генрика Літвіна²⁷.

Як видно з переліків, наведених у табл. 5, сенаторські уряди в Україні перебували, за небагатьма винятками, у руках тих самих «головних княжат», котрі раніше входили до складу великокнязівської ради русько-литовської держави: Острозьких, Заславських, Збараських, Вишневецьких, Сангушків, Чорторійських, Корецьких. Зник супроти попередніх часів хіба рід Гольшанських Дубровицьких, вигаслий на схилку XVI століття, а також рід Четвер-

Таблиця 5

Персональний склад сенаторських урядів від Київського, Волинського та Брацлавського воєводств (1569–1648)

Уряд	Воєводства		
	Волинське	Київське	Брацлавське
<i>Воєводи</i>	Олександр Чорторійський (1566–1571) Богуш Корецький (1572–1576) Андрій Вишневецький (1577–1584) Януш Острозький (1584–1593) Олександр Острозький (1593–1603) Януш Заславський (1604–1629) Адам Сангушко (1629–1653)	Костянтин Острозький (1559–1608) Станіслав Жулкевський (1608–1618) Томаш Замоїський (1619–1628) Олександр Заславський (1628–1629) Стефан Хмелецький (1630) Януш Тишкевич (1630–1649)	Роман Сангушко (1566–1571) Андрій Вишневецький (1572–1576) Януш Збараський (1576–1608) Ян Потоцький (1608–1611) Якуб Потоцький (1611–1613) Олександр Заславський (1613–1628) Стефан Потоцький (1628–1631) Станіслав «Ревера» Потоцький (1631–1636) Лукаш Жулкевський (1636) Миколай Потоцький (1636–1646) Домінік Александер Казановський (1646–1648)

Уряд	Воєводства		
	Волинське	Київське	Брацлавське
Каштеляни	Михайло Козинський (1566–1568)	Павло Сапега (1566–1580)	Андрій Капушта (1566–1572)
	Андрій Вишневецький (1568–1572)	Михайло Вишневецький (1581–1584)	Василь Загоровський (1572–1579)
	Михайло Мишка Варковський (1572–1605)	Іван Чаплич Шпановський (1585–1607)	Михайло Вишневецький (1580–1581)
	Олександр Заславський (1605–1613)	Юрій Вишневецький (1609–1618)	Олександр Семашко (1581–1597)
	Ян Лагодовський (1613–1622)	Адам Сангушко (1618–1621)	Григорій Сангушко (1598–1602)
	Ян Кароль Корецький (1622–1633)	Адам Сангушко (1618–1621)	Миколай Семашко (1603–1617)
	Миколай Єжи Чорторийський (1633–1653)	Гаврило Гойський (1621–1631)	Адам Сангушко (1617)
		Роман Гойський (1632–1635)	Ян Харленський (1618–1625)
		Олександр Пісочинський (1635–1646)	Мацей Стемпковський (1625–1634)
		Адам Кисіль (1646–1648)	Габріель Стемпковський (1634–1655)
		Максимілян Бжозовський (1648–1653)	

тенських, який, роздрібнившись, тимчасово втратив свій престиж, поновлений лише в другій половині XVII століття.

Враховуючи осіб, згаданих у таблиці, а також тих, хто не потрапив до неї, бо обіймав сенаторські посади за межами трьох досліджуваних воєводств*, можемо констатувати, що волинська князівська верства в 1569–1648 роках делегувала до сенату ряд представників від семи родів. Це аж ніяк не поступалося представництву в державній раді Великого князівства Литовського доунійних часів.

Другим аспектом обмеження князівського права було, як уже зазначалося, скасування імунітету від місцевого судочинства за реформами 1564–

1566 років. Завважмо, що і це правило від самого початку знало винятки. Приміром, 1567 року, тобто відразу по реформі, виходець із Московії князь Андрей Курбський, отримуючи Ковельську волость на Волині, спеціальним привілеєм дістав звільнення з-під присуду волинських судових органів²⁸. Зрозуміло, що враз не міг щезнути й звичай

* З-поміж них: Владислав Домінік Заславський – від 1645 року сандомирський, від 1649-го краківський воєвода; Семен Сангушко – від 1620-го мстиславський, від 1621-го вітебський каштелян, від 1626-го вітебський воєвода; Костянтин Вишневецький – від 1636 року белзький, від 1638-го руський воєвода; Ярема Вишневецький – від 1646-го руський воєвода; Єжи Збараський – від 1620 року краківський каштелян.

вирішення князівських справ лише на найвищому рівні. Коли 1567 року посланець вручив князеві Костянтину Острозькому офіційне рішення про влаштування митниць на території його маєтків, князь відповів: «Я не допущу во именах своих комор и прикоморков, *ним ся буду видет* [аж доки не побачусть. – Н. Я.] *с его королевскою милостю*»²⁹. Так чи так, але, згідно з буквою закону, князя стало можливим позивати до шляхетського самоврядного суду. Та ба, в реальній практиці всі велемовні тиради судових адвокатів, які полюбляли прикрашати свої виступи згадкою про рівне право, «под которым так великий пан, яко и наимейший шляхтич однако в волной Речи Посполитой сидит»³⁰, розбиваються об нехитру заяву дрібної зем'янки: відмовляючись від претензій до слуг князя Корецького, котрі заподіяли їй чималих збитків, вона каже: «Я з князем *тягатися недужа*»³¹.

«Недужими» до судів із князями виявлялися не тільки дрібні зем'яни. Наприклад, безуспішно конфліктуючи з Костянтином Острозьким, волинський каштелян, представник великого панства Михайло Мишка Варковський 1572 року скаржить, що йому «трудно на тоє право до князя воєводи киевского слати [тобто позивати князя до суду. – Н. Я.], *бо жаден возный не поидет...* там не одно возный, але и дворяном, посланцом его королевское милости, *легкость** *потыкает*»³².

У словах скривдженого пана не було перебільшення. Ось, наприклад, якою «вітальною промовою» зустрічають слуги Януша Збараського членів суду, котрі 1575 року приїхали до князівського маєтку Яровиці виконати заочний судовий вирок (сам князь не вважав за потрібне з'явитися на судовий позов):

Тебе, пане подстаростий, и всих поветовников именем князя его ми-

лости, пана нашего, и сами от себе впоминаем, абысте ваша милость до Яровицы не ехали. Естли же в добрый обычай, теде для вашей милости, пане подстаростий, бочка меду, а другая пива быти может, а естли же яко инакше ехати схочете – теде каждого такового, хто бы едно смел до двора князя его милости на Яровицу ехати, *кулями будем потыкати, а порохом кормити*³³.

Князівське презирство не тільки до нижчих судових урядників-шляхти, але й до самих суддів, зневага до процедури судочинства – ось характерні сюжети, які замалим не постійно супроводжують спроби притягти князів до відповідальності у місцевих судах. Наприклад, під час процесу з Михайлом Мишкою Варковським 1581 року князь Януш Заславський зі своїми слугами зчинив такий бешкет у судовій залі, що судді, «не будучи сами безпечними на суде сидиты и справ судовых отправовати», припинили засідання; водночас брат князя Януша Михайло пострілом через вікно намагався вбити підстаросту, голосно нарікаючи, що не влучив³⁴. Коментуючи такі випадки, варто нагадати, що тодішній закон суворо охороняв безпеку суду, а поранення судді каралося смертю.

Князівська вседозволеність проявлялася не лише в зневазі до судових органів, але й у нехтуванні закону в ширшому значенні. Приміром, коли волинський пан Олександр Семашко, вимагаючи справедливості від слуг Костянтина Острозького, послався на відповідний параграф Статуту, княжий слуга безапеляційно заявив йому: «Пан мой на тот артыкул не зезволял»³⁵.

Вище вже було наведено міркування Юліуша Бардаха про те, що однакова головщина (100 кіп) за вбивство і князя, і пана, і шляхтича, встановлена Статутом

* Безчестя, кривда.

41. Князь Криштоф Збаразький.
Прижиттєвий портрет, 1627 рік

1529 року, свідчила про урівняння членів панівного стану. Але річ у тім, що однаковою головщина була лише на папері. Коли князь Дмитро Курцевич Булига вбив слугу Андрея Курбського, той узяв із убивці не 100 встановлених законом, а 600(!) кіп³⁶. Тож можна лише здогадуватися, скільки коштувала голова князя, коли вергельд за вбивство його слуги ушестеро перевищував звичайну шляхетську головщину.

Наведені приклади переконливо свідчать, що зрівняння судових прав було, в ґрунті речі, фікцією. Якщо князь Ярема Вишневецький, відчувши себе ображеним у гідності, ладен був просто

на суді оголити шаблю проти самого короля^{*}, то яка могла йти мова про рівність Яреми з дрібним шляхтичем. Князів, звісно, позивали до судів, але, по-перше, особисто вони у судових процесах із нижчими ніколи участі не брали, бо їхні інтереси обстоювали вправні адвокати – княжі слуги, а по-друге, такі позови потопали в нескінченних апеляціях і адвокатських викрутах, аж доки слабша сторона сама визнавала, що вона «з князем тягаться недужа». А в поземельному конфлікті справу взагалі вирішували за правом шаблі, тобто простим наїздом і привласненням, що їх влаштовували князівські урядники, не обтяжуючи ясновельможного такими «дрібницями». А на випадок претензій відповідь звучала лаконічно: «Єсли кому до мене будет яка потреба, нехай на мене пану моєму жалуєт, я єму на он час откажу и во всем усправедливлю»³⁷. У найліпшому разі князь міг попередити малого шляхтича листом-ультиматумом, як-от Юрій Заславський якогось Гоголя (1626): «Бо якщо не уступиш, накажу хлопам потріпати тебе киями»³⁸.

Третім аспектом у зменшенні князівських прав вважається скасування збройних корогов, що виступали окремо від повітового ополчення під гербом і стягом князя. Люблінський акт 1569 року про військову повинність української шляхти говорить так: «А на війну усі пани й мешканці Волинської [і Київської. – Н. Я.] землі мають ставити свої зағони відповідно до звичаїв Корони»³⁹. У цьому формулюванні, як бачимо, питання з князями повисає в повітрі: їх просто не згадано, хоча в

* Йдеться про відомий епізод у спорі Александра Конєцпольського з князем Яремою, коли той оточив чотирьохтисячним надвірним військом сеймову ізбу (де за головування короля мали слухати його справу), готуючись до помети суперникові.

решті параграфів привілею конче перераховують три групи: князі, пани, зем'яни-шляхта. Виглядає на те, що дражливого питання сейм вирішив не наголошувати. Ба більше, князівські приватні загопи були безкоштовною силою в обороні пограниччя від татар, а це не могло не приваблювати королівського уряду. Варто нагадати, що українські землі ввійшли до складу польської держави тоді, коли тут, проти Великого князівства Литовського, посполите рушення вже перетворилося на фікцію, яка не обтяжувала шляхти реальними військовими обов'язками⁴⁰. Якраз напередодні унії за ухвалою сейму 1562–1563 років було створено наймане кварцяне військо з 2–6 тис. жовнірів для постійної служби на пограниччях⁴¹.

У такій ситуації надвірні загопи українських князів ставали бажаною для уряду підтримкою і в обороні кордонів, і в боротьбі з власними підданими (друга, як відомо, стає в Україні гострішою й нагальнішою від кінця XVI століття). Чисельність надвірних загонів за нових обставин, на відміну від практики Великого князівства, де діяли норми фіскального порядку, держава не контролювала, та й урядовому військовому командуванню вони прямо не підпорядковувались. Про орієнтовне співвідношення кварцяного та надвірних військ можуть дати уявлення відомості зі щоденника Станіслава Освенціма. За його свідченням, 1644 року у битві з татарами під Охматовом взяло участь десь 3,5 тис. кварцяних жовнірів, 4 тис. козаків і майже 11 тис. осіб із приватних почтів⁴². Але якщо приватні збройні сили і важили чимало у війнах, які вела держава, то лише тоді, завважує дослідник історії польського війська Богдан Барановський, коли бойові дії були спрямовані проти татар або мета війни відповідала особистим інтересам князя⁴³. Прикладом другого може бути активна участь Адама та Костянтина

Вишневецьких і Романа Ружинського в інтервенції початку XVII століття у Московію, втручання Самійла Корецького та Михайла Вишневецького в династичну війну 1612–1616 років у Молдові, а також каральні дії з придушення козацько-селянських повстань 20–30-х років XVII століття в Україні. Активність князів у тих чи тих бойових операціях часто залежала від їхніх стосунків із очільниками коронного війська. Приміром, 1640 року, коли виникла загроза татарського нападу, князь Ярема Вишневецький, розсварений із гетьманом Станіславом Конецпольським, відмовився надати допомогу кварцяному війську, аж доки особисте прохання короля схилило його до участі в поході⁴⁴.

Князівські надвірні загопи у XVII столітті набувають стрункої організації, вони складаються з підрозділів, сформованих за видами поширеного на ті часи озброєння: гусарські та козацькі кінні корогви, окремо – відділи піхоти. До їх складу входили переважно панцирні бояри і зем'яни-ленники та клієнти, які володіли землею на території князівських латифундій під умовою військової служби. Певний відсоток становили найманці: поляки, німці (наприклад, надвірну гвардію Владислава Домініка Заславського на дві третини було укомплектовано особами, судячи з прізвищ, німецького походження⁴⁵), росіяни («москва»), серби⁴⁶. Острозькі й Корецькі тримали чималі татарські корогви, можливо, з полонених та їхніх нащадків, оселених на княжих землях підумовою збройної служби. Принаймні 1574 року, скаржачись на князя Богуша Корецького, сусіди заявляють, що він використовує для наїздів на їхні маєтки «неволников поган татар»⁴⁷. Згідно з тарифом подимного 1629 року, у селі Мхарові, яке належало Корецьким, жило 70 татарських родин⁴⁸. У Старокостянтиніві й Полонному (власності

Острозьких) під 1620 та 1636 роками згадується, відповідно, 60 і 31 татарський двір, розташовані на окремій вулиці й не зобов'язані повинностями, крім військової⁴⁹. Епізодично в джерелах згадують «дубенських татар» Острозьких, а також тих, яких на військовому праві оселив князь Костянтин у Лукавиці (майбутній Обухів) під Києвом⁵⁰.

З огляду на те, що основні збройні сили князівських військ склалися переважно з безпосередніх підданих чи клієнтів князя, мобілізація відбувалася дуже оперативно. І якщо за мирного часу, скажімо, Ярема Вишневецький утримував постійно військо числом 1–1,5 тис., то в разі війни швидко могло бути зібрано 8–12 тис. вояків⁵¹. Особисто при князі, як видно з його заповіту, завжди перебували дві гусарські корогви чисельністю 244 вершники⁵².

Князь Костянтин Острозький для самої лише бойової виправи в сусідській війні з Монвидами Дорогостайськими, пославши слуг 1575 року «добувати Дорогостаи», використав загін із 2 тис. осіб, зокрема надвірну татарську корогву, а взагалі міг за потреби ставити власне 15–20-тисячне військо; по 10 тис. вояків мали 1603 року його сини Януш і Олександр, коли готувалися до збройної сутички, очікуваної під час поділу межі ними Острожчини⁵³. Ярема Вишневецький, вибиваючи 1646 року з містечка Межирічки й села Воробіївки Якуба Кашовського, послав «на операцію» 5-тисячне військо з бубнами та прапорами, а в сутичці з Александром Конєцпольським за Гадяч, Полтаву та Кременчук виставив 7 тис. «людей збройних» із гарматами й «усим апаратом военным»⁵⁴.

Власні війська приводили князі й на справжні бойові операції. Приміром, Самійло Корецький водив із собою почет на 1200 вершників; Ян Кароль Корецький 1621 року вислав під Хотин 8

42. Печатка князя Дмитра Федоровича Сангушка, 1551 рік

корогов надвірної кінноти, тобто щонайменше 800 вершників; такий самий загін Владислава Домініка Заславського бере участь у поході проти татар 1646-го, а в операціях під Дубном проти повстанського війська 1649 року діють належні йому 12 корогов, тобто близько 1200 вояків⁵⁵.

Окремою сторінкою історії, яка ще чекає на неупередженого дослідника, є стосунки князів із козацтвом, а надто використання козацьких загонів для збройних авантур і надвірних служб. Коріння цієї традиції сягає початку XVI століття, коли намісники українського прикордоння вербували козацькі ватаги для боротьби з татарськими нападами. Приміром, від 1503 року походить згадка про «козаків князя Дмитрія»^{*}, спій-

^{*} Павло Клепатський ототожнює його з Дмитром Глинським, Володимир Антонович – з Дмитром Вишневецьким, а М. К. Любавський – з якимось «хрещеним татарським князьком». Проте Михайло Грушевський цілком слушно пояснив, що йдеться про тодішнього київського воєводу князя Дмитра Путятича⁵⁶.

маних на грабунку в Черкасах⁵⁷. 1545-го у свідченнях якогось козака Івашка, перейнятого на прикордонні з краденими волоськими кінями, читаємо, що його козацька ватага ходила до Волощини «за волею і наказом князя Федора, старости володимирського [Сангушка. – Н. Я.]», і що другі [ватаги. – Н. Я.] іншим часом, теж за наказом того самого пана старости, часто ходять до Тегині й до Очакова». Традицію зв'язків із козацтвом підтримують сини князя Федора – черкаський староста (1552–1554) Дмитро і брацлавський воєвода (1566–1571) Роман, протегуючи козакам, «брацлавцом и черкешаном», у походах по худобу в татарський степ⁵⁸.

Загальновідомою є легендарна постать козака-князя Дмитра Вишневецького-Байди. Долю Байди, вийшовши між 50–90-ми роками XVI століття на Січ, повторив, хай і без такої гучної слави, князь Андрій Полубенський⁵⁹. Фольклорна традиція пов'язує із Запорожжям імена Михайла, Богдана й Остафія Ружинських. З останньої третини XVI століття дедалі частіше зустрічаємо козаків, що або прямо називають себе слугами того чи того князя⁶⁰, або користуються його негласним заступництвом. Зокрема, неприховано опікувалися козацтвом два найпотужніших володарі пограниччя: київський воєвода Костянтин Острозький і брацлавський – Януш Збаразький. Наприклад, 1577 року хан Мехмед Герай у листі до волоського господаря Петра Рареша детально оповідає, як він, обійшовши з військом 40 замків князя Костянтина й обшукавши всі довколишні села, вступив із князем у безуспішні перемовини, вимагаючи видати «Шаха, гетьмана низового», який «з наказу або дозволу» князя вчинив напад на татарського посла⁶¹. У прямий зв'язок із протекцією Януша

Збаразького того часні джерела ставлять походи Івана Підкови⁶². Нарешті, у повідомленні 1578 року Яна Тарла Стефанові Баторію про розслідування козацьких нападів на татарське й молдавське прикордоння, а також у турецько-польських переговорах 1602 року прямо вказано, що найбільше козаків виходить на Низ із маєтків Острозького та з містечка Немирова, належного Збаразьким⁶³.

Наприкінці XVI століття вже бачимо й надвірні козацькі корогви у княжих військових почтах. Зокрема, при дворі Костянтина Острозького 1596 року таку корогву очолював (треба думати, після Северина Наливайка) клієнт Острозьких князь Петро Война Воронецький⁶⁴. Схожий сюжет зафіксовано й у війську Костянтина Вишневецького, де 1623 року залога Лубенського замку складалася з козаків, якими командував «отаман Війська Запорозького лубенський»⁶⁵. У цьому контексті козацькі загони, що їх наwerbували Адам і Костянтин Вишневецькі та Роман Ружинський для участі в походах на Москву в часи Смути чи Самійло Корецький і Михайло Вишневецький – для молдавських походів, виглядають явищем цілком звичайним.

Підсумовуючи, мусимо виснувати, що українські князі не тільки не втратили своїх прерогатив при скасуванні старої системи військової повинності, що зобов'язувала виставляти збройні почти, відповідні розмірові землеволодіння, але й, навпаки, дістали необмежену змогу формувати власні збройні сили, не підпорядковані та не підконтрольні урядові. Загони деяких можновладців, як зазначали сучасники, не поступалися королівському найманому війську⁶⁶, забезпечуючи своїм господарям і реальну владу, і переконливу політичну силу, і безкарність.

Спалах князівської потужності в останній третині XVI – першій половині XVII століття. Князі-господарі та князі-слуги

Аналізуючи соціальні акценти в Україні останньої чверти XVI – початку XVII століття, коли притлумлена так і не виконаними обіцянками унії хвиля шляхетського опору спала, і життя під новими вивісками повернулося до звичних, викшталтованих віками форм, мусимо визнати, що князівська верства не тільки не прогнала від реформ й унії, але, навпаки, здобула ще ширші можливості самоутверджуватися. Відчуття своєї чужості у новій державі через глуху недовіру королівського оточення, байдужість до великої державної політики, яка оберталася довкола інтересів зневаженої ними польської шляхти*, – все це призводить до того, що українські князі витрачають увесь енергетичний потенціал, аби створити власні «держави-уділи», які дають їм і відчуття могутності, й усвідомлення своєї влади вдома, в Україні. Справді, за короткий час саме вони, ці «віце-королі» й «удільні князі нової генерації», як називав їх Михайло Грушевський, стали істинними правителями України, проти яких і уряд, і король, і сейм перетворилися на порожні слова без реального змісту¹.

Нові «удільні князівства» не могли виникнути на давно розподіленій і перерозподіленій Волинській землі. Тоді князівська хвиля вихлюпнула з Волині

і ринула на південь. Інтенсивне формування величезних князівських латифундій на Київщині та Брацлавщині відбувається в різний спосіб: потроху – через успадкування, ще менше – через королівські данини, найбільше ж – через тотальну скупівлю за безцінь земель у місцевої шляхти (нагадаємо, що Другий Литовський Статут 1566 року надав шляхтичам право необмежено відчужувати свої маєтки). Не маючи на меті детально дослідити етапи утворення всіх князівських володінь, для прикладу в табл. 6 спробую дати типовіші шляхи постановки київських земельних комплексів Острозьких, Вишневецьких і Ружинських. Таблицю складено на підставі спостережень Александра Яблоновського, меншою мірою – Адама Бонецького, а також фактів, що їх установили Олександр Лазаревський і Федір Николайчик і вдалося простежити на окремих документальних матеріалах, перерахованих у примітці².

* За майже століття від Люблінської унії до козацької революції 1648 року українські князі як найпотужніші магнати Польського королівства висунули, власне, тільки двох (!) осіб, які відігравали помітнішу роль у внутрішньополітичній історії держави, – Януша Острозького та Єжи Збарзького.

Формування землеволодінь Острозьких, Вишневецьких і Ружинських на Київщині в останній чверті XVI – на початку XVII століття

Князі-землевласники	Час придбання маєтку	Спосіб придбання маєтку	Назва маєтку
Острозькі	1575–1579	Купівля	Вільськ і Колодіїв (волості)
	1582	Освоєння пустовщин	Димер (волость)
	1585	Купівля	Дідківське (ключ)
	1586–1602	–”–	Норинськ (волость)
	1588	–”–	Кухмистровщина (ключ)
	1591	Королівська данина	Рокитна і Ольшаниця (волості)
	кін. XVI	Купівля	Білогородка (ключ) Стайки (ключ)
Вишневецькі	1584	Освоєння пустовщин	Корсунь (городище)
	1589	–”–	Чигирин (городище)
	1588–1590	Купівля	Посулля (майбутня Лубенська волость з містами Лубни, Жовнин, Лохвиця, Пирятин, Прилуки)
	1589	–”–	Мошни (волость)
	1596 поч. XVII	Спадщина Купівля	Рокитно (ключ), Замисловичі (ключ) «Пустині» по річках Пелу і Ворсклі (майбутня Роменська волость)
Ружинські	1575	Купівля	Паволоч (волость)
	1581	Королівська данина	Котельня (волость)
	1580-ті	Купівля	Щербів (пізн. Ружин) і Юргачів (волость), Вчорайше (ключ)
	1590-ті	Королівська данина	Сквира (волость)
	1603	Купівля	Романів (волость), Жидівці (ключ)

До відомостей, наведених у таблиці, додаю, що з неменшою інтенсивністю вкорінювалися на Київщині Корецькі та Збараські. Корецькі в останній третині XVI століття скуповують землі вздовж річок Уборть, Ірпінь, Стугна, на правому березі Росі, а від 1607 року – за Дніпром. Володіння Збараських з’являються тут після 1581-го, спершу понад Тетереvom, а відтак охоплюючи ряд розлогих волостей на лівому березі Росі, у так званій Розволожчині з містами Володаркою (давній Розволож), Антоном, Великою Слободою та ін.³

Від 1590-х років Збараські здобувають землі на Брацлавщині, поглинаючи маєтки місцевого здібнілого боярства-шляхти й охоплюючи волості Погребище, Прилуку, Дашів, Ободне, Ла-

джин, Губин, Бершадь, Сокоlecь та успадковані від Четвертенських Немирів і Животів⁴. На скуплених у тутешніх землевласників володіннях поруч виникають Кальницька, Райгородська, Іллінецька волості Корецьких, Пиківська, П’ятигорська, Тетіївська, Липовецька, Лобачівська та Краснянська – Острозьких⁵.

Завважаючи феномен гвалтівної, протягом якихось 15–20 років, появи на «некнязівських» Київщині та Брацлавщині численних княжих латифундій, іноді наголошували на скупівлі земель розореного місцевого боярства як на ініціативі можновладців⁶. За такого, дещо прямолінійного, тлумачення випадає з уваги один важливий аспект. Від середини XVI і до 1620-х –

Таблиця 7

Персональний склад князів-державців староств
Київського воєводства (1569–1648)

Староство	Князі-старости		
	кінець XVI	кінець XVI – перша чверть XVII	друга чверть XVII
Житомирське	Роман Сангушко (1557–1571) Костянтин Вишневецький (1571–1574) Михайло Чорторийський (1574–1582)	Януш Заславський (1598–1609) Олександр Заславський (1609–1627)	
Овруцьке судове	–	Михайло Вишневецький (1604–1616)	
Білоцерківське	Костянтин Острозький (1559–1592)	Януш Острозький (1593–1620)	
Богуславське	Староства не існувало	Януш Острозький (до 1620)	–
Гадяцьке	Староства не існувало	Староства не існувало	Ярема Вишневецький (1634–1651)
Канівське	Михайло Вишневецький (1559–1580) Олександр Вишневецький (1580–1593)	Януш Острозький (1594–1620)	Ярема Вишневецький (1646–1651)
Корсунське і Чигиринське	Олександр Вишневецький (1584–1593)	Януш Острозький (1594–1620)	–
Любецьке	Андрій Вишневецький (1580–1583) Михайло Вишневецький (1584)	Олександр Вишневецький (1584–1594)	–
Переяславське	Олександр Острозький (1585–1603)	Януш Острозький (1604–1620)	Януш Заславський (1620–1629)
Черкаське	Михайло Вишневецький (1559–1584) Олександр Вишневецький (1584–1594)	Януш Острозький (1594–1620)	Костянтин Вишневецький (1620–1638) Олександр Вишневецький (1638–1639)

1630-х років (тобто до часу, коли почалося згасання багатьох княжих родів) саме волинські князі були здебільшого державцями місцевих староств. Їх-

ню представленість на старостинських урядах Київського воєводства (Брацлавське та Вінницьке староства по смерті Богуша Корецького 1576 року

перейшли до Єжи Струса⁶) показано в табл. 7.

Як бачимо з таблиці, у держанні староств виразно спостерігається мотив спадковості. Князівський прошарок, посівши старостинські уряди, які надавались пожиттєво, а далі замалим не спадком переходили в держання до синів чи родичів, тим готував ґрунт для широко закрівних скупівель землі в підвладному краї. Забезпечуючи чималий матеріальний зиск, посади старост одночасно допомагали встановити контроль над мобілізацією землеволодіння в регіоні та поступової скупівлі маєтків вигаслих чи розорених пансько-шляхетських родин. І якщо досі такі маєтки циркулювали між місцевими землевласниками, то з появою тут княжих родів напрям мобілізації доволі круто змінюється на їхню користь. Адже не випадково Задніпров'я Вишневецьких було закладене за старостування в Каневі та Черкасах Михайла й Олександра Вишневецьких, а брацлавські латифундії Збараських – за брацлавського воєводства Януша Збараського. Причиною переходу старостинських урядів від місцевого боярства до волинських князів Михайло Грушевський уважав брак місцевої знаті належного рівня⁷. Але в першій половині – середині XVI століття місцевої знаті було не більше, однак уряди тримала вона. Вірогідно, що в підґрунті цих змін – утвердження князівського повновладдя, про яке мовилося вище. Саме після унії княжий елемент відчув себе володарем України, для котрого Волинь стала затісною. Одним із наслідків чого й було витіснення місцевих панів із урядових посад, у цьому випадку – старостинських. Неабияк важило й те, що здобуття старостинських урядів часто коштувало чималих грошей, сплачуваних як позика королю або й просто хабар. У цій ситуації, звісно, пани програвали потужним князям, які мали і гроші, й відповідні зв'язки.

Для прикладу можна згадати, як князь Миколай Збараський 1560 року «до-ставал староства Кременецкого», витративши на це 3200 кіп грошів, що їх позичила дружина Ганна Деспотівна з молдавського князівського роду⁸.

На кінець першої чверти XVII століття можна вважати остаточно сформованими велетенські земельні комплекси князів, лише номінально підконтрольні королівській адміністрації й урядові. На території такого маєтку, як, наприклад, Лубенщина Вишневецьких (на думку Грушевського, їй не було рівних не тільки в Польщі, але й у цілій тогочасній Європі⁹), діяли єдина влада і єдине право – княже. Скласти уявлення про майнову потужність князів на піку їхньої найбільшої могутності – в 20-40-х роках XVII століття – можна на підставі подимних тарифів, що вказують на кількість димів-дворів, себто підданих землевласника. Ці відомості наведено у табл. 8. Відповідні підрахунки виконано: для Волині – за публікацією тарифу 1629 року Олексієм Барановичем, для Брацлавщини – за опрацюванням цього тарифу Збігневом Анусіком, для Київського воєводства – за даними тарифу 1640 року, що їх доповнюють відомості з податкового реєстру 1628 року, які опрацювала авторка цієї книжки¹⁰.

Оцінюючи показані в таблиці числа, слід узяти до уваги, що загалом княжі землі, розписані тут поіменно за представниками 10 родин, охоплювали понад 55% цілого поземельного фонду України (пор. вище табл. 4). Як видно з табл. 8, серед «удільних князів нової генерації» залишилися ті самі «головні княжата» XV–XVI століть: Збараські, Заславські (які успадкували землі вже майже згаслого роду Острозьких¹¹), Вишневецькі, Корецькі та ін.

⁶ Докладніше про це див. у розділі III.

¹¹ На час тарифів 1629 і 1640 років ще живе остання з роду Острозьких – Анна Алоїза.

Таблиця 8

Майнове становище князів-магнатів у другій чверті XVII століття
(за даними тарифів 1629–1640 років)

Князі-землевласники	Кількість димів по кожному воєводству			Разом по усіх трьох воєводствах	
	Волинь	Київщина	Брацлавщина	абсолютна кількість	у % до загальної кількості князівських димів
Заславські	21 609	2514	8556	32 679	31,0
Збараські	4812	340	19 230	24 382	23,1
Вишневецькі	3693	11 245*	–	14 938	14,2
Корецькі	6344	2423	2406	11 173	10,6
Острозькі	6813	1001	2360	10 174	9,6
Четвертенські	871	69	4116	5056	4,8
Чорторійські	2980	86	–	3066	2,9
Сангушки	2647	–	–	2647	2,5
Порицькі	785	–	–	785	0,7
Пронські	615	–	–	615	0,6
Разом:	51 169	17 678	36 668	105 515	100

* За даними Черноострівського «Списку осілих господарів», опублікованого Александром Пшездецьким, у латифундіях Яреми Вишневецького на Задніпров'ї перед козацькою революцією 1648 року нараховували 36 610 димів. Але достовірність цього переліку викликає сумніви, що свого часу завважив іще Олександр Лазаревський¹¹.

Інакше склалася доля князів-повітників. Декому з них вдалося зберегти князівський титул, хоча вже в XVI столітті було видно, наскільки підупало їхнє майнове становище. Приміром, у пописі литовсько-руського війська 1567 року зафіксовано дев'ять родин волинських князів-повітників, які разом виставили на перепис усього 22 вершники¹². Для порівняння вкажу, що тут-таки значиться 14 панських родин, кожна з яких виставляла понад 10 коней (бідніших не згадує), тобто пани разом виставили 42 вершники. Ще дрібніші князі-повітники, чиї землі-вслуги щораз зменшувалися, коли дробилися та розгалужувалися роди, переходили на становище «убогої шляхти», а деколи геть утрачали рештки землеволодіння, поповнюючи прошарок неосілої шляхти-голоти. Наприклад, 1569 року згадано, що князь Михайло

Ружинський, ім'я котрого, як і його брата Остафія, пов'язують з історією Січі Запорозької, «на тот час оселости не маєт, всю частку свою заставил»¹³. Для декого з таких князів забувався й сам титул. Скажімо, князь Мартин Велицький, заставляючи та пере-заставляючи свої частки у Велицьку й інших селах, урешті продав їх 1574 року своїм родичам – панам Єловичам

вдова Яна Кароля Ходкевича, онука князя Костянтина; саме їй належать згадані тут дими.

* Отак, мабуть, утрачали титули протягом XIV–XV століть княжі гілки, які жили в Галичині та на Поділлі. Наприклад, під 1483 року згаданий як неосілий востаннє (у Перемиській землі) «найясніший князь» Яцько з Передільниці, двірський слуга могутнього галицького пана Костка Бибельського: «illustrius dux Jaczko, impossessionatus, commensalis alias chleboyeczcza...»¹⁴.

Персональний склад князів-слуг
(остання третина XVI – перша чверть XVII століття)*

Князі-патрони	Князі-слуги		
	Ім'я	Характер виконуваної служби	Час служби
Острозькі	Дмитро Булига Курцевич	білоцерківський підстароста	1578–1596
	Іван Булига Курцевич	черкаський підстароста білоцерківський підстароста	1601 1609–1613
	Матуш Войнич Воронецький	київський підвоевода	1584–1592
	Петро Война Воронецький	сотник надвірної корогви	1596
	Дмитро Гроза Хованський	слуга В. К. Острозького	поч. XVII ст.
	Іван Жижемський	черкаський підстароста	1600–1601
	Костянтин Курцевич	володимирський підстароста	1588–1591
	Олександр Курцевич	володимирський підстароста	1578–1585
	Федір Курцевич	–”–	1581–1583
	Михайло Ружинський	?	1586–1587
	Остафій Ружинський	київський підвоевода	1575–1581
Вишневецькі	Юрій Друцький Горський	овруцький замковий писар	1606
	Семен Лико	овруцький підстароста	1612–1615
		лубенський підстароста	1620
		черкаський підстароста	1621
	Темрюк П'ятигорський	сотник надвірної корогви?	1596
	Остафій Ружинський	черкаський і канівський підстароста	1569–1573
Збаразькі	Лев Война Воронецький	кременецький підстароста	1566–1568
Корецькі	Іван Ружинський	білилівський урядник	1613–1617
Сангушки	Григорій Ружинський	сотник надвірної корогви	1569–1577

*Таблицю складено за інформацією Юзефа Вольфа та картотекою авторки.

Малинським; 1575-го його вже згадують як «неосілого»¹⁵. Котрийсь із його нащадків 1611 року служив управителем князів Ружинських у Котельні на Київщині й князівського титулу не вживав¹⁶.

Князь Василь Масальський, нарікаючи 1610 року на судову тяганину в межовому процесі та на крутість адвокатів, каже: «Уже-м што-м трохи выслуги міл, то-м вже так на волочники

и на частые тые термины [судові засідання. – Н. Я.] вже-м все потратил»¹⁷. І справді, якогось Петра Масальського, можливо, нащадка здрібнілої гілки князівського роду, 1630 року згадано серед житомирських канцеляристів (як і Велицького, без князівського титулу)¹⁸.

А ось ще один сюжет, який яскраво ілюструє вбогий побут здрібнілих князів. Незначний зем'янин Дем'ян Мокренський разом із дружиною Василисою Василівною, «Ружинського дому... князя Василя Ружинського из матки учтивою дочкою», ведуть затяжну сварку з сусідом, що нібито власноруч рубав кордом їхніх поросят, привселюдно ганьбив княгиню Василису, обзиваючи її «мавпою» і «машкарою», і врешті, як скаржитися Мокренський на суді, опустився до крайньої межі беззаконня ось у такий спосіб:

В млыне нашом посполитом Роговицком* з учасниками своими мелем чергою по тыжню. И мой, дей, тыждень ку молотью с черги припал был... [А сусід] вышедши з двора своего Роговицкого и пришедши, дей, мощно кгвалтом с слугами до того млына, и чергу нашу тогда ж... в нас кгвалтовне отнял... и на себе мелеть¹⁹.

Коментувати напіванекдотичний конфлікт зайве. Важливо інше: павперизація дрібних князів, пов'язана із супутнім здеградуванням уявлень про кланову честь, з одного боку, а з другого – різке вивершення жменьки «головних княжат», спричинилося до виникнення нової соціальної групи – князів-слуг, клієнтів «удільних князів».

Поодинокі прояви цього траплялися і раніше^{**}, однак чітко окресленого характеру воно набуло саме протягом останньої чверти XVI століття.

Як видно з таблиці 9, де подано персоналії дрібних князівських родів, які поповнили групу князів-слуг, титуловані клієнти виконували зазвичай ті чи ті управлінські служби в системі володінь своїх патронів, стаючи своєрідним доважком потужності «людей великих» і додаючи їхнім дворам особливого блиску й ієрархічної стрункості. Поява князів-слуг стала ніби завершальним акордом у піраміді князівської влади в Україні. Щодо самих князів-слуг, то, як видно з таблиці, їх вербували винятково зі середовища колишніх князів-повітників. Це логічно підсумовувало двохсотлітню еволюцію князівського прошарку і ще раз потверджувало тривкість соціальних поверхів, витворених практикою суспільного побуту на зламі киево-руських і русько-литовських часів.

*Тобто у селі Роговичях, колишньому родовому гнізді Ружинських-Роговицьких, яке на згаданий тут час уже було спільною власністю доброго десятка співвласників («участников»).

**Наприклад, князя Петра Федоровича Капусту Горчака наприкінці 30-х років XVI століття згадано як слугу Володимира Глинського Путивльського. Луцькими підстаростами 1558–1560 років від князя Андрія Сангушка були його клієнти – князі Остафій Сокольський (відгалуження Четвертенських) і Андрій Полубенський²⁰.

Розділ третій

Пани

Походження титулу «пан»

Першими після князів у ієрархії боярства-шляхти Великого князівства Литовського стоять пани. Сучасники виділяли їх в окрему групу ще навіть за часів Хмельниччини*, тобто на століття пізніше від того часу, коли титул *пан* унаслідок реформ 60-х років XVI століття став приналежністю кожного шляхтича і в обіг увійшло поняття «єдиного народу шляхетського». До прошарку панів у литовську добу, тобто протягом XV – першої половини XVI століття, історіографія традиційно зараховує членів великокнязівської ради (*пани радні*) й найбільших землевласників, які на військове ополчення виїжджали не у складі повітової шляхти, а окремо з власними загонами під власними корогвами (*пани хоруговні*)². Вузьке коло цих родів поіменно зафіксовано, і нижче ми не раз повертатимемося до нього, говорячи про українських представників гурту найобраніших людей держави. Але, вивчаючи джерела, наштовхуємося на певну неясність, а саме: чи насправді титул *пан* тоді належав членам лише згаданих двох груп? Якщо ні, то який реальний зміст укладали в нього сучасники, або, простіше кажучи, чим *пан* відрізнявся від рядового зем'янина, котрого цим титулом не вшановували. Адже *панями* нерідко називали й вочевидь дрібніших власників, які за майновим рівнем не

могли належати ні до великокнязівської ради, ні до гурту панів хоруговних. Цю – нижчу – категорію панів Федір Леонтович пробував ототожнити з так званими *панятами*, які склали надвірну (*дворну*) корогву великокнязівського війська³. Проте і сам шановний науковець в іншій праці завважує, що під *панятами* слід розуміти тих, хто обіймав нижчі уряди у великокнязівській раді⁴, тобто своєрідну підгрупу панів радних. На стабільніший характер панського землеволодіння проти зем'янського вказував М. Ф. Любавський, що, однак, викликало доволі категоричні заперечення з боку Павла Клепатського, який пов'язував титул *пан* тільки з розміром латифундії⁵. Внашчасна цю неясність звернув увагу Аляксей П'янков, завваживши неадекватне вживання поняття *пан* уже для XV століття⁶. Аналізуючи перепис литовсько-руського війська 1528 року, з цією двозначністю зіткнувся й Валерій Менжинський, який укавав, що в переписі згадано чимало феодалів, позначених як *пани*, котрі не належать ні до ради, ні до хоруговників. Дослідник окреслив цю групу як «менш

* Пор. один із пунктів Богдана Хмельницького, поданий Адамові Киселю в квітні 1650 року: «Абу żaden ze szlachty, pogotowiu z panów, nie ważył się za linię jechać...»¹.

знатну, але близьку за своїм майновим становищем до панів хоруговних частину феодалів»⁷. Імовірно, саме так велося в Білорусі, на якій зосереджено дослідницький інтерес Менжинського і де місце й роль панів були дещо іншими, ніж в Україні. А в українській частині перепису стосовно осіб, названих тут *панами*, є однаково проблематичними і їхня менша знатність, і порівняно високе майнове становище.

Перш ніж братися до аналізу персонального складу панського прошарку в Україні, потрібно з'ясувати шляхи і час появи тут самого поняття *пан*, невідомого давньоруським джерелам. Уперше в українській актовій мові ми зустрічаємо цей титул у грамотах галицького князя Льва I Даниловича (1264–1301)⁸. Однак із огляду на те, що автентичність цих грамот викликає небезпідставні сумніви⁹, з певністю можна констатувати усталення цього терміна на Галицькій Русі хіба що серединою XIV століття, коли його фіксує вже чимало писемних джерел: від королівських листів-данин Казимира III і Владислава Опольського до актів приватних майнових угод¹⁰. Із цих документів видно, що у XIV столітті таким поняттям окреслювали групу найвпливовіших землевласників. Зокрема, у королівських листах це особи, наближені до двору й поіменовані як свідки, а в приватних угодах – відомі галицькі бояри-можновладці того часу: Ходко Бибельський, Гліб Дворскович, Гліб Слонечкович, Вятслав Дмитровський, Стецько й Ходко Лоевичі та ін. Поруч бачимо і представників місцевої високої адміністрації, серед них руський староста Отто Пілецький, перемиський і львівський вйти-німці Каптур і Кнефль, львівський «старший містич» Ганко Шварц та ін.

Етимологія поняття *пан* веде до чеської практики суспільних відносин, де цим титулом окреслювали первинно найвищих світських і церковних фео-

далів (*velici pany*, тобто магнати, і *zemske pany*, тобто барони), членів королівської ради (*pany rada krale*), а також хоруговних панів (*korubevni pany*)¹¹. З часом титул поширюється і на менших рицарів (*pany vetši... menši*), навіть на членів міських рад, поступово перетворюючись на поштивне звернення чи поштивий додаток до імені будь-якої особи, значнішої від простолюдина. Зокрема, у чеському перекладі «Швабського права» (середина XV століття) ієрархічні щаблі шляхти виглядають так: «Король носить перший [щит], духовні княжата другий, світські княжата третій, незалежні пани четвертий, середні незалежні пани п'ятий, служебні пани шостий, незалежні прості люди сьомий»¹².

Слід гадати, титул міг перейти на українські терени просто із самої Чехії, інтенсивні стосунки якої з Галицькою Руссю простежуються від кінця XIII століття (від правління Вацлава II)¹³. На користь цього припущення свідчать згадані грамоти князя Льва I Даниловича (збереглося 13 таких грамот, написаних руською мовою; чотири з них здаються безсумнівно автентичними¹⁴). Така гіпотеза має право на існування ще й тому, що актові традиції Галицько-Волинського князівства склалися насамперед під впливом чеського документа (це питання достатньо висвітлено у низці робіт як українських, так і чеських дослідників¹⁵, тому немає потреби спинятися на ньому докладніше). Щодо україномовних листів-привілеїв польських королів, адресованих на Русь, то вони виходили з особливої канцелярії «для Русі», створеної за Казимира III й укомплектованої писарями з Галичини, тоді як у самій Польщі в тогочасних актах вживали (аж до середини XVI століття) лише латину.

Простежуючи поширення титулу *пан* на території Великого князівства

43. Невідомий волинський пан.
Портрет другої чверти XVII століття

Литовського, можна відзначити, що у XIV столітті в документах Вітовта його до конкретних осіб ще не застосовували, хоча у вислові *пани рада*, можливо, він уже фіксується*. Масове поширення цього поняття пов'язане, на мою думку, з діяльністю канцелярії князя Свидригайла, надто під час його волинського княжіння (1440–1452), коли традиції галицько-волинського документа було перенесено на Волинь, а звідти – на решту території Великого князівства. Цьому могло сприяти і найближче оточення Свидригайла, у якому ми бачимо чимало вихідців з Галичини, де він тривалий час тримав Коломиїську й Жидачівську волості та Городок під Львовом¹⁷. У всіх привілеях, що їх видав Свидригайло за доби династичних воєн і волинського княжіння, тобто між 1433 і 1452 роками¹⁸, прикінцева частина містить переліки свідків. Це, як правило, придворні Свидригайла – члени князівської ради (канцлер, маршалок, підскарбій тощо) або знатні персони з

його найближчого оточення. До їхніх імен у всіх без винятку випадках додано титули *князь* чи *пан*¹⁹.

Від сеєрєдини XV століття титул *пан* входить у широкий ужиток і до інших волинських актів, виданих уже не зі Свидригайлової, а з приватних князівських канцелярій. Прикметно, що семантика його ширшає. *Пани* – це вже не тільки найзначніші особи, близькі до зверхника, а й бояри-васали та придворні волинських князів. Скажімо, в купчих 1458 і 1463 років, складених в Острозі, *панам* названо ряд бояр князів Острозьких і Чорторійських, а також їхніх придворних: маршалків і воєвод²⁰. Загалом від другої половини XV століття імена майже всіх (окрім міщан), кого згадано у волинських актах як дійових осіб чи свідків, зазвичай супроводжує титул *пан* – незалежно від майнової диференціації²¹. Зокрема, *панам* зветься і такі малозаможні зем'яни, як Страшки, Сироп'ятичі, Мжачичі, Смолчичі, Прибитковичі, Цідиловичі, Бряни, Улезловичі та ін. Із Київщини приватних актів XV століття майже не збереглося. У Свидригайлових привілеях, писаних у Києві, свідки-кияни виступають із титулом *пан*²². Повних текстів листів-привілеїв князів Олельковичів дійшло до нашого часу дуже мало. Втім, ті нечисленні з-поміж них, якими можуть оперувати дослідники, показують, що і тут термін *пан* неодмінно вживають, і то нерідко у властивому для Київської землі контексті: «дали єсмо село Жердеву боярину нашому пану Андрею Морозови...»²³. Таке можна сказати і про акти замкових канцелярій

* Пор., наприклад, у привілеї Вітовта 1383 року Василеві Карачовському. Більшість дослідників кваліфікують її як фальсифікат. Зокрема, М. К. Любавський уважав за одну з головних ознак неавтентичности грамоти саме вживання в ній поняття «пани рада». Проте І. І. Лаппо та Михайло Грушевський визнавали цей суперечливий акт за справжній¹⁶.

Київщини, наприклад Житомира, де 1458 року було складено ув'язного листа на користь «пана [Сенька] Скіпоря» за участю трьох свідків: *пана* Ворони, *пана* Волчка Александровича й *пана* Володка²⁴.

Дещо повільніше поширюється титул *пан* на білоруських і литовських теренах Великого князівства, де його довгий час пов'язували з прошарком найвищої знаті. Перш за все він став невилучним складником імен високопосадовців, які

входили до складу ради великого князя. За показовий приклад тут може правити курйозне написання імені київського воєводи Мартина Гаштольда у подорожніх нотатках італійського дипломата Амброджо Контарині: описуючи свій візит до Києва 1482 року, той згадує, що приймав його тут «*Pan martin* [тобто «пан Мартин». – Н. Я.], *Pollaco catolico*»²⁵. Однак із часом і в Литві, й у Білорусі, як уже знаємо, цей титул почали застосовувати ширше.

Персоналії та кількісний склад прошарку панів на Волині у першій половині XVI століття

За якою ж ознакою сучасники від-різняли простих зем'ян від *панів*, якщо ті не входили ні до великокняжої ради, ні до «хоруговної» верхівки? Прямої відповіді в джерелах на це запитання немає. Отже, залишається проаналізувати поіменний склад панів, шукаючи пояснення в персоналіях самих представників цього прошарку. Першу можливість для порівняльно-персонального аналізу надає перепис литовсько-руського війська 1528 року, який ми використали вже не раз, адже саме він зафіксував імовірно близький до повного кількісний склад бояр-шляхти. Поіменний перелік згаданих у ньому осіб (крім князів) із зазначенням кількості виставлених на перепис збройних вершників* наведено у табл. 10¹. Прізвища осіб, позначених у переписі титулом *пан*, у таблиці виділено.

Слід зауважити, що з незрозумілих причин цей титул не було додано до імен представників семи родів, які в інших актах того часу незмінно виступають як *пани* (у таблиці ці імена виділено нарівні з іншими)**.

При складанні військових реєстрів якась частина бояр-шляхти з тих чи тих індивідуальних причин (через хворобу, виконання урядових доручень тощо) на перепис не з'являлася і, відповідно, до списків не потрапляла. Тому до нашої таблиці, окрім даних

перепису, залучено матеріали ревізії господарських замків Волині (Луцька, Володимира та Кременця), проведеної 1545 року, коли великокнязівські ревізори зафіксували стародавні повинності зем'ян з ремонту і зміцнення фортифікаційних укріплень цих замків². Імена панів і бояр, не згаданих у переписі, але зафіксованих у ревізії (таких 60), подано у таблиці із позначкою: *ревізія* (прізвища осіб із титулом *пан* тут, як і повище, виділено). Нарешті, зірочкою позначено тих, кого в переписі названо, а в ревізії вже не згадано: вигасли або, збіднівши, прийняли князівський протекторат, відтак не виступали самостійно (таких родин 25).

Аби уникнути можливих різнотлумачень у звучанні прізвищ-прізвищ (як Ласко, Єлець, Дутий, Желізко та ін.), усі іменування подано в називному відмінку однини чоловічого роду.

Отже, як видно з таблиці, з 217 волинських зем'янських родів, згаданих у переписі русько-литовського війська 1528 року і ревізії 1545 року, пріоритет вищості мали 62 (28,6%), тобто понад чверть. Безсумнівно, вирішальною ознакою, за якою ця вищість визначалася,

* Одного вершника виставляли з восьми служб, що дорівнювало десь 24 димам (див. розділ II).

** А саме: Вільгорські, Волчки, Єловицькі, Жоравницькі, Мушати, Сенютічі, Цатічі.

Таблиця 10

Поіменний склад панів і бояр-шляхти Волині
(за даними перепису литовсько-руського війська 1528 року та ревізії
волинських замків 1545 року)

Іменування	Кількість членів роду* і загальна кількість виставлених ними на перепис вершників	Іменування	Кількість членів роду* і загальна кількість виставлених ними на перепис вершників
Андрузький	3 особи/ 3 вершники	Ворищський	ревізія
Бабинський	1/9	Ворона [Боратинський]	1/1
Баєвський	2/4	*Воропаєвич	1/1
Балабан	ревізія	*Ворсицький	1/1
Батковський	1/2	*Воходовський	1/1
Береженський	1/2	*Гиравчич	1/сам особисто
Бережецький	2/2,5	Голенка	ревізія
Берестовицький	ревізія	Головинський	ревізія
Берестський	1/1	Горздвинський	1/1
Битенський	ревізія	Гостський	2/10
Біликович		Гулевич	9/18
[Свищовський]	1/2	Гуляницький	4/4
Білокриницький	1/1	Гурко Омелянський	1/2
Білостоцький	4/4	Гутор [Рогачовський]	1/1
Бобицький	2/2	Гучовський	ревізія
*Бобрович	1/1	Дедеркал	3/3
Боговитин	3/43	Дениско (Мокосій Д.)	1/3
Богушевич	ревізія	Дешкович	
Бокій [Печихвостський]	ревізія	[Павловицький]	1/3
Болбас [Ростоцький]	1/1	Джуса	4/10
Борейко [Кнерутський]	ревізія	Дривинський	1/4
Борисковський	ревізія	Дутий	ревізія
Борсук	ревізія	Дьоготь	3/самі особисто
*Боруховський	1/1	*Єлець	1/1
Бран (Бранський)	1/1	Єловицький	2/10
Бронницький	ревізія	Єлович	3/6
*Бубновський	1/2	Єнич	1/1
Василевич [Стрив'язький]	1/3	Жабокрицький	2/2
Вербський	ревізія	*Желізко	1/1
Верховський	1/1	Жоравницький	
Вигура	1/1	(Барсан Ж.)	2/5
Витонізький (Оношко В.)	1/2	*Жук	1/1
Вільгорський	2/4	Жуковецький	ревізія
Вільгощський		Загоровський	1/5
(Вільгоцький)	ревізія	Зарецький (Бокій З.)	1/1
Владика	2/2	Збранний	1/1
*Войнович	1/1	Зик Князький	1/1
*Войницький	1/1	Зозулька	ревізія
Войсецький	1/1	Золочівський	ревізія
Волковийович	3/самі особисто	Зубович	2/2
Волковський	ревізія	Іваницький	2/2
Волох (Волошин, Улашин)	ревізія	Ісерницький (?)	1/1
Волчко [Жасковський]	2/7	Каліш	1/1
		Калусовський	1/2
		Карабан	ревізія

Іменування	Кількість членів роду* і загальна кількість виставлених ними на перепис вершників	Іменування	Кількість членів роду* і загальна кількість виставлених ними на перепис вершників
Кисіль	1/2	Медвідь Залеський	ревізія
Кишка	ревізія	Мелешко	ревізія
Кірдей	4/11	Минкович	3/1
*Клевецький	1/1	Мишка	3/6
Клюський	1/1	Мишковський	
Княгининський	3/3	(Миськовський)	ревізія
Козинський	4/17	Мокренський	ревізія
Коїленський		Монтовт	1/4
(Сачкович К.)	1/3	Мощеницький	ревізія
Колмовський	1/4	Мунчинський	ревізія
Колпитовський	1/1	Мушата [Охлоповський]	1/3
*Колтунич	1/1	Непитущий	ревізія
Колущинський	ревізія	Несвіцький	1/1
Коптевич (Копоть?		Новоселицький	ревізія
Копець?)	1/1	Образцов	ревізія
Коритенський	1/1	Обух [Воцатинський]	1/1
Корницький (Єнич К.)	ревізія	Овлучимський	ревізія
Короваївський	ревізія	Оздовський	2/3
Коровай [Селецький]	2/2	Окорський	1/1
Костюшко		Олехнович (Цатич?)	1/1
[Хоболтовський]	2/2	Олізаровський	1/1
Котович	3/6	Опарипеський	1/2
*Котовський	1/1	Оранський (Война О.)	4/3
Котюженський	ревізія	Остріївський	
Кошка [Жоравинський]	1/1	(Зенькович О.)	1/3
*Кошовський	1/1	Охремович	1/2
Краєвський	1/2	Ощовський	1/5
Красноселицький	1/1	Павлович	1/2
Красовський	1/1	Патрикій	
Кривицький	ревізія	[Курозвонський]	3/4
*Крупецький	1/1	Перекладовський	ревізія
Крупський	ревізія	Петрович	ревізія
Кутровський	1/1	Подгаєцький	ревізія
Кухмистрович		*Подоський	1/0,5(!)
[Дорогостайський]	ревізія	Польський (Полжицький)	ревізія
Лабунський	ревізія	*Полукнязевич	2/2
Ласко	1/1	Порванецький	2/2
Ледуховський	1/1	Посник [Угровецький]	1/1
Лешницький	1/3	Посяговецький	1/3
Линевський	1/3	Прежовський	2/1
Лисовський	1/1	Привередовський	2/1
Літинський	1/1	Промчейко	3/4
*Лопотко	1/1	Пруський	1/1
Лосятинський	2/2	Пугачевич	2/3
Людвиський	1/1	Пузовський	2/3
Ляховський	1/2	*Путошинський	1/1
Марковський	ревізія	Радзивил	ревізія

Іменування	Кількість членів роду * і загальна кількість виставлених ними на перепис вершників	Іменування	Кількість членів роду * і загальна кількість виставлених ними на перепис вершників
Радовицький	2/2	Угриновський	<i>ревізія</i>
Ржищовський	1/1	Хмара [Миловшський]	2/2
Рогозинський	1/2	Ходкевич	<i>ревізія</i>
Рудецький	1/2	Хом'як [Смордовський]	1/2
Русин [Берестецький]	1/2	Хребтович	
Самчинський	<i>ревізія</i>	[Богуринський]	1/3
Свинюський	1/4	Хрінницький	1/4
*Святоша	1/1	Цатич	2/6
Семашко	4/23	Чаплич [Шпановський]	3/15
Сенюта	2/5	Чаруковський	2/2
Сербин	1/4	Чернівський	<i>ревізія</i>
Сироп'ятович	2/3	Чижевич Тушебинський	<i>ревізія</i>
*Скіпор	1/1	Чолганський	<i>ревізія</i>
Скленський	2/3	Чуват [Туличовський]	1/1
Сковородка	<i>ревізія</i>	Шелвовський	2/1
Смиковський	2/2	Шпаковський	<i>ревізія</i>
Солтан [Бутятицький]	<i>ревізія</i>	Юшковський	1/1
Ставецький (Шишка С.)	1/1	Яковицький	2/2
Стадницький	2/1	*Якубович	1/2
Страшко	<i>ревізія</i>	Янковський	<i>ревізія</i>
*Суморок	1/1	Янчинський	2/3
Твердинський	<i>ревізія</i>	Ярмолинський	<i>ревізія</i>
Толмач	1/1	Ясениницький	
Турчинович	1/1	(Война Я.)	3/3

* Усіх членів роду, згаданих у переписі, об'єднано під основним родовим іменуванням незалежно від того, як їх названо в самому документі. Наприклад, саме так зведено разом Гулевичів, які в переписі виступають як Гулевичі, Затурецькі, Зброховичі, Воютинські, Радошинські та Дрозденські, хоча йдеться про тісно пов'язаний внутрішніми зв'язками рід. Там, де розщеплення роду можна вважати остаточною (як для Кірдеєвичів на Кірдеїв, Джусів, Гостських та ін.), іменування подані окремо.

було майнове становище. Адже коли загальна кількість вершників, що їх виставляло боярство-шляхта Волині, дорівнювала 468, то згаданій групі належало 302 коней, тобто більш як половина. І справді, якщо серед рядового зем'янства абсолютна більшість ставила на перепис по одному вершнику, тобто володіла 8 службами, то серед панів таких випадків, як видно з таблиці, було значно менше. Однак той факт, що і з-поміж них є 19 малоземельних родин (а це майже третина панів), власників 8-

16 служб, свідчить, що майнова ознака не була єдиним критерієм ієрархічної вищості. Здається, не менш важливим чинником була родовитість, тобто давність і значущість роду, яка висувала його членів, хай і збіднілих, на почесне місце. На жаль, документальні докази родовитості можна віднайти зазвичай тільки для заможних боярських родин.

Звернімося до найбагатшого, як видно з даних перепису, волинського панства, серед якого: *Боговитини* (43 коні = 344 служби = близько 1032 ди-

мів), *Гостські* (10 коней = 80 служб = 240 димів), *Гулевичі* (18 коней = 144 служби = 432 дими), *Джуси* (10 коней = 80 служб = 240 димів), *Єловицькі* (10 коней = 80 служб = 240 димів), *Кірдеї* (11 коней = 88 служб = 264 дими), *Козинські* (17 коней = 136 служб = 408 димів), *Семашки* (23 коні = 184 служби = 552 дими) і *Чапличі* (15 коней = 120 служб = 360 димів). Коріння цих родів простежується від середини – другої половини XIV століття, коли на Галичині та Волині помітнішою стала кількість актових писемних джерел, де могли бути зафіксовані землевласники не найвищого рангу. Той факт, що вони вже тоді виступають у документах як значні особи, отримувачі тих чи тих пільг од нових влад, дає змогу виводити їхне родове коріння ще з глибших часів – Галицько-Волинського князівства, де мало скластися високе соціальне становище їхніх батьків і дідів. З огляду на це, прикметно, що предки більшості представників цієї групи найпотужніших панів Волині мали землеволодіння не лише у Волинській землі в її межах XV–XVI століть, а й у Галицько-Волинській Русі в давньому розумінні. Адже недаремно пік розвитку волинського боярства XIV століття припадав, за спостереженням Михайла Грушевського, на 30–40-ві роки, коли з кінцем династії Данила Галицького й вокняжінням Болеслава Тройденевича, якого обрали бояри, навіть столицю Галицько-Волинського князівства було перенесено до Володимира³.

Долі тих дев'яти родів увиразнюють поступове розгалужування та подроблення, якого закономірно зазнавало старе галицько-волинське боярство. Адже насправді перед нами не дев'ять, а лише п'ять родів: *Боговитини*, *Гулевичі*, *Єловицькі*, *Семашки* й *Кірдеї*. Відгалуженням Кірдеїв є *Гостські*, *Джуси*, *Козинські*, *Чапличі*.

Кірдеї виводили своє походження від одного з перекопських царків (Тарковича?), стоячи вже в середині XIV століття високо серед галицького боярства⁴. За геральдичною легендою, 1377 року рицар Кірдей від Людвіга Угорського з Анжуйської династії отримав за воєнну звитягу герб із трьома білими ліліями на блакитному полі (герб «Кірдея»)⁵. На думку такого авторитетного знавця шляхетських генеалогій, як Адам Бонецький, лілії могли додати до старого руського печаткового знака, який згодом зник зі щита⁶. На зламі XIV–XV століть рід Кірдеїв розгалужується на галицьку, подільську й волинсько-холмську лінії⁷. Не зупиняючись на двох перших, із яких вийшло кілька яскравих постатей українського середньовіччя, як-от Грицько з Помор'я, львівський каштелян (1434–1439) і подільський воєвода (1439–1462), чи Ян-Саїд (близько 1490 – після 1557), придворний знаменитої Роксоліани, якого вивезли дитиною в турецький полон і виховали серед яничарів⁸, звернімося до історії волинсько-холмської лінії. Вона на початку XV століття, своєю чергою, розділилася на кілька пагонів, які перетворилися на самостійні роди, об'єднані спільним гербом «Кірдея», зокрема *Кірдеї Ланевичі*, *Шиловичі*, *Кірдеї Мильські*, *Кірдеї Мнішинські*, *Джуси* й *Джуси Ляховські*, *Гостські*, *Чапличі*, *Козинські*, *Вільгорські*. Поступове дроблення волинських родів, що пов'язували своє походження з галицьким боярином-рицарем Кірдеєм, зображено на схемі II.

Як видно зі схеми, не всі гілки роду реконструюються вповні. Приміром, якщо говорити про родоначальника Кірдеїв Мильських і Кірдеїв Мнішинських, господарського дворянина, згодом пінського старосту⁹ *Петра Кірдеєвича*, який виставляв на перепис 1528 року разом з матір'ю (?) та двома

братами 11 коней¹⁰, то неясно, чиїм нащадком він був: Петрашка Ланевича Кірдеєвича, маршалка і наближеного Свидригайла (1436–1452)¹¹, чи Васька Кірдеєвича, згаданого 1388 року в Луцьку серед бояр-поручників перед Владиславом-Ягайлом¹². Сам Петро Кірдеєвич належав до хоруговних панів Великого князівства середини XVI століття, а в першій половині 60-х років він посідав придворний уряд господарського маршалка¹³. Його сини *Іван* і *Олізар*, котрі, власне, і розділилися на *Мильських* та *Мнішинських*, відігравали помітну роль на Волині. *Олізар*, господарський маршалок (1566–1569), був одним із послів Волинського воєводства на Люблінський сейм 1569 року, де підписував акт унії¹⁴. Саме він іменувався Кірдеєм Мильським (за поселенням Мильськ Луцького повіту), а його молодший брат *Іван*, господарський дворянин¹⁵, звався Кірдеєм Мнішинським (за поселенням Мнішин). Загалом у 60–70-х роках XVI століття братам належало щонайменше 16 сіл у Луцькому та Володимирському повітах (окрім Мнішина й Мильська – Баймаки, Воскодави, Верб'яїв, Киселин, Мочулища, Полганів, Сінно та ін.)¹⁶. Окрім цього, до Олізара, одруженого з останньою представницею роду князів Гольшанських Дубровицьких Ганною Юрївною, за поділом князівської спадщини 1558 року відійшли ще й частки у Дубровицькій і Висоцькій волостях¹⁷.

У джерелах прямо не зафіксовано родоначальника Кірдеєвичів Джусів (Чжус) – Джуси Кірдеєвича. Проте через персоналії його синів можна з певністю реконструювати не тільки сам факт існування такої особи, але й маєтки, належні Джусі на Волині. Наприклад, *Ванько Кірдеєвич*, «син Джусин із Квасилова», холмський каштелян у 40–70-х роках XV століття, ініціатор перекладу Віслицького Статуту руською мовою¹⁸, 1470 року віддає за тисячу

45. Герб «Кірдея»

кіп грошів князеві Семену Збараському свою «отчину й дідину»: Квасилів, Корнин, Колодне, Бережани, Басів Кут, Став, Славне, Растів (Арестів), Ляхово, Почапи й Новгородчичі Луцького повіту²⁰. *Олехно Джусич*, племінник («братанич») Ванька, своєю «отчиною і дідиною» називав, окрім перерахованих, Конюхи, Озеряни й Рапотів цього ж повіту²¹. Нарешті, як свідчить дільчий запис Ванька й Олехна (1478), до їхньої «дідичної отчизни» належали також Бочаниця, Волоктовичі, Кобаків, Садки, Сіяний Гай і Тесів (також там)²².

¹⁸ Джуса, ймовірно, означає те саме, що й *джура*¹⁸, тобто є ім'ям-прізвищем. Прізвисько, як і так звані некалендарні імена, про які більше буде сказано далі, часто служило основою прізвищ і вказувало на родоначальника конкретного родинного відгалуження.

²² Про нього залишилося цікаве свідчення, яке наводить Йозеф Первольф: «Латині невміше, але літеру руску добре чтяше»¹⁹.

Серед синів Джуси Кірдеєвича вирізнявся поважністю згаданий Ванько Кірдеєвич Джусич з Квасилова, – про це свідчить бодай те, що він мав печатку червоноговоску²³ (якоговживали для печаток правителя й лише за спеціальним привілеєм – для печаток найбільших князів і панів, як-от Острозькі чи Гаштольди)*. З-поміж братів Ванька згадують: Єсифа Джусу, якому Свидригайло 1429 року потвердив під заклад 300 кіп грошів село Басово (Басів Кут); Андрія Джусича, Свидригайлового маршалка 1433 року; Юрія, якого тогочасні документи безпосередньо не фіксують, а ім'я реконструюють тільки з імені по батькові його сина – Олехна Юрійовича²⁵. З іменем Олехна пов'язано запис до Пом'яника Києво-Печерського монастиря кінця XV – початку XVI століття про «род пана Джуси Александра з Волини»²⁶; на жаль, синодик починається іменем самого Олехна (Олександра), а далі містить тільки п'ять імен, очевидно, дітей, які померли неповнолітніми. Трьох дорослих синів Олехна (Ігната, Богдана й Івашка) вперше згадано 1507-го як невдалих претендентів на маєтки, що їх продав 1470 року Ванько Кірдеєвич Джусич князю Семенові Збаразькому²⁷. В переписі 1528 року як тих, хто виставив 10 коней²⁸, зафіксовано Івана «Дчусу», вдову Ігната й синів Богдана. Нарешті, з-поміж онуків Олехна Юрійовича найпомітнішою особою був Михайло Гнатович, господарський дворянин 1564 року, луцький ґродський суддя (1566–1568), який 1571 року отримав королівський привілей на ігуменство в Дерманському монастирі (1575-го князь Костянтин Острозький примусом передав цей монастир друкареві Івану Федорову)²⁹.

Неясно, чиїм сином був Олехнів двоюрідний брат (?) Михайло Ляховський, який іменувався від села Ляхів; його згадано як свідка в дільчому

акті братів Сангушків 1475 року³⁰ (належність Ляховських до роду Джус засвідчив Радзимінський³¹). Його син Сенько Ляховський на перепис 1528 року виставив лише двоє коней (див. табл. 10), отже, як бачимо, вельми можливим його назвати важко. Проте сама належність до роду Кірдеєвичів забезпечувала, мабуть, і відповідний суспільний щабель, і титул пана. Не менш прикметно, зважаючи на незаможність Сенька, що його дружиною була князівна Софія Федорівна Порицька (Збаразька), сестра Олександра, родоначальника лінії князів Порицьких³².

Так само, як і в випадку з Джусами, акти не фіксують Чаплі Кірдеєвича, засновника роду Чапличів Шпановських. Першими згаданими документально представниками цього роду є сини Чаплича: Андрій – учасник майнової угоди 1436 року з іншими Кірдеєвичами (Петрашком Ланевичем і Сеньком Гостським)³³; Федько, котрий вислужив у Свидригайла село Глупонин (а «отчина його – Русивль»)³⁴; Єсько (Єнко, Яцько, Янко)³⁵ – отримувач данини Казимира IV середини XV століття на село Росошів з присілком Бронниками Луцького повіту³⁶. Окрім Росошова, Єскові як отчина належало село Гільча (Голче), що його він 1466 року віддав князю Іванові Острозькому в обмін на Межиріч, визнаючи над собою протекцію князя й зобов'язуючись до васальної служби³⁷. Слід зауважити, що спадковими васалами дому Острозьких Чапличі не стали: 1487 року князі Михайло та Костянтин Івановичі Острозькі, потверджуючи двом зятям Тетяни Чапличової, вдови Єська, право

* Про червоний віск на печатці Острозьких див. повище. З-поміж Гаштольдів першим отримав право печататися червоним воском віленський воєвода й канцлер Великого князівства Литовського Ольбрахт Мартинович Гаштольд 1522 року²⁴.

володіти Межирічем в обмін на службу, нагадують, що сам «пан Єнко Чаплич поїхал от отца нашего проч»³⁸, тобто розірвав васальну угоду.

Серед надань Казимира IV (середина XV століття) епізодично фіксується «*Бровко, Єскин син*», за котрим закріплено ті самі маєтки, що й за батьком³⁹, однак жодної пізнішої згадки про нього немає. Тож продовжувачами роду стали сини Андрія Чаплича – *Микита, Митько* та *Івашко*, які 1494 року зробили невдалу спробу повернути собі маєтки своїх дядьків Єська й Федька, сперечаючись зі князями Острозькими за села Гільчу, Глупонин і Русивль⁴⁰. Нащадки Микити, Митька та Івашка, не раз згадувані у волинських актах початку XVI століття, виставили загалом на перепис 1528 року 15 коней: *Василь Микитович*, господарський дворянин, – 10, *Петро й Кад'ян Івановичі* – 5 (ще один їхній брат *Грицько Іванович*, котрого згадано 1514 року як свідка в Острозі, очевидно, на тоді вже помер)⁴¹.

Від середини XVI століття сини Івашка Андрійовича за одним зі своїх головних маєтків (село Шпанів Луцького повіту) починають іменуватися *Чапличами Шпановськими*. Особливо помітну роль на Волині тоді відігравали уже згаданий *Петро Іванович*, «суддя повіту Луцького» 1555 року, та його син *Іван Петрович*, луцький війський 1566–1585 років⁴², який досягнув сенаторського посту (1585–1607) київського каштеляна⁴³. Із-поміж синів Кад'яна *Федір Кад'янович* як «чоловік фамілії в землі Волинській старожитної... к тому в праві посполитім добре умітний і годний»⁴⁴ посідав у 1581–1602 роках виборний уряд луцького земського судді. На другу половину XVI століття трьом братам Чапличам (Федору, Івану та Григорію) належало на Волині щонайменше 26 поселень, зокрема Шпанів, Олексин, Зожів, Милостів,

Шупків, Милятин, Пашів та ін.⁴⁵. Прикметно, що майже стільки ж населених пунктів залишається в руках Чапличів і в XVII столітті: за даними подимного тарифу 1629 року, вони володіли 24 поселеннями в Луцькому та Володимирському повітах загалом на 865 димів⁴⁶. Окрім цього, напередодні Хмельниччини Чапличам належало ще 11 поселень на Київщині (193 дими)⁴⁷.

Деяко схожою є еволюція родини Кірдеєвичів Гостських (згодом Гойських), які в другій половині XVI – на початку XVII століття набули більшого впливу, ніж століттям раніше. Першим документально засвідченим представником цього роду є *Сенько Гостський*, 1436 року згаданий у майновій угоді з іншими Кірдеєвичами – *Петрашком Ланевичем* і *Андрієм Чапличем*⁴⁸. Імені його батька, який мав би жити наприкінці XIV – на початку XV століття, не збереглося. Проте запис у Пом'янику Києво-Печерського монастиря про поминання членів роду *Богдана Сеньковича*, сина *Сенька Гостського*, розпочинається з *Гаврила*⁴⁹. Це дає змогу виводити генеалогічну схему роду саме з *Гаврила Кірдеєвича*, сином чи онуком якого, найімовірніше, і був *Сенько Гостський*. *Богдана Сеньковича*, сина *Сенька*, вперше згадано 1483 року як свідка в *Ровному*⁵⁰. В 1488–1507 роках він був луцьким ключником; мав якийсь стосунок до великокнязівського двору, серед іншого посідаючи титулярний придворний уряд господарського підчашого⁵¹. Троє синів *Богдана Сеньковича* служили господарськими дворянами. Про старшого з-поміж них, *Івашка*, згадано 1506 року⁵²; невдовзі, очевидно, він помер, бо далі акти фіксують лише *Василя Богдановича*, власника *Почаєва* (помер перед 1537-м), і *Олександра Богдановича*, який 1509 року отримав від *Зигмунта I Старого* село *Бабичі* на *Мозирщині* (помер 1510-го)⁵³. Тож на перепис 1528 року

10 коней виставили Василь Богданович та Івашків син Богдан⁵⁴.

У середині – другій половині XVI століття рід продовжують сини Василя й Івана – *Гаврило та Ярофій Васильовичі і Роман Іванович*. Зокрема, впливове становище посідав Ярофій Гостський, котрий протягом 1580 року був луцьким земським суддею (похований у січні 1581-го)⁵⁵. З його заповіту й деяких тогочасних актів можна з'ясувати, які маєтки належали братам, а по смерті бездітного Ярофія перейшли до його небожів, Романових дітей *Гаврила та Ярофія*. Це, зокрема, міста Гоща та Почаїв, села Савчичі, Сенів, Андрусів, Звірів, Крупа, Дворець, Рясники, Микулин, Котів, Жабокрики, Перенятин, Волиця, Бошарівка, Радохівка, Орля, Бережці, Ледухів, Ридомль, Кнерут, Устечко та Блудів у Кременецькому й Луцькому повітах⁵⁶.

Гаврило Романович і його син *Роман Гаврилович*, володимирський староста 1626–1635 років, останній із чоловіків роду Гойських, були почергово київськими каштелянами у 1621–1631 та 1632–1634 роках (Гаврило помер 1632-го, а Роман Гаврилович – 1635-го⁵⁷). Роман Гойський не залишив нащадків, тож останньою представницею роду була його сестра Раїна Гаврилівна Соломерецька, яка відписала чималу частину величезної спадщини Гойських (за тарифом подимного 1629 року на Волині їм належало 2567 димів⁵⁸) дочкам, одна з яких, Доміцелла, була дружиною князя Миколая Четвертенського⁵⁹.

Неясна ситуація з корінням ще однієї гілки Кірдеєвичів – Козинських (див. схему II), власницьке йменування яких походить від села Козина Кременецького повіту. Пряму згадку про це село як належне Козинським датовано 1538 роком, коли Зигмунт I Старий надав їм право осадити тут місто⁶⁰. Однак іменування «Козинський» з'являється в актах із 1494-го⁶¹, засвідчуючи

власницьку належність Козина принаймні з середини XV століття. Перша зафіксована в актах особа з цього роду – волинський хорунжий «часів Казимира й Александра»⁶² *Гринько Козинський*. П'ятеро синів Гринька не вирізнялися заможністю, про що заявляють самі, прохаючи 1516 року у великого князя село Огавчичі під Луцьком, бо «их брати пять, а отчизну убогую мають»⁶³. Із-поміж братів Гриньковичів *Гаврило* загинув у битві під Сокалем 1519 року, двоє (*Олехно* і *Тихно*) були господарськими дворянами, їх не раз згадано в актах першої чверти XVI століття⁶⁴. Нарешті, ще один Гриньків син, *Сенько Григорович*, також господарський дворянин, протягом 1492–1504 років нібито виконував обов'язки київського городничого, завершивши опрацювання Київського замку, що його зруйнував Менглі Герай⁶⁵. Брати Козинські, як видно з перепису 1528 року, спільно виставляли 17 коней⁶⁶. За матеріалами ревізії волинських замків 1545 року можна встановити маєтки, належні їм у першій половині – середині XVI століття: Козин, Осьмиговичі, Столмахів, Ватин, Пруси, Борисковичі й Іванне (більшість із цих поселень уже натовді було поділено між багатьма співвласниками)⁶⁷.

Серед представників третього відомого з джерел покоління Козинських поважне місце серед волинської шляхти належало *Михайлові Тихновичу*, синові Тихна Григоровича та князівни Ганни Козечанки⁶⁸. Доречі, сам він також був одружений із сестрою останнього представника князів Гольшанських Дубровицьких Семена Юрійовича. По смерті Михайла його вдова, княгиня Марія Юріївна, пішла за щойно прибулого на Волинь князя Андрея Курбського, а її та Михайлова донька Варвара першим шлюбом була за князем Миколаєм Ярославичем, а другим – за князем Юрієм Андрійовичем Зба-

разьким⁶⁹. У 1553–1568 роках ми бачимо Михайла Тихновича на урядах володимирського підстарости та городничого⁷⁰, тобто на службі тодішнього володимирського старости князя Костянтина Острозького. Із запровадженням на Волині уряду волинського (попервах луцького) каштеляна Михайло Козинський за протекції Острозького стає першим носієм нового уряду; на цьому посту він лишався до кінця життя – упродовж 1566–1568 років⁷¹.

Решта двоюрідних братів Михайла (див. схему II), як і їхні нащадки в наступному поколінні, в житті Волині важили мало, поступово здрібнівши до розряду незаможної шляхти. Приміром, за даними тарифу подимного 1629 року, шестеро осіб роду Козинських мали лише 114 димів у шести селах Луцького повіту⁷².

До Кірдеїв належала ще одна потужна й знатна родина на Волині – Шиловичі, вигаслі наприкінці XV століття. Досить сказати, що *Гаврило Шило Кірдеєвич* був серед найближчих радних Свидригайла ще від часів його великого княжіння. Гаврилів син *Олізар (Федько) Шилович* (помер близько 1486-го) – теж один із наближених Свидригайла, по смерті якого посів уряд володимирського намісника (1461–1486), – був маршалком Волинської землі (від 1463 року) та луцьким намісником (1480–1486)⁷³ великого князя на Волині. Щоби усвідомити вагомість родини Шиловичів, досить згадати, що син Олізара *Сенько Федькович Олізарович*, останній представник чоловічої лінії Шиловичів Кірдеєвичів (помер близько 1496-го), був одружений із небогою гетьмана Великого князівства Литовського князя Костянтина Івановича Острозького, а його доньку Настасію віддали за князя Януша Сангушка, повторно – за князя Івана Вишневецького⁷⁴.

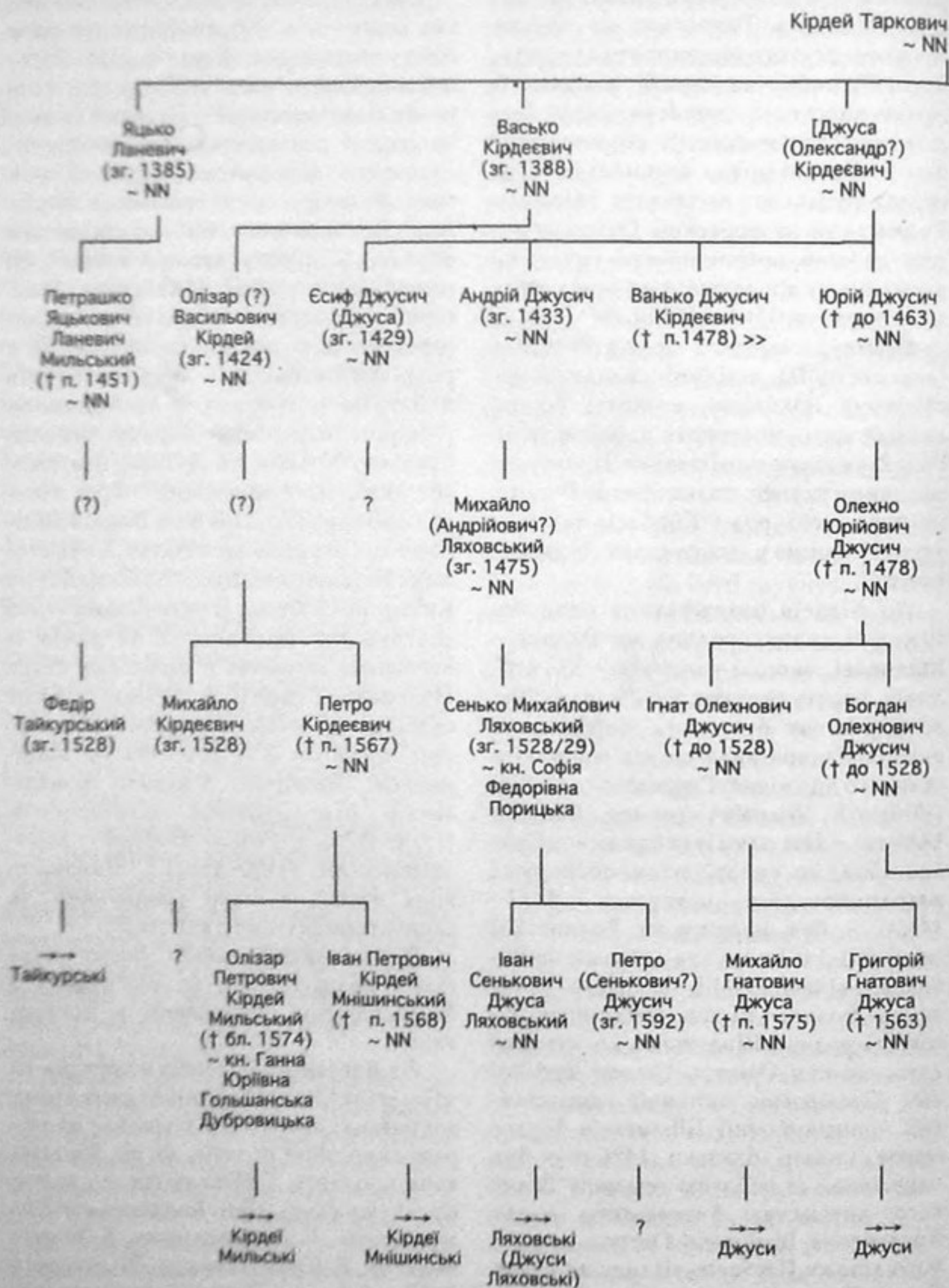
Переглядаючи перелік менш заможних панів (табл. 10), знайдемо ще одну гілку волинських Кірдеїв. Це Вільгорські, чий зв'язок із Кірдеями встановив Радзимінський⁷⁵. Першим із цього роду в документах згадано господарського дворянина *Андрія Юхновича Вільгорського*; спільно з *Федором Вільгорським* він виставляє на перепис 1528 року четверо коней⁷⁶. За матеріалами ревізії 1545 року, Вільгорським належав нібито тільки Вільгор Луцького повіту, за актами 70-х років XVI століття – Вільгор, Дуліби й Завизів (там-таки), а за подимним тарифом 1629 року – Вільгор, Завизів, Симонів, Угольці та Бухарів (загалом 107 димів на 4 власники)⁷⁷. Крім того, за королівською даниною *Вацлав Вільгорський* отримав на початку XVII століття Богдановичі, Крехаїв і Ялминку на Київщині; 1640 року *Петро Вільгорський* сплачує тут подимне за 49 димів із частинних володінь у польських селах Половині, Гудинці й Бежові⁷⁸. Вище службових посад підстарост Вільгорські протягом XVI століття не піднімалися. Приміром, *Михайло Вільгорський* був луцьким підстаростою (1574–1576), а *Роман Львович* – володимирським (1590–1591)⁷⁹. Натомість вони часто служили урядниками чи адвокатами більшого панства⁸⁰.

Переглядати історію інших панських родів Волині, не пов'язаних з Кірдеєвичами, розпочнемо з Боговितिїв.

Рід Боговितिїв (гербів «Корчак» та «Пелікан») – на 1528 рік найзаможніших волинських панів – не розпався на окремі самостійні родини, як рід Кірдеїв, хоча протягом XVI століття від нього відгалужуються лінії *Боговितिїв Козерадзьких*, *Б. Добронизьких*, *Б. Колесницьких*, *Б. Кутенських*, *Б. Шумських* і *Б. Шумбарських*. Перша писемна згадка про рід сягає 1431 року: серед бояр,

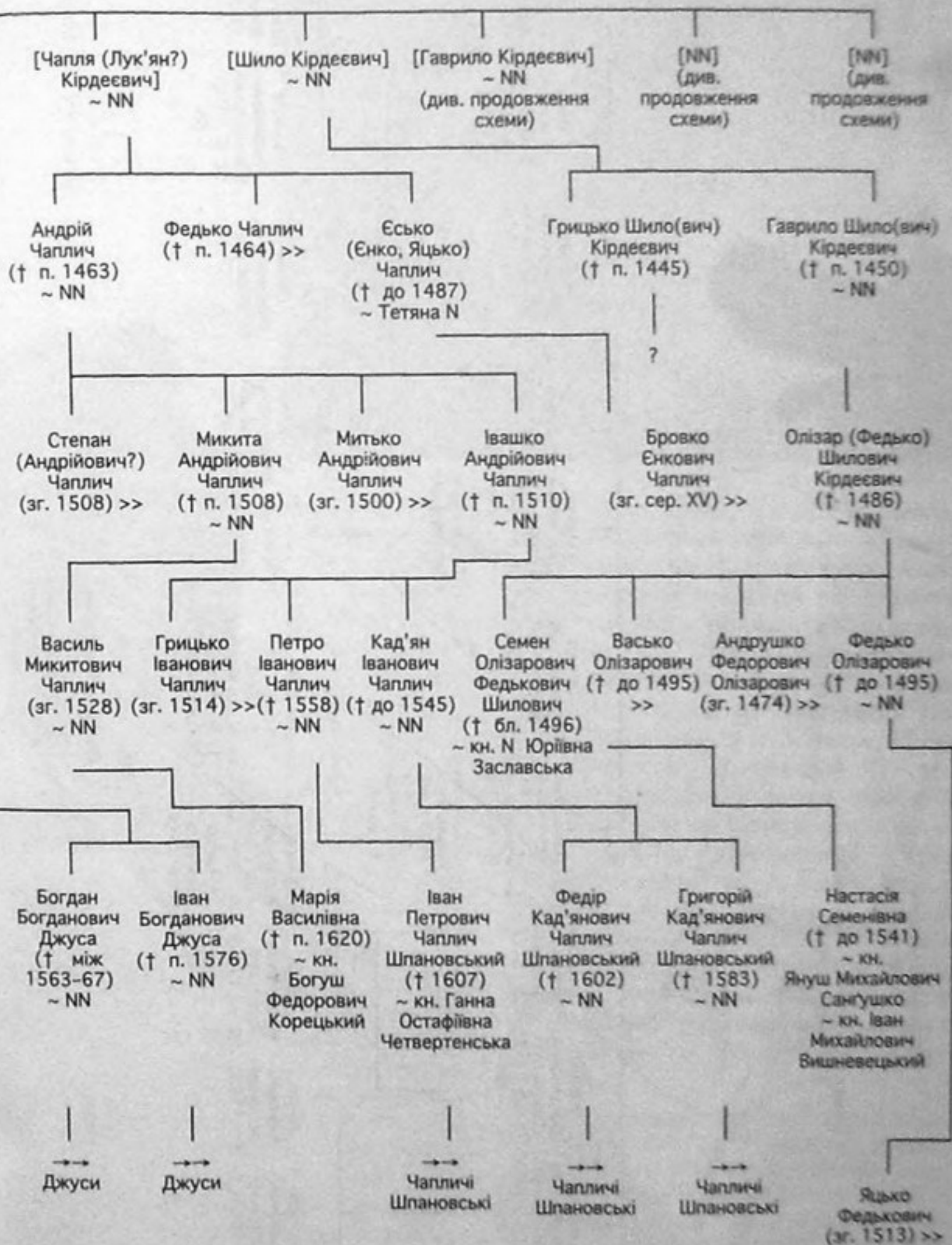
Рід Кірдеєвичів на Волині

* У схемі не показано дочок відповідних осіб, інформація про яких надто неповна й плутана.

(кінець XIV – друга половина XVI ст.)*

(зг. 1377)

46. Рештки
в'їзної вежі
Кременецького
замку.
Сучасне
фото

котрі взяли перед Владиславом Ягайлом поруку за литовських в'язнів, названо *Боговитина*, його згадано і в інших тогочасних актах, зокрема в привілеї середини XV століття від Казимира IV на село Козеради Кременецького повіту⁸¹. Варто зауважити, що в привілеї 1513 року одному з онуків Боговитина – *Богушеві* – на Шумськ, Кордишів, Сураж та ін. potwierджено Вітовтові (!) привілеї його предкам на ці села⁸², а це свідчить про глибоке коріння роду. В переписі 1528 року як волинських землевласників зафіксовано *Богуша (Михайла) Боговитиновича*, члена великокнязівської ради, земського підскарбія, маршалка й писаря Великого князівства Литовського (14 коней), його брата *Івана* (15 коней) і небожа *Боговитина (Якова) Петровича* (14 коней)⁸³. Існує версія про берестейське коріння Боговитинів⁸⁴, де наприкінці XV століття осідає одне з їхніх відгалужень. Утім, здається, є ряд доказів волинського походження цього роду. Адже його найраніші (за «даниною» Вітовта) землеволодіння пов'язано з Кременеччиною (відомо, що такі «данини» українським боярам частіше

були не наданням, а potwierдженням землевласницьких прав при встановленні нових владних структур). Саме тут від другої половини XV століття (тобто відколи з'являються численніші документальні свідчення) зафіксовано більшість їхніх маєтків*, назви яких лягли в основу йменування тих чи тих родинних гілок: Шумськ, Шумбар, Кути тощо. Наприкінці XV століття Боговитинів як свідків найчастіше згадують у приватних актах, складених саме на Кременеччині: у Кременці, Вишневці⁸⁶ та ін. Тут вони заступають урядові посади в системі місцевої ієрархії. Приміром, 1502-го і 1548 року як кременецьких намісників згадано *Льва й Івана Боговитинів*; кременецьким війським, городничим і мостовничим (від 1528-го) був Боговитин

* Так, за даними кінця XV – першої половини XVI століття, із 29 населених пунктів, зафіксованих як власність Боговитинів в Україні, 15 належало до Кременецького, 10 – до Луцького, 2 – до Володимирського повітів, ще 2 (Шурівці та Фоминці, вислуга Льва Боговитиновича від великого князя Александра 1497 року) – це Брацлавщина⁸⁵.

Петрович Шумбарський; кременецьким підкоморієм (1578–1613) – *Адам Боговिति́н Козерадзький*⁸⁷ та ін. Непрямим доказом волинського походження Боговिति́нів може бути й коло шлюбних зв'язків, яке охоплює і найвпливовіших тутешніх зем'ян – Мушатичів, Мокосіїв, Загоровських, Семашків, Сенют, Борзобогатих та ін., і волинських князів Острозьких, Сангушків, Войничів Вороньцьких, Чорторійських⁸⁸.

Високе майнове та суспільне становище Боговिति́ни зберігають і на межі XVI–XVII століть, про що свідчать різноманітні посадові й титулярні уряди членів цього роду, зокрема вже згаданого кременецького підкоморія Адама, його брата *Андрія*, волинського стольника 1593–1620 років, і *Вацлава Боговिति́на Шумбарського*, волинського хорунжого 1592–1597 років⁸⁹.

Як і Боговिति́ни, не розділився на самостійні гілки рід інших поважних бояр Волині Гулевичів (герб «Новина», пізній, польського походження)^{*}. Цей рід визначався особливою багатолюдністю, що, зрештою, видно і з даних перепису, на яких ми спираємося: під 1528 роком указано дев'ятеро представників його різних родинних груп. Для прикладу можна згадати, що лише в одній з битв із татарами, як свідчить очевидець, було вбито 20, а поранено 15 Гулевичів⁹⁰. Відповідно і кількість родинних відгалужень розбуялого роду була чи не найбільшою на Волині. Приміром, станом на середину – кінець XVI століття вирізнялися за іменуванням: *Гулевичі Воютинські*, *Г. Долзькі (Должецькі)*^{**}, *Г. Дрозденські*, *Г. Дублянські*, *Г. Затурецькі*, *Г. Зброховичі*, *Г. Зглобицькі*, *Г. Зубиленьські*, *Г. Перекальські (Зброховичі/Перекальські)*, *Г. Печихвостські*, *Г. Поддубецькі*, *Г. Радошинські*, *Г. Серницькі*, *Г. Смолиговські*, *Г. Цевовські*. Коріння роду веде, як можна припустити, до Галичини. На користь цього свідчать і де-

47. Герб «Новина» волинських зем'ян Гулевичів, Фрикачів, Юхновських

які відтопонімічні іменування Гулевичів (як-от Дублянські), і те, що найраніша згадка про них пов'язана зі Львовом, де під 1407 і 1421 роками зафіксовано зем'ян *Михна й Іванка Гулевичів*⁹². Серед радних Свидригайла в 1432–1451 роках бачимо *Миська (Васька?) й Івана Гулевичів*⁹³. До останньої чверти XV століття належить перша згадка про Гулевичів як отчинних власників

^{*} На блакитному полі меч, поставлений вертикально на вушко від казана. Коялович (*Kojalowicz*. – S. 305) наводить інший гербовий знак Гулевичів, який він називає *Шелігою з відмінністю* (на червоному полі – хрест над півмісяцем). Цілком імовірно, що цей печатковий знак міг бути і самостійного походження як герб власний.

^{**} Саме з цього відгалуження, яке володіло землями і на Волині, і на Київщині, походила, як гадаю, Галшка Васи́лівна Гулевичівна – благодійниця Київської братської школи⁹¹.

одного з їхніх головних маєтків на Волині – Воютина: 1483-го Микиту та Василя «Гулевичів з Воютина» позивають до Львівського (!) суду тамошні зем'яни Пархом, Микита й Олександр Зброжки⁹⁴. В цьому сюжеті на певні роздуми настановує й прізвище позивачів – «Зброжек» (зменшувальна форма від імені *Зброслав*, *Зброх*). Адже одне з родинних іменувань волинських Гулевичів (*Зброховичі*) теж виведено від імені *Зброх*, а в Луцьку під 1494 роком зафіксовано *Зброха Гулевича*⁹⁵. Слід додати, що відповідно до тогочасної традиції той чи той рід користувався певним, доволі обмеженим колом імен, повторюваних із покоління в покоління. Для Гулевичів це, наприклад, упродовж XV – XVI століть християнські імена Василь, Гаврило, Дахно (Дем'ян), Іван, Михайло (Михно, Минох), Роман, Семен (Сенько), Федір (Богдан). За кожним християнським іменем могло стояти так зване некалендарне ім'я давньослов'янського (тюркського, романського тощо) або прізвиськового походження, яке подеколи лягало в основу родового прізвища⁹⁶. Нерідко воно настільки витісняло календарне хрещене ім'я, що те забувалося. Виразний приклад містить Пом'яник Києво-Печерського монастиря: серед членів роду Андрія Кальницького значаться якісь Жихорь і Батура з припискою: «не відають їм імен, а коли ся довідають, тогди і упишуть»⁹⁷. До речі, такого походження і саме прізвище Гулевичів, котрийсь із предків яких, логічно беручи, ймовірно, мав ім'я, похідне від давньослов'янського «Гулислав», що прислужилося для утворення пізніших іменувань⁹⁸. Від нього в шляхетській антропонімії Червоної Русі (де, мабуть, це ім'я було поширеним) збереглися прізвиська «Гуль» і «Гулянович»⁹⁹. Наприкінці XV – у середині XVI століття в іменуваннях Гулевичів двічі документально зафіксовано некален-

дарні імена. Йдеться про вже згаданого *Зброха Гулевича* (1494), який дав первинну назву волинському відгалуженню родини Зброховичів, і про *Смолку Гулевича* (1565)*. Яких саме осіб, відомих на тоді з джерел за хрещеними іменами, приховано під некалендарними «Зброх» і «Смолка», встановити не вдалося.

На перепис 1528 року, як ми знаємо, стало дев'ятеро з Гулевичів: *Михайло* і *Федір Гулевичі* (7 коней), *Михайло Затурецький* (1 кінь), *Гаврило* і *Михайло Зброховичі* (по 1 коню), *Сенько Воютинський* (1 кінь), *Роман Радошинський* і ще якийсь безіменний *Радошинський* (по 1 коню), також безіменний *Дрозденський* (5 коней)¹⁰¹. Прив'язку до маєтків, від яких поійменовано тих чи тих осіб (тобто до сіл Затурці, Воютин, Радошин і Дроздні), не треба вважати за остаточну. Матеріали ревізії волинських замків 1545 року, а також пізніший актовий матеріал підтверджують, що маєтки Гулевичів здебільшого перебували у співвласності кількох родинних відгалужень і різними спадковими каналами постійно циркулювали в межах роду, переходячи з рук у руки¹⁰². Це однаково стосується і таких давніших родових («отчизних») сіл, як-от Броховичі, Вишнів, Воютин, Дроздні, Затурці, Перекалі, Радошин, Серники (саме з цих сіл різні групи Гулевичів за давнім звичаєм, як свідчать матеріали ревізії, виконували повинності з оправи Луцького замку й замкового мосту)¹⁰³, і новопроданих, котрі внаслідок купівлі чи спадком перейшли до рук Гулевичів у 50–80-х роках XVI століття, як-

* Ім'я *Смолка* (і патронім від нього – *Смолчич*) було доволі поширеним у Галичині й на Волині у XV столітті, а наступного століття від нього було утворено прізвище волинського зем'янського роду *Смолчичів* (*Смолох*), згадуваних іще й наприкінці цього століття¹⁰⁰.

от Баїв, Борисковичі, Верпетів, Грушівно, Гугів (Угів), Гудчий Брід, Довге, Зубильно, Любитів, Мовчанів, Разничі, Серхів, Смолигів, Твердинь, Цегів, Цевів, Шельвів та ін.¹⁰⁴ (усі – в Луцькому повіті). Наприкінці XVI – на початку XVII століття структура роду кристалізується. У матеріялах тарифу подимного Волинського воєводства 1629 року ми вже не знаходимо таких епізодичних іменувань, як «Смолигівські», «Твердинські», «Цевовські» чи ін. У тарифі представлено чотири відгалуження (Гулевичі, Г. Воютинські, Г. Дрозденські, Г. Перекальські) з досить чітко розподіленою земельною власністю. І хоча рід належить до найзаможніших на Волині (28 його представників володіли 45 поселеннями в Луцькому й одним – у Володимирському повітах, загалом 1129 димами-дворами)¹⁰⁵, важить однак те, що половина димів (529) і майже половина поселень (19) є власністю однієї особи. – *Юрія Гулевича*, луцького підкоморія (1619–1637)¹⁰⁶. Тому майновий статус решти 27 представників роду, що володіли 26 поселеннями, де на кожного з власників пересічно припадало трохи понад 20 димів, як бачимо, був досить скромним.

Очевидно, цю нерівномірність видно, хоч і не так опукло, з матеріялів перепису 1528 року. Зрозуміло, що на різних майнових щаблях перебували, з одного боку, не названий на ім'я Дрозденський, власник 40 служб (найімовірніше, йдеться про *Івана Дрозденського* «з Дроздна», якого згадано в ревізії 1545 року¹⁰⁷), чи господарські дворяни *Михайло (Михно)* й *Федір Гулевичі*¹⁰⁸, власники 56 неділених служб, а з другого боку – однокінні Гулевичі. Але, як і у випадку з Кірдеями, їхнє скромне майнове становище не впливало на престиж, забезпечений походженням із давнього і впливового роду. Особливо добре це видно, зокрема, з кола шлюбних зв'язків. На-

приклад, *Михайло Зброхович*, якого згадано в переписі 1528 року як особу неабияк скромного майнового рангу (власник 8 служб), був одружений із князівною *Ганною Іванівною Корецькою*¹⁰⁹. Серед інших князівських родин, пошлюблених у XVI столітті з Гулевичами, бачимо князів Воронецьких, Буремльських, Полубенських¹¹⁰. Така картина зберігалася й пізніше, у другій половині XVI – XVII століттях, коли середньозаможних Гулевичів ми завжди спостерігаємо на високих службах чи виборних посадах місцевого самоврядування Луцького повіту, з яким цей рід був найтісніше пов'язаний (родинною церквою-усипальницею Гулевичів була їхня «отчизна» Дмитрівська церква в самому Луцьку¹¹¹). Приміром, волинським хорунжим у 1566–1590 роках був *Григорій Гулевич Долзький*, володимирським, потім луцьким війським у 1566–1601-му – *Василь Гулевич Затарецький*¹¹²; уряд луцького земського писаря послідовно посідали протягом 1596–1657 років *Михайло* (1596–1616), *Семен* (1628–1636) і *Марек* (1636–1657) *Гулевичі Воютинські*¹¹³; володимирським земським підсудком 1572–1591 років був *Іван Гулевич Смолиговський*, а луцьким 1616–1623-го – *Михайло Гулевич Воютинський*¹¹⁴. Найвищий із виборних урядів – луцьке підкоморництво – в 1619–1637 роках, згадаймо, належав *Юрієві Гулевичу*. З цього роду вийшло й чимало високих церковних ієрархів України, серед яких, окрім *Феодора (Феодосія)* та *Михайла*, на початку XVII століття бачимо *Петронія*, архімандрита Овруцького Заручайського монастиря¹¹⁵, та *Семена (Сильвестра)*, перемиського православного єпископа 1633–1637 років, згодом архімандрита Лавришівського монастиря Святого Спаса (1637–1647).

Небагато відомо про походження ще однієї панської родини, згаданої у переписі 1528 року, – Єловицьких (в україномовних актах другої половини XVI століття їх частіше писали Яловицькими¹¹⁶), герба власного, інколи званого «Брама». Вперше представника цього роду *Пашка Єловицького* згадано в середині XV століття у перепису земельних данин Казимира IV як отримувача великокнязівського пожалування на села Ланівці, Грушову та Чернечгородок Кременецького повіту¹¹⁶. Його ж повторно зафіксовано в Луцьку під 1463 роком як свідка в дільчому акті князів Збараських. Десь тоді ж (1469-го) у волинських актах, написаних у Кременці, знаходимо ще двох свідків-Єловицьких – *Яцька й Івашка*, повторно Івашка – там-таки під 1497 роком¹¹⁷. Відтак зреконструювати генеалогічну послідовність чоловічої лінії роду вже не важко. Івашків син *Гнівош Іванович* (від 1544-го – кременецький суддя¹¹⁸) разом зі своїм сином *Федором Гнівошовичем* виставляють на перепис 1528 року 10 вершників¹¹⁹. Ще двоє Гнівошовичів (*Савин і Антон*) належать у другій половині XVI століття до помітного кременецького зем'янства. Зокрема, Савин у 1567–1591 роках посідав виборний уряд кременецького земського підсудка, згодом кременецького войського (з 1598), а Антон – кременецького земського судді (1577–1589)¹²⁰. Не менш поважне становище мали їхні нащадки наприкінці XVI – в першій половині XVII століття.

Як бачимо, акти не дають прямої відповіді щодо коріння роду глибше середини XV століття. Головна причина цього полягає в тому, що бракує зв'язкового ланцюга між первинним іменуванням роду й власницьким прізвищем, зіпертим на географічній ознаці (йдеться про село Єловичі, або Яловичі, Луцького повіту). Завважмо хіба те, що прізвище Єловицьких на-

48. Хорунжий.
Аматорський малюнок у львівській
актовій книзі, 1671 рік

лежить до декількох найдавніших на Волині власницьких іменувань такого типу. Це опосередковано свідчить про алодіяльний характер їхнього права власності на Єловичі, які вже до середини XV століття мали би перебувати у володінні двох-трьох поколінь цього роду, що правило за підставу для утворення шляхетського прізвища-топоантропоніма¹²¹. Доказом давности родового коріння може служити й те, що йменування *Єловицькі* вже на середину XV століття було настільки закріпленим за представниками цього роду, що залишилося в ужитку навіть

* В основі назви поселення Єловичів, що йому завдячують прізвищем Єловицькі, лежить некалендарне ім'я *Єло* (пор. іншу волинську родину *Єловичів*). Тому виправданішим видається саме те звучання прізвища, яке тут подано.

49. Герб власний «Гори»
волинських зем'ян Семашків.
Малюнок середини XVII століття

по тому, як село Єловичі вийшло з-під їхнього контролю. Це могло статися десь на початку другої половини XV століття, бо 1495 року великий князь Александр уже потверджував данину Казимира IV на Єловичі та ще кілька сіл у Луцькому повіті князю Іванові Кропотці, сину вихідця з Великого Московського князівства Дмитра Кропотки¹²². Чоловіча лінія волинських Кропоток (інакше Крокоток), у середині XVI століття інколи йменованих Кропотками Яловицькими¹²³, урвалася 1564 року, а Єловичі по смерті вдови останнього з князів, Якова Васильовича, перейшли посагом за його доньками до Русинів Берестецьких, Красовських, Привередовських, а невдовзі – до князів Ружинських¹²⁴. Очевидно, такий збіг іменувань у добу інтенсивного пошуку «князівських генеалогій» спричинився до виникнення легенди про походження бояр Єловицьких від якихось переяславських князів татарського кореня¹²⁵.

На межі XVI–XVII століть Єловицькі починають додавати до свого прізвища вельми цікавий ідентифікаційний склад-

ник – *Боженець* (варіант некалендарного імені *Божата*¹²⁶), – можливо, з огляду на родинну пам'ять про котрогось із давніх видатніших засновників роду. Прикметно, що те саме прізвисько додавали до своїх власницьких прізвищ волинські зем'яни Андрузькі та Лешницькі¹²⁷, яких ми також знаходимо серед *панів* перепису 1528 року (див. табл. 10). Це опосередковано може свідчити на користь припущення про місцеве волинське походження роду, що набув ваги за такого собі Божати-Боженця, а згодом розділився на кілька окремих відгалужень: Єловицьких, Андрузьких і Лешницьких.

А щодо майнового статусу Єловицьких, то їм, окрім уже згаданих трьох сіл (Ланівці, Грушова, Чернечгородок), у першій половині XVI століття належали на Кременеччині Волкошів («отчизна», продана 1522 року князем Острозьким¹²⁸), а також Кам'яниця та Борисковичі, звідки 1545 року вони виконували повинності з оправи Кременецького замку¹²⁹. В Луцькому повіті на 1545 рік Єловицькі володіли частиною села Знесення та Мирогощею¹³⁰. Пізніше, у 70–80-х роках, ми вже бачимо в їхній власності поселення Войсеч, Заболоття, Забороль, Микитичі, Мільчу, Мосор, Носовицю, Підлісся, Плоску, Тератин (?) і Туриковичі Кременецького та Луцького повітів¹³¹. За даними подимного тарифу 1629 року, п'ятьом представникам роду Єловицьких належало 20 сіл в обох повітах (загалом 551 дим), і то (як і у випадку Гулевичів) майже половина землеволодіння (10 сіл, 295 димів) перебувала в руках однієї особи – *Данила Єловицького*¹³², кременецького підкоморія в 1641–1652 роках¹³³. Додамо, що водночас Данилів брат, королівський секретар і писар, київський стольник у 1619–1629 роках *Захарій Єловицький* володів на Київщині маєтком Яминкою з прилеглими селами¹³⁴.

Завершуючи огляд панських родів Волині, згадаймо ще одну з найзаможніших родин цього прошарку – Семашків, які виставляли на перепис 1528 року 23 коня (див. табл. 10). Походження Семашків (герб власний «Гори» із зображенням хреста на трьох горбах¹³⁵) неясне. З огляду на те, що впродовж XV – початку XVI століття вони не мали власницьких прізвищ (прізвище-топоантропонім епізодично вживали для розрізнення родинних відгалужень *Семашків Добратинських, С. Риканських і С. Хупковських*, але на стійку прізвищну ознаку воно так і не перетворилося) і що їхні маєтки XV століття, схоже, всі без винятку були вислугами, а не отчинами, припустимо трактувати Семашків як людей на Волині зайшлих. Перші згадки про представника цього роду пов'язані з радою Свидригайла. Це, зокрема, *Семашко Єпифанович* при князі Свидригайлі (1434–1452)¹³⁶ та ще один Семашко Єпифанович, зафіксований як свідок у Львові набагато пізніше першої згадки – аж 1478 року¹³⁷, тож, либонь, ідеться про двох осіб. Родинний зв'язок між ними потверджує і те, що 1488 року син луцького Семашка Єпифановича *Івашко* називає синів львівського Семашка «братією»¹³⁸ (на початку XVI століття в руках усієї «братії» концентруються маєтки, докладніше перераховані нижче).

Де заховане коріння роду – невідомо. Та обставина, що Семашко 1478 року виступає за свідка у Львові, дає певну підставу виводити рід із Галичини. Завважмо, що *Семашко* – це здрібніла форма від *Сенько, Семен*, згаданого нарівні з іншими поважними галичанами. Цьому не суперечить і принцип повторюваності імен серед членів окремого роду, про який уже йшлося.

Перелік волинських маєтків першого покоління Семашків можна зре-

конструювати за даниною Казимира IV 1452 року (під «даниною», зрозуміло, малося на увазі потвердження земель, вислужених від щойно померлого Свидригайла¹³⁹). Це, зокрема, Зденіж, Рикани, Добратин, Омельник і Подриж Луцького повіту¹⁴⁰.

У другому поколінні Семашків бачимо епізодично згаданого під 1488 роком *Івашка*, сина Семашка Єпифановича, який сперечався зі своїм тестем за Зденіж¹⁴¹, а також трьох його синів: *Михайла, Василя та Грицька*. Усіх трьох як господарських дворян уперше зафіксовано 1505 року в затвердженні наданого їм раніше села Дубна Луцького повіту, далі 1512-го – у затвердженні сіл Тупуля (Тупалів) і Брюховщини, данини їхньому батькові, і купленого села Полганова*. Нарешті, 1518-го брати поділили між собою спадщину, яка тоді складалася з усіх перерахованих повище сіл, а також поселень Перепілки, Городині, Лаврів і Бужани¹⁴³. На перепис 1528 року Василь і Михайло Семашковичі виставляють спільно 19 коней; окрім них, у переписі згадано Грицькового сина *Богдана* (3 коні) і ще якогось *Щасного Семашковича* (1 кінь), зідентифікувати котрого не вдалося¹⁴⁴.

Незрозумілими є засади землеволодіння Семашків на Поділлі й у Київському Поліссі. Зокрема, серед *панів*, «хто в Київській землі маєтки держить», не виконуючи служби разом із місцевим боярством, під 1520 роком згадано «Петра Єпимаховича» (*Петра Михайловича Семашка Добратинського?*); 1545-го Федору Семашкову, вдову Василя, названо серед «старших зем'ян» Брацлавського замку; вона ж є власницею чоловікової вислуги в Овручі – села Ноздриша. 1567 ро-

* Некалендарне ім'я Михайла – *Богуш* (саме так називає його Папроцький, починаючи від нього генеалогічний розпис роду)¹⁴².

ку *Філон Васильович Семашко* ставить із Ноздриша на перепис 1 коня, а 1570-го він продає Богданові Солоневському своє «отчизне і дідичне» село Котчища (там-таки)¹⁴⁵. Ймовірно, що представником саме цієї гілки був такий собі *Криштоф Семашко*, адвокат у судах Житомира, Кременця та Луцька в 1609–1613 роках¹⁴⁶.

У середині XVI століття помітної ваги на Волині набувають сини Михайла Семашковича. Сам Михайло від 1523-го і до кінця життя (1532/33) посідав уряд волинського хорунжого¹⁴⁷. Його синами були Богдан, Петро, Василь і Гаврило (який помер, судячи з документів, десь 1536-го). Розділивши маєтки, троє братів Семашковичів заснували відповідні лінії: Богдан – Хупківську (від села Хупкова), Петро – Добратинську (від Добратина), Василь – Риканську (від Риканів).

Особливо значну роль відіграла Хупківська лінія завдяки кар'єрі *Богдана Михайловича* при великокняжому дворі. 1528 року ми бачимо його на посаді писаря при канцлері Великого князівства Литовського й віленському воєводі Ольбрахті Ґаштольд¹⁴⁸. Власне він за дорученням Ґаштольда був редактором Першого Литовського Статуту 1529 року й автором (під іменем *Deodatus*, себто Богдан) відповідного латинського панегірика, в якому славив рід Ґаштольдів. Відтак, здобувши прихильність королеви Бони, Богдан Семашко від 1543-го аж до 1549 року виконував обов'язки старости Ковельської волости¹⁴⁹, яку Бона придбала від князя Василя Михайловича Сангушка. Помер 1559 року з титулом господарського маршалка.

Одинокий син Богдана Михайловича й князівни Ганни Богданівни Путятянки *Андрій-Олександр Богданович*, спираючись на батьковому становищі та чималих майнових надбаннях, протягом

1566–1581 років посідав найвищий уряд земської виборної ієрархії – володимирське підкоморництво, а від 1581-го до смерті (1597) обіймав сенаторський пост брацлавського каштеляна й одночасно (з 1588) – луцького старости¹⁵⁰. 1569 року як посол від Волинського воєводства на Люблінський сейм підписував акт унії¹⁵¹. На його синові *Миколаї*, теж луцькому старості й брацлавському каштеляні (1603–1617)¹⁵², який помер, не лишивши нащадка чоловічої статі, лінія Семашків Хупківських вигасла. Величезні маєтки, зосереджені в руках цієї родини завдяки енергійним зусиллям Олександра Богдановича примножити родову спадщину, Миколай Семашко частково продав 1597 року полякові Яну з Високого Кашовському (зокрема, міста Млинів, Коблин, Мельницю з прилеглими селами та ін.). А інша частина (і Хупків, що дав ім'я родині) перейшла посагом за дочкою Миколая, *Мар'яною*, до галицьких магнатів Даниловичів¹⁵³. Про розмір цієї велетенської спадщини свідчить те, що за тарифом подимного 1629 року чоловік Мар'яни, Станіслав Данилович, сплачував із Хупківської та частини Коблинської волостей (загалом 54 поселення) податок за 2507 димів¹⁵⁴.

Риканська лінія, що пішла від *Василя Івашковича Семашка*, була короткою і завершилась на його дітях: Василі Васильовичу (помер бл. 1561) та дружині Івана Борзобагатого Красенського Ганні Василівні, що стала останньою представницею гілки Семашків Риканських¹⁵⁵.

Нарешті, ще одна, Добратинська, лінія виявилася найдовговічнішою. На прикладі долі її представників добре простежити характерний для багатьох шляхетських родин Волині процес поступового дроблення маєтків і подальшого збідніння. Засновник цієї гілки *Петро Михайлович Семашко* посідав, як і його брат Богдан, високе

становище при великокнязівському дворі. Від 1537 р. він був писарем віленського воєводи Ольбрахта Ґаштольда¹⁵⁶; в 1552–1553 рр. як писар Зигмунта II Августа брав участь у посольстві до Москви¹⁵⁷; від 1550 року до смерті (1560) обіймав посаду кременецького старости на Волині¹⁵⁸. Його донька *Олександра* 1579 року стала другою дружиною князя Андрея Курбського¹⁵⁹. Сини Петра Михайловича, *Петро*, *Ярош* і *Василь*, настільки ж помітної ролі не відігравали, а землеволодіння їхнє, здається, обмежувалося давнім родовим маєтком – селами Добратином, Омельником і частиною Зденіжа¹⁶⁰. Між 1598–1617 роками ми ще зустрічаємо «*Василя з Добратина Семашка*» на уряді волинського хорунжого¹⁶¹. Але за тарифом 1629 року і Добратин, і Омельник уже належать іншим особам¹⁶², а Семашків як землевласників не згадано, хоча лінія Добратинських не перервалася. Зокрема, в 1640–1648 роках луцьким гродським суддею був котрийсь із Ярошевих чи Василевих нащадків «*Костянтин Казимир з Добратина Семашко*»¹⁶³. Вочевидь, із Добратинських походять і епізодично згадані в 1632 і 1635 роках *Шимон* і *Йоан Семашки*¹⁶⁴.

***

Генеалогічні сюжети з історії найбагатшого волинського панства першої третини XVI століття, що їх ми розглянули вибірково, є типовими і для абсолютної більшості решти родин, членів яких, за даними перепису 1528 року, сучасники зараховували до групи *панів*. Спільною для них є давність документально зафіксованого землеволодіння, що сягає першої половини – середини XV століття і опосередковано свідчить про високе суспільне становище цих родів уже на зламі XIV–XV століть, коли на Волині міцнішали

50. Семен Мокосій Дениско.
Уявний портрет Йозефа Льєба (?),
1780-ті роки

нові політичні структури. Об'єднує їх і те, що більшість, принаймні на кінець XV століття, володіє не вислугами, а отчинними землями, успадкованими не в одному поколінні, а можливо, алодіяльними ще від часів Галицько-Волинського князівства. Про цю обставину може свідчити й те, що основна маса панів-землевласників, як впливає з їхніх первинних імен і персоналій, мала волинське або галицьке коріння. Для окремих родів можна простежити давній спільний стовбур, від якого згодом відщепилися й усамостійнилися

декілька згаданих у переписі 1528 року родин. Скажімо, спільного предка мали Цатичі й Охремовичі, Свинюські й Жоравницькі, Волчки й Привередовські та ін. Прикметно, що серед волинського панського прошарку на першу половину XVI століття ще дуже мало іноетнічного елемента, як і сто років тому¹⁶⁵.

Приміром, безсумнівне походження з Литви можна простежити лише для однієї родини – Монтовтів, поважних литовських панів із-поміж членів великокнязівської ради. Волинську галузку, яку започаткував луцький староста 1463–1477 років (згодом троцький каштелян) Михайло Монтовт, на переписі 1528 року представляє його син, кременецький намісник 1508–1529 років Якуб Михайлович¹⁶⁶, нащадки котрого, вже цілком осілі на Волині, йменувалися Монтовтами Коблинськими (від одного зі своїх маєтків – замку Коблина Луцького повіту). Є трохи вихідців із Волощини чи Молдови, як-от Жоравницькі та Мушати¹⁶⁷ (пізніше Мушати Охлоповські). Можливо, з південно-слов'янських земель вийшли Сербини, вперше згадані на Волині у данині Свидригайла¹⁶⁸.

Цілком імовірна поява тюркського елемента, хоча, безперечно, у набагато меншому масштабі, ніж на Київщині (пор. далі персоналії прошарку панів Київської землі). Скажімо, тюркська мовна основа – у родового прізвиська Денисків Мокосіїв (Мукосіїв*), згадуваних на Волині від 30-х років XV століття. Напевно тюркське походження мають імена кременецьких зем'ян другої половини XV століття Сивка Кобаковича й Ширинди, по чоловічій лінії близьких родичів великих панів Кременеччини Сенют¹⁷⁰. Прикметно, що самі Сенютів вважали себе з діда-прадіда волинськими боярами: їхня генеалогічна легенда стверджує,

що родовий герб надали якомусь Сеню, предкові Сенют, «руські володимирські князі»¹⁷¹. Однак ці поодинокі випадки не змінюють того очевидного факту, що основна маса волинського панства має, без сумніву, автохтонне походження.

Як видно із наведених у табл. 10 даних, майнове становище тих чи тих представників панського прошарку було вельми строкатим. По-різному складалася їхня доля і в пізніший час, залежно не тільки від ініціативи та підприємницького хисту членів роду, але й від їх чисельности: родини з багатьма синами-спадкоємцями, не раз ділячи й переділяючи спадкове землеволодіння, біднішали швидше, ніж родини, в яких землю успадковували один-двоє синів. Приміром, до відносного збідніння вже за два-три покоління після аналізованого тут періоду дійшли попервах доволі заможні зем'яни Бабинські та Білостоцькі.

Не дуже багаті станом на 1528 рік родини Василевичів Стрив'язьких, Дешковичів Павловицьких, Біликовичів Свищовських, Ясениницьких, Войницьких, Зарецьких, Краєвських, Ласків, Промчейків, Путошинських. Дехто з них уже на середину XVI століття переходить під протекторат або й у пряму васальну залежність до князів¹⁷².

Підсумовуючи, можна констатувати, що на Волині аж до тих часів, коли поняття *пан* стало приналежністю кожного шляхтича й узагалі кожної поштивої людини, крім простолюдина, діяли два критерії, за якими сучасники відрізняли *панів* від решти «зем'ян під

* Шимон Окольський виводив рід Мокосіїв від «татарського» хана Атили, що повторює й Коялович¹⁶⁹. Найімовірніше, це генеалогічна легенда, але сам факт тюркського походження вона може опосередковано засвідчити. Вперше Мокосіїв згадано в данині Свидригайла 1437 року¹⁷⁰.

господарем»: давність роду й отчинний характер землеволодіння, який, власне, і впливав із цієї давности. Повага до старовинности родового коріння, фіксуючись у колективній свідомості шляхетської спільноти (пригадаймо наведене вище про Федора Чаплича: «Чоловік фамілії в землі Волинській старожитної»), спрацьовувала навіть тоді, коли майновий потенціал носіїв

старожитних імен був далеким від актуальної заможности. Це potwierджує і коло князівських шлюбних зв'язків збіднілих родовитих бояр, і те, що вони нерідко далі заступали високі виборні посади в системі місцевого самоврядування, і, нарешті, те, що саме до них прикладався ще вибірковий для першої половини XVI століття титул *пан*.

Персоналії та кількісний склад прошарку панів на Київщині та Брацлавщині у першій половині XVI століття

Бояри Київської землі та Східного Поділля не підлягли перепису разом із іншим русько-литовським військом 1528 року. Нечисленним є й розрізнений актовий матеріал цього регіону за XV – першу половину XVI століття, який зберігся до нашого часу. Тому знайти об'єктивні критерії, що допомогли би скласти уявлення про кількісний склад місцевої знаті, доволі нелегко. Те саме можна сказати й про поіменну номенклатуру: якщо для волинського боярства вона загалом відома, то для південних теренів традиційно обмежена двома-трьома десятками прізвищ, і це зрештою, породило тезу про нечисленність київсько-брацлавської шляхти у згаданий період¹, а вже на цій підставі було перебільшено оцінку колонізаційного напливу на центральноукраїнські землі польського (мазовецького та малопольського) етнічного елементу після Люблінської унії². З метою, подеколи далекою від науки, цей регіон нерідко трактували як «здобич польського плуга», а в історіографії міцно утвердився міт про кількісну перевагу на Київщині та Брацлавщині прибулої (польської) шляхти над місцевою. Детальніший аналіз джерел, здійснений у цій книжці, показав, що навіть у переддень Хмельниччини, тобто з появою тут латифундій Конєцьпольських, Калиновських, Любомир-

ських, Замойських та ін., де справді мешкало чимало дрібних державців-поляків, говорити про визначальну роль «польського плуга»³ аж ніяк не випадає, а коли йдеться про ще давніші часи, то й поготів.

У табл. 11 показано поіменну (звісно, гіпотетичну) номенклатуру бояр-шляхти кінця XV – першої половини XVI століття на Київщині та Брацлавщині (осіб, до прізвища яких у джерелах додавали титул *пан*, тут, як і в табл. 10, виділено). Щодо Брацлавщини, то хоч вона тоді формально належала до Волинської землі, але і за типом організації внутрішніх відносин, і за складом землевласницького прошарку була тісніше пов'язана з Наддніпрянщиною, на що вказують персоналії багатьох боярських родів. До таблиці введено всі іменування бояр-землевласників, які вдалося виявити в джерелах від кінця XV століття до 1545–1552 років, тобто до часу ревізії «українних» господарських замків. Осіб, яких згадують джерела починаючи від другої половини XVI століття, таблиця не фіксує, хай навіть вони є власниками «отчин і дідин», тобто їхні предки, гадаю, належали до місцевої шляхти вже в період, про який ідеться. Це зумовлено тим, що іменування родин могли змінитися (адже якраз на цей час припадає стабілізація шляхетських прізвищ⁴), тож

це призвело б до повторення тих самих родин під різними іменами. Наприклад, брацлавські зем'яни Черленковські, згадані під таким прізвищем (від села Черленків на Брацлавщині) в актах з

кінця XVI століття, фактично були одним із відгалужень боярського роду Кмітичів, а ті, своєю чергою, – роду Александровичів (обох зафіксовано в таблиці).

Таблиця 11

Поіменний склад панів і бояр-шляхти Київщини та Брацлавщини
(за даними кінця XV – першої половини XVI століття)

Іменування	Іменування	Іменування
Аксак [р]	Верьовка (Блищанович В.)	Гуменецький
Александрович [п]	Вешняк [р]	Гущинський [р]
Бабинський [п; р]	Виговський (Лучич;	Дашкович [п]
Баглай (теж: Гинкович)	Давидович) [п]	Дворецький
Базанович (теж: Козак	Вигура [п]	(Богданович Д.) [п; р]
Звинигородець) [р]	Видра	*Дем'янович [п]
Байбуза (теж: Грибунович	*Вистярник [п]	Дешкович
Байбуза) [р]	Віткович	(Дешковський) [р]
Балабан	Владика (теж: Попкович	Дівочка [п]
*Балагура [п]	[п; р]	Дідкович (Дідович) [п; р]
Балакир [п; р]	Внук (Унук, Внучкович) [п]	Долмат [п; р]
Баран (Баранович) [р]	Войтович [р]	Доментієв (Домонт?) [п]
Бардич [п]	Волк (Волкович) [р]	Доротич [р]
Батура (теж: Кальницький)	Володкович [п]	Драбович [р]
[п]	Волосович [п]	Дрождча
*Бердеб'яка [п]	Волошин (Бордзий В.) [п]	Дубицький
Березовський (Волошин Б.)	Волчкович (Звір В.; теж:	(Дубенецький) [р]
[р]	Олізар В.) [п]	Дублянський [р]
Берендей (Тарасович)	Ворона (Воронич) [п; р]	Думинський (Шутко)
Бех [р]	Вороновицький [р]	*Дунавич [п]
Биковський (теж: Тиша) [п]	Вороновський [р]	Духовський
Білий (Білоцький) [р]	Воропаєвич	Дяковський
Білчич (Білкевич) [п; р]	Вощанич (?)	Єлець [п; р]
Богушевич (Гулкович)	Вялкович [р]	Єнко (Єнич
Богушевич (Жоглич)	Гагін	Дворецький?) [п]
Бокій (Махновський) [р]	Гапонович (Старчич) [р]	Єрмола [п; р]
Болгаринович [п; р]	Гвоздь	Єрш [п]
Болотович	Гей (Геевич) [п; р]	Жаба (Немира?) [п]
Болсун [р]	Гинкович (теж: Баглай)	Жабокрицький [р]
Борода (Бородацький?) [п]	Гирич	Жевжик [р]
Борсук	Глуський [п]	Жереб'ячич [п]
Браєвич (Кисіль?)	Гоголь	Жилич [р]
Браславський [р]	(Гоголевич, Гоголя) [п]	Житкевич
Браткович (Таборовський)	Голенищевич (Голенка?) [р]	Жихорь (теж:
[р]	Голенка	Кальницький) [п]
Бринза	Гостський	Жмака [р]
Булгак (Болгак)	Горностай	Жукинський
Бундур	Грежаний	(Толкач Ж.) [р]
Бутович [п]	Григорович [п; р]	Завиша (Довгань) [п]
Бушинський [р]	Гридень (Гридкович) [п]	Закусило [р]
Василевич [р]	Гринкович	Заморенок [п; р]
Васькович (Хіневич) [р]	Гричина (Гричинич) [р]	Занкович [р]
Велавський (теж: Павлович)	Гришата	Зарицький
Величковський	Губинський [р]	Заруба (Зарубич) [р]

Іменування	Іменування	Іменування
Затика (Затичач) [n]	Кормило	*Лук'янович «з Житомира» [n]
Зінкевич [p]	Короткий (Короткович) [p]	Лупандич
Злобовський	Корсак (Корсакович) [n]	*Лялькович [p]
Золотар (Золотаренко) [p]	Корчовський [p]	Мазепа
Зубар [p]	Косткинич	Макаревич (Івашенцевич) [p]
Зубрик (Жубрик) [p]	Костюшкович [n; p]	Макарович [p]
З'яловський [p]	Коташевич [p]	Малий (Малович) [p]
Іванович [n; p]	Котлубай	Маликбаша
Івантич [p]	Котович [n]	Малкович (Ходаковський)
Івашенцевич (теж: Макаревич)	Коханович (Луцкевич Кохановський) [p]	*Мамич [n]
Івашкович [n]	Коц [n]	Маслович
*Іконник [n]	Коцюба (Якушинський) [p]	Матвійович [p]
Ігловський [p]	Кочуровський (Кочурський)	Матейкович (Матейковський) [p]
Іллінецький (Іллінський) [p]	Кошилович	Меленевський (Меленський)
Кайдаш [p]	Кошка (Кощич) [n; p]	Мелашко
Калантай (Колонтай) [n]	*Кощеевич [n]	Мерва (Мервинський)
Каленикович (теж: Тишкович) [n]	Красносельський [p]	Мефедкович [p]
Калечич (Калит)	*Кривоног	*Меч [n]
Кальницький [n]	Крижанович (Крижановський; Жуковецький) [p]	*Мжевський [n]
Карпович [p]	Крукович (Круковський) [p]	Микулинський (Супрунович) [p]
Каша [n; p]	Круневич	Микулич [p]
Келбовський [p]	Кудевич (Кудин)	Милкович [n; p]
Кердановський	Кудренко [p]	Митькович [n; p]
Кисіль [n; p]	Кудрицький	Михайлович [p]
Кислий (Кислович)	Куляк (Колтак) [n; p]	Михалевич (Михалкович Кончаковський) [n; p]
Кичкир [n]	Куля (Кулевич)	Мицкович [p]
Клещовський (Клещ?) [p]	Куницький [p]	Мишкович [p]
Климович (теж: Розсудовський) [n]	*Курський [n]	Мізинець (Мезь, Мезинець)
Кмітич (теж: Александрович) [p]	Кухмистрович (Дорогостайський) [p]	Мокренський [p]
Кобиз (Кобизевич) [n]	Кучич (Кучинський) [p]	Мормул [p]
Кобилінський [p]	Кучук [p]	Мороз [n; p]
Кожанович [p]	Лабос (Лобос?) [n]	Мочульський (Зав'ялич М.) [p]
Кожуховський	Ладжинський	Мошкович (Мошковський) [p]
Козакович (Козак Звинигородець?) [n; p]	Лазаревич	*Мураль (Мазало?) [n]
Козар	Ланевич	Мутишич
Коздаутович [p]	*Лапоть [n]	*Наумович [n]
Козел (Козлович) [n]	Ласко [n; p]	*Нахович (Носкович?) [p]
Комар [p]	Левковський [p]	Невмирицький (теж: Геєвич) [p]
Кондратович [n]	Левоневич	Недригайл [p]
Кононович	Ленкович (Ліплянський; Іпогорський)	Некрашевич (Некрас) [n; p]
Кончакович [p]	Леткович [p]	Немирич [p]
Копистеринський (Браїлович К.) [p]	Летковський [p]	Непитущий [p]
Копіївський [p]	Лисиченко (Лисич) [n]	Нестергеєвич
Копоть (Коптевич) [n; p]	Лихачевич	Нефедович [p]
Кордиш (теж: Скобейко) [p]	*Ліпний [n]	Нечай [n]
Корзун	Лодята (Лодятич)	
Коркошко (теж: Білий) [p]	Лоза (Лозич, Лозка) [n]	
	Лозовицький	

Іменування	Іменування	Іменування
*Новаш	Постоловський [р]	Скіндер [р]
Новицький (Сила Н.) [н]	Посяговський [р]	Скіпор [н]
Новокрещений [н]	Потапович	Скобейко (теж: Кордиш)
*Носкович [р]	(Мошенський) [н]	[н; р]
Обернеєвич [н]	Почапінський [р]	Сковородка
Ободенський [р]	Прежовський [н; р]	Сколко [н]
Обух (Обухович)	Пролиза [р]	Скопко (Сколко?) [н]
*Оговита (?!) [н]	Промчейко (Біликович?) [р]	Ску[й]біда (Скубейда?)
Окортевич	Проскура [р]	Скурат
Олехнович (Стецький) [р]	Путята (теж: Сурин)	Слизень
Олешко (Олеша;	*Пут [р]	Служка [р]
Олешкович) [н]	Пушкар (Пушкаревич) [р]	Слупиця [р]
Олізарович (Олізар	П'ят (П'ятковський) [н]	Сокор
Волчкович) [н; р]	Рагоза [н; р]	Солтан (Албієвич) [н; р]
Онацкович (Оношко?) [р]	*Радко [р]	Солунчик
Онкович (Оцкович?) [р]	Рапштинський [р]	Станкевич
Онофрієвич (Онуфрієвич;	Ратомський [н]	Степанович
Іскоростенський) [н; р]	Рахновський [р]	(П'ятничанський;
Оношко (Онушкевич)	Рачкович	Демидовський) [р]
Оратовський [р]	Редчич [р]	Стрельник (Стрельникович)
Ордич	*Ремень	[н]
Островський [н; р]	Ріпчич (Пероцький)	Стретович (Меленський?)
*Осьмакович [н]	Розсудовський	Стрибиль [р]
Охремівич [н]	Романович [н; р]	Стрижовський [р]
Павлович [н]	Рошковський	*Судешов (?!) [н]
Павша [н; р]	(Рушковський) [р]	Судимонтович (Чечель;
Панькович [р]	Русанович	Кропивницький)
Пашинич [р]	(Русановський) [р]	*Судоров (?!) [н]
Пашута	Русин (Русинович)	*Супоєнський [н]
Першкович [р]	Рутович [р]	Супрунович (теж:
Песляк	Савин (Савич;	Почапінський)
Петрашевич	Величковський) [н]	Сурин (теж: Путята) [р]
Петрович, Петричич	*Савостянович [н]	*Сухий [н]
(Ковилінський; теж:	*Садило [н; р]	Тавлуй
Русинович) [н]	Свиринич (Попович	Талалай
Петухович [н]	Свиринський) [н]	Тарасович (теж:
Пилецький [р]	Святський (Смілий)	Величковський)
Пилиповський (Пилипович;	Севрюк	Тинкович [р]
Филипович) [р]	Семакович	Тихович
Пирхайло	Семашко [р]	Тиша (Биковський) [р]
Пишневич [н]	Семенович (Неданчицький)	Тишкович [р]
Пішкович (Яворський) [н]	[р]	Тишкович (Каленикович)
Позняк [р]	Сенчило [р]	[р]
Покалевський [н; р]	Сенютіч	Товстика [н]
Покотилович (П'ятиго-	Сенькович (Синкович?)	Трубач (Трубецький) [р]
рець?) [н]	Сербин	Трушенко (Труш, Трушевич)
Половець (Рожиновський)	Серемський (Серницький?)	[р]
Полоз (Полозович) [н; р]	[р]	Тулятицький
Поль (Полтевич)	Серховський	Турчин (Турчинович)
Полукиязевич [н]	(Серховецький)	Угриновський [р]
Полуян [р]	Сивцевич [н]	Укол (Угольський?,
Попкович (Попович) [н; р]	Сіпович [р]	Угловський?) [н]
Поповка (Гуляницький?) [н]	Сируть [р]	Усович [р]

Іменування	Іменування	Іменування
Ущап [р]	Чоп (Чоповський)	*Шкетко [п]
Федорович [п; р]	Чорний (Сила Новицький?)	Шкода
Федькович [п]	Чорноух [р]	Шомак (Шумак, Шумко) [п]
Філософ [р]	Шавула [р]	Шостак (Шостаковський)
Фурс (Фурсович) [п]	*Шалович (?)	[п]
Халаїм	Шандир	Щеніївський [р]
Халенський [п]	(Шандировський) [п; р]	Щепа (теж: Олешко) [п]
Халецький [п; р]	Шанявець (Шанявський) [р]	Щербатий (Щербаченко)
Хлус (Хлусович)	*Шапочка [п]	[р]
Ходаковський	Шашко (Шашкович) [р]	Щербина «с Чернигова» [п]
Хорошкевич [р]	Шваб (Швабович)	Щуровський [р]
Хорт [р]	Шемет [р]	Юскович (Юшкович
Хруць [р]	Шепель	Красовський, Ющенко)
Циба	Шестовицький «ис	[р]
Чайка (Чайкович) [р]	Чернигова»	Юхнович
Чемерис	(Шостовський?) [п]	Юшкович (Юшковський)
Черевчій [р]	Шийка (Шийчич) [р]	[р]
Черкаський [п]	Шима (Шимкович)	Якубович [р]
Чернишевич	Ширай	Янкович
(Чернишевський)	Ширкович (Коптевський)	Яновський [р]
Чечель (теж: Судимонтович)	[р]	Янчинський [р]
[р]	Шишка (Стецькович;	Яцкович (Яцковський) [р]
Чешейко [п]	Ставецький) [р]	
Чиж (Чижевич)		

Окрім розрізнених джерел, що їх за браком місця цілком згадати тут немає можливості, було використано три суцільні масиви: матеріали ревізії «українних» замків 1545–1552 років⁵, Пом'яник Києво-Печерського монастиря⁶ та підготовчі матеріали до словника-гербівника, зібрані свого часу Вацлавом Руліковським⁷. Про мету ревізії, проведеної з ініціативи великокнязівського уряду, вже йшлося. Додам, що родини, зафіксовані в матеріалах ревізій, позначено в таблиці поміткою [р].

Окремо слід зупинитися на Пом'янику Києво-Печерського монастиря (далі – Пом'яник). На думку видавця цієї пам'ятки Степана Голубева, його розпочали в 1483–1490 роках, за архімандрита Феодосія Войниловича, й провадили до початку другої чверти XVI століття, тобто він охоплює гадано 1483–1526 роки⁸. Основна складність з опрацюванням Пом'яника під потрібним

для нас кутом зору полягає в тому, що до нього вносили імена не лише місцевої знаті (з міщанами немає проблеми, бо їх виділено в самих записах). Величезне значення Печерського монастиря в релігійному житті приваблювало сюди людей з усіх-усюд тодішнього православного світу, тому поруч із записами про «киян», «волинців» і «подолян» натрапляємо на поминання російських родин (Новгорода Великого, Костроми, Москви тощо), із Білорусі (Смоленська, Мінська, Слуцька, Турова, Пінська), молдавських князівств. Спробу ви-членувати імена київських і брацлавських бояр зіперто на нечисленних тодішніх, а почасти і пізніших свідченнях та згадках. Цю роботу полегшувало те, що при іменах усіх вихідців з неукраїнських місцевостей зазвичай зазначено, звідки та особа родом⁹. Біля волинських прізвищ вказівки про походження переважно не ставили, однак склад волинського боярства

51. Панорама Києво-Печерського монастиря. Малюнок Яна Вестерфельда, 1651 рік

більш-менш задокументовано, отже, його можна перевірити. Зрозуміло, що при ідентифікації якоїсь частини імен, наведених у Пом'янику неясно або не засвідчених в інших джерелах, можливі помилки. Тож усі іменування, родинні персоналії яких не вдалося простежити на підставі інших згадок, позначено в таблиці зірочкою. Нарешті, всі імена, згадані в Пом'янику, мають позначку [n].

Як видно з наведених у табл. 11 даних, з-поміж 448 родин, згадуваних до середини XVI століття серед бояр-шляхти Київщини та Брацлавщини, сучасники визначали як панів 105 родин (23,4%), тобто трохи менше за чверть. Порівнюючи ці дані з аналогічним співвідношенням на Волині, бачимо, що принципово вони не відрізняються: там

прошарок панів охоплював трохи понад чверть упривілейованого прошарку. Вже йшлося про те, що головними критеріями, за якими сучасники вирізняли панів із решти боярства-шляхти, була давність роду та пов'язане з нею отчинне землеволодіння. Волинське панство, як ми бачили, вросло корінням у давнину Галицько-Волинського князівства. На чому ж спиралася генеалогічна традиція родовитості у наддніпрянсько-подільському регіоні?

Придивляючись до персоналій, можна спостерегти тут два основних струмені – місцевий і тюркський, доповнювані чисельно менш істотними допливами з Волині, ще меншими – з північних земель Великого князівства (Білорусі, особливо подніпровської, і почасти власне Литви); нарешті, знаходимо й поодиноких вихідців із молдавських князівств і московської держави. Приблизне співвідношення цих етнорегіональних елементів у складі

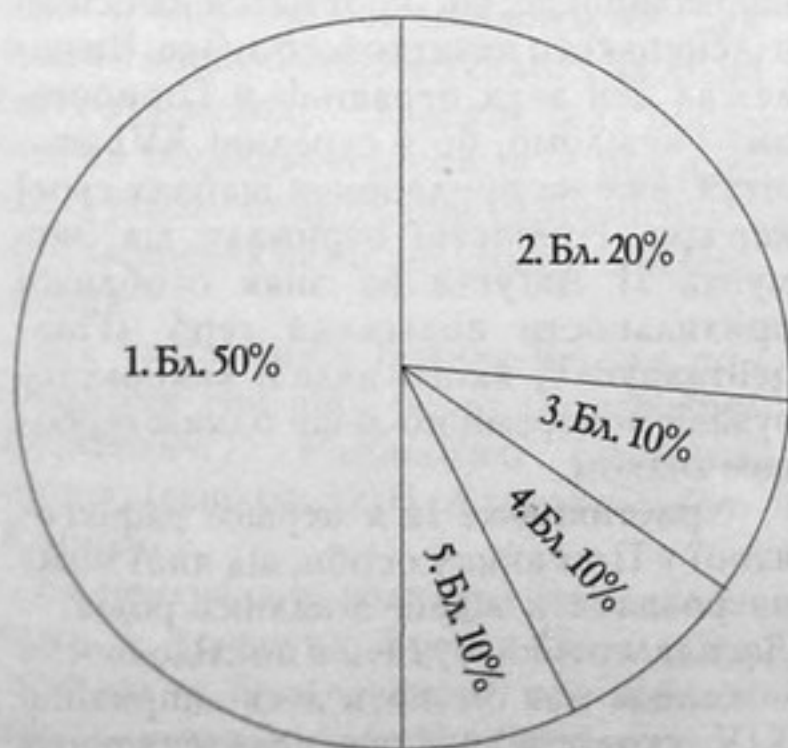
київсько-брацлавських землевласників зображено на схемі III.

Характеризуючи ближче місцевий, український з походження складник київсько-брацлавського панства, мусимо визнати, що джерельна база дає мало шансів докопатися до його давньоруського коріння. Воно виявляється хіба що опосередковано, в родових гербових легендах, оформлених наприкінці XVI – на початку XVII століття, тобто у порівняно пізні часи, а отже, безперечно, не придатних слугувати достовірним джерелом (хоча за браком іншого не варто нехтувати навіть це). Наприклад, Киселі виводили своє походження від київського воєводи княжої доби Свентольда¹⁰ (очевидно, йдеться про Свенельда)*. Іншу вельми чис-

ленну групу київського панства, як-от Вороничі, Немиричі, Кмітичі, Олізари Волчковичі, Голенки, Єльці, Стрибилі, Тиші Биковські, легендарна традиція пов'язувала спільним походженням із руськими князями Загомулинськими й Ілговицькими; тим-таки часом (див. вище про творення уявних князівських генеалогій) датовано спроби пов'язати походження Горностаїв із князями Олельковичами, Коротких – із якимись нібито подільськими князями Коротками, Слизнів – із «князями руськими», Шашкевичів – із пінським князем Олександром Носом та ін., на безпідставність чого слушно вказував іще Юзеф Вольф¹¹.

За непрямий доказ безперервності і давности родового коріння місцевого панства може правити кількість імен предків у Пом'янику Києво-Печерського монастиря станом на першу чверть XVI століття. Приміром, Івашко Дідкович (Дідковичі, інакше Дідовичі, згодом стали носити прізвище Трипольські від села Трипілля під Києвом) подав до Пом'яника у своєму поминальному реєстрику понад 460 імен. Завважмо, що серед них – п'ять князівських (Дмитрій, Симеон, Марія, Йоан, Марія) і чотири імені «чорноризців», тобто печерських старців (Нестор, Андрій, Даміян, Мартіян)¹². Досить поважні за чисельністю реєстри Внучковичів, Дунавичів, Єльців, Кальницьких та ін. Звісно, неможливо точно обрахувати, скільки поколінь стоїть за 460 предками. Орієнтовно ж, враховуючи лише чоловічі імена Дідовичів, занесені до Пом'яника (а їх понад 270), із приблизного розрахунку 10–15 осіб на одне покоління (саме такий допуск можна встановити, наприклад, за записами Пом'яника Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря кінця XVI – середини XVII століття, де персоналії на-

Схема В
Співвідношення етнічних елементів
у складі землевласників
Київщини і Брацлавщини
(кінець XV – перша половина XVI ст.)

1. Місцевий руський елемент. Бл. 50%.
2. Тюркський елемент. Бл. 20%.
3. Волинський елемент. Бл. 10%.
4. Білорусько-литовський елемент. Бл. 10%.
5. Молдавський і російський елементи. Бл. 10%.

* Про родову легенду Киселів див. далі.

52. Герб «Гоздава» київських зем'ян
Трипольських

даються на точнішу ідентифікацію в часі), ми дістанемо поіменний ряд із 25 поколінь (!), який тягтиметься в глиб віків до XI століття.

Ближчий аналіз персоналій переконує, що генеалогічні легенди, за якими цілі жмутки розгалужених родин виводять від якогось одного мітологізованого предка, не завжди є вигадкою. Показово, зокрема, що спільним походженням традиція об'єднує зазвичай лише місцеве панство, ніби відсторонюючи прийшлий елемент, хоча й, безперечно, давнього походження. Наприклад, до жодної з «об'єднавчих» легенд не потрапили поважні зем'янсько-панські родини, які з'явилися в тутешніх краях наприкінці XIV – на початку XV століття: татари Аксаки, волинці Кошки, подоляни Слупиці, мстиславці Полози та ін. З другого боку, не менш прикметно і те, що

найдавнішою точкою відліку, з якої на Київщині та Брацлавщині доводять своє право на «отчини й дідини», є часи Володимира Ольгердовича (1363–1394) і Вітовта (1392–1430). Ця обставина ще раз підтверджує, що саме до цього періоду слід віднести публічне оформлення стосунків місцевих бояр з новою владою (згадаймо, що в основі уставної грамоти Київській землі, про яку вже йшлося, вірогідно, лежав «ряд», тобто угода литовських князів із «киянами» про характер підданських відносин).

Як типовий приклад розгалуження одного з давніх місцевих родів, котре з плином часу обросло мітологізованими родовими легендами, простежимо персоналії кількох потужних панських родин, чий вплив поширювався і на Київщину, і на Брацлавщину. Це Олізари (Волчковичі), Александровичі (Кмітичі) і Романовичі (Горностаї). Перші два об'єднано спільним гербом, який інколи називають «Корогвою Кмітів»¹³; найімовірніше, він оформився на основі власницького печаткового знака. Чи належав цей знак первинно й Горностаям – невідомо, бо в середині XVI століття, вже на придворних щаблях своєї кар'єри, Горностаї отримали від Зигмунта II Августа на знак особливої прихильності польський герб «Гіпоцентаврус»¹⁴, якого надалі використовували поперемінно зі ще одним гербовим знаком.

Християнське ім'я першої зафіксованої у Пом'янику особи, від якої можна розпочати відлік згаданих родів, – *Василь*, котрий, судячи з послідовності поколінь, мав би жити десь наприкінці XIV століття¹⁵. Його некалендарним іменем, зафіксованим як прізвисько серед усіх трьох відгалужень нащадків, було *Волчко*. Ідентифікувати цю людину з кимось із відомих тогочасних осіб надто ризиковано, бо ймення *Волчко*, *Волк* було поширеним скрізь на Русі: і в Галичині, і в Білорусі, і на Волині.

Подальше дроблення роду за нащадків Волчка-Василя можна гіпотетично реконструювати так, як показано на схемі IV.

Із імовірних нащадків Волчка-Василя, зображених на схемі, двох – *Івана й Олізара* – можна встановити тільки за поминальними записами та патронімами їхніх синів Романа Олізаровича Волчковича і Романа Івашковича («Романа с Києва»). Вписуючи до Пом'яника «род свой», обидва Романи називають імена Олізара, Йоана й Александра¹⁶. Некалендарним іменем *Александра Волчковича* було імення *Кміта*. Саме під цим іменем його як брацлавського зем'янина-свідка згадано в межовому акті села Почапінців 1431 року (інше гіпотетичне датування – 1446-й¹⁷). Автори «*Старожитної Польщі*», не вказуючи, щоправда, джерела, називають Кміту черкаським намісником (1434), а генеалогічна традиція згадує його як «вінницького старосту» часів Свидригайла, доповнюючи цей сюжет топонімічною легендою, за якою Кміта-Александр – власник села Вороновичів Вінницького повіту – пов'язаний із родом бояр Ворон (Вороничів)¹⁸, але в джерелах це не знаходить підтвердження.

Від трьох синів Волчка-Василя починаються три лінії роду: *Олізаровичі* (Волчковичі), *Романовичі* (нащадки Романа Івашковича) і *Александровичі* (Кмітичі).

На центральну роль, яку відігравали онуки й правнуки Волчка-Василя на Київщині та Брацлавщині і при князях Олельковичах, і при перших воєводах після ліквідації київського княжіння, вказує те, що в руках представників цього роду понад пів століття було зосереджено владу над усіма київськими замками-«пригородами», окрім хіба Мозиря, що не входив до сфери впливу київських бояр¹⁹. Зафіксовані в джерелах

53. Герб «Корогва Кмітів» київських зем'ян Кмітичів і Олізарів

дати перебування Волчковичів на урядах намісників київських замків показано далі в табл. 12.

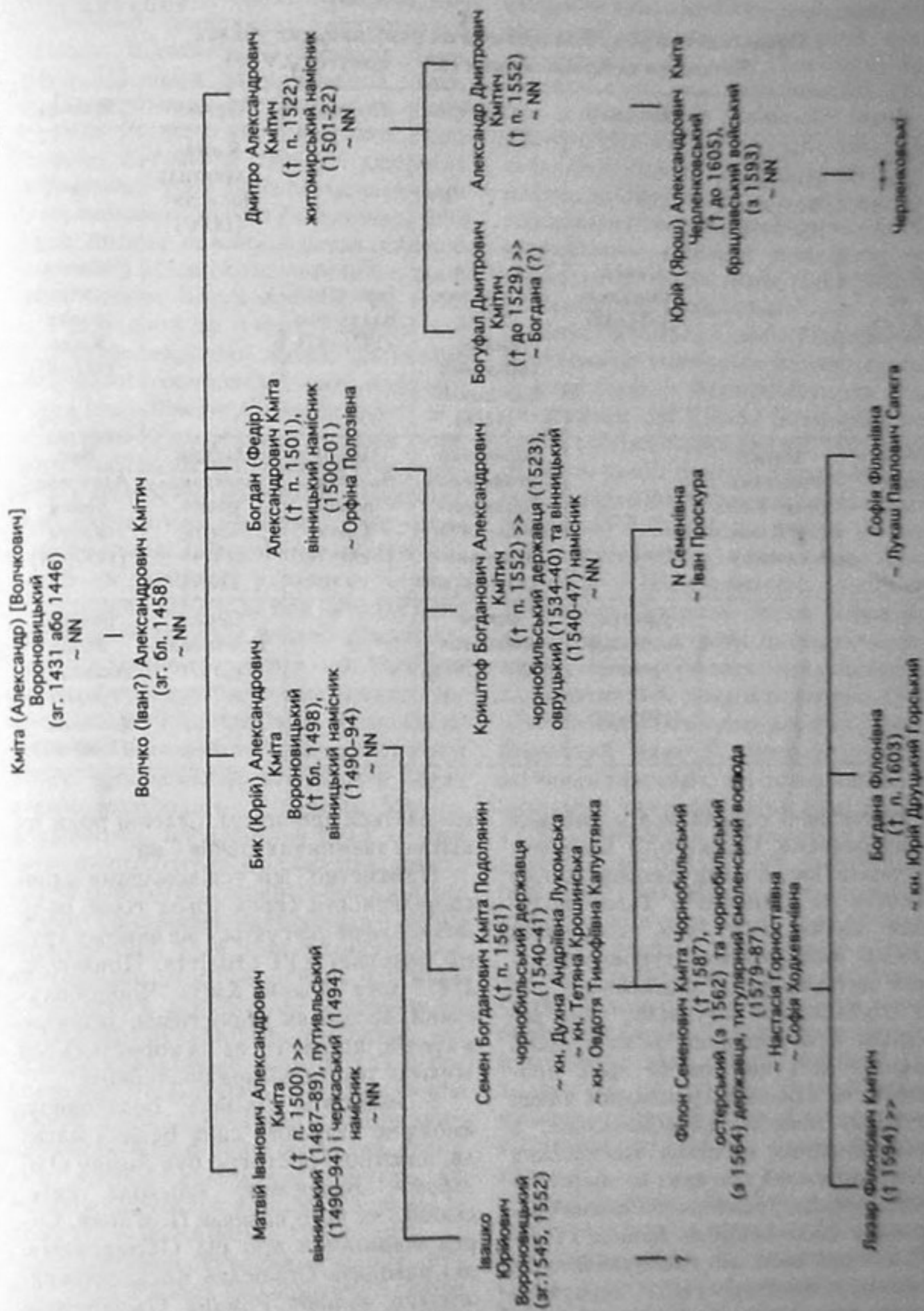
Як видно з цієї таблиці, члени роду міцно утримували в руках центральні намісницькі уряди київсько-брацлавського регіону впродовж трьох поколінь, передаючи їх або від брата до брата (що добре помітно на прикладі Вінниці), або від батька до сина (як у Овручі) чи до племінників (як у Путивлі). Першопоштовхом до вступу на уряд, окрім прямої данини сюзерена, могло бути його перейняття по жіночій лінії, від свояків. Саме так, очевидно, до Романовичів перейшло намісництво в Житомирі після Семена Скіпора^{**}, тестя Горностая Романовича. Важило, слід думати, і те,

^{*}Як видно з табл. 12, Волчковичам не належали тільки два більших «пригороди» – Остер і Любеч, які до 1542 року перебували в приватному володінні.

^{**}Семен Скіпор був житомирським намісником близько 1458 року; можливо, посідав цей уряд повторно, після Жигимонта Індриховича Лодятича, житомирського намісника (1468). Як слуга князів Олельковичів Скіпор отримав від князя Олелька Сосновичі, Лопатичі, Колодеж і Гущинці під Вінницею, а від князя Семена 1457 року – Тулини¹⁹.

Представники роду Волчковичів на намісницьких урядах
Київщини та Брацлавщини (XV – початок XVI ст.)

Час	Київ	Житомир	Овруч	Путиваль	Черкаси	Вінниця
I пол. – серед. XV ст.	Роман Олізарович Волчкович (до 1458?)		?	–	Кміта-Александр Волкович (1434?)	?
70–80-ті рр. XV ст.		Семен Романович (1486–88)	Волчко Романович (1478) Роман Івашкович Волчкович (1486)	Роман Івашкович Волчкович (1476–82)		Матвій Александрович Кміта (1487–89)
80–90-ті рр. XV ст.	Матвій Александрович Кміта (1492, номінально)	?	Горностай Остафійович Романович (1487–1493, повторно 1503)	Матвій Александрович Кміта (1490–94)	Матвій Александрович Кміта (1494–1500?)	Бик Александрович Кміта (1490–94)
Поч. XVI ст.		Дмитро Александрович Кмітич (1501–22)	Семен Романович (1506–1507)		Семен Романович (1502)	Богдан/Федір Александрович Кміта (1500–01)

що Волчковичі родичалися з князями Олельковичами. Скажімо, у поминанні Романа Івашковича названо князів Михайла та Симеона²⁰. Таке сполучення князівських імен, керуючись відомою нині номенклатурою князівської антропонімії, зафіксовано серед Олельковичів Слуцьких, хоча детальніше цей родинний зв'язок, який проходив десь по жіночій лінії, простежити не вдалося. Траплялися й інші князівські шлюби, найвірогідніше, з представницями місцевих князівських родів, відомостей про яких не збереглося. Наприклад, у поминанні Романа Олізаровича згадано князів Давида і Павла²¹, але цих імен, які поєднувалися би в одному князівському роді, відшукати не вдалося. Залишається припустити,

що йдеться про згаслі південні роди на кшталт таємничих князів Смаг.

Прикметно, що усвідомлення своєї спорідненості серед трьох гілок роду Волчковичів фіксується ще навіть у другій половині XVI століття. Приміром, 1565 року Філон Кміта Чорнобильський, продаючи Коростишів, зазначає в купчій, що робить це на користь свого «брата» Івана Олізара Волчковича²².

З нащадків Олізара Волчковича, ймовірно старшого сина Волчка-Василя, помітною постаттю був Роман Олізарович Волчкович, «воєвода київський», як його називає Пом'яник. Серед відомостей про рід Олізаровичів, які наводить Станіслав Косаковський, згадано заповіт Романа Олізаровича 1458 року²³. З-поміж інших досить

плутаних згадок, що їх наводить Косаковський (наприклад, волинського Олізара Шиловича Кірдеєвича [див. схему II] видає за київського Романа Олізаровича), заслуговує на увагу вказівка на церковні імена двох синів Романа: *Василь* та *Іван*. У джерелах зафіксовано троє синів під некалендарними іменами: *Волчко Романович*, *Звір* (саме його в одному з актів названо Василем²⁴) і *Лев* (можливо, це і є Іван, якого згадує Косаковський). Ці троє, як і їхні сини та онуки, називаються *Волчковичами*, хоча надалі це імення закріпилося лише за Олізаром, найстаршим з синів Романа Олізаровича.

Волчко Романович, Романів син, овруцький намісник (1478), помер, очевидно, до 1486-го, бо того року овруцьке намісництво вже належить його дядькові Романові Івашковичу; ще раз згаданий як покійний у заповіті Семена Романовича (1507), де той називає його «братом»²⁵. Із синів Волчка Романовича зафіксовано документально *Михайла Волчковича*, овруцького зем'янина, власника Сільця й Котчищів²⁶, і *Юхна Обернеєвича Волчковича*. Звідки взявся такий несподіваний патронім у Волчковича-молодшого – неясно. Можна припустити, що *Оберней* було другим іменем його батька, бо сама належність Юхна до роду Волчковичів безсумнівна: Семен Романович називає його своїм братаничем²⁷. 1514 року Юхна згадано як господарського дворянина, власника Сновидович, Довгосілля, Городища та Волковицької землі на Київщині, які 1518-го спадком по дочці Юхна переходять до Немиричів²⁸. Очевидно, сином Михайла Волчковича був господарський дворянин *Юхно Волкович* (див. схему IV), котрий епізодично фігурує як великокнязівський комісар у поземельному спорі на Київщині 1536 року²⁹.

Недовговічною виявилася лінія другого сина Романа Олізаровича – *Звіра (Василя) Волчковича*. Сам Звір-Василь

слідом за князями Олельковичами після ліквідації київського княжого столу виїздить до Слуцька: у Пом'янику його названо случьким намісником³⁰. Його син *Лев Звірович Волкович* виступає в актах уже як случький боярин, претендуючи, однак, 1522 року на спірні маєтки в Овруччині; був одружений з вінницькою зем'янкою Мотроною Почапінською, донькою поважного тутешнього боярина Івана Супруновича, власника села Почапінців³¹.

Найстійкішою в лінії Олізаровичів Волчковичів виявилася родина третього сина Романа Олізаровича, що її започаткував *Лев (Іван) Волкович*, згаданий в актах тільки раз під 1491 роком разом зі своїм братом Звіром-Василем («Я, Василей Волкович із братом своїм Львом...»)³². Син Льва *Олізар Волкович*, одружившись із Богданою Немиричівною (Немирянкою), донькою київського боярина Івана Немирича, племінницею Остафія Дашковича, став одним із найбільших землевласників Київщини. 1532 року й повторно 1543–1545-го він тимчасово держав Чорнобильський замок³³, котрий належав до числа волостей, які по чергову передавалися значним київським боярам «у жалованье для успоможения их». За матеріалами ревізії 1545 року (на час ревізії 1552 року вже, мабуть, помер, бо ревізори згадують лише його дружину та сина); володів, враховуючи жінчині маєтки, успадковані від бездітного Остафія Дашковича, у Житомирському повіті: отчинами Топорищами, Волинцями, Волосовим, Шершневичами, Солодирями, вислугою Татаровичами, куплею – Городиськом і Старовичами; в Овруцькому повіті – селом Глушковичами³⁴.

Син Олізара, *Іван Олізар Волкович* (загинув у битві з татарами 1577 року), був підстаростою Житомирського замку за часів старостування тут князя Костянтина Вишневецького; як посол

від Київського воєводства підписав на Люблінському сеймі 1569 року акт унії³⁵. 1565 року купив від Кмітичів Коростишівський ключ³⁶, котрий відтоді стає головною маєтністю Олізарів Волчковичів. Переважно тут, а не у так званих поліських маєтках мешкали їхні піддані, яких, за даними тарифу подимного 1640 року, висувала *Людвига*, онука Івана Олізара Волчковича, до кола багатіїв Київщини як власника понад 500 димів, тобто більш ніж 3 тис. підданих³⁷. Зухвалий пан поводився господарем житомирських околиць, а його розбишаки-слуги, відчуваючи повну безкарність, похвалялися перед слабшими сусідами: «Наш пан Олізар нас не одступить, а ми заплатим, бо єсть чим. А жадному Олізарчукові [так називали себе надвірні слуги Олізарів. – *Н. Я.*], котрий єсть його милості поданий, шиї не утнуть, а пан Олізар оних не видасть»³⁸.

Звертаючись до другого відгалуження роду Волчковичів, яке започаткував онук Волчка-Василя *Роман Івашкович* («*Роман с Києва*»), путивльський намісник (1476–1482) і овруцький державця (1486)³⁹, можемо бачити, як нерівномірно складалася доля його представників. До щабля найвищої аристократії Великого князівства Литовського піднеслися Горностаї – нащадки Остафія, старшого сина Романа Івашковича, котрий звався некалендарним іменем *Горностаї*. Від батька *Горностаї-Остафій* перейняв овруцьке намісництво, посідаючи його у 1487–1493 роках і, повторно, 1503 року, а перед цим обіймав прибутковий уряд київського ключника; загинув у битві з татарами на річці Уші (Ужі) 1503 року⁴⁰. Був одружений двічі, обидва рази з доньками родовитих київських бояр. Його першою дружиною була єдина спадкоємиця *Гринька Внучковича*, котра принесла в дім Горностаїв отчину Внучковичів (села Рохтичі й Дитятковичі

Чорнобильського повіту); за другою дружиною, *Марією Семенівною Скіпорівною*, *Горностаї-Остафій* успадкував належні Скіпору Тулини, Соновичі, Лопатичі й Колодеж на Житомирщині та Гущинці під Вінницею⁴¹. Згодом, у середині XVI століття, на місці сільця *Гринькова*, колишньої власності *Гринька Внучковича*, що її спустошили татари, там, де Тетерів упадає в Дніпро, виникло містечко *Горностаїпіль*, центр поліських володінь *Горностаїв*.

Кар'єра синів *Горностаї-Остафія* успішно складалася при великокняжому дворі. Його старший син *Іван Остафійович Горностаї* (помер 1558) розпочав придворну службу руським писарем *Зигмунта I Старого* (1517), згодом отримав придворний уряд господарського маршалка (1529); був земським підскарбієм (від 1530-го), адміністратором *Троцького* (від 1538-го) і *Віленського* (від 1549-го) воєводств, новогрудським воєводою (від 1551-го); в різний час тримав за великокнязівською даниною численні прибуткові староства на території Литви та Білорусі⁴². *Іван Остафійович Горностаї* мав дипломатичний хист, очолював ряд важливих державних посольств із Великого князівства до Москви (1522, 1527) і Перекопської Орди (1534); був повірником *Зигмунта Августа* та його матері, королеви *Бони*. Годі заперечувати і *Горностаєві* підприємницькі таланти: внаслідок інтенсивної скупівлі земель йому невдовзі вдалося перетворитися на одного з найбільших землевласників держави. Одружувався тричі. Про першу дружину відомості розбіжні, а от другою й третьою були представниці білоруських княжих родів *Ганна Василівна Соломерецька* та *Марія Богданівна Явнутівна Заславська*.

Молодший брат *Івана Остафійовича Оникій Горностаї* (помер 1566) ішов у слід братові. Розпочав придворну кар'єру разом із ним при великокнязівському

дворі як підписок руської канцелярії (1517)⁴³; був господарським дворянином (від 1518-го) й активним виконавцем поземельних реформ королеви Бони. 1533 року, після смерти свого тестя Громики, посів належний тому уряд віленського ключника. 1539 року бачимо Горностая-молодшого на посаді руського писаря Зигмунта I Старого⁴⁴. На 1544–1547 роки припадає невдала епопея його намісництва в Черкасах і Каневі: після тривалого конфлікту з черкаськими боярами й міщанами, котрих він спробував утискати «над уставу», змушений був «добровільно» помінятися місцями з Яном Хрщоновичем, державцею Гомельського замку⁴⁵. 1551-го, наприкінці життя Оникій Остафійович посідав придворний уряд господарського маршалка. Спільно зі старшим братом брав активну участь у дипломатичних службах, їздив з посольствами до Криму (1522), Москви (1536), Перекопської Орди (1541)⁴⁶.

Одинокий син Оникія Остафійовича та Настасі Громичанки – *Фридрих* – став першим протестантом у родині Горностаїв (згодом їхні поліські маєтки перетворяться на один із осередків кальвінізму на Київщині). Фридрих помер наприкінці 80-х (?) років XVI століття бездітним. Тому всі доти спірні землі (Іван і Оникій Горностаї наприкінці життя гостро конфліктували) перейшли до єдиного живого на той час спадкоємця – Гаврила Івановича Горностая (див. схему IV).

Гаврило Іванович (помер 1588) був одиноким із синів Івана Горностая, хто продовжив його придворну кар'єру, досягнувши сенаторських урядів мінського (від 1568-го), а згодом берестейського (від 1576-го) воєводи⁴⁷. Після поділу з братами (1566) спочатку володів землями Горностаїв у Литві, Білорусі та на Підляшші. По смерті братів (з-поміж них нестримною вдачею буйного самовладця скандально просла-

54. Печатка Гаврила Горностая, 1571 рік

вився Остафій Іванович, котрий ворогував з іншим братом, *Власієм*, ще й так непримиренно, що під час наїзду на його дім у Тулинах 1585 року нібито забив небожа)⁴⁸, Гаврило Іванович зосередив у своїх руках цілу спадщину Горностаїв. На кінець XVI – початок XVII століття вона була зосереджена переважно на Житомирському та Київському Поліссі, охоплюючи ключі та волості з центрами у Горностаїполі, Глібівці, Вишеньках, Дитятковичах, Івниці, Козаровичах, Ліщині, Остроглядівичах, Рохтичах, Самуельполі, Строковичах та Тулинах⁴⁹.

По смерті Гаврила ці землі перейшли до його одинокого сина *Гієроніма* (помер невдовзі після 1600 року), далі – до онука *Самійла*, київського підкоморія (1603–1618), нарешті – до Самійлового сина *Михайла* Горностая, дивака та мізантропа, який помер неодруженим 1637 року⁵⁰. Величезна спадщина розійшлася посагом за сестрами Михайла – *Єлизаветою* й *Анною* – між родинами їхніх чоловіків Анджея Дрогойовського та Рафала Лещинського. Після смерті Анни Лещинський

1640 року перевідступив свою половину Дрогойовському, але згодом спадщину було ще раз подрібнено, і вона частково залишилася в руках Дрогойовського, частково – в руках другого чоловіка Єлизавети, мстиславського воєводи Миколая Абрамовича.

Якщо говорити про гілку Волчковичів Романовичів загалом, то тільки Горностаям вдалося так тривко й надовго утвердити своє становище. Молодший брат Горностая-Остафія *Семен Романович* (Сенько, Сень), якого акти вперше згадують під 1472 роком як «житомирського боярина», впродовж 1486–1488 років був житомирським, а 1502-го черкаським намісником, далі певний час наприкінці XV століття – київським тивуном, а на схилку життя (помер 1507-го) – овруцьким намісником⁵¹. Із заповіту, складеного 1507 року, дізнаємося про склад родини Семена Романовича: відписуючи Пустинно-Микільському монастиреві частину свого отчинного села Шепеличів на Прип'яті, вкладник заповідає поминати своїх батьків Романа та Євфимію, себе й дружину Тетяну (сестру овруцького зем'янина Михайла Павші), а також двох синів – Івана та Стефана⁵². Це перша й остання згадка про *Стефана*, а *Івана Семеновича* як «сестренця» Михайла Павші епізодично згадано ще раз під 1499 роком⁵³. На час смерти батька вже не жив, бо маєтки Семена Романовича на Овруччині (Дорогини, Кліщевичі, Коцовичі) переходять у власність його вдови, а згодом її брата Михайла Павші⁵⁴. Станіслав Дзядулевич зараховує Павш до київських зем'ян тюркського походження. Не заперечував тюркської основи жемайтійського відгалуження Павш Монивидовичів і Вольф, розглядаючи їхню генеалогічну родову легенду про походження з роду Тамерлана⁵⁵. На Київщині Павші з'явилися, ймовірно, в другій половині XV століття після одруження батька

згаданих Михайла і Тетяни з котроюсь із місцевих зем'янок, власницею сіл Варівців, Убернова, Кокотова та частини Вигова. За них як за «материзну» веде спір з князями Полубенськими 1499 року Михайло Павша разом зі своїм «сестренцем» Іваном Семеновичем Романовичем⁵⁶.

Цілком можливо, що мати Семена Романовича Євфимія, згадана у його заповіті, походила з роду інших овруцьких бояр тюркського походження – Хлусів. Бездітний Андрій Хлус, не маючи прямого спадкоємця, 1488 року бере «Сеня Романовича... за сына місто» в свою отчину й дідину Дорогини⁵⁷, що практикувалося, зазвичай, за наявності бодай віддаленого кровного чи родинного зв'язку.

Приглушене тюркське походження чути в некалендарному імені ймовірного брата Семена Романовича, *Фурса** (*Андрія?*) *Романовича*. Його син *Іваш-ко Андрійович Фурсович* 1510 року виступає як дідичний власник Стрим'ятичів під Каневом; вийшовши з невідомих причин на Волинь, він як «київський зем'янин» отримує там від Зигмунта I Старого сільце Разничі Луцького повіту⁵⁸. Подальша доля цієї зубожілої гілки не простежується, бо паралельно з київсько-волинською існувала родина Фурсовичів із Пінщини, вихідців з Орди, а документальні згадки не дають змоги напевне відмежувати тих від тих. Наприклад, пінський земський суддя Іван Фурс у 70–80-х роках XVI століття тримав від Горностаїв у заставі Рохтичі, Козаровичі і Білі Береги⁵⁹, але чи мав він якийсь стосунок до Фурсовичів Романовичів, як підказувала б логіка зв'язку з Горностаями, – невідомо.

У роді Романовичів було ще одне відгалуження, згодом геть зовсім зубожіле, – *Яцька Романовича* «з Вінни-

* «Фурс» татарською мовою означає «кінь».

ні», згаданого в Пом'янику⁶⁰. Найвірогідніше, що саме його сином був *Ва-силь Романович*, свідок у Вінниці 1530 року; в ревізії Брацлавсько замку 1545 року його ж (?) згаданого як «старшого зем'янина», якому належала половина городні в замку і, як тимчасове держання, – село Війтівці, що давніше «на войта бывало»⁶¹. А в поборовому реєстрі 1581 року знаходимо «шляхетного *Миська Романовича*», який не володів підданими, обробляючи землю сам і сплачуючи за неї з власної особи 15 грошів⁶².

Нарешті, лишається простежити долю останньої гілки роду Волчка, що спершу іменувалася від Кміти (Александра) *Александровичами*, потім – *Кмітичами*.

Гіпотетично сином Кміти-Александра був *Волчко (Іван?) Александрович*, якого епізодично згадано як свідка на межовому акті в Житомирі близько 1458 року⁶³. Наступне покоління Александровичів представлено чотирма особами: *Матвієм Александровичем Кмітою*, *Биком (Юрієм?) Александровичем Кмітою*, *Богданом/Федором Александровичем Кмітою* і *Дмитром Александровичем Кмітичем*. Цих осіб генеалогічна традиція вважає синами Кміти-Александра⁶⁴, але форма їхніх іменувань «по дідичству» – Александровичі Кмітичі – переконує в тому, що вони були його онуками. Всі четверо відігравали помітну роль у житті регіону, маючи за сферу впливу і Брацлавщину, де тоді було розташовано їхні основні маєтки, і Київщину. Приміром, *Матвій Кміта* почергово посідав намісницькі уряди спершу у Вінниці (1487–1489), відтак у Путивлі (1490–1494) і Черкасах (1494–1500)⁶⁵. 1492 року, за свідченням Кояловича, Казимир IV номінував його на уряд київського воєводи, однак по Казимировій смерті восени 1492-го великий князь Александр передав воєводство князю Дмитрові Івановичу

Путятичу Друцькому⁶⁶. Останнього року життя, за даними Окольського та Кояловича, Матвія Кміту піднесено на уряд чернігівського воєводи⁶⁷, що, вочевидь, не є правдою, адже Чернігів аж до 1500 року перебував у пожиттєвому володінні князя Семена Івановича Можайського, який уже на початку литовсько-російської війни (1500–1503) перейшов «з волостю» у підданство до великого князя московського.

Безпосередньо у слід Матвія Кміти йшли його брати. Вінницьке намісництво відразу по ньому посів «Кмітин брат» *Бик (Юрій?) Александрович*, спадкоємець родової отчини Вороновичів на Вінниччині. Його вбили татари близько 1498 року, відтак (1500–1501) уряд вінницького намісника посідав молодший із Александровичів – *Богдан-Федір Кміта*^{**}, який у перипетіях литовсько-російської війни потрапив у полон, де й помер, про що згадано в привілеї 1534 року його синові Криштофу на держання Овруцького замку: «Паметаючи послуги отца его небожика пана Кмиты Александровича, который он заслуживал... на которых услугах наших упал у руки людем неприятеля нашего московского... и там на Москве у везеньи седячи и смерть принял»⁶⁹.

Нарешті, ще одного з братів Александровичів – *Дмитра Александровича Кмітича* – бачимо після 1501 року на

* За Мартина Гаштольда київським намісником був Андрій Александрович; за даними Павла Клепатського, час його урядування припадає на 1491 рік. Андрій Александрович не мав стосунку до київських Александровичів, бо походив із бояр Чорної Русі, наближених до великокняжого двору⁶⁶.

** Церковне ім'я цього Кміти – *Федір* – встановлено за Пом'яниками Києво-Печерського й Києво-Михайлівського Золотоверхого монастирів, а відповідне некалендарне ім'я – *Богдан* – зафіксовано в іменуванні його жінки, котра звалася «Орфіною Полозівною *Богдановою Кмітиною*»⁶⁸.

уряді житомирського намісника, який він посідав до 1522-го, коли саме за нього згорів у випадковій пожежі Житомирський замок⁷⁰.

Маєтки братів зосереджені були у двох регіонах: отчини, мабуть, на Вінниччині, де Александровичів Кмітичів здавна зафіксовано як місцевих зем'ян (це видно вже і з першої згадки про рід саме тут, і з факту родичання у XV столітті саме з брацлавськими зем'янами⁷¹), а вислуги – на Житомирщині та почасти на Овруччині. Це зокрема: Брилево Житомирського повіту, надане перед 1497 роком Бикові Александровичу по смерті колишнього власника Кичкира, Романівська волость – данина Дмитрові Александровичу 1505 року, Коростишів і Веледники на Овруччині – вислуга Богдана-Федора Александровича⁷².

У наступному поколінні маєтки розходяться між синами Бика (*Івашком Вороновицьким*⁷³), Дмитра (*Олександром і Богуфалом*) і Богдана-Федора (*Семеном і Криштофом*). За свідченням Кояловича, повтореним у пізніших генеалогічних довідниках, Семен і Криштоф були нібито синами Матвія Александровича⁷⁴. Насправді це не так, бо в Пом'янику Києво-Михайлівського монастиря «род пана Семена Кміти» цілком однозначно починається з імені його батька – Феодора, тобто Богдана-Федора Александровича, а мати Семена зветься «Орфіною Полозівною Богдановою Кмітиною»⁷⁵. По смерті бездітного Богуфала Дмитровича, вдова якого 1529 року продала князеві Костянтину Івановичу Острозькому Романівську волость, маєтки Дмитрових нащадків звузилися до Вінниччини, обмежуючися містечком Черленковим⁷⁶, що й дало ім'я окремій гілці *Кміт Черленковських*, зем'ян не так багатих, як поважаних на Брацлавщині. За даними тарифу подимного 1629 року, чотирьом членам цієї родини належало шість поселень (містечко Черленків і

село Черленків, містечко Бортники, села Бохенники, Ровець і Юрківці) – загалом 260 димів⁷⁷. *Юрій Кміта Черленковський*, син Олександра Дмитровича Кмітича, був від 1593 року брацлавським войським, його син *Іван* – брацлавським земським суддею (1609–1617), а онук *Сильвестр* – брацлавським земським писарем (1628–1659), одним із опікунів Києво-Могилянської колегії, названих у заповіті Петра Могили⁷⁸.

Набагато заможнішими та впливовішими виявилися нащадки Богдана-Федора Александровича. Той, окрім діничних маєтків на Брацлавщині, володів вислугами на Житомирщині й Овруччині. Після поділу спадщини між синами *Семену Кміті Подолянину* (помер після 1561*) дісталися брацлавські володіння (Літин, Полтава, городище Пиків із селищами, городище Глинськ із селищами «аж до Чорного шляху»), а *Криштофу Кмітичу* – житомирські й овруцькі маєтки (Веледники в Олевській волості, Новосілки, Малиничі, Замисловичі). Як господарський дворянин Криштоф Кмітич 1534 року отримав привілей на держання Овруцького замку «до живота» в нагороду за службу батька (фактично користувався держанням протягом 1540–1547 років**). За матеріалами

* Семена Кміту востаннє згадано 1561 року, коли він передав Києво-Михайлівському Золотоверхому монастиреві «обрубную землю... под Чернобылем в Толстом Лісі на имя Золонтаевскую»⁷⁹.

** Привілей на держання датовано 1534 роком; воно виявилось спірним, бо ще раніше було надане пожиттєво волинському зем'янину Тихнові Козинському, тому Семену Кміті 1540-го довелося добиватися його повторного потвердження, мотивуючи це уставою Київської землі, «иж прыгородков киевских никому не держати, окром княном». Нарешті, 1547 року, після судового процесу ще з одним претендентом – князем Андрієм Тимофійовичем Капустою, Кміта остаточно поступився правами на Овруч⁸⁰.

ревізії 1545 року, Криштофові належала майже ціла Чорнобильська волость у складі 13 сіл⁸¹, з-поміж яких Товстий Ліс і Смолиговичі були його власними вислугами, Веледники, Замисловичі й Новосілки – вислугами батька, а решта, ймовірно, – отчинами⁸². Гострі претензії до Криштофа під час тієї ревізії заявили житомирські міщани, оголосивши, що його батько випросив від великого князя замковий двір Коростишів «за пусте», хоча насправді там мешкало 18 замкових путних слуг, котрих Кмітичі перетворили на власних данників, а повинності, що ці слуги давніше виконували на користь замку, «на сторону одложили»⁸³.

Помер Криштоф невдовзі після 1552 року, не залишивши прямих спадкоємців, тому всі маєтки перейшли до його небожа, сина Семена Кміти Подолянина та князівни Духни Андріївни Лукомської *Філона Кміти* (помер 1587-го), остерського (з 1562-го) та чорнобильського (з 1564)⁸⁴, державці прославленого воєначальника литовсько-руських загонів у часи Лівонської війни, героя битв із московським військом під Кропивною (1564), Почепом (1565), Смоленськом (1568) та ін. Наприкінці життя Філон був оршанським і великолуцьким старостою, смоленським воєводою (від 1579-го). 1552 року (реально – 1564-го) за королівською даниною отримав Чорнобильський замок (нагадаємо, що ціла Чорнобильська волость належала Кмітичам іще раніше) яко компенсацію за стару отчину, власність свого прапрадіда Кміти-Александра – городище Літин на Згарі, що відійшло до Брацлавського староства⁸⁵. Передача Чорнобиля у приватні руки завдала відчутного удару київській боярській корпорації, котру позбавили останнього замку, що досі перебував у почерговому держанні київських бояр. Однак їхні протести з посиленнями на те, що це вчинено «на-

противо праву шляхты киевское», великий князь проігнорував, а Філон невдовзі почав іменуватися Кмітою *Чорнобильським* яко повноправний спадковий власник Чорнобиля.

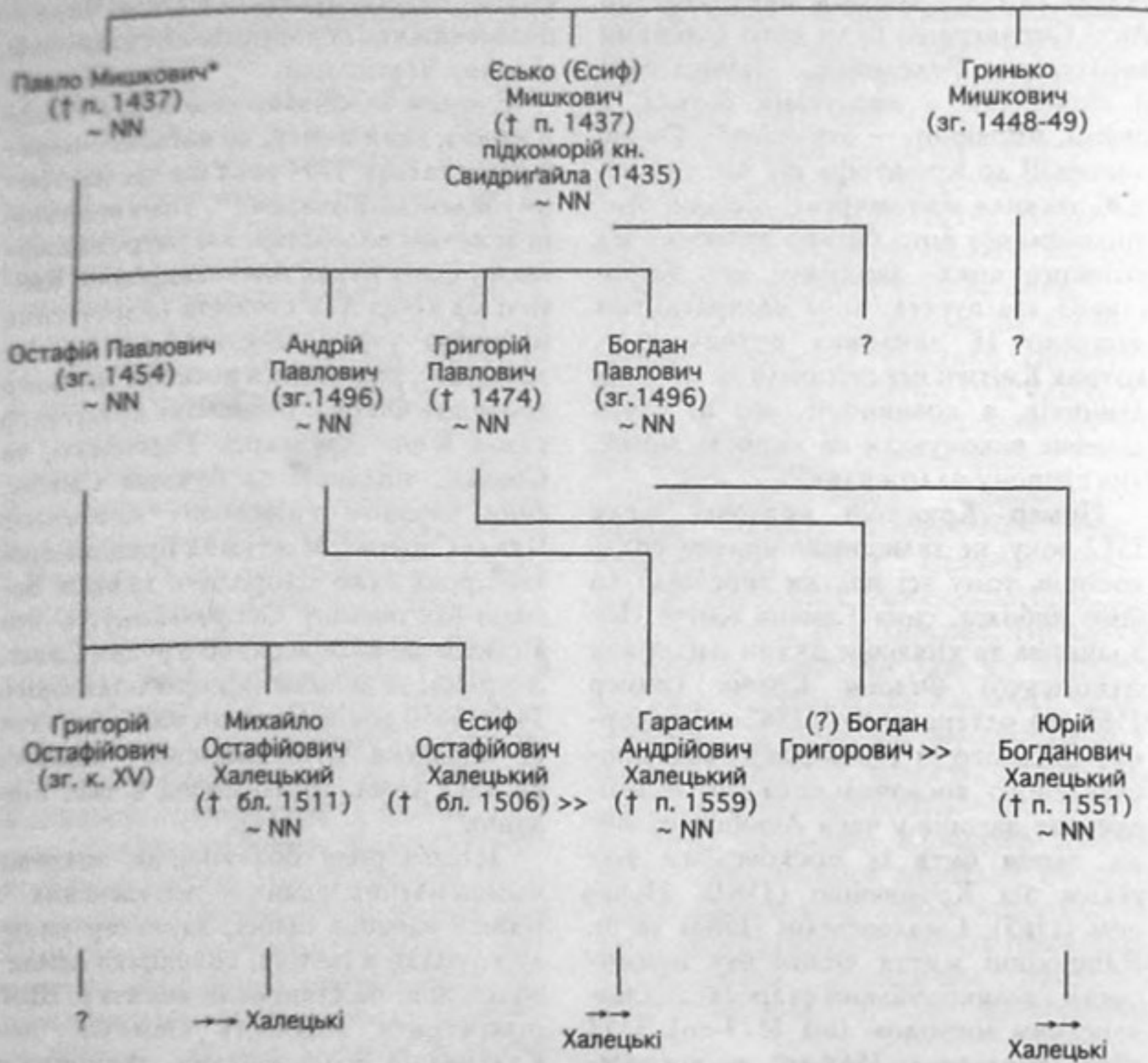
Єдиним Філоновим сином був *Лазар Кмітич*, який помер, не набагато переживши батька, 1594 року під час навчання у Віленській академії⁸⁶. Тому величезні земельні володіння, які нагромаджували у своїх руках Александровичі Кмітичі від кінця XIV століття (а відчутних майнових утрат, здається, цей рід не зазнавав), розійшлися посагом за двома доньками Філона: *Богданою*, дружиною князя Юрія Друцького Горського, та *Софією*, відданою за Лукаша Сапегу, сина першого київського каштеляна Павла Сапегі⁸⁷. Маєтки на Брацлавщині 1603 року було відпродано князеві Василю-Костянтину Острозькому, а поліські землі зосереджено в руках Сапег. Зокрема, за даними тарифів подимного 1640–1650 років, Сапегам належало тут 27 поселень Чорнобильської волости на 1353 дими, тобто понад 8 тис. підданих⁸⁸.

Історія роду Волчковичів, зокрема виокремлення одних – потужніших – гілок і занепад інших, характер впливу та влади в регіоні, специфіка землеволодіння, не становили винятку. Щоб підкреслити типовість сюжетів, пов'язаних із Волчковичами, зупинімося коротко на історичному розвитку ще одного потужного київського роду – *Калениковичів*, з якого взяли початок родини Тишкевичів, Скуминів Тишкевичів, Халецьких і Стецьких. Формування цих родових відгалужень показано на схемах V і VI, укладених почасти на підставі традиційних гербівників: Кояловича (котрий, своєю чергою, повторив відомості Окольського), Несецького, Косаковського, Бонецького. Використано також спостереження та факти з праць Оскара Халецького та Стефана Кучинського,

Рід Мишковичів (Калениковичів) на Київщині

[Мишко/

* Серед нащадків Павла Мишковича другої половини XVI – початку XVII ст. на таблиці лише ті, що мали відношення до Київщини.

(кінець XIV – початок XVII ст.)

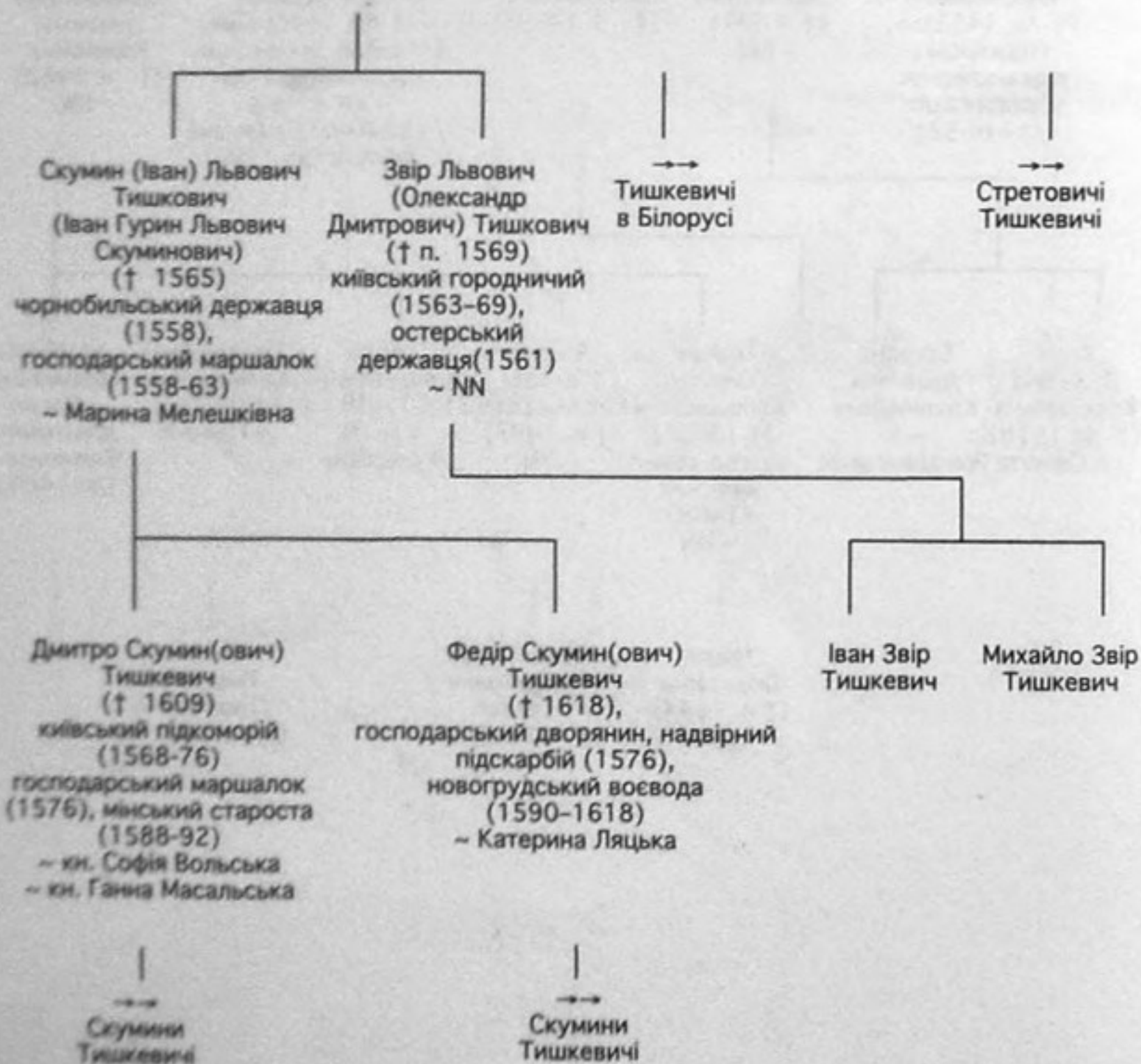
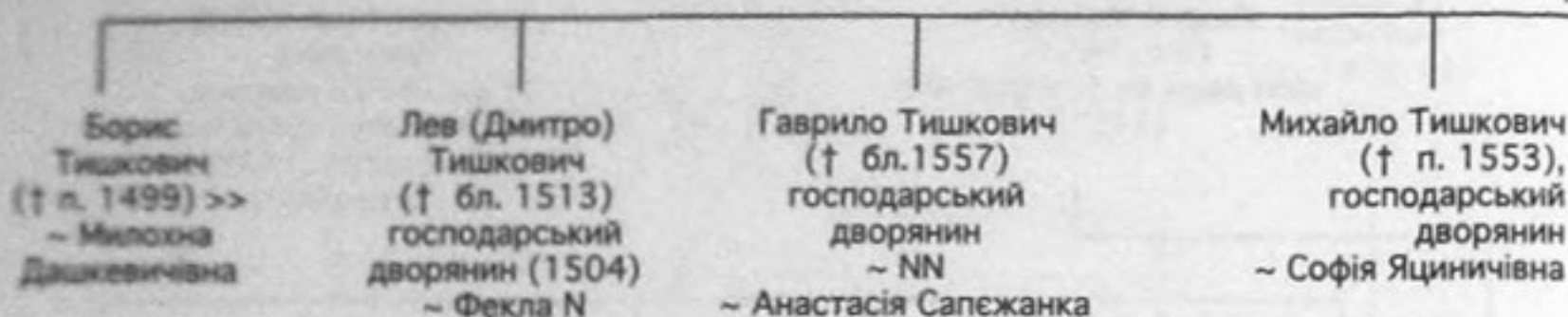
Мисько]

Відгалуження роду Тишковичів (Тишкевичів), пов'язані з Україною

Тишко (Тит)
(† п. 1487)

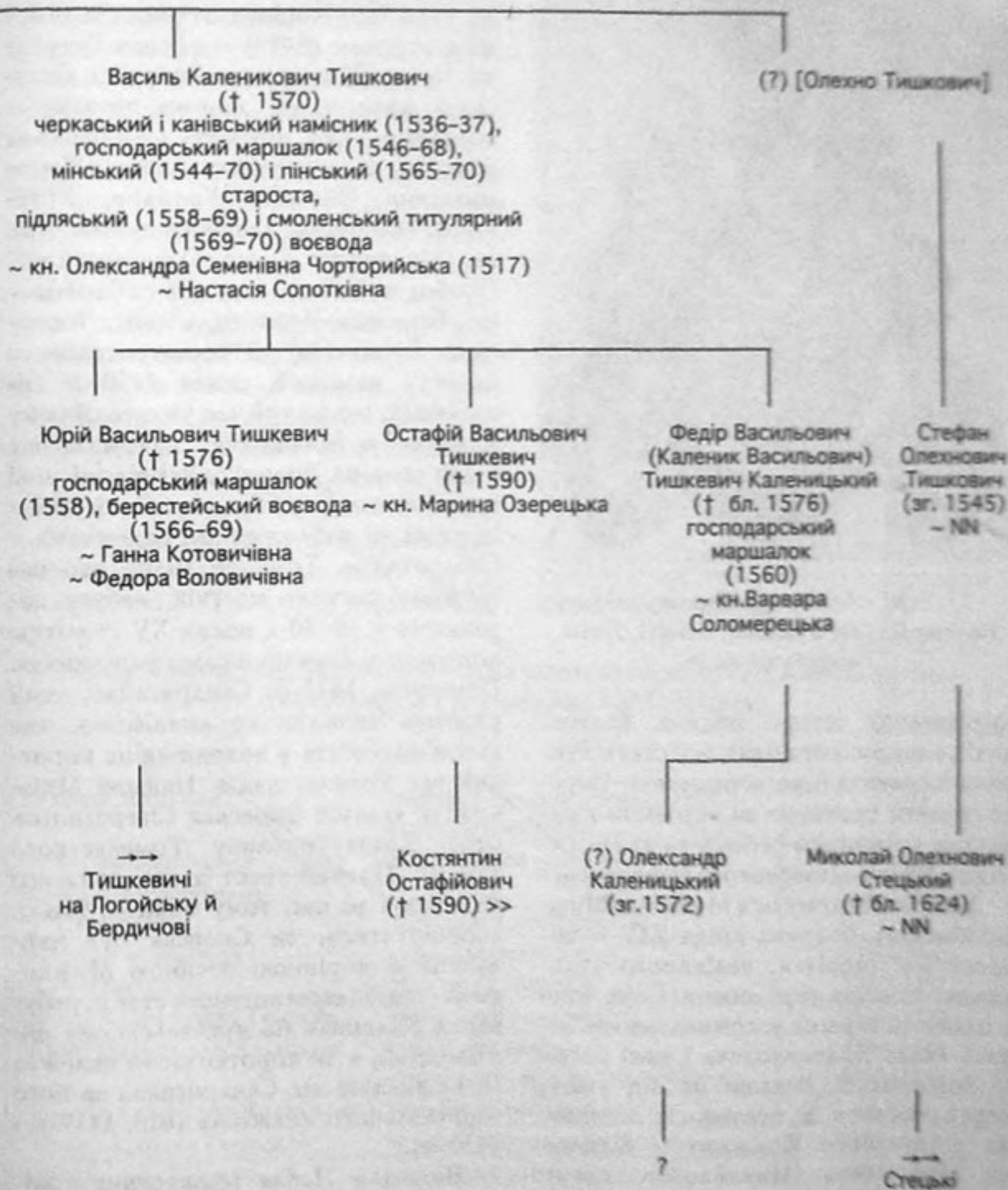

(кінець XV – початок XVII ст.)

Схема Д

Каленикович

~ Ганна N

55. Герб «Леліва» київських зем'ян Багриновських, Булгаків, Єльців, Павш, Тишкевичів та ін.

присвячених історії родини Халецьких⁸⁹, а також з нещодавньої статті Генрика Люевича (див. передмову). Окремі сюжети уточнено за актовими джерелами київського регіону та за Пом'яником Києво-Печерського монастиря.

Відкриває схему ім'я Михайла (Мишка/Миська), боярина кінця XIV – початку XV століття, невідомого укладачам згаданих гербівників. Саме воно є одним із перших у поминальному записі «пана Калениковича і пані його» в Пом'янику⁹⁰. Взявши це під увагу, переконаємося в реальності існування згадуваного Кояловичем *Каленика Мишковича* (Михайлового сина), який був «державцею Путивля і Звингорода»⁹¹ (з надання князя Свидригайла 1434 року). Братами *Каленика Мишковича* були *Єсько, Андрій, Грицько та Павло Мишковичі*.

На їхніх долях позначилися звивисті шляхи київського боярства за часів династичних воєн 30–40-х років XV століття. Наприклад, не зовсім ясно, де була їхня корінна отчина. За пізнішою згадкою (1499) – це села Тулубле та Ірове (Юрова) на Уборті в Олевській волості, за даними початку – середини XVI століття – Вільська волость на північному заході Житомирщини (Вільськ, Колодіїв, Хотениця, Івановичі, Торчин), також там, але південніше – ще одна «отчина»: Слободищенська волость (Слободище, Бердичів, Рудники, Сільце, Чортоліщі, Бернавка)⁹². З певного судового декрету великого князя 1450 р. дізнаємося, що на той час уже покійному Каленикові Мишковичу належало ще й два села на Волині⁹³. Усі відомі нині представники роду були прибічниками – слугами чи приближеними радниками – Свидригайла. Тому не дивно, що вислужену частину маєтків, набуту переважно у 30–50-х роках XV століття, пов'язано з данинами саме цього князя. Приміром, 1437-го Свидригайло, який утратив Чернігівське князівство, але дістав натомість у володіння на короткий час Гомель, надає Павлові Мишковичу «взамін Сновська Сіверського» село Халче поблизу Гомельського замку⁹⁴. Повний текст цього привілею не дійшов до нас, тому можемо тільки здогадуватися, чи Сновськ був найдавнішою корінною отчиною Мишковичів (тоді цілком логічним стає перебування Каленика на путивльському намісництві), а чи короткочасно належав їм як вислуга від Свидригайла за його чернігівського княжіння (між 1419-м і 1430-м).

Нащадки *Павла Мишковича* утворили розгалужену родину поважних українсько-білоруських бояр *Халецьких* (власницьке прізвище усталилося від села Халча на Гомельщині). 1486 року котрийсь із них отримав у пожалування

від Казимира IV з путивльського мита 6 кіп грошів, а 1496-го його ж (?) згадано серед найзнатніших бояр, звільнених від підпорядкування князю Семену Можайському, котрому було передано в держання Чернігів⁹⁵. Після поновного вокняжіння в Києві Олельковичів Халецькі, як можна припустити, вступають із ними в тісний васальний контакт, який не переривався до кінця XVI століття, тобто до згасання цього княжого роду⁹⁶. Зокрема, син Павла Мишковича *Остафій Павлович Халецький*, за Кояловичем, був вихователем дітей князя Олелька на його київському дворі⁹⁷. А син, онук і правнук Остафія посідали намісницькі уряди на Київщині вповодж цілого XVI століття нарівні з іншими Мишковичами Калениковичами, як це можна бачити з табл. 13.

Повертаючись безпосередньо до родини Халецьких, зауважимо, що в другій половині XVI століття і землеволо-

дінням, і шлюбними контактами, і службовим становищем вона вже була пов'язана тісніше з Білоруссю, ніж з Україною. Окремі її представники досягли високих урядових посад і титулів у Великому князівстві, як-от великий литовський підскарбій (від 1590-го) *Дмитро Йосифович* чи його брат *Ян Йосифович*, господарський маршалок (від 1588-го), згодом великий литовський мечник (від 1589-го)⁹⁸. Чималі земельні володіння лишалися за Халецькими і на Київщині. Приміром, у першій половині XVII століття їм належала Ржищівська волость на Дніпрі (містечко Ржищів, села Лука Стрим'ятицька, Ходорів і Халче, одноіменне з гомельським родовим гніздом Халецьких). На Житомирщині Халецькі володіли однією з давніх отчин Мишковичів – Вільською волостю, яку 1572 року *Василь і Богдан Гарасимовичі Халецькі* продали князям Корецьким, а ті, своєю чергою, 1579-го відпродали її князям Острозьким⁹⁹.

Таблиця 13

Представники роду Мишковичів та Калениковичів на урядах Київської землі (з середини XV до середини XVII століття)

Іменування	Уряд	Дата
Каленик Мишкович	звинигородський, путивльський і сіверський намісник	з 1434
Окушко Каленикович	звягольський намісник	зг. 1488
Михайло Остафійович Халецький	черкаський намісник	зг. 1501
Михайло Михайлович Халецький	київський городничий овруцький намісник	[1510–1520] 1522–1531
Василь Каленикович Тишкович	черкаський намісник	1536–1537
Йосип Михайлович Халецький	овруцький намісник черкаський і канівський намісник	1544–1553 1555–1559
Гарасим Андрійович Халецький	житомирський підстароста	зг. 1552
Скумин Львович Тишкович	чорнобильський державця	1558–1561
Звір Львович Тишкович	остерський намісник київський городничий	1563–1569 1561–1564
Дмитро Скумин Тишкевич	київський підкоморій	1568–1576
Миколай Олехнович Стецький	київський тивун	1600–1624
Януш Тишкевич	житомирський староста київський воевода	1629–1649 1630–1649

Інше відгалуження Мишковичів – нащадки *Каленика Мишковича* – довго залишалися, як і сам Каленик, переважно київськими зем'янами. За даниною Свидригайла 1437 року, оголошеною в Києві, він отримав «за вірну службу... вічно й непорушно» чималий комплекс земель, неповні ідентифікованих: «в Житомирском повіті село Бурковцы, а село Бодище во в Згвягли, а Михеєвичи, а Ходорковичи, а Тейкопничи, а в Овруцком повіті село Остафьево на Кпорыні [!] как Остафей держал, а Вольковичи, а Демидковичи, а Дмитреєвича діти на Хвостницы, и под Полоним Вищы, а Кусопичи, а Плище на устьи Саменицы [!] на Случи»¹⁰⁰. Тож не випадково його сина Каленика Калениковича в одному з великокнязівських реєстрів 1488 року названо «киянином»¹⁰¹. На луцькому дворі Свидригайла, а також у багатьох тогочасних актах не раз подибуємо інших синів Каленика Мишковича. Це, зокрема, *Сенько Каленикович*, Свидригайлів підскарбій та підканцлер (1446–1452), *Федько Каленикович*, якого Стефан Кучинський хибно ототожнював зі Свидригайловим канцлером (1445–1446) Федьком Козловським, *Івашко й Дашко Калениковичі*, згадувані у другій половині XV століття¹⁰². До речі, Івашко, якого називають «кременецьким зем'янином»¹⁰³, і далі володів частиною отчинних земель на Житомирщині, зокрема Чортолісцями¹⁰⁴. Прикметно, що згодом, у другій половині XVI століття, Чортолісці залишатимуться в руках Тишкевичів, нащадків київської гілки Калениковичів¹⁰⁵. Проте загалом волинські Калениковичі, мабуть, ще за життя позбулися київських володінь. Принаймні донька Дашка Калениковича *Анна*, дружина котрогось із кременецьких панів Сенютичів, вважалася останньою спадкоємицею вигаслого у чоловічій лінії роду волинських Калениковичів¹⁰⁶, по її смерті на спад-

щину братів претендували не їхні київські родичі, а кременчани Сенютичі¹⁰⁷.

Найтривалішою (власне, існує донині) виявилася київська гілка Мишковичів. Її першими знаними представниками, окрім уже згаданих Павла Мишковича та Каленика Мишковича стали *Єсько (Йосиф)*, *Андрій* і *Федір Мишковичі*. Саме їхні імена у тому порядку, як тут зазначено, перераховує Пом'яник у поминальному записі кінця XV – початку XVI століття¹⁰⁸. *Єська Мишковича*, крім цього, записано як свідка в уже згадуваній данині Свидригайла Каленику Мишковичу, оголошеній у Києві 1437 року. Коялович серед синів Каленика Мишковича називає Йосифа, Федора, Івана, Дебря, Тишка, Окушка і Гетовта¹⁰⁹. Вочевидь, перед нами нерідке для давніх генеалогічних переліків зміщення поколінь. Усі ці імена, крім некалендарного імені Гетовт, за котрим може стояти будь-яке церковне ім'я, справді зафіксовано і в джерелах, і в Пом'янику (пор. схему V). Однак цілком очевидно, що хронологічні відстані між документальними згадками, скажімо, про Єська й Дебря, заперечують належність цих осіб до одного покоління. Нині доведено, що *Окушко*, *Гетовт (Андрій)*, *Дебрь* і *Тишко* були синами Каленика Калениковича «киянина», сина наймолодшого з Мишковичів – Каленика Мишковича.

Усі вони, крім Гетовта-Андрія, ще залишалися київськими зем'янами. Приміром, «київському боярину» *Тишкови* 1487 року передавали землю Карпа Лупандича, що «побіг до Волох»; зустрічаємо також «житомирського боярина», звягольського намісника *Окушка Калениковича*¹¹⁰ і «киянина» *Дебря Калениковича*. Другий успадкував по своїй дружині, племінниці князя Романа Яголдайовича, частину земель Яголдайовичів у Київському й Путивльському повітах: Музець, Милолюбль, Оскол, Ядреївці, Беркове¹¹¹. Очевидно, ні Окуш-

ко, ні Дебрь синів не мали: згадок про них не збереглося.

Натомість нащадки Тишка Калениковича (*Тишковичі*, згодом – *Тишкевичі*) витворили кілька розгалужених родин згодом уже далеких від Київщини: Тишкевичів, Скуминів Тишкевичів, Каленицьких Тишкевичів, Стретовичів Тишкевичів, Олехновичів Стецьких*. Найскромнішою серед них була родина київських зем'ян Стецьких, один із представників якої, Миколай, у 1600–1624 роках носив уже анахронічний, як на ті часи, титул київського тивуна¹¹³ (реальне київське тивунство щезло як уряд ще на початку XVI століття¹¹⁴). П'ятеро синів і племінників Миколая, за даними податкових тарифів 1628–1650 років, володіли 11 поселеннями на Київщині (загалом понад 250 димами або понад 1,5 тис. підданих)¹¹⁵. Одного з Миколайових синів – Івана – бачимо серед найзнатніших учнів Київської братської школи, котрі 1622 року виголосили на похороні Сагайдачного знамениті «Вірші на жалосний погреб... Петра Конашевича Сагайдачного»¹¹⁶.

Решта Тишкевичів, які добилися високих придворних посад і титулів, упродовж XVI століття дедалі більше віддаляються від Київщини, хоча окремі представники роду посідають певні уряди й тут. Серед них, наприклад, перший сенатор у роді *Василь Каленикович Тишкович* – черкаський намісник (1536–1537), знаний із конфлікту між ним та міщанами Черкас і Канева «о кривды и втиски»¹¹⁷; *Звір Львович Тишкевич* – остерський намісник (1563–1569), київський городничий у 1561–1564 роках (його церковне ім'я – Олександр Дмитрович – знаємо з однієї випадкової згадки)¹¹⁸; *Скумин Львович Тишкевич* – «колейний» чорнобильський державця (1559–1563), брат *Звіра Львовича*¹¹⁹; його син *Дмитро Скумин Тишкевич* – другий після запровадження підкоморських урядів межовий суддя Київщини

(1568–1576)¹²⁰. Нарешті, одному з представників цього роду, *Янушу Тишкевичу*, житомирському старості (від 1629-го)¹²¹, у XVII столітті вдалося сягнути найвищого регіонального уряду, посівши (1630–1649) київське воеводство.

Маєтки магнатського роду Тишкевичів було розпорошено по цілій Білорусі, однак чимала частина їх залишалася й в Україні за так званою гілкою «на Логойську і Бердичові». Наприклад, за поборовим тарифом 1640 року, Тишкевичам належало тут понад 1800 димів, тобто близько 11 тис. підданих¹²². Прикметно, що здебільшого це були ті самі села на Житомирщині, що належали свого часу Василеві Калениковичу Тишковичу, прадідові Януша Тишкевича, й, очевидно, входили до фонду прадавніх отчин Мишковичів Калениковичів. Ідеться, зокрема, про Слободище, Бердичів, Чортолісці, Рудники. Під час ревізії 1545 року яко власність Василя Тишковича у цьому ж регіоні було вперше згадано куплені землі – Кодню й Озеряни¹²³, котрі увійшли до латифундії Тишкевичів. Аби скласти уявлення про територіальний обсяг цих житомирських володінь, зазначу, що, наприклад, Махновська волость, поминаючи саме містечко Махнівку, обіймала станом на 1618 рік 21 поселення¹²⁴. А загалом, за підрахунками Владислава Лозінського¹²⁵, лише бердичівські та махновські маєтки Януша Тишкевича займали десь 1000 км².

* Серед синів Тишка Калениковича в розписі поколінь, що його наводить Коялович, не враховано *Бориса Тишковича*, який ще перед 1499 роком продав свою отчину, Тулубле та Ірову, князю Богданові Глинському, й *Олехна*, засновника родини Стецьких (на належність її до роду Тишкевичів указав Косаковський, завваживши, що ще на початку XVII століття київський тивун Миколай Стецький називав себе Тишкевичем)¹¹².

Підсумовуючи побіжний огляд роду Мишковичів Калениковичів, нагадаю, що з нього вийшло кілька церковних ієрархів. Приміром, за Кояловичем, київський митрополит Григорій (1458–1474), наступник знаного Ісидора, учасника Флорентійського собору, – це *Григорій Павлович Халецький* (син Павла Мишковича)¹²⁶. Один із гаданих синів Каленика Мишковича – *Іван Каленикович (Каленицький)* – на зламі XV–XVI століть був архімандритом Києво-Печерського монастиря. Нарешті, *Герман Тишкевич*, родич київського воєводи Януша Тишкевича, лідера прокатолицької частини київської шляхти (що ще раз ілюструє неоднозначність релігійної ситуації в тодішній Україні), у 1627 році був конкурентом Петра Могики при обранні в сан києво-печерського архімандрита¹²⁷.

***

Окрему дослідницьку проблему, досі стосовно Київщини не висвітлену, становить наявність численного тюркського складника в середовищі київсько-брацлавських землевласників¹²⁸. На його вагомість указував раніше Станіслав Дзядулевич, який виділив тут 62 місцеві боярсько-шляхетські роди тюркського походження¹²⁹ (додам, що чималий тюркський прошарок існував і серед міщан Центральної України, і серед козацтва¹³⁰). Перелік Дзядулевича є далеко не повним, бо дослідник орієнтувався переважно на значнішу гербову шляхту, котра потрапила до пізніших генеалогічних довідників чи принаймні до ширшого кола опублікованих джерел XV–XVI століть. Тим часом на тюркське походження вказують імена багатьох осіб, згаданих у Пом'янику Києво-Печерського монастиря або епізодично зафіксованих у менш відомих джерелах. Це, наприклад: *Балагура, Батура, Бердеб'яка, Болгаринович, Булгак, Вигура, Воропаєвич, Долмат, Калантай,*

Кичкир, Кобиз(евич), Кожан(ович), Коздаутович, Кончакович, Кошилович, Кощевич, Колтак, Кучук, Обернєвич, Тавлуй, Хлус(ович), Чоп, Шашко(вич), Шемет, Шепель, Шомака та ін. До переліку Дзядулевича не потрапили й ті родини, передусім із дрібного боярства-шляхти Овруччини, Остерщини та Любеччини, котрі на другу половину XVI століття, тобто на час появи масовіших джерел, якими послуговувався історик, розчинилися в довколишній українській масі, – зокрема ті, хто іменувався вже не родовим іменем, а патронімами-прізвищами, утвореними від християнських церковних імен. Лише в поодиноких випадках, як правило, обґрунтовуючи ті чи ті майнові права, представники цих родин згадують імена своїх давніх предків, перших отримувачів земельної данини, які несподівано висвітлюють тюркське походження роду. З другого боку, якусь частину бояр тюркського походження приховано за власницькими прізвищами на -ський, -цький, -зький, утвореними від назв належних їм поселень. Тоді, як і повище, походження конкретної родини висвітлюється за допомоги давнього родового іменування, вживаного до усталення відтопонімичного прізвища. Родове іменування іноді впливало й тоді, коли виникала потреба зідентифікувати те чи те родинне відгалуження у надто розрослому роді. Як приклад можна назвати овруцьке боярське гніздо, з якого вийшли Васьковичі, інакше – Васьковські (серед них найпримітнішою особою був Феодосій Васьковський, ігумен Межигірського монастиря у 1669–1703 роках, автор добре відомого дослідникам історії Києва свідчення про становище та маєтки київських міщан напередодні Хмельниччини¹³¹). Ця родина починаючи від Сидора Юхновича Васьковича (70–80-ті роки XV століття) стабільно фіксується в актах яко власники села Васьковичів¹³². З

пізніших документів, пов'язаних із Васьковичами, впливає, що вони є відгалуженням роду *Ущанів*, овруцьких бояр тюркського походження: спершу той розділився на власне Ущанів (Ущапівських) і Васьковичів (Васьковських), а потім від других уже відбрунькувалися Гошовичі (Гошовські). Приміром, у акті 1494 року згадано первісну отчину цього роду – Ущапівичі та Васьковичі, а також вислугу, отриману від Вітовта, – Білево та Гошовичі¹³³. Ці володіння залишалися у частинній співвласності нащадків роду Ущана протягом XVI–XVII століть. Приміром, 1518 року Зигмунт I Старий потвердив Васьковичам ґрунт у Васьковичах, половину Гошович разом із селищем Базарівкою та половину Ущапівич, названих у документі отчиною Васьковичів, де були «дворища їхніх предків»¹³⁴. Цей самий склад маєтку Васьковських зафіксувала люстрація 1615 року¹³⁵. Прикметно, що вже від першої чверти XVI століття в іменуванні Васьковичів з'являється додатковий ідентифікаційний компонент з тюркським лексичним забарвленням – *Хіневичі*, який закріпився за однією з численних гілок роду і вживався аж до XVIII століття¹³⁶.

Приклади поступового розчинення тюркського складника в масі місцевого боярства-шляхти можна наводити й далі. Його загальна (зрозуміло, допустава) чисельність на Київщині та Брацлавщині становила, ймовірно, близько чверти місцевого панівного прошарку. Традиційна історіографія пов'язує появу вояків-татар на Наддніпрянщині з політикою Вітовта, який нібито цілеспрямовано осаджував переміжників із Орди (яких суттєво побільшало наприкінці XIV – на початку XV століття через внутрішньоординські усобиці) на пограниччях своєї держави, роздаючи їм землі на «рицарському праві», тобто з умовою виконання військової служби¹³⁷.

*56. Золотоординський воїн.
Перський малюнок XV століття*

Утім, цю тезу можна прийняти, як здається, лише почасти. Справді, за Вітовта відбулося нормативне закріплення землеволодінь за особами татарського походження, на що покликається, наприклад, переважна більшість овруцьких зем'ян, доводячи двома століттями пізніше своє шляхетство¹³⁸. Але ж місцеві руські бояри саме тоді зорганізувалися у визнану новими владами корпорацію, про що вже йшлося вище. Водночас є нюанси, які дають змогу подивитися на проблему тюркського розселення на Київщині й Брацлавщині під іншим кутом зору.

Українське пограниччя, що тяглося довгим пасом, охоплюючи пониззя між Дністром і Бугом (степове Побужжя), степові території на підступах до Звинигородщини, Черкас і Канева, цілу Лівобережну Наддніпрянщину та Путивльщину, залишалося у складі татарських улусів до другої половини 90-х років XIV століття. Це довів аналіз територіальної структури XIV століття, що його здійснив Федір Петрунь на основі ханських ярликів¹³⁹. Наприклад, приєднання до Києва Поросся й Звинигородщини, що, ймовірно, входили тоді до улусу Хурмадая, можна датувати приблизно вереснем 1395 року, пов'язуючи цю подію зі вдалим походом нового київського князя Скиргайла в ординські володіння¹⁴⁰. Частина колишніх татарських земель перетворилася на литовські феоди договірним шляхом: попередні власники зберігали владу та майнові права, визнаючи супремат великого князя литовського. Наприклад, татарські династії, відомі згодом під іменем князів Глинських, яким належало трохи не ціле Київське Лівобережжя, за припущенням Петруня, визнали зверхність Вітовта після переходу до нього Києва (1394)¹⁴¹. На північно-східному пограниччі (Курщина, Путивльщина) існувала схожа територіальна одиниця – «тьма Яголдая Сарайовича», володарі якої також прийняли супремат литовського князя. Варто нагадати, що за неоголошеного останнього представника цієї тюркської династії – князя Романа Яголдайовича – київський боярин Дебрь Каленикович успадкував наприкінці XIV століття частину земель колишньої «тьми Яголдая» в Путивльському повіті – Музець, Милолюбль, Оскол.

Неясним залишається походження міста Черкас, уперше згаданих, згідно з Татищевим, під 1282 роком, натомість за легендою, яку розказали великокнязівським ревізорам 1552 року місцеві

жителі, Черкаси виникли як поселення п'ятигорських черкесів, вихідців з території Орди (це опосередковано перегадується зі свідченням 1585 року про мешканців Черкас, нібито «віри вони переважно мусульманської»¹⁴²).

Нових васалів приймали «чесно, не яко слуг, но яко единых от сродник своих». За влучним висловом Федора Петруня, литовський уряд «лише... реєстрував ці нові утворення на своїх межах та переводив потроху тюркських династій на статус звичайних землевласників»¹⁴³. Очевидно, у такому самому становищі перебувала, нарівні зі згаданими особами ханської крові, і нижча знать, і рядовий військово-службовий елемент. І ті, й ті, хоча й з різним обсягом права власності, але з однаковим обов'язком військової служби новому сюзеренові, залишалися на землях, які обсідали доти. Виразно стабільною з цього погляду є, наприклад, прикордонна смуга колишнього подільського улусу, що її хан Тохтамиш відступив Вітовтові у середині 90-х років XIV століття¹⁴⁴. За ревізією Брацлавського замку 1545 року, тобто через півтора століття, бачимо тут чимало власників земель на порубіжжі України зі Степом безсумнівно тюркського походження. Це – *Чечелі, Кордиші, Козари, Кожани, Мормули* та ін. Прикметно, що «старші зем'яни» Брацлавщини (пани Романовичі, Кошки, Слупиці та ін.) погордливо відхрещуються від зв'язку з більшістю згаданих родин: «братею себе не менуют, ани знают, одколь есть»¹⁴⁵. Ця погорда, зрозуміло, маловиправдана: на Брацлавщині ще від часів Володимира Ольгердовича як отчину *Халаїмів* згадують Жерделів, як отчину *Баглаїв* 1480 року – Джуриці, як отчину *Базанів Звинигородців* 1500 року – якісь землі на межі Звини-

* «Religio apud eos magna ex parte Mahometana».

городського й Вінницького повітів, як «дідину й отчину» Дашковичів Кліщовських 1505 року – низку сіл, які нібито вислужив їхній дід *Гарман (Урман)* від Вітовта, як отчину *Берендея Тарасовича* «з братією» 1508 року – село *Вонячин*¹⁴⁶ тощо.

Тюркський землевласницький елемент виразно зафіксовано на час ревізії 1545–1552 років в округах Черкаського й Канівського замків. Тюркського походження, як можна припускати, були *Балакири, Грибуновичі Байбузи, Некрашевичі, Жубрики*, князі *Домонти*. Через обмеженість джерельної бази неможливо детальніше простежити склад тутешніх землевласників давнішого періоду. Однак і поодинокі згадки здатні потвердити таке припущення. Приміром, 1451 року князь *Оленько Володимирович* надав *Григоровичам (Потаповичам Мошенським)* селище *Таганчу* Канівського замку, «як перво того *Игнат Шумаков* держал»¹⁴⁷. *Шомаків* (інакше *Шумаків*) зафіксовано в Пом'янику Києво-Печерського монастиря. Прикметно, що імені *Игната* передують лише декілька імен: схимник *Євфимій* і схимниця *Марфа*, *Григорій*, інок *Арсеній*, *Марія*, *Игнатій*¹⁴⁸. Це дає підстави датувати охрещення роду орієнтовно саме кінцем XIV – початком XV століття. Топонім «земля *Шумяковщина*» зафіксовано також тут, поблизу *Канева* (окрім *Таганчі*, якою володів *Игнат Шумак*), ще й наприкінці XVI століття¹⁴⁹.

Зрештою, тюркські назви поселень, утворені від імені власників чи засновників, – явище, доволі поширене на Київщині, варто лишень звернути увагу на такі назви селищ в околиці Канівського замку: *Колтегаєво, Арагеїв, Царьово, Ачекмаково*¹⁵⁰, а хоча б і *Чигирин*, тобто хутір (двір?) *Чигирі*. Чимало тюркських назв присвійного типу є і на Лівобережжі та Київському Поліссі. За частиною з них гіпотетично

можуть стояти зафіксовані в джерелах імена власників, наприклад, *Батури Кальницького* – для *Батурина*, де на місці старого городища наприкінці XVI століття виникло нове поселення, *Кучука* – для *Кучукова*, *Кончаковичів* – для *Кончаковської* землі (пор. табл. 11). Інші топоніми на підставі збереженої номенклатури бояр Київщини не прочитуються. Однак сам присвійний характер назви поселення чи земельної одиниці вказує на ім'я засновника або давнього власника: *Чигирівська* земля під *Овручем*, *Золотайвська* земля у *Товстому Лісі* під *Чорнобилем*¹⁵² тощо. Прикметно, що тут же, у *Товстоліссі*, під 1427 роком згадано вислужену від *Вітовта* землю князя *Долголдата Долголдатовича*, котру той «с всеми пошлинами, з бобры, ис куницами, ис полюдем» дарує *Пустинно-Микільському монастиреві*¹⁵³.

Не зовсім ясне походження тюркської колонії овруцьких бояр-заушан, тобто тих, які володіли землями обабіч річки *Уші (Ужа)*. Більшість із них, як уже згадувалося, мотивує своє право на землеволодіння данинами *Вітовта*. Можливо, тут справді йшлося про якесь разове оселення декількох родин татарських кінних слуг з волі *Вітовта*. Щось схоже ми бачимо в пізніших діях київських князів *Оленька й Семена Оленьковича*, котрі, за свідченням джерел, роздавали у середині – другій половині XV століття селища поблизу *Остра* «*татарам київським*»¹⁵⁴, тобто вихідцям із південних прикордонних регіонів. Можливо, у випадку з овруцьким *Заушшям* ішлося і про емігрантів із *Орди*. Адже хвилі переселенців почали прибувати у *Велике князівство Литовське* за *Тох-*

¹⁵⁰ Очевидно, цілком безпідставною є широко тиражована спроба вивести назву *Чигирин* від українського «чагарник; місцевість, вкрита чагарником»¹⁵¹.

тамиша, котрий під час боротьби з Темір-Кутлаєм за Крим утік зі своїм двором на Наддніпрянщину. Для нього та його васалів восени 1398 року Вітовт виділив землі на південному прикордонні, зокрема в Черкасах і Каневі¹⁵⁵. Перші глухі згадки про те, що вихідців з Орди цілеспрямовано оселяють на південних і східних пограниччях Великого князівства, належать ще до часів Гедиміна*. Сліди цієї традиції бачимо наприкінці XV століття, коли один із утікачів у 1499 році просить великого князя надати йому з братом і дітьми «хлібокормлення в Україні». Ба більше, по тому, як Іван IV Грозний здобув Казань (1552) і Астрахань (1556), а також приєднав Підкавказзя, на Поділля та Волинь прибула ще одна хвиля тюркських емігрантів; нарешті, є свідчення про переселення в Україну татар із Буджацької Орди ще навіть 1637 року, коли після конфліктів із Кримським ханатом частина буджаків оселилася, як припускають, в околицях Черкас і Чигирин¹⁵⁷.

Отже, як бачимо, тюркський елемент поважно доповнив чисельний склад боярства Центральної України. Християнізуючись, татарські землевласники через два-три покоління зовсім зливалися з місцевими боярами, знаходячи в їхній корпорації місце для себе відповідно до майнового становища, родовитости, характеру військової служби, а тому поповнюючи всі прошарки: від князів (як Глинські, Ягоддайовичі, Домонти чи Долголатовичі) до панцирних бояр. Інша річ, що суспільний, зокрема військовий, уклад Київщини й Східного Поділля міг до якоїсь міри зазнавати впливу східної традиції. Наприклад, цілком імовірно, що унікально тривка стабільність нормованої військової служби з ленних землеволодінь, прив'язаних до господарських замків, яка для нижчих прошарків збройного люду Київщини

зберігалася аж до Хмельниччини, бере початок у розвинутій традиції такого підпорядкування правителю в державах тюркського ареалу.

***

Повертаючись до панського прошарку Київщини та Брацлавщини, мусимо відзначити, що властивістю землеволодіння тутешніх панських родин є те, що в співвідношенні між вислугами й отчинами переважали вислуги. Це, наприклад, можна констатувати для всіх відгалужень роду Волчковичів, для Вороничів, Мишковичів Калениковичів, Дідовичів, Немиричів, Єльців та ін. На Волині, навпаки, переважали отчинні землі. Вочевидь, різною слід визнати первинну землевласницьку ситуацію. На Волині, де галицько-волинські бояри від княжих часів були міцніше закорінені в земельну власність, а на час зміни державно-політичних структур великі маєткові комплекси вже існували, новим владам залишалось тільки визнати їх. Київські бояри, на відміну від галицьких і волинських, самотійної сили в домонгольську добу не становили. Крім того, після монгольського нападу найвпливовіша частина їх, як припускають, виемігрувала в безпечніші регіони – на північ і захід. І коли нова урядова (литовська) влада санкціонувала право власності на села, належні боярам, то вагомих боярських отчин тоді тут просто не існувало. Натомість безмежні обшири колишнього княжого домену (на Волині він був набагато скромнішим, зважаючи на присутність екстериторіальних володінь) пішли платою за спів-

* Пор. у ревізії Канівського замку 1552 р. «про початок Черкасов и Канева»: «...князь великий литовский Гедимин... приведши черкасов часть з княгинею их, посадил их на Снепороді, а инших на Днепре, где тепер Черкасы сидят...»¹⁵⁶.

працю з новою владою. Звідси така мозаїчність земельних комплексів більшості київських панських родів, вислуги яких було розкидано у найвіддаленіших від отчини місцевостях. Наприклад, спадщина вигаслого наприкінці XV століття роду киян Юхновичів, яка розійшлася між двома зятями Олехна Юхновича – Проскурою й Лозкою, обіймала величезні земельні простори: у Задніпров'ї – селища та городища Старе, Бісурманське, Сальково, Кругле, Булачин, Ярославське, Процево, Сошниково, на західній і південній Київщині – Марковщина, Мелеховщина, Трудеповщина, Тригубовщина, Полствин, Козяків, Веприк і Білки (Білки склалися з двох половин – Корнина й Мохнача)¹⁵⁸. В цьому, як бачимо, вельми поважному маєтку отчиною, здається, був лише мізерний Корнин, тобто половина селища Білок, не згадуваного в Олельковій данині, на відміну від решти перерахованих володінь. Інший приклад: Єльцям як отчина, можливо ще з домонгольських часів, належали Лучин і Турбів Київського повіту, а вислугами «з руки» князів Олелька та Семена Олельковича були Серяків і Барахти на Канівщині, Ождилів поблизу Черкас, Левковичі на Чорнобильщині, Малинська волость (успадкована від Внучковичів) на Житомирщині, Козаровичі, Лосівщина, Литвиновщина та Сухарівщина в Центральній Київщині, Народиці, Селець, Ремезовичі, Сухаревичі, Ширковичі, Малини, Литвинів, Ходаки, Кухарі та Движок на Овруччині, а понад те ще протягом певного часу городище Полтава на Ворсклі, успадковане по князях Глинських¹⁵⁹. Приклади такого розміщення й співвідношення вислуг і отчин можна було б наводити й далі. Либонь, сам факт володіння алодіяльною землею ставав своєрідною перепусткою до вищого щабля, торуючи шлях до місцевих

урядницьких посад, концентрації якоїсь влади, а отже, до можливості при нагоді розширяти маєток завдяки данинам і вислугам.

Литовсько-руське поземельне право розглядало отчинні землі як невилучну власність роду. На відміну від вислужених і куплених земель, із отчин аж до 1566 року можна було продавати щонайбільше третину. Отчини успадковували і по чоловічій, і по жіночій, і по бічних лініях, у разі смерти власника вони не відходили до великого князя, на відміну вислуг. Тож основний масив отчинних земель, який не належав до великокняжого домену, вповодж XV – середини XVI століття в київсько-подільському регіоні залишався замкнутим і відносно стабільним, хоча між своїх переходив із рук у руки «по близькості» доволі інтенсивно. Його замкнутість зумовлювало триваліше та чіткіше, ніж на Волині, розрізнення отчин і вислуг, із яких ішли різні, як побачимо далі, служби, а прикордонне напружене становище тутешніх територій не дозволяло цих служб позбутися. Тому задавнені вислуги не потрапляли до отчинного фонду так легко, як на Волині. А тим часом ішов природний процес розгалуження та множення панських родів, як, наприклад, у випадку з Волчковичами чи Мишковичами. Їхні нові відгалуження (принаймні відомі нам із джерел) не біднішали у прямому розумінні: домен великого князя на розлогіх просторах Наддніпрянщини та Східного Поділля був достатньо великим, аби наділяти землями слуг, здавна звиклих до небезпек прикордоння; інша річ, що київсько-брацлавське панство не мало головної прикмети найвищого соціального становища – великих маєтків, належних родові не з ласки великого князя, але з права народження й успадкування. Саме цим, на мою думку,

можна пояснити, чому, як слушно завважують дослідники, Київщина та Брацлавщина майже не постачали державі ні так званих панів хоруговних, ні членів великокнязівської ради. Отже, причина не в тому, що тутешнє боярство було «відносно односкладовим», як припускав Павло Клепатський¹⁶⁰. У його лавах були цілком маєтні люди, як-от Волчковичі, Мишковичі, Єльці, Вороничі, Немиричі, Проскури та ін.

От тільки абсолютна більшість їхніх землеволодінь на першу половину XVI століття — це не отчини, а вислуги. Однак тут, як і на Волині, давність роду, підкріплена хай невеликою, але незалежною земельною власністю, підносила його представників над боярсько-шляхетським загалом. Ось цю, власне, групу землевласників, яка складала майже третину від усіх бояр, і титували «панами».

Особливості правового та звичаєвого статусу панського прошарку (XV – середина XVI століття)

У двох попередніх параграфах на численних прикладах було доведено, що критерієм вирізнення панів з-поміж боярства-шляхти слугувало володіння отчиною, тобто не пожалуванням великого князя, а землею, що перебувала у власності певного роду з давніх-давен, засвідчуючи його родовитість. Те, що литовські князі визнали за місцевим руським боярством право на спадкове землеволодіння, як можна припускати, стало вирішальною підставою для мирного входження українських земель до складу Великого князівства. Присяга на вірність новому сюзеренові не ламала звичної суспільної моделі, викшталтуваної за давньоруських часів. Виникнення отчинного боярського землеволодіння дослідники княжої доби датують рубежем XI–XII століть, обережніше – серединою XII¹. Так чи так, але на середину – другу половину XIV століття, коли руських князів-володарів заступили литовські, схему відносин бояр-алодистів із правителем уже міцно було зіперто на звичай, навіть якщо вона і зазнала якихось модифікацій, пов'язаних із данницькою залежністю руських князів від Орди. І саме цей тип відносин було перенесено у Велике князівство Литовське. Тому статус прошарку панів набуває особливої ваги в аспекті досліджуваної проблеми: адже ця соціальна група, як можна

припустити, була своєрідним містком між долитовськими та новими часами. Унікальність її підсилено тим, що інші верстви землевласників або пережили докорінну видозміну, як, приміром, зведені до службового становища князі, або фактично поставали наново, як кінні слуги – проміжна група, котра з плином часу розпалася на бояр-шляхту, панцирних бояр і замкових слуг.

Давня суперечка про обсяг права власності на алодіяльні землі у Великому князівстві Литовському, в якій ламали списи історики-литуаністи кінця XIX – початку XX століття², мала переважно теоретичну вагу для розуміння правових підвалин, на яких зіперто було литовсько-руську державу. Для нас важливішим є практичний аспект проблеми, зокрема принцип виконання боярами-алодистами найважливішої з повинностей – військової – на користь великого князя. Детально проаналізувавши його, Митрофан Довнар-Запольський дійшов цілком слушного висновку про те, що отчина як земля власна, а не жалувана накладала на бояр лише обов'язок особистого прибуття на війну (науковець визначав його як «акт підкорення приватної особи державному началу»). Така специфіка склалася, на думку Довнар-Запольського, як прямий наслідок приєднання земель-анексів до Литовського князівства, що

вимагало договірно-службових відносин між боярами-отчинниками й удільними князями та великим князем³. Практичною особливістю військової служби власників отчин було те, що її як особистий рицарський обов'язок до кінця XV століття не було внормовано, на відміну від служби з данин і вислуг, коли бояри мусили виставляти обумовлену кількість вершників чи взагалі служити «где потребно» на першу вимогу правителя⁴. Варто додати, що в Київській землі, де специфіка служби полягала в перманентних прикордонних війнах за викликом воєводи, власники вислуг («ровнейшие») були зобов'язані ставати при воєводі «своими головами», тобто особисто, а пани-отчинники («преложнейшие») могли посилати на виправу слуг⁵.

Слід гадати, саме формальна незалежність бояр-алодистів від командування, здійснюваного відпоручниками великого князя, сприяла швидкому поширенню запозиченого з чесько-польської практики звичаю виводити на загальне ополчення окремі загони («почти») під власними корогвами. Важко погодитися з Михайлом Грушевським, котрий уважав право виставляти осібні почти не під повітовою, а під родинною корогвою найсуттєвішим із привілеїв, які відрізняли високу панську верхівку («панів хоруговних») від рядової шляхти⁶. Очевидно, теоретично це міг зробити кожен пан-отчинник. Інша річ, що мало хто (в цьому легко переконатися, порівнюючи заможність родин, титулованих панами) був спроможний на власний загін. Скажімо, на перепис литовсько-руського війська 1528 року з 62 родин волинського панства особисті почти ставили тільки Боговитини, Загоровські та Семашки. Тож цих самих людей бачимо серед усталеного кола *хоруговних панів*, яким нарівні

з князями великокняжа канцелярія у 30–40-х роках XVI століття розсилала персональні листи про оголошення військових походів⁷.

З алодіяльністю землеволодіння пов'язана ще одна перевага панів-отчинників над боярами, які мали землю, вислужену від великого князя. Йдеться про так звані земські повинності, що їх виконання до 60-х років XVI століття покладали на підданих русько-литовського боярства: замкову й мостову (будівництво та направа фортифікаційних споруд і мостів); підводну (надання стацій, тобто корму, підвод і провідників великокнязівським послам і гінцям); сторожову (охорона великокняжих замків). Звертаючись до середньовічної західноєвропейської практики, серед сакраментальних *трьох обов'язків васала* (*tria munera vassalorum*) бачимо такі: 1) *expeditionem factio*, 2) *munitorum reparatio*, 3) *pontium erectio*⁸. Переклавши це на термінологію Великокнязівства, дістаємо військову, замкову та мостову повинності. Підводна повинність («*давання подвод и стацей*») і сторожівщина випадають із моделі традиційного феодального підпорядкування. І справді, після 1569 року ці служби вже не поширювали на українських бояр: виконувати їх мала спеціальна група неупривілейованого тяглового населення – замкових слуг. Але доти і підводи, і стації, і сторожівщина поширювалися на всіх землевласників, окрім тих, які володіли отчинами. На потвердження процитую київську уставну грамоту в редакції 1507 року: «А церковным людем и князским, и

³ Першу загальну розверстку військової служби було встановлено за Александра Казимировича, дорівнювала вона 5 вершникам з однієї служби⁴.

⁴ 1) Участь у військовій виправі; 2) направа укріплень; 3) наведення мостів (*лат.*).

нанским село от села подвод не давати, как будет было за великого князя Витовта». Ширше про те саме – у редакції 1529 року: «А на послов наших и на татарских, и на иных, которые до нас через Киев идут... люди [князів і панів. – Н. Я.] не мают стацей и подвод давати»⁸. Як уже не раз зазначалося, система оподаткування Великого князівства відштовхувалася від повинностей, покладених на земельні одиниці-служби, а не персонально на власників цих одиниць. Відповідно, під службову розверстку підпадали лише землі, що належали великому князеві та роздавалися як господарські данини боярам. Натомість маєтки, що склали спадкове алодіяльне володіння панів, у службовий кругообіг не потрапляли. Очевидно, погляд на панські отчини під таким кутом зору міг би дещо відкоригувати і давню суперечку про обсяг права власності на алоди. Якщо імунітет алодістів, з погляду влади, був настільки узвичаєним, що їхня земля не підлягала загальним службам (в окремих регіонах Князівства навіть не обкладалися загальнодержавним грошовим податком⁹), тобто її не вважали власністю держави, персоніфіковано – великого князя, то видається незаперечним, що ця влада визнавала повне право володіння отчинними землями.

Під цим оглядом стає зрозумілішим опір, що його вчинили бояри-алодисти на Волині, де ця група була особливо численною, спробі уряду зареєструвати під час ревізії українних замків 1545–1552 років їхні земські повинності. В листі-протесті, який ревізори назвали «острым, а невдячным писанєм», волинці затято обстоюють своє отчинне право: «Хто мает имена от предков своих отчинные, веджо мы сами и предки наши у господара его милости [їх] не украли»¹⁰. І далі волинські пани чітко відмежовують ту частину повинностей, проти якої не заперечують («што ся дотычет работ

наших яко замковое, так мостовое»), відтієї, що викликає категоричну незгоду («што ся дотычет послы и гонцы, даваня стацей и подвод») ¹¹.

З такою ситуацією великокнязівські ревізори зіткнулися й у Житомирі: «А земляне, которые отчизныи имена под собою мают, а выслуги не держат, поведают: “Мы, дей, з веков, з прадедов и дедов наших подвод и стацей не даивали, и тепер не повинни єсми давати. А гды, дей, господар тую неволю на нас кажет вложить, мы вси из людми нашими проч поволочемся”»¹².

Щодо сторожівщини, то вона, очевидно, в деяких регіонах прищепилася як доконечна загальна повинність. Скажімо, у скарзі 1546 року великому князеві вінницькі бояри загалом не відмовляються нести замкову сторожу, протестуючи лише проти надуживань старости¹³. Натомість у заявленій тоді ж житомирській скарзі бояри виступають категорично проти спроб князя Богуша Корецького, житомирського старости,

57. Печатка князя
Богуша Федоровича Корецького,
1547 рік

змусити їх до сторожівщини, чого здавна «ніколи не бувало»¹⁴.

Безпосередньо пов'язаною з давністю спадкового землеволодіння і поняттям родовитості була ще одна прерогатива панів – причетність до корпоративного кола місцевого боярства, яке користувалося правом почергового хлібокормління з великокнязівських маєтків або інших джерел урядового прибутку на певній території. Ця традиція, без сумніву, бере початок від давньоруської практики «кормління», що її А. В. Черепнін окреслював як жалуване великими й удільними князями своїм васалам «право на держання міст і волостей та отримання з них прибутків»¹⁵. Боярські кормління, час зародження яких для більшості регіонів Київської Русі є проблематичним, у Галицько-Волинському князівстві, на думку В. Т. Пашута, існували вже за князя Романа Мстиславича, тобто на зламі XII–XIII століть¹⁶. Специфіка взаємовідносин галицьких князів із політично й економічно могутнім місцевим боярством виявилася, зокрема, й у тому, що напередодні катастрофи 1237–1240 років у Галицькій землі в тимчасове держання-кормління боярам роздавали не тільки «города», але й волості¹⁷, що в решті земель було прерогативою князів¹⁸.

Інститут кормління, тобто тимчасове умовне держання якоїсь земельної одиниці, за юридичним власницьким статусом перегукується з інститутом бенефіція у Західній Європі. Його природа полягає у передачі прерогатив верховної влади до так званої, в термінах класичного феодалізму, «посадової сеньйорії», носій якої реалізував фіскальне, судово-адміністративне, військове чи господарське управління людьми, котрі замешкували територію цієї земельної одиниці¹⁹. Механізм боярських кормління-бенефіцій, мабуть, остаточно викристалізувався протягом XIV століття, за перших литовських

князів, бо в уставних грамотах XV століття його фіксують як цілком звичний. Можна припустити також, що саме тоді, впродовж XIV століття, у ньому виникли два суттєвих уточнення. По-перше, від «держання волостей» (саме так тогочасні акти називають це явище) було усунуто князів: і за уставними грамотами, і на практиці воно стало привілеєм боярської корпорації конкретного регіону; по-друге, роздачу волостей почали влаштовувати почергово строком на один-два роки. Порушення черговості були можливими лише в особливих випадках і супроводжувалися роз'яснювальною мотивацією, як, наприклад, у листі-данині 1472 року: «Бил челом королю его милости боярин киевский Пирхайло, штож давно ему дано волость Олевско, и он тое волости ещо и дотыхмест не держал. И бил челом королю его милости, абы дал ему тот год выдержати, отодвинувши иных, а другой бы год к тому придал на окуп, што жона его и дети у Орді»²⁰.

У такій волості боярин-державця протягом року (двох) «судив і рядив» як господарський намісник і «виберав волость», тобто збирав із неї данину та судові оплати для скарбу, залишаючи певну частку на свою користь. В уставних грамотах Київської та Смоленської земель держання волостей витлумачено як виняткове право бояр місцевої корпорації: «А тых волостей смоленских никому не держати, нижли бояром смоленским»; «А волости киевские кияном держати, а иному никому»²¹. На Київщині до комплексу маєтків, використовуваних для почергового держання боярами, належали замки Брагин (до 1512) і Чорнобиль (до 1564), Олевська, Вишгородська, Зауська та Чуднівська (до 1507) волості, а також у Путивльському повіті, до переходу його під владу великого князя московського,

Перелік бояр-державців,
які по чергово володіли Чорнобилем протягом 1521–1564 років

Роки держання	Державця	Роки держання	Державця
1521–1522	Михайло Павша	1536–[1538]	Іван Немирич
1522	Лев Полозович	1539	Матвій Заморенок
1523	Криштоф Кмітич	1540–1541	Семен Кміта
1523–1525	Дмитро і Криштоф Івашенцевичі	1543–1545	Олізар Волчкович
1526	Матвій Заморенок	1545–1547	Тишко Проскура
1527	Іван Полоз	1547–1548	Стась Суринович
1527–1529	Ясько Єлець	1549–1550	Солтан Стецькович
1529	Андрій Немирович (через намісника Федора Киселя)	1549–1554 (фактично– 1552–1554)	Фридрих Пронський*
1530–1531	Яцько і Федько Єльцовичі	1551–1552	Миколай Кухмистрович
1531	Матвій Заморенок		Дорогостайський
[1532]	Олізар Волчкович	1558–1563	Скумин Львович Тишкович
1533	Матвій Проскура	1563–1564	Петро Кухмистрович
1534	Іван і Лев Полозовичі		Дорогостайський
1535	Макар Івашенцевич		

* Фридрих Пронський, заступивши 1544 року на уряд київського воєводи, вже тоді спробував привласнити Чорнобиль, посадивши там свого намісника. Це викликало гострий спротив бояр, і на перший раз спір із воєводою було вирішено на їхню користь: Любавський М. *Литовско-русский сейм...* – С. 506–507.

волості з центрами в Жолвяжі, Хотені, Утишкові, Лопатині та Бирині*.

Встановлену чергу наперед фіксували у відповідному списку, як бачимо, наприклад, із запису до Литовської метрики під 1472 роком:

Што король его милость давал бояром житомирским у Клодаве:

Макару Володковичу волость Бирин на год после первых, Юшку Полковичу [Полтевичу? – Н. Я.] волость Золвяж на год после первых, пану Сенку Романовичу волость Отень на сес год, Петрушку Скипоровичу волость Утешков на сес год, Владице Попковичу волость Золвяж на год после первых, Сенку Жеребятичу волость Лопатин на сюю осень на окуп з татар, Вороне Ивашку волость Хотень на год после первых²³.

За приклад черговости держань може правити добре задокументована передача з рук до рук Чорнобильського

замку, відбудованого 1521 року (наприкінці XV століття його спалили татари). Перелік чорнобильських державців у 1521–1564 роках (1564 року замок перейшов у приватну власність Філона Кміти) наведено в табл. 14. Імена чи дати, які не збігаються з усталеними відомостями, тут виділено²⁴.

Порівнюючи наведені у таблиці дані з переліком боярських родів Київщини (див. табл. 11), можемо перекоонатися, що Чорнобилем по чергово володіли тільки представники панського прошарку. І хоча для інших волостей, які входили до числа хлібокормлінь, таких переліків за браком джерел скласти

* Є свідчення, що цих волостей було 14: «А к Путивлю было 14 волостей... те волости... слуги вашей милости [великого князя. – Н. Я.] – князя и паны и земляне земли Киевской – по року держивали, и з тых волостей... кони ездживали и шубы теплые куньи одевали»²².

неможливо, але поодинокі згадки доводять, що і там коло державців обмежувалося самими панами. З чорнобильського переліку державців впливає ще одна виразна деталь: ми бачимо тут переважно овруцьких зем'ян. Натомість волості в Путивльському повіті надавали житомирцям*, а Олевську та Брагинську волості, схоже, – киянам. Як гіпотезу, яку, на жаль, за браком джерел важко підкріпити ширшим колом свідчень, можна припустити, що навіть у межах однієї (тут – Київської) землі існував розподіл волостей, підвладних центральним замкам – Києву, Житомиру й Овручу. Механізм тяжіння волостей до тих чи тих замків, без сумніву, мав скластися за удільного періоду, до об'єднання Київської землі в цілісну територіальну одиницю.

Практику «держання волостей» станом на XVI століття можна вважати, очевидно, анахронізмом. Великокняжий домен невпинно зменшувався, господарські замки та волості вислугами переходили до рук князів або найбільших панів, як, скажімо, Брагин 1512 року – до князів Збараських, Чуднів 1507-го – до Острозьких, Чорнобиль 1564-го – до Філона Кміти тощо. Ще швидше модернізація суспільних стосунків відбувалася на Волині, де на час ревізії 1545 року вже не залишилося ні замків, належних великому князеві (крім повітових – Луцька, Володимира, Кременця), ні не зайнятих приватними власниками волостей. Як відгук давньої традиції, в джерелах безпосередньо не зафіксованої, звучить вимога волинських панів *повернути* їм право на почергове держання Мозирської волости²⁵.

Поруч із хлібокормлінням, яке полягало у «вибиранні волостей», пани отримували від великого князя почергове право збирати окремі данини. Для Волині, наприклад, це була тивунщина,

бобровщина й данина з луцького мита²⁶, для Київщини – право стягати капщину з корчем у Києві, Овручі, Житомирі й Черкасах²⁷. І те й те нерідко було відшкодуванням за збитки, яких зазнав отримувач на господарській службі. Саме так, наприклад, Данило Федькович Дідкович на додачу до переданої йому Брагинської волости дістав 1506 року право дворічної оренди черкаської корчми, бо він, як пояснено в данині, «будучи на нашой службе у Орде Перекопской, травячися и впоминки даючи, всего того выдал 200 коп и 30 коп грошей»²⁸.

У руках панів локальної корпорації зосереджено було й решту регіональних урядів – ключників, городничих, мостовничих, хорунжих, які переходили з рук до рук без чітко визначеної черговості. Загалом можна висувати, що у царині доступу до урядів усталився свого роду розподіл зон впливу: члени князівського прошарку посідали вищі уряди місцевої адміністрації, які відкривали шлях до ради великого князя (воєвод, згодом каштелянів), а між панами розподіляли нижчі уряди.

Безпосередньо пов'язано було з формуванням «аристократії урядів» представництво на сеймах. Тривалу еволюцію форм станового представництва Великого князівства детально проаналізували М. К. Любавський²⁹, а також Микола Максимейко, І. І. Лаппо та ін.³⁰. Не зупиняючись тут докладніше (це не входить до завдань моєї роботи), завважу лише, що брак законодавчо усталених форм такого представництва сприяв чіткішому виділенню родовитої верхівки того чи того регіону. Приміром, запрошуючи представників Волинської землі на Віленський елекційний сейм

* Пор. житомирського (київського) боярина Каленика Мишковича на посаді путивльського намісника 1434 року (див. схему V).

1492 року, великокнязівська рада просила прислати «старших панов десять або двадцать, або колко ся увидить»³¹. Тобто загалом питання розв'язували на місцях з огляду на оцінкові критерії самої регіональної боярської корпорації. А тим часом на місцях це не становило проблеми. Волинські зем'яни 1545 року згадують своїх «старших», які мають невдовзі виїжджати на сейм, навіть не називаючи їхніх імен³². Вододіл між рядовим боярством-шляхтою і панамі-отчинниками, а надто заможними, які мали доступ до урядів, виразно ілюструє актова термінологія. Скажімо, на Київщині рядових шляхтичів називали «ровнейшими», а панів – «преложнейшими», на Волині – «меншими» і «старшими», на Брацлавщині – «подлейшими» і «старшими». Либонь, у сучасників не виникало питання «хто є хто».

***

Особливе становище панів не змінювалося, принаймні у законодавстві, аж до земських реформ 1564–1566 років, після яких, за висловом І. І. Лаппо, титул *пан* став приналежністю кожного шляхтича³³. Але чи внесли реформи якісь зміни у статус самих панів? Ось тут нарешті слід пояснити, чому ми так детально мусили зупинитися на персоналіях, юридичному й звичаєвому статусі та майновому рівні панського прошарку. Особлива роль цієї верстви полягала у тому, що саме їй судилося стати середньою планкою, до якої хід історичного розвитку поступово прирівняв інші прошарки земельновласницького стану, понизивши всевладних удільних князів-династів і піднісши ту частину кінних слуг, котрій доля й щасливий випадок допомогли вибороти права шляхетства.

Ці переміни точилися у двох основних площинах: еволюції права влас-

ности на землю та поступового зменшення обсягу повинностей, які з цієї землі виконували. Форми умовної поземельної власності, про які вже йшлося в першому розділі, були вельми строкатими. Серед господарських даєн XV – початку XVI століття розрізняли бенефіціальні надання землі на невизначений термін («до волі і ласки») або пожиттєво («до живота»); безстрокові пожалування ленного типу з правом успадкування «в мужском рожае»; надання «у вечность», тобто з нефіксованим правом успадкування, якщо збережено гарантії виконання військової служби (таку «вічисту вислугу» в разі потреби могли забрати чи замінити на іншу). Вічисті вислуги, як правило, успадковували нарівні з отчинами, нерідко вони перебували в руках якогось роду вповодж кількох поколінь. Однак тогочасна юридична термінологія ніколи не змішує їх із отчинами (що добре видно на матеріялах ревізії українних замків 1545–1552 років), адже за типом маєтку стояв обсяг і характер повинностей. Боротьба службового боярства за імунізацію вислужених земель та перетворення умовних держань на спадкові володіння з гарантованим переходом до нащадків є стрижнем розвитку шляхетських прав уповодж другої половини XV – середини XVI століття. Цей сюжет у тій чи тій формі присутній майже в усіх привілеях, які супроводжували розвиток шляхетського стану (докладніше про це див. розділ I). Ця боротьба завершилася незадовго перед Люблінською унією, коли рішенням Берестейського сейму 1566 року, закріпленим у Другому Литовському Статуті, було скасовано юридичну різницю в праві розпоряджатися отчинами й вислугами. Статут знімав обмеження на відчуження отчин (розд. VII, арт. 1), із яких досі можна було продавати лише

третину, і то лише за згоди родичів як потенційних спадкоємців. Також тут, у Другому Статуті, урівняно статус отчин і вічистих вислуг (розд. III, арт. 34), та potwierджено право шляхти на маєтки «отчизные, выслужонные и купленные, и какие-коллек набытые», починаючи від часів Казимира IV, навіть якби власники «и листов некоторых на то не мели» (розд. III, арт. 36).

Слід зауважити, що правові обмеження на мобілізацію отчин, виниклі свого часу як захисний механізм проти виходу спадкової землі з-під контролю роду, спільною власністю якого вона вважалася, на XVI століття вже створювали дискомфорт для отчинників. За багатьма тогочасними актами відчутно їх фіктивний характер. Особливо виразно це видно тоді, коли боярин-отчинник приймав протекторат князя, спершу ніби одну третину отчини продаючи, а дві заставляючи, а згодом, після ряду складних операцій, передаючи до рук патрона й обидві заставлені частини³⁴. Зближення отчин і пожалуваних маєтків відбувалося, як констатував Митрофан Довнар-Запольський, у певній взаємодії: власники отчин домагалися тих самих прав розпорядження й відчуження, що стосувалися вічистих вислуг, а власники вислуг натомість прагнули урівнятися з отчинниками в обсязі виконуваних повинностей³⁵.

До речі, в багатьох листах-данинах одночасно з пожалуванням вислуги подибуємо вказівку звільнити майбутнього власника від тих чи тих земських служб³⁶. Ці персональні імунітети нарівні з загальним піднесенням ролі шляхти стали поштовхом до боротьби за повне визволення шляхетського стану від «литовської неволі», як називали систему повинностей Великого князівства тогочасні польські публіцисти й сеймові оратори.

Від другої половини 40-х років XVI століття на литовсько-руських сеймах починають активно дебатувати питання про впорядкування підводної повинності і стацій. Зокрема, на сеймі 1551 року вперше пролунала вимога зовсім звільнити шляхту від сторож при замках і від постачання підвод. Великий князь відповів доволі ухильно, запропонувавши обміркувати способи полегшити ці повинності, замінивши їх на грошовий податок («подводные пенези»), що й було прийнято³⁷. Питання про «подводные пенези», а також про повне звільнення шляхти від стацій, мостової та замкової робіт порушували на сеймах 1554-го, 1559-го та наступних років³⁸. Спеціально для південної прикордонної смуги – Вінницького й Брацлавського повітів – 1560 року розробили проект нової уставу повинностей. Він передбачав реорганізацію польової сторожі та постачання підвод переважно коштом грошових поборів із місцевого населення, котрому фактично довелося б оплачувати наймані вартові загони та поштові видатки гінців (на що місцеві зем'яни відповіли відмовою)³⁹.

Врешті, для української шляхти (в Білорусі й Литві цей процес затягнувся) боротьба за імунітет від повинностей, зокрема й особистої військової служби, скінчилася 1569 року. Акт Люблінської унії, за яким Волинь, Київщина та Східне Поділля передавалося зі складу Великого князівства до Польської Корони, спеціальним привілеєм урівняв українську шляхту з польською «у справі рушення на війну», а також зовсім звільнив від замкової, мостової та інших повинностей, замінивши їх чинною в Польщі системою податку (по 2 гроші від диму для осілої волюки і по 1 грошу там, де волочної поміри не було проведено)⁴⁰. України, власне, стосувалося друге, бо волочна поміра

Sigmund August z
 Bożey łaski Krol Polski / Wiel-
 kie Księże Litewskie / Ruski /
 Pruski / Mazowiecki / Zmodzki. etc.
 Pan y Dziedzic.

охопила тут лише невелику частину Волині.

Завершуючи, треба сказати ще про ті права вищої ланки панського прошарку Великого князівства, які підносили панів над загалом нарівні з князями: непідсудність у повітах, спадковий доступ до членства у великокнязівській раді, право виставляти осібні військові почти під родинною, а не повітовою короугою. Цими прерогативами користувалися тільки найбільші землевласники – так звані *пани радні* й *пани хоруговні*, «которые суть печатей значных», як висловлюється Другий Литовський Статут (розд. IV, арт. 32). Конкретно для України ця частина проблеми радше теоретична, бо осіб такого рангу не князівського походження тут, за кількома винятками, не було. Приміром, до ради великого князя протягом століття (від другої половини XV до середини XVI), за підрахунками М. К. Любавського, входило понад 50 панських родин, із них українських лише чотири*: Хребтовичі, Шиловичі Кірдеєвичі, Боговитини, Горностаї⁴¹. Але варто додати, що рід Шиловичів вигас наприкінці XV століт-

58. Фрагмент титульного аркуша конституції Люблінського унійного сейму 1569 року

тя, Кірдеєвичі здрібніли, й уже від початку XVI століття про них у складі ради не згадується⁴², а головні маєтки Хребтовичів і Горностаїв, які підносили їх на віленський щабель, лежали за межами України. Серед панів хоруговних, окрім щойно згаданих (за винятком Кірдеєвичів), бачимо тільки Загоровських, Семашків, Боговитинів і Тишкевичів (основні землі яких теж були в Білорусі)⁴³.

Чому в Україні не з'явилося панських родин такого рангу, як, наприклад, литовсько-білоруські магнати Радзивили, Гаштольди, Сапєги, Кезгайли, Ходкевичі, Ілліничі та ін.? Причина, мабуть, у тому, що потужність українських князів набагато перевищувала реальну вагу князівської групи Білорусі та Литви. Як свідчить аналіз структури землеволодіння Великого князівства, що його здійснив Валерій Менжинський, станом на 1528 рік панам

* Любавський називав ще й п'ятий рід – Ходкевичів, які, гадаю, не вели коріння з України.

належало 29% приватного поземельного фонду держави, а князям – близько 10%, але основні князівські латифундії розташовані були переважно на Волині⁴⁴. Співвідношення тутешнього князівського та боярсько-шляхетського землеволодіння вже описано в розділі II (див. табл. 4). Згідно з даними, які там наведено, князівському прошарку належало майже дві третини освоєних земель. У відповідних місцях цієї книжки достатньо уваги було приділено й особливому становищу, яке посідали

волинські князі у сприйнятті своїх земляків. Тому висновок Менжинського про те, що статус князів у політичному житті держави нібито занепав, бо їх витіснила на другий план панська група⁴⁵, слід визнати слушним тільки для білорусько-литовських теренів. В Україні традиційний князівський пріоритет не порушився: місцеве панство, кількісно численне, але непорівнянно слабше економічно, не могло створити для нього поважну конкуренцію ані в маєтках, ані в урядах, ані у впливі.

Доля панської верстви в суспільних змінах кінця XVI – початку XVII століття. Виділення маєтніших груп

Кардинальні зміни, які протягом 60-х років XVI століття переінакшили суспільний устрій і політичну карту литовсько-руської держави, привели, зокрема, й до того, що українські пани зустрічали кінець століття формально вже нічим не вирізняючись із загальної лави «братії шляхетської», окрім хіба змоги наголосити при нагоді своє походження з «фамілій руських старожитних». Наслідки, що їх принесли в Україну реформи 60-х років і Люблінський акт, були схожі на ефект збурення води, в яку кинуту камінь: якщо хвилі інновацій, докочуючись до низів суспільства, мали дію уповільнену й опосередковану, то в центрі падіння, на рівні вищого прошарку, вони проявилися швидко й рішуче. В попередньому розділі, присвяченому князям, уже йшлося про смак влади, який після унії раптом відчули сонні династії окраїн, про те, як вони завзято скуповували землі, як творили «удільні князівства нової генерації», де вся повнота влади належала князеві, а поняття «король», «сенат», «сейм» лишалися порожніми звуками без реального змісту. Рядова шляхта, позбувшись тягара військової повинності, тішилася суттєвим матеріальним полегшенням, не помічаючи, як розпадався ланцюжок, що прив'язував її до землі, з котрої та повинність виконувалася, як до без-

умовного гаранта рицарського звання. Проголошений у Другому Литовському Статуті 1566 року дозвіл вільно відчужувати землеволодіння всіх типів урухомив прискорену мобілізацію поземельної власності. Гарячкові скупівля і продаж маєтків (від спадкових часток у окремих селах до ключів і волостей), яку добре ілюструють земські актові книги кінця XVI – початку XVII століття, поступово перетрушує боярсько-шляхетський загал, по-новому розподіляючи ролі й акценти престижу в оновлених земським самоврядуванням шляхетських корпораціях. Зокрема, «старожитну шляхту», тобто представників колишнього панського прошарку, починають жваво тіснити нові люди – слуги та клієнти князів, які з їхньої руки опановують адміністративний апарат замків-городів і воєводського управління. Скасування державного кордону між Польською Короною і Великим князівством Литовським, зокрема зняття заборони мешканцям Корони набувати маєтки на колишній литовській частині України відкрили двері польському елементу: через служби у князівських почтах, через шлюби з останніми представницями згасаючих боярських і князівських родів, врешті, через королівські данини на ще не освоєні землі півдня та сходу й дрібні пожиттєві вислуги жов-

нірам в українських королівщинах-староствах. Одночасно чималі маси шляхти в ролі князівських клієнтів переміщуються з Волині на Київщину та Брацлавщину, осідаючи там у більших чи менших маєтках-держаннях, нещодавно придбаних їхніми патронами – волинськими князями – від місцевих зубожілих бояр.

Пам'ятаймо, що перетасування вищого прошарку було тільки однією з ланок загальної реконструкції усталеної суспільної моделі. Адже водночас Україна ще й рішуче поверталася обличчям до Заходу в царині писемної культури (а це не минає безболісно для носіїв старого еталона цінностей), хвиля Контрреформації (зокрема укладена 1596 року Берестейська церковна унія) порушувала конфесійна рівновагу, і, нарешті, з першими соціальними заявками в 1591–1595 роках на історичній арені дебютувало в новій ролі козацтво, провістивши неспокійне майбутнє держави.

На Волині нові суспільні процеси, не zdeформовані, на відміну від Київщини чи Брацлавщини, супутніми колонізаційними ефектами, тривали в ситуації «чистого експерименту», тож саме тут найліпше простежити в загальних рисах долю колишнього панського прошарку за нових обставин буття. За точку відліку зручно взяти поборовий тариф 1629 року, який доніс до нас поіменну номенклатуру і майновий статус волинської шляхти-землевласників першої чверти XVII століття. За цими даними, з 62 панських родів Волині, відомих у другій чверті – середині XVI століття (пор. табл. 16), на 1629 рік спадковими землями тут володіла 41 родина. Їхнє майнове становище показано в табл. 15, складеній на підставі відомостей, які опублікував Олексій Баранович¹. Оцінку майнового рівня та, відповідно, розподілу шляхти на великих, середніх і

дрібних власників зіперто на критеріях, які запропонував польський дослідник Збігнєв Анусік (з певними уточненнями їх обґрунтовано у моєму аналізі складу шляхти-землевласників Київського воєводства²).

Переглядаючи наведений у табл. 15 перелік, мусимо спершу з'ясувати, куди щезли понад 20 панських родин, зафіксованих сторіччя тому. По-перше, відпала та частина, чиї основні землі лежали не на Волині, а деінде: остаточно перемістилися на Київщину *Єльці* та *Прежовські*, на Брацлавщину – одна з гілок родини *Кошків*, у Литву та Білорусію – *Кишки* та *Котовичі*, на Холмщину – *Крупські*. Вісім родів, зокрема *Бубновські*, *Войницькі*, *Войсецькі*, *Гордзвинські*, *Монтовти*, *Посяговецькі*, *Свинюські* та *Цатичі*, вигасли вповдовж другої половини XVI століття. А дехто, втративши спадкові землі, перейшов на становище залежної або неосілої шляхти. Приміром, *Василевичів Стрив'язьких*, нащадків Дахна Василевича, писаря князя Костянтина Острозького, а по його смерті – кременецького намісника королеви Бони, луцького ключника, городничого й мостовничого³, бачимо на початку XVII століття на дрібних замкових службах. Це, наприклад, київський підписок і адвокат у 1628–1635 роках Іван Стрив'язький⁴. Імовірно, саме він 1640-го володів частиною села Милославичів (Вигурівщини) під Києвом на 18 димів, а в 1645–1647 роках його згадано серед слуг Яреми Вишневецького в Задніпров'ї⁵.

Разом із власною землею переходять під протекторат князів Збаразьких *Дешковичі Павловицькі*: під 1569 роком згадується «шляхетний Солуган Дешкович, павловицький боярин» Збаразьких⁶. На службу до князів Четвертенських вступає зубожіла гілка *Бокіїв*, котрі від села Зарецька звалися *Зарецькими*⁷. Наприкінці XVI століття вони

Майновий статус
представників колишнього панського прошарку Волині
(за даними тарифу подимного 1629 року)

Майновий статус	Прізвища із зазначенням кількості членів роду, зафіксованих у тарифі, та кількості належних роду димів
	<i>Великі власники</i>
Понад 1000 димів	Гойські (3) – 2577 д.; Гулевичі (28) – 1129 д.; Єло Малинські (2) – 1931 д.; Сенюти (10) – 1543 д.
500–1000 димів	Єловицькі (5) – 551 д.; Загоровські (4) – 547 д.; Чапличі (3) – 865 д.
	<i>Середня шляхта</i>
200–500 димів	Хом'яки-Смордовські (2) – 242 д.; Хрінницькі (3) – 294 д.
100–200 димів	Бокії (2) – 131 д.; Вільгорські (3) – 107 д.; Козинські (6) – 114 д.; Линецькі (6) – 126 д.
	<i>Дрібна шляхта</i>
50–100 димів	Бабинські (3) – 71 д.; Дривинські (1) – 99 д.; Жоравницькі (1) – 77 д.; Киселі (4) – 93 д.; Колмовські (1) – 61 д.; Мишки Холоневські (3) – 99 д.; Мокосії Дениски (?) – 88 д.; [Урсули] Рудецькі (?) – 88 д.; Семашки (1) – 75 д.; Сербини Кобецькі (2) – 91 д.; [Біликовичі] Свищовські (6) – 52 д.; Хребтовичі Богуринські (1) – 58 д.
10–50 димів	Боговитини (?) – 27 д.; Братковські (1) – 18 д.; [Єло] Букоємські (2) – 42 д.; Джуси (1) – 22 д.; Краєвські (1) – 11 д.; Ласки Черчицькі (4) – 29 д.; Лешницькі (2) – 21 д.; Мушати (2) – 25 д.; Ощовські (3) – 45 д.; Промчейки (1) – 18 д.; Пу[с]тошинські (1) – 15 д.; Русини Берестецькі (3) – 19 д.; Ясениницькі (2) – 39 д.
1–10 димів	Білостоцькі (2) – 6 д.; Волчки (1) – 4 д.; [Сенюти] Радогощські (1) – 4 д.

ще володіли якимось ґрунтом на Волині, бо під 1592 роком зафіксовано возного Луцького повіту Івана Зарецького⁸ (така посада доконечно передбачала обов'язкову осілість). Серед луцької канцелярської молоді 30-х років XVII століття бачимо Миколая Зарецького⁹. Нарешті, у тарифі подимного 1629 року Зарецькі значаться серед службової шляхти Степанської волости на колишніх землях князів Острозьких¹⁰.

Хмари Миловшські, випродавши 1572 року Чапличам отчинне село Миловшу¹¹, означуване як їхня власність ще за Свидригайла, надалі серед осілої шляхти не згадуються. Натомість *Посники Угровецькі*, також утративши ро-

довий Івачків (востаннє його власниками вони виступають у другій половині 70-х років XVI століття¹²), держать на статусі замкових зем'ян у Ковельському старостві село Вижву, з якого платять податок 1629 року¹³.

Досить виразне розмежування відбулося й серед тих представників колишнього панства, які зберегли отчинні землі. Більшість із них, як видно з табл. 15, опинилася між дрібною шляхти. Бачимо тут не тільки традиційно малозаможних *Краєвських*, *Промчейків*, *Путошинських*, *Білостоцьких* та ін., але й донедавна могутні родини *Боговитинів*, *Семашків*, *Джусів*, *Мокосіїв*, *Мишок*, яким не вдалося пере-

бути без втрат прихід нових порядків в Україну.

Про частковий перерозподіл влади та впливу свідчить не тільки зниження майнового потенціалу панського прошарку, але й зміни у складі місцевої урядницької верхівки. Наприклад, якщо до проголошення земського самоврядування та виборності земських урядників (судді, підсудка, писаря) посади повітових суддів належали тільки панам або службовим князям*, то після перших же виборів ситуація змінюється. І коли, скажімо, в Луцьку (так само, як і в Києві та Брацлаві) пани майже нічим не поступилися, то в Кременці й у Володимирі нетитулована шляхта починає тіснити їх доволі рішуче. Втім, прикметно, що найвищий за рангом виборний уряд – підкоморія (межового судді) – залишається й надалі прерогативою панських родів на всій території колишньої литовської України. На потвердження подаємо в табл. 16 перелік осіб, які обіймали виборні посади земського самоврядування п'яти судових округів, що діяли у Волинському, Київському та Брацлавському воєводствах від часу їх проголошення (1565–1566) до початку Хмельниччини. Це, зокрема, три судові повіти Волині з центрами в Луцьку, Володимирі та Кременці, судовий повіт Київського воєводства з умовним центром у Києві** й судовий повіт Брацлавського воєводства (до 1598 року з центром у Брацлаві, потім у Вінниці).

Як видно з табл. 16, співвідношення між панською та рядовою шляхтою в регіональних урядах земського самоврядування лише в Кременці й у Володимирі не на користь панів. У решті ж повітових центрів перевага «старожитної шляхти», тобто панської групи, серед земських урядників очевидна. Тут їхнім конкурентам вдалося вибороти лише десь чверть постів, що давали доступ до влади.

Одночасно з боротьбою за земські уряди українська шляхта після Люблінської унії поступово втягується у властиву для Речі Посполитої гонитву за почесними титулами, які реальної влади не давали, але слугували своєрідною перепусткою до вужчого кола, піднесеного над загалом. Цей феномен Михайло Грушевський називав поєднанням аристократії маєтків й урядів із «аристократією титулів»¹⁵. Ієрархію титулів чітко регламентували сейми, охоплюючи і власне уряди, і почесні звання. Скажімо, ухвала Варшавського сейму 1589 року на Київщині та Брацлавщині «за звичаєм коронних земель» встановила таку ієрархічну послідовність урядів і титулів: підкоморії, хорунжі, судді***, стольники, підчаші, ловчі, підсудки, чашники, мечники, скарбники, війські¹⁶. 1611 року до цього переліку додано підстоліїв і писарів¹⁷. Конкуренція титулів захопила «старожитну шляхту» не менше, ніж боротьба за реальні уряди. Серед титулованої шляхти їй належить особливо виразна чисельна перевага на Брацлавщині, де серед титулованих осіб бачимо кількох *Черленковських*, кількох *Шашкевичів*, *Ласків*, *Кропивницьких* та ін.¹⁸. Детально проаналізувавши склад брацлавської шляхти на кінець першої чверти XVII

* Наприклад, у Володимирі – це Михайло Іванович Курцевич (1554–1563) і Волчко Якимович Жасковський (1561–1565); у Кременці – Боговитин Петрович Шумбарський (1533), Семен Іванович Цатич і Гнівош Іванович Єловицький (1544); у Луцьку – Петро Іванович Чаплич Шпановський (1555), Василь Михайлович Семашко (1559–1562), Гаврило Васильович Бокій (1560–1562) та Михайло Федорович Сербин (1562–1564)¹⁴.

** Київський земський суд засідав почергово в Києві та Житомирі, а земські книги між сесіями зберігали в Києві.

*** Йдеться про земських суддів, бо гродські як безпосередні слуги старост чи воєвод до номенклатури земських виборних урядів звань не входили.

Виборні земські урядники Волинського, Київського та Брацлавського воєводства
(від проголошення земського самоврядування до середини XVII століття)*

Судовий округ	Виборні уряди					Земські писарі
	Підкоморії	Земські судді	Земські підсудки	Земські писарі	Земські писарі	
Луцьк	<p>Михайло Федорович Сербин Хорохоринський (1566–1576) Михайло Маркович Жоравницький (1576–1581) Миколай Харленський (1582) Ян Харленський (1582–1618) Юрій Дем'янович Гулевич (1619–1637) кн. Григорій Остафійович Четвертенський (1638–1651)</p>	<p>Гаврило Васильович Бокій Печихвостський (1565–1577) кн. Остафій Васильович Сокольський (1577–1579) Ярофій Васильович Гойський (1580) Федір Каа'янович Чаплич Шпановський (1581–1602) Іван Хрінницький (1602–1626) Войтех Станішевський (1628–1634) Криштоф Шимкович Шкленський (1634–1642) Андрій Линецький (1644–1661)</p>	<p>кн. Остафій Васильович Сокольський (1565–1578) Іван Хрінницький (1578–1602) Андрій Загоровський (1605–1616) Михайло Гулевич Воютинський (1616–1623) Криштоф Шимкович Шкленський (1623–1634) Андрій Линецький (1635–1644) кн. Захарій Григорович Четвертенський (1644–1649)</p>	<p>Михайло Федорович Коритенський (1565–1596) Михайло Гулевич Воютинський (1596–1616) Войтех Станішевський (1617–1628) Семен Гулевич Воютинський (1628–1636) Марек Михайлович Гулевич (1636–1657)</p>	<p>Михайло Федорович Коритенський (1565–1596) Михайло Гулевич Воютинський (1596–1616) Войтех Станішевський (1617–1628) Семен Гулевич Воютинський (1628–1636) Марек Михайлович Гулевич (1636–1657)</p>	<p>Федір Солтан Бутятицький (1565–1593) Юрій Овлочимський (1594–1616) Ярош Павлович (1617–1632)</p>
Володимир	<p>Олександр Богданович Семашко (1566–1581) Миколай Палуцький (1581) Ян Федорович Бокій Печихвостський (1582–1597)</p>	<p>Богдан Костюшко Хоболтовський (1566–1584) <i>Уряд бахантний</i> (1585–1588) Андрій Валентович Заленський (1588–1616)</p>	<p>Павло Олехнович Шпаковський (1566–1567/68) Гаврило Іванович Яковичський (1568–1571) Іван Михайлович Гулевич-Смолиговський (1572–1591)</p>	<p>Федір Солтан Бутятицький (1565–1593) Юрій Овлочимський (1594–1616) Ярош Павлович (1617–1632)</p>	<p>Федір Солтан Бутятицький (1565–1593) Юрій Овлочимський (1594–1616) Ярош Павлович (1617–1632)</p>	<p>Федір Солтан Бутятицький (1565–1593) Юрій Овлочимський (1594–1616) Ярош Павлович (1617–1632)</p>

Продовження табл. 16

Судовий округ	Виборні уряди				Земські писарі
	Підкоморії	Земські судді	Земські підсуаки	Земські писарі	
Судовий округ	Адам Прусиновський (1597–1613)	Юрій Овлочимський (1616–1618)	Григорій Гнівошович Кисіль Низкиницький (1591–1619)	Миколай Горайн Бережецький (1633–1647)	
	Роман Гаврилович Гойський (1613–1626)	Ян Заленський (1618–1637)	Петро Загоровський (1619–1652/54)	Габріель Подгороденський (1647–1649)	
	Фридрих Миколайович Сапега (1626) <i>Уряд вакантний</i>	Станіслав Корчмінський (1637–1657/58)		Юрій Горайн Бережецький (1649–1657)	
	(1627–1632)				
	кн. Юрій Юрійович Пузина (1633–1649)				
	Олекшій Білецький (Билецький?) (1566)	Андрій Юхнович Єлович Куневський (1566–1577)	Іван Васильович Патрикій Курозвонський (1566)	Григорій Болбас Ростоцький (1566–1581)	
	Іван Васильович Патрикій Курозвонський (1566–1578)	Антон Гнівошович Єловицький (1577–1589)	Савин Гнівошович Єловицький (1567–1591)	Макар Леуховський (1582–161[2])	
	Адам Климентович Боговитин Козерадзький (1578–1613)	Януш Жабокрицький (1590–1615)	Михайло Краєвський (1591–1600)	Самійло Макарович Леуховський (1612–1615)	
	Ян Жоравницький (1613–1641)	Самійло Макарович Леуховський (1615–1639)	Гаврило Головинський (1601–1605)	Олександр Болбас Ростоцький (1615–1625)	
	Данило Єловицький (1641–1652)	Ян Богушович Горайн (1640–1641/42) Іван Ярмолинський (1644–1653/54)	Богусь Федорович Горайн (1605–1618/19) Григорій Ушак Куликовський (1619–1622)	Іван Болбас Ростоцький (1626–1650)	
Кременець		Ян Богушович Горайн (1623–1640) кн. Михайло Юрійович Пузина (1641–1650)			

Київ	Малхер Насиловський (1566–1568) Дмитро Скумин Тишкевич (1568–1576) Северин Рутський (1576–1579) Щасний Харленський (1580–1602) Самійло Горностаї (1603–1618) Стефан Немирич (1619–1630) Філон Воронич (1630–1640) Юрій Немирич (1641–1659)	Єсиф Іванович Немирич (1566–1598) Ян Мартинович Аксак (1599–1627) Стефан Аксак (1627–1650)	Федір Григорович Тиша Биковський (1566–1573) Богуфал Михайлович Паша (1574–1596) Гарасим Станіславович Сурич (1597–1613) Петро Злотопольський (1614–1629) Лукаш Вітовський (1630–1648)	Богуфал Михайлович Паша (1566–1574) Дмитро Федорович Єлець (1574–1598) Іван Лозка (1599–1608) Василь Воронич (1608–1613) Федір Проскура Суцанський (1615–1647)
Брацлав	Семен Васильович Дешковський (1566–1570) Мисько Шашкович Долбуновський (1570–1578) <i>Уряд бахантний (?)</i> (1579–1580) Іван Федорович Бокій Печиховський (1581) Лаврін Гнішович Пісочинський (1583–1606) Тихон Васильович Шашкович Вишковський (1607–1624) кн. Стефан Яцькович Четвертенський (1625–1665)	Мисько П'ятничанський (1566–1568) Іван Юхнович Кошка (1569–1586) Семен Васильович Ободенський (1590–1609) Іван Черенковський (1609–1617) Станіслав Домбровський (1617–1622) Ольбрихт Кохановський (1622–1642) Максиміліян Очсальський (1644–1664)	Петро Микулинський (1566–1568) Андрій Семенович Садовський (1569–1576) Михайло Олехнович Ласко (1578–1607) Стефан Залеський (1611–1615/16) Михайло Северинович Судимонтович Кропивницький (1616–1640) Максиміліян Очсальський (1640–1644) Миколай Казимир Косаковський (1644–1661)	Іван Дешковський (1566–1568) Філон Скобейкович Кордиш (1569–1579) Северин Судимонтович Кропивницький (1580–1588) Іван Микулинський (1589–1613) Олександр Судимонтович Кропивницький (1613–1627) Сильвестр Черенковський (1628–1659)

* Номенклатуру урядників і дати перебування на урядах уточнено за довідниками «Urzędnicy...» (див. передмову).

століття, Збігнєв Анусік виділив у ній 24 роди, котрі входили до урядницько-майнової еліти регіону¹⁹. Прикметно, що в запропонованому ним переліку, крім кількох нових для Східного Поділля людей (як-от Свирські, Кухарські, Кохановські), бачимо тих самих панів минулого століття: *Байбуз, Красносельських, Микулинських, Шандириовських* та ін.

На Київщині аристократично-титоловану верхівку значно розбавили вихідці з Волині (Гулевичі, Єловицькі, Хребтовичі Богуринські). Однак і тут при урядах і титулах є чимало місцевого давнього панства: *Аксаки, Стрибилі, Немиричі, Вороничі, Лозки*. Лозки, наприклад, стабільно утримують за собою титул підчаших, який уперше одержав *Стефан Лозка* 1577 року²⁰, 1591-го титул затверджено за його братом *Іваном*, а 1599-го – за небожем *Лавріном*²¹. Одночасно зі Стефаном 1578 року отримав привілей на титул стольника *Василь Лозка*²².

Очевидно, приклади спадкового родинного титулування, як і приклади спадкових земських урядів (пор. табл. 16), що почали в Україні після унії, можна було б наводити й далі. Принциповим тут є сам факт утвердження колишнього панського прошарку за нових суспільних обставин. Та частина панів, яка зуміла уникнути зубожіння, виказала гнучку здатність до мімікрії, вміння знайти собі місце в стабілізованій, єдиній для цілої держави ієрархії земських урядів, що об'єднувала коло вищих. Доречно завважити, згадавши хистку ситуацію другої половини XIV століття, що місцевим панам вдалося втриматися на плаву вже вдруге. Феноменальна соціальна живучість цієї групи як самостійної одиниці історичного процесу, що консолідувала довкола себе шляхетські низи, виявиться ще не раз у майбутньому. Але це вже виходить за рамки нашого дослідження.

Повертаючися до цифр у табл. 15, які характеризують майновий рівень волинського панства, придивімось уважніше до групи родин, виділеної серед великих власників. У сучасній українській історіографії поняття *магнат* звучить так часто, що й читачі, і навіть історики вже сприймають його не як строгий термін, а як певну метафору. Тим часом проблема магнатерії як окремого соціального прошарку, що відіграв особливу роль у історичній долі Речі Посполитої, є досить складною в багатьох аспектах, зокрема й у термінологічному. Дослідників вона цікавить від початку XX століття²³, порушували її не раз у своїх працях пізніші польські історики. Брак об'єктивних критеріїв, за якими можна визначати належність до магнатського кола, а отже, розв'язувати питання про його структуру, склад і зміни у ході розвитку, спричинив широку дискусію, яка точилася в Польщі протягом другої половини 1970-х – середини 1980-х років²⁴. Сперечалися і про розмір маєтку, і про комплекс ознак, які засвідчують соціальний престиж його власника. Щодо маєткового критерію оцінки доволі розбіжні: від 10 сіл у власності однієї родини²⁵ до заперечення об'єктивності такого показника взагалі – на тій підставі, що реальна вартість сіл надто нерівнозначна й залежить від географічного чинника, наближеності до торговельних шляхів, господарського освоєння регіону тощо²⁶. Коли йдеться про Україну, то формальна кількість сіл справді жодною мірою не може слугувати доказом їх вартості, – по-перше, через нерівномірність zalюднення, по-друге, через неоднаковий рівень прибутковості поселень, приміром, на поліських болотах, родючій південній Волині чи поблизу татарських шляхів у степу. Доцільнішим видається відштовхуватися від кількості підданих, які належа-

ли землевласників. Але й тут нема згоди: Олексій Баранович, наприклад, зараховував до числа «магнатів» власників 300 і більше димів-дворів, а Іван Крип'якевич – тих, хто мав понад 500 димів (з чим погодився Збігнєв Ану-сік)²⁷. Другий показник, гадаю, правомірніший. Принаймні аналіз персоналій показує, що істотної суспільної ваги набували саме родини такого майнового рівня, що його забезпечував маєток у 500 і більше димів.

Стосовно ознак високого суспільного становища погляди фахівців збігаються. Умовно беручи, «класичні» риси магнатерії – це посідання сенаторських урядів протягом кількох поколінь, утримування за собою королівщин, володіння почесними придворними титулами, власними збройними загонами та великими дворами, наявність кола залежної шляхти-клієнтів і, нарешті, доступ до відповідного шлюбного ринку²⁸.

Цей вичерпний комплекс ознак, застосований до українських теренів, потребує поважних застережень. Волинські князі вкладаються в нього, наприклад, без проблем. Але ж на додачу вони мають ще й те, чого ніколи не здобула польська магнатерія і що з головою перебиває інші показники: ірраціональний ореол права на владу. І годі навіть порівняти кілька десятків сіл, які відповідають поняттю магнатського маєтку, з володіннями, скажімо, князів Острозьких, котрим належала третина Волині. З другого боку, волинське, київське та брацлавське панство, яке за майновою ознакою ніби цілком вкладається в коло великих власників, до кінця XVI століття перебуває в тіні князівської потуги, неспроможне зреалізувати свої потенції в званнях, титулах, посадах тощо. Лише від кінця XVI – початку XVII століття, водночас із спільним для Всієї Речі Посполитої процесом витворення «нової магнатерії», котра в Польщі виростала з-по-

PIERWSZA CZĘŚĆ
PRAWA ZIEMSKIEGO,

z strony opisania person Sądowych / w zabit-
dzienia ich urzędu.

SĘDZIA ZIEMSKI.

Ieden Sędzia niech będzie w káżdý
ziemi.

59. Колегія земського суду:
суддя, підсудок, писар.
Гравюра 1594 року

між середньої шляхти²⁹, українське потужне панство починає поволі виборювати простір, що його досі блокували князі (але й самі князі підносять власну планку, по суті, переростаючи легальні державні структури). Тому для періоду, який нас цікавить, говорити про магнатські кар'єри українських панів можна хіба умовно. Радше йдеться про особисті злети, яскравим прикладом яких є кар'єра Адама Киселя. Енергійніші особистості, зрозуміло, торували цілій родині дорогу на майбутнє. Однак показово, що індивідуальні кар'єри найчастіше спиралися не так (і не стільки) на особистій підприємливості, як на міцному фундаменті родового авторитету, котрий досі обходився без відповідного зовнішнього полиску. Зрештою, справжню роль панських родів у житті України XV–XVI століть переконливо potwierджують такі чинники, як зосередження влади на місцях протягом кількох поколінь в руках одного роду (пор.

Співвідношення великих землеволодінь Київського, Волинського та за їх належністю князям та українським і прийшлим власникам (за даними

Воєводство	Загальна кількість димів у приватному володінні	Кількість димів у володінні			
		абсолютна	% від загальної кількості димів	Кількість димів, належних князям (10 родин)	
				абсолютна	%
Київське	*67 464	46 120	68,3	17 678	38,3
Волинське	104 212	83 174	79,8	51 169	61,5
Брацлавське	64 307	57 558	*89,5	36 668	63,7
Разом	235 983	186 852	79,2	105 515	56,3

* На жаль, до моєї ранішої статті, присвяченої складу шляхти-землевласників Київщини, вкралася друкарська помилка: у поясненні до табл. 1 замість цієї цифри, з якої, власне, і виведено всі відсоткові співвідношення, показані у таблиці, стоїть цифра 63 664 (Н. М. Яковенко. *Склад шляхти-землевласників...* – С. 82).

⁶ За підрахунками Збігнева Анусіка – 85,7%.

рід Волчковичів на Київщині, табл. 12) чи коло шлюбних зв'язків із князями, на чому вже було наголошено при реконструкції родового коріння волинського панства.

Орієнтуючись на волинський і брацлавський тарифи подимного 1629 року (для Київщини – 1640 року)³⁰, можемо визначити групу місцевих родин, які за майновим критерієм сягають магнатського рівня. Імена семи таких родин Волині вже наведено в табл. 15. Для Київщини – це *Аксаки* (власники 1417 димів, окрім Остерського староства в держанні Стефана Аксака), *Вороничі* (1846 д.), *Горностаї*^{**} (560 д.), *Немиричі* (4757 д.), *Сапегі*^{***} (1353 д.), *Тишкевичі* (1829 д., окрім Житомирського староства в держанні Януша Тишкевича), *Войнаровські* (777 д.), вихідці з Волині *Голуби* (618 д.), *Олізари Волчковичі* (546 д.), *Стрибилі* (548 д.), *Тиші Биковські* (953 д.). Для Брацлавщини – *Байбузи* (534 д.), *Ободенські* (959 д.), *Пісочинські* (1049 д.) і вихідці з Волині *Рогозинські* (636 д.). Одночасно із цими українськими панськими родинами латифундії магнат-

ського щабля мали князі, а також потужні магнати, які вийшли з Польщі, Галичини та Поділля (про них докладніше буде сказано у наступному параграфі). Зіставлення розмірів великих маєтків, зосереджених у руках кожної з цих трьох власницьких підгруп, показано в табл. 17. Дані про загальну кількість димів не враховують церковних володінь. Тому якщо загальну кількість димів-дворів на Волині Баранович обра-

* Тариф подимного Київського воєводства 1629 року не зберігся.

** На час складання тарифу 1640 року землі вимерлих Горностаїв уже перебували майже цілком у руках зятя останнього з них, Анджея Дрогойовського. В нашому переліку йдеться про кінець першої чверти XVII століття, тому доцільно зарахувати Горностаїв до київських великих власників, обчислюючи їхній маєток тією кількістю димів, за які 1640 року сплачував податок Дрогойовський.

*** Коденська гілка Сапег володіла за спадком землями Філона Кміти Чорнобильського від останньої чверти XVI століття. А ще в першій половині XVI століття Сапегам належали інші маєтки на Київщині, що дає підставу умовно зарахувати їх до місцевого панства.

Таблиця 17
Брацлавського воєводства
тарифів подимного 1629–1640 років)

великих власників			
Кількість димів, належних українським власникам (22 родини)		Кількість димів, належних прийшлим власникам (25 родин)	
абсолютна	%	абсолютна	%
15 204	33,0	13 238	28,7
9 133	11,0	22 872	27,5
3 699	6,4	17 191	29,9
28 036	15,1	53 301	28,6

ховує як 108 460, то без церковщин їх було 104 212; на Брацлавщині, керуючися загальним підрахунком Анусіка (64 523 дими), – 64 307 димів; на Київщині, за моїми підрахунками, – 67 464 дими³¹. Кількість димів, зафіксованих у тарифах, не є вичерпною. Приміром, зважаючи на завваги та поправки, що їх запропонували Олексій Баранович, Зенон Гульдон і Микола Крикун, на Волині насправді було щонайменше 113 296 димів (проти названих у тарифі 108 460), на Київщині – близько 82 тисяч, на Брацлавщині – 73 708 димів³². Однак ці загальні доповнення не можуть бути використані для таблиці, бо в них ідеться лише про сумарну кількість димів, не конкретизовану за власниками. Зрештою, нас цього разу радше цікавлять відсоткові співвідношення, ніж абсолютні числа, тож, гадаю, згадані поправки не повинні суттєво змінити структуру шляхетського землеволодіння.

З відомостей, наведених у табл. 17, виразно проступає нерівномірність землевласницької частки місцевих панів у різних регіонах України: на Київщині їхні маєтки охоплюють третину земель великої власницької групи, а на Брацлавщині – лише 6,4 %. Не менш яскраво видно й те, що обсяг землеволодіння

українських латифундистів залежав не так від наступу небажаних чужинців (у всіх трьох воєводствах частки прийшлих магнатів принципово не різняться, охоплюючи менш ніж третину земель цієї власницької групи), як від конкуренції з князями. В ній найбільше програвали представники брацлавських «фамілій старожитних», а найменше – кияни, котрі з наступом князів на південь наприкінці XVI – на початку XVII століття зуміли зберегти чималу частину поземельного фонду місцевої боярської корпорації. А на Волині перерозподіл земельної власності вже від першої третини XV століття точився переважно всередині самого панського та зем'янського прошарку, не зачіпаючи князівщин. Цілком можливо, що показане в таблиці співвідношення великопанських і князівських володінь взагалі можна вважати традиційним.

Феноменальна порівняно з іншими регіонами Речі Посполитої монополія великого землеволодіння, що, як видно з табл. 17, охоплювало пересічно 79,2% освоєних земель, а на Брацлавщині взагалі його левову частку (89,5% площі), диктувала специфіку соціальної поведінки великих землевласників. Які характерні риси вирізняли в ній місцевих можновладців, котрі піднесли над старим панством? Зокрема, які ознаки магнатського статусу, окрім маєтку, можна віднайти у цій вузькій групі українських багатіїв?

Наприкінці першої чверті XVII століття ця група охоплювала 22 родини^{*} й приблизно у такому чисельному складі проіснувала до початків Хмельниччи-

* Звичайно, були певні зрушення, бо група щойно сформувалася і простір для особистої ініціативи був доволі відкритим, за приклад чого може служити стрімке піднесення Адама Киселя у другій чверті XVII століття, але тоді ж, наприклад, вигасли роди Гойських і Горностаїв.

PODKOMORZY.

O clectiiéy Podkomorzégo, y
sadu Ziemiékiégo.

60. Підкоморій.
Гравюра 1594 року

ни. Переглядаючи персоналії її представників, переконуємося, що мало кому вдалося досягти суспільної ваги, яку можна вважати рівноцінною майновому потенціалу. На щаблях суспільної кар'єри чи культурної або політичної діяльності, яка виходила би за локальні межі свого повіту чи воєводства, той потенціал здебільшого залишався незреалізованим. Це надзвичайно характерне явище громадянської апатії, яке протягом століття перед унією можна спостерегти почасти й серед українських князів, становить одну із загадок ментальності тогочасного українського суспільства. Неприйняття нових порядків, недовіра до них, недовіра до держави взагалі, побутові лінощі й інерція або ірраціональні причини? Котрий із цих мотивів впливав на модель поведінки стільки ж багатого, скільки й байдужого українського панства?

Адресуючи ці питання дослідникам проблем свідомости, зосередьмося на нечисленних родинах, які за стилем поведінки і трибом життя можна вважати найактивнішими. До них належать *Гойські, Горностаї, почасти Загоровські, Немиричі, Пісочинські, Тишкевичі, Чапличі*, до вигасання 1618 року хупківської гілки Семашки, а від кінця 1630-х років – *Киселі*. Осіб із перерахованих фамілій бачимо на посадах каштелянів і воєвод (пор. табл. 5). Їм належить того чи того часу держання місцевих староств: Володимирського – Романові Гойському (1625/26–1635)³³, Луцького – почергово Олександрові³⁴ та Миколаєві Семашкам (1589–1597, 1600–1618)³⁵, Овруцького – Стефанові та Владиславові Немиричам (1624–1630, 1642–1653)³⁶, Житомирського – Янушеві Тишкевичу (1629–1649)³⁷. Довкола цих родів годується чимало дрібної шляхти, слуг і клієнтів. Наприклад, тільки в Слободищенській волості Феліціяна Тишкевича, за даними інвентаря 1593 року, осадило власні слободи (тобто отримало від патрона землю порівняно недавно) 19 осіб³⁸. Показовою є розмаїтість їхнього складу – від місцевої дрібнішої шляхти, як Олекшичі, до іноземців, як Криштоф Прусак чи Міклош Угрин. Шлюбний ринок цих великопанських родин стало обертається або в своєму, або в князівському колі. Приміром, серед шлюбних партнерів Горностаїв бачимо князів Друцьких Горських, Заславських, Крошинських, Полубенських, Порицьких, Сангушків, Соломерецьких і Чорторійських, у Семашків – це Курбські, Порицькі, Путяти, Соколинські, Четвертенські й Чорторійські, у Чапличів – Вишневецькі, Корецькі й Четвертенські та ін.³⁹

Прикметною деталлю для усвідомлення нової, особливої ролі цих людей у суспільстві є глорифікація їхніх ге-

неалогій. Здебільшого звеличування йде за звичною для «руського» сприйняття схемою: їх ототожнюють з нащадками князівських родів. Приміром, послужливі генеалоги засвідчують князівське походження Горностаїв, Немиричів, Олізарів та ін.

В інакший, вельми своєрідний, спосіб звеличували рід *Адама Киселя*. Порівняно з потужними, здавна великомаєтними панамі на кшталт Горностаїв, Кисіль був лише *homo novus*, вискочень. Його предки – не дуже помітні овруцько-житомирські зем'яни. Звучання іменування-патроніма однієї з перших осіб, згадуваних тут 1456 року (пан Лазар Браєвич, власник Норинська під Овручем та Івниці на Житомирщині⁴⁰), наводить на думку про можливе тюркське походження. Тоді не випадковим було б те, що Киселі володіли Норинськом як співвласники Аксаків: за ревізією 1545 року, першим належить тут 8 служб, а другим – 4⁴¹. (Норинськ, як стверджує Кричинський, зафіксовано у власності Аксаків з 1400 року⁴².) Наштовхує на роздуми ще один збіг: житомирська отчина Киселів (Киселівщина*) – це, ймовірно, частина Брусилівської волости, від якої Адам Кисіль інколи іменувався Брусилівським. Але вона здавна належала київським зем'янам, безсумнівно, тюркського походження – Бутовичам⁴³, котрі теж називалися Брусилівськими.

Родинна традиція Киселів виводить волинську гілку роду від такого собі Олександра (Олехна), котрий брав участь у «перемозі, отриманій над князем Свидригайлом»⁴⁴. За версією Сильвестра Косова, викладеною у передмові до «*Патерикону*» (1635), цей Олехно був одружений із Немиричівною (що цілком узгоджується з київським походженням роду). Основа волинського маєтку Киселів – це вислужені села Низкиничі й Дорогиничі, що їх отри-

61. Герб власний «Аксак» київських зем'ян Аксаків

мав, найімовірніше, Олехно, а далі волинський князь Свидригайло визнав їх за Олехновим сином Микитою (датування данини Свидригайла, яке називає Франк Сисин, – 1401 рік, – очевидно, хибне⁴⁵: реально це могло статися між 1430 і 1452 роками). Після Микити, котрого востаннє згадано під 1475 роком як свідка на дільчому записі князів Олександра та Михайла Сангушків⁴⁶, волинська гілка роду доволі відома фахівцям⁴⁷.

Бурхлива політична кар'єра Адама Киселя почалася за підтримки впливового протектора Томаша Замойського, київського воєводи (1618–1628), підканцлера (1629–1635) і великого коронного канцлера (1635–1638). Томаш Замойський навчався разом із Адамом у Замойській академії, а згодом активно сприяв давньому студентському товаришеві⁴⁸, та ще й королевич (згодом король Владислав IV) ставився

* Можливо, *Киселівщина* – не окреслене точніше землеволодіння на Здвижі, – тотожне котрійсь зі згадуваних в актах другої половини XV – середини XVI століття «житомирської й київської половиць» івницького володіння, належного Киселям.

62. Печатка Тихна Киселя,
1559 рік

до молодого Киселя прихильно. Нагадаю щаблі Киселевої кар'єри: служба у війську (від 1617-го), сеймова активність при обранні на престол Владислава IV (1632), початок дипломатичної кар'єри в комісії з розв'язання польсько-російських поземельних спорів на Чернігово-Сіверщині протягом 1634–1635 років, виборний уряд чернігівського під-

63. Герб власний «Свентольдич»
Адама Киселя.
Київська граюра 1635 року

коморія (1633–1639), урядові посади чернігівського каштеляна (1639–1645), київського каштеляна (1646–1648), брацлавського (1648) і, нарешті, київського (1649–1651) воеводи⁴⁹. Не менш стрімко зростали й маєтки. Скромному власнику єдиного спадкового села Низкиничів Володимирського повіту на Волині, що складалося з 37 димів, яким ми бачимо Киселя в його заповіті 1621 року та в тарифі подимного 1629 року⁵⁰, наприкінці життя належить 65 поселень, зокрема 37 – на Волині, 18 – на Київщині, 7 – на Чернігівщині, 3 – у Белзькому воеводстві⁵¹ з річним прибутком 150 тис. золотих⁵².

З новим суспільним і майновим становищем змінюється і родовий герб впливового пана: замість печаткового знака в традиційних формах власницького клейма⁵³ Адам Кисіль і його родичі та нащадки починають вживати герба власного «Намет, або Свентольдич» із зображенням білого намета на червоному полі з хрестом і двома зірками над копулою. Цей герб, як пише Шимон Окольський, автор гербівника, виданого в Кракові в 1641–1645 роках, предок Киселя, «рицар Свентольдич», отримав від київського князя 1040 року⁵⁴. Першим кодифікатором легенди про походження Киселів був, очевидно, префект Києво-Могилянської колегії, пізніше митрополит Сильвестр Косів. У вже згаданій передмові до свого «Патерикону» Косів виводить ім'я Киселів від знаменитого літописного епізоду 997 року, коли кмітливі білгородці, яких узяли в облогу печеніги, показали наївним посланцям противника колодязі, наповнені киселем і медом, а ті «подивисяшя и от града всвояси идоша»^{*}.

* Пор. тематично близьку глорифікацію роду київських зем'ян Проскур Сущанських, яких Петро Могила виводив від одного з придворних візантійської царівни Анни, дружини

64. Адам Кисіль. Копія 1809 року з прижиттєвого портрета

Ініціатором дотепної вигадки, за Косовим (епізод перенесено з Білгорода до Києва), був «Свентольдич, гетьман війська руського», який і отримав відповідне прізвисько *Кисіль*. Патронімічний додаток до свого імені (*Свентольдич*) Адам Кисіль починає вживати від кінця 30-х років⁵⁶. Тоді ж легенда набуває широкого визнання, ніби виправдовуючи блискавичний злет людини, котру на тлі старопанських родів, не кажучи вже про князівські, справді трактували як вискочня.

Питомою рисою українських великопанських дворів є чимала кількість молодих шляхтичів-слуг, чиї батьки з давніх-давен володіють землями в латифундіях пана. Другою не менш специфічною прикметою українського панства, надто київського, є протекція

козацькому елементові. Зокрема, це виразно простежується на прикладі *Немиричів*. На цій найзаможнішій, після князів, українській родині варто зупинитися докладніше. Маєток Юрія й Олександра Немиричів на Київському Поліссі у 30–40-х роках XVII століття обіймав, не враховуючи земель у можливих держаннях, понад 4700 димів; із них тільки Юрієві належало 4313 димів⁵⁷, що охоплювали 15 міст і містечок та 98 сіл⁵⁸. Проти решти помітнішого панства Київщини, Немиричі у XV столітті взагалі не згадуються, а на початку XVI вони виступають як дрібні овруцькі пани. Цілком можливо, що, як і багато інших овручан, вони походили з тюркського кореня. Принаймні на зламі XV–XVI століть бачимо їх на службі в князів Глинських, що не властиво місцевому руському панству. Наштовхує на певні роздуми і те, що Немиричів, як і кілька інших поважних панських родів, чие тюркське походження безсумнівне (приміром, Аксаки), не внесено до Пом'яника Києво-Печерського монастиря. Очевидно, свідчення Каспера Несецького про Немиричів як старовинний руський рід, знаний від кінця XIV століття⁵⁹, слід уважати за генеалогічну легенду, побудовану на збігу імен, та й некалендарне ім'я *Немира* належало якраз до вельми поширених.

Першим, хто розширив родовий маєток на Овруччині, був *Івашко Немирич*. Служачи при дворі князя Івана Львовича Глинського, він не тільки

Володимира Великого; отримавши від неї наказ віднести з церкви до палацу просфору, придворний нібито дорогою з'їв її, за що й отримав «*титул Проскурів*». Такі ж наївні легенди побутовали серед Аксаків, Дідовичів Трипольських⁵⁵ та багатьох інших.

Ці підрахунки не збігаються з цифрою, виведеною на основі даних Ореста Фотинського й використаною в працях Вячеслава Липинського та Януша Тазбіра⁵⁸.

не підтримав повстання Глинських 1508 року проти Зигмунта I Старого, а й, навпаки, доніс на змовників. Джерелом побільшення його землеволодінь стали і господарські данини, що ними обдарували спритного пана за вірність, і сприятливі шлюби. Наприклад, «материзною» до Немиричів відійшла частина земель бездітного Остафія Дашковича, котрому Івашко доводився небожем по сестрі⁶¹. Крім того, до нього перейшла поземельна спадщина обох дружин: перша була останньою спадкоємицею панів Лисичів і Обернеєвичів⁶², а друга – бояр Скобейків. Саме вона принесла йому в посаг Черняхів⁶³, який згодом перетворився на один із центрів володінь Немиричів.

Син (онук?) Івашка *Єсиф Іванович*, перший київський земський суддя (1566–1598), успішно тримався батькового курсу і збирав землі на Київському Поліссі. Саме при ньому родовий маєтковий комплекс згрубша стабілізувався, менш суттєво доповнюючись при його синах *Андрієві*, *Матвієві*, *Семенові* й *Іванові* та онуках, найпомітнішим серед яких був *Стефан Андрійович*, київський підкоморій (1619–1630), овруцький староста (1624–1630), батько Юрія Немирича.

Перша глуха згадка про зв'язки Немиричів із козаками належить до 1584 року: під час наїзду князя Юхима Корецького замок *Матвія Єсифовича Немирича* в Черняхіві обороняли козаки, яким володар замку дозволяв безкоштовно брати мед і пиво в Черняхівській корчмі⁶⁴. Вочевидь, войовничий пан так оплачував козацькі послуги у війнах і конфліктах із сусідами, до яких його підштовхувала буйна вдача. Той норов колоритно характеризує один із побутових епізодів, зафіксований у житомирській замковій книзі під 1584 роком. Програючи про-

цес, батько Матвія Єсиф Немирич із лайкою та погрозами полишив судову залу, але невдовзі повернувся з Матвієм і «многими слугами». Далі, як описує протоколіст, сталося таке: «Который сын его пан Матфей до шабли ся порвал. Которому зараз писар земский пан Єлец мовил: “До кого ж ся до шабли пориваєш?” Отповедл: “Моя шабля, волно ся мні до неї поривать”. И тым роки земские разорвал и з светлицы проч пошол»⁶⁵.

На припущення про глухі зв'язки з козацьким світом, зосередженим у Черкасах і Каневі, наштовхує і те, що 1601 року Матвія Немирича звинувачували в убивстві черкаського підстарости князя Івана Жижемського, а Матвіїв брат *Іван* і син *Самійло* мали стосунок до Запорозької Січі⁶⁶. Під 1605 роком згадано про якогось «козака й міщанина» Марка Погорілковича з Черняхова, підданого *Андрія Єсифовича Немирича*⁶⁷. Нарешті, 1619-го у Києві стратили «ментора Самійла Лаща» *Криштофа Немирича*, котрий, згідно зі звинуваченням, очолив 1618 року «полк свавільних людей і козаків», чинячи наїзди на шляхетські садиби⁶⁸.

Якщо трактувати ці сюжети не як низку випадкових збігів, а як певну родинну традицію, то в неї логічно впишеться й раптовий поворот вельможного пана *Юрія Немирича* до Хмельниччини, що його учинив найпотужніший із київських землевласників на початку червня 1657 року, за два-три тижні перед смертю Богдана Хмельницького⁶⁹. Постать Юрія Немирича нарівні з постаттю Адама Киселя є однією з найсуперечливіших у ту буремну добу. Життєпис Киселя вже дочекався ґрунтовного монографічного

* «...И коли вже врозумел на них, иж они такову зраду вмыслили... послал отца своего Немиру до гетмана нашего князя Константина Ивановича Острозского»⁶⁰.

опрацювання сучасного наукового рівня⁷⁰. Його авторові Франку Сисину крізь призму біографії свого героя вдалося проаналізувати головні проблеми політичної та національно-релігійної історії України напередодні й під час Хмельниччини. Зокрема, на Сисинову думку, Гадяцька угода 1658 року, ініціатором і натхненником якої поруч із Іваном Виговським був Юрій Немирич (йому ж приписують і кодифікацію тексту Гадяцької угоди), продовжила політичний курс Киселя, спрямований на досягнення компромісу між гетьманською адміністрацією та королівською владою за нових обставин, коли несподівана державна структура – Гетьманська Україна – вже утвердилася на Придніпров'ї⁷¹.

Не можна сказати, що особа Немирича не привертала уваги істориків: йому присвячено чимало статей, зокрема й сучасних, за кордоном видано дві книжки⁷². Однак статті, навіть такі глибокі й теоретично аргументовані, якими є праці Януша Тазбіра, зрозуміло, не можуть вичерпати проблему, а згадувані вже книжки Станіслава Кота та Михайла Брика з багатьох міркувань не назвеш вичерпними. Гадаю, ця неординарна особистість, органічне дитя свого класу і свого бурхливого часу, ще чекає на ґрунтовний політичний і соціальний аналіз.

До початку козацької революції перед нами – один із найпомітніших діячів, ба навіть лідерів протестантського руху в Речі Посполитній, провідник київських антитринітаріїв, який дістав вишкіл у Раковській академії в Польщі, а потім шліфував його освітньою подорожжю і студіями спершу в Ляйденському й Амстердамському університетах, згодом – в Оксфорді та Кембриджі, а наостанок – у Сорбоні. Немиричеві належить авторство кількох творів протестантського спрямування, як-от виданий у Парижі трактат *«Periphrasis et*

65. Герб «Клямри» київських зем'ян Немиричів

paraphrasis Panopliae christianorum», а також молитов і гімнів, складених для потреб антитринітарських громад (одна з них активно функціонувала в центрі володінь Немиричів – у Черняхові)⁷³. Рівночасно поруч із постаттю ревного християнина бачимо ще дві іпостасі Немирича. В одній він на чолі власних корогів як особа «рицарського стану» бере участь у Бранденбурзькій війні⁷⁴, в другій як зухвалий владний пан, що добивається поставленої мети за будь-яку ціну, висуває свою кандидатуру на посаду київського підкоморія у 1640 році і долає опір прокатолицьки налаштованої частини шляхти. На закид, що він, антитринітарій, не вірячи у догмат Святої Трійці, клястиметься

* «Опис і виклад духовного арсеналу християн» (лат.).

нею, складаючи підкоморську присягу, Немирич прилюдно глазуливо заявляє: «Не тылко в трыйку, але бы и в чвурку, былем своего допял, присегл был»⁷⁵.

Переживши шок несподіваних поразок у перші місяці козацької революції, загнаний долею, як і решта української шляхти, «з-над Дніпра аж до Вісли»⁷⁶, долучившись до нищівної для шляхетського війська Зборівської експедиції, Юрій Немирич на початку 1650 року

повертається до Київщини з тверезим поглядом на ситуацію й стає активним adeptом Киселевої політики компромісів. Він бере участь у переговорах з Військом Запорозьким у 1652, 1654 та 1655 роках, а з осені 1655-го виступає посередником між Богданом Хмельницьким і шведським королем⁷⁷. Нарешті, остаточно повіривши у можливість появи в Україні самостійної політичної структури, на початку червня 1657-го

Severissime Princeps ac Dominus
Domine Clementissime

Hac brevi spacio quo Severitas Tra
ntuamq; fortuna' cleam, ex Divina Dis
positione expleta est, admirari etis non
possum Dei bonitatem ac Providentiam, quod
post multas adversitates, tandem in portu
gratia' tuae Navigare Severitatem tuam
dignata est: ex quo uti ineffabile percipio
Gaudium, ita Molestiam Tibi inploro,
ut protegat et taceatur per tuam Contra
omnes inimicos semp, et abiq; ad locum
Severitatis tuae. Illustrissimus Dominus
Generalsissimus multum obsecravit in eo, ut
Severitas tua pacis nostrae cum Christianis
tanorum comprehenderetur, quod et factu
per gratiam Dei omnipotentis; et ut a quo
betur ab ipso Deo, amnem Molestiam
lapida Illustrissimus Dominus Generalsissimus

66. Лист
Юрія Немирича
до трансильвансько-
го князя
Двордя II Ракоці.
Автограф 1658 року

67. Виїзд в освітню мандрівку.
Деревогит 1562 року

він «вдався під протекцію козаків і там охрестився на руську віру», як зазначено в тодішньому сеймовому щоденнику⁷⁸. Його політичну програму, що полягала у створенні федеративного союзу Польщі, Білорусі-Литви й України, було викладено в Гадяцькій угоді 1658 року. На підставі цієї угоди козацька Україна мала ввійти до складу оновленої Речі Посполитої як автономна держава – Велике князівство Руське – з власним апаратом влади, військом, грошима, високою школою тощо. Посівши останній з численних урядів, що належали йому за життя, канцлер Великого князівства Руського Юрій Немирич загинув 1659 року у випадковій сутичці із загоном повстанців під Свидовцем на Чернігівщині.

Звертаючися до історії волинських великопанських родин, ми не зустрінемо тут постатей із такими яскравими долями. Але натомість знайдемо

міцні двори, що, натхнені інтенсивним поширенням реформаційних ідей, які на Волині та Київщині розвивалися в радикальному річищі антитринітаризму, лайливо званого тут «аріянством», неабияк прислужилися розвою освіти й писемної культури в Україні. В перші два десятиліття XVII століття виникає кілька потужних центрів протестантського руху, підтримуваних впливовими та заможними панами-патронами. На Київщині, як відомо, це були *Немиричі* та *Горностаї*. На Волині покровительство антитринітаріям надавали *Чапличі Шпановські*, *Гойські*, *Сенюти*, які заснували у своїх володіннях протестантські освітні заклади⁷⁹.

⁷⁹ Дрібних шкіл, звісно, було більше. На думку Костянтина Харламповича, рідко яка з 150 протестантських громад України не мала власної школи⁷⁹.

наукові сили котрих об'єднувалися і, додамо, годувалися при дворах патронів. Приміром, упродовж 1600–1638 років діяла протестантська школа середнього рівня (тобто з викладанням «поетики та риторики») у Гощі*, родовому гнізді Гойських. Серед її вчителів згадують проповідника Андрія Любинецького та професора Теофіла Молітора⁸¹, дещо згодом – Даніеля Дуросіуса, Войтеха Каперіуса, доктора медицини Соломона Палюдіуса⁸².

Неподалік Гощі, у центрі володінь Сенют – містечку Ляхівцях, така школа виникла, найімовірніше, у другому десятилітті XVII століття під патронатом *Павла Криштофа Сенюти*, одруженого з сестрою Юрія Немирича. «Министром або предикатором науки и секты ариянское в замку тамошном Ляховецком» виступав знаний протестантський теолог і письменник-публіцист Петро Моршковський⁸³.

Особливу роль у поширенні реформаційних віянь відіграла школа в Киселині, створена десь 1614 року з ініціативи *Юрія Федоровича Чаплича Шпановського*. Першим ректором цієї школи, що постала, як і решта протестантських училищ на Волині, з середнього освітнього закладу, був теолог і письменник Євстафій Кисіль (писав під псевдом *Геласій Діплиць*)⁸⁴. А після закриття 1638 року Раковської академії**, коли видатні тутешні теологи дістали притулок при дворах волинських панів (декого з них бачимо і в маєтках *Юрія Немирича* на Київщині, як-от братів Стоїнських, одному з яких Немирич надав землю в селі Мінійках⁸⁵), Киселинська школа аж до другої половини 1640-х, тобто до приму-

сового закриття, діяла як навчальний заклад академічного типу з богословським класом, де готували проповідників. Серед її ректорів були знані теологи та полемісти Людвіг Голяйзен, Петер Стегман, Теодор Симонід з Гольштинії⁸⁶. Тоді ж, між 1638 і 1644 роками, діяла школа середнього типу в Березці, маєтку *Мартина Федоровича Чаплича Шпановського*, за ректора там був знаний письменник-антитринітарій Йоахим Рупневський⁸⁷.

Оцінюючи спалах інтересу до протестантизму в Україні з відстані часу, можемо виснувати, що раціоналістичні засади мислення, поширення реформаційної ідеології з її культом смислу-розуму та критичним ставленням до офіційних догм, яку приносили з собою інтелектуали-дисиденти, підняли філософську та суспільно-політичну думку в Україні на якісно вищий щабель⁸⁸. У цьому велика заслуга й панських дворів як осередків духовного життя, починаючи з культурно-освітнього центру в Острозі, де вишкільтувано було тип нової («слов'яно-греко-латинської») школи, і закінчуючи Киселином Чапличів Шпановських, «Атенами Сарматськими», де вперше в Україні з високих професорських катедр зазвучали ідеї, котрими переймалася західна суспільна думка.

* 1638 року перетворена на православну, підпорядковану Києво-Могилянській колегії; першим ректором нової школи став Ігнатій Оксентович Старушич, другим – Інокентій Гізель⁸⁰.

** 1638 року сеймовою ухвалою Раковську академію за звинуваченням у блюзнірстві було закрито, її друкарню сконфісковано, а професорів засуджено на вигнання.

Польське землеволодіння в Україні наприкінці XVI – у першій половині XVII століття. Магнати польського походження

Наступу польського землеволодіння в Україну після Люблінської унії присвячено чимало сторінок в історичних працях починаючи від XIX століття й до наших днів. Знаменитий вислів Кароля Шайнохи про «здобич польського плуга» і не менш відома теза Александра Яблоновського про «колонізаційний похід», що оживив порожні степові простори¹, пережили довгий вік; використовували їх по-різному: від некритичного сприйняття на віру чи тенденційного піднесення до обережного*, а то й повного заперечення. Бувало, що категоричність іноді призводила до непорозумінь. Приміром, один із найсолідніших представників київської історично-юридичної школи Михайло Владимирський-Буданов, поминувши увагою, що Яблоновський під «колонізаційним походом» розумів передовсім не підданські маси, а хвилю шляхетської колонізації**, аргументовано (і, зрозуміло, цілком слушно) довів, що склад підданських мас населення Південної Київщини та Брацлавщини залишався загалом стабільним і до, й опісля унії, а практична колонізація чинилася переважно завдяки їхнім зусиллям⁴.

Щодо української історіографії, і новітньої також, то на неї вирішальний вплив справив погляд Михайла Грушевського, котрий, як відомо, вважав

період від Люблінської унії до Хмельниччини за добу культурно-політичного наступу Польщі, «перенесення польського устрою й польських практик» на українські терени⁵. Зокрема, наголошуючи на тотальному, в його оцінці, спольщенні верхів Київщини та Брацлавщини у другому-третьому десятиліттях XVII століття, Грушевський кладе в підґрунтя цього процесу «імміграцію польських або спольщених елементів... з огляду на відносини колонізаційні»⁶. Відштовхуючись від тези Володимира Антоновича про те, що до Люблінської унії місцева українська упривілейована верства нібито була «дуже слабкою й чисельно, й економічно, слабо за-

* Цей варіант на великому фактичному матеріалі обґрунтовує, зокрема, новітня польська історіографія. Для прикладу можна згадати статтю Збігнева Анусіка; цьому питанню присвячено і докторську працю Генрика Літвіна². Ближче ознайомитися з нею, на жаль, мені випало, коли текст цієї книги був уже готовий до друку. Отже, не маючи змоги проаналізувати роботу Літвіна детально, залишається приємно констатувати, що основні висновки автора, зіперті на польському актовому матеріалі, загалом збігаються з моїми.

** Зокрема, в «Історії Південної Русі» Александер Яблоновський говорить про це абсолютно однозначно: «Польський прибулець із простоліду тонує тут у місцевій руській масі»³.

коріненою»⁶, історик висноує: саме ця слабкість уможливила інтенсивний колонізаційний рух Польщі на схід, який сприяв витворенню групи кресових магнатів, котра представляла «без ріжниць свого походження елемент властиво одноцільний – польський»⁷. Сам рух на схід науковець окреслював рішучим поняттям «Drang nach Osten»⁸, тобто, в ґрунті речі, не тільки не ставив під сумнів тезу про «колонізаційний похід», а й засновував на ній свої міркування.

У творах українських радянських істориків передвоєнного періоду обидва поняття («колонізаційного походу» Александра Яблоновського й «культурно-політичного наступу» Михайла Грушевського) зазнають дещо несподіваної контамінації, на якій варто зупинитися докладніше. Наприкінці 30-х років було висунуто войовничу тезу про «польське загарбання» України актом Люблінської унії⁹. Особливо чітко її проведено в підсумковій праці – вузівському підручнику з історії України, написаному напередодні війни, а виданому 1943 року: «...посилено ринула [польська. – Н. Я.] шляхта на територію Південно-Східної України... Озброєною рукою посувалися польські можновладці в глиб українських земель, захоплювали величезні володіння з селами та містами... Жахом віє від тієї страшної епопеї насильства й кривавого розбою, що розцвів на Україні в умовах колонізації України польсько-шляхетськими окупантами...»¹⁰. З наведеної цитати добре видно, як агресивна лексика, довільне маніпулювання історичними поняттями й термінами¹¹, абсолютизація класових суперечностей, ригористична односторонність у баченні минулого – ці типові риси казенної історіографії часів сталінщини – логічно доповнено гаслом про «польське загарбання», покликаним випукнути образ класового ворога, го-

ловного антигероя історичного процесу (згадаймо, що Польщу вважали й політичним ворогом).

Наприкінці 40-х – на початку 50-х років, як відомо, по всій країні розгорнулася ідеологічна боротьба проти так званого космополітизму та «рецидивів буржуазного націоналізму». Для української історичної науки вона реалізувалася у постанові ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 року «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР»¹². Серед «помилочок» тодішньої історичної науки такі: а) історію України розглядають відірвано від історії народів Росії; б) недостатньо висвітлюють велике прогресивне значення російської держави для історії України. Саме ця постанова стала відправним пунктом нової концепції історії України, яка полягала, за дошкульним визначенням Наталії Полонської-Василенко, у «пристосуванні історії України до історії єдино-неподільної Росії»¹³. Класично оформили цю концепцію, лише пунктирно позначену в згаданій постанові, тези ЦК КПРС «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954). Поруч із наголосом на возз'єднанні знаходимо тут і вже знайомий мотив: «Польські пани з допомогою Ватикану заходами жорстокого примусу насаджували на Україні католицизм, запроваджували церковну унію, проводили політику насильного ополячування українців, глумилися з української мови і культури,

⁶ Пор. фактичний матеріал, викладений у розділі III, який суперечить такій оцінці.

⁷ Скажімо, наукові опоненти – це «наймити капіталу», які «повторюють зади польської націоналістичної історіографії» (с. 312), тодішня суспільна модель – «шляхетська диктатура» (с. 172), «нечуваний кріпосницький гніт» (с. 267) тощо.

¹² Рішенням ЦК КПУ її скасовано 1990 року.

намагаючись духовно поневолити український народ і розірвати його зв'язки з російським народом» (с. 6). Тобто на роль антитези «споконовічному прагненню до возз'єднання» їй, відповідно, визволенню висувалося вже апробоване твердження про «жорстоке поневолення» з боку загарбника-колонізатора. Зважаючи на директивний характер «Тез», історикам залишалося тільки проілюструвати їх фактами й закріпити в стереотипі сприйняття історичного процесу.

«Після Люблінської унії шляхетство, як лавина, ринуло на Україну»¹², – ця метафора, інтерпретуючи «загарбання» території Волині й Центральної України за актом унії, так чи так присутня в більшості повоєнних праць з історії України¹³. Не оминув її (хоч і скоромовкою) навіть такий сумлінний знавець джерел, як Олексій Баранович¹⁴, якому належать поважні праці з історичної демографії й економіки України XVI століття¹⁵. Тому не дивно, що концепція «загарбання» як офіційна модель історичного процесу ввійшла до монографічних й узагальнювальних праць, присвячених історії української культури (літератури¹⁶, образотворчого мистецтва¹⁷, музики¹⁸, філософії¹⁹, історії освіти²⁰). Набувши статусу аксіоми, вона настійно впроваджувалася й у світогляд широкого читача. (Завважмо, що в підручниках і популярних нарисах, позбавлених дослідницького скептицизму, тезу цю нерідко взагалі доводили до абсурду*).

Прикметно, що, загалом скептично оцінюючи «теорію загарбання» України Польщею, представники сучасної зарубіжної україніки теж не завжди уникають її впливу. Наприклад, Франк Сисин визнає анахронізмом радянську концепцію історії України XVII століття в тій частині, де йдеться про приєднання українських земель до Корони Польської як про акт колоніально-

го загарбання²¹. Проте, оцінюючи землевласницьку ситуацію напередодні Хмельниччини, стверджує, що кожний шляхтич, наближений до двору, міг отримати землю на Придніпров'ї й право контролювати великі території і що саме тому велике землеволодіння стало можливим тут у масштабах, незаних для Польщі чи Західної України²².

Трохи далі буде показано, що в цій думці є суттєве перебільшення. А зараз, щоб завершити свої дискусійні зауваження стосовно правомірності поняття «загарбання», коротко звернуся до Люблінського акту, котрому справді судилося стати поворотним пунктом в історії України. Люблінський сейм 1569 року, ствердивши своєю ухвалою унію, як відомо, реалізував політичну програму з'єднання двох сусідніх держав – польської й литовсько-руської. Для її завершення знадобилося замалю не два століття: адже попередні проекти уній обидві сторони обговорювали й безрезультатно підписували вісім разів – з 1385-го до 1501 року. Перетворення династичного зв'язку (а це найбільше, чого вдалося досягти за попередні два століття) на реальне федеративне об'єднання мало неперебільшено епохальне значення для польського, литовського, білоруського та українського народів, несучи величезний заряд і позитивних, і негативних для їхнього майбутнього наслідків. Розгортання цього складного процесу саме собою могло б стати предметом окремої книжки, тому де-

* Наприклад, у популярному нарисі Олександра Касименка «Історія Української РСР» (К., 1960) в одному розділі, тобто як явища тотожні, описано «боротьбу українського народу проти панської Польщі і турецько-татарських загарбників». Зрозуміло, з таким підходом не знайшлося місця бодай коротко згадати про *спільну* двохсотлітню боротьбу України й Польщі проти Туреччини й Криму.

Орієнтовне співвідношення землеволодінь Київського, за їх належністю місцевим (за даними тарифів подимного

Воєводство	Загальна кількість димів у приватному володінні	Кількість димів, належних великим власникам		Кількість димів, належних середнім власникам	
		місцевим	прийшлим	місцевим	прийшлим
		абсолютна (%)	абсолютна (%)	абсолютна (%)	абсолютна (%)
Київське	67 464	32 387 (48,0)	13 238 (19,6)	бл. 7440 (11,0)	бл. 7350 (10,9)
Волинське	*104 212	59 812 (57,4)	22 872 (27,7)	бл. 7600 (7,3)	бл. 1820 (1,7)
Брацлавське	°64 307	40 367 (62,0)	17 191 (27,5)	бл. 4140 (6,4)	бл. 1240 (1,9)
В середньому по Україні (%)			22,6		4,4

* Підсумкову цифру виведено з підрахунку орієнтовного співвідношення землеволодінь. Вона є меншою від загальної кількості димів десь на 6400 одиниць, тобто саме на ту суму, що обіймає землі на королівщинах, а також дими невстановлених власників (пор.: Баранович О. Залюднення... – С. 141).

° Підсумкова цифра десь на 480 димів перевищує загальну кількість димів. Це зумовлено нечіткістю самого тарифу, в якому для ряду володінь заскладно визначити справжнього власника, надто в частинних й орендних держаннях. Ця похибка дає зайвих 0,7%, що зрештою не може істотно вплинути на загальне уявлення про землевласницьку ситуацію в регіоні, відтворення якої є головною метою цієї таблиці.

тальніше зупинятися на ньому – надто далеко відходити від проблематики цієї праці. Немає також потреби заглиблюватися в аналіз того, як переплелися в Люблінському акті (зокрема, щодо українських теренів) ідеологічні, економічні та соціальні інтереси прибічників і противників унії, – ці питання давно й фундаментально вивчено. Пошлюся на погляд американського науковця Ярослава Пеленського, який з погляду новітньої історіографії ще раз розглянув ці сюжети, принагідно нотуючи й величезну літературу з проблеми²³. Пеленський дійшов висновку, що, за тогочасним розкладом сил на міжнародній і внутрішньополітичній арені, на тоді вибір сюзерена для українських земель був обміркованим і реалістичним, бо еластична прогресивна модель польської держави середини

XVI століття* відкривала сприятливі перспективи на майбутнє. Інша річ, зауважує науковець, що політична й ідеологічна деформація цієї моделі і, особливо, різкий поворот від принципів конфесійної толерантності до реакції, який стався на схилі XVI – на початку XVII століття, призвели до глибокої політичної кризи²⁴.

Міркуючи про наукову коректність самого терміна «загарбання», мусимо зауважити, що Люблінська унія з правового погляду була актом цілком парламентарним, який ухвалено на законодавчій основі й за відповідною згодою послів, котрих обирала українська

* Середину – другу половину XVI століття нерідко називають «золотим віком» Польщі, періодом найвищого піднесення її політичної культури.

Таблиця 18

Волинського та Брацлавського воєводств і прийшлим власникам 1629–1640 років)

Кількість димів, належних дрібним власникам		Загальна кількість димів, належних прийшлим з власникам абс. (%)
місцевим	прийшлим	
абсолютна (%)	абсолютна (%)	
бл. 4450 (6,7)	бл. 2600 (3,8)	бл. 23 190 (34,4)
бл. 5000 (4,8)	бл. 760 (0,7)	бл. 25 420 (24,4)
бл. 1530 (2,4)	бл. 320 (0,5)	бл. 18 750 (29,2)
1,6		28,5

шляхта – єдиний політично правоспроможний стан тодішнього суспільства. Тому визначати унію як «загарбання» чи «захоплення» немає ні юридичної, ні логічної підстави. Це, зрештою, добре розуміли представники старої історіографії, попри їхню оцінку наслідків унії.

***

Одним із наслідків унії стало те, що вона скасувала міждержавний кордон, що відмежовував Волинь і Центральну Україну від Галичини, Поділля і власне Польщі, та денонсувала чинну досі заборону мешканцям Корони набувати землі на теренах Великого князівства Литовського. Отже, формальним пунктом відліку проникнення польського землеволодіння в Україну є 1569 рік. Завдання історика – об'єктивно розібратися: а) в якому обсязі порівняно з місцевим землеволодінням воно тут поширилося; б) яким прошаркам чи групам польської шляхти належало; в) якими шляхами здобувалося.

Одразу слід зазначити, що вичерпно відповісти на ці питання можна лише стосовно великого землеволодіння, бо його добре задокументовано, імена

власників відомі, а шляхи їх переміщення в Україну надаються до з'ясування без особливих ускладнень. Важче, а вповні, мабуть, і неможливо відтворити детальну картину появи дрібних маєтків прийшого елементу: наданих як пожиттєва вислуга ветеранам («жовнірам заслуженим»), а також здобутих через шлюбні зв'язки чи купівлю. Адже ці випадки задокументовано набагато гірше, а втрати актового матеріялу з українських архівів, періодично дощенту спустошуваних, призвели до того, що майже жодних відомостей про них не залишилося. Нарешті, окремої розмови потребують землі, що їх роздавали магнати з власного поземельного фонду в тимчасове держання слугам і клієнтам. Строго беручи, обсягу польського землеволодіння в Україні такі маєтки не збільшували, бо власниками землі ті державці не були, але присутність польського етнічного елементу зростала, загострюючи міжетнічну конфронтацію.

У табл. 17 попереднього параграфа було показано співвідношення землеволодінь найбільшого рангу, належних князям, місцевим панам і прийшому магнатському елементу. Аби уявити землевласницьку ситуацію останніх десятиліть перед Хмельниччиною загалом, у табл. 18 буде показано орієнтовне співвідношення маєтків місцевих і прийшлих власників усіх майнових категорій. Підставою для обрахунків слугували ті самі джерела, що й у попередній таблиці. З огляду на труднощі з ідентифікацією походження дрібної, а почасти й середньої шляхти, цифри, що ними ми оперуємо, характеризуємо ці майнові групи, заокруглено.

Переглядаючи дані, наведені у табл. 18, можемо зробити декілька принципівих висновків. По-перше, усереднена частка прийшого землеволодіння порівняно з місцевим коливається,

охоплюючи приблизно чверть – третину всього поземельного фонду, тобто аж ніяк не більшість. По-друге, вона вражає нерівномірністю: її головний здобуток – це великі латифундії, які охоплюють трохи понад чверть поземельного фонду на Волині та Брацлавщині, а на Київщині – близько п'ятої частини. Натомість середнє володіння прийшлої шляхти зовсім незначне (десь 4,4%), а дрібне і поготив (1,6%).

Отже, відповідь на перше запитання – щодо обсягів польського землеволодіння в Україні – однозначна: немає підстави говорити про всеохопний колонізаційний наступ. Показники щодо рядової польської шляхти взагалі не виходять за рамки природного переміщення людности у такій багатоетнічній державі, якою була Річ Посполита. Відсоток магнатського елемента, головної «рушійної сили» просування на схід, є вищим. Хто ж належав до кола магнатських родин, які закріпилися в Україні, і скільки таких родин було? Відповідь на це запитання дає табл. 19, складена на підставі тих самих джерел, що й обидві попередні таблиці.

У заголовку до таблиці вжито поняття «*прийшли магнати*» як умовне, адже етнічний, а почасти й соціальний, склад цієї групи доволі строкатий. Тут є, наприклад, магнати з Литви. Одні з них здавна володіли землями в Україні (як *Монвиди Дорогостайські* й *Радзивіли*), другі набули їх через купівлю та шлюбні контакти наприкінці XVI – на початку XVII століття (як *Паці**). Із середовища давнього галицького боярства вийшли *Даниловичі*, яких легендарна традиція виводила «від Данила, короля галицького» або від угорського графа Гвідо, одруженого з донькою князя Романа Галицького²⁶. Руський воєвода, корсунський і чигиринський староста (1594–1628) Ян Данило-

вич, узявши доньку та спадкоємицю гетьмана Станіслава Жулкевського Софію, став власником наданої гетьманові Бориспільщини в Київській землі. А його син Станіслав, теж корсунський староста (1636–1639), одружений із сестрою брацлавського каштеляна Миколая Семашка, дістав за нею Хупківську волость та інші маєтки Семашків на Волині²⁷.

Ще до унії володіли землями на Волині галицькі зем'яни *Чолганські*²⁸. Ймовірно, через споріднення з волинянами Добринськими утверджуються на початку 60-х років XVI століття у володінні селом Стримільчим на Кременеччині галицькі зем'яни мазовецького походження *Лаці*²⁹, які десь у середині XV століття осіли на Белжчині у Тучапах³⁰. У 80-х роках у Стримільчому вже бачимо замок, власники якого (*Лаці Стримілецькі*) відстрілюються з гармат від сусідів³¹, тобто, як на звичай тих часів, почувуються вповні членами кременецької «братії шляхетської», їхню белзьку гілку (*Лаці Тучапські*) представлено в Україні постаттю Самійла Лаца, про якого детальніше мова піде далі.

Завдяки службі в князів Збараських закріпилися на Волині ще одні галицькі зем'яни – *Стемковські*. Мацея Стемковського, майбутнього брацлавського каштеляна, бачимо слугою і повіреним Збараських уже 1583 року³²; відтак він стає луцьким гродським суддею (1592–1599)³³, а потім луцьким підстаростою (1600–1618)³⁴.

Родом із Підляшшя *Максиміліян Іванович Бжозовський*, київський каштелян (1648–1653), згодом берестейський воєвода, онук Онисима Хведьковича

* 1601 року мінський воєвода Ян Пац, одружений із княжною Софією Андріївною Вишневецькою, придбав у князя Юрія Чорторійського місто Чорторійськ в обмін на місто Муравицю, належне дружині²⁵.

Таблиця 19

Персональний склад групи прийшлих великих землевласників
Київського, Волинського та Брацлавського воєводств
(за даними тарифів подимного 1629–1640 років)

Київське воєводство	Кількість димів у власності	Волинське воєводство	Кількість димів у власності	Брацлавське воєводство	Кількість димів у власності
Замойський Томаш	1465	Замойський Томаш	4365	Замойський Томаш	2166
Любомирський Станіслав	3314	Любомирський Станіслав	5215	Калиновські	8456
Собеський Якуб	2023	Собеський Якуб	577	Потоцькі	1433
Фірлеї	940	Фірлеї	1198	Сенявські	1533
Красенські	1044	Данилович Станіслав	2507	Струсі	2597
Бжозовський Максиміліян	527	Лещинський Рафал	2813	Хмелецький Стефан	1006
Вілями	800	Монвид Дорогостайський Владислав	657		
Вільга Адам	640	Пац Ян Казимир	716		
Лаш Тучапський Самійло	867	Радзивил Альбрехт	2926		
Модлішовський Лукаш	794	Стемпковські	538		
Суходольський Станіслав	824	Харленський Гієронім	788		
		Чолганський Анджей	581		

Смоленщанина, який вийшов на Берестейщину після переходу Смоленська до російської держави³⁵. Одружившись із Юстиною Єловицькою, Бжозовський став власником містечка Денешів і ряду сіл на Житомирщині³⁶, пізніше перекупив у князя Корецького Білогородську волость, а в Анджея Зборовського – Трипільську (той, своєю чергою, придбав її в давніх власників Дідовичів Трипольських). 1640 року Бжозовський сплачує подимне з 527 димів у Трипільлі та 7 прилеглих селах і Денешах із 4 селами³⁷.

Проте, безсумнівно, серед прийшлих землевласників, які почали з'являтися в Україні на межі XVI–XVII століть, переважали магнати польського походження: *Замойські, Любомирські, Калиновські, Потоцькі, Фірлеї*, дещо пізніше – *Конєцпольські* та ін. Латифундії польських магнатів виникали тут трьома основними шляхами: 1) завдяки королівським данинам; 2) як наслідок шлюбних контактів із волинськими князями, менше – з великим українським панством; 3) через установлення адміністративного контролю

над південними околицями України – Брацлавщиною та Південною Київщиною.

Першому шляхові історіографія традиційно надає завеликої ваги, відштовхуючись від сеймової конституції 1590 року, яка нібито урухомила експансію польського землеволодіння, оголосивши усі землі на південь від Білої Церкви «пустинями» й надавши королю право роздавати їх «заслуженим особам шляхетського стану»³⁸. Втім, у такому тлумаченні цієї ухвали є засаднича неточність. Ухвала 1590 року була конкретним актом, що стосувався вже здійснених королівських надань «трьом особам, як про це свідчать їхні привілеї»^{*}. На ці три данини, власне, і вимагали санкції сейму, без згоди якого король не міг відчужувати землі королівського столу. В територіальному аспекті цей документ є надзвичайно плутаним і вказує не стільки на «землі на південь від Білої Церкви», скільки на необізнаність канцеляриста, котрий його складав, з топографією України^{**}. Ба більше, сам склад перерахованих в ухвалі маєтків цілком точно вказує на причину, з якої було видано привілеї-даніни. Першим в ухвалі називають *Трахтемирівський монастир*, переданий, як відомо, Війську Запорозькому за привілеєм Стефана Баторія 1576-го або 1578 року³⁹. Далі згадано *Бориспіль*, *Володарецьке городище* і селище «*w Zwłozie przez wioską Wielką Stoboda nad rzeką Rosią*». Йдеться про Володарку (тоді городище) і селище *Розволж*, тобто давню назву Володарки. Нарешті, ще один названий в ухвалі об'єкт – це *Рокитна* над Россю. Отже, залишається пригадати, що 1590 року якраз Бориспіль, Володарку і Рокитну Зигмунт III надав «*особом трьом людем козацким*», саме ці три даніни і санкціонує ухвала⁴⁰. Зокрема, Бориспіль було надано «старшому над людом запорозским» Вой-

теху Чоновицькому⁴¹. Той помер, очевидно, вже наступного 1591 року (принаймні його заповіт датовано 1591 роком⁴²). Відтак «*урочище Баршполь*» було передано офіційному очільникові Війська Запорозького – тодішньому польному гетьманові Станіславу Жулкевському⁴³, що заклало початок володінням Жулкевських та їхніх спадкоємців Даниловичів на Київщині.

А от Рокитну разом із Ольшаницею 1590 року пожалувано на клопотання великого коронного гетьмана і канцлера Яна Замойського досить відомій «особі козацького стану» – Криштофові Косинському⁴⁴. Зрештою, саме конфлікт із князями Острозькими за Рокитну й Ольшаницю став, як відомо, формальним приводом для першого козацького повстання 1591–1593 років.

Виходить, що згадана ухвала сейму аж ніяк не була сигналом до нестримної роздачі українських просторів польським магнатам. Натомість цілком очевидним є її безпосередній зв'язок із ухвалою цього-таки сейму (1590) «Порядок щодо низовців і України»⁴⁵, присвяченою реорганізації реєстрового війська. Не випадково цим роком датовано й універсал про збільшення козацького реєстру до 1 тис. осіб і про призначення його старшини⁴⁶, котру королівський уряд, як бачимо, паралельно забезпечив службовими маєтками.

Якщо переглянути інші поземельні королівські даніни кінця XVI – середини XVII століття на користь великих власників, то українських територій стосуватимуться дослівно одиниці. Це вже згадана даніна Бориспільщини Станіславу Жулкевському; привілей князеві

* «Osobom trzem, jako ich przywileje świadczą»: Volumina legum. T. 2. S. 318.

** Цілком ймовірна і несумлінність осіб, які зумисно подали плутану інформацію.

Кирику Ружинському на Котельню, що його потвердила сеймова конституція 1581 року⁴⁷; ще одна – про затвердження купівлі князем Олександром Вишневецьким, черкаським старостою, від Грибуновича Байбузи «пустині ріки Сули, що за Черкасами»⁴⁸; нарешті, сеймова ухвала 1609 року про надання Валентію Александрові Калиновському за «значні і криваві послуги... пустиню певну, звану Умань»⁴⁹ (про третій сюжет див. трохи детальніше далі). В 30-х роках XVII століття ще можемо знайти привілей Станіславу Гурському, синові коронного підскарбія й овруцького старости (1617 – 1624) Анджея Гурського, на урочище біля Ворскли нижче Санжарівського перевозу, яке 1643 року від нього перекупив Юрій Немирич⁵⁰.

Це не означає, що земель на українських королівщинах не роздавали зовсім. Передусім саме з цього фонду оплачували послуги ветеранів («жовнірів заслужених»). Але, по-перше, ті данини були дрібними і рідко перевищували одне село. По-друге, їх надавали або пожиттєво (а якщо згадати, що йшлося про немолодих, покалічених війнами людей, то держання дослівно виявлялося короткочасним), або як «лен», тобто з умовою спадкоємцям виконувати військові послуги на старостинський замок, що взагалі понижувало власника до розряду залежного зем'янина.

Отже, можемо упевнено констатувати: те, що королівський уряд роздавав землі в Україні, жодною мірою не створювало підстав для виникнення тут латифундій польських магнатів.

Набагато більшу роль віліграв у поширенні великого польського землеволодіння другий шлях – шлюбні зв'язки між волинськими князями (найзаможнішою ланкою українського упривілейованого стану) і польським панством. До Люблінської унії головними шлюбними партнерами князівських родин виступають або білорусько-литов-

68. Шляхтич і смерть.
Стінопис із Тарновського костелу,
XVII століття

ські магнати з числа великих урядовців держави (Радзивили, Сапєги, Ходкевичі, Глібовичі та ін.), або білоруські князі (Крошинські, Слуцькі, Солонечські та ін.), або впливові панські родини українського походження (Чапличі, Семашки, Єловичі, Горностаї і т. д.). Шлюби з польським (закордонним) панством украй рідкісні, мало того – поодинокі. Серед таких зокрема з шлюб князя Андрія Семеновича Збараського з Анною Гербуртівною (20-ті роки XVI століття), князя Іллі Костянтиновича Острозького – з вихованкою (можливо, нешлюбною донькою) короля Беатою Костелецькою (1539), князівни Галш-

ки Острозької – з познанським воєводою Лукашем Гуркою (1555) (видана силоміць), князя Василя-Костянтина Острозького з донькою краківського каштеляна й великого коронного гетьмана Софією Тарновською (1564), Миколая Харленського – з князівною Ганною Богданівною Друцькою Любецькою (1564)⁵¹. Якийсь час після унії ситуація істотно не змінюється: князівський шлюбний ринок, як і в попередні віки, переважно зорієнтовано на знать Великого князівства Литовського. Але тим контрастнішим є злам, помітний наприкінці XVI – у першому десятилітті XVII століття, коли до самотійного життя прийшло поунійне покоління, виховане на інших орієнтирах корпоративної спільності. Сам цей факт надзвичайно показовий щодо усвідомлення князівським прошарком себе як частини польської, а не ли-

товської держави. З другого боку, інтенсифікація шлюбних зв'язків із польською знаттю, поступово перетворюючись з поодиноких випадків на тенденцію (можливо і моду), рано чи пізно мусила призвести до перетікання земель у руки нових свояків і родичів.

Для конкретнішого уявлення про те, як змінювалася спрямованість шлюбного ринку, що безпомилково віддзеркалював загальну суспільну переорієнтацію вищих станів в Україні, подаю у табл. 20 перелік шлюбних зв'язків польської шляхти з волинськими князями, встановлених почасти за довідником Юзефа Вольфа, а почасти – за іншими джерелами. Пропонований перелік не є вичерпним, адже багато князівських персоналій ще належно не вивчено, однак він, безперечно, дасть змогу скласти компактне уявлення про характер явища загалом.

Таблиця 20

**Шлюбні зв'язки польських,
галицьких і подільських землевласників з волинськими князями
(остання чверть XVI – середина XVII століття)**

Прізвища осіб, споріднених з князями	Дата укладення шлюбу чи орієнтовна згадка про нього	Шлюбні зв'язки з членами князівських родин
Баворовські	п. 1571	Ганна Б. – Олександр Олександрович Порицький
Белжецькі	до 1602	Бартоломей Б. – Катерина Юріївна Збаразька
Варшицькі	1631	Станіслав В. – Гелена Костянтинівна Вишневецька
Вилежинські	1650	Зигмунт В. – Гелена Григорівна Четвертенська
Гербурти	1601	Ян Щасний Г. – Єлизавета Янушівна Заславська
Даниловичі	1633	Петро Д. – Кристина Адамівна Вишневецька
Дзялинські	п. 1572	Міхал Д. – Ганна Фридрихівна Пронська
Завиші	п. 1604	Анна З. – Семен Андрійович Сангушко
Замойські	1595	Ян З. – Ганна Костянтинівна Вишневецька
	1620	Томаш З. – Катерина Олександрівна Острозька
	1639	Гризельда З. – Ярема Михайлович Вишневецький
Збровські	1572	Ян З. – Ельжбета Фридрихівна Пронська
Калиновські	1623	Мартин К. – Гелена Юхимівна Корецька
Карабчівські	до 1603	Софія К. – Роман Кирикович Ружинський
Кашовські	до 1640	Регіна К. – Стефан Стефанович Четвертенський
	п. 1642	Ян К. – Петронела Стефанівна Четвертенська
	до 1650	Ян К. – Варвара Іванівна Курцевичівна
	1646	Анджей К. – Мар'яна Григорівна Четвертенська
Конецпольські	1645	Криштоф К. – Ізабела Олександрівна Порицька
	1642	Адам К. – Петронела Стефанівна Четвертенська

Прізвища осіб, споріднених з князями	Дата укладення шлюбу чи орієнтовна згадка про нього	Шлюбні зв'язки з членами князівських родин
Корнякти	1626/27	Катерина К. – Костянтин Костянтинович Вишневецький
Костки	1592	Анна К. – Олександр Васильович Острозький
Красицькі	до 1634	Ежи К. – Ганна Григорівна Сангушківна
Лагодовські	1605	Ян. Л. – Олександра Андріївна Вишневецька
Лаці	1591	Марта Л. – Андрій Олександрович Буремльський
Лешньовські	1640	Катажина Л. – Стефан Яцькович Четвертенський
Лещинські	1596	Анджей Л. – Федора Романівна Сангушківна
	1611	Мар'яна Л. – Януш Янушович Заславський
	1639	Анджей Л. – Анна Самійлівна Корецька
	до 1641	Самуель Л. – Констанція Юрїївна Вишневецька
Лігензи	1645	Мар'яна Л. – Самуель Кароль Корецький
	1634	Софія Л. – Владислав Домінік Заславський
Любомирські	1597	Катажина Л. – Януш Васильович Острозький
	1613	Станіслав Л. – Софія Олександрівна Острозька
Лясоти	1605	Беата Л. – Януш Олександрович Порицький
Мишковські	до 1620	Криштоф М. – Мар'яна (Йонівна) Курцевичівна
	1630	Фердинанд М. – Констанція Олександрівна Заславська
Мнішки	1603	Уршула М. – Костянтин Костянтинович Вишневецький
Одрживольські	1616	Ян О. – Ядвіга Кириківна Ружинська
Опалінські	1651	Софія О. – Самуель Кароль Корецький
Остророги	1603	Ян О. – Софія Янушівна Заславська
Подгорецькі	до 1621	Анна П. – Миколай Олександрович Порицький
Потоцькі	1612/13	Анна П. – Костянтин Янушович Заславський
	1616	Анна П. – Кароль Юхимович Корецький
Пшерембські	1617	Максиміліян П. – Єлизавета Янушівна Заславська
Радзимінські	до 1618	Кристина Р. – Олександр Юрійович Пузина
Собеські	1620	Якуб С. – Мар'яна Костянтинівна Вишневецька
	1650	Катажина С. – Владислав Домінік Заславський
Стемпковські	1638	Констанція С. – Михайло Матушович Воронецький
	1647	Даніель С. – Евфрузіна Юхимівна Корецька
Струсі	1638/39	Гелена С. – Костянтин Костянтинович Вишневецький
Тарло	1612	Теофіла Т. – Януш Васильович Острозький
Тарновські	1638	Евфрузіна Т. – Юрій Костянтинович Вишневецький
Тенчинські	1602	Габріель Т. – Барбара Стефанівна Збараська
Уханські	до 1577	Катажина У. – Юрій Федорович Воронецький
	1615	Катажина У. – Адам Григорович Сангушко
Фальчевські	до 1581	Ядвіга Ф. – Кирик Остафійович Ружинський
	1599	Ядвіга Ф. – Юрій Михайлович Чорторійський
Фірлеї	1638	Збігнев Ф. – Ганна Михайлівна Вишневецька
	1581	Дорота Ф. – Стефан Андрійович Збараський
Харленські	1564	Миколай Х. – Ганна Богданівна Друцька Любецька
	п. 1568	Щасний Х. – Фенна Дмитрівна Друцька Любецька
	1588	Щасний Х. – Катерина Владиславівна Збараська
	до 1601	Шимон Х. – Ганна Дмитрівна Козечанка
Чурили	до 1648	Софія Ч. – Януш Стефанович Четвертенський
Шишковські	1640	Пьотр Ш. – Теофіла Костянтинівна Вишневецька
Язловецькі	1602	Гієронім Я. – Елеонора Янушівна Острозька

Як видно з таблиці, впродовж понад пів століття шлюбними партнерами волинських князів стало не менше 46 родин знаті не місцевого, і не білорусько-литовського походження, дехто навіть, як-от Лещинські, родичалися з кількома князівськими (додам, і панськими) родами, по суті, входячи через ці зв'язки до місцевої корпорації знаті. Таким чином, маєтки, які раніше циркулювали тільки між представниками цієї корпорації, коли одні її члени занепадали, а інші підносилися, починають поволі перетікати до потужного й впливового польського панства. Отак до Конецпольських відійшла спадщина згаслого роду князів Порицьких, до Лашів – князів Буремльських, до Красицьких – землі одного з відгалужень роду Сангушків, до Харленських – київські володіння князів Друцьких Любецьких та ін. Нарешті, у 20–30-х роках, коли раптово починають вимирати найпотужніші князівські роди⁵², виникають неосяжні польські латифундії в Україні, належні Замойським і Любомирським, спадкоємцям володінь князів Острозьких, що їх розділили між собою доньки князя Олександра Васильовича: Катерина – дружина Томаша Замойського та Софія, одружена зі Станіславом Любомирським.

Для прикладу детальніше зупинимося на маєтках Станіслава Любомирського (1583–1649)⁵², одного з найзаможніших магнатів Речі Посполитої, руського (від 1625-го), потім краківського (від 1638-го) воєводи, людини блискучої європейської освіти, знаного мецената⁵³, близького приятеля останнього з князів Збараських – краківського каштеляна Юрія (Єжи) Збараського. 1613 року Станіслав Любомирський одружився з онукою князя Костянтина Острозького, Софією Олександрівною, взявши за нею 100 тис. золотих посагу. Софія спільно із сестрами Катериною (дружиною То-

маша Замойського) й Анною Алоїзою (дружиною Яна Кароля Ходкевича) успадкувала від батька частину величезної маєтності Острозьких, що по її смерті (1623) відійшла у власність чоловіка. Порівняймо: якщо загалом Станіславові Любомирському належало кілька десятків міст і 290 сіл у Краківському, Сандомирському, Руському, Волинському та київському воєводствах⁵⁴, то українську частину цього маєтку (разом із колишніми маєтками Острозьких на Галичині) складала на 1642 рік 10 міст і 150 сіл⁵⁵. Зокрема, тільки на Волині, за даними тарифу подимного 1629 року, Станіслав сплачував податок з 5215 димів Полонської, Остропільської, Любартівської й Лабунської волостей на Кременеччині, де йому належало 5 міст і 70 сіл⁵⁶.

Таким шляхом (хоча, зрозуміло, у менших розмірах) до польської знаті потрапляли і маєтки українського панства: Даниловичам перейшли землі Семашків на Волині, Фірлеям – землі Гойських (там-таки) й Обухівщина Дорогостайських на Київщині, Лещинським – землі Горностаїв на Київському Поліссі та ін.

Переглядаючи регіональний склад польських латифундій, які виникли внаслідок шлюбних зв'язків з місцевими власниками, треба відзначити, що зосереджено їх здебільшого на Волині й на Північній і Центральній Київщині. Натомість на південно-східних окраїнах України, тобто на Брацлавщині та Південній Київщині, кількість землеволодінь, отриманих через шлюби, незначна. Натомість тут інтенсивно скупують маєтки дрібного та середнього місцевого панства польські магнати – представники королівської адміністрації. Встановлення польського адміністративного контролю над цим регіоном давало змогу, за висловом

⁵² Детальніше про це див. у розділі II.

Михайла Грушевського, тримати «руку на пульсі українського життя»⁵⁷, а в конкретному випадку – контролювати мобілізацію земель місцевої шляхти і, коли та убожіла чи згасала, скуповувати ці землі. Варто нагадати, що такий шлях уже випробували волинські князі, коли наприкінці XVI – на початку XVII століття почали витісняти тамтешніх дрібніших землевласників*.

Першою вирвою в щільному князівському контролі над регіоном (пор. табл. 5) стала втрата Вінницького староства. Напередодні унії Зигмунт Август, потребуючи коштів на військові видатки, заставив його у 5 тис. кіп грошів тодішньому брацлавському й вінницькому намісникові князю Богушу Корецькому. Заставну суму, яку не повернув королівський двір князеві Богушу, відкупив у його спадкоємців галицько-подільський магнат, галицький каштелян Єжи Струсь. Він і собі 1604 року переписав її на свого зятя Валентія Александра Калиновського⁵⁸. Отже, вже від кінця 70-х років XVI століття над Вінницьким і Брацлавським староствами встановлює контроль спершу Струсь, а далі Калиновські** й Потоцькі, що з незначними перервами триватиме до Хмельниччини.

Водночас зі зміцненням позицій Єжи Струся та його спадкоємців на Східному Поділлі їхнє тутешнє землеволодіння розростається через приєднання скуплених маєтків місцевих зем'ян. Наприклад, 1592 року Струсь придбав від Федора Богдановича Базановича Козака Звинигородця*** чималий земельний обшир на межі Київського та Брацлавського воєводств, знаний як Звинигородщина, із селищами Митьківцями (Воронним), Соколковим (Соколівкою) та Буками (Струсьгородом)⁶². Тоді ж відкуплено у брацлавських зем'ян Золотарів південну частину Звинигородщини з селищем Мушуровим,

а 1601 року в Коцюбів Якушинських – село Гулівці поблизу Вінниці⁶³.

Після 1604 року маєтки Струся успадкував його зять Валентій Александр Калиновський, засновник магнатської родини, генеральний подільський староста (від 1614). Визначний воєначальник свого часу й активний оборонець подільських кордонів держави від татар, Валентій Александр 1609 року добивається від сейму potwierдження в спадкове володіння «за значні і криваві послуги... пустиню певну, звану Умань»⁶⁴, яка, за обрахунками Олексія Барановича, охоплювала близько 4 тис., а за обрахунками Владислава Чаплинського – понад 1 тис. кв. км⁶⁵. Сейми рішуче опиралися таким поземельним данинам, які порушували принцип невідчужуваності земель королівського столу, але до Валентія Александра король був надто прихильним: адже в шляхетському рокоші 1607 року той привів на підтримку Зигмунта III власний 1,5-тисячний загін вояків⁶⁶.

Спадок і королівську данину Калиновський доповнив цілою низкою купівель від місцевих зем'ян. 1598 року від Чечелів відкуплено Щурівці⁶⁷, десь у 1611–1615 роках – Клебань (Славгород), Тульчин (Нестервар) і Тростянець (Адамгород) від останнього представника давнього роду подільських бояр Слупиць**** Тихона Слупиці⁶⁹; решту земель бездітного Тихона успадкував по його сестрі волинський зем'янин

* Детальніше про це див. розділ II.

** Валентій Александр Калиновський від 1598 року – брацлавський⁵⁹, а від 1604-го (за уступкою від Струся) – вінницький староста.

*** Козаковичі Звинигородці, вперше згадані в Пом'янику⁶⁰, уже 1542 року виступають давніми власниками Звинигородщини, «чого деды и отцы их также у держани были»⁶¹.

**** Подільського боярина Павла Слупицю як члена ради Федора Коріятовича згадано під 1392 роком; в іншому акті за цей рік його названо «кам'янецьким воєводою»⁶⁸.

Василь Рогозинський, який 1629 року сплачує з них подимне за 636 димів⁷⁰.

Контроль над королівщинами Брацлавщини Калиновські утримували, як уже зазначалося, до козацької революції. Заставна сума, що її заборгував королівський двір, залишалася невідшкодованою, тому на її покриття кожному черговому Калиновському-старості надавали в умовне держання окремі села з Вінницького чи Брацлавського повітів. Наприклад, Адамові Калиновському, старшому синові Валентія Александра, вінницькому та брацлавському старості (1623–1638), належали пожиттєво, крім міст Брацлава і Мачохи, села Щурівці, Городниця, Самчинці й Зятьків⁷¹, з 1633 року – село Кропивниця⁷². До його брата й наступника на старостві Мартина перейшли і ці, і новонадані села: Великі та Малі Хруслинці й Амбросівка⁷³. Взагалі латифундії ось такого «мішаного» типу, де нарівні зі спадковими фігурують умовні та пожиттєві володіння, є дуже характерними для цього регіону. Адам Калиновський, згідно з тарифом подимного 1629 року, платив податок за 7053 дими, зокрема зі власних маєтків, враховуючи пожиттєві держання, – за 5030, а з королівщин, відповідно, – за 2023 дими⁷⁴.

Іншим прикладом поступового нагромадження земель є історія латифундій Потоцьких. Завдяки записній сумі в 12 тис. золотих, позичених королю під заставу Літинського староства, Потоцькі міцно утвердилися на уряді брацлавських воєвод, котрий належав різним представникам цієї родини від смерті останнього брацлавського воєводи-князя Януша Збараського (1608) до Хмельниччини. Те саме можна сказати про формування землеволондінь Станіслава Конєцпольського або (хіба в меншому обсязі) – про маєтки Станіслава й Лукаша Жулкевських, Самійла Лаща, Казановських. У цьому

сюжеті нас цікавить не так конкретно придбання та географічна номенклатура цих маєтків, як важелі, що допомагали їхнім власникам закріплюватися в Україні. Головним серед них став, слід думати, доступ до урядово-адміністративного контролю над регіоном, в якому формувалося землеволондіння. Аргументуючи цю тезу, в табл. 21 наведу перелік магнатів та великих землевласників польського походження, яким належали спадкові уряди, держання чи інші посади на території України. Головним джерелом, за яким складено таблицю, є привілеї на відповідні уряди, зафіксовані в книгах королівської канцелярії – Коронній і Руській метриках⁷⁵. Почасті використано відомості, наведені у відповідних нарисах-біограмах «Польського біографічного словника» й додатках до праці Генрика Літвіна⁷⁶. До таблиці внесено тільки тих осіб, для яких згадані уряди так чи так були родинними*, тобто відкривали реальні можливості контролювати мобілізацію місцевого поземельного фонду. Епізодичні держання, як, скажімо, належність Овруцького староства між 1617 і 1624 роками коронному підскарбієві Анджею Гурському⁷⁷ чи Остерського староства у 1626–1628 роках королівському секретареві Ремігіану Залеському⁷⁸, можна вважати за явище випадкове, тож до таблиці їх не внесено.

Наведені у табл. 21 дані дають змогу стверджувати, що під контроль польського магнатського елемента потрапляли переважно адміністративні уряди південно-східного регіону – порубіжної Київщини та Брацлавщини. Волинь фігурує в цьому контексті епізодично, а Північна Київщина – дуже мало. Посилюватися цей, сказати

* Як виняток подано відомості про Самійла Лаща, котрий протягом тривалого часу посідав одночасно кілька урядів і взагалі був особою, скандально помітною в Україні.

Таблиця 21

Уряди й адміністративні держання прийшлих землевласників
на території Київського, Волинського та Брацлавського воєводств
(кінець XVI – середина XVII століття)

Прізвище родини	Ім'я представника родини, що посідав уряд	Уряди й держання	Час уряду чи держання
Даниловичі	Петро	староста кременецький	1636–1645
	Ян	староста корсунський і чигиринський	1594–1628
	Станіслав	староста корсунський і чигиринський	1628–1636
Жулкевські	Ян Миколай	староста корсунський і чигиринський	1636–1643
	Станіслав	воєвода київський	1608–1618
	Лукаш	староста переяславський	1629–1636
Казановські	Лукаш	воєвода брацлавський	1636
	Мартин	староста богуславський	1622–1633
	Мартин	державця звинигородський	1622–1636
	Домінік Александр	староста богуславський	1633–1648
	Домінік Александр	державця звинигородський	1632–1648
Калиновські	Домінік Александр	воєвода брацлавський	1646–1648
	Адам	староста черкаський	1643–1648
	Валентій Александр	староста вінницький і брацлавський	1598–1620
	Адам	староста вінницький і брацлавський	1623–1638
	Адам	староста любецький	1635–1638
	Мартин	староста любецький	1638–1646
	Мартин	староста брацлавський	1638–1643
	Самуель	староста брацлавський	1646–1652
Конецпольські	Самуель	староста любецький	1643–1647
	Станіслав	староста ковельський	1628–1646
	Станіслав	староста переяславський	1637–1643
	Станіслав	державця гадяцький	1636–1646
	Адам	комендант Кодацької фортеці	1641/42
	Александр	староста переяславський	1637–1648
Лаші Тучапські	Александр	староста корсунський і чигиринський	1643–1648
	Самійло	староста вінницький	1644–1646
	Самійло	староста овруцький	1632–1642
Лешиньовські	Самійло	староста канівський	1634–1646
	Мацей	староста канівський	1622–1626
Любомирські	Миколай	староста канівський	1626–1632
	Станіслав	староста білоцерківський	1620–1631
Одрживольські	Костянтин	староста білоцерківський	1631–1648
	Ян	староста вінницький	1638–1644
Потоцькі	Ян	воєвода брацлавський	1608–1611
	Якуб	воєвода брацлавський	1611–1613
	Стефан	воєвода брацлавський	1628–1631
	Станіслав	воєвода брацлавський	1631–1636
	Миколай	воєвода брацлавський	1636–1646
	Миколай	староста черкаський	1639–1643
Снопковські	Стефан	адміністратор богуславський	1621–1622
	Стефан	адміністратор канівський	1621–1622
Собеські	Себастьян	староста остерський (номінально)	1594
	Марек	староста луцький	1598–1600

Прізвище родини	Ім'я представника родини, що посідав уряд	Уряди й держання	Час уряду чи держання
Стемпковські	Мацей	каштелян брацлавський	1624–1634
	Габріель	каштелян брацлавський	1634–1655
	Габріель	староста володимирський	1636–1643
	Даніель	староста володимирський	1643–1668
Струсі	Єжи	староста вінницький і брацлавський	1579–1604
Харленські	Миколай	староста любецький	1613–1616
	Ян	каштелян брацлавський	1618–1625
	Гієронім	староста луцький	1622–1639
	Гієронім	староста канівський	1634–1635

б, адміністративний наступ починає, як видно з таблиці, від 20-х років XVII століття. Очевидно, на хронологію явища мала вплинути й така суб'єктивна причина, як смерть князя Януша Острозького (1620), що поставило крапку в монополії князів Острозьких над порубіжними землями Київщини (до яких належали Білоцерківське, Богуславське, Канівське, Переяславське* та Черкаське староства). Після згасання Острозьких ці величезні обшири стають, за означенням Михайла Грушевського, «добичею тісної купки магнатів, з категорії особливо тих, що з матеріальними, маєтковими силами лучили сили і впливи, які давали їм правительственні уряди й держави»⁷⁹. Справді, в таблиці бачимо переважно декілька можновладних родин, котрі мали неабиякий вплив при дворі, в їхніх руках зосереджено було весь південний пас українських теренів, фактично вилучених зі сфери ординарної судово-урядової влади. Настає період (його варто обмежити 30–40-ми роками XVII століття, тобто двадцятиліттям напередодні Хмельниччини), коли, за метафоричним порівнянням Михайла Грушевського, сила насправді стала єдиним правом, а «більша риба безцеремонно, невпинно пожирає меншу»⁸⁰.

Хрестоматійним прикладом агресивного, авантюристичного, не керованого ні мораллю, ні правом конкістадора стала фігура *Самійла Лаща Тучапського* (близько 1586–1649)⁸¹. Галицький шляхтич середніх статків, вихований при дворі князя Романа Ружинського на Київщині під опікою двоюрідної сестри, дружини князя Ружинського Софії Карабчіївської, Лащ уже замолоду очолив надвірний збройний почет своєї рано овдівої родички, яка по смерті чоловіка, боронячи цілість успадкованих князівських володінь, починає запеклі війни з сусідами. За яскравий приклад «бойових дій» може правити наїзд 1609 року з 6-тисячним збройним загоном на замок князів Корецьких у Черемошці, що стояв, як уважала Ружинська, на її землях (замок спалили, жителів містечка розігнали, а Корецькі, зрозуміло, відповіли відплатним наїздом)⁸².

1617 року бачимо Самійла Лаща на чолі корогви коронного війська. Потрапивши вперше 1618-го під баніцію (судовий вирок на вигнання), він, за переказом, два роки переховується на Січі, а 1623 року стає клієнтом тодіш-

* Від Переяславського староства напередодні козацької революції відділилися Гадяцьке та Ніжинське.

69. Станіслав Конєцпольський.
Копія з портрета XVII століття

нього польного, згодом (від 1632) коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, бере участь у багатьох військових виправах проти татар і 1630-го отримує за протекції Конєцпольського уряд коронного стражника українських земель. У цій ролі влаштував регулярні бойові сторожі на Чорному шляху, залучивши до них власний загін із тисячі відчайдухів-харцизяк, яких тоді називали людьми «з пекла родом». 1634 року «в нагороду за заслуги в обороні кордонів» стає канівським старостою⁸³, ще раніше (1632-го) – овруцьким⁸⁴, а 1644-го – вінницьким⁸⁵.

Маєтки Лаща на Київщині, які на 1640 рік охоплювали (без староств) понад 800 димів⁸⁶, склалися почасти із захоплених від Софії Карабчіївської колишніх земель князів Ружинських, почасти – з привласнених силоміць володінь Макаревичів Івашенцевичів. Колишню Ружинщину Лащ привласнив майже всю, але після 1635 року під тиском Томаша Замойського, який переку-

пив у Карабчіївської її спадщину, мусив відступитися від Ружина, Котельні та Вчорайшого⁸⁷, залишивши за собою тільки дещицю князівських володінь.

Відомо, що Лащеве життя супроводжувалося грабунками сусідів. За двадцять років бурхливого перебування в Україні проти нього, як свідчить хроніст Яким Єрлич, суд проголосив 236 баніцій і 37 інфамій (вироки на позбавлення чести)⁸⁸, що ними, подекували, зухвалий магнат наказав підшити собі плаща, котрого надягнув при дворі Владислава IV.

Зрештою, його сваволю надійно покривав впливовий патрон – коронний гетьман Станіслав Конєцпольський, гамуючи судові вироки, спрямовані проти свого підопічного. По смерті Конєцпольського (1646) шляхта Київського воєводства, зібравши посполите рушення, вибила зухвальця із захоплених ним земель (а разом і зі староств, наданих офіційно), а сам Лащ змушений був тікати з Київщини, знайшовши невдовзі чергового могутнього протектора – князя Владислава Домініка Заславського. На початку козацької війни він іще брав участь у військових діях проти повстанців; помер у лютому 1649 року в Кракові у товаристві цигана-скрипаля, якому нібито наказував голосно грати, коли набридали невідступні кредитори⁸⁹ (за іншою версією – його вбив Юрій Немирич⁹⁰).

Самійло Лащ є постаттю дещо гіперболічною. Але його поведінка, мов у фокусі, віддзеркалила триб життя агресивного конкістадора, який утверджується, борючись навсібіч: із татарами, сусідами, козаками*, врешті,

* Лащ зі своєю командою «з пекла родом» брав активну участь у придушенні козацько-селянських повстань 20–30-х років. Зокрема, 1637 року тільки для боротьби з військом Павлюка він вивів власний загін із 500 кінних і 300 піших вояків⁹¹.

з правопорядком узагалі, наскільки той іще зберігався на хвилі магнатського свавілля в переддень Хмельниччини. Цей стереотип поведінки, як і ціла модель тутешнього життя («яко на Україні»), особливо контрастно постає в сприйнятті її людьми з-поза меж Подніпров'я. Приміром, 1640 року аптекар міста Бродів, скаржачись на брацлавця Станіслава Чарноту (Чарноти володіли дрібною вислугою в Йосипівці на Брацлавщині²¹), характеризує його так: «Приїхавши з України і ледве кілька днів тут [у Бродах. – Н. Я.] помешкавши, а звикнувши там задиратися до поштивих людей...»⁹³. Утім, загальну тональність життя цього регіону в останні два-три десятиліття перед Хмельниччиною влучно передав Александер Яблоновський, висловом якого ми скористаємось: «Усе тут було того часу непогамовне, і шляхта не менш, ніж інші прошарки. Тільки такий ось коронний стражник, як Лащ, і міг тут утриматися»⁹⁴.

Безпрецедентне вивершення купки магнатів-королев'ят на землях козацького ареалу (сказати б, у сейсмічно небезпечній зоні) з фатальною неминучістю вело державу до катаклізму. Польські магнати відіграли роль при-

скорювача вибуху. Їхні почти, збройний контингент численних державців, слуг і клієнтів підживлювали конфронтацію, доводячи до непримиренності соціальний антагонізм, релігійні суперечності, незадоволення місцевої шляхти, несполучність шкали цінностей, врешті, просто провокуючи побутові сутички. І хоча реалії свідчать про те, що наступ польського землеволодіння не був аж таким всеохопним, як прийнято вважати, однак усі зміни на гірше в суспільному бутті асоціювалися в свідомості українців саме з королев'ятами-поляками – носіями нового, чужого режиму. Цю суму антагонізмів, нагромаджуваних у соціальній, політичній і побутовій царині, Богдан Хмельницький окреслив простими й вичерпними словами: «Поляк і спокій на Русі разом існувати не можуть».

²¹ Данину Буцнев'ятам – Федору Чарноті, Йосипу, Лазарю та Стефану – на урочище Ладаву в Барському старостві датовано 1563 роком; у 1615–1616 роках тут уже існує село Буцні, належне шляхтичам Буцням²². Назва містечка на сусідній Брацлавщині – Йосипівка – наштовхує на здогад, що його засновником міг бути Йосип Буцень, брат (?) Федора Чарноти Буцня.

Розділ четвертий
Зем'яни-шляхта

Господарські зем'яни-шляхта: боротьба за утвердження в шляхетських правах, характер занять

На початку цієї книжки ми вже розглядали півторавіковий шлях між початком XV і серединою XVI століття, який подолали бояри-рицарі, витворюючи відмежований від простолюду стан благороднонароджених. На схилі XVI століття перед нами – позірно єдиний «народ-шляхта», що увібрав три давніх щаблі ієрархічної драбини: князів, панів і рядових («молодших») бояр. У цих повільних перемінах, як уже знаємо, стрижневою ланкою судилося стати панам. Адже до рівня панів-отчинників у перебігу кристалізації суспільної структури було поволі зведено, принаймні в очах закону, права князівської групи (хоча кілька найпотужніших родин, не забуваймо, фактично стояли понад законом). Знизу до цієї ж «панської планки» вдалося, попри опір, пробитися частині професійного збройного люду, який сплатив за станові пільги, зокрема за право утвердитися на вислужених землях, недешевий «податок крові». Однак долучитися до шляхти ще не означало автоматично дістати всю повноту шляхетських прав. Навіть за Хмельниччини градація представників верстви «благороднонароджених» не викликала в сучасників жодного сумніву. Прикладом, козацький полковник Костянтин Виговський, звертаючись в універсалі 1658 року до поліської шляхти,

скликаній на сеймик у Давид-Городку, із шаблонно-формулярною чемністю пише: «Вшем вобец и каждому зособна, яко их милостям паном шляхте *так вижшого, яко и нижшого стану*, в пулку моєм... найдуючимся»¹. Поділ шляхти на «вищу» і «нижчу» спирався на два засадничі аспекти: 1) юрисдикцію, тобто судову та службову підпорядкування шляхтича; 2) обсяг прав на землю. Господарські зем'яни-шляхта, описувані у цьому параграфі, належали, власне, до «вищого стану»: вони були безпосередніми підданими правителя, які мають право повного та необмеженого розпорядження маєтками, що становлять їхню невідчужувану приватну власність*. Про шляхту «нижчого стану» детальніше йтиметься в наступному параграфі.

Однією з найяскравіших сторінок боротьби «молодших бояр» за права є суперечки про юрисдикцію, тобто судову, адміністративну та військове підпорядкування не місцевим замковим намісникам, а воєводам землі, що на ділі означало для дрібного боярства рівність із панами та змогу отримати належний обсяг зем'янських (шляхетських) привілеїв. На Волині, де замкові округи дуже рано роздали у власність

* Про обсяг станових прав і привілеїв цієї групи детальніше див. у розділі III.

князям разом із боярами замкового підпорядкування, прямих свідчень цієї боротьби майже не залишилося. Її пізній відгомін чуємо хіба що в опорі ковельських зем'ян князю Андрееві Курбському, котрий 1564 року отримав у ленне держання Ковельську волость¹. Протистояння дрібної шляхти замковим владам виринає на поверхню досить рідко й глухо. Наприклад, під час ревізії 1545 року володимирські зем'яни скаржаться на старосту, князя Федора Сангушка Кошерського, що він «старшим попускає, а молодших грабит»; він же, як заявляють володимирці, забрав село Голятин (давній Звенигород) у дрібних шляхтичів Голятинських, «а самих Голятинских за неволников держит, и сестры их за простых хлопов подавал»², підпорядкувавши, вочевидь, власній юрисдикції.

Майже за сто років знову чуємо відгомін протистояння «старшої» та «молодшої» шляхти, коли луцький староста Гієронім Харленський нахваляється перед шляхетською дрібнотою: «Бил староста винницький шляхту киями, а ничого єму за тоє не учинено, и вас буду, шляхотку, бити»³. Нарешті, в одному з анонімних листів 1654 року читаємо характерний випадок проти Януша Радзивила: «Здається, свербить у когось голова, тільки думається, що їй не шапки [князівської. – Н. Я.] треба, а бритви, котрою потихеньку підголюють шляхту, щоб постригти її у бояри»⁴.

Набагато виразніше, ніж на Волині, проступає з джерел наступ місцевої адміністрації на дрібне боярство Київщини – регіону, де зосереджено було основну масу королівщин і де нарівні з господарськими зем'янами мешкало чимало замкових зем'ян-ленників. Особливо докладно протистояння малоозаможної шляхти старостинським владам задокументовано в понад 250-літній епопеї боротьби за свої права зем'ян Заушся (Зауської волости на Овруч-

чині), розселених у радіусі десь 40 км² кущем із 40–50 сіл довкола старовинного Іскоростенського городища обабіч річки Уші (нині Уж)⁵. Попервах бояри Зауської волости підпорядковувалися Київському замкові як особисті слуги київського князя (згодом – воєводи). А сусідня із Заушсям Овруцька волость, населена таким самим збройним боярським людом, «тягнула» до володінь Овруцького замку (власне, і сама назва «Заушся» – це погляд із Овруча, а не з Києва, адже більшість зауських сіл розташована на правому, ближчому до Києва, березі Уші). Територіальна віддаленість від Києва, натомість близьке сусідство з Овручем, помножене на брак чітких адміністративних кордонів, стали підставою для перманентних воєн заушан із овруцькими владами. Перші сліди конфлікту простежуються документально від 1535 року, останні – належать до 90-х років XVIII століття. Вподовж цього часу ледь не кожен новий намісник Овруча розпочинає правління з перевірки заушан «на міцність», намагаючись підпорядкувати їх власному присудові, зігнорували пряму підлеглість Києву. Зокрема, останній напередодні Хмельниччини спалах неспокою в Заушші припадає на 1605–1617 роки, за старостування князя Михайла Вишневецького та його наступника Павла Руд-

¹ Докладніше про це див. далі.

² Матеріали про цю боротьбу свого часу почасти видав Володимир Антонович, який додав до публікації нарис історії овруцької шляхти¹. Частина актів, занесених до книг Волинської метрики, досі не опубліковано². У 80-х роках XIX століття цьому сюжетові присвятив розвідку та популярний нарис Антоній Роле³. У наш час іншу частину відомостей про ті події використала Ірена Рихлікова в ґрунтовній статті за матеріалами Ягелонської бібліотеки з аналізом проблем декласації дрібної шляхти Правобережної України на території Російської імперії⁴.

зького, котрі, заперечуючи шляхетство Ущипів, Васьковичів, Барановичів, Болсунів, Гошовських та ін., намагаються примусити їх до виконання замкових послуг і сплати церковної десятини на П'ятницьку церкву в Овручі. Після багаторічної судової тяганини, яка точилася спершу в Київському земському суді, а згодом у Люблінському трибуналі й задвірному королівському суді¹⁰, шляхті-заушанам було потверджено давні права, застережені в спеціальному привілеї 1570 року, виданому після унії: «службу нашу земскую военную [служити] заровно з ыными земляни и обывателми земли Киевское водлуг потребы припалое военное albo рушения посполитого, а иных некоторых повинностей и послуг замковых, которые на бояр путных належат... полнити и чинити не повинни»¹¹.

Про особливу гостроту, якої набув традиційний конфлікт пізніше, у середині – другій половині XVIII століття, свідчать хоча б такі факти: овруцький староста Францишек Загурський, учиняючи каральні наїзди на двори непокірних зем'ян, наказував палити їхні домівки, а власників кидати в полум'я, щоби випробувати, як він казав, чи ж справді вони шляхтичі¹². Не менш прикметним є й наведене в Рихлікової свідчення з акту 1773 року про те, що кількох шляхтичів з-поміж опонентів владам «вкинута до ями і нестерпно бито за те, що були присутніми на сеймиках як шляхта»¹³.

Формальною підставою для претензій овруцьких старост до місцевого боярства було те, що абсолютна більшість серед нього, як свідчить ревізія Овруцького замку 1545 року, колись тримала землю «на службі ординській». Це передбачало, крім участі в «погоні» – сторожових експедиціях при старості, обов'язок надавати супровід урядовим послам і гінцям до Орди¹⁴. Від старостинського

70. Шляхтич на коні.
Фрагмент гравюри 1594 року

«погона», як видно з матеріалів ревізії, було звільнено лише панів («панове киевские, которые в повете Овруцком имениа свои к тому замку и в месте дворы свои мают»), бо вони «суть под присудом воеводы киевского» і їздять «на послугу господарскую» при ньому, «а при старосте овруцком ездити не винни, кроме своее доброе воли»¹⁵. Крім панів (Дідковичів, Єльців, Кмітичів та ін.) і ординських слуг ревізія згадує кількох зем'ян на вислугах, звільнених від замкового підпорядкування нарівні з панами. Це, як видно з персоналій, люди нові, котрі отримали свої ви-

¹⁰ Пор. скаргу Невмирицьких і Левковських 1606 року про наїзд (із дозволу старости) п'ятницького попа Никона на їхні двори та конфіскацію «коней двоє и волов тры за неякоес ведро меду, на церков Пятницу якобы од нас прыходячое»².

¹¹ У публікації Володимира Антоновича цей фрагмент ревізії наведено з помилковою пунктуацією, яка затемнює зміст: «На погоню з старостою и его намесником повинни ехати бояре тамошние ж и слуги путные и мещане, панове киевские, которые в повете...»¹² та ін. На мою думку, після слова «мещане» має стояти крапка, а слова «панове киевские» розпочинають наступне речення. Таким чином, групи населення, підпорядковані присуду старости, чітко відмежовано від панів, підлеглих воеводі.

71. Битва
з татарами.
Дереборит
1521 року

слуги на Овруччині порівняно недавно й, очевидно, із застереженням відповідного імунітету: князі Дмитро Сенський, Роман Гостський, Михайло Павша, Василь Семашко та ін.

Натомість землі, призначені під ординську службу, у найранішому хронологічному відліку походять від часів київського князя Володимира Ольгердовича (1363–1394), а тому консервують ряд анахронізмів. По-перше, стосовно них до кінця XVI століття діє принцип «одна земля – одна служба» незалежно від кількості родин, що володіють цією землею¹⁷. По-друге, служба не пов'язана зі становою належністю: до ординських слуг, за ревізією 1545 року, належать і люди, які «меняє себе бути шляхтичами», і путні бояри, які тримають паралельно й путну, й ординську землю, і, нарешті, міщани, як-от коваль Павло Макарович, котрий держить і ординську, і «ковальську» землю (з другої він повинен «робити на замок службу ковалську»)¹⁷.

Шляхетське походження для людей, зобов'язаних до ординської служби, стало актуальним лише після земських реформ 1560-х років, тобто після виникнення повітових станових корпорацій, коли все, що було визнано шляхетним, вийшло з-під влади старост, а «просто» боярство лишилося в старостинському присуді. Ці реформи, за словами Митрофана Довнар-Запольського, провели різку межу між шляхетським самоврядуванням й управлінням рештою суспільних верств, остаточно відгородивши в соціальному плані шляхту від нижчих станів¹⁸.

Якщо ми ближче придивимося до ординської служби, то повинні будемо відзначити її виразно регіональний, прикордонний колорит. Але ж регіо-

¹⁷ Приміром, у селі Михайлівцях (на Кончаківській службі) є 4 дими, в Мошках – 6 димів, у Чорногубівському є 2 служби по 1 диму на кожній, у Васьківцях – 3 служби, де на одній 5, на другій 2, а на третій 1 дим тощо¹⁶.

нальні нетрадиційні відмінності кінних служб побутують скрізь на пограниччі. Скажімо, на Поділлі – це виїзд «под шляхи на Поле» при звістці про наближення ворога, у місцевостях під самим Києвом (наприклад, для бояр села Позняківщини) – розвезення воєводських військових листів про напад ворога, у Чорнобилі – «лежати [при воєводі. – Н. Я.] в Києве в час непокойный», у Заушші – ставити в поході намети для київського воєводи, в Острі – «ездити шляхов отведивати по той же стороне [Дніпра. – Н. Я.] Сиверской», у Черкасах – відбувати по черзі регулярну «сторожу польную на местцах урочистых», тобто у визначених пунктах поблизу татарських шляхів і переправ, у Каневі – нести таку саму сторожову службу, але не регулярну, а «водлуг часов potrzeby»¹⁹. Така розмаїтість служб, що доповнювали загальний обов'язковий виїзд проти ворога «конно, збройно, часу потреби війни», виникла, безперечно, не в XVI столітті, а, найімовірніше, ще на зламі XIV–XV століть, коли взагалі усталювалися нові структури влади й підпорядкування. В перебігу «ошляхетнення» кінних слуг і перетворення їх на зем'янську верству за нею закріпилася тільки перша й основна повинність – виїзд на війну, а регіональні служби або відмирають (як, наприклад, обов'язок виставляти воєводські намети для бояр-заушан), або цілком перекладаються на нижчий і бідніший прошарок боярства, якому не вдалося досягти «ошляхетнення» через затятий опір замкової адміністрації²⁰. Саме тому, гадаю, немає підстав пояснювати інтенсивніше виділення зем'янства-шляхти західної частини Київської землі його давнішим і родовитішим походженням порівняно з боярами південно-східного регіону²¹. Причина криється у порубіжній специфіці тих місцевостей, де замкова адмі-

72. Герб «Абданк» київських зем'ян Булгаків і Виговських

ністрація хоч-не-хоч мусила докладати всіх зусиль, аби стримати процес «ошляхетнення», що призводив до занепаду тих регіональних різновидів служб, які мали насамперед прикордонне навантаження.

Щодо ординського супроводу, то попервах обов'язок їздити до Орди поширювався на всіх без винятку кінних слуг Київської землі. Це видно, зокрема, з київської уставної грамоти: «А князям, и паном, и бояром с послы к Орде не ходити, слугам ходити, а кого будет бояр к Орде надобе с послы

* Опір адміністрації цьому процесові був повсюдним (пор., наприклад, боротьбу, яку наприкінці 40-х років XVI століття вели вінницькі, житомирські та київські зем'яни супроти своїх старост – князів Федора Сангушка, Богуша Корецького і київського воєводи Фридриха Пронського²⁰), проте ніде не набув форм такої гострої та тривалої конфронтації, як в Овручі.

нашими єхати, и мы маєм листом нашим тых обослати, и они мают єхати, как было за великого князя Витовта»²². Згодом поїздка в Орду як повинність локалізувалася і почала стосуватися тільки кінних слуг Овруччини та частини Заушшя. Цілком можливо, що це пов'язано зі щільним розселенням тут тюркського елемента. Зважаючи на те, що найраніший відлік осілості тутешні роди провадять від Володимира Ольгердовича, можна припускати, що саме він оселив довкола Іскоростенського городища кілька татарських родин, поклавши серед їхніх обов'язків і такий: зустрічати гінців і послів із півночі та переправляти їх далі через степ до Орди. Ймовірно, первинним обов'язком цих людей була служба на кшталт тієї, що виконували так звані ординці московської держави XIV–XV століть: доправляти данину в Золоту Орду, а згодом – упоминки до Криму²⁴. Друге з плином часу відмерло як анахронізм, залишивши по собі тільки один із компонентів – проїзд степовими шляхами до Криму чи ординських кочовищ. Це логічно пов'язувалося з групою слуг, які знали Поле і очолювали такі поїздки з діда-прадіда.

Основну причину напрочуд одностайного та завзятого опору, який чинили зауські бояри спробам майже всіх старост підважити їхні шляхетські права, Володимир Антонович убачав у тому, що заушани були нащадками найдавнішого місцевого руського боярства, коріння якого сягає дружинників київських князів, і саме це породжувало загострене відчуття етнічної та конфесійної (православної) спільності²⁵. Другий аспект заперечувати годі: справді, у міжетнічних і міжконфесійних конфліктах зауське боярство виступає такою ж злютованою й одностайною силою, як і в боротьбі за свої станові права, а за Руїни демонструє вельми жорстокий і непримиренний дух

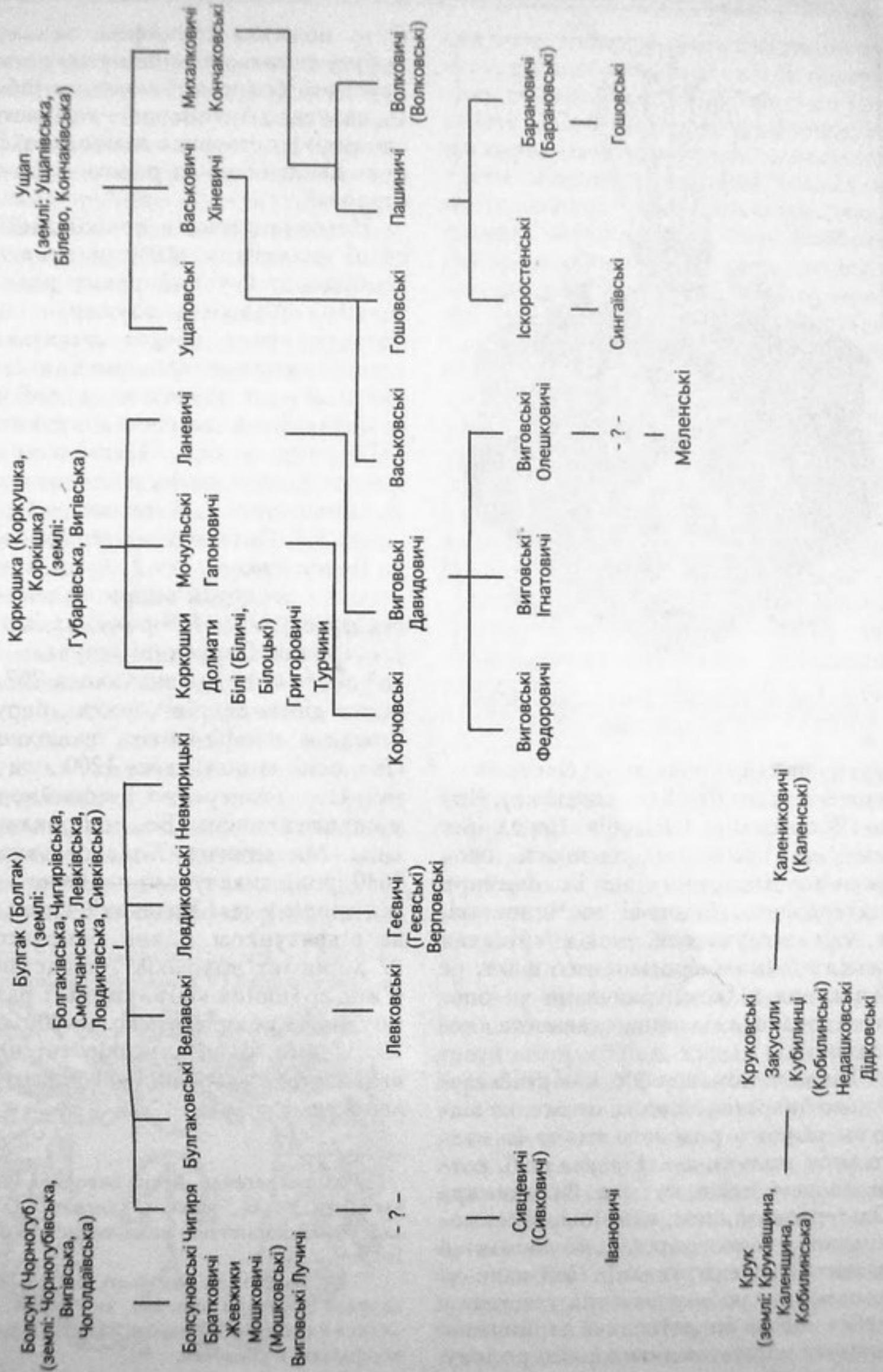
ненависти, який розділяв тоді українців і поляків²⁶. Але витoki цієї єдності, схоже, не в спільному давньоруському корінні тих 30–40 боярських родин, яких Антонович вираховує на Заушші. Більшість цих родин, як показує детальніший перегляд їхніх персоналій, а особливо спільних земель-служб, що їм належали, вийшла з п'яти родових стовбурів, започаткованих родоначальником із тюркським іменем. Саме він, найімовірніше, й одержав земельне пожалування за Володимира Ольгердовича. Ім'я такого родоначальника, водночас відкладаючись у топонімічній назві, згодом перетворилося на патронімічне, а потім і на власницьке прізвище однієї з гілок (старшої?) кожного конкретного роду за схемою: Ущап → село Ущап; нащадки Ущап → Ущапівичі; від кінця XVI – початку XVII століття → Ущапівські, тобто власники села Ущапів.

Такі спостереження над генеалогічними зв'язками зауських боярських родин зведено на схемі VII. Зіставляючи її з іменами згадуваних уджерелах овруцьких боярських родин, можна пересвідчитися, що тільки для небагатьох із них не вдалося простежити споріднення з показаними на схемі родовими гніздами Булгака, Болсуна, Коркошки, Ущап та Крука. Йдеться про Бехів, Багриновських, Білошицьких,

²⁴ У двох випадках шляхтичі Чоповські та Білоцькі в заявах 1680-х років, перераховуючи свої давні майнові акти, що загинули у вирі Хмельниччини, згадують привілеї, надані їм «гідної пам'яті княжатами руськими»²³, що, безумовно, слід уважати фантазіями бодай уже тому, що «княжата руські» ще не видавали документів дружинникам.

²⁵ Скажімо, 1680 року брати Меленевські (Меленські) після охрещення за католицьким обрядом дитини своєї сестри, одруженої з поляком, кидають немовля на подвір'я, гукаючи: «Хай не множитья між нами собачий лядський народ, хай його пси з'їдять»²⁶.

Бояри - шляхта із Заушся

73. Герб «Косцеша» київських зем'ян
Болсуновських

Думеничів (Думинських), Костюшковичів, Малковичів (Ходаковських), Чопів (Чоповських) і Швабів. Серед них Бехи*, як і Булгаки, виводять своє право на Беховщину від Володимира Ольгердовича, Білоцькі та Чоповські, як уже згадувалося, – від «руських княжат»²⁸ (маловірогідне яко факт, це твердження цілком прийнятне як опосередковане свідчення давности володіння).

Таким чином, щільність зв'язків зауського боярства зіперто, схоже, на відчутті єдиного родового клану (а надто коли згадати, що ті кілька осіб, котрі вперше осіли тут за Володимира Ольгердовича, теж, найімовірніше, походили з одного роду, бо поодинці зазвичай не емігрували). Цей клан за допомоги шлюбних зв'язків утягував у себе і новіше боярство, яке отримувало вислуги на пустовщинах цього регіону.

Суто поліська специфіка замкнутого побуту сприяла тіснішому згуртуванню Зауської боярської волости (або, як її називає Антонович, «шляхетської околиці»), остаточно злютованої спільною зовнішньою загрозою – наступом старост**.

Неабияк сприяла консолідації зауської шляхти і відсутність великих розбіжностей у майновому рівні. Абсолютна більшість заушан – це «з предков своїх убогая шляхта», яка «підданих не має, але сама з димів своїх платить», як зазначено в поборових тарифах. За податковою документацією 1571 року, у селі Невмиричах такої шляхти було 9 димів, у Левковичах – 6, Барановичах – 2, Кубиліні – 15, Закусилах – 4, Гапоновичах Мочульських – 4, Верповському – 2 дими і т. д.²⁹. Згідно з реєстром збору людей на військову службу 1579 року, на Заушші й у суміжній Овруччині існувало 32 села такого типу, де значилося 207 боярських димів-дворів³⁰, тобто, беручи за середнім коефіцієнтом залюдненості (5–6 осіб на дим), десь 1200 душ шляхти. Це, безперечно, щонайменша з можливих цифр. Бо, наприклад, родина Малковичів Ходаковських, яка 1640 року сплачувала подимне з 10 димів-дворів у селі Ходаках³¹, складалася, за підрахунком Адама Бонецького, з 27 дорослих чоловіків³², представників п'яти родинних відгалужень³³; разом із родинами це орієнтовно до 200 людей. Як бачимо, один дим-двір тут ніяк не вкладається у середній коефіцієнт заселеності.

* Родова легенда Бехів виводила рід від «воеводи Беха», який з княгинєю Ольгою здобував Іскоростень, помщаючися за смерть Ігоря²⁷.

** Це, звісно, не означало, що на Заушші панував ідилічний мир: тут, як і скрізь, траплялися й сусідські бійки, й крадіжки, й родинні конфлікти, й убивства.

***

Повертаючись до протистояння незначної шляхти місцевим владам або й просто могутнішим чи заможнішим сусідам, не можна оминати ще один типовий сюжет, коли саме шляхетське походження дрібного шляхтича викликало сумнів. Це стало особливо актуальним від початку XVII століття під впливом загальнодержавного законодавства, зокрема сеймової ухвали 1601 року про утруднення доступу низам до набуття шляхетської гідності³⁴. Й хоча в очах закону «убогий шляхтич» формально був рівнею з магнатом, котрий «у сту конєх єздил»³⁵, як тоді образно казали, однак піддати сумніву шляхетство незаможної людини, яка мала необережність перейти шлях особі впливовій, не становило труднощів, і тоді на оскарженого чекали чималі клопоти з доведення свого статусу. Процедуру засвідчення шляхетства досить детально розписано в Статутах 1529 і 1566 років, а приклади її застосування в поточній судовій практиці не є великою рідкістю: як свідчать записи до судово-адміністративних книг, оскарженим часто доводилося надавати писемні докази шляхетського походження – старі акти, де їхніх предків «менило шляхтою», виписи з судово-адміністратив-

них книг, поборові квити з власного маєтку, що доводять факт сплати податку «яко шляхта» тощо. Натомість до книг майже ніколи не потрапляє процедура, що передувала позову про шляхетство, тобто збирання недругом доказів на потвердження нешляхетського походження оскарженого. Тому особливо колоритним видається запис до володимирських книг саме такого змісту під 1630 роком, що його заявив Адам Кисіль, заклопотаний здобуванням доказів нешляхетського походження Івана Грузевича, адвоката сторони, з якою він мав судовий процес. Нешляхетство Грузевича звело би нанівець усі аргументи противників, бо нешляхтич, згідно зі Статутом, не міг провадити адвокатуру. Киселів недруг Грузевич (інакше Грузевич Нечай) на час описуваних подій посідав уряд київського граничного коморника (від 1619)³⁶, хоча походив із Волині й починав адвокатську та канцелярську кар'єру як підписок Луцької земської канцелярії³⁷.

Події розгорталися так. Кисіль приїхав до містечка Озерян, де колись вїтував Охрім Грузевич, покійний батько Івана, й зажадав, аби йому пред'явили старі міські книги «для виберання автентиков, же тые обадва небожчики [Охрім і його син Тишко, Іванів брат. – Н. Я.] жадных иных прозвиск своих не мели, толко имена свои хрестные»³⁸. Виявилося, однак, що старі озерянські книги згоріли. Тоді Кисіль піддає експертизі привілеї Охрїмові й Тишкові на вїтївство й установлює (або принаймні заявляє, що встановив) підчистки в обох документах: мовляв, там, де було написано «Охриму Логвиновичу», текст вишкрябано і написано по витертому «Охрїмови Логвиновичу Грузевичу» (тобто проставлено шляхетське прїзвище замість міщанського імені по батькові). Але здобутого доказу було замало, і Кисіль починає розпитувати

74. Герб власний київських зем'ян Нечайів.
Малюнок середини XVII століття

«о людех давних, которые бы мели знати Логвина, попа купечовского, сынов и увес род его». Такий чоловік знайшовся – якийсь Іван Типченя, «который столит мает и о том всем добре ведает... котрый для старости и не бачит, и ходити не может». Кисіль їде до Типченяти та протоколює його розповідь. З огляду на виразний колорит цієї розповіді, що висвітлює сумнівні шляхи виходу в шляхетство людей із низів, наводимо її всю.

Отже, Типченя

в тые слова зезнал: иж той, мовит, Логвин з Девяткович з-под Слонима з Литвы дяком еще за Єсифа владыки* [прийшов на Волинь. – Н. Я.]. Которой же спеваком был добрым, Краснопівцем прозвано, а хрищеное имя ему было Логвин. И потом оженился в Белашове, селе владычом, понял у человека, которого звано Колещиком, дочку. И потом его Єсиф попом поставил в Купечове, и он сплодил двух сынов: Охрима, що был войтом, и Левка, що на мѣстцу его был попом в Купечове, и дочок чотири: Марушку, Олехну, Кахну и Боску. Марухна, дей, пошла до Турийска за попа, а Олехна за Ананию Москвитина до Озеран, що попом там же был и з нею сплодил Матфея, котрый в Києви был попом. А Кахна была за Яском, дяком, а Бохна была за свинаринским попом. Охрим, сын Логвинов старший, был писменный, и дал за него владыка Феодосии** Масицу, сестричну свою, з котрою тот Охрим Тишка, Корнилка, Марка и Ивахна сплодил и дочок три: Марухну, Анну и Полохну. А Левко, брат Охримов родный, зоставил сына Парфена, котрый в Туриску живет, и дочок чотири: Ясицу, що за попом у Радовичах, другая, що за михайловским попом у Володимирі, третья, що за гайдуком у Туриску ест, а четвертая, що за Демянцем Спеваком была. То, дей, увес род Логвина Краснопівца...³⁹

На завершення цієї історії зазначу, що Адамові Киселю не вдалося перемогти, бо його недруг зумів надати судові достатні докази свого шляхетського походження⁴⁰. І хоча 1636 року це питання було порушено знову, цього разу – з ініціативи київського воєводи Януша Тишкевича, однак і вдруге остаточним трибунальським декретом справу було «внівеч скасовано»⁴¹. Сам оскаржений 1638 року дістав почесний титул войського Київської землі⁴², володіючи на тоді кількома купленими і почасти успадкованими від тестя – київського зем'янина Стефана Нечая – селами під Києвом: Бугаївкою, Берківцями, Борщівкою, Мошнами, а також урочищами Борки та Великий Ліс під селом Стуговщиною, все вкупі це, за даними тарифу подимного 1640 року, становило невеликий, але міцний маєток на 97 димів⁴³.

***

Скоригувати уявлення про головні напрями соціальних процесів у середовищі шляхти допоможе та обставина, що дрібні та найдрібніші зем'яни напередодні Хмельниччини становили абсолютну більшість шляхетського загалу. На Київщині їх було понад 76% від усіх землевласників, хоча належало їм лише десь 11% поземельного фонду⁴⁴. На Волині співвідношення ще контрастніше: дрібної шляхти нараховуємо до 71%, а землі в її власності – до 6%⁴⁵. Нарешті, на Брацлавщині такій шляхті, яка охоплювала близько 64% загалу, належало тільки 3% поземельного фонду⁴⁶.

Процесобезземелення, вочевидь, тривав безупинно, супроводжуючи природ-

* За володимирського владцтва Йосифа Борзобогатого Красенського, тобто після 1565 року.

** Володимирський владика Феодосій Лозовський.

ну циркуляцію землеволодінь між власниками. Проте спостерігаємо і два спалахи: на зламі XV–XVI та повторно – на зламі XVI–XVII століть, коли за головний прискорювач правило чергове піднесення князівської потужності. Розоряли дрібну шляхту, з одного боку, дорожнеча військового спорядження (вельми актуальна, з огляду на майже безперервні війни Великого князівства з московською державою), а з другого – природний приріст населення і множення та розгалуження боярських родин, засновники яких отримали колись земельну вислугу. Щодо вартости військового обладунку (зброї, панцира та коня), в якому боярин-шляхтич мусив виїжджати сам і ставити свій почет «на потребу господарську», то вона, безумовно, перевищувала прибутки дрібного зем'янина. Як уже зазначалося, система збройних служб литовсько-руської держави, взорована на аналогічних системах сусідніх держав Ордену⁴⁷, передбачала, згідно з ухвалою 1528 року, «с кождых осми служб ставити пахолка на добром кони, во зброи, з дровом [списом. – Н. Я.], с прапором, на котором бы был панцер, прилбица [шолом. – Н. Я.], меч або корд, сукня цветная, павеза и остроги две»⁴⁸. А боярин, якому належало менш як 8 служб, повинен був у такому озброєнні «сам ехати и служити подле можности менья своего» (Статут 1529 року, розд. II, арт. 1). Нарешті, за уставою 1529 року, бояри, які не мали підданих (так звана «убога шляхта»), мусіли їхати на війну «сами головами своїми», споряджені «водле можности своеє»⁴⁹. Додам, що нез'ява на службу каралася конфіскацією маєтку.

Озброєння, перераховане в ухвалі 1528 року, залишилося обов'язковим до кінця століття. Саме так його, зокрема, описує Статут 1566 року, застерігаючи на додачу, «штобы конь стоял наименшей 8 коп кгрошей» (розд. II, арт. 1).

Щодо вартости такого озброєння, то «панцир добрий» міг коштувати до 50 кіп грошів, а загалом виправка на службу («на зброю, на коня и иные статки военные»), скажімо, у 60-х роках XVI століття, як видно з численних згадок про кампанію 1564 року, потребувала особисто для боярина, без почту, від 20 до 70 кіп, тож кошти ці нерідко здобували, заставляючи маєтки⁵⁰. До цієї суми, зрозуміло, слід додати й непрямі видатки на харчі та відповідний одяг⁵¹. Для порівняння зазначу, що невеличке село коштувало від 60 до 100 кіп; у межах цієї суми можна було купити також співвласницьку частку в більших володіннях⁵². Візьмемо під увагу, що служба в українських землях була обтяжливішою, ніж деінде, бо до загальнодержавних експедицій тут додавалися постійні виїзди в Поле на звістку про переміщення чи наближення татар. У термінах тодішніх великокнязівських універсалів, волинці, наприклад, завжди «в домех своих поготову мешкали и кони мели в себе сытыи, а зброи чистыи, и спижу военную, што на войну мети прислушит», щоб бути наготові «чим нарихлей конно а зброино... ни одного дня ани години не змешкиваючи» з'явитися на виклик, «где роскажут»⁵³. Ясна річ, для брацлавської та київської шляхти, котра взагалі жила «на военній стопі», служба була не менш напруженою.

Тож очевидно, що родова вислуга, отримана кимось із засновників роду і з плином часу розподілена та перерозподілена поміж нащадками, вже не могла їх усіх утримати. Як множилися боярські родини, скупчені на первинній вислузі, видно хоча б із такого виразного прикладу. Коли 1630 року відбувалося розмежування земель села Каленщини на Заушші між Каленськими та їхніми сьбрами й «учасниками» (тобто співвласниками), на межову акцію з'їхалося 27 дорослих співвласників,

75. Ротмістри польсько-литовського війська. Фрагмент гравюри Франца Гогенберга 1567 року

зокрема 19 Каленських, двоє Волковських, по одному Пашинському, Невмирицькому, Гапоновичу і Меленському та, врешті, ще дві сторонні для Заушшя особи⁵⁴. Звісно, отримані при такому подрібненні земельні наділи за розміром цілком відповідали дошкульній польській примовці того часу про ниву сірячкового шляхтича – «довгу, як батіг, широку, мов ніж, але завглибшки до середини землі»⁵⁵. Не менш очевидним є й те, що сірячкова шляхта засобами виробництва мало чим відрізнялася від сусіда-селянина, власноруч обробляючи свій ґрунт. Небагато впливала на суспільне становище навіть наявність кількох підданських родин, поруч із якими власник у поті чола ходив за плугом, надто коли пропорція панів і підданих складалася так анекдотично, як, наприклад, у селі Радіївцях на Барщині, належному панам Радіївським, де ревізор нарахував «самих панів 30, а підданих у них 8»⁵⁶.

Типовим прикладом малоземельної шляхти є розгалужена родина волинських зем'ян Гуляницьких, таких самих «панів над собою» (*panowie sobie*^{**}), як і згадані Каленські в Заушші, Радіївські на Барщині чи десятки інших зі шляхетської дрібноти. Вперше зустрічаємо їх 1516

року, коли чотирьом особам неясного ступеня споріднености – Олешкові Івановичу, Мартинові Єромейковичу, Василеві Болоховичу та Янкові й Іванові Микитичам – потверджують родову вислугу, село Гуляники (Гуляльники)⁵⁷. У переписі литовсько-руського війська 1528 року «боярове гуляницькіє» (тобто із Гуляників) виступають ще як люди без прізвищ: по одному коню на перепис ставлять Ярмола, Яцько, Олешко Койлович, Захаріяш Янкович, Івашко та Прокіп (загалом 6 коней від Гуляників, що «тягнуло» до Луцького замку)⁵⁸. Із подальшим розгалуженням роду, який почав називатися спільним прізвищем «Гуляницькі», зростає і кількість патронімічних груп. На останню чверть XVI століття в Гуляниках мешкають Юнковичі (нащадки Янка Микитича), Микитичі й Тимошичі, або Тимошиничі (нащадки Івана Микитича), Єрмошевичі, чи Ярмошевичі (нащадки Мартина Єромейковича), нарешті, молод-

^{**} У Польщі найбіднішу шляхту, яка власноруч обробляла землю, називали «ходачковою» (від слова *chodaki* – постоли).

^{**} Отак, зокрема, називає вбогу шляхту без підданих у своєму гербівнику Бартош Папроцький.

ші відгалуження: Брульковичі, Колупайловичі, Поповки, Останковичі (Осташовичі), Степановичі, Пителевичі, Ошковичі (Юшковичі). За поборовим реєстром 1577 року, чотирьом особам «з Гуляників» належить 11 підданих-городників; за реєстром 1583 року, семеро Гуляницьких володіють 16 городниками, а за тарифом подимного 1629 року, шестеро Гуляницьких платять податок із 7 димів, найімовірніше, з власних садиб-дворів⁵⁹.

Загальна чисельність роду пригломшує. Луцькі актові книги 70–90-х років рясніють згадками про нескінченні сварки та бійки Гуляницьких то під час сутичок «на бесідах»*, то в корчмі, то в конфліктах на межі (земельний обшар села було розподілено між членами роду не за громадським принципом – «жеребеями», а в повну приватну власність), то у вуличних сутичках, то при захопленні одне в одного худоби тощо⁶¹.

Мізерне землеволодіння штовхало «братію» Гуляницьких, як і решту такої шляхти, шукати засобів прожитку. Існувало кілька способів поліпшити майнові справи. Одним із найпоширеніших була служба на князівських і великопанських дворах або в судово-адміністративному апараті, куди саме з дрібної шляхти вербували чималі штати канцеляристів, адвокатів, низових судових урядників, тобто найнижчої ланки місцевих органів влади й управління. Щодо адвокатської практики, то, за словами Януша Тазбіра, з усіх професійних занять гідним шляхтича визнавали лише фах юриста яко пов'язаний із функціонуванням шляхетської держави⁶². Вагомий резерв «робочих місць» шляхта завдячувала ще й тому, що, за русько-литовським законодавством, возними, тобто дрібними судовими виконавцями при судах, могли бути лише особи шляхетського походження.

Як активно дрібну шляхту було задіяно у цих царинах, добре видно на прикладі роду Гуляницьких. Ми бачимо їх на приватних урядницьких посадах, як-от Михайла Юнковича, слугу князів Друцьких Любецьких, урядника містечка Любчого в 1560-х роках (цьому ж Михайлові князь Богущ Любецький у заповіті 1564 року відписує «за два годы урочистого плату 10 коп грошей»⁶³). Інші Гуляницькі рояться на дрібних урядах Луцького гроду. До судової реформи 1565 року це – вижі Павло Федорович Ярмошевич Гуляницький, Грицько Тимошич Гуляницький, Василь Юнкович Гуляницький⁶⁴, після реформи – возні, загальна кількість яких навряд чи піддається обрахунку. Лише в гродській книзі 1592 року в такій ролі згадано Олексія, Левка, Федора Івановича, Семена, Панаса, Ігната, Петра Андрійовича, Макара, Тишка, Яцька Поповку, Сидора та Івана Гуляницьких⁶⁵. Завдяки випадковій пригоді можемо уявити, як виглядав Іван Тимошич Гуляницький, виїжджаючи з дому виконувати вознівські обов'язки: зодягнутий він був у червоний ярмак з дешевого сукна та зелений жупан з бавовняної тканини (каразії), підперезувався поясом із червоного оксамиту, на голові мав лисячий шлик із червоним верхом, а при боці, як і годиться шляхтичу, – шаблю⁶⁶.

У першій половині XVII століття з роду Гуляницьких вийшло кілька луцьких підписків, які одночасно займалися адвокатурою. Широку адвокатську практику мав, наприклад, Тимофій Гуляницький, котрий 1619 року підписав разом з іншою волинською

* Ось прикметний епізод, що засвідчує близькість побуту Гуляницьких-панів і селян із цього села: бійка Юнка та Павла зі Степаном і Яцьком Гуляницькими сталася, коли вони всі разом сиділи «на бесіді» у тутешнього селянина Лавріна⁶⁰.

шляхтою листа на охорону Луцького братства⁶⁷; популярними адвокатами були Федір, Дем'ян, Яцько, Іван і Андрій Гуляницькі⁶⁸.

У цьому контексті не виглядає випадковим, що кадри на канцелярські служби постачала чи не кожна родина згадуваних бояр-заушан. Скажімо, Миколая Ходаковського протягом 1627–1643 років зафіксовано як адвоката, а Івана Ходаковського приблизно тоді ж – як возного Київського воєводства⁶⁹. В Овруцькій канцелярії підписками в першій половині XVII століття служать Гурін, Григир і Адам Думинські, Антон Невмирицький, Іван Закусило, Ілляш Васьковський, якийсь Баранович і Олександр Геєвський⁷⁰. Чимало заушан служать у Житомирі, де не бракувало і власної незаможної шляхти (як Шавули, Василевичі, Кочуровські, Свержевські, Прегалинські, Котовські, Роздобецькі, Григоровичі, Щеніївські, Ринди та ін.). Зокрема, при Житомирському замковому суді бачимо возних Захаріяша Білоцького, Михайла Васьковського, Івана Виговського, Яцька Левковського, Григорія Невмирицького та ін.; у канцеляріях Києва згадано якихось Гошовського і Левковського, когось із Іскоростенських, нарешті, Василя й Івана (Яна) Виговських⁷¹. Майбутній гетьман Іван Виговський теж починав писарську кар'єру в Луцьку, де між 1626 і 1640 роками служив у місцевій канцелярії як підписок і намісник підстарости, водночас ведучи широку адвокатську практику⁷². Після 1640-го і до Хмельниччини бачимо його в ролі військового писаря при комісарі реєстрового Війська Запорозького Яцєкові Шемберку⁷³.

Весела компанія молодих канцеляристів Житомира на чолі з «полешуком» (як дражнять його товариші) Іваном Закусилом і Захаріяшем Петровичем Дідковським заповнює порожні місця у замковій книзі 1643 року

дотепними пародіями – специфічним зразком тогочасної літературної творчості, де кумедні побутові сюжети викладаються на офіційному канцеляриті з дотриманням шаблонів актового формуляра, що особливо відтіняє заземлений комізм ситуацій. Для прикладу, один із таких писарських жартів – це скарга місцевого бакаляра (до речі, приятеля канцеляристів) про нічний розбійницький напад на житомирську школу, що його скоїла «купа немалая людей своєвольних чоловіка до двох», вимагаючи від потерпілого, аби той «забув ходити до Гарашка» (до корчми. – Н. Я.); після оповіді про зчинену буцімто стрілянину з гармат та інші бойові операції констатовано, що бідаха-бакаляр «за ласкою Божою» зостався живий і далі «ходить до Гарашка»⁷⁴.

Така от канцелярська творчість, що передувала пізнішій бурлескній літературі мандрованих дяків, не була явищем випадковим. Її розвиток впливав із суспільних функцій тогочасної канцелярії, котру не слід плутати з чиновницькою установою новітніх часів. Адже канцелярія виконувала роль своєрідного осередку публічного життя певного регіону. Крім протоколювання та правничого оформлення судових процесів, тут підписували всі майнові угоди та фіксували найрізноманітніші присяги, поширені в публічному побуті того часу; тут зберігали земські та міські привілеї; сюди стікалися урядові відозви, що їх повинні були обнародувати замкові уряди; до замків, чиїм життєвим нервом слугувала канцелярія, приносили на «презентацію» все загублене і знайдене, вкрадене тощо. Тобто всі новини, здатні схвилювати чи зацікавити загаль, наперед проходили через руки канцеляристів, які, зрештою, не були лише писарями-копійстами, але й мали певний

правничий вишкіл, достатній, аби усну заяву далекого від юриспруденції чоловіка перетворити на вичерпний з погляду права документ. Свої писарські та юридичні «університети» юнаки проходили зазвичай при тих-таки канцеляріях, починаючи з учнівських обов'язків «хлоп'яти» чи «виростка» при писареві або досвідченому правникові й поступово опановуючи «стилюм канцелярії руської». Набувши відповідних знань і досвіду, підписки-канцеляристи, крім виконання безпосередніх обов'язків з ведення судово-адміністративних книг і нотаріальної документації, ще й широко практикували адвокатуру в усіх судових осередках Волині та Центральної України, де діяло русько-литовське право. На кінець XVI – початок XVII століття припадає виникнення перших «династій» незаможної шляхти, що для них хліб юриста перетворився на сімейну традицію. На Волині, наприклад, це родини Дворецьких, Мисевських, Бруяк, Бобриковичів, Городиських, Божкевичів та ін., на Київщині – Барановичів (Барановських), Васьковських, Верещак, Виговських, Дідковських, Думинських, Невмирицьких, на Брацлавщині – Миньковських та ін.

76. Возний. Аматорський малюнок у львівській актовій книзі 1671 року

Поява «канцелярських династій» дає підставу говорити про постання специфічної соціальної групи, що для неї засобом існування стає розумова праця, не пов'язана з конфесійною сферою. Тобто саме в канцелярсько-юридичному середовищі (канцелярія і право на тоді нероздільні) виникає підґрунтя для світської інтелігенції. Ця, сказати б, протоінтелігенція, походючи переважно з дрібношляхетського прошарку, не протиставлялася нижчим станам. Канцеляристів нерідко бачимо вчителями міських шкіл; члени канцелярських родин комплектують ряди писарів Війська Запорозького, а з початком козацької революції – Генеральну військову канцелярію. Тож не дивно, що пародійний універсал гетьманської канцелярії, буцімто виданий від імені Богдана Хмельницького «до ляхів» 1655 року в таборі під Батогом, є стилістично близьким до канцелярських пародій, про які вже йшлося. Особливу увагу тут привертає жартівлива титулатура, що нею наділив гетьмана дотепник-канцелярист, засвідчивши бачення поkozаченою шляхтою мас-

77. Шляхтич на дозвіллі. Дереворит другої половини XVI століття

штабів козацької революції: «Богдан Хмельницький, з ласки милостивого Бога король галицький, великий князь руський, сіверський, київський, подільський, брацлавський, волинський, холмський, белзький, великий стражник Порти Оттоманської, праводавця Лядський, гетьман Запорозький, заступця свобод миру християнського»^{*}.

***

Шляхетська молодь мала ще один, окрім юридичної практики, шлях здобути засоби на прожиття, а за сприятливих обставин і землю, – військову службу. Наймане військо Великого князівства Литовського традиційно було нечисленним⁷⁶, тож до 1569 року залишалося шукати вояцького хліба за кордоном. Участь у зарубіжних війнах опосередковано засвідчують, наприклад, дії 5-тисячного руського загону князів Зигмунта Корибутовича та Фридриха Острозького в Чехії у

20–30-х роках XV століття або причетність Михайла Глинського наприкінці 80-х роках XV століття до походів імператора Максиміліяна. Перша пряма документальна згадка про найманські служби українських бояр належить до 1463 року, коли Казимир IV дозволив городянам Кафи найняти на Русі 500 рицарів боронити місто від турків. Завербований загін зі своїм провідником кафинцем Галеацо, простуючи до Криму, заночував у Брацлаві. Вночі спалахнула бійка вояків з брацлавцями, в якій загинув котрийсь із міщан. Побоюючись помсти, рицарі підпалили місто й утекли, але тодішній брацлавський намісник князь Михайло Васильович Чорторийський наздогнав їх на переправі над Бугом і в жорстокій сутичці перебив⁷⁷. На якісь інші документально зафіксовані випадки кінця XV – початку XVI століття мені натрапляти не доводилося. Однак та обставина, що сюжет про найманську службу за кордоном дістав деталізоване законодавче оформлення у Статуті 1529 року, доводить, що прецеденти не були рідкістю. Говорячи про право вільного виїзду з країни, Статут виокремлює виїзд «для набиття лепшого щастья свого и навченя учинков рыцерских», роз'яснюючи при цьому права й обов'язки особи, яка перебуває «на службе у чужой земли» (розд. III, арт. 8; розд. V, арт. 7). На кінець XVI століття припадають перші глухі свідчення про службу в «далеких землях» дрібної шляхти. Приміром, 1584 року сусіди та родичі волинця Яна Львовича Ржищовського заявляють, що той «от давних часов ест в чужих краинах, о которых мы сами не ведаем, где ся оборочает»⁷⁸.

Проте ближчим і прийнятнішим виявився інший маршрут – служба у зброй-

^{*} Оригінал тексту, з якого публікував цей універсал Іван Крип'якевич²³, написано по-українськи латинкою.

них загонах Польського королівства, де традиція наймати вояків склалася рано і була значно поширеніша, ніж у литовсько-руській державі. Вже з кінця XV століття походять згадки про дії на південно-східних рубежах Корони – на півдні Галичини та Поділля – так званих *затяжних рот*, тобто загонів, які набирали задля певної воєнної мети. Зокрема, 1479 роком датовано перші відомі «приповідні листи» – королівські дозволи зібрати 16 піших і 17 кінних корогов для оборони прикордоння від татар; до складу цих загонів мало входити 1200 піхотинців і близько 900 кіннотників⁷⁹. Приповідні листи, як видно з пізнішої практики, видавали від імені короля досвідченим воякам – майбутнім ротмістрам із зазначенням чисельності роти, виду озброєння, часу й місця збору загону, а також платні. Кінні роти нараховували спершу від 20 до 200, згодом – 200–300 вершників, а піхоту попервах складав майже цілком простолюду⁸⁰. Стефан Баторій спробував був створити піші шляхетські відділи під час Лівонської війни (зокрема, в бойових діях 1581 року брало участь до 600 піхотинців, набраних переважно серед незаможної шляхти Мазовії й Підляшшя), але ця практика не прижилася, бо шляхта традиційно тяжіла до кінної служби, надто коли з кінця XVI століття головною ударною силою піхоти стало козацтво*.

Технічні деталі збору кінної роти в XVII столітті описує Шимон Старовольський: «Шляхтич, бажаючи чи то за власний кошт, чи зі скарбниці Речі Посполитої затягнути корогу, їхав до 200 або 300 шляхтичів, питаючи, чи не хочуть вони служити з ним разом. Вони ж питали, скільки він міг би їм дати понад звичну платню. І ось так принаймні 30 шляхтичів складали одну корогу, виставляючи до неї по 3–4 коней»⁸². Утримання одноразових затяжних загонів наражалось на великі труд-

нощі через брак коштів. Тому за ухвалою сейму 1562–1563 років четвертину прибутків з королівщин належало виділяти на потреби так званої поточної оборони, тобто на оплату постійного затяжного війська – свого роду прикордонних гарнізонів для захисту південно-східних («руських») рубежів держави. Від слова «кварта» (чверть) це військо дістало назву *кварцяного*. Його чисельність не була сталою – від 2 до 6 тис. осіб, розділених на роти, сформовані меншою мірою із заможної шляхетської молоді, яка прагнула набути військового досвіду, а насамперед – із дрібної шляхти. На час війни могли набирати також інші кінні відділи певного призначення, теж в абсолютній більшості зі шляхти⁸³.

У другій половині XVI століття остаточно склалися основні різновиди кінного війська: важка гусарська кавалерія, що виникла в Польщі на початку XVI століття, і легка, або так звана козацька, кіннота, відома від 60-х років XVI століття. Гусарські короги з огляду на дороге військово спорядження, а надто – дорогих коней** належали до елітарних військ і формувались переважно з доволі заможної шляхти. Зрештою, гусарська кіннота ніколи не була особливо численною. Наприклад, в останнє десятиліття перед Хмельниччиною в польському війську було

* Наприклад, лише у військових операціях у Лівонії 1601 року піший козацький полк у складі чотирьох рот нараховував близько 2 тис. вояків⁸¹.

** Наприклад, Боплан, описуючи озброєння гусара, називав, окрім шолома, панцира, наруччів і наколінників, довгий кількаметровий спис, палаш (короткий двогострий меч – Н. Я.), рапіру, шаблю та бойову сокиру. Найдешевший гусарський кінь, як свідчить Папроцький, наприкінці XVI століття коштував 200 золотих, а кращий – від тисячі до півтори. Майже за півстоліття Боплан оцінює найдешевшого гусарського коня десь у 700 золотих⁸⁴.

78. Група гусарів. Фрагмент гравюри Франца Гогенберга 1567 року

трохи понад тисяча гусарів⁸⁵. Кожен «товариш» гусарської корогви, тобто власне гусар, який ходив у бій у першій шерензі, утримував на власний кошт почет із 3–8 вершників* або так званих почтових, які ходили в бій наступними шеренгами, та люзаків (особистих слуг, які дбали про коней та зброю). Серед почтових служило чимало дрібної шляхти.

Малозаможна шляхта становила основний контингент козацьких корогв – легкоозброєної рухливої кавалерії, де кожен із товаришів служив, як і гусар, зі своїм почтом із 2–4 челядників, озброюючи й утримуючи їх на власний кошт. Про «козацьке» озброєння дає уявлення сеймова ухвала 1620 року, де зазначено, що вершники мають бути «в панцирях, в мисюрках

[невисоких шоломах із кольчужною сіткою на шиї. – Н. Я.], із добрими карабінами, короткими рушницями й рогатинами»⁸⁷. Неодмінною зброєю вояка козацької корогви, як свідчить Боплан, були шабля та лук із сагайдаком⁸⁸. Напередодні Хмельниччини козацькі корогви були найчисленішим відділом польської армії, наприклад, 1631 року, вони перевищували гусарську кінноту на тисячу вершників⁸⁹.

Платня шляхті, яка служила у кварцяному війську й одноразових зтяжних ротах, в різні роки була різною. Скажімо, за спостереженням Юзефа Вімера, 1587 року квартальна платня кварцяного гусара становила 15, а в одноразовій корогві – 18 золотих; вояк козацької роти діставав, відповідно, 12

* За уставою 1567 року, почет не міг перевищувати 10 коней; почти ротмістрів були більшими, пересічно з 20–24 вершників⁸⁶.

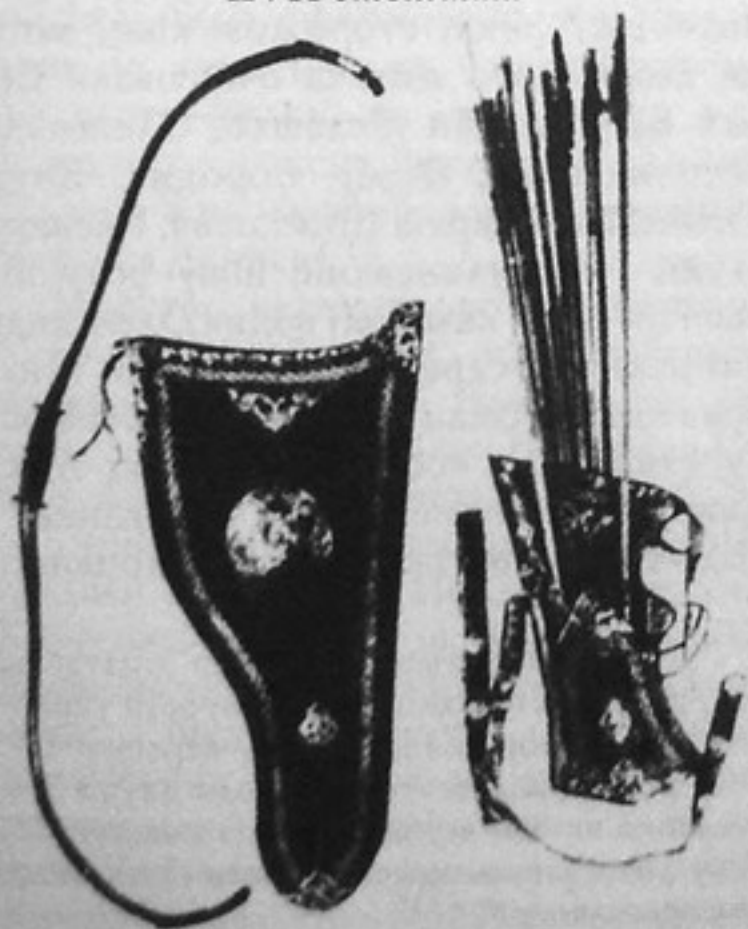
і 15 золотих. На початку XVII століття оплата за конкретні військові експедиції зросла до 20–30 золотих для гусара і 20–25 – для «козака». Нарешті, у 20–30-х роках XVII століття платня кварцяному війську зростає вдвічі, становлячи для гусара 30–40, а для «козака» 24–30 золотих; пропорційно збільшилася й платня за участь у виправах⁹⁰.

Польська історіографія давно й детально дослідила організацію найманського війська. Ми змушені були зупинитися на цьому дещо докладніше, бо й досі це лишається поза увагою українських істориків, що іноді призводить до курйозів, коли, наприклад, козацькі роти приймають за... загони запорозьких козаків. Зрештою, засадничим постулатом є те, що структура війська польської держави – це один зі складників минулого України, адже українські землі тривалий час були інтегральною частиною Корони. Окремо слід наголосити, що загони, створені для порубіжної оборони й пізніше перетворені на кварцяне військо, скла-

далися, як засвідчують реєстри, щонайменше на дві третини з вихідців із Галичини, Поділля та інших українських регіонів.

Повертаючись до безпосередньої участі шляхти Волині та Центральної України в найманських військових загонах польської держави ще до унії, зауважмо, що її фіксують у реєстрах Скарбу Коронного починаючи вже від перших таких збережених переліків. У «Реєстрі найманих вояків» (1471), наприклад, зафіксовано імена волинців Петра Бокія, Мушати й Матвія Гладкого⁹¹. Від початку XVI століття волинців, брацлавців і киян незмінно згадують у численних «Реєстрах найманого війська на землях Русі й Поділля». Скажімо, в переписі 1527 року натрапляємо на когось із Цеценівських (які володіли селом Цеценівцями під Кременцем), якихось Шиму, Стефана Воронича, Василя Ярмолинського, Георгія Москвитина, Петра Шандиря, Михна Мизиновича, котрогось із Ласків, а також на князів Войну й Олександра Порицьких⁹². 1529 року в аналогічному переписі згадують Івана Вільгорського, Якова Ляховського, Михайла Цеценівського, Дмитра Базановича Звиногородця та когось із Борсуків⁹³; 1532 року – Петра Несвицького, Яна Соболя, Михайла Щеніївського, Івана й Юрія (Георгія?) Москвитинів, Яна Братковського (Братковича), Юхна Ярмолинського, Петра Германовського, Андрія Пруського⁹⁴ та ін. Проглядаючи пізніші реєстри, натрапляємо під 1548 роком на Миська П'ятничанського, Дахна Жабокрицького і когось із родини Костів⁹⁵, під 1558-м – на Василя й Станіслава Мошенських, Амвросія Пруського, Юрія Русановського, Юрія Братковського, Сасина Вороновича, Якуба й Владислава Медведських, Лавріна Яцьковського, Івана Кайдаша, Олехна Дешковського, Федора Копача, Матяша й Северина Ярмолин-

79. Сагайдак, лук і стріли.
XVII століття

80. Герб «Гербурт» київських зем'ян
Вороничів

ських, Петра Шута, Михайла Бережечького, Костю Шпаковського, Остапка Охремівського, Андрія Соко́ра⁹⁶.

У переписі загону прикордонної сторожі 1529 року згадано брацлавців Богуша Слупицю, Братковича (Братковського), Козара, Черниша, Остапка Сивковича, Дмитра Базановича Звинигородця, а також волинця Михайла Цеценівського⁹⁷. В роті київського ротмістра Каспера Стужинського під 1577 і 1580 роками натрапляємо на волинців Стефана Сенюту, Криштофа Доманевського, Андрія Ставецького та Яна Свідерського⁹⁸.

А крім того, в реєстрах сторожових прикордонних загонів першої половини – середини XVI століття часто зустрічаємо представників галицьких, подільських і малопольських родин, котрі з часом осідали на Брацлавщині та

Київщині, перемішуючись із місцевою шляхтою, як-от Билини, Білоблоцькі, Богуші, Войнаровські, Вольські, Гарниші, Гдешинські, Грабовські, Закревські, Заремби, Іскрицькі, Клопотівські, Кожухівські, Криницькі, Лясоти, Мисловські, Оборські, Овсяні, Подчаські, Поморські, Поплавські, Рожновські, Рушковські, Славинські, Сулими, Чермінські, Черніївські, Чеховські та ін. У прикордонних вартових загонах починав свою кар'єру майбутній «старший Війська Запорозького» Ян Бадівський, якого з почтом у 6 коней згадано в переписах 1544, 1548 і 1558 років⁹⁹. Під 1527 роком серед найманців прикордонної служби зафіксовано Петра Сверчовського, родича одного з легендарних запорозьких «гетьманів» Івана Сверчовського (Свирговського)¹⁰⁰.

Першим часом після унії рот, зібраних із ініціативи шляхти Волині чи Центральної України, ще не видно*. Радше як виняток можна згадати гусарську корогву Федора Загорівського, переписану 1592 року¹⁰². Натомість у XVII столітті таких рот більшає. За переліком «панів ротмістрів українних» 1627 року, сторожові кінні загони кварцяного війська очолювали Семен Байбуза, Ян Мелешко, Олександр Пісочинський, Федір Воронич, Януш Тишкевич, Темрюк Шимкович, Клещівський і Микулинський; пішу роту під час Пруської кампанії водив Олександр Стоцький; гусарська корогва, що її набрав князь Роман Ружинський, 1608 року становила особисту гвардію Лжедмитрія за його недовгого царювання¹⁰³. Під час Смоленської війни з кварцяного

* Це не стосується регулярно згадуваних рот, що їх виставляли князі, старости українних замків: пор., наприклад, у переписі 1579 року роту брацлавського воєводи Януша Збаразького на 300 вершників чи в реєстрі 1592 року роту черкаського старости Олександра Вишневецького¹⁰¹.

81. Герб «Ястрембець»
волинських зем'ян Білостоцьких,
Гоголів, Житкевичів та ін.

війська було сформовано три полки, один із яких очолив Федір Воронич. До цього полку входило кілька рот, серед них – власна Воронича, Людвіга Олізара й не названого на ім'я волинця Мокосія Дениска¹⁰⁴.

Мабуть, не випадково товаришами в ротах українських шляхтичів-ротмістрів були майже завжди їхні родичі, земляки та сусіди. Наприклад, у роті Федора Загоровського (1592) серед товаришів – Олександр, Григорій та Іван Козинські, Подгороденський, Калусовський, Верховський, Кропива, Яковицький, Василь Бронвицький, Олександр і Федір Волинці¹⁰⁵ та ін. Склад князівських рот був не таким однорідним, але й тут кістяк становила шляхта з України. Приміром, у роті князя Януша Збараського (1579) представлено

зі своїми почтами Федора Бокія, Павла Покривницького, котрогось із князів Любецьких, Лавріна Безсекирського, Михайла Гулевича Воютинського, Михайла Марковського, Федора Горайна, Захаріяша Розношинського та ін.¹⁰⁶. Це, зрозуміло, не означало обов'язкового прив'язування шляхти до своїх регіональних колективів. Наприклад, декілька волинців за переписом 1579 року зафіксовано в козацькій роті Станіслава Держановського (Остафій Радовицький, Іван Гуляницький, Василь Ківерецький, Ярош Єрлич, Андрій Стахурський та Ян Кошка)¹⁰⁷. Втім, як можна припустити, українська шляхта намагалася триматися вкупі, бо в переписах її зазвичай фіксують не поодинці, а групами. Скажімо, в роті Станіслава Лаща 1579 року служили Іван Холоневський, Іван Головинський, Станіслав Юхновський і Василь Жабокрицький, у роті Малхера Сарницького 1580-го – Григійр Костя, Андрій і Кіндрат Білостоцькі та ін.¹⁰⁸.

Якщо взяти за приклад переписи під час воєнних дій 1580–1590-х років, то в них, окрім уже згаданих осіб, натрапляємо на представників родин Вільгорських, Гуляницьких, Козарів, Рогозинських, Волинців, Русинів, Радошицьких, Бабинських, Зубів, Почапінських, Літинських, Поморських, Зміївських, Черленковських, Передільських¹⁰⁹ та багатьох інших. Звісно, аби встановити конкретніші показники участі української шляхти у військових кампаніях Речі Посполитої, потрібне спеціальне дослідження. Однак і побіжні спостереження дають змогу виснувати: якщо до Люблінської унії основний потік найманців із досліджуваних тут регіонів заробляв вояцького хліба за кордоном або на татарському пограниччі, епізодично вербуючись у сторожові загони Корони Польської, то після унії шляхта починає досить активно служити в затяжних

кінних ротах, долучаючися до будь-яких воєнних операцій, що їх провадила держава. Тобто витворюється якісно новий для України тип професійного вояка, для якого військові заняття – це вже не збройна з'ява рицаря на виклик володаря, а престижна регулярна праця на користь Речі Посполитої. Приміром, 1574 року володимирський зем'янин Іван Радовицький говорить про себе: «Был в молодости лет моих дан на службу», тому «час немалый» не бував «в отчизне» (аж доки брати не вирішили, що загинув)¹¹⁰. Особливості життя професійного вояка віддзеркалено в привілеї Владислава IV Миколаєві Горайну на володимирське земське писарство (1633): як читаємо тут, одержувач «із молодих своїх літ, маючи охоту служити вітчизні, не пропускав жодних okazji прислужитися їй, мужньо та відважно брав участь у багатьох виправах, надто ж двічі – у Московській, раз зі святої пам'яті королем його милістю Зигмунтом, а вдруге з нами; також був він і у Волоській експедиції проти турецького султана, і проти татар на Оринині так, як і належало доброму жовнірові...»¹¹¹.

Таких прикладів можна було б навести чимало. Підсумовуючи, зазначу, що входження української шляхти до контингенту професійного вояцтва Речі Посполитої не минуло безслідно. На мою думку, саме це відіграло одну з вирішальних ролей у поширенні в Україні ідеї політичного патріотизму як поєднання пієтету перед рідною землею та державою на ній. А вже на ґрунті цього сформувався характерний для першої половини XVII століття стереотип українця, в якому органічно сполучено усвідомлення свого «руського» походження з відчуттям належності до польської «політичної нації» (*gente Ruthenus, natione Polonus*)^{*}.

82. Алегорія шляхтича-«сармата», захисника Речі Посполитої. Дереворит 1615 року

***

Міркуючи над етнічним корінням рядової шляхти, завважмо, що воно містить кілька хронологічно розбіжних струменів, які різними шляхами вливалися в Україну. Як уже зазначалося, для давніших часів (XIV–XV століть) основний вплив до центральноукраїнського регіону складав тюркський збройний люд^{**}. Вкраплення литовського та білоруського елементів у цей період і тут, і на Волині, схоже, було доволі незначним. Щоправда, білору-

^{*} Про це див. докладніше у вступі до праці Франка Сисина.

^{**} Детальніше про це див. у розділі III.

ських прибульців, з огляду на ідентичність білоруських і українських імен, виокремити доволі важко. Напевно можна говорити лише про представників помітніших панських родів, як-от Полози чи Служки зі Мстиславщини, Заморенки з Мозирщини, Лозки з Берестейщини та ін. Легше порахувати вихідців з Литви. Крім осіб, чиє походження відоме (Монтовти, Кухмистровичі, яких в Україні називали Монвидами Дорогостайськими, Немировичі, Войдигіновичі чи Довойни), вихідцями з Литви можна вважати людей, у чиїх іменуваннях є властиві литовській антропонімії словотворчі суфікси¹¹²: Недригайли, Пашути, Пирхайли, Судимонти, Довгайли, Дедеркали, Бумонти.

Від середини – другої половини XVI століття вплив білорусів і литовців, які отримують вислуги на українських теренах або лишаються тут, одружившись, зростає. Серед перших, зокрема, Богатки, Гричини, Достоевські, Бурі, Долбенки, Бурчаки, Гарабурди, Дівочки, Дручани (в Україні їх називали Дручанами Княгининськими), Потії, Лойки, Овсяні, Тури та ін. Литовське коріння, як видно з іменувань, мали представники таких родин, як Рило, Римша, Борейко, Єрлич, Корбут, Ломейко, Нарбут та ін.

Уже в XV столітті, якщо відштовхуватися від репертуару антропонімії, в Україні мешкали вихідці з молдавських князівств. Молдавське походження можна припустити для Балик, Бринз, Волошинів (Улашинів), Гавсовичів, Івонь, Лупандичів, Мушат, Прокулеїв, Радунувичів, Сигнаторів, Тисулєвичів, Цат, Сінгурів. Імовірно, із земель Угорського королівства примандрували в Україну Венгрина (Угриновичі), Єштвани (Іштвани), Кашаї, Кокорики, Міроші, Катунічі, Сербини, Макидони, Бегери, Банки. Вельми екзотичними для українського середовища є шляхетські прізвища італійського походження: Ганібели Влохи та Ламбардієвичі (Лам-

парти) Влохи або, скажімо, Гузельфі, Карлочі, Квалита. Нарешті, зафіксовано незначний відсоток германозвучних імен, як Дорг, Бендерман, Гізель, Кімберк, Миштурт, Ершмугер (саме таким було родове ймення волинської шляхти Порванецьких із села Порванчого), Посткнебталь (в актах його називають Смолянином), Рейнольт, Ритель, Штимель та ін. Вистежити шляхи переміщення в Україну цих малопомітних людей, а їхніх предків і поготів, навряд чи можливо. Можна припустити, що проходило воно традиційними каналами: отримували земельну вислугу як оплату за найманську військову службу або завдяки персональній опіці котрогось із князів.

Хронологічно зумовленішим був вплив збройно-шляхетського елементу з Московії, що пожвавлювався зазвичай після прилучення до російської держави тих чи тих порубіжних територій Великого князівства, знать яких не хотіла приймати підданство московського царя, а також внаслідок репресій Івана Грозного та політичних ускладнень часів Смути. Саме так на початку XVI століття з'являються на Волині Лев Образцов, Бобер Тверитин (його нащадки звалися тут Боброковичами) і Бокій Смоленщанин, засновник впливового волинського роду Бокіїв Печихвостських. У 60-х роках XVI століття також тут, на Волині, осідають «москвитини» Прокоповичі Білецькі (власницьке прізвище утворилося від села Більчого Луцького повіту), Шарповичі Вороновицькі (від Вороновичів), Москвитини Заболоцькі (від Заболоття), Кохани, князі Подгорські, Барановські, Посники (згодом Посники Івашковські, Посники Глинські, Посники Туровські). На Київщині на початку XVI століття з'являються смоленці Позняки, на пів століття пізніше – Болотовичі Кувечинські, а на початку XVII – Грязні.

Розселенню польського етнічного елементу на Волині та в Центральній

Україні вже було присвячено чимало уваги повище. Залишається зробити одне невелике уточнення, конкретно пов'язане з дрібною шляхтою. Адже зрозуміло, що немає проблеми з походженням польських магнатів рангу Замойських, Любомирських, Конєцпольських та ін. Натомість поруч із ними в Україні мешкала численна маса дрібних державців з-поміж так званої негербової польської шляхти або й узагалі простолюдинів, які вдавали шляхтичів¹¹³. Пізніша мовно-культурна колонізація Правобережної України протягом XVIII – початку XIX століття спричинилася до того, що частину українських родин на підставі однойменного звучання прізвищ чи їх полонізованої вимови почали ототожнювати зі шляхтою польського походження. За яскравий приклад можуть правити брацлавські зем'яни Боруховські, котрих укладачі гербівників виводять від однойменної берестейської або малопольської шляхти¹¹⁴. Насправді ж вони нащадки луцького боярина Якова Садовського, якому 1533 року князь Костянтин Острозький замість Садова надав від Луцького замку село Борухів¹¹⁵. Волинська гілка Боруховських пов'язана з Острозькими ще й на початку XVII століття: 1603 року Ярош Боруховський як зем'янин князя Олександра Васильовича Острозького тримає села при Берездівському замку¹¹⁶. Ще одна, східноподільська, гілка фігурує на Брацлавщині під іменням *Олеші Боруховські*. Волинянин Грицько Олеша (Олешеевич, Олешич із Садовських) на службі в Остафія Дашковича отримав тут вислуги Волицю, Новоселицю й Дядьковища¹¹⁷. Обидва відгалуження довго не втрачали родинного зв'язку: у 1570–1575 роках власник Борухова називається *Олешей Боруховським*¹¹⁸. Однак таке з'єднане написання прізвища зустрічається рідко, частіше воно згадується або у від-

топонімічній (*Боруховські*), або у первісній родовій (*Олеша*) формі. Приміром, у брацлавському тарифі 1629 року зафіксовано як *Боруховських* (Данило, брацлавський граничний коморник, власник 6 димів у селі Рудівцях і 80 заставних димів у містечку Осівці), так і *Олеш* (за спотвореною копією, у якій дійшов текст тарифу, – *pan Olexy*, власник 12 службових димів у Чагові¹¹⁹), а також якась Регіна Олешина (в тарифі *Olexiowa*), котрій разом із Миколаєм Снітовським належить один дим у П'ятничанах¹¹⁹. На Волині тоді ж на частині Острозької волости, підпорядкованій княгині Анні Алоїзі Острозькій, сидить Миколай Олеша, державця Борщівки та Нараївки, власник 45 димів¹²⁰.

Не зловживаючи прикладами, які можна було б наводити й далі, зауважимо, що саме так серед «польської шляхти» несподівано опинилися українські зем'яни Борщовські, Бушинські, Венгрини (Угриновичі), Вербицькі (згодом Вежбицькі), Вербовські (згодом Вежбовські), Галузовські (згодом Галензовські), Галчиновські, Глуські, Головацькі (Гловацькі), Горайни (відгалуження Бережецьких), Гошовські, Корчовські, Ходаковські та багато інших.

Підсумовуючи цей побіжний погляд на строкаті етнічні витоки української шляхти, варто наголосити яскраву феноменальність цього явища. Адже тут, на пограниччі Сходу й Заходу, корпус місцевих бояр поповнювався татарами й білорусами, литовцями й росіянами, поляками й молдаванами, угорцями й німцями, бо за критерій відбору правили не етнічні витоки, а мужність і заповзятливість, аби в ситуації постійної війни зі Степом, «на коні сидячи і горла

¹¹³ Зокрема, це спостеріг Збігнєв Анусік для Брацлавщини на підставі подимного тарифу 1629 року¹¹³.

¹¹⁴ Прикметно, що імена Данила Боруховського й «пана Олеші» в тарифі зафіксовано поруч.

свого не жалуючи», здобути суспільне становище та винагороду за бойові заслуги. В середовищі прийшлої дрібної шляхти, яка близько контактувала з низами, асиміляційні процеси йшли, безперечно, в проукраїнському напрямі через набуття православної конфесії й «руської» мови. Українська маса всмоктувала та розчиняла в собі іноетнічний елемент, врешті, не такий численний.

Таку саму ситуацію, щоправда стосовно простолюду, вже не раз завважували польські історики, обраховуючи демографічні втрати Польщі через асиміляцію польських колоністів в Україні за часів Речі Посполитої двома-трьома мільйонами¹²¹.

Дещо інакше склалася ситуація серед верхівки еліти – князів і великого панства. В абсолютній більшості місцева

83. Штурм Стародуба 1535 року
литовсько-руським військом.
Гравюра 1597 року

за походженням найвища знать починає доволі інтенсивно полонізуватися, коли після Люблінської унії активізуються польські впливи. Проте нерідко явища, властиві жменьці верхів, безпідставно переносять на цілий шляхетський загал. Тому моє застереження полягає голов-но в тому, щоби, зважаючи на деформовану інформацію джерел, у поле зору яких потрапляла переважно висока еліта, не переносити уявлення про інтенсивність полонізаційних процесів серед кількадесяти елітарних родин на цілий потік погано висвітленого низового життя, що нарівні огортало селян, духівництво, міщан, козаків, а також близьку до цих верств дрібну шляхту.

Залежні зем'яни: специфіка регіональних груп

Найнижчий щабель у піраміді суспільної вагомості землевласницької шляхти посідали залежні зем'яни, чії маєтки не були їхньою повною, безумовно відчужуваною спадковою власністю. Як уже зазначалося, на Волині та в Центральній Україні побутувало дві форми прекарного землеволодіння: на королівщинах – з умовою військової служби, прив'язаної до відповідного великокняжого, згодом королівського замку, і в приватних володіннях (князівських чи магнатських) – у винагороду за васальні або клієнтарні послуги сюзеренові*. Ці землеволодіння могли бути бенефіціальними (пожиттєвими) або ленними (спадковими), однак ця обставина суттєво не впливала на статус власника. І хоч він мав пільги особистого шляхетства, проте був позбавлений не тільки права політичного голосу, але й найголовнішого – незалежності. Розриваючи васальний зв'язок, залежний зем'янин втрачав землю, яка його годувала, а понад це – статечну поставу «чоловіка осілого». При зневажливому ставленні суспільства до безземельної шляхти-голоти залишалося хіба що втішатися шаблею при боці, з якою можна було піти на службу «кому похотя», та відчуттям свободи. «И где ж мене шукати будут, бо я вітер в полю», –

казав один молодий слуга в Луцьку, нахваляючись розправитися зі своїм ворогом¹.

Наскільки перспективно для розуміння соціально-політичного обличчя тогочасного суспільства вивчати про шарок залежного зем'янства, видно з докторської праці (на жаль, недрукованої) польського історика Вітольда Сенкевича, який дослідив групи залежної шляхти литовсько-білоруського ареалу другої половини XVI–XVIII століття². Зіставляючи генезу та правне становище цих груп із інститутом васалітету західноєвропейського зразка, Сенкевич констатує їх схожість, відшукуючи, зокрема, найближчі аналоги в Пруссії та Лівонії, тобто орденських державах, сусідах Литви. Водночас науковець не заперечує впливів Сходу, і візантійських, і монгольських, схилиючись загалом до думки, що постання інституту феодального васалітету в литовсько-руській державі було закономірним наслідком слабкої централізації Великого князівства та виникнення в ньому регіональних обшарів, наділених ознаками повної незалежності³.

На жаль, відпущений цій книжці «життєвий простір» не дозволяє приділити обмеженому в правах зем'янству

* Докладніше про це див. у розділі I.

стільки ж уваги, скільки було надано його повноправній «братії шляхетській» – князям, панам і господарським зем'янам. Залишаючи цю проблему на майбутнє, варто, однак, бодай коротко зупинитися на характеристиці основних груп цього прошарку, який уже через свою шляхетську малозначність стояв найближче до нижчих верств і потенційно найшвидше міг опинитися за бортом елітарного стану, втративши землю, безумовним власником якої не був. Особливо актуальним такий сюжет є для Наддніпрянщини, де специфіка прикордонного життя «на воєнній стопі» покликала до існування широкую «нічийну смугу» між шляхтою та селянським загалом, заповнену збройним людом усіх мастей. Адже саме тут здавна жили, по-перше, панцирні бояри та бояри-слуги, які щільно заселяли околиці великокняжих замків північної Київщини і за способом життя та характером служб аж ніяк не зливалися з селянами-підданими, як це колись стверджували прихильники догмату «чистого» класового розшарування⁴. Служба «конем» (чи то військова, чи поштова) завжди лишала за боярином переваги «чоловіка збройного», що, до речі, уряд і не брав під сумнів⁵. По-друге, законним співмешканцем бояр на «нічийній» (не шляхетській і не селянській) смузі було козацтво, яке під кінець XVI століття майже зовсім витіснило бояр з королівщин Південно-Східної й Лівобережної України. Про боротьбу козацтва за офіційне визнання у правах «рицарського стану» написано доволі, тому немає потреби на цьому спинятися докладніше. Врешті-решт, саме недалекоглядна впертість шляхетського сейму, який не пішов на примирення з очевидним і не схотів *de jure* визнати за козацтвом боярські права, здобуті *de facto*, стала одним із детонаторів козацького вибуху. Нарешті, як здається, досі не вповні

з'ясовано соціальне обличчя міщан «українних» міст, які, крім звичних справ – ремесла й торгівлі, виконували оборонні функції, тобто, по суті, несли сторожову боярську службу при тих замках, де козаки витіснили бояр⁶, а тим часом місцеві влади не поклалися на такого норовистого і непрогнозованого підданця, як козацтво.

У контексті сказаного не виглядає дивним, що службові зем'яни перетікали на «нічийну смугу» доволі інтенсивно. Литовський Статут, як уже знаємо, трактував тимчасове відхилення від шляхетського трибу життя ліберальніше, ніж коронне право: «міряючи ліктем» чи «роблячи руками», шляхтич втрачав шляхетство тільки на період невластивих йому занять. Ось характерний діалог 1602 року між дрібними житомирськими шляхтичами Дубницьким і Каменським, котрий показує, як відбивалася ця норма права у свідомості української шляхти: «Пан Дубницький почал задавати пану Каменському нешляхетство, то єст иж дей: “Ты єст хлопом, а не шляхтичом, бо локтем мериш”. На што пан Каменский поведил, иж дей: “Мерило-м локтем, але тепер не мерю, и почувам се в том, иже-м єст шляхтичом, бо-м учтливости своеє нигде не стратил”»⁷. Отже, велику масу шляхти, а надто напівпривілейованої, яка не вважала «втратою учтливости» тимчасовий міщанський статус, бачимо серед городян. Приміром, якийсь Черниш отримав від Зигмунта Августа на ленному праві селище Ковшувату при Білоцерківському замкові; 1640 року його нащадок

⁴ Пор. уставу 1594 р. «Повинності людей служалих» Остерського староства¹.

⁵ Це добре видно з люстрацій Канева, Черкас, Білої Церкви, Переяслава, Корсуня, Богуслава за 1615–1636 роки, де єдиним обов'язком міщан є «конно оружно» ставати на виклик старости, а понад те вони «не повинні нічого»⁶.

Лукаш Черниш платить з Ковшуватої подимне яко шляхтич, а майже одночасно, під 1630 роком, згадано білоцерківського міщанина Лук'яна Черниша (чи не той самий Лукаш?); ще якийсь Чернишевич як слуга князя Януша Острозького 1619 року служить підстаростою в Переяславі⁸.

У трьох іпостасях живе родина бояр Позняків, чиїм родовим гніздом було село Позняки під Києвом, яке з часом перейшло у власність Києво-Печерського, а згодом – Братського монастиря⁹. Дехто з Позняків – це київські міщани, про яких є згадка в ревізії 1552 року, дехто – черкаські бояри, і то одна гілка виконує городову, а друга – замкову зем'янську службу; нарешті, ще одне відгалуження, володіючи на початку XVII століття селищем Паньківщиною під Києвом, виступає як повноправна шляхта з гербом власним «Позняк»¹⁰.

Не менш прикметна історія роду київських міщан Балик. Павла Балику, замкового міщанина, згадано 1552 року як власника будинку в Києві; його родичі та нащадки, поодружувані з довоколишньою шляхтою Київщини, обіймають чільні посади в самоврядуванні міста. Зокрема, тутешніми війтами були Яцько й Олексій, бурмистром – Созон, райцею – Михайло, міським писарем – Богдан Созонович; водночас Яцько вживає шляхетського герба «Абданк», а Созон прямо називає себе 1617 року «шляхетним»¹¹. Така ж варіантність властива киянам Паньковичам, Ходикам, Кошколдієвичам, Гладким, Хмелям, Шавулам, Шепелям, житомирцям Андрієвичам, Маловичам, Заньковичам і багатьом іншим. Цілковом можливо, що представникам міщанських родин, пов'язаних із замком, а надто Київським, могли цілеспрямовано надавати землі під службу у київських «пригородах». Наприклад, ревізія 1552 року згадує в Киє-

84. Герб «Курч» Мазеп

ві замкового міщанина Васька Мазепиного; за свідченням Мазеп Колединських, білоцерківських замкових зем'ян, їхній предок отримав замкове селище на річці Росі з данини київського воєводи Фридриха Пронського (1544–1555), що 1572 року було потверджено з додачею землі на річці Кам'янці, де виник однойменний хутір, а 1578-го – з додачею селища Пасічного¹².

Придивившись до персоналій замкових зем'ян, міщан і панцирних бояр Овруча, Житомира, Остра чи Любеча, натрапимо на чимало несподіваних сюжетів, пояснення яким годі шукати в офіційному законодавстві чи в стереотипних уявленнях про відособленість шляхти від решти станів. Приміром, у ревізії 1552 року згадано житомирського *слугу-боярина* Горайна Коздаутовича; під 1583 роком він уже є житомирським *війтом-міщанином*; 1586-го розгорівся скандал між ним і міщанами, Коздаутовича спершу навіть взяли під варту, але потім суд ухвалив стягнути з житомирців грошовий штраф за неправомірний арешт, бо Коздаутович за походженням *шляхтич*, а

тому не може підлягати ув'язненню в місті¹³. За інший приклад можна взяти химерні долі любецьких зем'ян, у володінні яких перебувало 38 належних замкові земель-служб, де мешкало близько 60 родин¹⁴, котрі безперервно переміщалися в посадовому та життєвому статусі. Простежмо бодай долю Козловичів, предок яких «Козол» записаний до Пом'яника Києво-Печерського монастиря для поминання «на всяк день»¹⁵. У ревізії 1552 року Мишко Козел зафіксований як замковий міщанин Києва (Любеч і Остер, до речі, вповодж XVI–XVII століть були найрегулярнішим джерелом напливу населення до Києва); поборовий тариф 1571 року згадує любецького бо-

85. Герб Богдана Хмельницького «Сирокомля» («Абданк з відмінністю») на реєстрі Війська Запорозького 1649 року

ярина Степана Козла; одним конем служать на замок, згідно з люстраціями 1616–1636 років, чотири гілки Козлів, які виконують, окрім того, окремі боярські повинності; врешті, 1643 року на сеймику Київського воєводства серед інших любецьких зем'ян доводить своє шляхетство Гордій Козлович¹⁶. Очевидно, аналогічні метаморфози можна простежити на прикладі родин Величковських, Жлобів, Кислих, Рисичів, Ріпчичів Пероцьких, Хваїв, Силичів з Любеча, Толкачів Жукинських, Тетерь, Біликів, Рожнятовських, Курцевичів з Остра, Вешняків, Швабів, Маслів з Овруча та ін.

Нарешті, залишається ще один (на жаль, майже не досліджений) ракурс, який проливає світло на соціальне обличчя і триб життя залежного зем'янства Наддніпрянщини. Йдеться про той очевидний факт, що саме воно спільно з панцирними боярами забезпечувало основний старшинський контингент Війська Запорозького, і то нерідко у спадковій традиції окремих родин. Приміром, рід Федоровичів*, овруцьких ординських слуг, а потім замкових зем'ян, за якими було визнано шляхетство і затверджено герб власний**, подарував Війську Запорозькому двох полковників: убитого 1594 року чоловіка овруцької зем'янки Остроухівни Саська, який їздив із Ерихом Лясотою послом від козаків до імператора Рудольфа II¹⁹, і Тимоша, котрий очолював один із полків Сагайдачного в битві під Хотином 1621 року²⁰. Серед козацької старшини кінця XVI – середини XVII століття

* Федоровичів уперше зафіксовано в Пом'янику Києво-Печерського монастиря кінця XV – початку XVI століття, куди внесено синодики Гурка і Юхна Федоровичів¹⁷.

** Його зображення подає Вацлав Руліковський у нотатках до гербівника української шляхти¹⁸.

бачимо чимало любецьких замкових зем'ян і бояр Величковських (із Савичів Величковських походив і гетьман Григорій Савич Чорний), Томиловичів (Томиленків), Кононовичів (зокрема, старшого Війська Запорозького Саву Кононовича, якого одне з джерел називає «чужоземцем-москалем»²¹; це не має дивувати, бо любечан з огляду на висунуте далеко на північ розташування міста часто називали «москалями»), Семаковичів (Злобицьких), Гладких, Тупичів (Тупиць), Пушкарів (Ресинських), Жуків та ін. Не менш активно залучено до козацького життя і групу остерських й овруцьких ленників, які висунули в козацьку старшину людей із родин Вешняків, Пашин, Шумейків, Тетерь; серед житомирської замкової шляхти та боярства тут можна згадати Заньковичів, Зубовичів (Білашів), Андрієвичів, Малковичів (Маловичів), Шавул; серед київської шляхетської дрібноти – Прокоповичів, Хомичів, Медведовських, Мух, Яблоновських та багатьох інших. Зокрема, уважного аналізу потребує один із найповніших старшинських реєстрів, що зберігся до нашого часу, – перелік осіб, заприсяжених у таборі під Боровицею 1638 року, – на предмет ідентифікації простонародних патронімів на -енко. Цілком можливо, що й ці люди, чиїх родових прізвищ не зазначено, належать до боярсько-зем'янських родин Київщини, котрих чимало фіксує згадана присяга. Зрештою, і сам писар Війська Запорозького, який скріпив її своїм, тоді ще негрізним підписом, – це син чигиринського зем'янина-ленника Михайла Хмельницького.

Наведені приклади дають змогу висувати, що на порубіжжі, zagrożеному спільною небезпекою, станові бар'єри між дрібним шляхтичем, боярином, козаком і міщанином важили небагато. Наперед виходив чинник професійної солідарності «збройного

люду». Такий спрощений ракурс розмежування суспільства, чи, коли хочете, суспільного розподілу праці на дві основні категорії людей – воїнів (збройний люд усіх мастей) і орачів (селянства), не був новим для України. Якщо читач пригадає викладене у першому розділі цієї книжки, то саме на фахових, а не на станових засадах поставало боярство України-Русі кінця XIV – початку XV століття. І коли на Волині (а ще раніше на Галичині) взяли гору станові критерії суспільної структури, то для обернутої обличчям до Степу Київщини консервація архаїчного стереотипу означала боротьбу за виживання. Зрозуміло, нова доба не могла повністю обминути центральноукраїнські землі. Тому за межами фахових занять, сказати б, у мирному світі замковий зем'янин був носієм особистого шляхетства; боярина поміщали серед «людей простого стану», але розміром головщини, яку передбачали Литовські Статути (пор. Статут 1566 року, розд. XII, арт. 1), він дорівнював напівшляхтичу; козака взагалі офіційна класифікація не знала куди подіти: сердиті сеймові ухвали трактують козацтво як «плебс» і «збунтовану чернь», а улесливо-закличні (коли Речі Посполитій треба було набирати військо) – як «рицарський люд». Але, важливо наголосити, це стосувалося мирного часу, на війні збройна служба урівнювала всі згадані групи єдиним поняттям воїнства, покликаного захищати свою землю від татарських набігів.

Антоній Прохаска, аналізуючи занепад галицької ленної системи землеволодіння²², сформованої вповодж

²¹ Ленні володіння на Галичині формально скасовано ухвалами сеймів 1562 і 1576 років²², фактично ж вони почали занепадати під тиском шляхти ще від другої половини XV століття.

86. Легка
кіннота.
Малюнок
із гравюру
1656 року

другої половини XIV століття за Казимира III і Владислава Опольського, висловлює спостереження, яке опосередковано перегукується з висловленими тут міркуваннями. На його думку, ліквідація ленних служб у Галичині мала негативні наслідки, бо оголила руські землі перед нападами татар²³. У Центральній Україні, де емансипаційний рух зем'ян-шляхти 40–60-х років XVI століття виявлявся переважно в боротьбі за індивідуальне утвердження в шляхетських правах²⁴, не набувши характеру свідомого організованого опору, інститут ленних володінь, прив'язаних до великокняжих замків, дещо захитався хіба в перші десятиліття після унії²⁵. Однак наприкінці XVI століття можна констатувати, що він не лише вистояв, але, навпаки, отримав «друге дихання». Бо якщо відразу після реформ і унії

1569 року в замковому підпорядкуванні вдалося втримати лише тих зем'ян, котрі не зуміли вибитися з-під юрисдикції старості, як тоді мовилося, «вийти в повіт», то вже від часів Зигмунта III Вази (1587–1632) розпочали доволі інтенсивно роздавати дрібні землі Пів-

²³ Пор. вище, у попередньому параграфі цього розділу.

²⁴ Див., наприклад, характерне зауваження ревізорів під час першої поунійної люстрації 1570 р.: «...при цих українних замках було чимало таких зем'ян і шляхти, котрі, окрім земської служби, повинні були завжди виїжджати при старості проти неприятеля, а також виконувати інші послуги на замок. Однак нині вони, бажаючи підпасти разом з іншою старожитною шляхтою привілеєві, виданому за унією, і служити разом із нею, не виконують звичних замкових послуг і взагалі оголошують себе вільними»²⁴.

нічної Київщини з обов'язком кінної служби в почті відповідного старости²⁴. Надзвичайно широко використовував цю практику й наступник Зигмунта III Владислав IV (1632–1648). За підрахунками Генрика Літвіна, з 68 привілеїв, що їх видав Владислав IV на ті чи ті маєтки на Київщині, у 20 йдеться саме про ленний тип держання (прикметно, що 12 із цих 20 адресовано місцевій шляхті)²⁵. Втім, роздавати ленні данини на королівщинах не було прерогативою лише короля. На місце служб-пусток, власник яких помер без спадкоємця, могли осаджувати своїх слуг чи клієнтів і воєводи, і місцеві старости. Тож на прикордонні землевласниками стає неосіла шляхта-гомота з найманих замкових рот або й узагалі особи, чие шляхетське походження доволі сумнівне, як, приміром, згадані Чернишевичі та Мазепи. Однак до чистоти родоводу відчайдушних зухвальців, які закладали оселі «праві на шляху татарським» (а саме такими були хутори й селища білоцерківських, канівських, чигиринських і черкаських зем'ян), не випадало придивлятися надто прискіпливо. Втім, так само було б надто ризикованим називати їх «невільною шляхтою» (це можна спостерегти у безпечніших регіонах, де ще залишалися рудименти інституту замкового землеволодіння, як-от на Підляшші²⁶). Для залежних зем'ян Київщини, безумовно, єдиною, не доповненою іншими повинностями була служба «конем» на оповіщення старости, що обумовлено в усіх без винятку ревізіях українних замків кінця XVI – середини XVII століття. Крім того, тутешні замкові зем'яни доволі інтенсивно набували невеличких ділчичних ґрунтів, стаючи, таким чином, власниками не тільки службової, але й водночас повноправної власної землі, себто однією ногою «виходячи у по-

віт», як, наприклад, Миколай Мазепа Колединський. Згідно з люстрацією 1616 року, він на ділчичному праві володів у Білоцерківському старостві хутором на річці Кам'янці, а на ленному – селищем на Росі, виконуючи з другого кінну службу при білоцерківському старості²⁷. Прикладів можна навести чимало. Безумовно, така практика зміцнювала становище зем'ян-ленників і сприяла утвердженню в них почуття незалежності. Тоді не видається дивним, що в ревізіях Остерського староства 1628 і 1636 років несподівано сильно наголошено один із пунктів старої устави 1594 року «Про повинності людей служалих» – щодо шанобливого ставлення до старости та його намісників і щодо запровадження грошового штрафу за словесні випадки та конфіскації землі за фізичний опір підстаростам²⁸. Напевно, згадка про стару уставу не була випадковою: закони, як відомо, народжуються з прецедентів.

Узагальнюючи можна констатувати, що досить численна група замкових зем'ян Київщини в останні десятиліття перед Хмельниччиною викристалізовується як своєрідна соціальна мікроструктура: шляхетська – за неза-

²⁴ Принагідно додаю, що масова хвиля таких надань супроводжувала приєднання 1618 року до Речі Посполитої Чернігово-Сіверщини, коли до нових власників переходили землі колишніх підданих московського царя – «дітей боярських», які емігрували до Московії.

²⁵ Пор. як оцінив статус підляських замкових зем'ян тикоцінський староста Лукаш Гурницький (1587): філософськи резонерствуючи, що «такий поділ дав нам Господь Бог: одні на світі вищі, а другі нижчі», він категорично відмежовує «вільну шляхту», котра має «свої, здавна власні маєтки», від шляхти залежної, яка «сидить на королівському» і зобов'язана як до військової, так і до поштової служби, а подеколи й до одного дня відробітків на користь замку²⁶.

87. Шляхтичі. Аматорський малюнок XVII століття

лежною ментальністю, боярсько-козацька – за характером занять, відчайдушно хоробра – за способом життя й усталеними в цьому середовищі цінностями і, нарешті (що вельми суттєво), – не розшарована в майновому сенсі, позаяк однаково малозаможна. Не підлягає сумніву цілковита кількісна перевага в цій групі українського етнічного елементу. Тому в кожному конфлікті із замковими владами нової хвилі (а з 20–30-х років XVII століття південно-східна смуга королівщин, як читач пам'ятає, майже вся перейшла під контроль старост-поляків) стає потенційно присутнім елемент міжетнічного антагонізму. За прикладами далеко ходити не треба: один із таких конфліктів між чигиринським зем'яником-козаком Богданом Хмельницьким і Конєцпольським-молодшим став формальним приводом до козацького повстання.

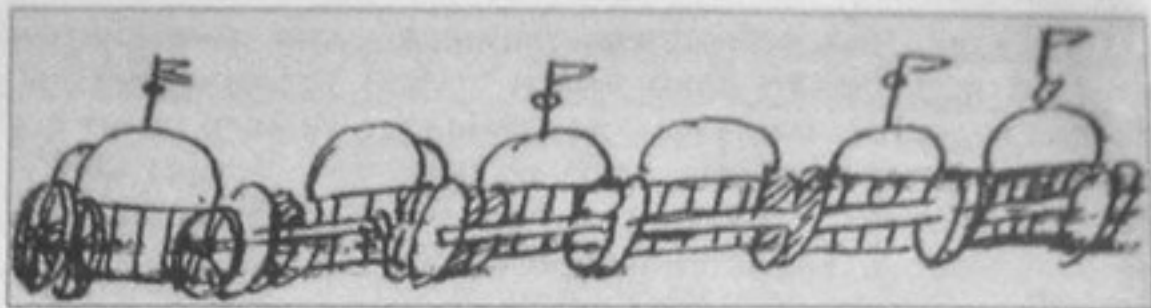
***

Сказане повище стосується замкових зем'ян, тобто шляхтичів, які володіли отриманими на ленному праві землями на королівщинах Наддніпрянщини та підлягали юрисдикції старост відповідних замків. На Волині рудименти

інституту замкового зем'янства на кінець XVI століття залишалися тільки в Ковельському старостві, решта замків, як уже не раз зазначалося, ще на схилі XV – на початку XVI століття перейшла у власність князів. А Ковельщина, як і Кременеччина, з 40-х років XVI століття опинилася в руках королеви Бони, котра провела тут волочну поміру та розписала служби місцевого боярства відповідно до його земельних наділів. І то у Кременецькому старостві, як видно з ревізії 1563 року, на королівщинах залишилися тільки бояри-слуги, за винятком кількох селищ, одне з яких «до ласки» отримав на кінній службі шляхтич Мацей Лонцький, а частини в другому – «москвитини» Ушак Офросимович і Лев Звір, панцирні бояри²⁹. Щодо інституту замкових зем'ян, то з середини XVI століття в Кременці його вже не простежуємо. Ковельську волость, яка первинно належала князям Сангушкам, Василь Михайлович Сангушко Ковельський 1543 року відступив Боні, обмінявши на маєтки в Литві, а з 1564-го по 1583 рік вона перебувала в ленному держанні князя Андрія Курбського*. Той спробував трактувати місцеву шляхту як своїх бояр-слуг, що викликало з їхнього боку гострий опір. Скажімо, Яцько Осовецький, заперечуючи 1582 року підлеглість князеві, посилається на дарчий лист королеви Бони, котра надала йому село Вольку Осовецьку «до волі й ласки» під умовою військової служби, а тому він «не ест жадным боярином князя Курпского, одно господарским», а якщо колись і служив князю, «тогда не с того именичка, одно з ласки а з юркгельту [платні. – Н. Я.] яко волный шляхтич до тых часов, покол был не мене ласкав»³⁰. Наслідком конфліктних ситуацій мож-

* Син Андрія Курбського Дмитро остаточно втратив Ковельську волость 1590 року.

88. Укріплення
табору возами.
Аматорський
малюнок
1570-х років

на вважати те, що станові права ковельської шляхти не ставилися під сумнів, хоча підпорядковувалася вона юрисдикції Ковельського замку. Втім, тримаючи одну частину земель на території Ковельщини, а другу, набуту шляхом купівлі чи шлюбних зв'язків, поруч, на території Володимирського повіту, ковельські зем'яни з часом здебільшого переходять до числа повноправної «господарської» шляхти, як це видно з прикладу Мощенських, Холявичів Дворецьких, Богушовських, Колодежинських.

Проте в цілому ковельська ситуація не була типовою для Волині, бо давнє замкове зем'янство тут рано перейшло в підпорядкування князів, власників малих замків. На другу половину XVI – першу половину XVII століття у Волинському воєводстві нараховуємо щонайменше 30–35 замкових округ, належних князям Острозьким, Сангушкам, Вишневецьким, Чорторійським, Збараським та ін. У кожній із них, окрім бояр, мешкали зем'яни того чи того князівського роду. Частина з них посідала свої села з давніх-давен, складаючи контингент потомствених ленників князя. Це добре видно з власницьких прізвищ, утворених від назв відповідних сіл, як-от для ленників Острозьких: Боровицькі з села Боровиці, Кануни з Канунів, Житинські з Житина, Іллінські з Ілліна, Краєвські з села Краю та ін.

Другі отримали землю від князя за службу, про що детально вже йшлося (в розділі I). Якщо узагальнено –

контингент цей для окремих князівських родів величезний. Наприклад, Ярема Вишневецький, формуючи його на Задніпров'ї, зміг осадити, за підрахунками Владислава Томкевича, десь 18 округ із понад 4,5 тисячі підданського населення³¹, підпорядкованого слугам-ленникам, також зобов'язаним збройною чи іншою службою князеві. З Острозької ординації кінно в повному озброєнні на перший виклик мало ставати 300 шляхтичів-ленників, окрім піхоти й легкої кінноти. Наприкінці XVI – у XVII столітті можемо спостерігати, як на засадах такої ж залежності землю дрібнішляхті роздають уже не тільки князі, але й магнати (явище для давньої, а надто Центральної, України зовсім не характерне). Приміром, 19 залежних зем'ян 1593 року сидять у селах Слободищенської волости на Житомирщині, належної Федору Тишкевичу³²; так само роздають землі під служби Аксаки, Вороничі, Замойські, а також Самійло Лащ* та ін.

Коло обов'язків зем'ян-ленників досить повно окреслює потвердний лист Станіслава Радзивила Янові Горайну на село Дубище Олицької волости

* Пор. пожиттєву данину Самійла Лаща своєму слuzі Григорієві Нароцькому на село Старосільці на Київщині (1630); те саме 1647 року – від Яна Замойського Андрієві Рожнятовському на Рожнятівку на Брацлавщині під умовою служби на 5 конях; те саме – наявність у місті Гуляниках, держанні Яна Аксака, 13 дворів службової шляхти, згаданої в люстрації 1622 року; те саме – згадка про службову шляхту в дільчому акті Вороничів на місто Ржищів 1641 року³³.

(1587): «так, яко небожчику отцу его от пана отца моего дано было»³⁴. За право володіти маєтком, до складу якого входило Дубище, дві ділянки поля та 8 волок під Оликою, Горайн, як зазначено в листі, «повинен будет службу земскую военную, яко иншая шляхта наша ольцкая, конно збройно служити и под влаздою и юрысдыкциєю нашою завсегда быти маєт... также теж, кгдабы потреба того вказовала, до замку нашого Ольцкого до будованя валу або и дерева до патреня замку... допомагати, яко теж и иншая шляхта, которые маєтности свои под нами мают». Отже, як бачимо, йдеться не тільки про збройну службу конем, але й про роботи з направи замку.

Детальніше характер обов'язків зем'ян-ленників розкрито у пізнішому документі – так званій «Постанові земської ленности й повинностей у Слуцькому й Копильському князівствах»^{*}, складеній 1662 року за наказом Богуслава Радзивила, тодішнього власника Слуцька та Копиля. На думку Антонія Прохаски, в уставі Радзивила було, найімовірніше, зафіксовано повинності, що здавна становили традиційну боярську службу васалів княжого дому Олельковичів Слуцьких³⁶. Із цієї устави, яка пунктуально розписує озброєння вершника, порядок з'яви на послугу, спосіб його підпорядкування військовому начальству тощо, дізнаємося, що зем'янин-ленник був зобов'язаний сюзерену службою «на війні при боці», а також «при фортеці»³⁷, тобто при на праві замків. Далі вказано ще одну характерну службу: «Під час нашого приїзду всі зем'яни корогвою мусять порядно й найпорядніше зустрічати нас на кордонах Слуцького князівства без жодних відмовок, хоча б цього року вже й відбули належну службу»³⁸. Перед нами – відлуння добре відомої з «класичного феодалізму» середньовічної Європи архаїчної повинно-

сти рицарів-васалів *гостити*, тобто утримувати і супроводжувати сюзерена та його почет під час об'їзду володінь.

Устава Богуслава Радзивила, що містить 58 нормативних параграфів, є надзвичайно цікавою, коли порівнювати її приписи з нормами західноєвропейського ленного права щодо обсягу власницьких повноважень ленника, принципів успадкування ленного наділу і т. ін. Детальний аналіз правових сюжетів не є нині нашим завданням, тому обмежуся констатацією того, що васально-ленні відносини в Слуцькому князівстві XVII століття загалом відповідали класичному ленному праву, заснованому на спадковому користуванні землею, яку надав сюзерен з умовою вірності та служби, з одного боку, і гарантованої опіки – з другого.

Стосовно першого аспекту, то в моральні норми поведінки рицаря-ленника, окрім прямої вірності, входило уникати всього, що могло би зашкодити доброму імені сюзерена. Про вірність в уставі сказано так: «Якби зем'янин нас зрадив або під час походу втік від нас, то втрачає ґрунт і право»³⁹.

Другий аспект прямо аналізованому документі не відбито. Однак є багато опосередкованих доказів того, що він був міцно закорінений у свідомості зем'ян-ленників, а отже, становив одне з основоположних правил підпорядкування. По-перше, надзвичайно строгим є припис Статуту 1566 року щодо невдячного слуги, котрий уб'є або поранить свого пана: «таковий маєт срокго горлом каран быти здрайца, а естли бы не забил ани ранил, одно брони [зброї. – Н. Я.] против пана своего добыл, таковий руку тратит» (розд. XI, арт. 18). По-друге, чимало доказів дає поточний актовий матеріал із судово-адміністративних книг: побіжні фрази з

^{*} «Postanowienie lenności ziemskiej w księstwach słuckim i kopylskim i powinnościach»³⁵.

діялогів і скарг, зафіксованих у судових протоколах, мотивація заповітів тощо. Приміром, вельми показово звучить один з діялогів у сутичці 1563 року між слугами луцького єпископа Мартином Шунком і Андрієм Холстовським. Під час приятельської «бесіди на пиві» між колегами сталася «поторжка». Холстовський запропонував випити «за здорове его милости князя бискупа луцького, пана свого», на що Шунко відповів: «Тебе, дей, ест княз бискуп паном добрым, але мне не ест добрым паном, одно зрадца а посулник...» Ставши на весь зріст, Холстовський обурено прокоментував поганьблення імені пана так: «Злый чоловіче запаметалый! Чему зле пана своего и моего перед добрыми людьми выставуеш?»⁴⁰.

Головна чеснота шляхтича-ленника – це його вірність. Такий погляд простежуємо в заповітах залежних зе-

89. Алегорія вірного слуги.
Гравюра 1655 року

м'ян. Не надуживаючи прикладами, наведу показову фразу із заповіту потомственного слуги князів Острозьких Івана Городиського (1574): «Я з молодости літ моих служил отцу, брату и его милости самому [князеві Василю-Костянтину. – Н. Я.], дали-бог – вірне, яко на почтывого чоловіка и слугу належало»⁴¹.

Як і вірність підданих, безперечним відлунням моральних канонів давньої рицарської доби є обов'язок патрона не порушувати без вагомих підстав права своїх ленників на отримані за службу землі. Дуже виразно цей аспект постає з князівських заповітів. Скажімо, у заповіті князя Михайла Олександровича Чорторийського (1582) читаємо: «Земляне теж мои або слушно оселье,

которые имена от предков моих и от мене держат, тех именей каждый з них водлуг права, листов и записов своих уживати маєт»⁴². Дещо ширший такого змісту пасаж із ординації Януша Острозького звучить так: «за прикладом наших предків [спадкоємець. – Н. Я.] мусить... шанувати доброчесних у послугах і досвідчених у вірності слуг дому, прислухатися до їхніх порад, повністю зберігати їхнє право на землі, якими володіють, якщо вони достатньо виконують свої повинності, нічого від них не відбираючи, більше того – додаючи... А якби через якусь певну і слушну причину довелось відібрати від котрогось його держання, то [робити це] слід, порадившись зі старшими родичами свого дому»⁴³.

Цей сюжет, властивий більшості князівських і великопанських заповітів, особливо виразно окреслено у передсмертних розпорядженнях князя Яреми Вишневецького, людини, за свідченнями сучасників, фанатично відданої війні та військовим забавам, тобто сфері, де найприродніше зреалізувався інститут васальної шляхти. Складаючи заповіт, князь поіменно називає всіх жовнірів трьох своїх надвірних корогів і вказує платню кожному; окремо такий реєстрик списано для надвірних слуг; також сказано про долю тих залежних зем'ян, яких у заповіті поіменно не названо, але які мають листи на землі й пожалування та можуть залишатися на них доти, доки схочуть пов'язати свою долю з нащадками заповідача⁴⁴. Варто додати, що князь Ярема мав звичай оточувати себе тисячами слуг. Наприклад, у скандальному епізоді очікуваного сеймового суду з Александром Конєцпольським у спорі за Гадяч Ярема привів із собою до Варшави чотирьохтисячний збройний почет⁴⁵.

Звертаючись до вже згаданої устави ленникам Слуцького князівства, знайдемо й у ній нормовані приписи щодо обов'язків ленної опіки: «Доки зем'янин доволі чинить нам у всякій своїй послузі, доти ні ми, ні наші спадкоємці жодним способом не можемо позбавити його ґрунту». І далі в іншому ракурсі про те саме: «Наші спадкоємці не мають ламати прав зем'янина [на землю. – Н. Я.], а якби це зробили, то вже через самий цей вчинок кожний зем'янин звільняється від обов'язку і більше не має бути нічим зобов'язаний панові, а кожний пан не повинен забороняти такому зем'янинові не лише залишити [ленний. – Н. Я.] ґрунт, але й забрати своє рухоме майно»⁴⁶.

Специфіка зв'язку залежних зем'ян приватного підпорядкування з патронами може слугувати, припускаю, поясненням, чому васальна волинська шляхта, на відміну від замкових зем'ян Наддніпрянщини, опинилася на антикозацькому боці під час Хмельниччини. Попри зовнішню зближеність становища, ці дві групи принципово відрізнялися в головних життєвих засадах. Покозачення замкового зем'янства мало легітимну основу: пристаючи до повстанців, шляхта, як і козацтво, відмовляла в покорі своєму сюзерену-королю, котрий не виконав обов'язків опіки над підданими і тим самим надав їм можливість зреалізувати «право на опір» (*jus resistendi*) – засадниче право рицаря щодо віроломного чи слабого сюзерена, коли виступ проти нього розглядається не як зрада, а як дозволений предковичним звичаєм захист своїх інтересів. А князівська васальна шляхта Волині, відступаючи від своїх покровителів, мусила б ламати закон вірності, що для тогочасної ментальності було чи не найтяжчим гріхом (хоча ясно, що на кожне моральне табу не бракувало по-

рушників). Тому рідкісні випадки приєднання шляхтича-ленника до козацько-го війська слід розцінювати радше як виняток^{*} і своєрідне порушення легітимних канонів, а тим часом повальне покозачення замкової шляхти Київщини з погляду тодішньої ментальності не було протизаконним і залежало від соціального, ба навіть й особистого вибору.

Цим авторка хотіла би ще раз підкреслити: коли ми обмежуємо минуле тільки до ракурсів, зрозумілих нашому часові (приміром, класових, релігійних чи етнічних суперечностей), то мимоволі вихолощуємо в ньому осердя – сприйняття подій серцем і розумом людини XVII століття. Це не означає, що в конкретній ситуації не спрацьовували класові, релігійні та етнічні

чинники. Їх присутність годі заперечувати, але діяли вони не в режимі абстрактної оголеності, як виглядало б за кабінетними схемами істориків XX століття, а в щільному клубку внутрішніх законів своєї доби. Закони ці наразі, як песимістично вважає авторка, істориками ще далеко не вивчені.

---

^{*} Так, чуднівськими зем'янами князів Острозьких були Дрики Мокіївські, державці села Александрова, згадувані під 1585 роком; у козацькому повстанні 1638 року бачимо серед козацької старшини двох Мокіївських: Леська, переяславського полковника, і Северина, переяславського сотника⁴⁷. Прив'язка обох до переяславського регіону дозволяє припускати, що васальна родина перемістилася з Чуднівської волости на Переяславщину, теж підпорядковану до 1620 року князям Острозьким.

Чисельність шляхетської верстви в останні десятиліття перед Хмельниччиною (спроба підрахунку*)

Серед багатьох проблем, пов'язаних з історією шляхетського стану, одним із найважливіших практично, а заразом і найдискусійніших є питання про кількісний склад шляхти і, зокрема, його процентне співвідношення із загальною масою населення. Нині в історичній науці окреслилася тенденція до критичного перегляду усталених раніше поглядів і до обережнішої інтерпретації даних, що в підсумку істотно зменшує кількісні показники, якими досі оперували. Наприклад, спостереження Емануеля Ростворовського уточнили поширене досі уявлення про усереднений відсоток шляхти в Польщі XVIII століття (8–10% популяції): на 1791 рік, як доводить дослідник, шляхта становила пересічно, враховуючи всі її прошарки, 7,5% населення¹. Завдяки аналізу Ірени Рихлікової встановлено, що в українській Галичині, щодо якої цей показник вважався за 8%, кількість шляхти насправді не перевищувала 3% жителів². Але навіть якщо підрахунки для XVIII століття, більш-менш забезпечені статистичними даними, в інтерпретації різних дослідників неоднозначні, мають зазвичай допустовий характер і супроводжуються багатьма застереженнями, то ще гіпотетичніше виглядають пошуки стосовно раніших часів – з огляду на нечисленність і фрагментарність джерел, які лише умовно можна вважати

за статистичні. Приміром, свого часу Адольф Павінський на підставі поборових реєстрів останньої чверти XVI століття вивів усереднений відсоток шляхти для Великої та Малої Польщі як 12% населення³. Коректура, яку 1951 року запропонував на цьому матеріалі Вітольд Куля, зменшила цифру до 9,8%, зокрема у Великій Польщі – 5,6%, Малій Польщі – 4,6%, Мазовії – 23,4%⁴. Нещодавні обрахунки Анни Ляшук для Краківського воєводства на підставі набагато вірогіднішого, ніж поборові реєстри, джерела – поголовного перепису 1662 року, знизили кількість малопольської шляхти до 1,66%⁵, що, як бачимо, дуже далеко від цифр, запропонованих раніше.

Цей побіжний екскурс у розбіжності, які виникають при опрацюванні одних і тих самих матеріалів, має на меті наголосити, що нині навряд чи можливо відповісти на питання про абсолютну цифру кількісного складу шляхти: кожна з гіпотез претендує хіба на роль припущення. Саме так авторка розцінює і

* Наведені далі підрахунки було опубліковано окремою статтею в збірнику «Україна і Польща» (К., 1991). З огляду на важливість питання для цілісного розуміння проблем, розглянутих у цій книжці, авторка вважає за можливе повторити згадану публікацію, трохи доповнивши її та відредагувавши.

власну спробу, дбаючи передусім про те, аби її висновки були (за висловом французького історика Жана Меєра, що його повторив Ростворовський) «найменш неправдоподібними».

Для регіону, який досліджено в цій книжці, будь-які підрахунки ускладнено через неповноту і нерівномірність джерел, які фіксували би більш-менш значну кількість шляхти на відносно одномоментний часовий зріз. Наприклад, якщо для Волині орієнтиром у XVI столітті можуть бути пописи литовсько-руського війська 1528, 1565 і 1567 років, то київських і брацлавських зем'ян, зайнятих на прикордонних службах, пописи не охопили. Те саме і з поборовими реєстрами останньої чверти XVI століття: вони збереглися лише у фрагментах для Волині і частково Київщини. Отже, підрахунки по XVI століття, не зіперті на уніфікованому джерелі, можуть мати хіба порівняльну вартість, і то, очевидно, лише для Волині. Для першої половини XVII століття таким уніфікованим джерелом, що охоплювало всі три регіони, є тарифи подимного 1629 року для Волинського та Брацлавського воєводств і подимний тариф Київщини 1640 року (там аналогічний реєстр 1629 року не зберігся)⁶. Проте і ці джерела, що лягли в основу наших підрахунків, не є вичерпними. По-перше, їх неповноту зумовлено вже не раз наголошеною недосконалістю фіскального контролю в Речі Посполитій⁷. По-друге, брацлавський тариф дійшов до нашого часу неповним: копія першої чверти XVIII століття, з якої зроблено публікацію, завершується словами: «І вже далі цього тарифу не відшукано, бо в ньому немає кінця»⁸. Крім того, в ньому, як правило, не розкрито складу магнатських волостей, тобто вказано лише центральне поселення та загальну кількість димів-дворів комплексу сіл, об'єднаних довкола нього. На цю ж

ваду, хоча й меншою мірою, страждає київський тариф. Але якщо його можна доповнити паралельними фіскальними матеріалами (поборовим реєстром 1628 року та подимними тарифами Овруцького й Житомирського повітів 1634 і 1650 років⁹), то для Брацлавщини паралельних джерел такого штибу не виявлено.

Отже, будь-які базовані на цих джерелах цифри щодо трьох досліджуваних воєводств слід розцінювати як найнижчі з можливих. Дані щодо шляхти, на мою думку, не можна скоригувати і за багато точнішим демографічним джерелом – поголовними переписами другої половини XVII століття, бо першу й другу половини століття розділила козацька революція 1648–1657 років, супроводжувана масовими переміщеннями великих груп населення, а особливо панівних верств¹⁰.

Подимні тарифи 1629 (1640) року не раз використовували в демографічних підрахунках для з'ясування заселеності Волині та Центральної України. Зокрема, Александер Яблоновський вперше на підставі поборового реєстру Київщини 1628 року та подимного тарифу Брацлавщини 1629 року визначив кількість мешканців у цих регіонах відповідно як 234 і 311 тис. осіб¹¹. Ґрунтовно вивчав заселеність цього регіону Олексій Баранович, який вважав, що залюдненість Волині на цей час становила не менше як 650 тис.¹². Керуючися гіпотетичною залюдненістю на 1 км², Баранович обраховував кількість мешканців Брацлавщини як 550 тис. осіб, а Київщини (в межах тільки Житомирського й Київського повітів) – як 1400 тис.; у північній частині Київського воєводства (Овруцький повіт) разом з Чернігівщиною могло жити, на його думку, до 650 тис. людей¹³. З висновками Барановича не в усьому можна погодитися. Зокрема, слушною видається думка Івана Бойка про те, що

для Брацлавщини та Південної Київщини цифри завищено вже тому, що ці території часто зазнавали татарських нападів, які гальмували нормальний демографічний процес¹⁴. На певну тенденційність оцінки заселеності київського ареалу вказує і порівняння кількості димів в усіх трьох воєводствах, а саме: 113 296 – на Волині¹⁵, 82 000 – на Київщині¹⁶, 73 708 – на Брацлавщині¹⁷. Тому якщо чисельність населення Волині, яку вирахував Баранович на підставі зафіксованої кількості димів (при коефіцієнті 6 осіб на дим), заперечення не викликає і картина заселеності у першій половині XVII століття тут, на думку демографів, більш-менш зрозуміла, то цього не можна сказати про Брацлавщину та Київщину¹⁸. Загалом дотримуючись відомостей тарифів і спираючись на висновки демографів, я буду керуватися такими умовними показниками заселеності: для Волині – близько 680 тис., для Київщини – близько 500–550 тис., для Брацлавщини – близько 450–500 тис. осіб¹⁹.

Число шляхетських сімей, що їх зафіксували тарифи як власників певної кількості димів, становить, разом із дідичами і тимчасовими власниками, на Волині – не менше 860 (близько 460 родин²⁰, яким належало 2130 сільських поселень), на Київщині – відповідно до 610 сімей (378 родів, котрі були власниками близько 1460 сіл*), на Брацлавщині – не менш як 220 (210 родів, які володіли близько 340 поселеннями**). Головна складність наступних підрахунків – установити вірогідні критерії співвідношення тієї кількості шляхти, яка потрапила до тарифів, із тією, яка з тих чи тих причин тут не значиться. З огляду на це належить дати відповідь на кілька запитань: 1) чи збігається реальна кількість поселень із зафіксованою в тарифах; 2) наскільки повно тарифи зафіксували дрібну шляхту, яка володіла не цілими

селами, а їх частинами; 3) якою мірою достовірна інформація тарифів про конкретних державців тих чи тих сіл у магнатських латифундіях, зокрема, який відсоток поселень належав до складу фільварків і підпорядковувався шляхті-урядникам, а який перебував у держанні залежної шляхти, котра не сплачувала самотійного податку, а тому поіменно не зафіксована; 4) який відсоток від загального числа шляхти, пов'язаної із землею, могла становити неосіла службова шляхта.

Відповіддю на перше запитання є багатолітня дослідницька праця Миколи Крикуна, якому на підставі пізніших тарифів та сторонніх масових джерел вдалося суттєво доповнити картину заселеності досліджуваного регіону. За його даними, на Волині у згаданий період існувало щонайменше 2260 сільських поселень, на Брацлавщині – близько 960²². Зважаючи на це доповнення, можна уточнити кількісний склад шляхти, так чи так пов'язаної із землею. За критерій уточнення в моїх підрахунках взято умовний показник кількості землі на одну шляхетську родину, яка в ролі дідича, посесора чи урядника мала стосунок до землеволодіння. За даними тарифів, цей показник (зрозуміло, в найзагальнішому усередненому вигляді) становив: на Волині – десь 2,5 поселення (з розрахунку 2130 населених пунктів на 860 родин), на Київщині – десь 2,4 (при аналогічному співвідношенні 1460 до 610), на Брацлавщині – десь 1,5 (при співвідношенні 340 до 220). Якщо візьмемо до уваги, що справжня кількість поселень перевищувала їх число, зазначене в тарифах, то, застосовуючи

* Цифру не конкретизовано, бо документ у деяких місцях пошкоджено, назви або не читаються, або читаються гіпотетично.

** Цифру не конкретизовано через сумнівність звучання ряду назв, які нині неможливо уточнити, бо акт, за яким було здійснено публікацію, загинув²¹.

виведені нами показники, матимемо такі підсумкові цифри: на Волині, де кількість поселень дорівнювала 2260, а на шляхетську родину припадало в середньому близько 2,5 поселення, чисельність шляхетських родин становитиме близько 900 ($2260 : 2,5$), на Київщині за наявності 2100 поселень – близько 880 ($2100 : 2,4$), на Брацлавщині, де було до 960 поселень, – близько 640 ($960 : 1,5$). Як бачимо, парадоксально виглядає лише поправка для Брацлавщини. Пояснюючи її, варто нагадати дві обставини: по-перше, в основу базових підрахунків ліг неповний тариф; по-друге, парадоксальною є сама структура землеволодіння Брацлавщини, де чотири п'ятих поземельного фонду належало 12 родинам²³, а тому фактично роздавалося під служби в орендивеличезній масі дрібної шляхти, тоді як прошарок середньої шляхти-дідичів, який становив іменне ядро тарифів, було зведено до мінімуму.

Відповідаючи на наступне запитання про те, наскільки повно зафіксовано в тарифах дрібну шляхту, яка володіла не цілими селами, а їх частинами, звернімося до тарифу 1629 року, що його опублікував Олексій Баранович. Кількість шляхти-частинників, зафіксованих тут, становить щонайменше 250 сімейних груп. Микола Крикун на раховує за своїми картотеками 634 маєтки-частки²⁴, але, думаю, тут радше йдеться про різноманітні власницькі комбінації, коли одній сім'ї могло належати у різних селах кілька заставних димів, кілька службових, кілька у власному родовому гнізді, як, наприклад: Івану Ржищовському – по 1 заставному димові в селах Вербичному й Калусові, Данилові Дедеркалу – 1 заставний дим у селі Лишках, один власний – у Нижчих Дедеркалах²⁵ і т. д.

Отже, з 860 зафіксованих у тарифі землевласників близько 250, тобто 29%, володіли не цілими поселеннями, а їх

частинами. Привертає увагу їх вкрай скромна представленість на князівських землях: приміром, із 11 частинних поселень на князівщинах 9 локалізовано в Острозькій і Дубенській волостях, належних князеві Домініку Заславському, 2 – у Ровенській волості, якою володіла княгиня Катерина з Острозьких Замоїська. Ні в решті Острожчини, розділеної між кількома спадкоємцями, ні у володіннях князів Збаразьких, Вишневецьких і Корецьких, які охоплювали сотні поселень із десятками тисяч димів, тариф не зафіксував частинних держань. На мою думку, це навряд чи збіглося з реальним станом речей. Частинні володіння, принаймні в латифундіях Острозьких, як показують джерела, були досить характерними для системи службових наділів шляхти-ленників роду Острозьких. Наприклад, за дільчим актом князів Януша й Олександра 1603 року лише в тій частині Звягольської волости, яка відійшла до Олександра, 4 поселення із 16 перебували у співвласності 8 ленників, і то без співвласників-бояр²⁶ (за тарифом ці поселення на частини не діляться).

Не менший сумнів викликає і те, як у тарифі відображено дроблення сіл малозаможних зем'ян на співвласницькі частки: усі згадані тут родини шляхти-частки – це без винятку сімейні групи (Гуляницькі – село Гуляники, Дедеркали – село Вищі Дедеркали, Гурки Омелянські – село Омеляники, Киселі Дорогиницькі – село Дорогиничі, Мокосії Новоселицькі та Мокосії Шибенські – село Новосілки, Перекладовські – село Перекладовичі). Тим часом Олексій Баранович у примітках відзначає ще 24 села, податок з яких платив один власник, хоча насправді йшлося не про повне, а про частинне володіння²⁷.

Великі сумніви щодо вичерпності даних про частинну шляхту викликає й київський тариф. На Київщині з 610 зафіксованих шляхетських сімей

співвласницькими частками володіло 126 родин, тобто 20,6% (на Волині, нагадаю, ця цифра становила 29%). У низці випадків зазначено, що податок сплачено не з повного поселення, а з його частини, але власника згадано лише одного (як у селах Неданчичі, Забужичі, Унин, Ханбеків, Хотиничі та ін., де власниками, відповідно, були Розсудовські, Рупневські, Дубиські, Янковські, Щербини²⁸). У 12 випадках залишається нерозкритим склад родин так званої «братії неділеної» на кшталт Білошицьких, Верповських, Каленських, Левковських, Недашковських. Це представники широко розгалуженої поліської шляхти без підданих, де кількість родинних відгалужень, об'єднаних під одним прізвищем, сягала зазвичай понад десяток, наприклад, у Невмирицьких, де 5 сімей із відгалужень Мартиновичів і Тимофійовичів сплачували за одну неділену частку (2 дими) у селі Невмиричах, а ще 7 із відгалужень Ониськовичів і Афонасовичів – за іншу такого самого розміру²⁹.

Підрахунки за брацлавським тарифом при зрозумілій, враховуючи його неповноту, цифровій допустовості дають відсоткове співвідношення, ближче до волинського. Зіставлення складу власників конкретних населених пунктів дає такі результати: із близько 340 зафіксованих у тарифі поселень понад 40 склалися з співвласницьких часток, які належали 80 родинам, що становило 36,4% від 220 сімей згаданої в тарифі шляхти.

Отже, якщо вірити тарифам, шляхта-частинники на Волині становили 29%, на Київщині – 20,6%, на Брацлавщині – 36,4% від зафіксованого складу землевласників. Але структура землеволодіння на всьому просторі трьох воєводств була в найсуттєвіших рисах схожою. Тому, гадаю, ці досить виразні розбіжності показують не так реальний стан речей, як неточності й пропуски

при реєстрації податків. Тому буде виправданим припустити, що кількість шляхти на частках Волині й Київщини не могла бути набагато меншою, ніж на Брацлавщині, і коливалася пересічно в межах 30–35% шляхетського загалу. Відповідно, кількість волинської шляхти, зафіксованої в тарифі, слід збільшити десь на 5%, що становитиме близько 40 родин, а на Київщині – десь на 10%, тобто щонайменше на 60 родин.

Наступним моментом, який викликає сумнів у тарифах, є повнота зафіксованого тут складу залежної шляхти, котра сиділа на князівщинах і великих магнатських латифундіях. Наприклад, на Волині для більшості поселень, які належали магнатам, власникам понад тисячі димів, у тарифі не вказано імені особи, яка на даний момент це поселення тримає. Зведене співвідношення кількості поселень, державця яких зазначено, з поселеннями, податок від яких заплатив сам дідич-магнат, показано в табл. 22. Як видно з цієї таблиці близько двох третин населених пунктів (980), належних магнатам, якщо вірити тарифові, перебували під їхнім безпосереднім управлінням. Відкинувши незначну кількість слобід-воль і ще меншу для цих часів кількість боярщин, можемо умовно орієнтуватися на цифру 900 – гіпотетичну кількість поселень, так чи так підпорядкованих безпосередньо магнатам. На певній частині цих поселень існували фільварки. Уявлення про їх кількість і структуру дає склад володінь князя Яна Кароля Корецького, на яких Олексієві Барановичу вдалося простежити фільваркові господарства³⁰. З 90 населених пунктів Корецької волости 20 перебували у володінні тимчасових власників, імена яких зазначено в тарифі (Гаврило Гойський, Олександр Козинський, Олександр Вигура, Іван Голуб та ін.), з решти 70 податок спла-

тив сам князь. На цих 70, за підрахунками Барановича, існувало 18 фільварків, які охоплювали, разом із центральними фільварковими селами та їх присілками, 52 населених пункти, тобто три чверти усіх поселень, безпосередньо підпорядкованих магнатові. Дещо інше співвідношення бачимо в маєтках князів Острозьких. Згідно з інвентарями Степанської та Старокостянтинівської волостей 1614 і 1615 років і ревізією 1620 року, 152 із 419 згаданих тут сіл були замковими, тобто безпосередньо підпорядковувалися князівській адміністрації; на них існувало 67 фільварків³¹. Отже, фільварки на Острожчині існували приблизно в поло-

вині поселень, що перебували у прямій власності їх господаря.

Поширюючи пропорційні співвідношення з наведених прикладів на решту магнатських володінь-латифундій, можемо гіпотетично обрахувати загальну кількість волинських поселень, які входили до складу магнатських фільварків, приблизно як 500, тобто десь половина від кількості сіл, що їх зафіксовано в тарифі без імені державця (пор. табл. 22). Один фільварок, за даними з маєтків Яна Кароля Корецького, об'єднував пересічно 2–3 села. Отже, умовна загальна кількість магнатських фільварків на Волині могла складати близько 220.

Таблиця 22

Орієнтовна чисельність службової шляхти на землях магнатів
(на підставі тарифу подимного 1629 року)

Дідич	Загальна кількість поселень, належних дідичу	Кількість поселень без зазначення імені державця	Гіпотетичний розподіл поселень, державця яких не вказано	
			під фільварками	у держанні залежної шляхти
Владислав Домінік Заславський	283	141	бл. 75	бл. 66
Миколай Єжи Чорторийський	124	117	бл. 60	бл. 57
Єжи Збаразький	122	119	бл. 60	бл. 59
Анна Алоїза Острозька	106	54	бл. 30	бл. 24
Юрій Заславський	101	100	бл. 50	бл. 50
Ян Кароль Корецький	90	70	52	18
Катерина з Острозьких Замойська	83	25	бл. 15	бл. 10
Станіслав Любомирський (на кол. землях Софії Острозької)	76	75	бл. 40	бл. 35
Костянтин і Ярема Вишневецькі	72	53	бл. 30	бл. 23
Олександр Заславський	62	48	бл. 25	бл. 23
Станіслав Данилович (на колишніх землях Семашків)	51	31	бл. 16	бл. 15
Альбрехт Радзивил	48	35	бл. 20	бл. 15
Рафал Лещинський	45	20	бл. 10	бл. 10
Адам Сангушко	44	20	бл. 10	бл. 10
Роман і Гаврило Гойські	33	31	бл. 16	бл. 15
Павло Сенюта	25	25	бл. 15	бл. 10
Данило і Кристина Єло Малинські	21	16	бл. 10	бл. 6
Разом:	1386	980	бл. 534	бл. 446

Фільваркові господарства, безперечно, існували не лише в магнатських латифундіях, але й у маєткових комплексах заможної та середньої шляхти, принаймні в межах володіння розміром у три і понад те сіл. Власникам такого майнового щабля, яким на Волині належало 1417 поселень, могло належати, на думку Миколи Крикуна, 567 фільварків³². Відкидаючи ті з них, де господарював сам середньозаможний власник, обходячись без управителів, можемо припустити, що на Волині існувало до 600–700 магнатських і шляхетських фільварків, якими керувала наймана адміністрація*. Скільки ж шляхти до неї залучалося? Специфіка України, як-от наявність чималого прошарку представників проміжної ланки – бояр-слуг, котрі нерідко виконували урядницькі функції в маєтках своїх панів, змушує обережно підходити до обрахунку так званої фільваркової шляхти, зокрема до застосування коефіцієнта, яким послуговувалися, коли робили такі підрахунки щодо решти земель Речі Посполитої. З другого боку, у XVII столітті спостерігається виразна тенденція до «аристократизації» управлінського апарату всіх щаблів, що не могло не позначитись і на управлінні приватними маєтками. Тогочасні судові матеріали, а надто скарги про наїзди, в яких детально названо збитки, заподіяні усім мешканцям конкретного маєтку, часто згадують нарівні з фільварковою челяддю «шляхетних хлопців», «виростків-шляхтичів» чи «слуг-шляхтичів», підпорядкованих урядникові. Тобто якщо в певній частині фільварків урядницькі функції й далі виконували бояри-слуги (що, напевно, типовіше для середньошляхетського землеволодіння), то в магнатських, а надто в князівських латифундіях із постійним резервом службової шляхти того чи того княжого дому шлях-

тичі були не лише урядниками, але й служебниками при урядниках. Зважаючи на обидві тенденції, усереднену чисельність управлінської шляхти на Волині, гадаю, можна ототожнити з кількістю самих фільварків, що орієнтовно становитиме десь 600–700 родин, тобто до 75% від загальної кількості шляхти-землевласників, зафіксованих у тарифі.

Таке співвідношення логічно не суперечить концентрованій структурі поземельної власності досліджуваного регіону, де в руках великих латифундистів перебувало: на Волині – 79,8% поземельного фонду, на Київщині – 68,3%, на Брацлавщині, де рівень концентрації був особливо високим, – 89,5%**. Тотожність структур землеволодіння дає змогу припустити, що пропорція землевласницької шляхти з урядницькою 100 : 75 могла бути чинною в усіх трьох воєводствах. Тож чисельність представників шляхти на Київщині та Брацлавщині треба, як і на Волині, збільшити на 75% проти базових цифр тарифів, тобто для Київщини приблизно на 650, для Брацлавщини – на 480 одиниць.

Повертаючись до складу магнатських латифундій, можна констатувати, що частина з них перебувала в руках тимчасових власників, котрі сплачували податок самотійно, частина була під фільварками і, нарешті, залишалася ще одна частина, долю якої за фіскальними матеріалами простежити не вдається. Залишається припускати, що ці землі могли належати дрібній ленній шляхті, котру з тих чи тих причин на час збору подимного магнат-сюзерен звільнив від сплати, а відтак у тарифі їх поіменно не записано. На таку можливість указують

* Загальну кількість фільварків на Волині Микола Крикун обраховує як наближену до 1553, у чому, гадаю, є деяке перебільшення.

** Див. повище табл. 17.

конкретні приклади з практики роду Острозьких. Скажімо, Боровицькі (колись Боровики), згадувані від кінця XV століття як спадкові слуги Острозьких³³, безперервно володіють Великою й Малою Боровицею Острозької волости впродовж XVI – початку XVII століття. Однак, за тарифом 1629 року, вони платять податок із села Зозулинців тієї ж волости, тоді як Боровицю рахують серед сіл, безпосередньо підпорядкованих Анні Алоїзі Острозькій³⁴. Так само неясні переміщення традиційних ленників (на константність їхнього володіння вказують самі прізвища, пов'язані з назвою населеного пункту) у селі Канунах, яке 1603 року належало Климові й Михайлові Канунам, а 1629-го записане безпосередньо за Анною Алоїзою, тим часом Себастьян Канун держить від неї село Колоденку; те саме у Кожушках (ленники Кожуховські), Колоденці (ленники Колоденські) та ін.³⁵. Чи в згаданих селах осідали відга-

луження старих васальних родів, а чи ними володіла службова шляхта нової генерації, але сам факт існування держань такого типу незаперечний і, зважаючи на супутні джерела, у тарифі висвітлений не повні. Приміром, якщо ленні держання, хоч і недостатньою мірою, ще простежуються на Острожчині, то у володіннях Миколая Єжи Чорторийського, Юрія Заславського, князів Вишневецьких вони, за даними тарифу, майже відсутні, а це не могло відповідати справжньому стану речей. Тому, гадаю, можна умовно обрахувати кількість залежної шляхти, оселеної на магнатських землях, на підставі відомостей тарифу про магнатське землеволодіння так, як показано у табл. 23.

Якщо взяти за принцип осадження найпоширеніший варіант земельних данин за службу – «один слуга – одне село», то приблизна кількість залежної шляхти на Волині, оселеної у магнатських латифундіях, становитиме,

Таблиця 23

Орієнтовна чисельність шляхти
Волинського, Київського та Брацлавського воєводств
у другій чверті XVII століття

За відомостями тарифів	Шляхта, вирахована за кількістю поселень	Зафіксована у тарифах шляхта-частинники (гіпотетично)	Урядницька шляхта на фільварках (гіпотетично)	Залежна шляхта князів і магнатів, незафіксована у тарифах (гіпотетично)	Неосіла шляхта (гіпотетично)	Разом
Волинське воєводство						
860	бл. 900	бл. 40	бл. 650	бл. 400	бл. 490	бл. 2480
Київське воєводство						
610	бл. 880	бл. 60	бл. 650	бл. 300	бл. 460	бл. 2350
Брацлавське воєводство						
220	бл. 640	?	бл. 480	бл. 100–150	бл. 320	бл. 1590
Разом:						бл. 6420

як видно з табл. 23, близько 400 родин, тобто майже половину шляхти, зафіксованої в тарифі. На Київщині таке доповнення становитиме близько 300, на Брацлавщині, з огляду на особливу концентрацію магнатського землеволодіння, – щонайменше 100–150 родин.

Нарешті, завершуючи обрахунки, слід згадати службову неосілу шляхту на двірських і приватних послугах. Тут, на жаль, немає жодних цифрових орієнтирів, зіпертих на українському матеріалі. Тому ми підемо умовно за відсотковими співвідношеннями, характерними для інших регіонів Речі Посполитої. Скажімо, для Краківського воєводства, за даними поголового перепису 1662 року, така шляхта становила 18,4% загалу, для Литви (Жемайтії) наприкінці XVIII століття – 22,4%, для тогочасної Польщі – 23,3%³⁶. Тобто відсоткова норма zasadничо не коливалася і пересічно її можна обмежити до 20% шляхетського

загалу (для Волині це десь 490, для Київщини й Брацлавщини, відповідно, десь 460 і 320 одиниць). Загальний підсумок доповнень і поправок, обґрунтованих повище, показано в табл. 23, яка подає орієнтовну чисельність шляхти у досліджуваному регіоні напередодні Хмельниччини.

Отже, за підрахунками, напрям яких показано в табл. 23, на Волині могло мешкати десь 2480 шляхетських сімей, що при коефіцієнті 6 осіб на сім'ю становитиме 14 880 людей, або 2,2% від загальної маси населення регіону. На Київщині мешкало до 2350 сімей, тобто близько 14 100 осіб, або 2,7% від кількості населення. На Брацлавщині – 1590 сімей, або десь 9540 людей, тобто 2% жителів регіону.

Пересічно на території, досліджуваній у цій книжці (Волинь і Центральна Україна), чисельність шляхти можна орієнтовно вважати за наближену до 38,5–40 тис. людей, тобто щонайменше 2,3–2,5% населення загалом.

На варті старовини (замість висновків)

Матеріал викладено, свідчення джерел зкласифіковано. Проміжні висновки, що з них випливали, ув'язалися в текст книжки, і навряд чи є потреба їх наново повторювати. Підсумовуючи, хотілося би поміркувати над іншим. Із багатьох сакраментальних «чому», якими рясніє українська історія, авторку цієї книжки завжди особливо дражнила загадковість механізму, що забезпечив багатовікову цілість українського етносу всупереч чинникам, здавалося б, нищівним — бездержавності, розчленованості, території пасивності українця. Історія українських еліт у регіоні, на який припали найбурхливіші процеси формування ранньомодерної національної свідомості наприкінці XVI — у першій половині XVII століття, як здається, бодай частково може дати відповідь на це питання або, що важливіше, заперечити старе уявлення про українців як соціально незіструктуровану масу, позбавлену елітарного проводу з властивими тільки йому політичними й організаційними функціями.

Конкретні докази, викладені в попередніх розділах, як здається, дають змогу доволі обґрунтовано констатувати, що руське боярство-шляхта утворювало відособлену від загалу верству, безумовно наділену головними ознаками тогочасної панівної еліти: правом влади та власності, що його

гарантував закон, й усвідомленням своєї вродженої зверхності. У повільних змінах що впродовж XIV–XVI століть рухали розмитий, етнічно строкатий загал «рицарського люду» до виокремлення замкненого упривілейованого стану «русської шляхти», не обійшлося без принципових перегруповань. Відсіявся бідніший край бояр-рицарів, не витримавши майнового тягара збройної служби. Долаючи спротив родової знаті, зміцніли в правах благороднонароджених маєтніші бояри з простолюду та вояки-прибульці сумнівного походження, викупивши своє шляхетство «податком крові». Щаблем нижче довелося зійти гордовитим нащадкам могутніх князів-династій, урівняних із родовитим боярством-панями. Словом, на другу половину XVI століття з багатьох етнічно та соціально розмаїтих складників було здобуто середньоарифметичне, яким став кожен пересічний шляхтич-землевласник, а на маргінесі — й безземельний шляхтич-голова. Осердям новоствореної станової спільноти була, як можна припустити, найдавніша частина руського боярства — пани-отчинники, до рівня яких вивищилися боярські низи і спустилися здрібнілі князівські верхи. Це забезпечувало тяглість елітарної традиції, неперервність її коріння від зламу XIV–XV століть аж до поунійної до-

би, коли входження Київської та Волинської земель до Корони Польської поставило прикінцеву крапку в розвитку суспільного статусу шляхти.

Безперечно, прогрес шляхетських вольностей на фінішній прямій – протягом XVI століття – відбувався під знаком польських взірців. Адже сусідня Великому князівству Литовському Польща досягла шляхетської рівності набагато раніше, і зоря цього ідеалу принадно світила русько-литовській знаті, чию жорстку залежність від верховної влади польські сеймові красномовці називали «литовською неволею». Але насувається паралельне запитання: чи формальне урівняння прав різних прошарків упривілейованого загалу супроводжувалося урівнянням фактичним? У книжці цьому сюжетові було приділено чимало уваги – і коли оцінювалося суспільне значення всевладних «княжат головних», і коли аналізувалося становище залежних зем'ян (про майнову нерівність і пов'язані з нею неадекватні можливості здійснювати задекларовані законом права зайвеговорити, це властиво кожному суспільству). На думку авторки, життя шляхти в Україні за доби від унії до Хмельниччини протікало під хитким знаком подвійного рахунку. В очах закону єдиний «народ шляхетський», тотожний своїй шляхетській «братії польській», існував, а реальність на кожному кроці це спростовувала. Оперуючи соціологічними категоріями, можна сказати, що українську шляхту як системну цілісність уже було витворено, але до станової однорідності справа не дійшла. На заваді стояли дві головні перешкоди: наявність князівської потуги, оточеної ірраціональним ореолом вищості, що його не розвіяли занесені ззовні закони про рівність, і присутність численної шляхти нижчого ряду, позбавленої повних власницьких і політичних прав. Поєднання двох цих чинників призво-

дило до того, що в Україні закон ніби й декларував розвиток парламентарних свобод, природних для вихованої на засадах рівності польської шляхти, але традиції тих свобод закорінювалися надто поволи, часто обмежуючися поверховим копіюванням чужої, невластивої місцевим звичаям суспільної моделі.

Не сприяли консолідації шляхетського загалу й обставини публічного життя. З кінцем XVI століття в релігійний побут приходять різновірство і супутній йому розбрат, утворюючи два потоки, протиставлені православному «руському благочестю». Один з них, прокатолицький, відсмоктує якусь частину еліти, і то знайвищих поверхів, на бік опонентів-католиків, інший приваблює найенергійніших і найосвіченіших до грона протестантів. Із глибшим проникненням польських владних структур в Україну шляхетський загал просякає цілком нова для давнього боярства ідея політичного патріотизму, котра поєднувала патріотизм регіональний і особу володаря-сюзерена з цілісною державною одиницею – Річчю Посполитою, громадянами якої поступово починає відчувати себе українська шляхта.

Утім, почуття регіонального патріотизму на досліджуваних теренах було складнішим, ніж іманентно притаманний кожній людині сентимент до рідної місцини. Адже життя Київської та Волинської земель спиралося на багатовікову спадщину квазіавтономного існування в складі держав, до яких вводила їх історична доля. Певну дистанцію «далеких земель» (як їх тоді називали) від литовсько-білоруського тіла Великого князівства Литовського не було подолано до самої унії. На це вказує, зрештою, сам факт безболісного й на загальнополітичній арені, по суті, малопомітного переходу Волині та Київщини до складу Корони Польської. Акт Люблінської унії визнавав за ко-

лишніми литовськими володіннями право на непорушність територіяльного складу, шляхетське самоврядування, особну правничу систему судочинства й «руську» урядову мову, тобто, висловлюючись сучасними термінами, на культурно-адміністративну автономію. Питання про те, наскільки польський уряд виявився здатним забезпечити дотримання цієї автономії на практиці, лежить в іншій площині, бо у свідомості тутешніх мешканців гарантований законом особливий статус їхньої території існував, і саме у відповідь на його порушення загострилася проблема самовизначення.

Іншою важливою деталлю, яка культивує почуття відособленості, була специфіка географічного розташування досліджуваного регіону. Сходження тут двох тектонічних плит – Сходу й Заходу, Степу й Європи – споконвіку диктувало неписані закони порубіжного трибу життя, влучно окреслені тогочасним «яко на Україні». Ситуація, за якої «будь єсть, будь не єсть перемир'я з татарами», а з коня зсідати не доводиться, зумовлювала форми виживання, накладаючи відбиток на побут, манеру поводитися, спосіб мислити. До явищ цього ж логічного ряду належить і те, що людей збройного стану (козаків, бояр-слуг, міщан прикордонних міст, бояр-шляхту) більше чинників тут об'єднувало, ніж роз'єднувало, і між ними ніколи не зяяла оголена станова прірва, що відділяла шляхту від низів у внутрішніх регіонах держави. Зайве говорити, що й без того гнучкі станові бар'єри у козацькому середовищі втрачали будь-який сенс. А тим часом на Київщині важко знайти шляхетську родину, котра тим чи тим часом, так чи так не мала зв'язків із козацтвом.

Із другого боку, нелегко знайти шляхетську родину, а надто волинського коріння, цілком незалежну від жменьки

реальних правителів України – потужних волинських князів. Це однаково стосується й гордовитих великопанських родів, як-то Чапличі, Гулевичі чи Гойські, й шляхетської дрібноти. Князівська домінанта, завважмо, стала причиною того, що в Україні (про це детально йшлося у відповідному розділі книжки) магнати-русини некнязівського рангу з'явилися пізно й до Хмельниччини виразної політичної групи з власною платформою не склали, висуваючи з-поміж себе хіба окремих яскравих індивідів на кшталт Адама Киселя.

Тим часом протягом останніх двох трьох десятиліть напередодні козацької революції в Україні відбуваються ґрунтовні суспільні зміни. Вони не були незбагненою несподіванкою, бо до модернізації руського суспільства логічно провадив сам плін життя, і насамперед поступова, але неухильна інтеграція напівавтономних руських околиць у структури польської держави. Але прискорення прийшло, як завжди, раптом. Зі згасанням князів Острозьких і Збаразьких південно-східний пас України, сейсмично небезпечна зона козацького впливу, перетікає до рук польських магнатів. Рано чи пізно це мусило призвести до вибуху, адже розривалася вельми непростя нитка протекторату-протистояння, що здавна в'язала козацтво з князями, її заступила позбавлена архаїчно-патронального серпанку оголена етнічна й соціальна ворожнеча. Динаміку подій прискорив і релігійний конфлікт, започаткований Берестейською церковною унією, ввібравши в себе всю суму теологічної полеміки, міжцерковних чвар, організованих протестів православного загалу. Прокинувшись від сплячки, в активний наступ переходить Православна Церква, формулюючи ідеологічну платформу боротьби за віру, що в перекладі з тодішньої знакової системи на сучасну означало на-

ціональне утвердження. Висвячення в Києві православних ієрархів 1620 року, проведене під охороною козацької шаблі, висунуло козацтво на роль рицаря національної ідеї, лідера в час тривоги й непевності. Під цими гаслами лється козацька кров у війнах 20–30-х років XVII століття, наповнюючи новим змістом козацький спосіб життя, козацькiвольності, козацький світогляд.

А що тоді коїлося в шляхетському середовищі? Відштовхнімося від думки, що кожна еліта життєздатна лише тоді, коли вона виявляє спроможність самооновлюватися та змінювати соціальну орієнтацію. У першій половині XVII століття шляхта Волині та Центральної України ще діє як живий соціальний організм. Її політичну активність забезпечує лідерська князівська група. Роль не такого яскравого, але стабільного консерванта звичаїв і традицій виконує панський прошарок, у тон якому підіграє дрібношляхетське середовище. Найвиразніше це проявилось, наприклад, через постачання кадрів у церковне й культурно-освітнє життя. Адже ідеологічне підґрунтя культурного ренесансу кінця XVI – початку XVII століття готували переважно вихідці зі шляхти під охороною князівського протекторату, розпочавши зі створення при дворі князів Острозьких знаної «слов'яно-греко-латинської» школи – Острозької академії. Проте після вимирання одних і зденаціоналізації інших княжих родів позбавлена політичного проводу шляхта опиняється на маргінесі змін, що гвалтом зайшли в Україну. Впав князівський дах, який підтримував архаїчну непорушність традиційних суспільних структур, і з раптовою катастрофічністю з'ясувалося, що в новій – козацькій – Україні родовій знаті, по суті, немає місця. Мов перед лицарем на роздоріжжі, перед нею від середини XVII століття стелилося тільки два шляхи: направо підеш –

козаком станеш, наліво підеш – поляком обернешся...

Відсутність різкого станового бар'єра між шляхтою, з одного боку, та іншими вільними станами – з другого, що донедавна ще забезпечувала благороднонародженим примат і в козацькому, і в церковному світі, повертається якісно новими наслідками. Як і давніше, шляхта постачає кадри і до церковної ієрархії, й до козацького проводу. Але тих людей, які досі за обставин нечітко розмежованих станових платформ були передовсім шляхтичами, а вже потім церковними ієрархами чи козацькими ватажками, тепер поглинає їхнє нове середовище, і вони стають виразниками насамперед його поглядів. Приміром, Мелетій Смотрицький, Йов Борецький, Іпатій Потій, Єзекіїл Курцевич виступають від імені й в інтересах церкви, а не шляхти, так само як у світлі козацьких, а не шляхетських устремлінь чинять Петро Сагайдачний, Іван Виговський, Михайло Кричевський чи Богдан Хмельницький. Узагальнюючи, шляхта після розпаду власної князівської чолівки перетворюється з гіпотетичного лідера нації (яким, власне, вона ніколи й не була, бо цю функцію виконували князі) на такий собі «банк даних», із котрого життєздатніші групи вибирають елемент найактивніший, найсвідоміший потреб моменту.

Розгубленість і борсання поміж протиборчими силами надто виразно помітні в початковий період козацьких змагань 1630-х років, освітлений гаслами міту «повернення втрачених прав». Козацтво вимагає привілеї, що їх нібито надав Стефан Баторій, духівництву йдеться про поновлення панівного становища в руському суспільстві, селянство виборює традиційне «повернення волі». А шляхта й собі підпадає під чар міту «повернення» – її регіональні вимоги обертаються довкола відновлення ні-

бито спотворених прав «руського народу», що їх гарантував Люблінський унійний акт. Але загальностанова солідарність узяти гору не змогла: надто неадекватними були інтереси поляризованих шляхетських груп. Ті з них, менші, кого підхопила буря козацької революції, активно прислужилися до творення козацької держави, але чинили вони це вже в новій для себе ролі – не як родова знать, а як старшинсько-козацька еліта, народжена зі сплаву козацьких ватажків-простолюдинів і енергійного шляхетського елемента, як-от брати Виговські, брати Нечаї, Іван Богун та багато інших. Яскраві особистості, вихідці зі шляхти насправді, як писав свого часу Вячеслав Липинський, принесли в козацький рух політичну організованість та навички стабільної влади, але це відбулося за межами шляхетського стану, на ґрунті інтересів козацтва.

Як же мусимо оцінити внесок боярства-шляхти в українську історію? Повертаючись до запитання, з якого розпочато цей шкід, авторка береться стверджувати, що на долю боярсько-князівської еліти вповдовж XIV – початку XVII століття випала зовні малопомітна, але вельми важлива роль підмурівка, який забезпечив цілісність українства як такого. Визнання владою цієї еліти як злютованої корпоративної одиниці на тодішні мірки було рівнозначне визнанню територіальної автономії. Боротьба бояр за розширення своїх прав привела до законодавчого зміцнення цієї автономії, прокладаючи шлях правовому утвердженню інших вільних станів, котрі тільки-но зароджувалися. Поза тим, саме на елітарному рівні завдяки його вищій освіченості було законсервовано «історичну пам'ять» про власну самодостатність. Впевненість у праві бути рівним поміж рівними, яку з гід-

ністю декларував князь Костянтин Вишневецький на Люблінському сеймі 1569 року («Ми є народом таким поштивим, що жодному іншому народові на світі не поступимося»), у період культурно-національного піднесення кінця XVI – середини XVII століття була поширена з верхніх щаблів на загал, остаточно перетворивши Україну на «територію з історією» – землю нащадків Володимира Великого та його вірних слуг.

Нарешті, в елітарному середовищі бачатьс явитоки певного морального ідеалу. Адже саме тут, починаючи від князівського щабля, і йдучи вниз, до шляхти, вперше утвердилися рицарські засади вірності, звитяги та чести як усвідомлена позитивна норма поведінки. Розвинуте почуття власної гідності зіперте в підоснові на елітарному рицарському кодексі перетекло від шляхти до козацтва, а з козацького середовища, своєю чергою, – у близькі йому ширші маси низів, для яких козак був символом і еталоном вільної людини. Можна обережно припустити, що в перспективі це мало позначитися на позитивній моделі національного характеру, яка передбачає такі риси, як неагресивний, але стійкий індивідуалізм, зятятість, самостійність, відпорність супроти зовнішніх впливів.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що українській родовій еліті історична доля відвела функції охоронця та гаранта цілості свого народу. Ці функції знать успішно виконувала аж до бурхливого пробудження суспільства в середині XVII століття, спираючися на найпотрібніший для такої мети засаді – консерватизмі, що стоїть на варті старовини. Проте в переломову добу, запалену жагою оновлення, лідерство від вартового мав перейняти оновлювач-палій, що суперечило самій консервативній природі шляхти.

І тоді смолоскип з її рук вихопили руки молодші й дужчі – козацькі.

Генеалогічні схеми князівських родів

90. *Сторінка першого видання
«Української шляхти...» з авторськими ремарками,
врахованими у виданні другому: виправлення та доповнення
догенеалогічної схеми «Князі Гедиміновичі (Наримунтовичі):
Ружинські» (див. на с. 314 цього видання)*

Губерні - Gwagnia, Reprochi
Губерні - Okolski, Ost. Pol. II, 651-4
Губерні - Stadnicki, Synagoga
Губерні - Stadnicki, Synagoga

Тем 3м I. 88, 16 (1596)
КНЯЗІ ГЕДИМІНОВИЧИ (НАРИМУНТОВИЧИ):

Дмитро Михайлович (до 1577)
Михайло Михайлович Ружинський
Іван Михайлович Ружинський
Михайло Михайлович Ружинський
Іван Михайлович Ружинський
Михайло Михайлович Ружинський
Іван Михайлович Ружинський

Михайло Іванович Ружинський
(+ бл. 1586), отаман Війська
Запорозького (між 1579-1580)
Григорій Іванович Ружинський
(+ до 1577) сотник надвірної
корогви Сангушків (1569-1577)

Михайло Іванович
Роговицький;
Ружинський
(+ бл. 1523)

Остафій Іванович Ружинський
(+ 1587), меркаський і каніаський
підстароста (1569-1573),
отаман Війська Запорозького
(між 1579-1586), киявський
підвоєвода (1575-1581)
Богдана Олізарівна-Волчківна

Василь
Михайлович
Роговицький
(+ до 1545)
Анастасія
Роговицька
(карта її 1566 на
додатку Катерини
Самовікна)

Дмитро Іванович Ружинський
(+ п. 1583)
Катерина Іванівна Полюбовська
(1566) слуга стар. Часівського
Стефан Васильович Ружинський
(+ п. 1577)

Н. Іванівна
Ружинська (зг. 1522)
Михайло Клоуб
Федір
Михайлович
Роговицький,
Ружинський
(+ до 1545)

Михайло Васильович Ружинський
(зг. 1569) бл. 1567 (Опис...)
Василиса Василівна (зг. 1582) іван
Дем'ян Мокренський
Абрахам Федорович Ружинський
(+ до 1603) п. 1548
Катерина Духнівна
Федір (Федорович) (Опис... 64)

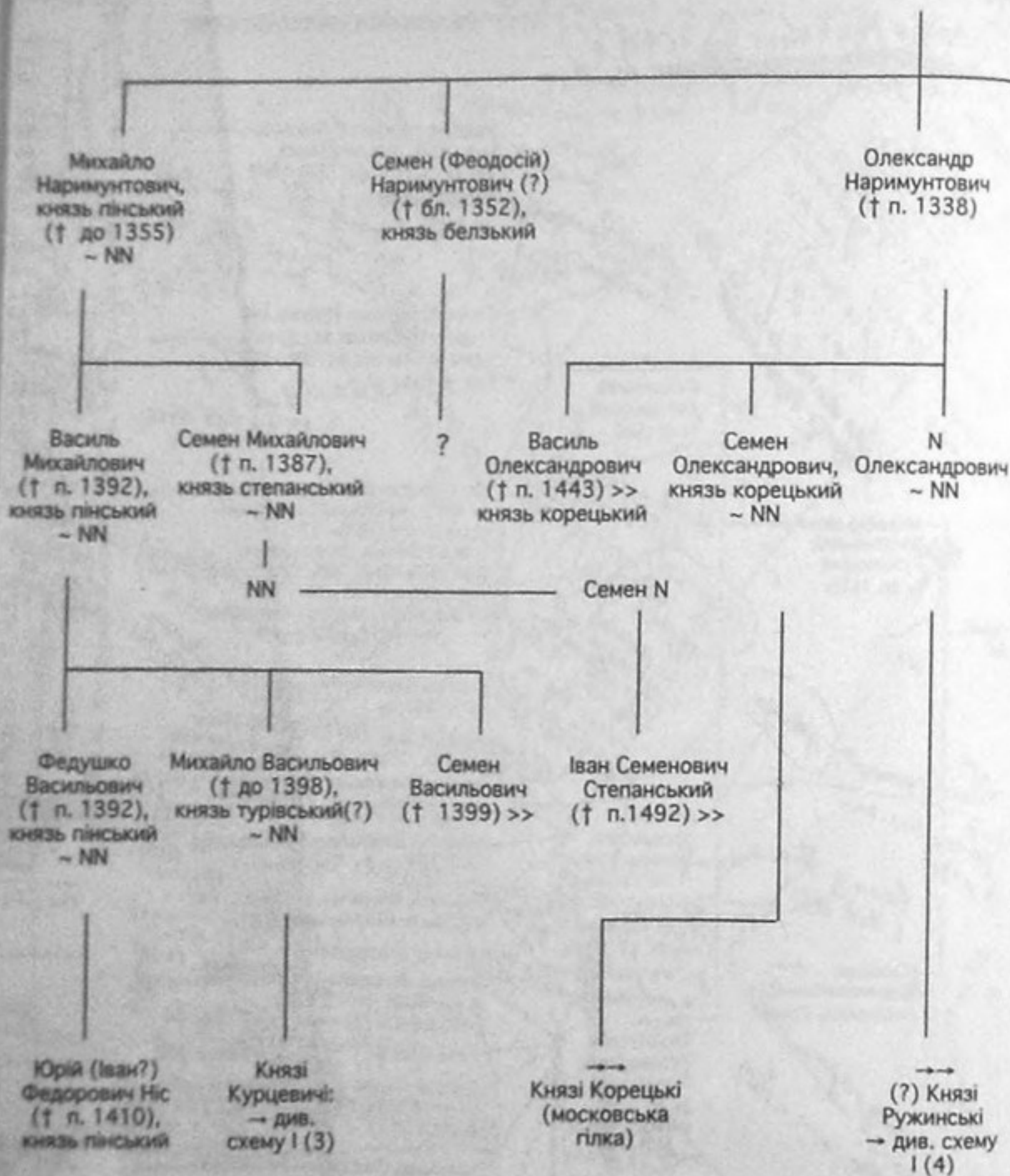

Олександр Федорович Ружинський
(+ до 1577)
Богдана Федорівна Прило (до 1564)
Михайло Федорович Ружинський (+ 1575)
Райка Федорівна Стахурська (Марія) (до 1595)

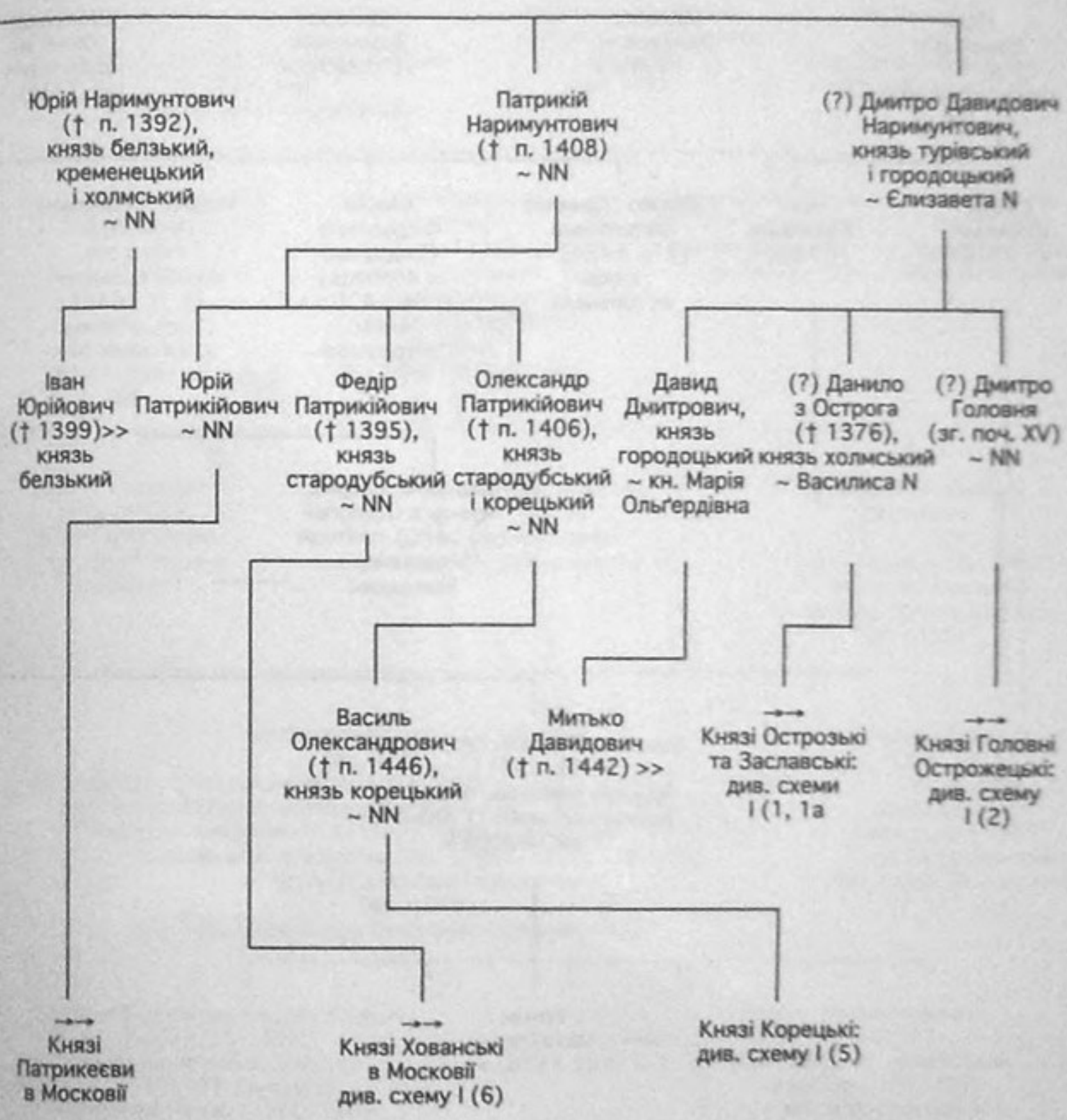

Князі Гедиміновичі (Наримунтовичі)

Наримунт (Гліб-Давид) Гедимінович
(† 1348)

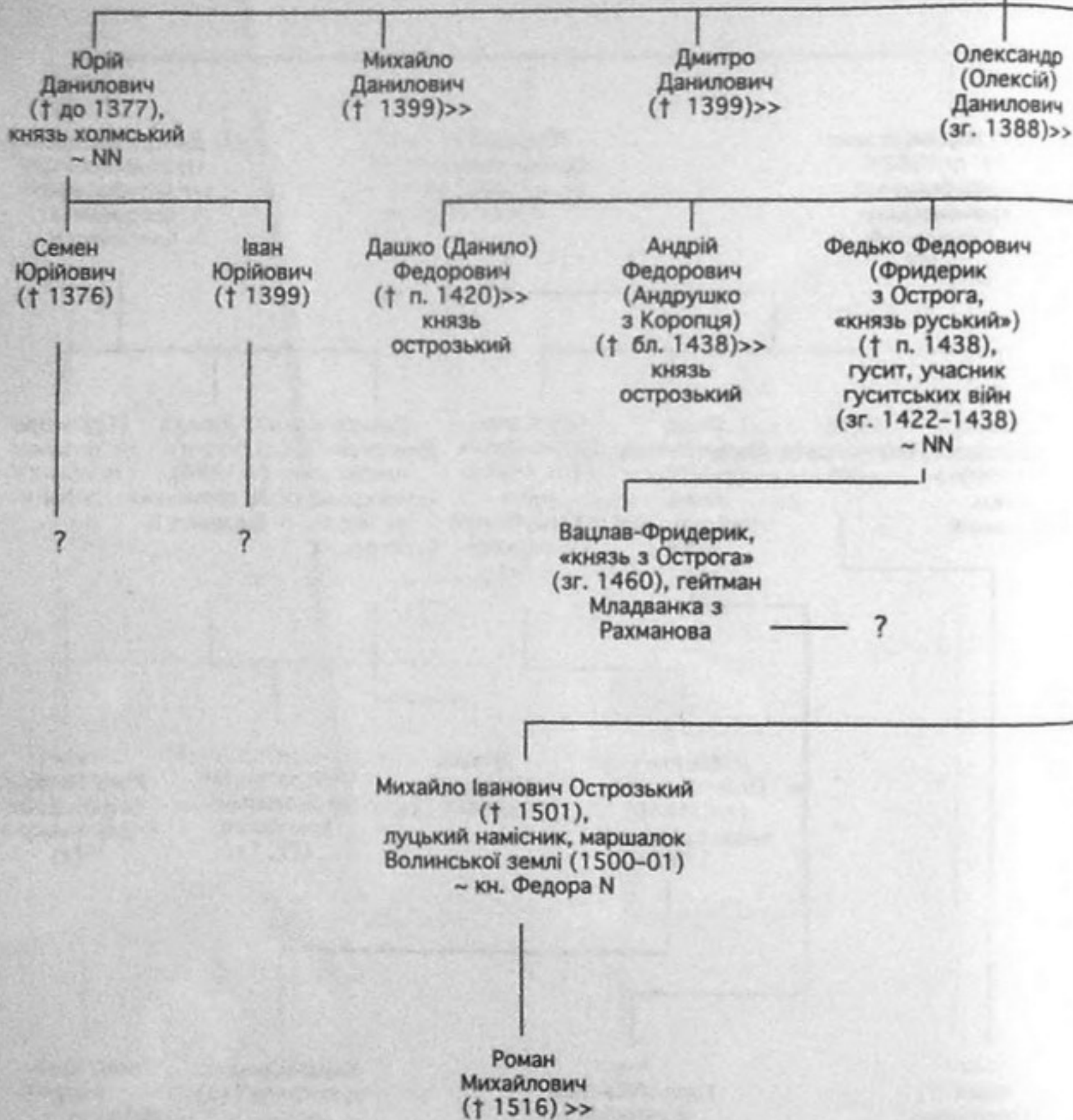
~ NN (дочка татарського хана)

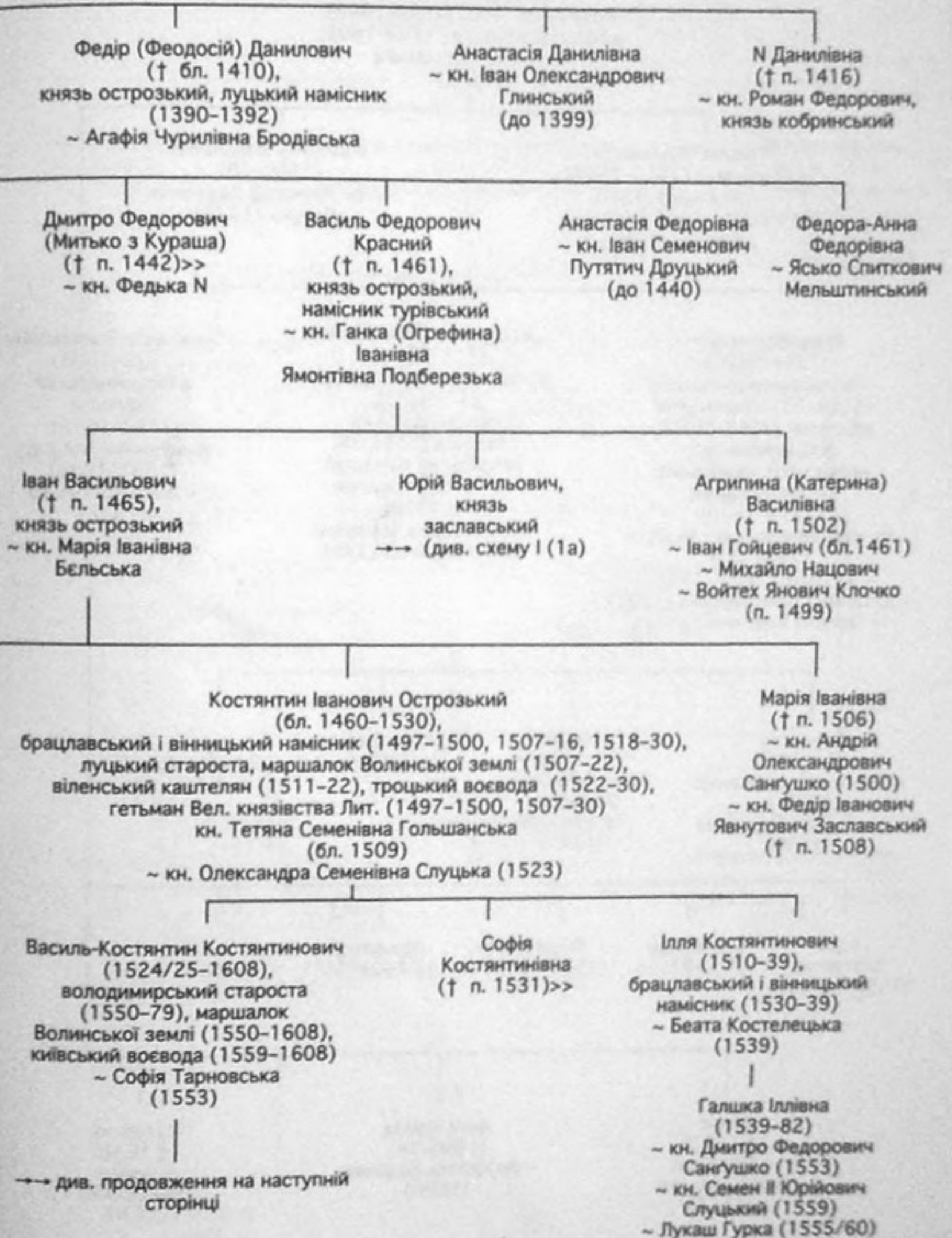

Князі Гедиміновичі (Наримунтовичі):

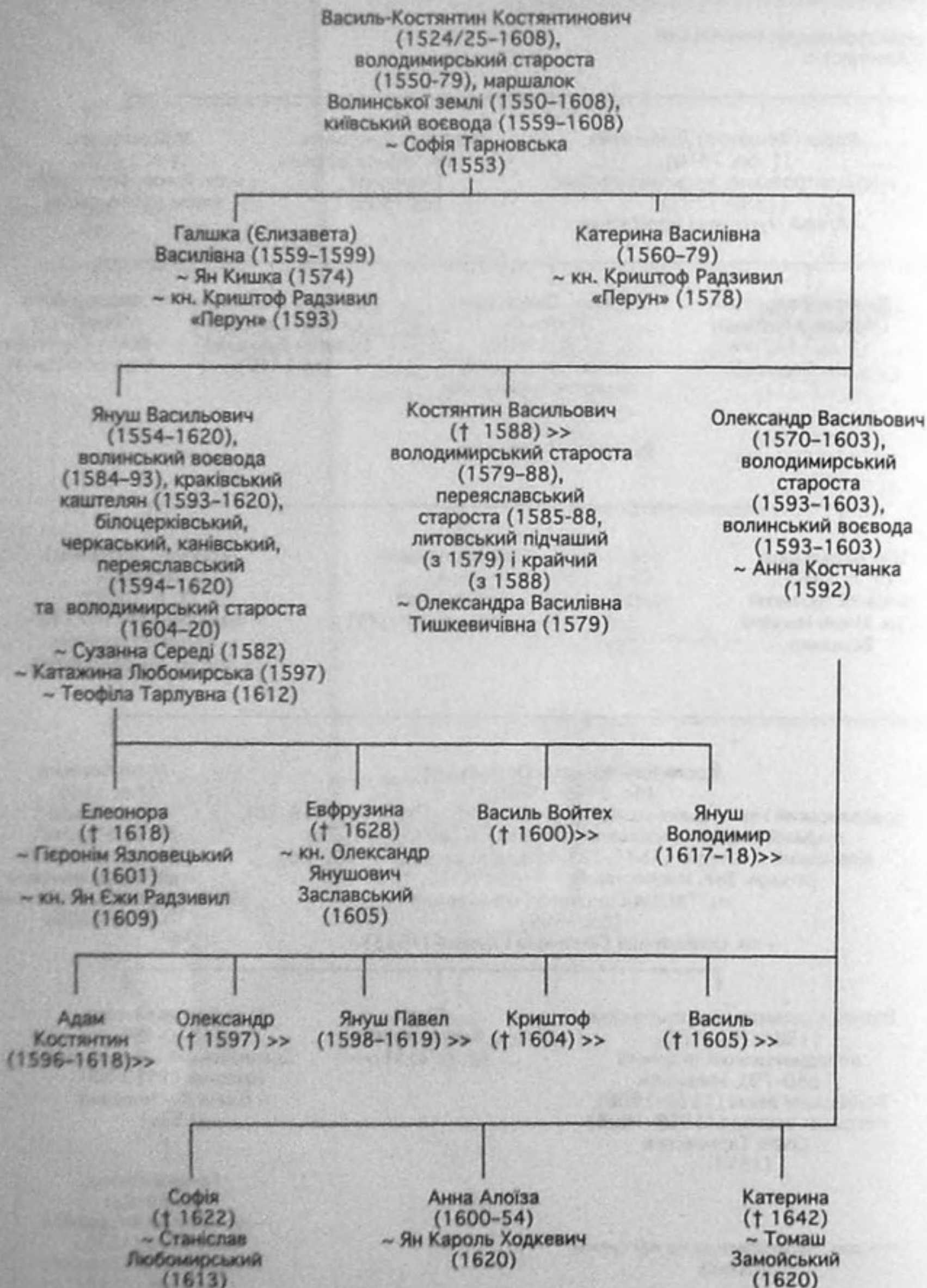
Данило з Острога
(† 1376),

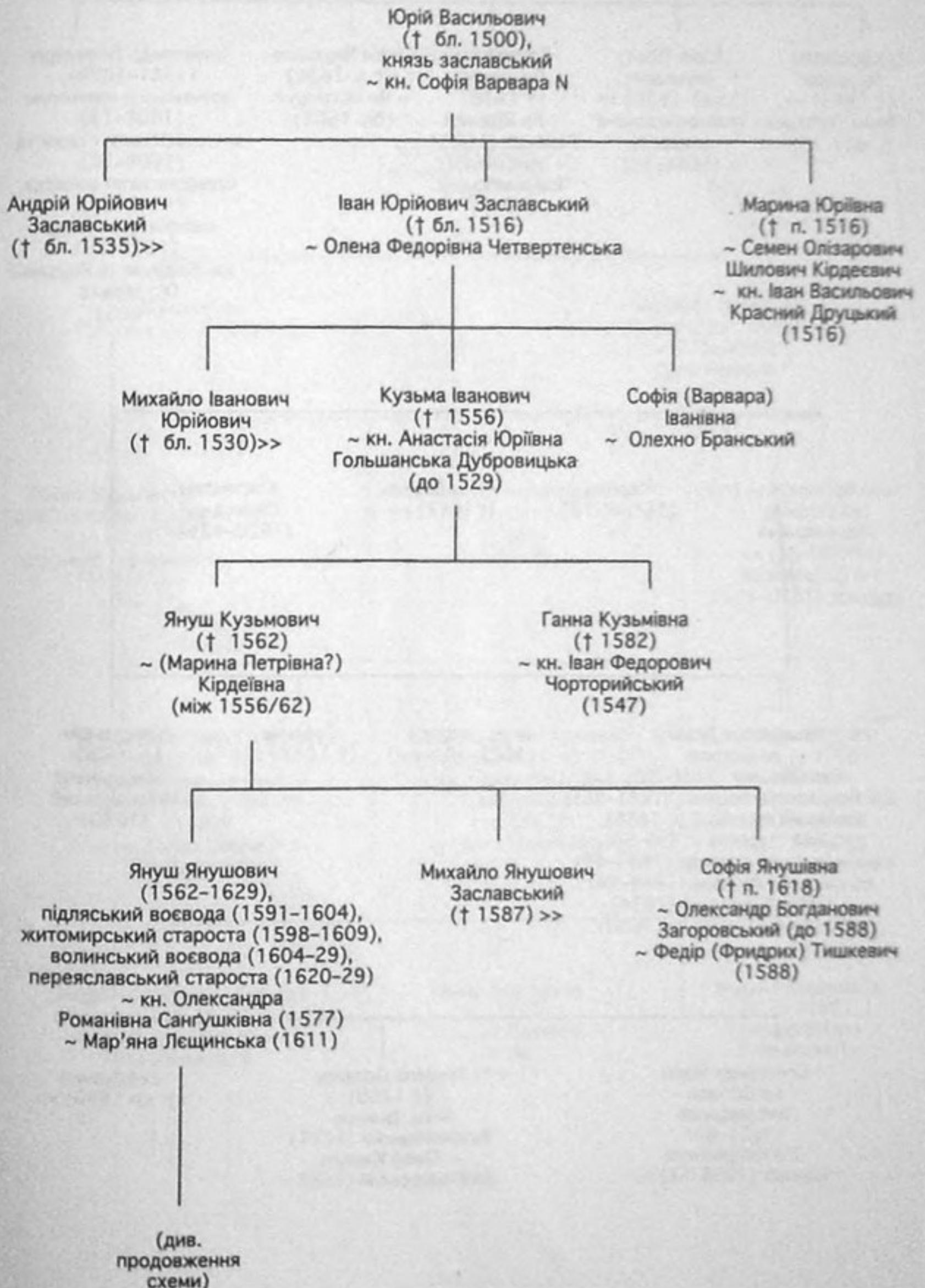
князь турівський, острозький
~ Василиса N

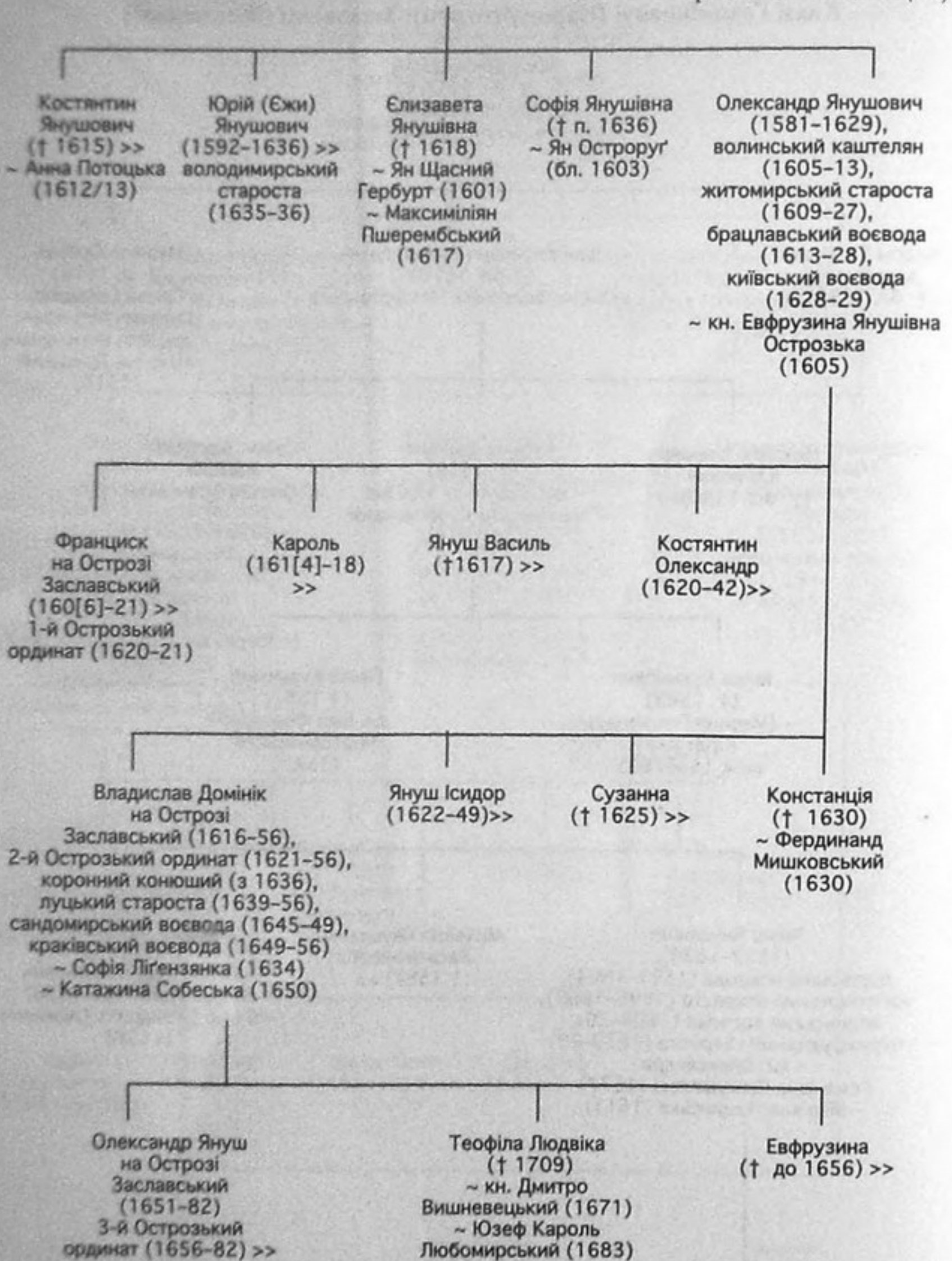

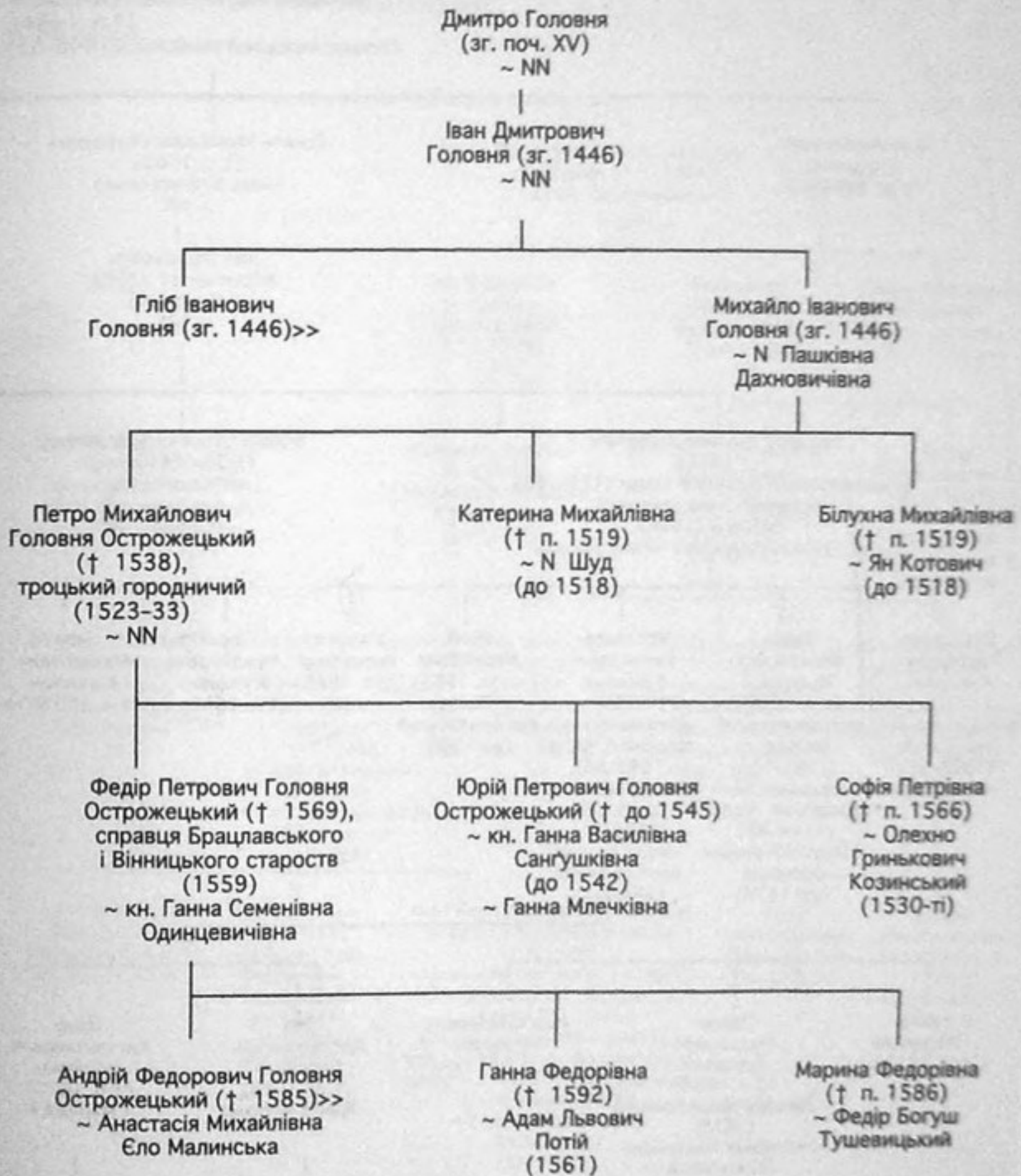
Князі Гедиміновичі (Наримунтовичі): Заславські (Жеславські)

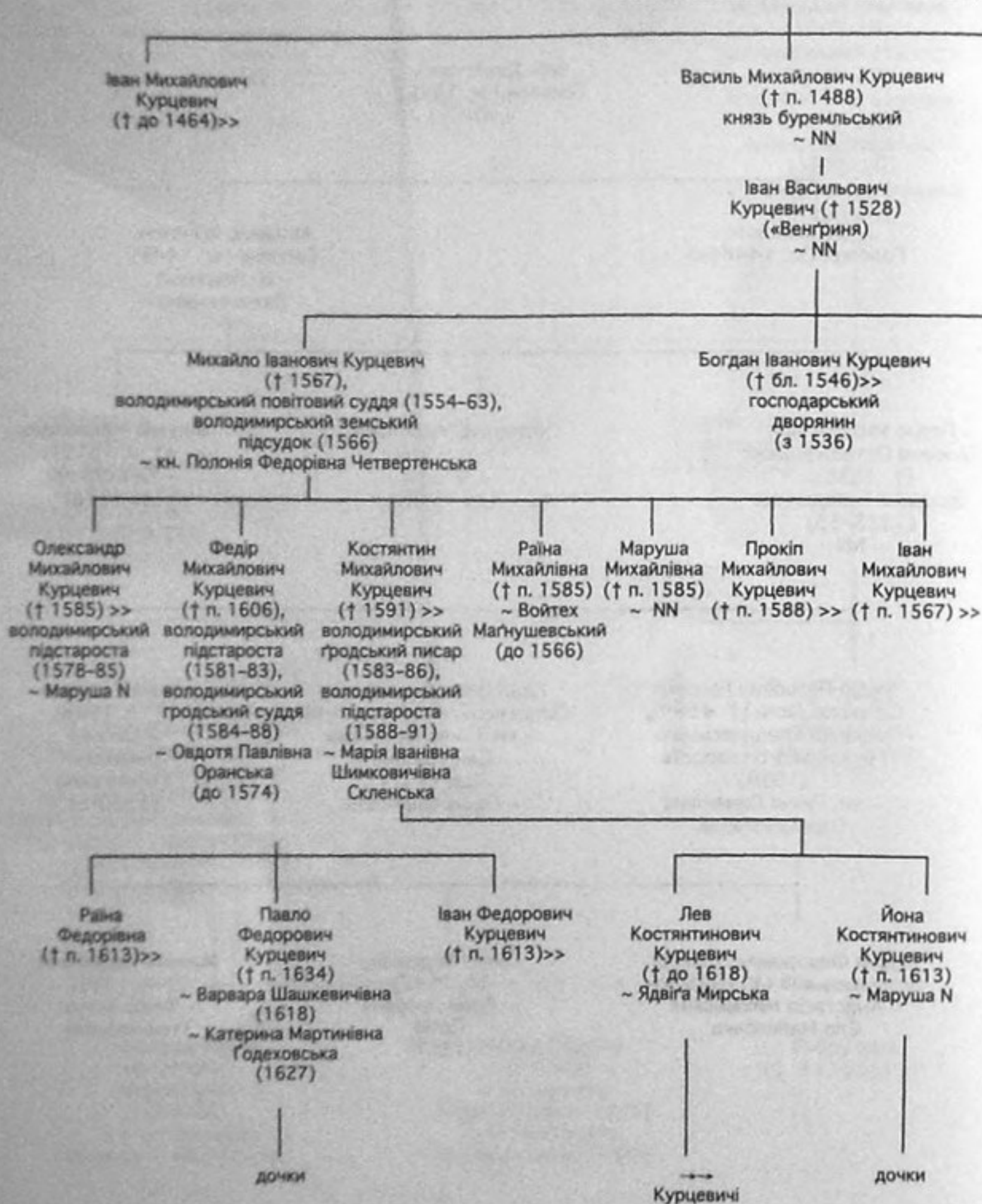
Князі Гедиміновичі (Наримунтовичі):
Головні Острожецькі

Князі Гедиміновичі (Наримунтовичі):

Костянтин (Курч),
 Михайло Костянтинович Курцевич
 († п. 1454),
 володимирський намісник (1446-51)

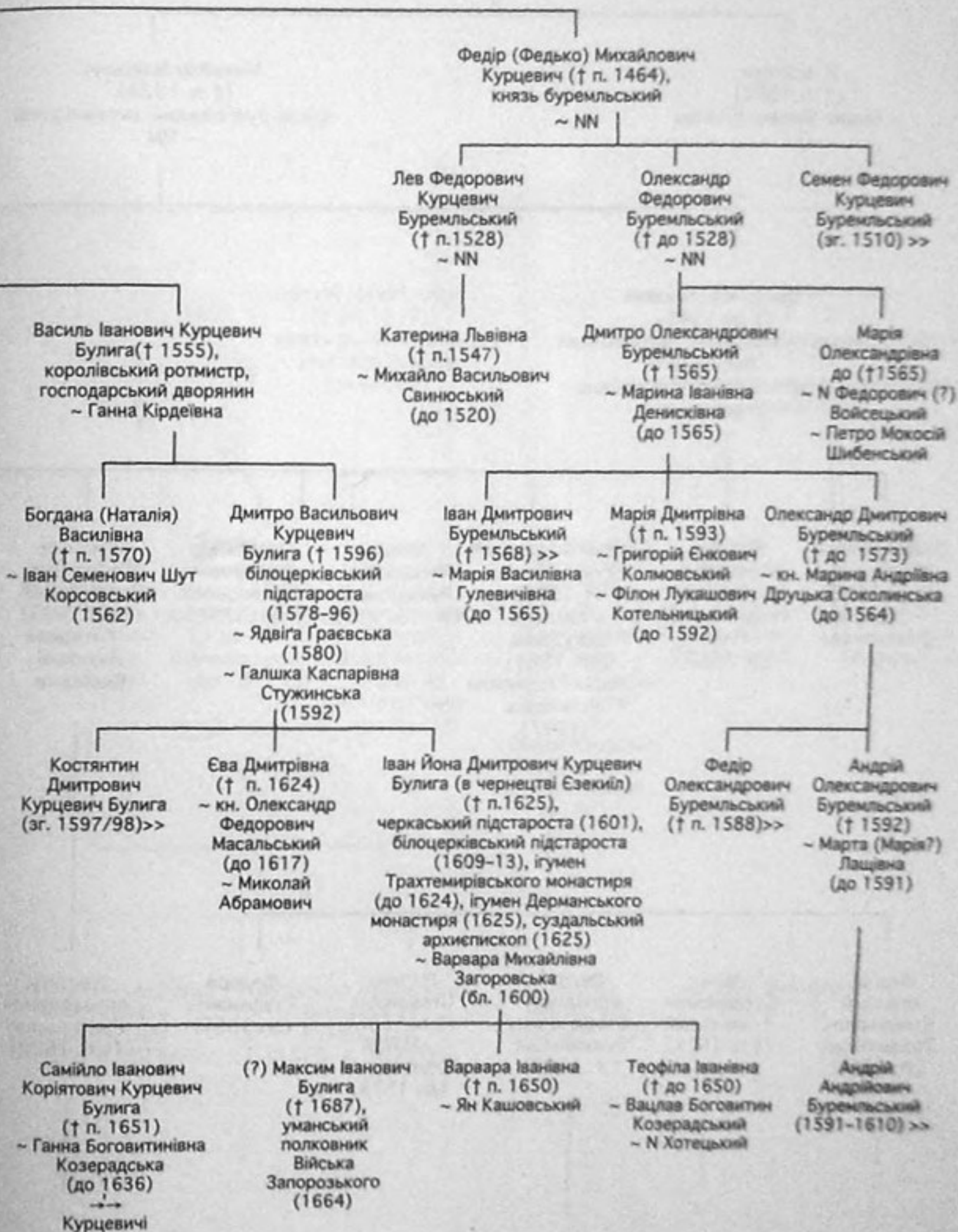

Курцевичі

князь пінський (зг. 1431)

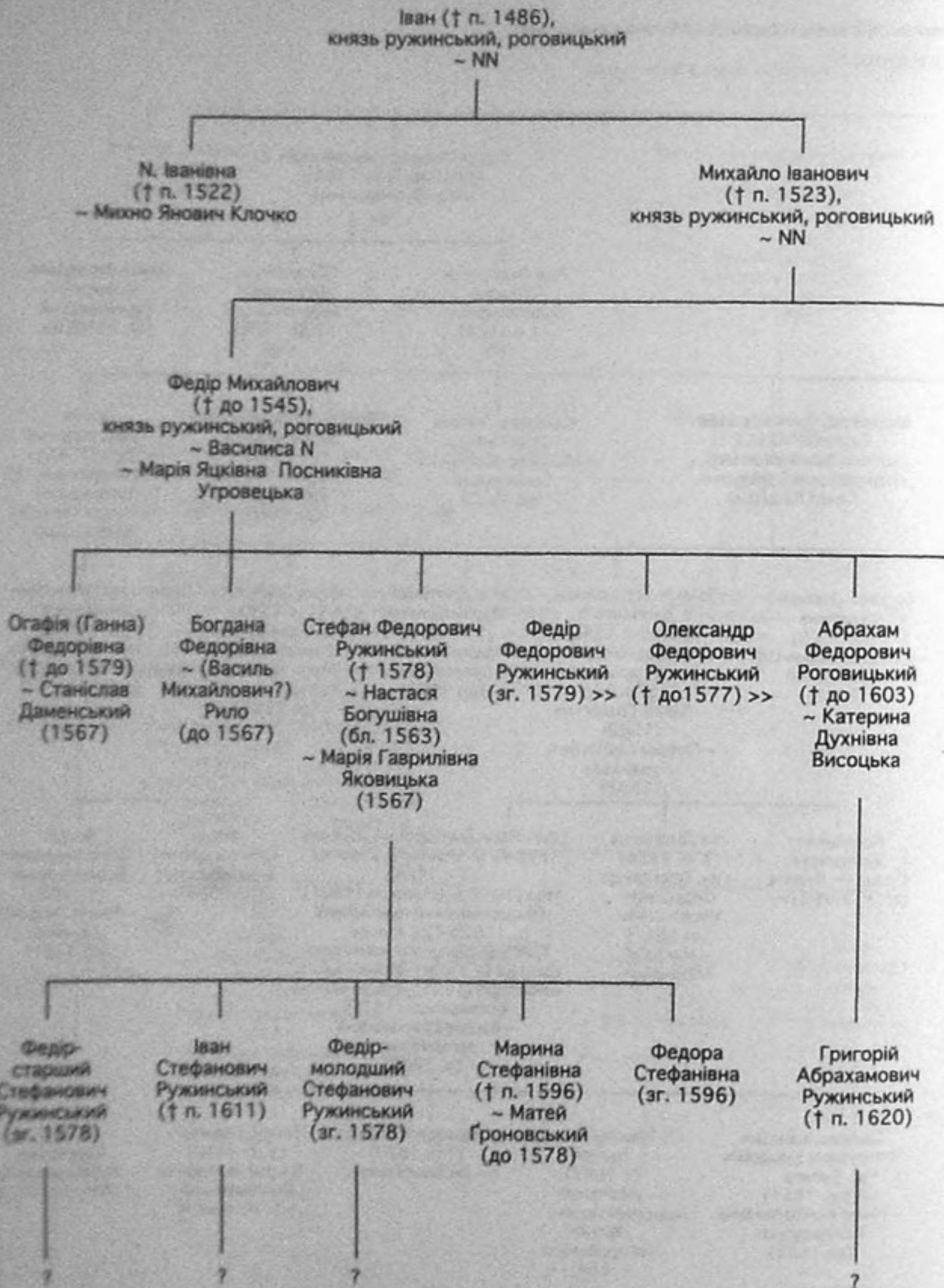
князь пінський, ольшанський (ольшаницький),

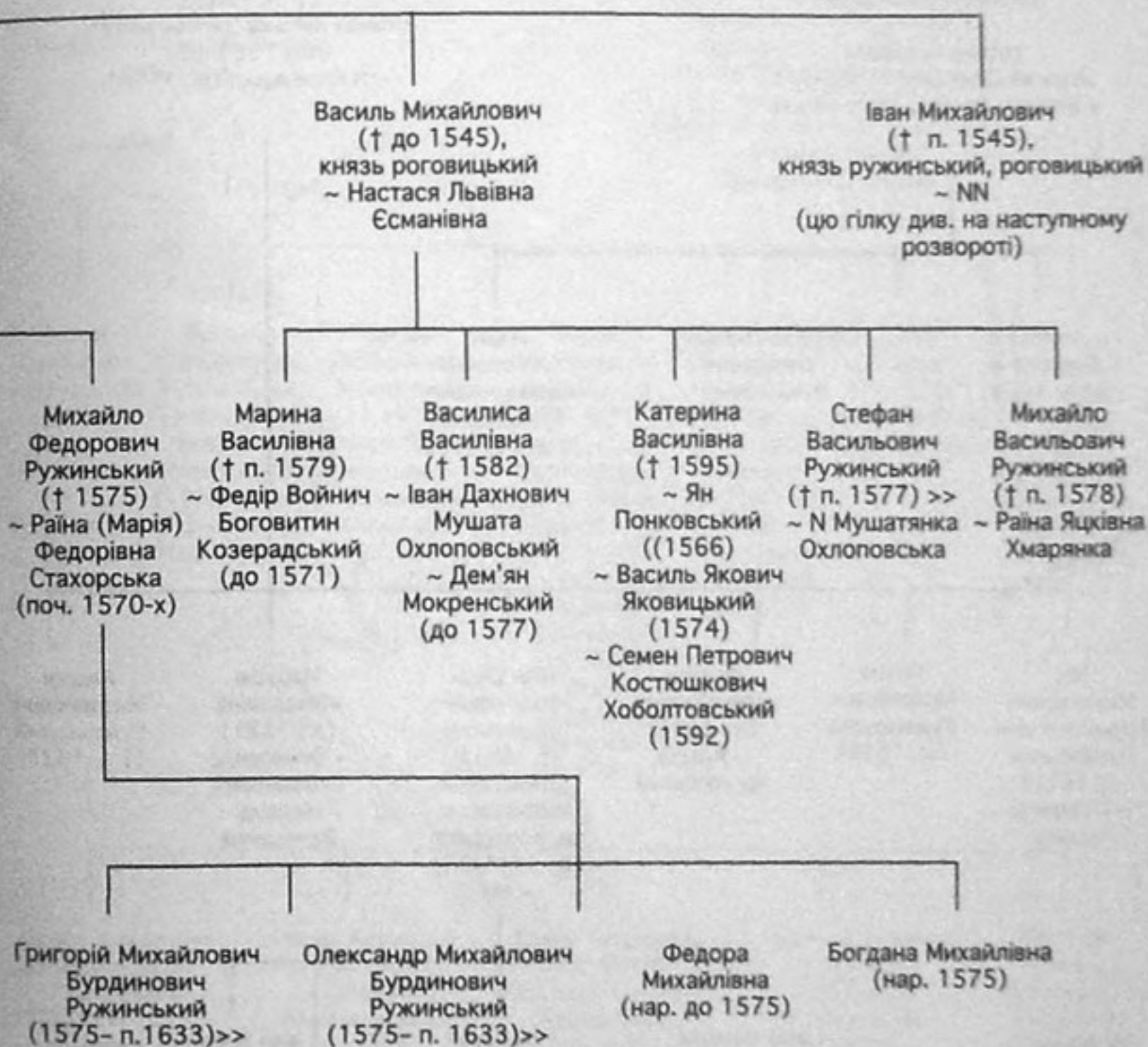
~ Маруша N

Князі Гедиміновичі (Наримунтовичі):

Іван Михайлович
(† п. 1545),
князь ружинський,
роговицький
~ NN

Григорій
Іванович Ружинський
(† 1577),
сотник надвірної
корогви Сангушків (1569-77)
~ Богдана Іванівна Шелвовська

Михайло Іванович Ружинський
(† п. 1589),
отаман Війська Запорозького
(між 1585-86)
~ N Єловицька (до 1568)

Гелена
Григорівна
(† п. 1624)

Богуфал (Богдан)
Григорович
Ружинський
(† до 1611) >>

Адам
Григорович
Наримунтович
Ружинський
(† п. 1611) >>

Ян
Михайлович
Наримунтович
Ружинський
(† 1611)
~ Катерина
Чацька

Петро
Михайлович
Ружинський
(зг. 1596)

Федора
Михайлівна
(зг. 1621)
~ Андрій
Чосновський

Іван (Ян)
Михайлович
Ружинський
(† 1621),
білилівський
підстароста
кн. Корецьких
(зг. 1611-13)
~ NN

Маруша
Михайлівна
(зг. 1621)
~ Олександр
Стефанович
Медвідь
Залеський

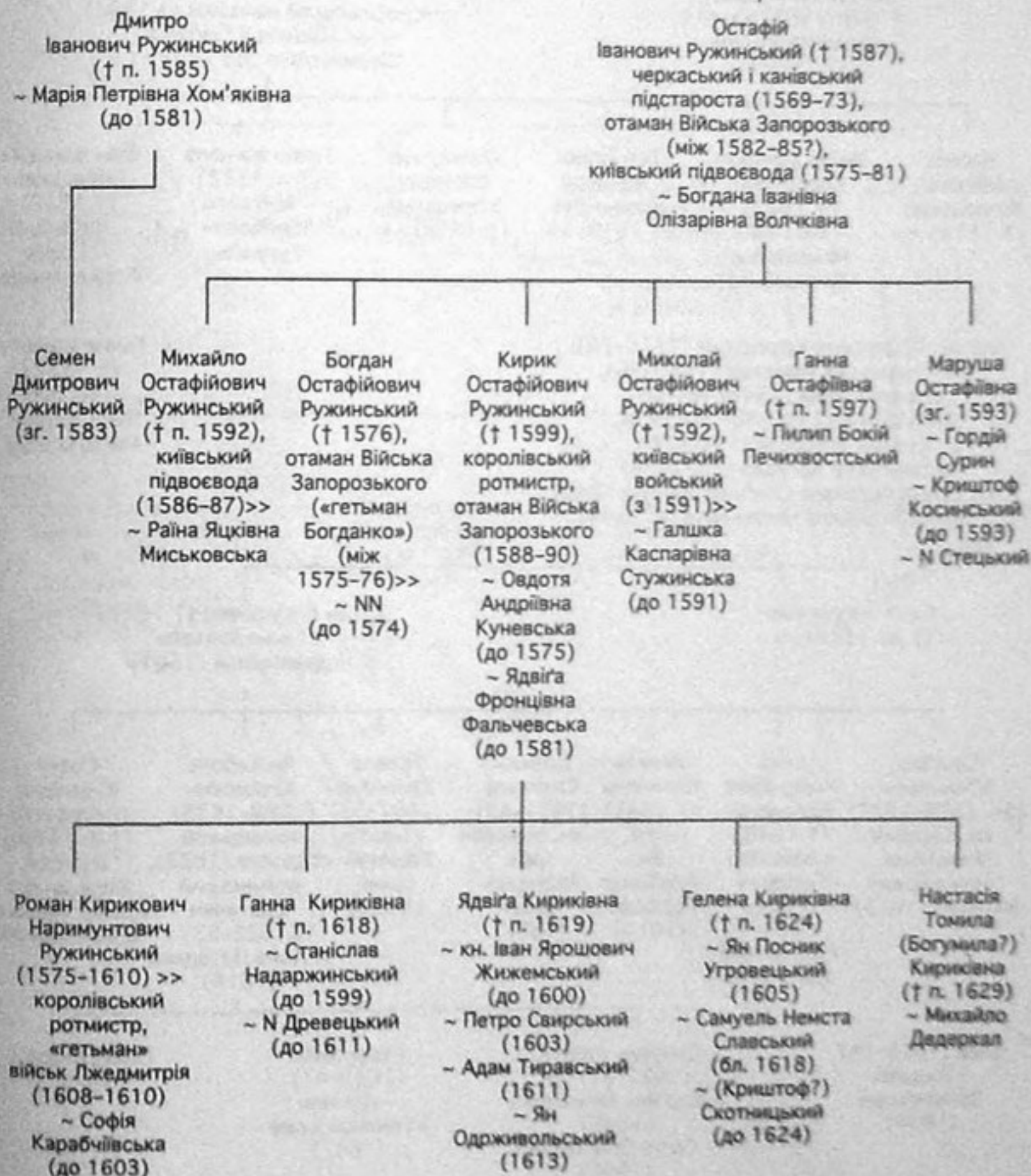
Андрій
Михайлович
Ружинський
(† п. 1627)

Михайло
Янович
Ружинський
(нар. 1610)

Ганна Іванівна
(1608 - п. 1629)
~ Юзеф
Якубовський
(1627)

Миколай
Іванович
Ружинський
(† 1628) >>

Іван Янович
(Іванович)
Ружинський
(† п. 1640)

Князі Гедиміновичі (Наримунтовичі): Корецькі

Олександр Патрикійович
(† п. 1406),
князь стародубський, корецький
~ NN

Василь Олександрович
(† п. 1446),
князь корецький
~ NN

Богуш Васильович
(зг. 1483) >>
князь корецький
(† 1522)

Іван Васильович († до 1502), князь корецький,
красносільський намісник (з 1492)
~ кн. Василиса Глібівна
Лизиносівна (до 1493)

Василь
Іванович
Корецький
(† 1519) >>

Федір Іванович
Корецький
(† 1522)
~ кн. Ганна
Михайлівна
Жижемська

Лев (Ілля)
Іванович
Корецький
(† 1519) >>

Олександр
Іванович
Корецький
(† 1519) >>

Ганна Іванівна
(† п. 1512)
~ Михайло
Зброхович
Гулевич

Іван Іванович
Корецький
(† 1517)
~ Федька N
~ Софія
Ходкевичівна

Богуш Федорович Корецький (1510–76),
житомирський намісник (1539–46),
брацлавський (1548/49–76) і
вінницький (1550–66) староста,
луцький староста (1560–76),
волинський воевода (1572–76)
~ кн. Ганна Андріївна Сангушківна (до 1545)
~ Марія Василівна Чапличівна (п. 1546)

Ганна Іванівна
(† 1532)
~ кн. Іван
Васильович
Масальський

Юрій Богушович
(† до 1576) >>

Юхим Богушович († 1612)
~ Ганна Іванівна
Ходкевичівна (1581)

Самійло
Юхимович
(бл. 1586–1622)
~ кн. Катерина
Могиланка
(дочка Еремії
Могили) (1615)

Анна
Марцибела
Юхимівна
(† 1648)
~ Миколай
Глібович
(1606)
~ Ян
Раковський
(до 1634)

Лавінія
Юхимівна
(† 1641)
~ кн. Ян
Альбрехт
Радзивил
(1614)

Ізабела
Юхимівна
(1601–69)
~ кн. Миколай
Ежи
Чорторій-
ський
(1617)

Гелена
Юхимівна
(1607–33)
~ Мартін
Калинов-
ський
(1623)

Ян Кароль
Юхимович
(1588–1633),
вінницький
староста (1622),
волинський
каштелян
(1622–33)
~ Анна Потоцька
(1616)

Софія
Юхимівна
(Серафима)
(† п. 1630),
ігуменя
Корецького
православного
монастиря >>

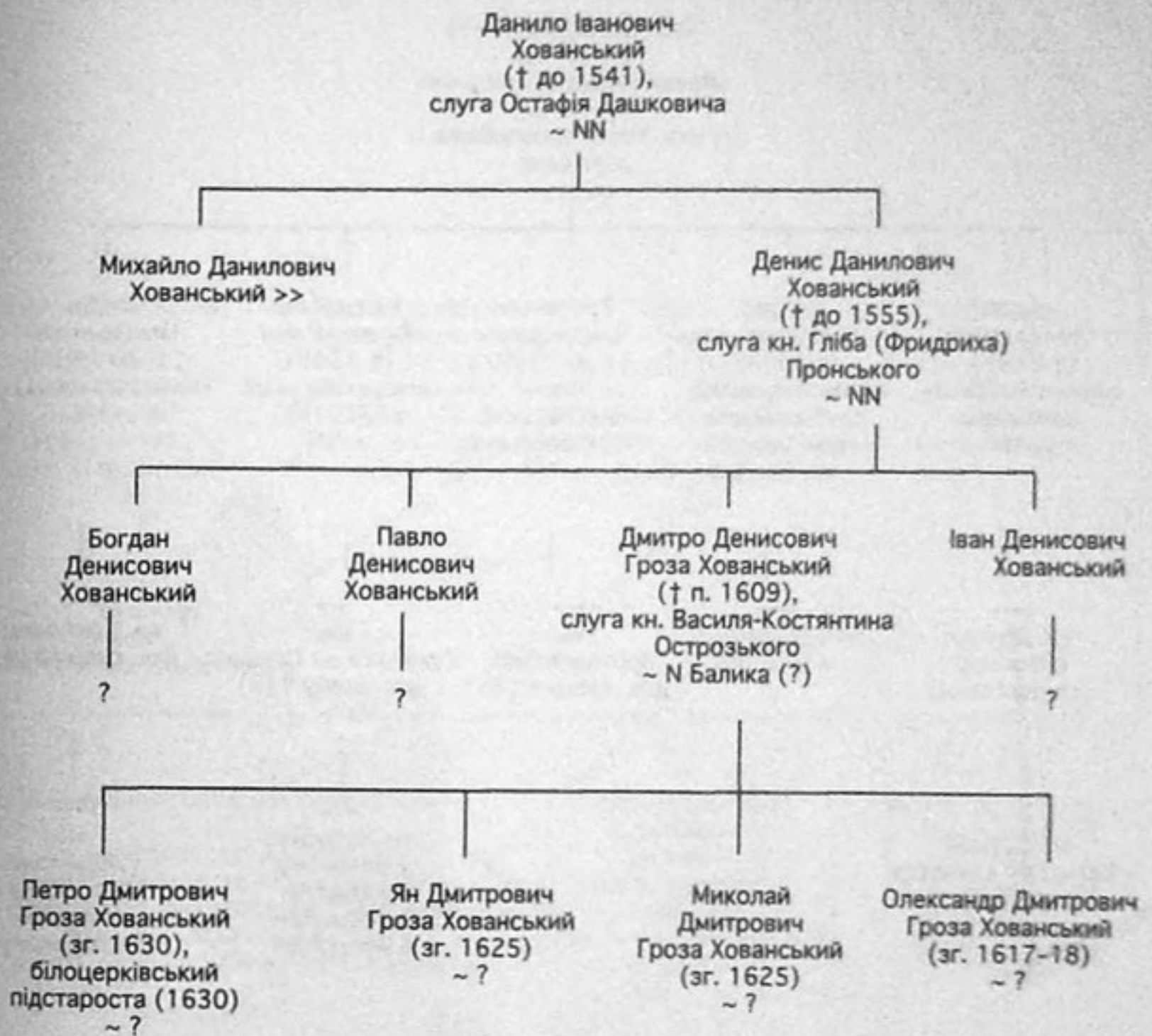
Анна (1618–39)
~ Анджей
Лещинський
(1636)

Самуель Кароль
(1621–51) >>
~ Мар'яна Лігензянка
(1645)
~ Софія Опалінська
(1651)

Евфрузіна
(1623–47)
~ Даніель
Стемпковський
(1647)

Олександра
(?) >>

Князі Гедиміновичі (Наримунтовичі): Хованські

Ольгерд Гедимінович
(† 1377),
великий князь литовський
(1345–77)
~ кн. Марія Ярославівна
Вітебська

Ольгерд Гедимінович
(† 1377),
великий князь литовський
(1345-77)
~ кн. Юліана Олександрівна
Тверська

Ягайло (Владислав)
Ольгердович
(† 1434),
великий князь
литовський
(1377-1401),
король польський
(1386-1434)

Скиргайло (Іван)
Ольгердович
(† 1397) >>
князь троцький,
полоцький,
князь київський
(1395-96)

Лігвеній (Семен)
Ольгердович
(† 1431),
князь
мстиславський
~ кн. Марія
Дмитрівна Донська

Кориґайло
(Казимир)
Ольгердович
(† 1330) >>
князь
мстиславський

→→ Ягелони,
польська
королівська династія

→→ кн.
Мстиславські
в Московії

Свидриґайло (Болеслав) Ольгердович
(+ 1452) >>
князь подільський (1400-02),
князь чернігівський (1419-30),
великий князь литовський (1430-32),
князь волинський (1437-52)
~ кн. Анна Софія Іванівна Тверська

Корибут (Дмитро)
Ольгердович
(† 1404),
князь новгород-
сіверський
~ кн. Анастасія Олегівна
Рязанська

Вігунд (Олександр)
Ольгердович
(† 1392),
князь керновський
~ кн. Ядвіґа
Владиславівна
Опольська

(?) →→ кн. Збаразькі,
Вишневецькі, Порицькі,
Воронецькі, Войни
Воронецькі: див. схеми
II (6), II (6-а, 6-б, 6-в)

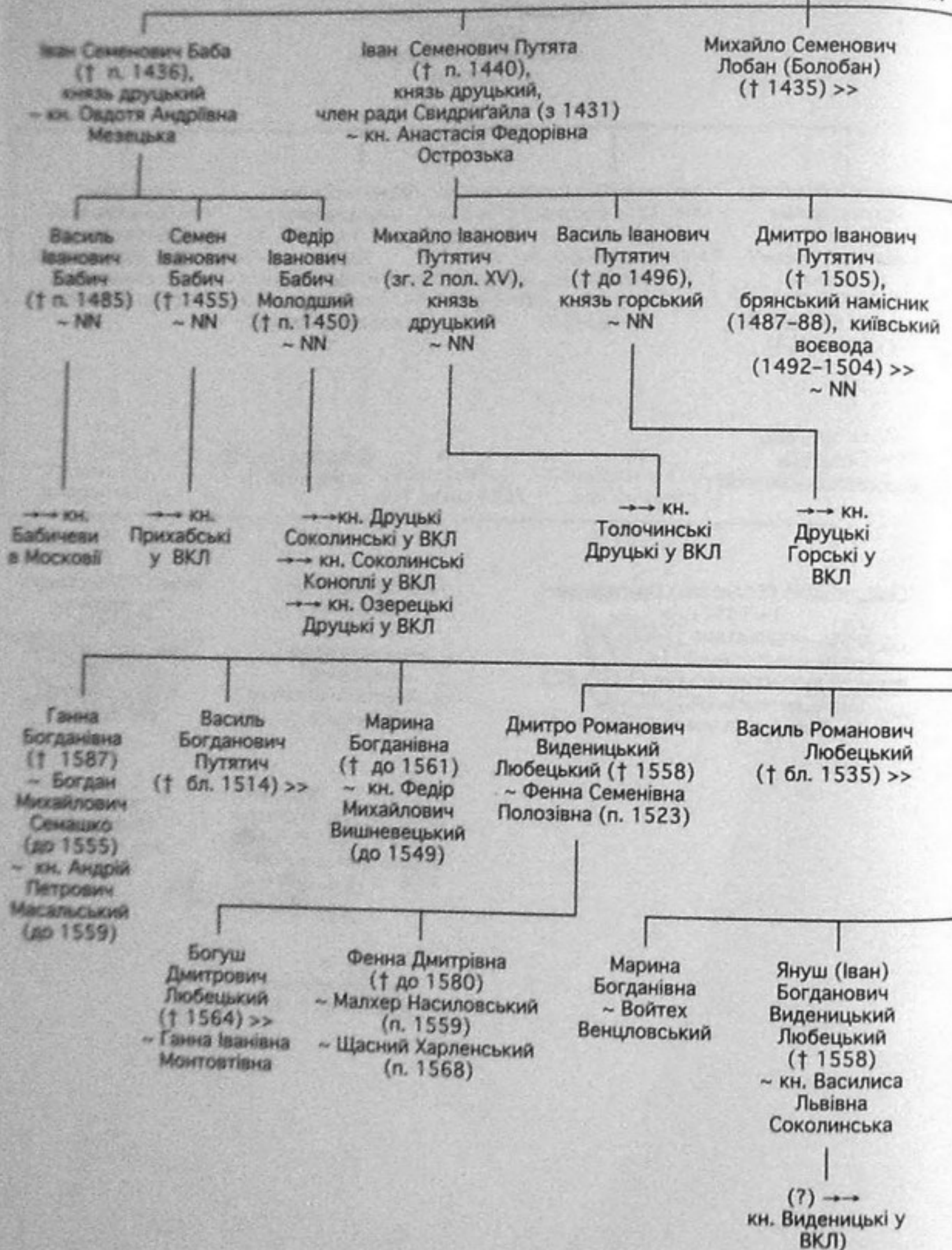
→→ (?) кн.
Полубенські:
див. схему II (7)

(?) →→
кн. Звягольські:
див. схему II (5)

Князі Гедиміновичі (Ольгердовичі):

Семен Дмитрович († п. 1422),
князь друцький
~ NN

Друцькі (Путятичі, Друцькі, Любецькі)

Дмитро Семенович Сокира
(† п. 1432),
князь зубровицький,
остерський державця
(поч. XV)
~ Софія Жердивидівна

Василь Семенович Красний
(† п. 1448)
~ кн. N Воротинська
~ NN

Григорій Семенович
(† п. 1422)
князь друцький
~ NN

Іван Іванович Путятич
(† п. 1516),
луцький городничий
(1474-89),
луцький намісник
(до 1493), луцький
ключник (1496),
перемиський намісник
(1500-07) ~ NN

Марія Дмитрівна
(† бл. 1496)
~ кн. Семен
Семенович
Трабський

Іван Васильович
Красний
(† п. 1516)
~ кн. Марія Семенівна
Кобринська
~ кн. Марина Юрїївна
Заславська
(1516)

Василь Григорович
(† п. 1466),
князь друцький
~ N Юршанка

Богдан Іванович
Путятич
(† п. 1516)
~ кн. Людмила
Юрїївна Друцька
Толочинська

Дмитро Іванович
Красний
(† бл. 1507) >>

Роман Васильович
(† до 1525),
князь друцький і
любецький
~ Богдана Богданівна
Сапежанка

Богдан
Васильович
(† 1500) >>
князь друцький
і любецький

Богдан Романович
Любецький
(† 1546)
~ Софія Іванівна
Довойнянка
(до 1528)

Іван Романович
Виденицький
Любецький
(† до 1567)
~ кн. Олена
Солтанівна
Сокольська (до 1565)

Януш Романович
Любецький († 1548) >>
~ кн. Ганна Богданівна
Явнутівна Заславська
~ Полонія Кривцівна

Ганна Романівна
(† до 1569)
~ Матис Дубровський
~ Андрій Непрецький
~ Миколай Юрїйович
Остик
~ кн. Павло Юрїйович
Соколинський

Ганна Богданівна
(† 1592)
~ Миколай
Харленський
(1564)

Олена
Іванівна
(† п. 1569)
~ NN

Григорій Іванович
Друцький Любецький
(† 1596)
~ кн. Марія Василівна (?)
Сокольська (до 1581)

Іван Іванович
Любецький
(зг. 1581) >>

Василь
Іванович
Любецький
(зг. 1581) >>

Богдана Іванівна
~ Остафій
Михайлович Ело
Малинський
(зг. 1577)

Павло Григорович Друцький Любецький († п. 1638),
луцький гродський суддя (1616-27),
луцький підстароста (1630-38) ~ NN

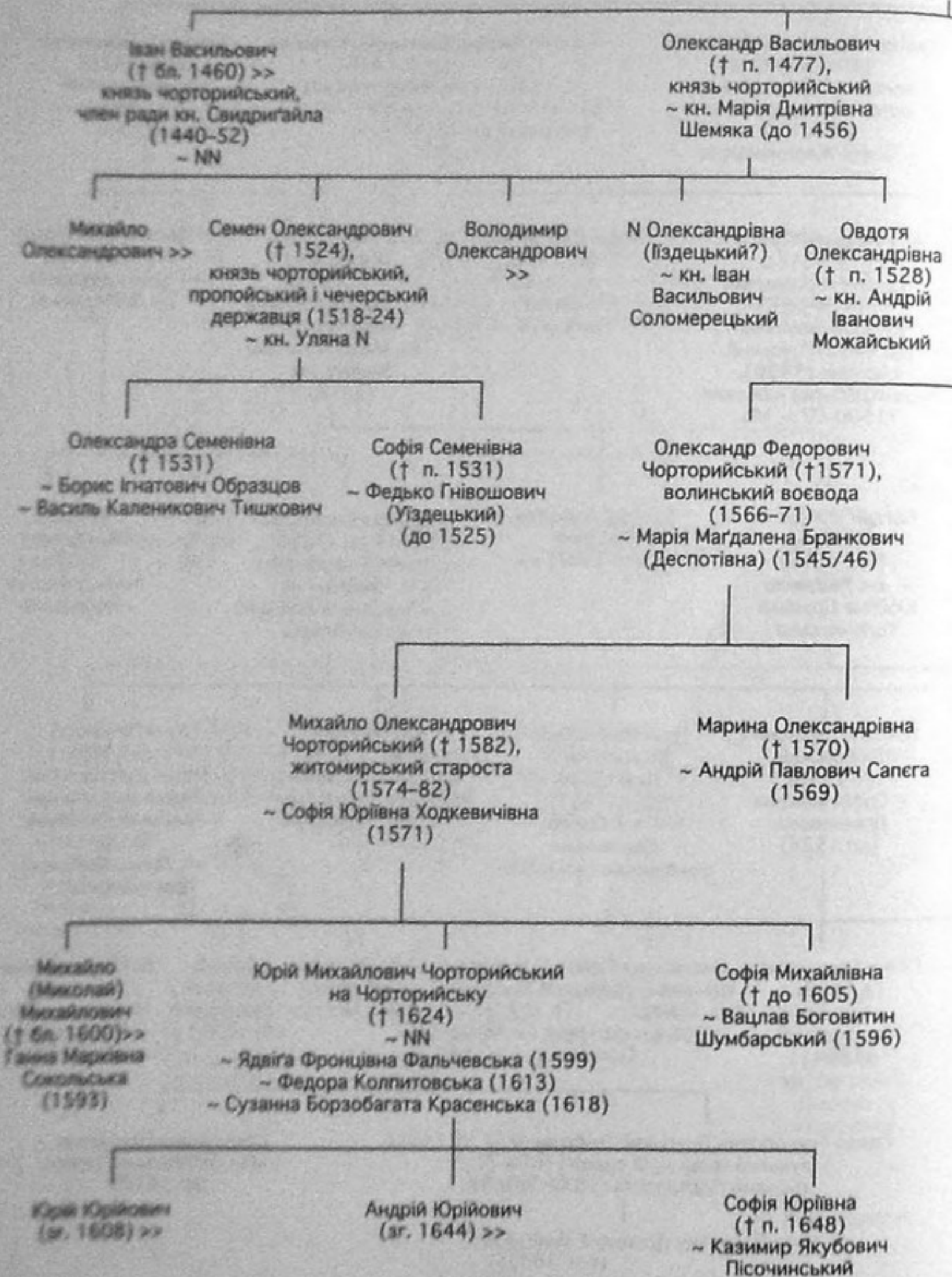
Олександра Григорівна
~ Іван Григорович Гулевич
(до 1619)

Іван Павлович Друцький Любецький
(† п. 1653) >>
~ Анастасія Григорівна Киселівна

Князі Гедиміновичі (Ольгердовичі):

Василь Костянтинович
князь чорторійський

Чорторійські

(† п. 1417),

~ NN

Михайло Васильович († до 1489),
князь чорторійський,
маршалок двору кн. Свидригайла (1445-52),
брацлавський намісник (з 1452)
~ Марія (Софія?) Немирянка Резановичівна (к. 1470-х)

Андрій Михайлович
(† до 1498),
князь чорторійський,
кременецький намісник
(1491)>>
~ NN

Федір Михайлович
Чорторійський
(† 1543),
луцький намісник (1522-42)
~ Н. Андріївна Сангушківна

Ганна Михайлівна
(† п. 1514)
~ кн. Іван Юрійович
Гольшанський
Дубровицький (до 1481)

Ганна Федорівна
(† 1576)
~ Василь
Богданович Чиж
(до 1537)

Іван Федорович
Чорторійський
на Клевані († 1561),
справця
Київського воєводства
(1564-65)
~ кн. Ганна Кузьмівна
Заславська (1547)

Федора Федорівна
(† 1568)
~ Михайло Михайлович
Свинюський (до 1553)
~ Балтазар Гнівош
Олексовський
(між 1562/67)

Анастасія Федорівна
(† п. 1578)
~ Петро Богданович
Хребтович (1560)

Іван (Януш)
Іванович
Чорторійський
(† 1581)
~ Єва Боркулабівна
Корсаківна (1580)

Ганна
Іванівна
(† п. 1575/76)
~ Іван Лешницький
(до 1568)
~ Н Хрінницький

Юрій Іванович
Чорторійський
на Клевані
(† 1604)
~ кн. Олександра
Андріївна
Вишневецька
(бл. 1585)

Олена
Іванівна
(† 1602)
~ Остафій
Іванович
Горностай
(1568)

Катерина
Іванівна
(† 1601)
~ Василь
Петрович
Загоровський
(1571)

Олександра
Іванівна (Янушівна)
(† п. 1611)
~ Криштоф
Богуфалович
Лабунський
(1594)
~ Миколай
Еловицький
(1595)
~ Василь Петрович
Семашко
(1607)

Миколай Єжи
Чорторійський
(сер. 1580-х - 1662),
волинський каштелян
(1633-55),
подільський воєвода
(1655-57),
волинський воєвода
(1657-61)
~ кн. Ізабела Юхимівна
Корецька (1617)

→
Князі Чорторійські
(Чорторизькі)

Андрій
(Адріан),
чернець
(† п. 1618) >>

(?) Анна
Юрїївна
(зг. 1603)
~ Н
Криницький

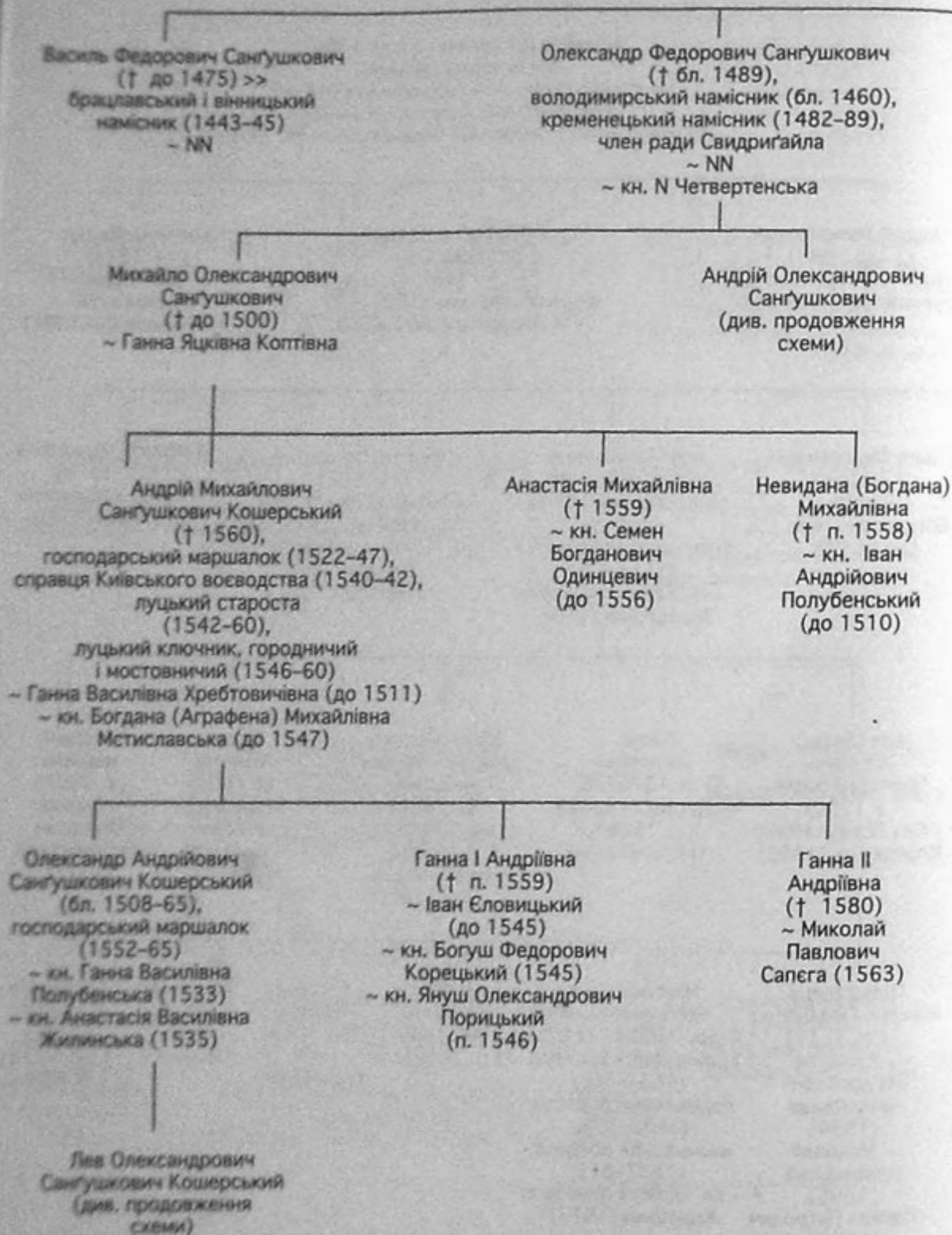
Олександр
Юрїйович
(† до
1605) >>

(?) Гелена
(Галшка?)
Юрїївна
(† п. 1618)
~ Н Фірлей

Князі Гедиміновичі (Ольгердовичі):

Сангушко (Сендюшко) Федорович
князь на Ратно і Ковелі

Сангушки

Схема II (3)

(† п. 1463)
~ кн. Ганка N

Івашко Федорович Сангушкович
(† до 1475) >>
дорогичинський державця (1450)
~ NN

Михайло Федорович Сангушкович
(† п. 1512)
~ кн. Уляна N

Януш Михайлович Сангушко
(† бл. 1516) >>
~ Настасія Семенівна Олізарівна
Шіловича
(до 1511)

Василь Михайлович Сангушкович
Ковельський
(† бл. 1558)
~ Ганна Скорутянка
~ Софія Андріївна Лозчанка

Григорій
Васильович
Сангушко
Ковельський
(† 1555)
~ Анастасія Іванівна
Горностаївна
(до 1552)

Ганна Василівна
(† п. 1545)
~ кн. Юрій
Петрович
Головня
Острожецький
(до 1542)

Марина Василівна
(† п. 1562)
~ Миколай
Каспарович Кунча
(п. 1559)

Магдалена Василівна
(† п. 1589)
~ Іван Кміта Стретович
(п. 1554)
~ Григорій (Гіронім)
Волович
(між 1569/71)

Андрій Григорович
Сангушко
Ковельський
(† 1591)
~ Софія Павлівна
Сапежанка
(п. 1571)

Федора Григорівна
(† п. 1616)
~ кн. Зигмунт Матушович
Гедройц
(п. 1571)
~ Петро
Стабровський

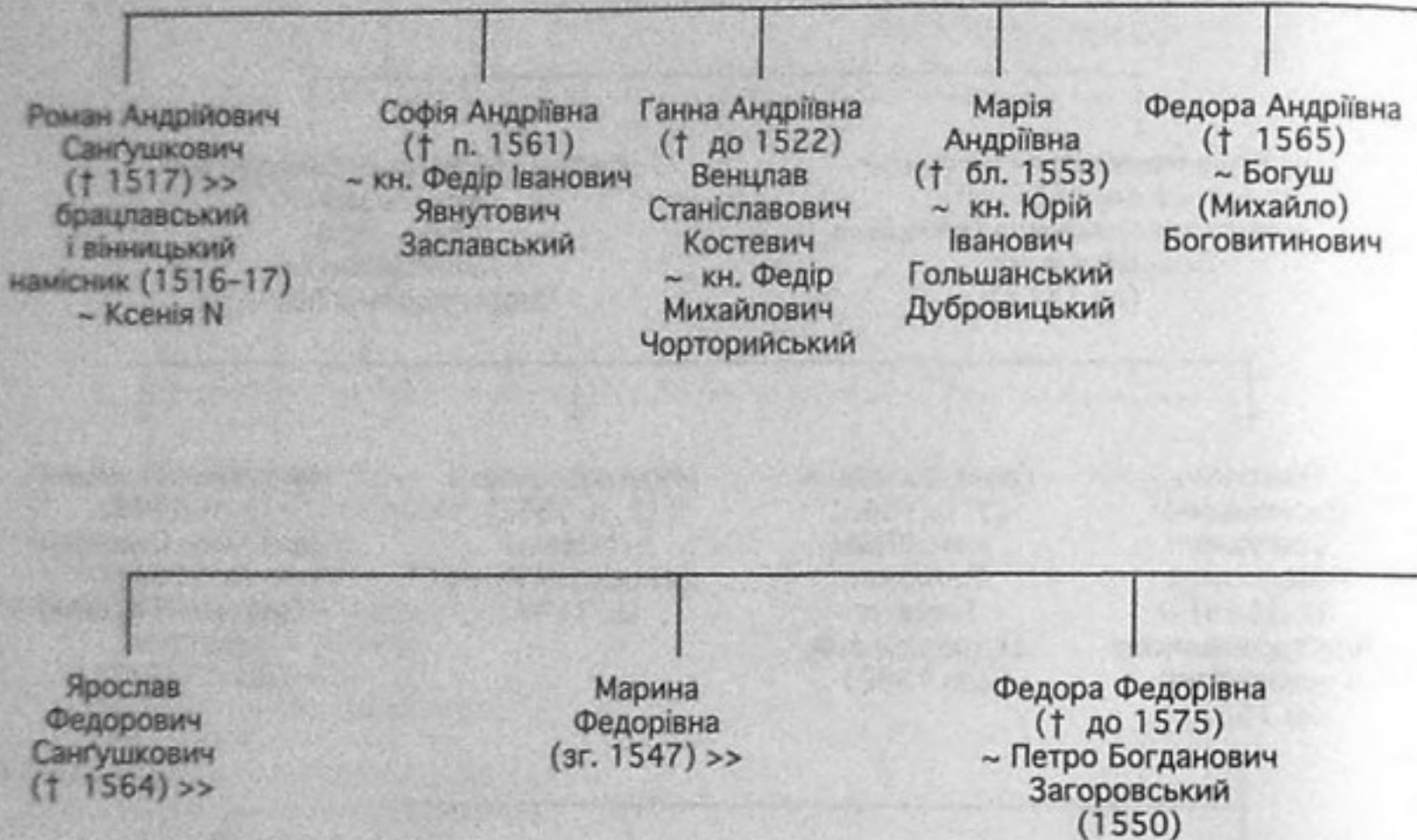
Семен Самуель Андрійович
Сангушко Лобартович Ковельський
(† 1638),
оршанський маршалок (з 1620),
мстиславський каштелян (1620),
вітебський каштелян (1621-26),
вітебський воєвода (1626-38)
~ Анна Завишанка
(п. 1604)
Гелена Корвін Госевська
(1627)
→ князі
Сангушки

Гелена Андріївна
(† п. 1643)
~ кн. Криштоф
Петрович
Жижемський

Олександра
Андріївна
(?) >>

Андрій Олександрович Сангушкович
 († 1534/35),
 кременецький намісник (1498–1502),
 брацлавський і вінницький намісник (1500–07),
 володимирський намісник (1508–31),
 маршалок Волинської землі (1522–34)
 ~ кн. Богдана Одинцевичівна
 ~ кн. Марія Іванівна Острозька (1500)

Федір Андрійович
Сангушкович
(† 1547/48),
володимирський намісник
(1531-47),
маршалок Волинської
землі (1535-47),
брацлавський і вінницький
намісник (1544-47)
~ Ганна Бранкович
(Деспотівна) (до 1536)

Василиса
Андріївна
(† бл. 1577)
~ кн. Андрій
Семенович
Друцький
Соколинський

Олена
Андріївна
(† п. 1561)
~ кн. Петро
Тимофійович
Масальський
~ Станіслав Скоп

Ганна Андріївна
(† 1561)
~ Іван
Богданович
Сапега (до
1544)

Дмитро Федорович
Сангушкович
(† 1554) >>
житомирський староста
(1548-52),
черкаський і канівський
староста
(1552-54)
~ кн. Галшка Іллівна
Острозька
(1553)

Роман Федорович
Сангушкович
(бл. 1537-71),
житомирський староста
(1557-71),
брацлавський воєвода
(1566-71),
польний гетьман Великого
князівства Литовського
(1567-71)
~ Олександра Григорівна
Ходкевичівна (1558/59)

Андрій Федорович
Сангушкович
(чернець Алексій)
(зг. 1547) >>

Марина (Марухна)
Романівна
(† до 1587) >>

Олександра
Романівна
(† 1610)
~ кн. Януш
Янушович
Заславський
(1577)

Федора Романівна
(† бл. 1597)
~ Станіслав
Мартинович
Радзиминський
(п. 1584)
~ кн. Олександр
Фридрихович
Пронський (1592)
~ Анджей
Лещинський (1596)

Федір (Роман)
Романович
Сангушкович
(† 1591) >>

Лев Олександрович
Сангушкович Кошерський
(бл. 1536-71),
королівський ротмістр
~ Ганна Миколаївна
Остиківна (1565)

Григорій Львович
Сангушко Кошерський
(до 1571 - 1602),
любачівський каштелян (1597),
брацлавський каштелян
(1598-1602)
~ кн. Софія Ярославівна
Головчинська (1593)

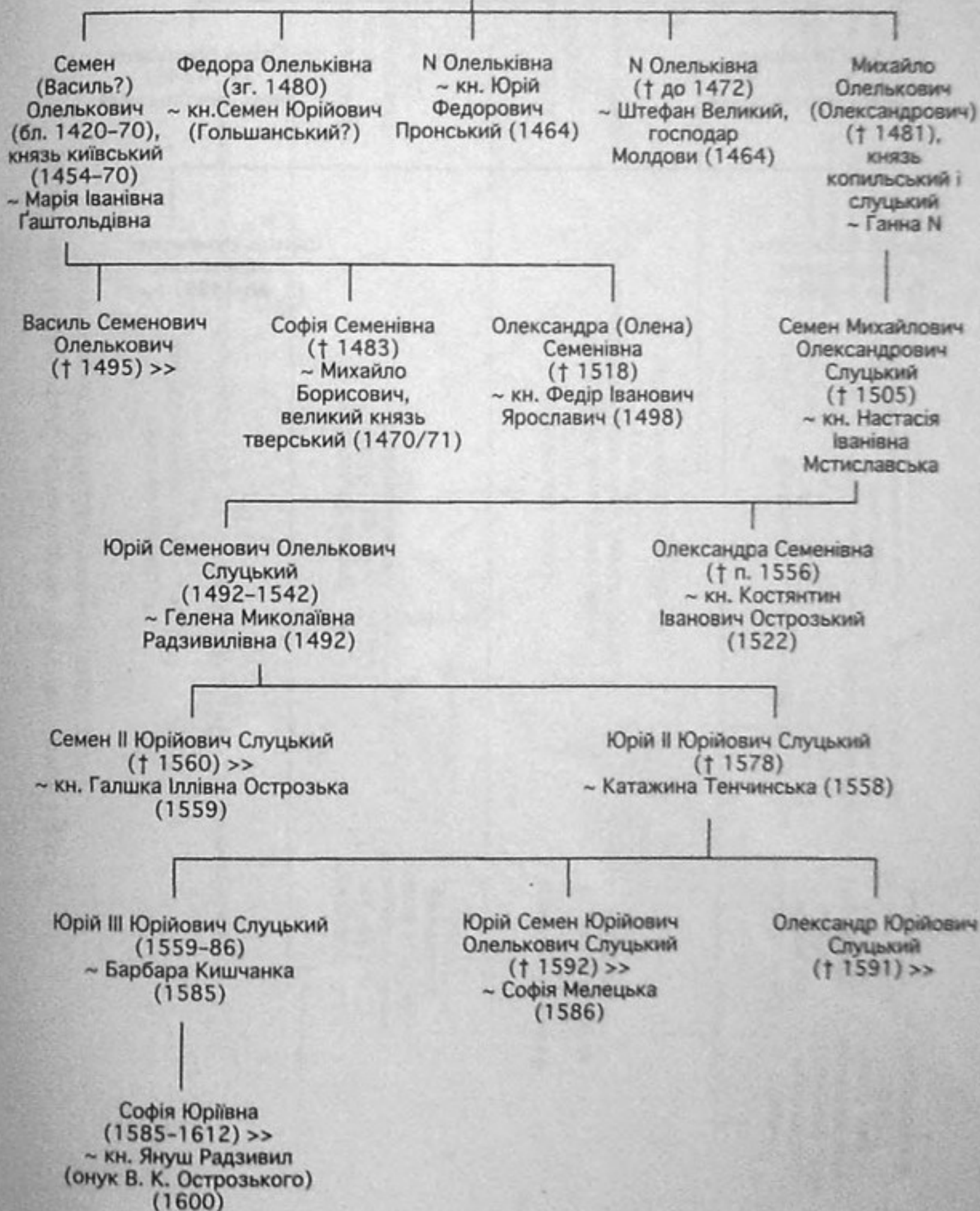
Олександра
Григорівна
(1594-1625),
черниця >>

Адам Олександр
Григорович Ольгердович
Сангушко Кошерський
(† 1653) >>
київський каштелян
(1618-21),
подільський воєвода
(1621-29),
володимирський
староста (1624-26),
волинський воєвода
(1629-53)
~ Катажина Уханська
(1615)

Ганна
Григорівна
(зг. 1634)
~ Єжи
Красицький

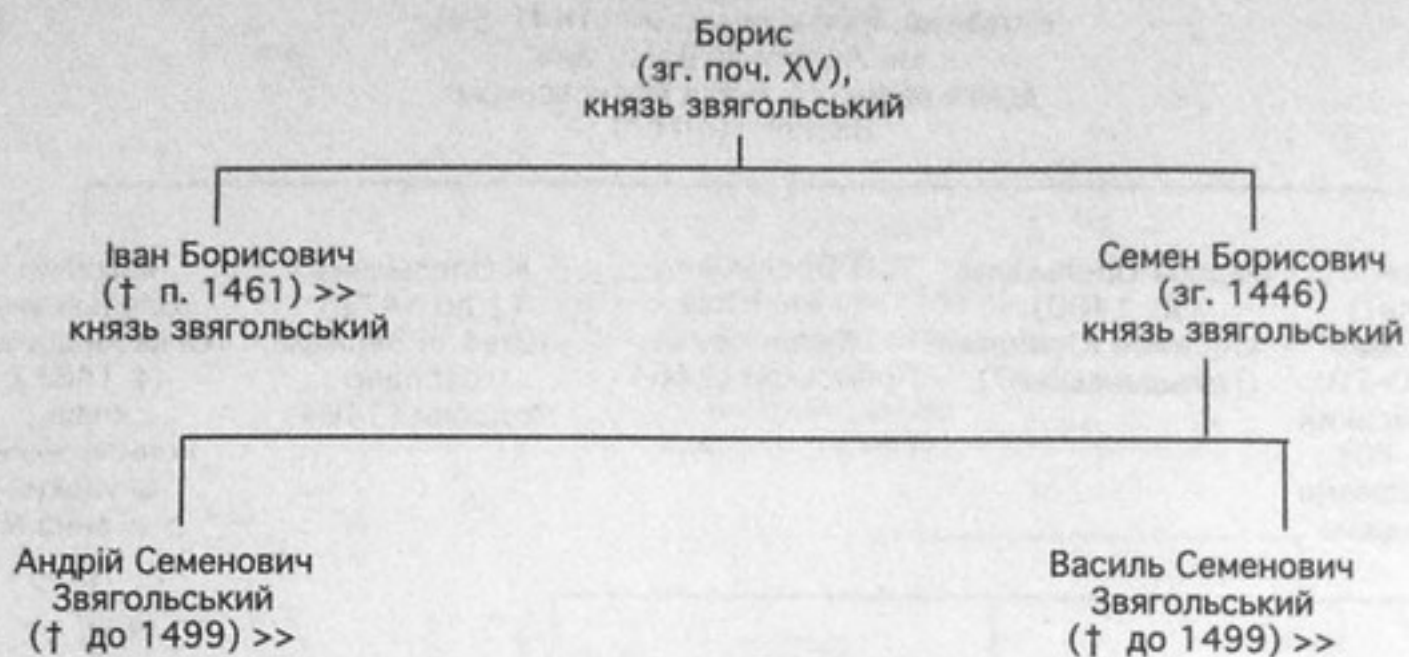
Князі Гедиміновичі (Ольгердовичі): Олельковичі Слуцькі

Олелько (Олександр) Володимирович
(† 1454),
князь копильський і
слуцький, князь київський (1441–54)
~ кн. Анастасія Василівна,
дочка великого князя московського
Василя I (1417)

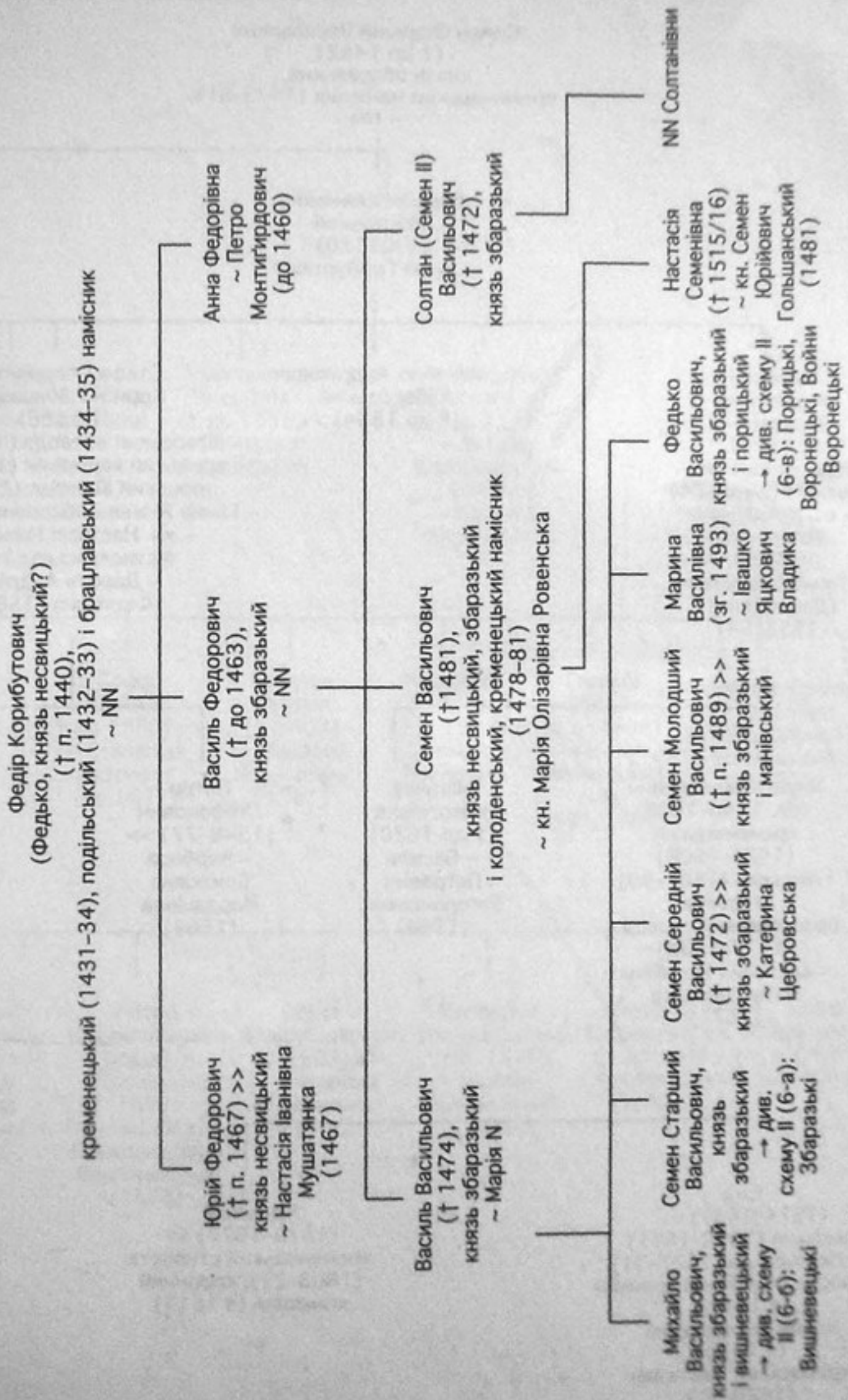

Князі Гедиміновичі (Ольгердовичі): Звягольські

Князі Гедиміновичі (Ольгердовичі): Збаразькі, Вишневецькі,
Порицькі, Воронецькі, Войни Воронецькі

Князі Гедиміновичі (Ольгердовичі):

Семен Старший Васильович
(† до 1482),
князь збараський,
кременецький намісник (1473-81)
~ NN

Андрій Семенович
Збараський
(† п.1528)
~ Анна Гербуртівна

Миколай
Андрійович
Збараський
(† 1574),
кременецький
староста (1560-74)
~ кн. N Андріївна
Козечанка
(п. 1550)
~ Ганна Бранкович
(Деспотівна)
(1553/54)

Михайло Андрійович
Збараський
(† до 1554) >>

Стефан Андрійович
Корибут Збараський
(† 1586),
вітебський воєвода (1555-64),
троцький каштелян (1564-66),
троцький воєвода (1566-85)
~ Ганна Янівна Заберезинська (1547)
~ кн. Настасія Михайлівна
Мстиславська (1559)
~ Дорота Андріївна
Фірлеївна (1581)

Януш Миколайович
(бл. 1540-1608)
кременецький
(1574-1608)
і пінський (1581-90)
староста,
брацлавський воєвода
(1574-1608)
~ кн. Ганна Матвіївна
Четвертенська
(1571)

Маруша
Миколаївна
(† до 1620)
~ Василь
Петрович
Загоровський
(1564)

Петро
Стефанович
(1548-77) >>
~ Барбара
Спитківна
Йорданівна
(1564)

Барбара
Стефанівна
(† 1602)
~ Габріель
Тенчинський
(1602)

Ежи
(1574-1631) >>
пінський (1590-1631)
і сокальський (1607-31)
староста, коронний крайчий
(з 1612),
коронний підчаший
(з 1619),
краківський каштелян
(1620-31)

Криштоф
(1579-1627) >>
кременецький староста
(1608-27), коронний
конюший (з 1615)

Ганна Семенівна
(зг. поч. XVI)
~ Якуб Вертецький

Юрій
Андрійович
Корибутович Збараський
(† 1580)
~ Щасна Юрїївна
Насиловська (1555)
~ Варвара Михайлівна
Козинська (1577)

Маргарита
Андріївна
(† до 1555)
~ Станіслав
Черминський

Єлизавета
Андріївна
(† п. 1555)
~ Вацлав
Баворовський
(1540-ві)
~ Валентій
Вкринський

Владислав
Андрійович
Збараський
(+ 1582),
київський
підвоєвода
(1572-75)
~ Софія Пшилуська
(поч. 1570-х)

Януш
Юрійович
(† п. 1580) >>

Софія
Юрїївна
(† до 1580) >>
~ Станіслав
Остроруг'
(до 1577)

Маруша
Юрїївна
(† 1603)
~ Миколай
Нарушевич
(1581)

Настасія
Юрїївна
(† п. 1591)
~ Роман
Волович

Галшка
Юрїївна
(† п. 1608)
~ Людвик
Менкицький
(між
1591/1600)

Катерина Юрїївна
(† до 1608)
~ Бартоломей
Белжецький
(до 1602)

Костянтин
Владиславович
(† п. 1590) >>
~ Барбара
Шимонівна
Ходоровська
(до 1590)

Петро
Владиславович
Корибут
Збараський
(† 1612) >>
~ кн. Єва
Олександрівна
Вишневецька
(1589)

Стефан
Владиславович
(† 1605) >>
~ Катерина
Сулимівна
(1602)

Катерина
Владиславівна
(† п. 1618)
~ Щасний
Харленський
(1588)

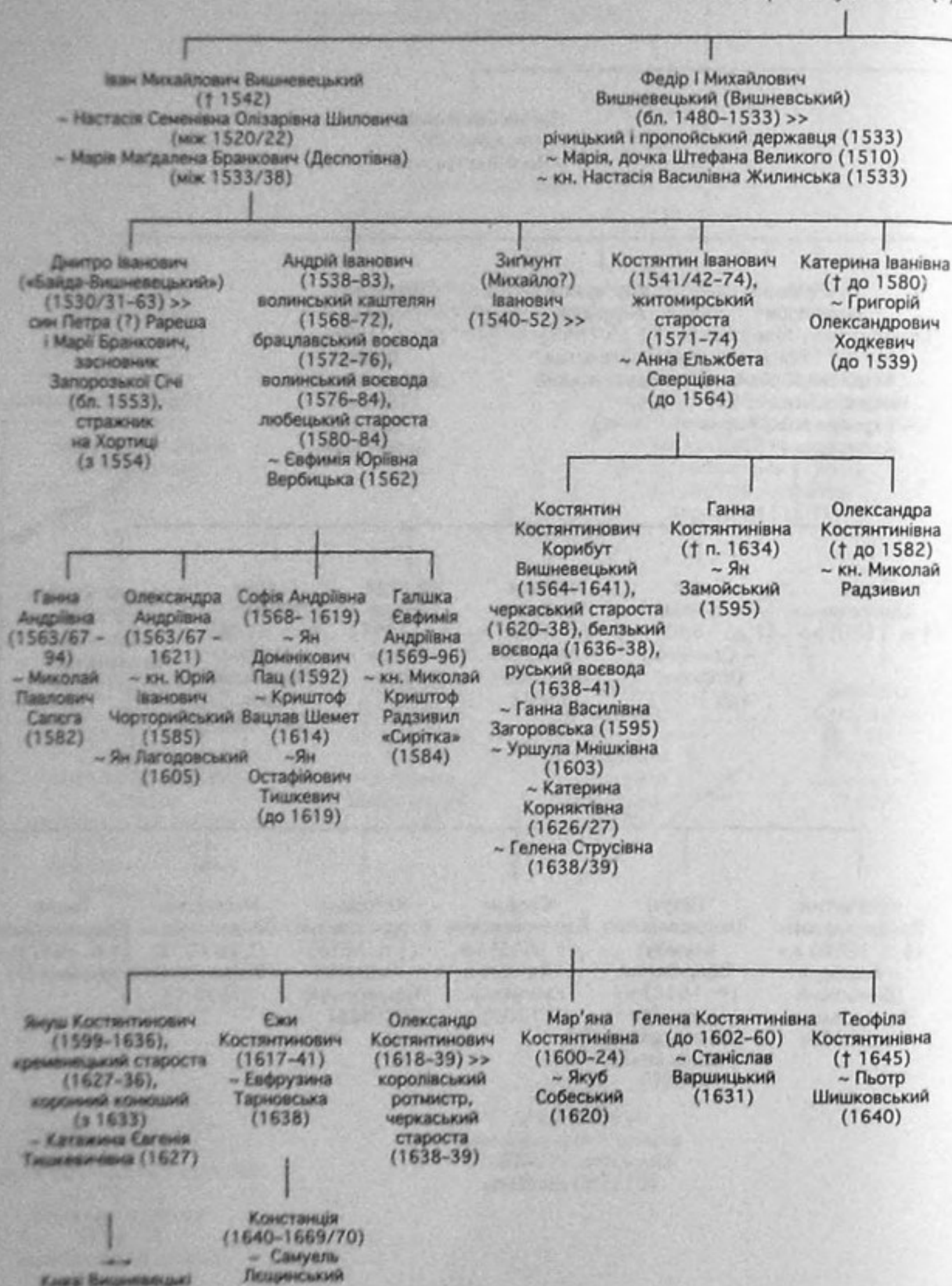
Магдалена
Владиславівна
(† до 1618)
~ Вацлав Шемет
(1590-ті)

Ганна
Владиславівна
(† п. 1637) >>
черниця (?)

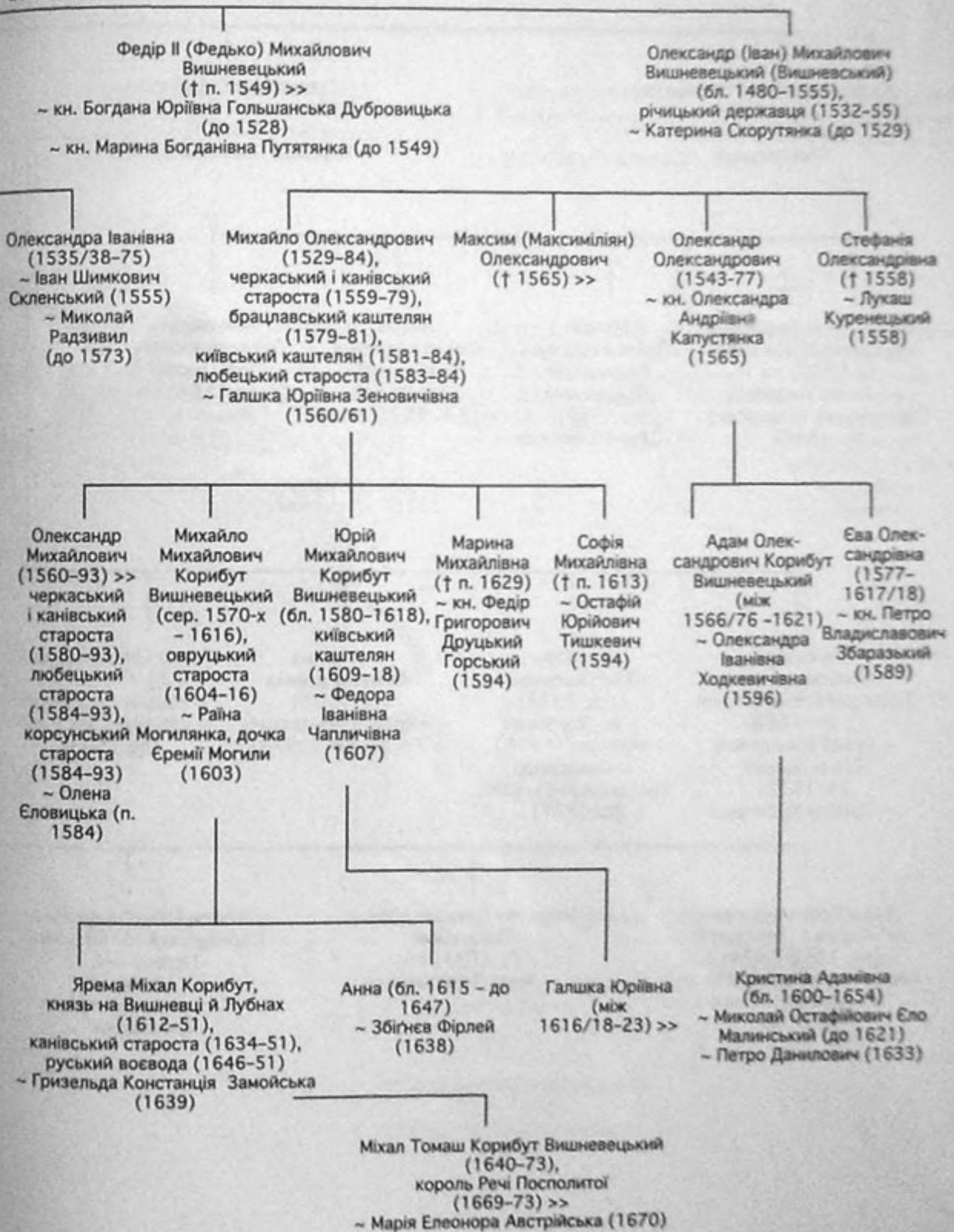
Князі Гедиміновичі (Ольгердовичі):

Михайло Васильович
князь збаразький і вишневецький,
~ кн. Огафія Полубенська (?)

Вишневецькі

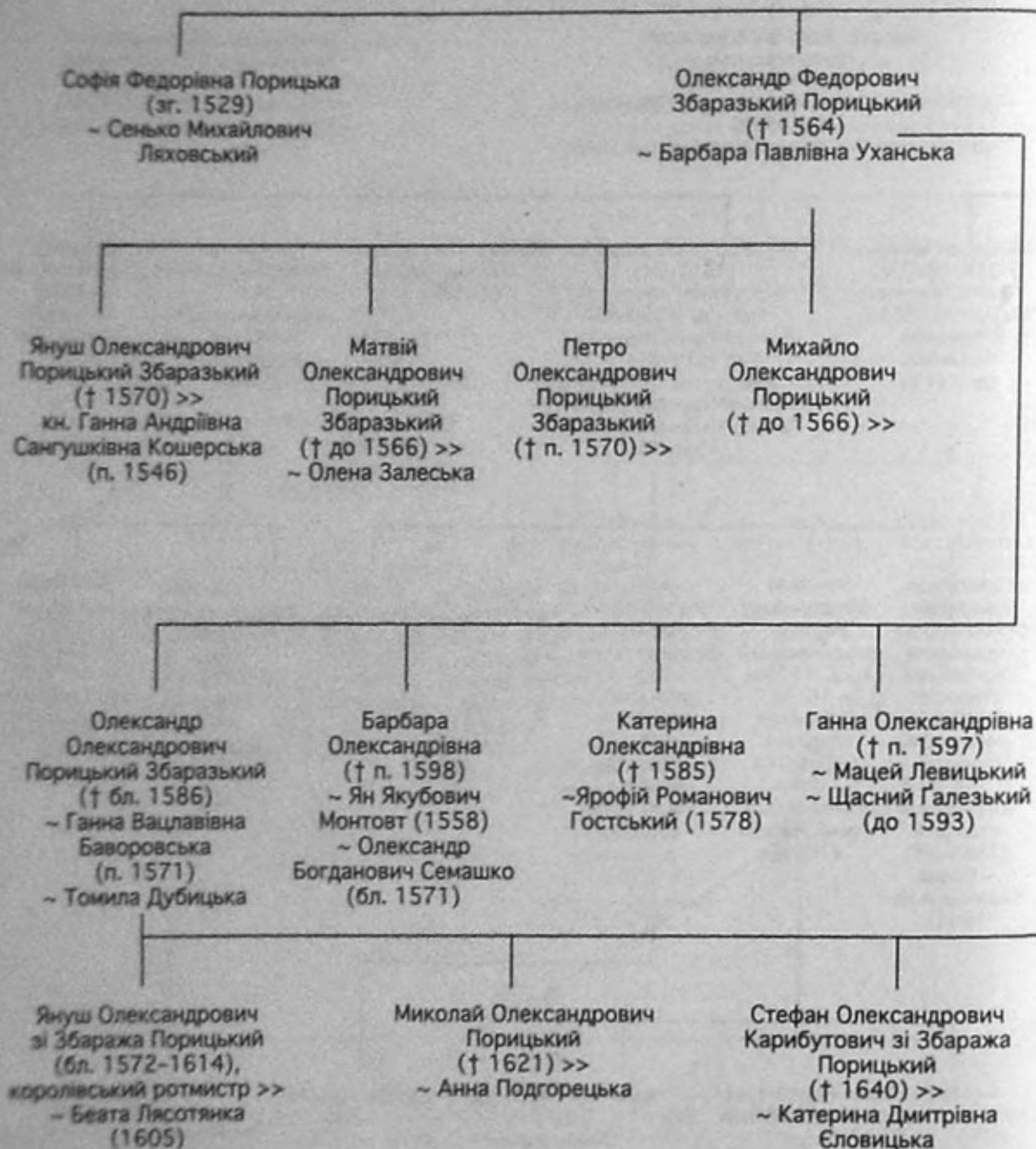
(бл. 1460 – п. 1517),
брацлавський і вінницький намісник (1500–07)
~ Анна Нарушевичівна (?)
(до 1501)

Князі Гедиміновичі (Ольгердовичі):

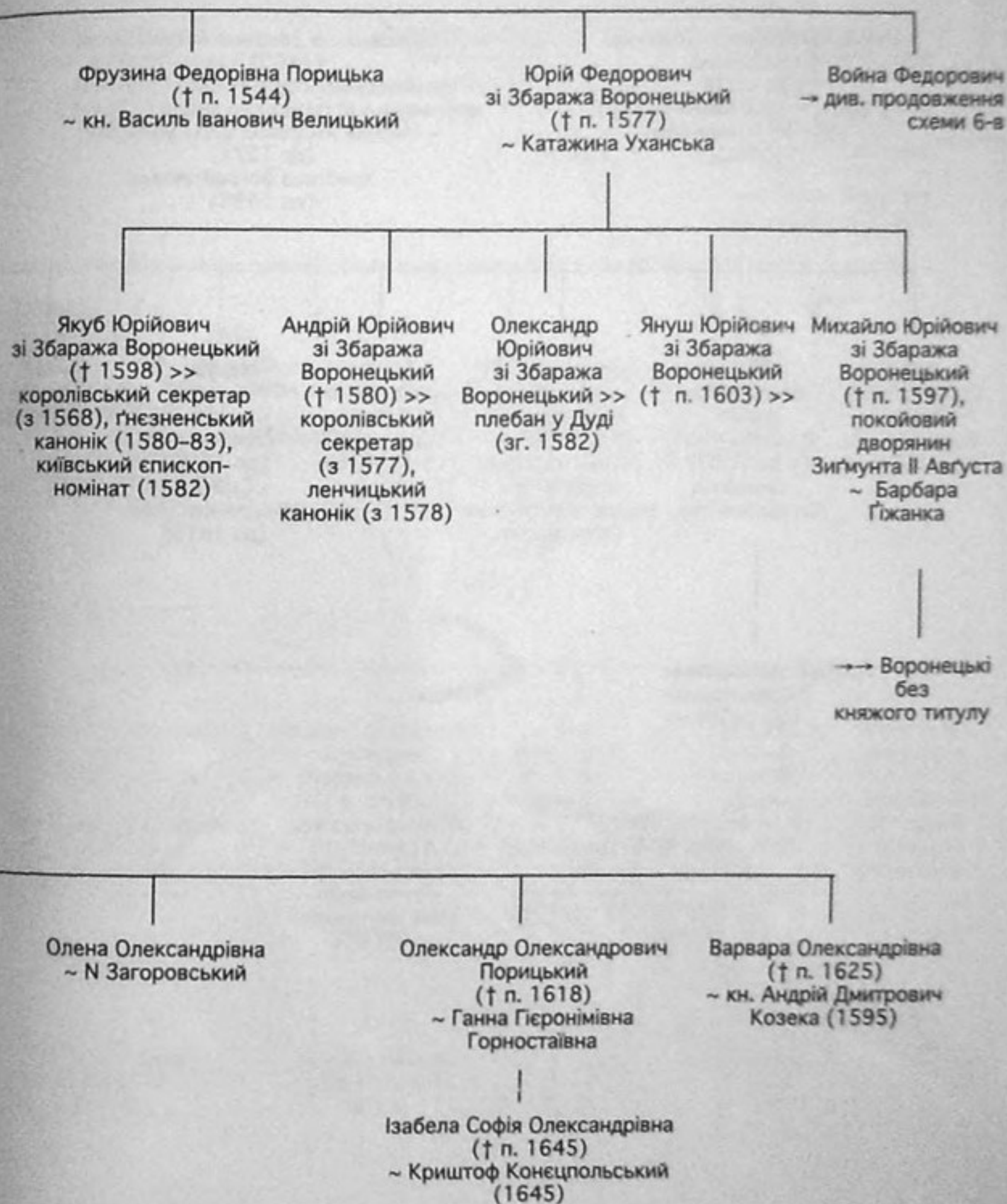
Федько (Федір) Васильович
князь збараський і порицький

Порицькі, Воронецькі, Войни Воронецькі

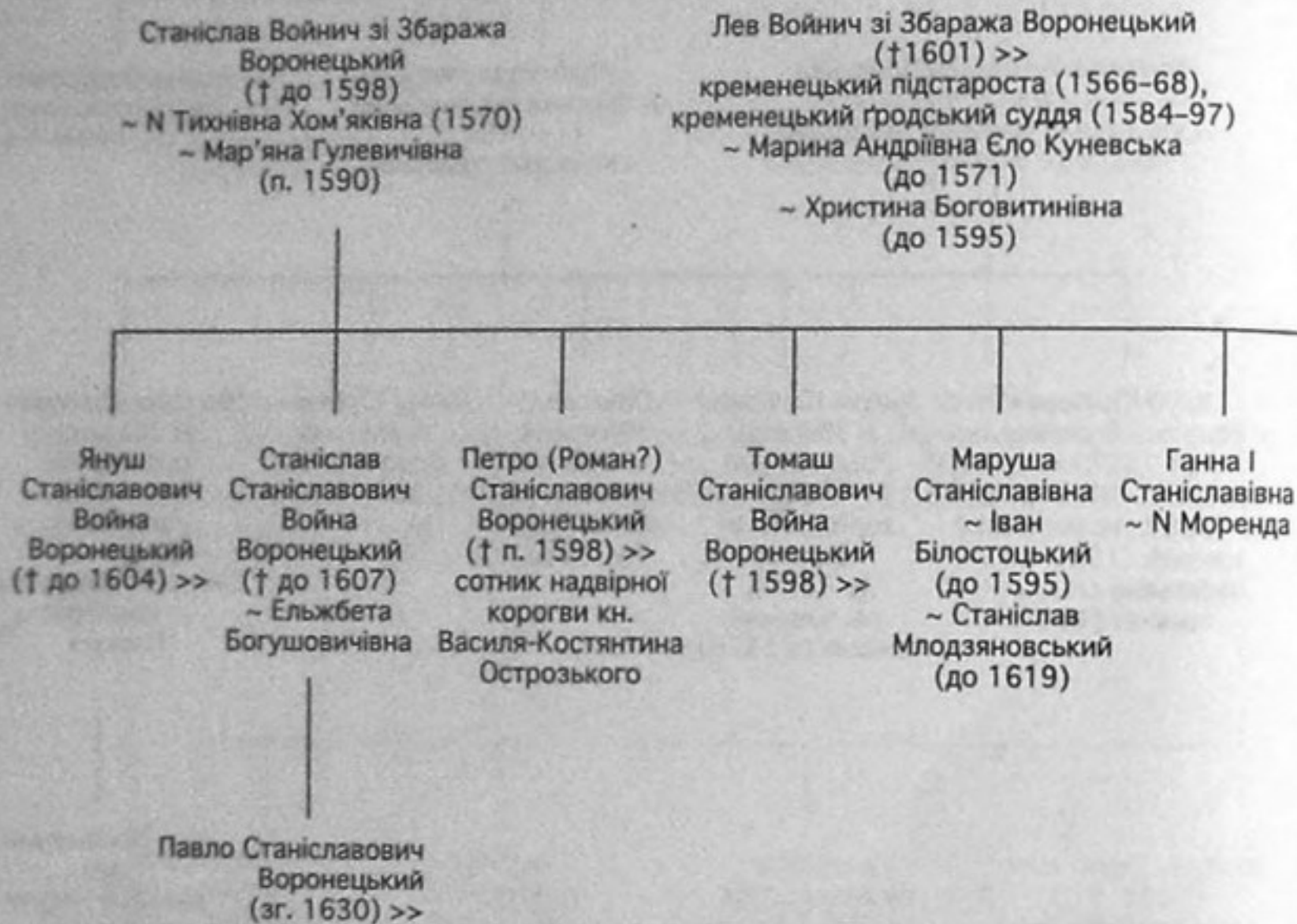
(† п. 1514),

~ Варвара Іллічівна В'ячковичівна

Война Федорович
Воронецький Тристенський
~ кн. Богдана Федорівна

зі Збаража
(† бл. 1565)
Четвертенська

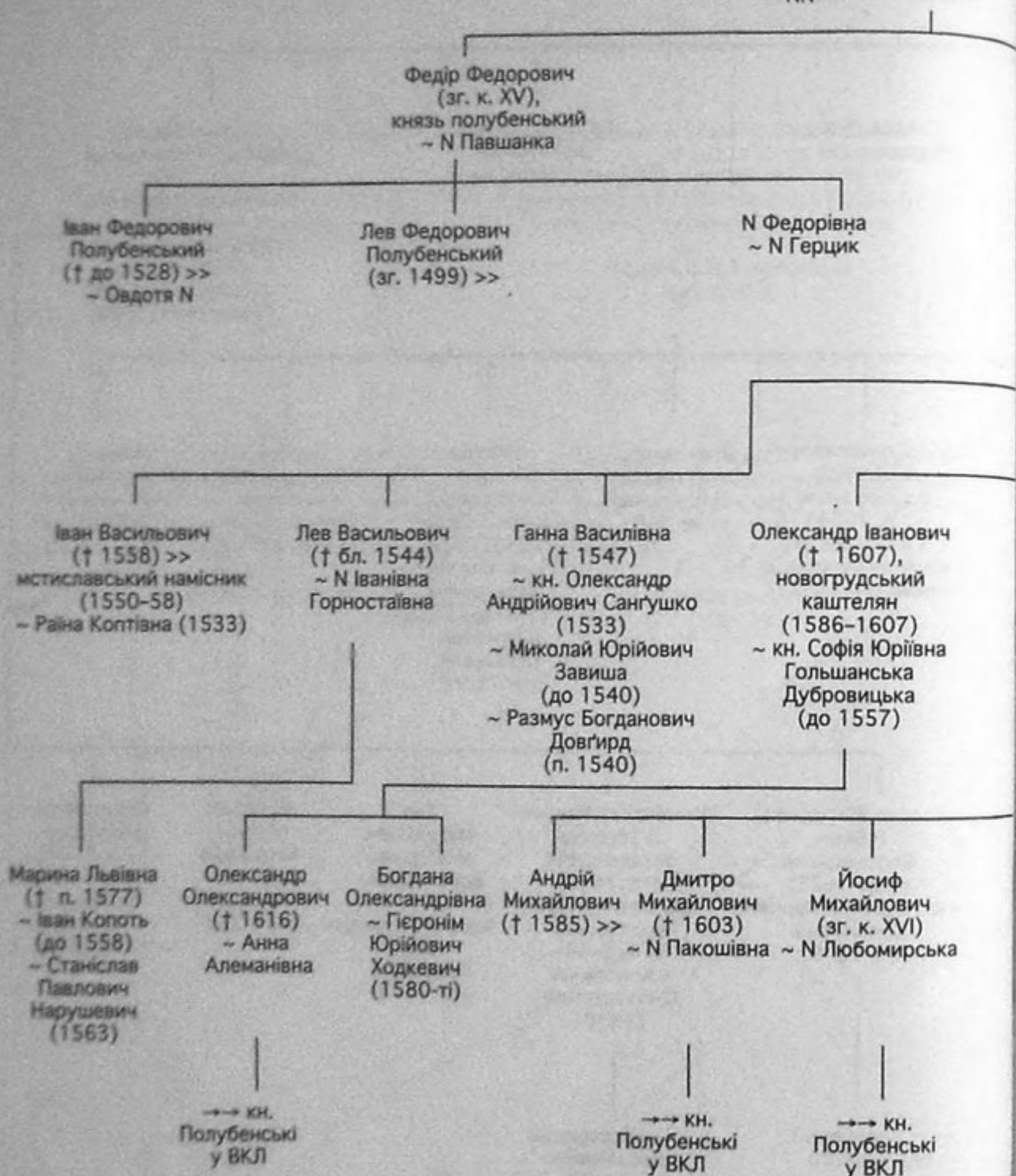
Продовження схеми II (6-6)

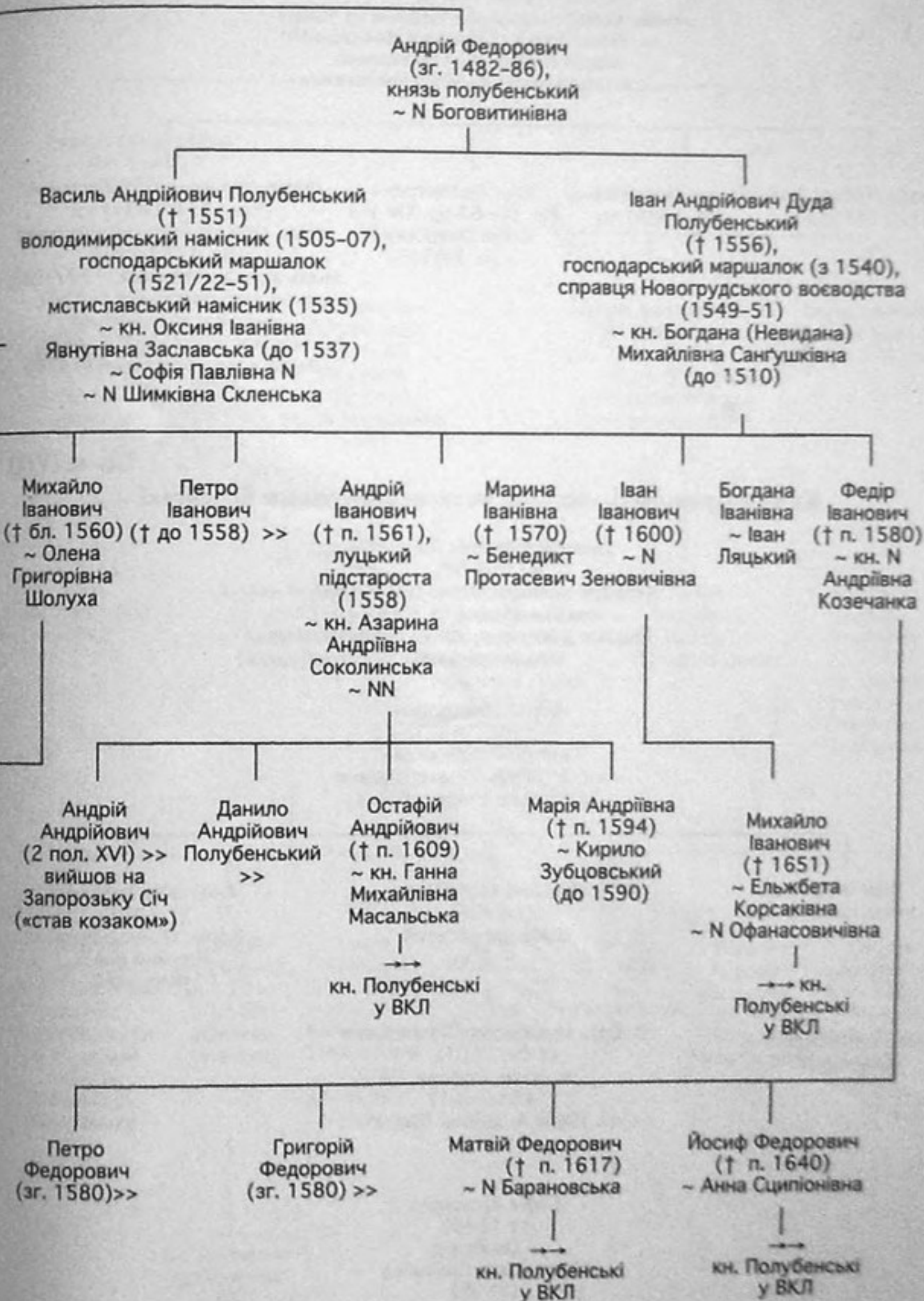

Князі Гедиміновичі (Ольгердовичі):

(?) [Федір Федорович, онук Андрія
~ NN

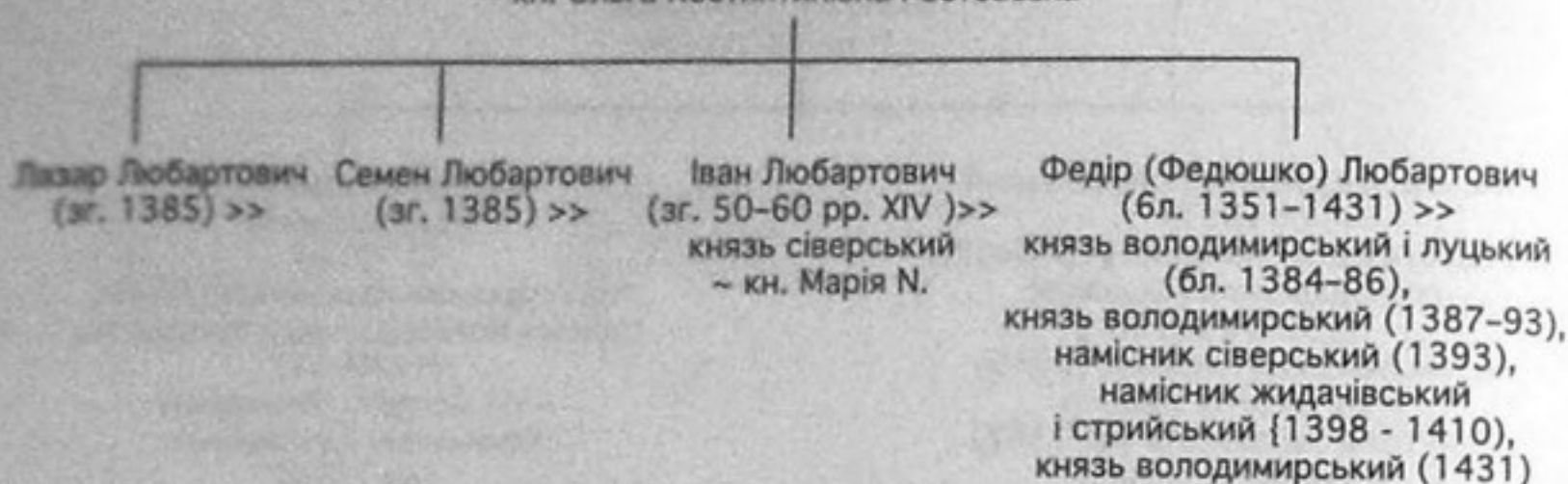

Князі Гедиміновичі: Любартовичі

Любарт (Дмитро) Гедимінович
(† бл. 1384),
князь володимирський і луцький (з 1340)
~ кн. Анна, дочка князя володимирського
Андрія Юрійовича Романовича
~ кн. Ольга Костянтинівна Ростовська

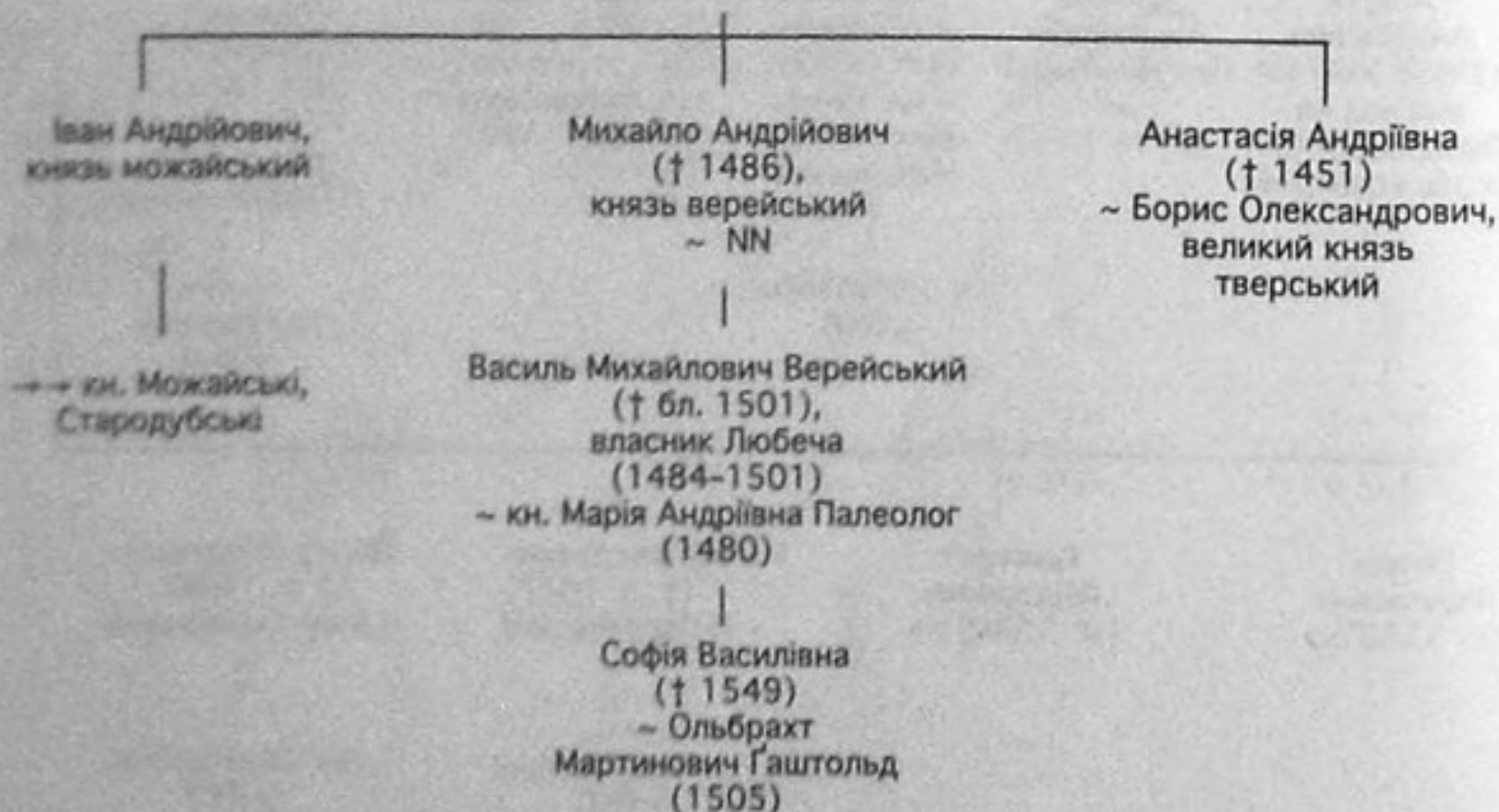

Схема IV(1)

Князі Рюриковичі: нащадки московських князів: Верейські

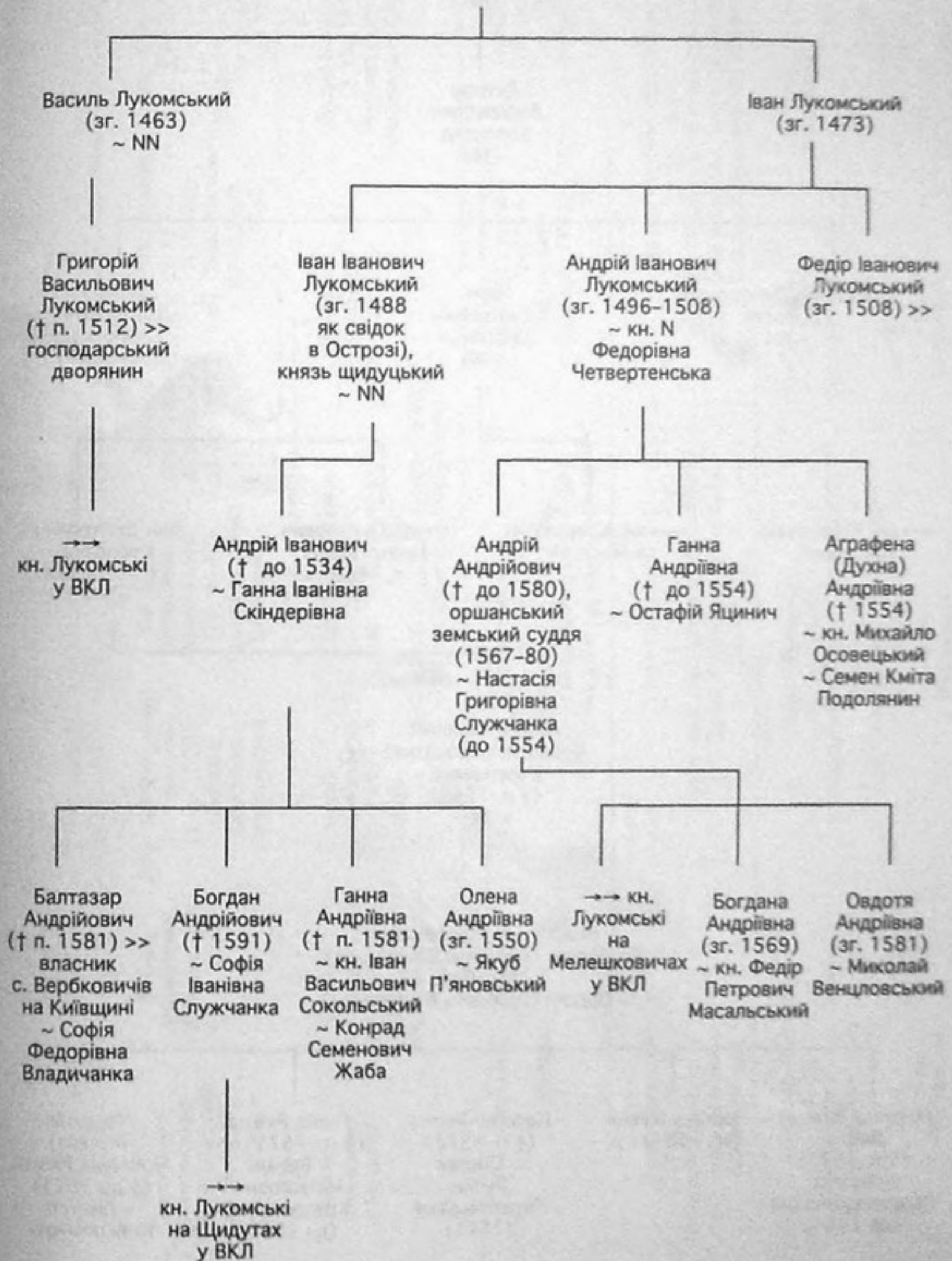
Дмитрій Іванович Донської
(1350-89),
великий князь московський (1359),
владимирський (з 1362)
~ кн. Євдокія Дмитрівна, дочка великого князя
владимирського

Андрій Дмитрович
(1382-1432),
князь можайський
~ кн. Агрипина Олександрівна
Патрикіївна Стародубська

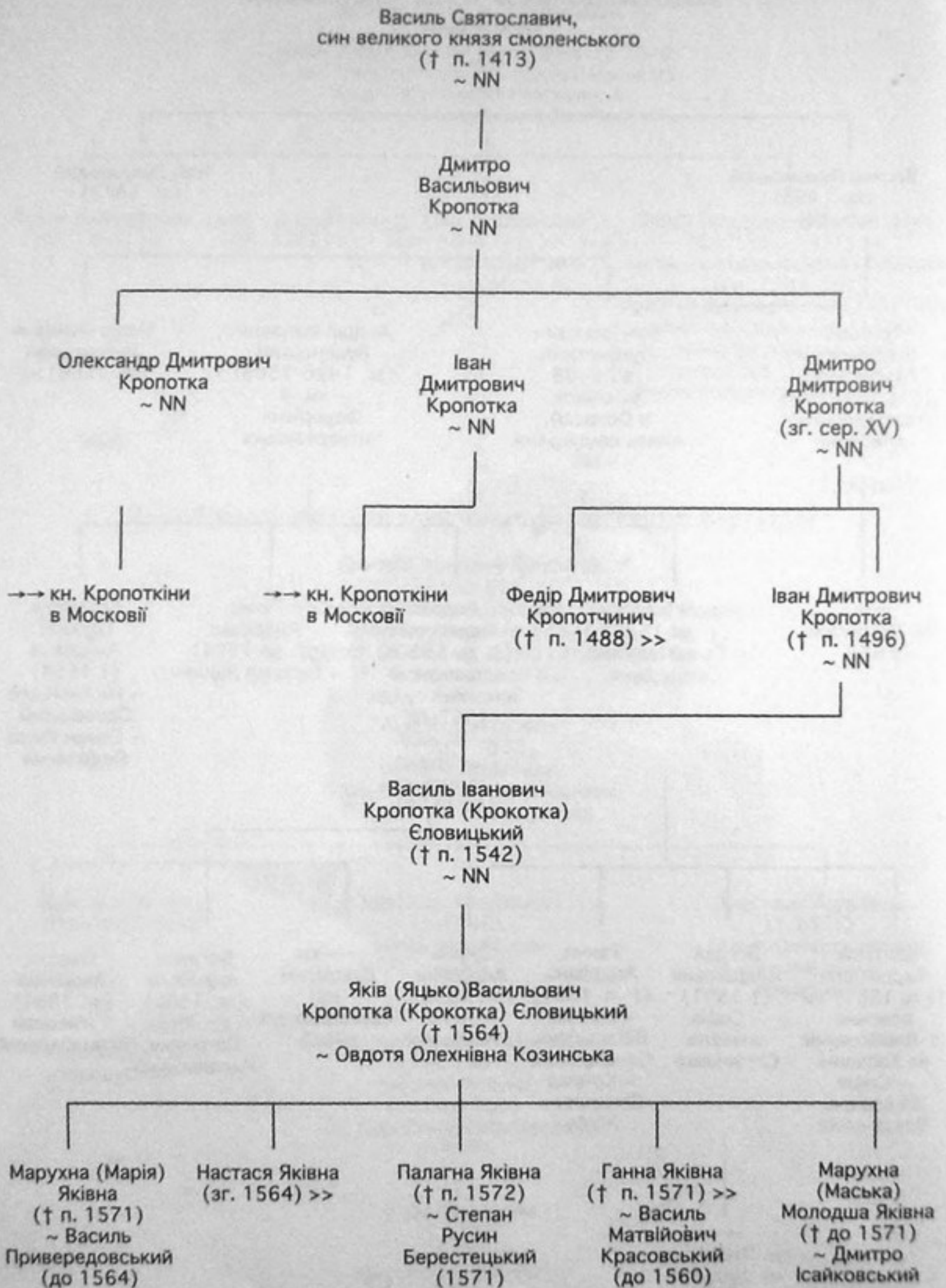
Князі Рюриковичі:
нащадки полоцьких князів (гіпотетично):
Лукомські

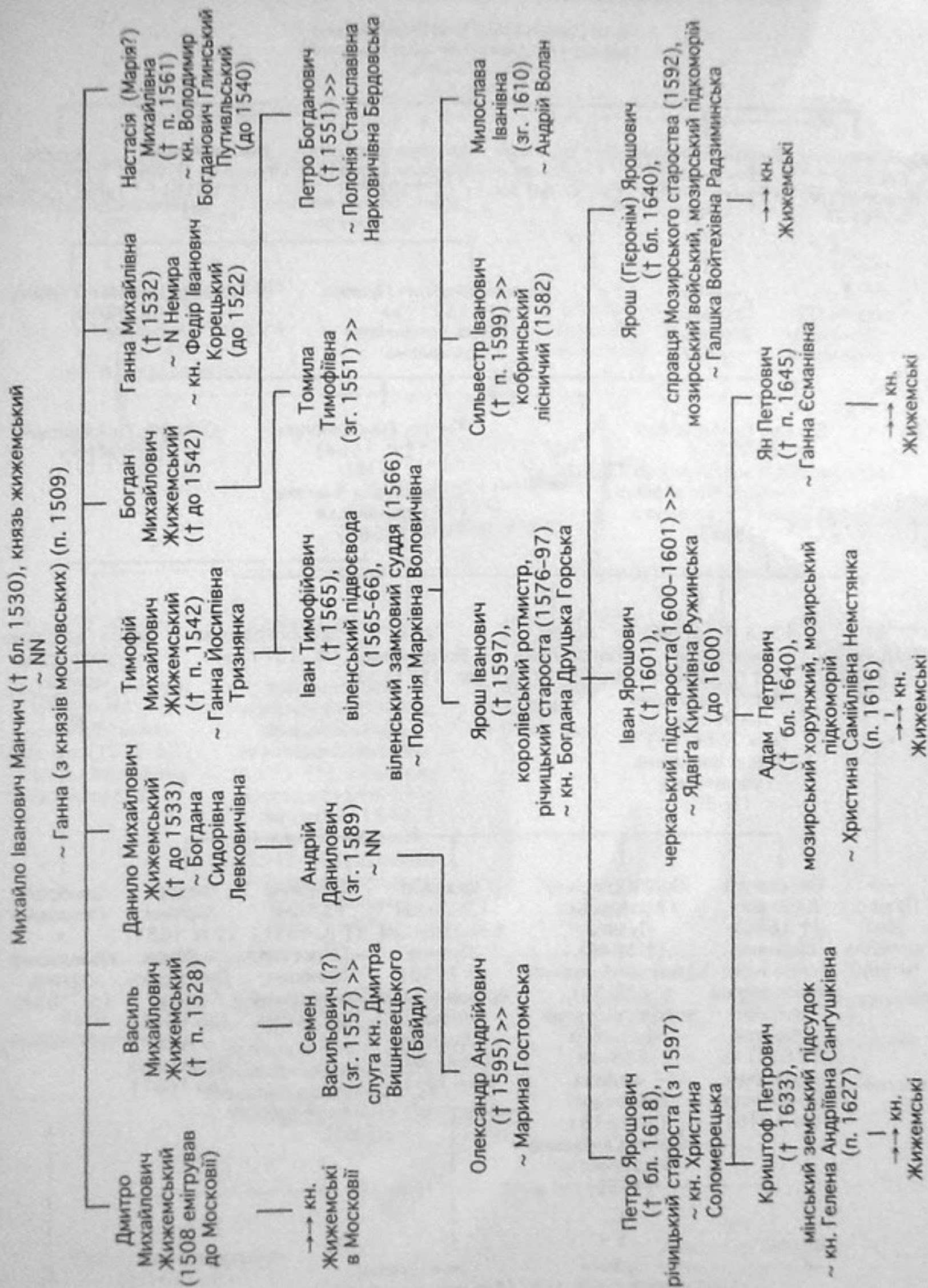
NN

Князі Рюриковичі: нащадки смоленських князів: Кропотки (Огінські)

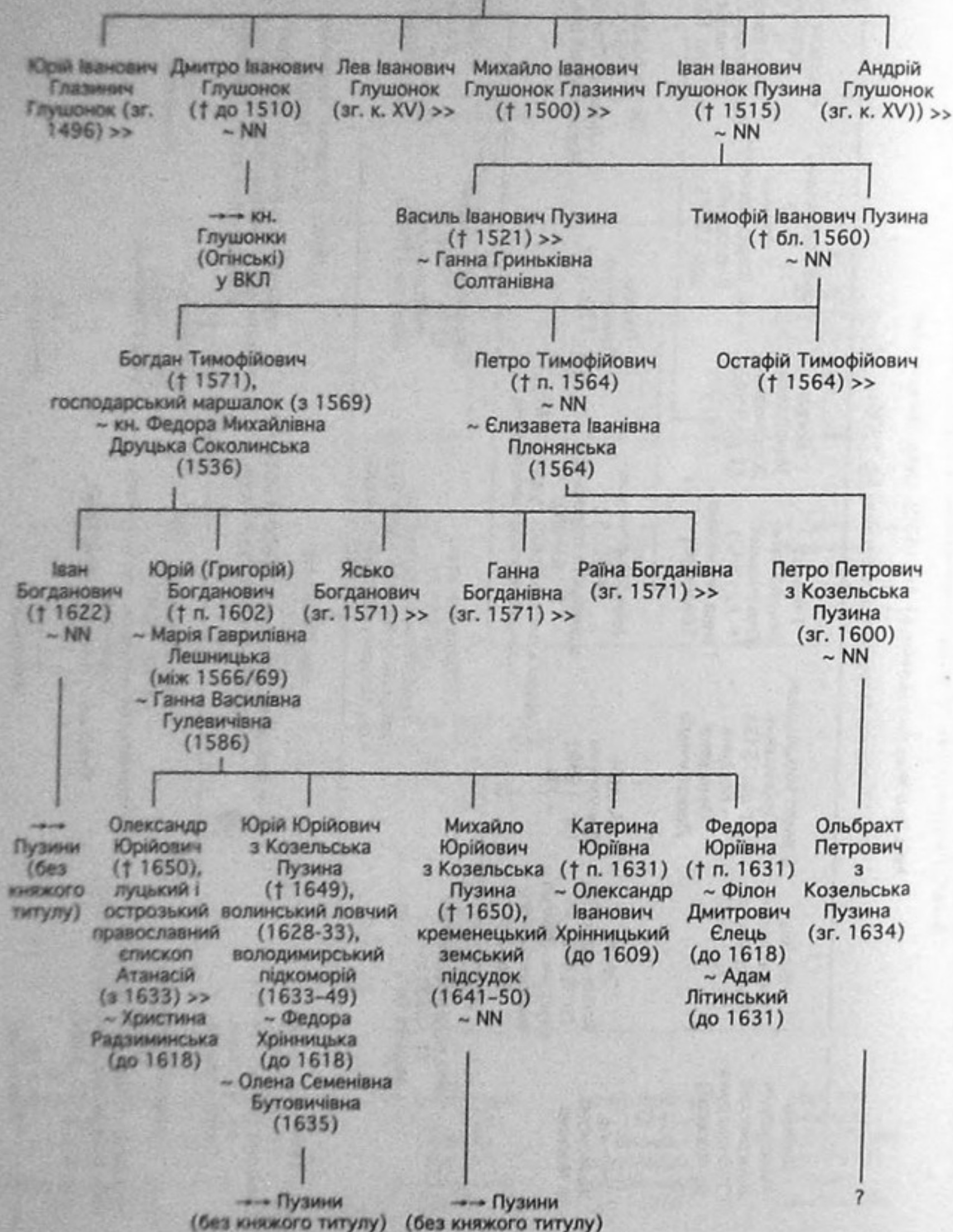

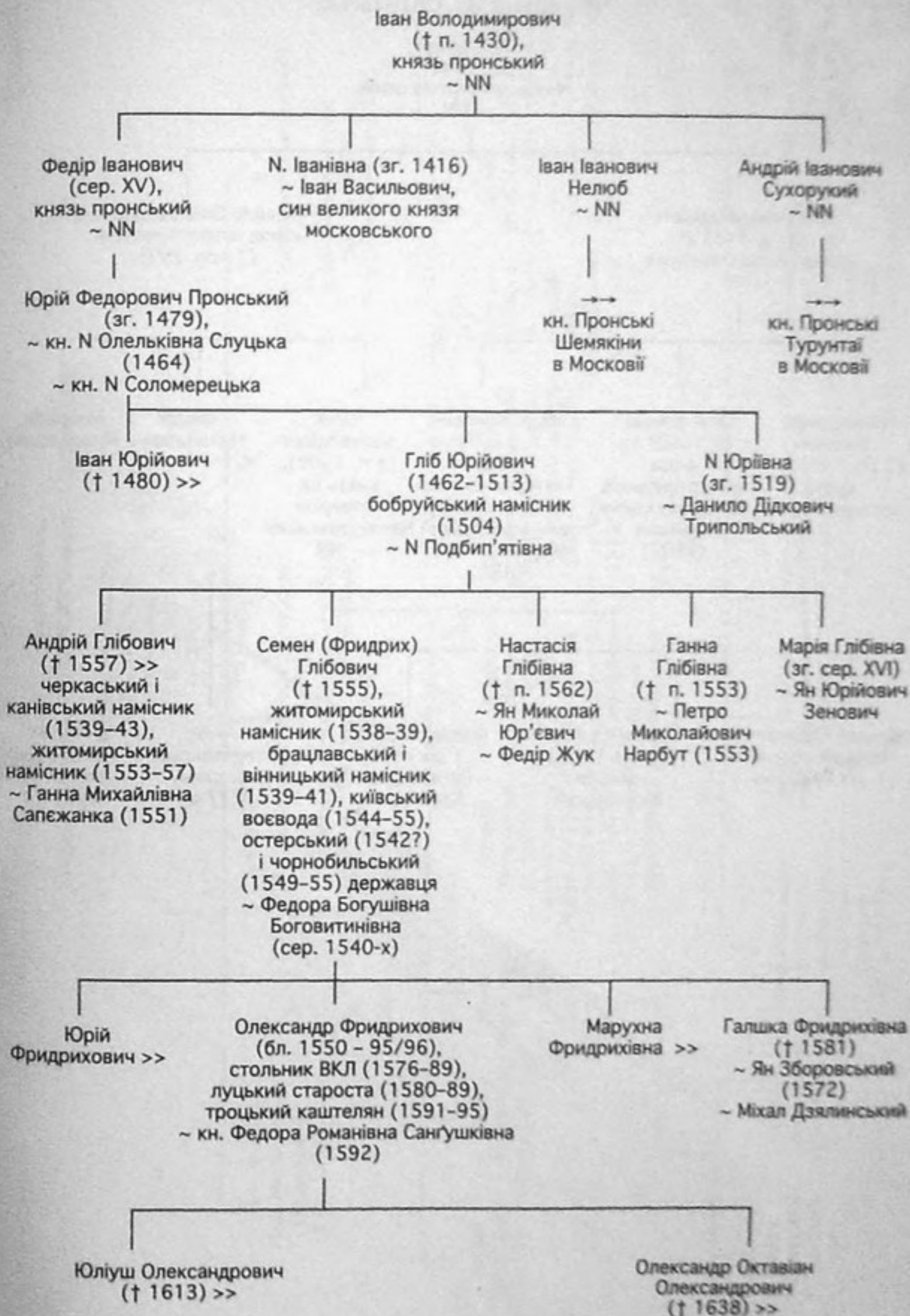
Нащадки смоленських князів: Пузини

Іван Васильович Глазинич Пузина
(перед 1492 емігрував до Московії)
~ NN

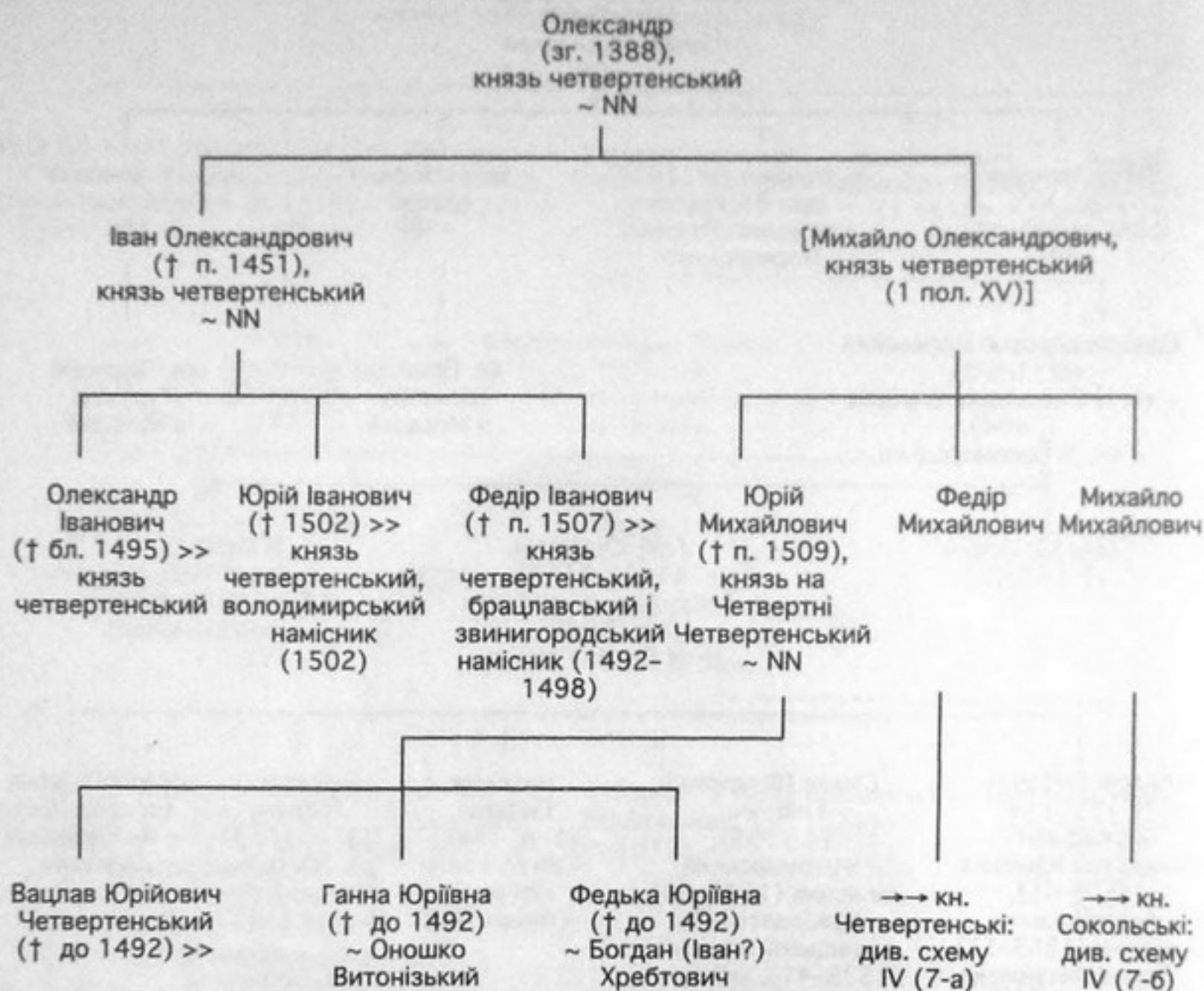
Князі Рюриковичі: нащадки рязанських князів: Пронські

Схема IV (6)

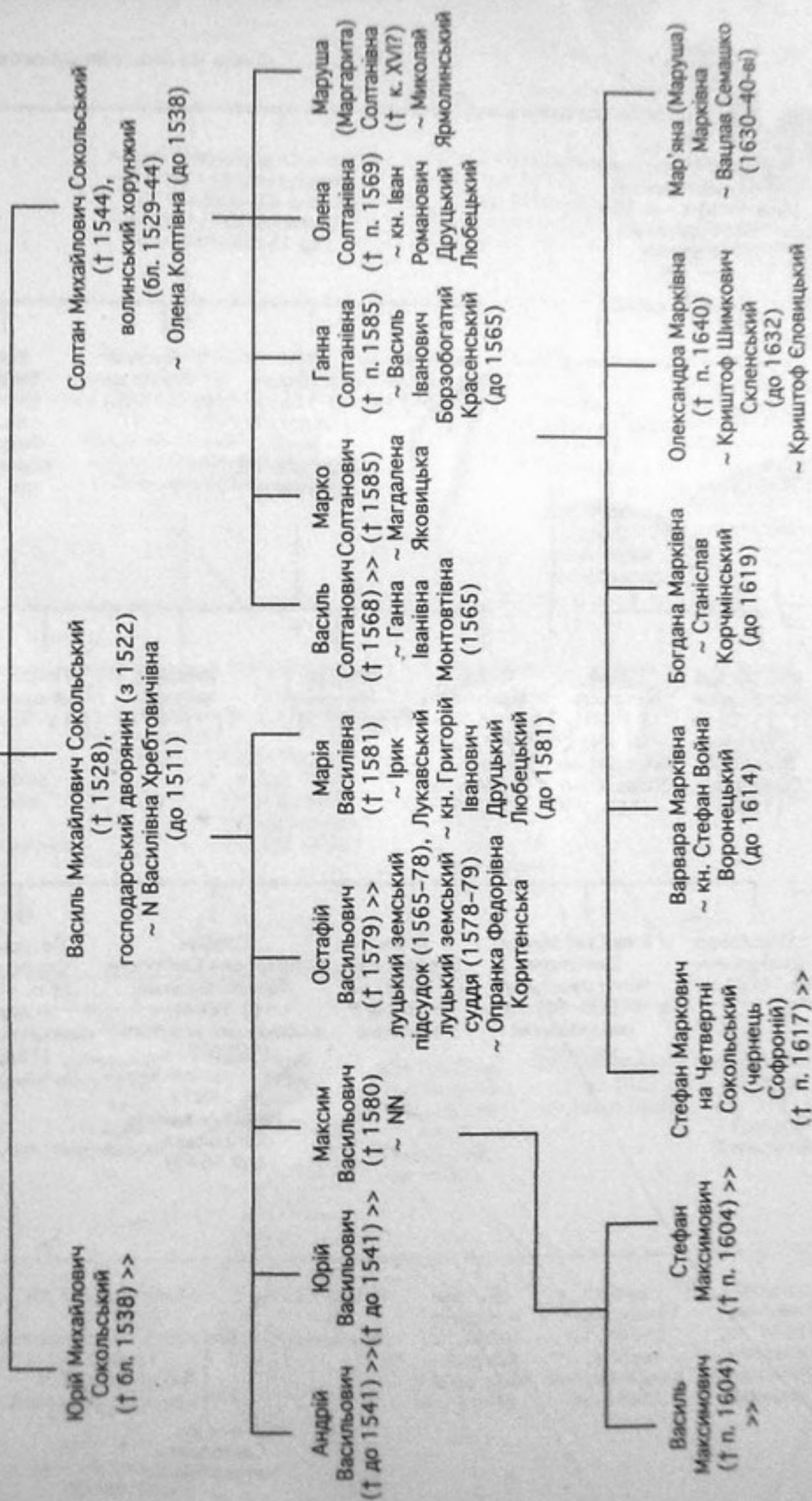

Князі Рюриковичі: нащадки туровопінських князів:
Четвертенські, Сокольські

Князі Рюриковичі:
нащадки турово-пінських князів: Сокольські

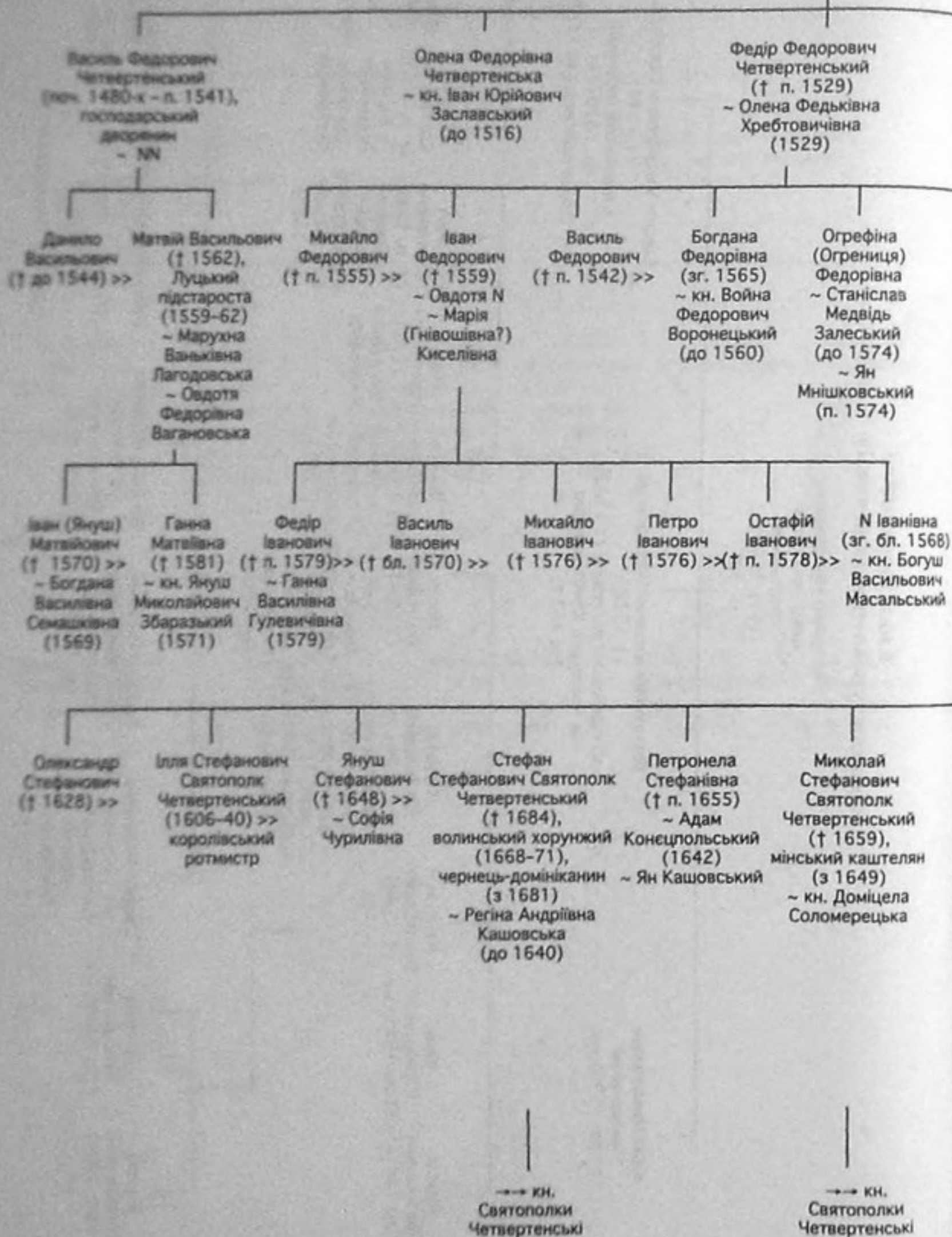
Михайло Михайлович,
князь на Соколі
Сокольський
(† п. 1529)
~ NN

Князі Рюриковичі:

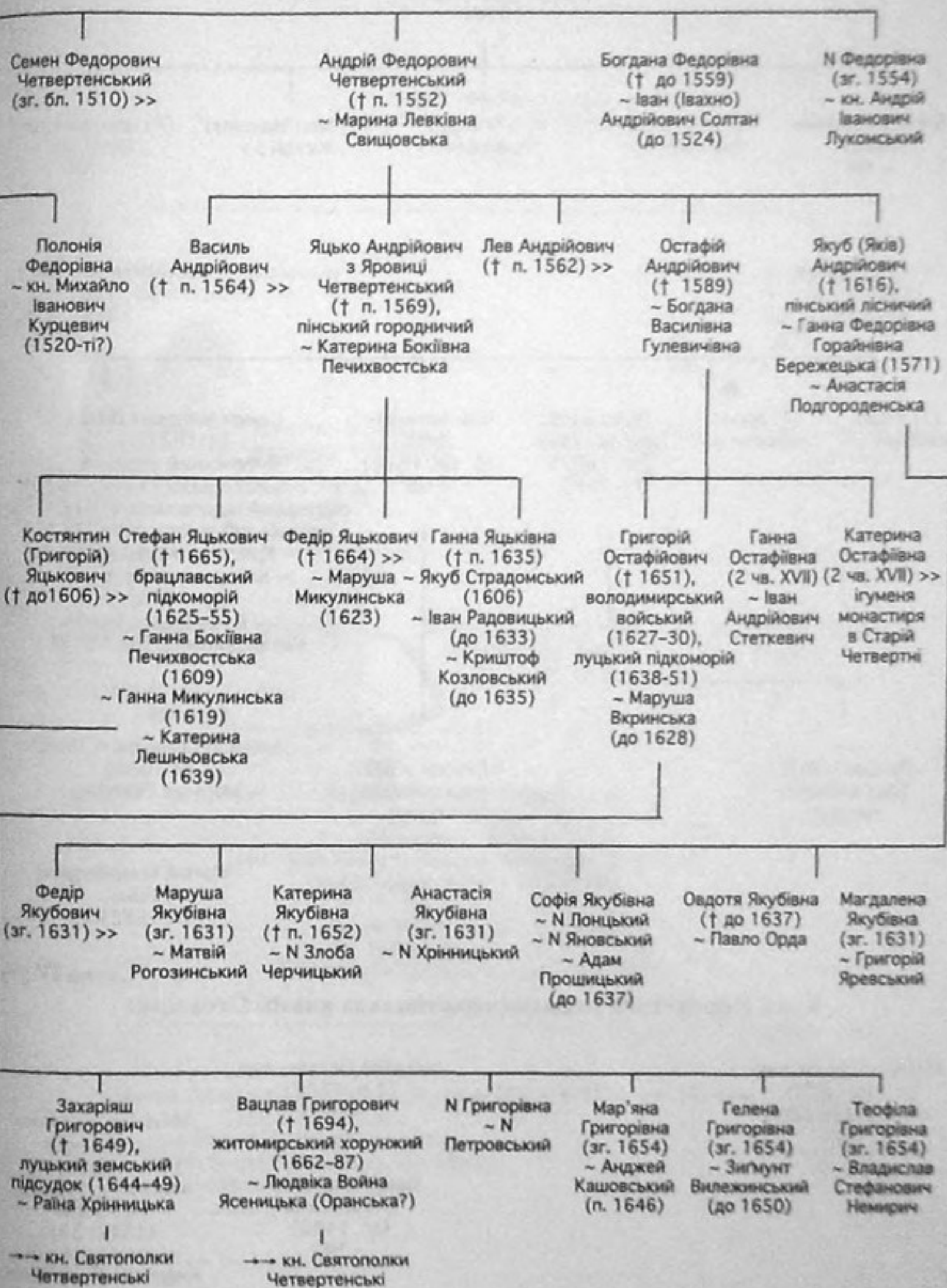
Федір Михайлович,
князь на Вишкові Вишковський Четвертенський

нащадки турово-пінських князів: Четвертенські

(зг. 1488),

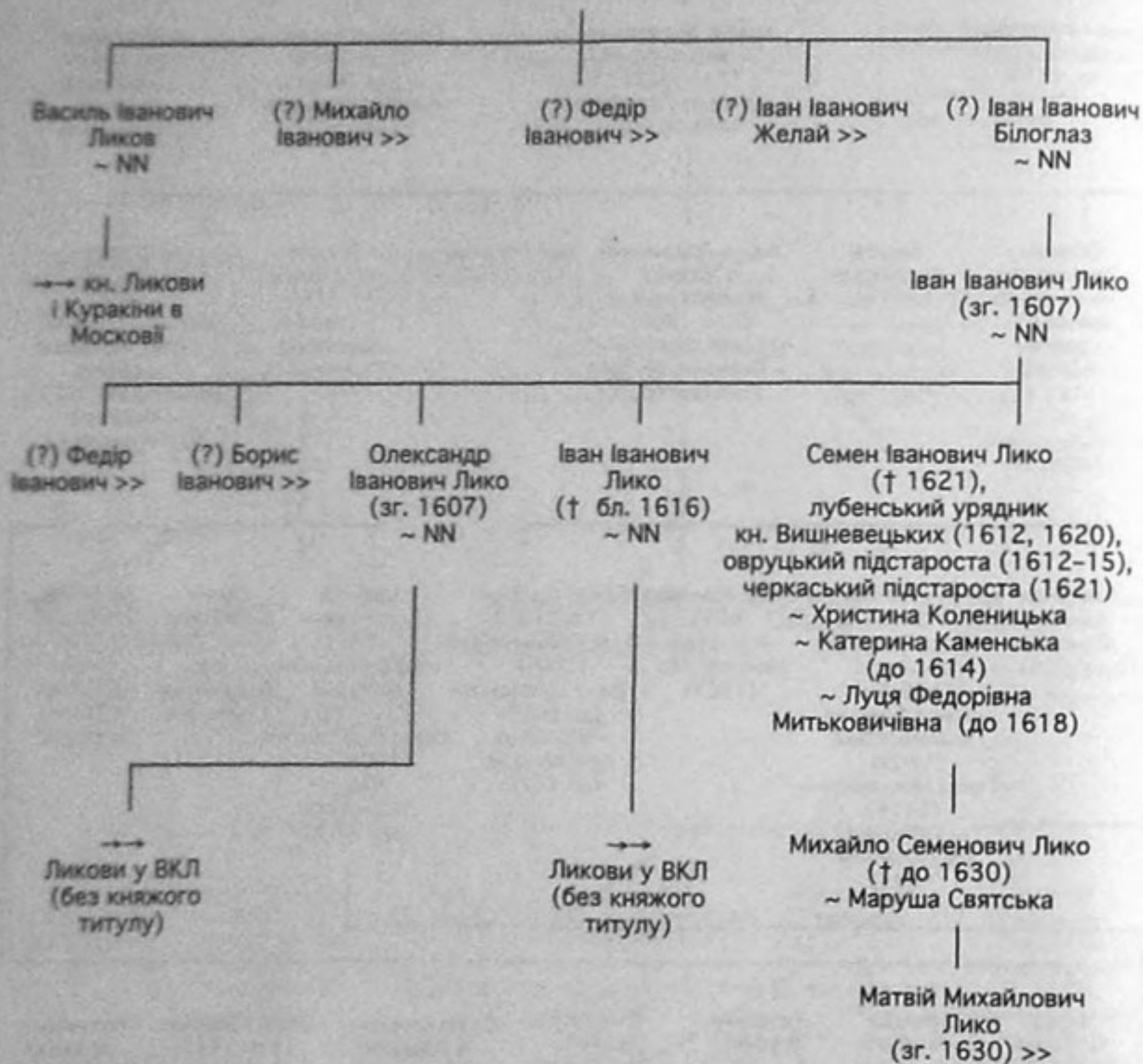
~ N Кальницька

Князі Рюриковичі: нащадки чернігівських князів: Лико-Оболенські

Іван Володимирович Лико
(† п. 1497),
князь оболенський
~ NN

Князі Рюриковичі: нащадки чернігівських князів: Осовецькі

Михайло Романович
(зг. бл. 1300),
князь осовецький
~ NN

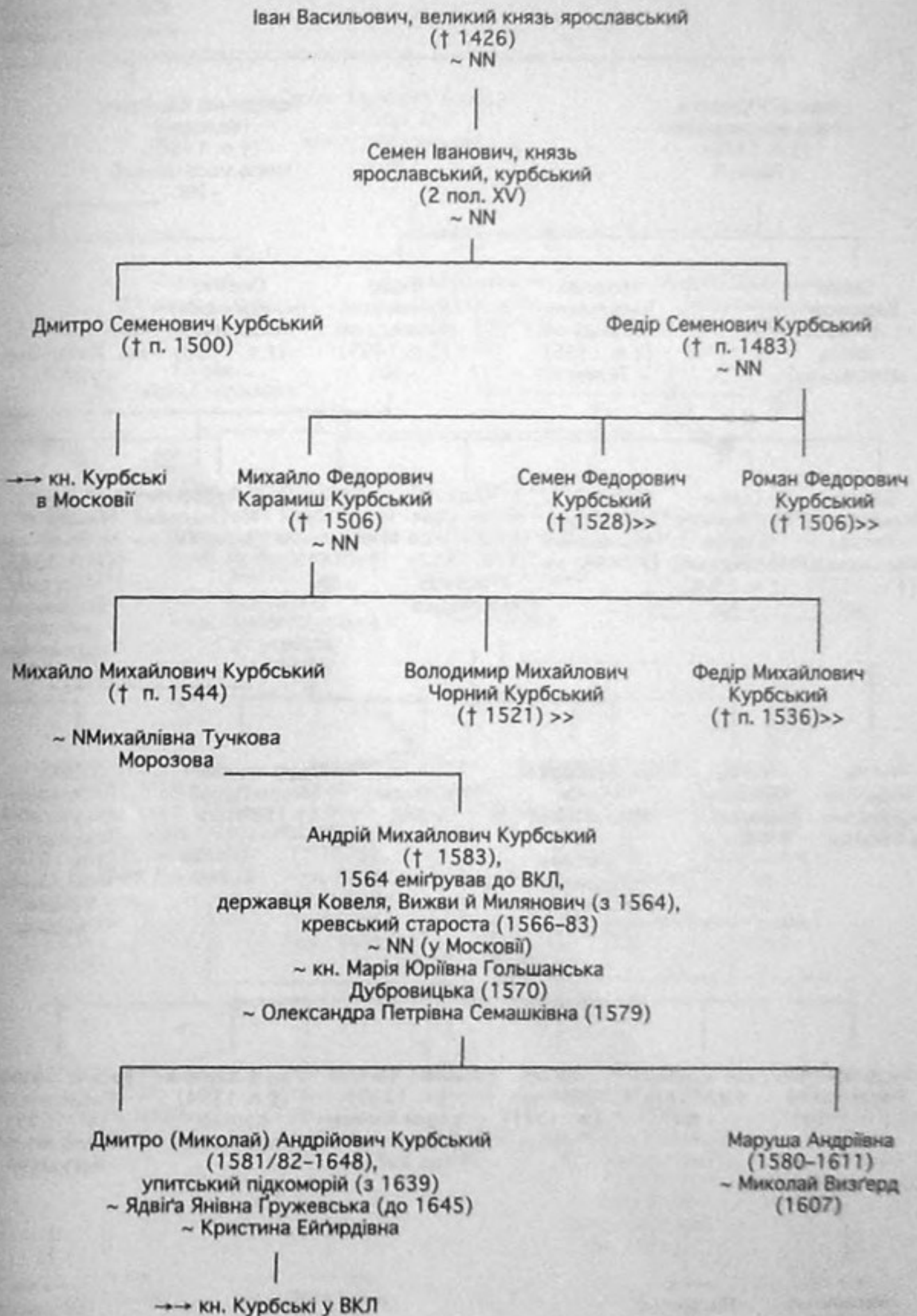
— (?) → (?) → (?) →

Михайло Осовецький
(† п. 1528)
~ NN

Іван Михайлович
Осовецький
(зг. 1482)
~ NN

Михайло Іванович
Осовецький
(† бл. 1550) >>
власник с. Юрової
на Уборті
(1512-33)
~ кн. Аграфена
Андріївна Лукомська

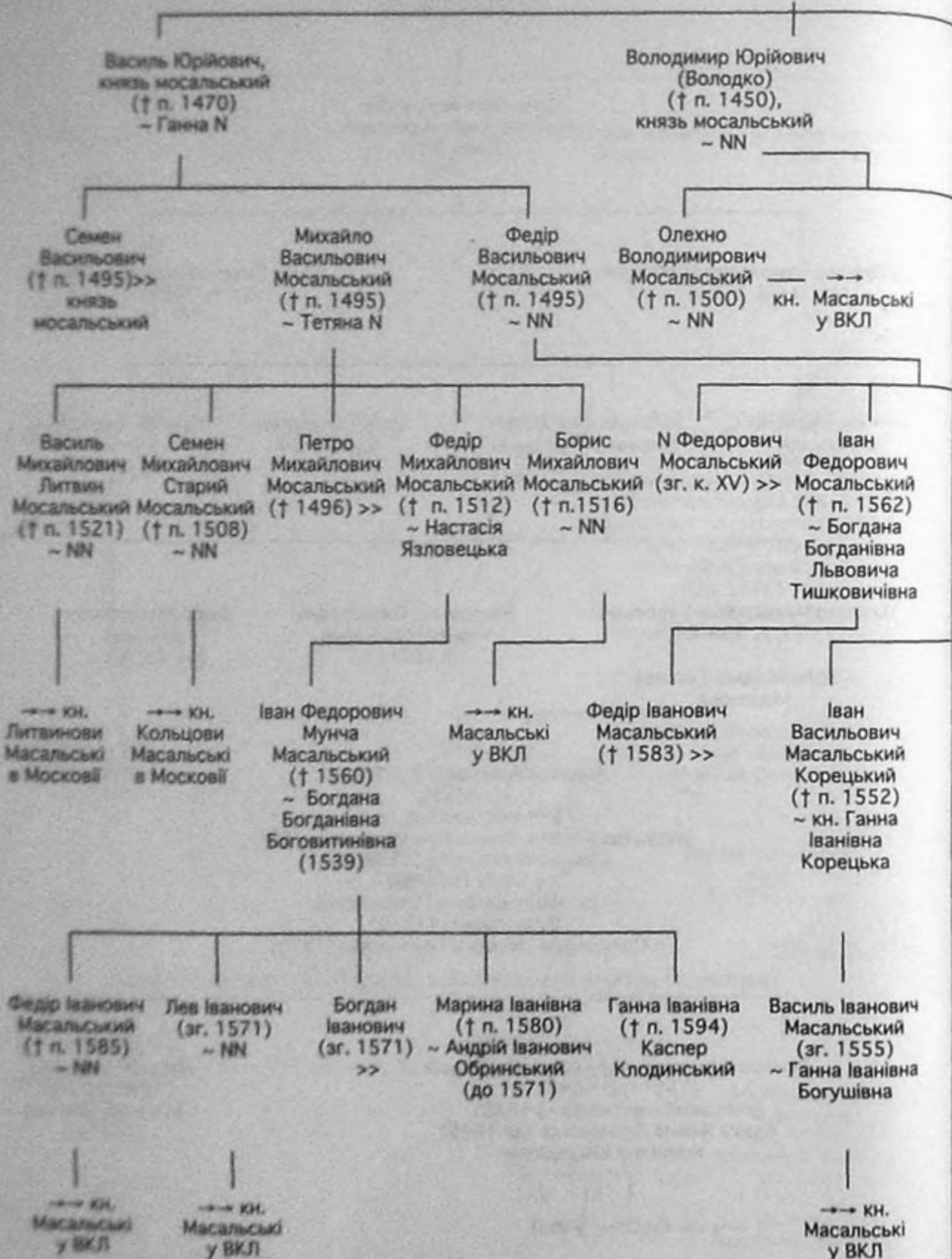
Князі Рюриковичі: нащадки ярославських князів: Курбські

Князі Рюриковичі: нащадки чернігівських князів:

Юрій Святославич
князь мосальський

Масальські (Мосальські)

(зг. 1377)

~ NN

Семен Юрійович Клубок
(зг. сер. XV) /
князь мосальський
~ NN

Тимофій
Володимирович
Мосальський
(† 1505)
~ Ганна
Семенівна Сапежанка

Іван Семенович
Мосальський
(зг. 1490)
~ NN

Андрій Семенович
Мосальський
(† бл. 1496) >>

Василь
Федорович
Мунча
Мосальський
(† п. 1507)
~ NN

Петро Тимофійович
(† бл. 1548),
господарський дворянин
~ кн. Духна Матвіївна
Головчинська
(до 1518)
~ кн. Олена Андріївна
Сангушківна
(1536)

Юрій Тимофійович
(† п. 1558),
господарський
дворянин
~ кн. Ганна Іванівна
Друцька
Соколинська

Іван
Тимофійович
(† п. 1561)
кн. Клубкови
Мосальські
у Московії

Богдан
(Богуш)
Васильович
Масальський
(† бл. 1597)
~ кн. N Іванівна
Четвертенська
~ Настасія
Кощанка
(до 1590)

Іван
Петрович
(† 1569)
~ кн. Овдотя
Андріївна
Лукомська

Андрій
Петрович
з Тучина
Масальський
(† 1570)
~ кн. Ганна
Богданівна
Путятянка
(до 1559)

Петро
Петрович
(† до 1570)
~ NN

Василиса Юрїївна
(† п. 1604)
Миколай Єрмолич
(† п. 1558)
~ кн. Абрам
Федорович
Друцький Горський
(до 1570)
~ Ян Волосецький
(до 1595)

Марина
Юрїївна
(† п. 1558)
~ Павло
Нарушевич
Матеуш
Янович
Кухмистрович
(1558)

кн.
Масальські
на Друї
(у ВКЛ)

Юрій Богданович
(зг. 1593)
~ Ганна Михайлівна
Коритенська

Іван
Богданович
(† до 1595)
~ NN

Богдана
Іванівна
(зг.
1569/70)
~ NN

Марія
(Марухна) Андріївна
(† п. 1578)
~ Костянтин Михайлович
Ело Малинський
(1573)
~ Юрій Бокій
Печихвостський
(п. 1576)

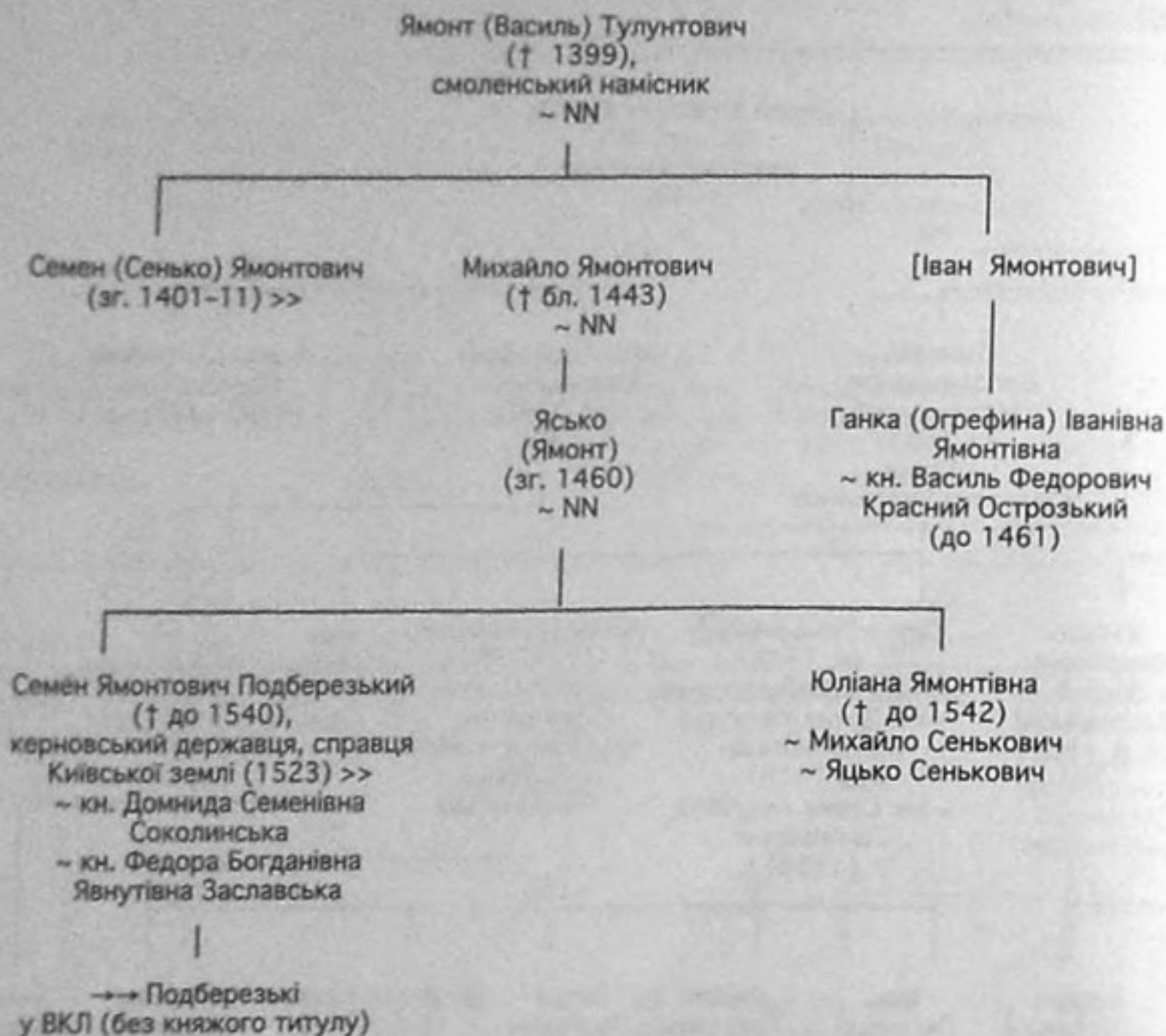
Ганна
Петрівна
(† між 1571/3)
~ Костянтин
Михайлович
Ело Малинський
(1571)

кн.
Масальські
у ВКЛ

кн.
Масальські
у ВКЛ

Нащадки литовських удільних князів: Ямонтовичі Подберезькі

Нашадки литовських удільних князів: Гольшанські Дубровицькі

Ольгимунт (Борис)
(зг. 1585–86),
князь гольшанський
~ NN

Іван Ольгимунтович
(† п. 1401),
київський намісник (1397)
~ Агрипина, дочка Святослава,
князя смоленського

Андрій Іванович
(† до 1426),
князь гольшанський
~ кн. Олександра
Дмитрівна Друцька

Олександр
Іванович
Гольшанський
Нелюб
(† п. 1405) >>

Михайло Іванович
Гольшанський
(† п. 1448) >>
київський намісник
(1422–33)
~ Марія Бибельська

Юліана Іванівна
(† 1448)
~ кн. Іван
Карачовський
~ Вітовт,
великий князь
литовський (1418)

Семен Іванович
(† 1432),
кн. гольшанський
~ Марія N

Василиса (Білуха) Андріївна
(зг. 1422)
~ кн. Іван Володимирович
Ольгердович Бельський
(1422)
~ кн. Михайло Семенович
(Городецький?)

Софія
(Сонька) Андріївна
(† 1461)
~ Владислав Ягайло,
король польський
(1422)

Марія (Манька)
Андріївна
(† п. 1456)
~ Ілля, господар
Молдови
(1433)

Данило
Семенович
(† п. 1435) >>
князь
гольшанський

Андрій
Семенович
(† п. 1457) >>
князь
гольшанський

Семен Семенович
(зг. 1455)
князь трабський,
гольшанський
~ кн. Марія Дмитрівна
Друцька Сокирянка

Олександр
Семенович
(† 1473) >>
князь голь-
шанський

Гліб Семенович
(† до 1455) >>
князь
гольшанський

Юрій
Семенович
Гольшанський

Анна Семенівна
(† 1499)
~ Мартін Гаштольд

Гольшанські
Дубровицькі
(див.
продовження
схеми)

Юрій Семенович
~ кн.

Юліана Семенівна
(† бл. 1494)
~ кн. Семен
Романович
Кобринський
(1454)

Олександр Юрійович
Гольшанський
(† 1511)
віленський каштелян (з 1493),
гродненський і берестейський
намісник (1486-1505)
~ NN
~ Софія Олехнівна
Судимонтівна
(1507)

Василь Юрійович
Гольшанський
(† до 1481) >>

Юрій Юрійович
Гольшанський
(† до 1481) >>

Януш
Олександрович
Гольшанський
(† 1506) >>
господарський
крайчий
(з 1496),
слонімський
намісник (1501-04)

Юрій
Олександрович
Гольшанський
(† 1511) >>
господарський
крайчий
(1507-10),
київський
воєвода
(1508-10/11)

Павло
Олександрович
Гольшанський
(† 1555) >>
луцький єпископ
(1507-36),
віленський єпископ
(1536-55)

Анна
Олександрівна
(† п. 1542)
~ Петро Янович
Монтиґирдович

Ядвіґа
Олександрівна
(† бл. 1538)
~ Івашко
Богданович
Хребтович

Іван (Януш) Юрійович
Дубровицький
і Гольшанський
(† 1549),
стольник ВКЛ (з 1540),
київський воєвода
(1542-44),
троцький воєвода
(1544-49)
~ Єльжбета Миколаївна
Радзивилівна

Федір Юрійович
Дубровицький
(† бл. 1528) >>

Володимир Юрійович
Дубровицький
(† 1545) >>
справця Київського
воєводства (1543)
~ кн. Марина
Василівна
Соломерецька

Семен Юрійович
Дубровицький
(† 1556) >>
стольник ВКЛ (з 1555)
~ Анна Юріївна
Радзивилівна

(† до 1457)
Уляна N

Семен Юрійович
Гольшанський
(† 1505),
луцький намісник
(1490–1500, 1501–05),
маршалок Волинської землі
(з 1494), новогрудський
воєвода (1500–01),
гетьман ВКЛ (1500–01)
~ кн. Настасія Семенівна
Збаразька
(1481)

Юліана Юрївна
(2 пол. XV) >>
канонізована, мощі в
Києво-Печерському
монастирі

Ганна Юрївна
(† п. 1499)
~ Мартін
Гаштольд

Іван Юрійович
Дубровицький
(† 1481)
~ кн. Ганна Михайлівна
Чорторійська

Олександра
Олександрівна
(† п. 1551)
~ Миколай Юрійович
Пац

Барбара
Олександрівна
(† 1533) >>
черниця

Тетяна (Ганна)
Семенівна
(† 1522)
~ кн. Костянтин
Іванович
Острозький
(бл. 1509)

Василиса
Юліана Іванівна
(† бл. 1554)
~ кн. Михайло
Іванович
Мстиславський
(1523/24)

Юрій (Григорій)
Іванович
Гольшанський
і Дубровицький
(† 1537),
~ кн. Уляна Іванівна
Ярославичівна
1502)
~ кн. Марія Андріївна
Сангушківна

Андрій Юрійович
Дубровицький
(† бл. 1547) >>

Настасія Юрївна
(† 1561)
~ кн. Кузьма
Іванович
Заславський

Богдана Юрївна
(† до 1558)
~ кн. Федір
Михайлович
Вишневецький

Марія Юрївна
(† бл. 1585)
~ Андрій Якубович
Монтовт
(до 1556)
~ Михайло Тихнович
Козинський (до 1558)
~ кн. Андрій Михайлович
Курбський (1570)

Софія Юрївна
(† п. 1594)
~ кн. Олександр
Іванович
Полубенський

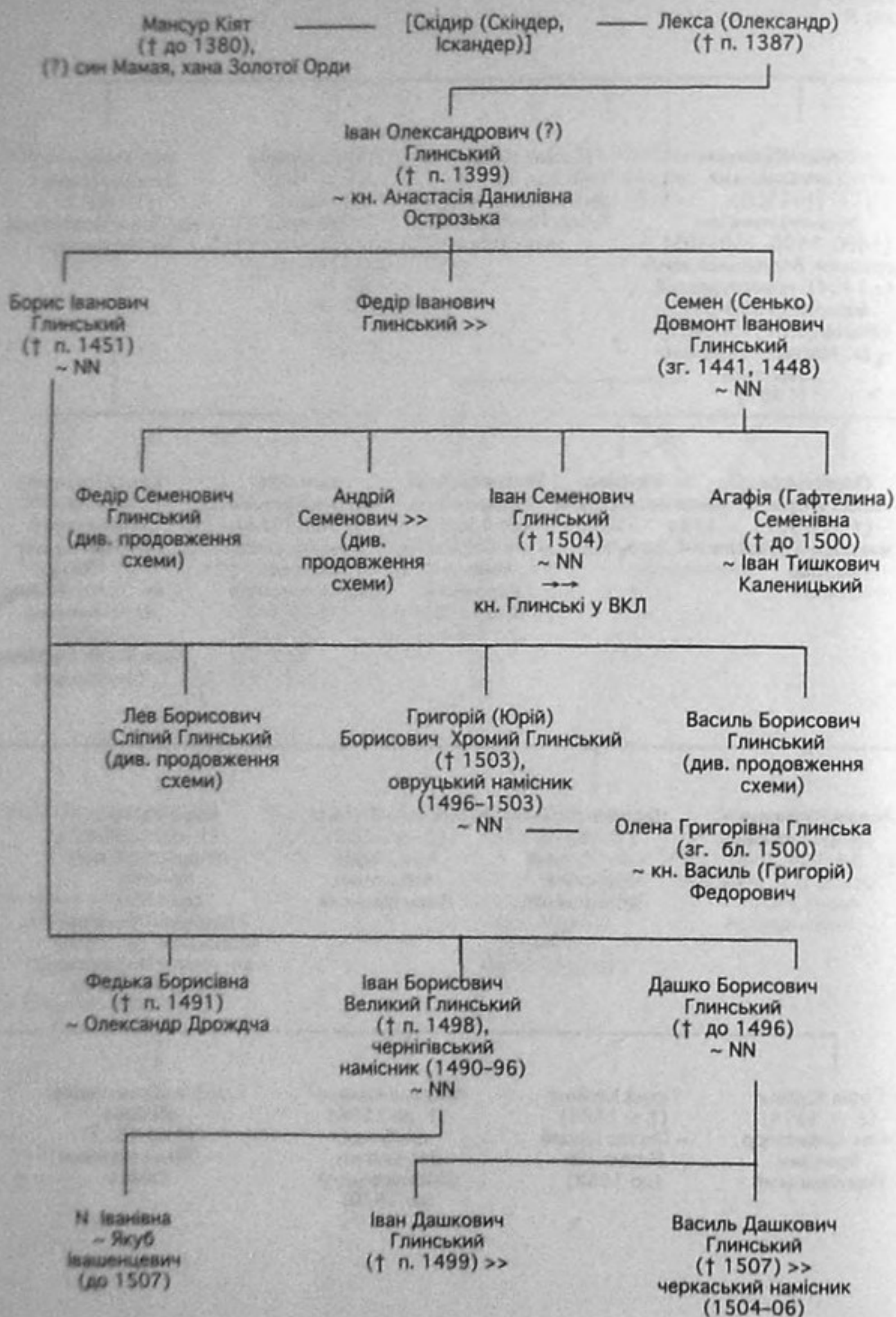
Ганна Юрївна
(† п. 1589)
~ Олізар Кірдей
Мильський
(до 1558)

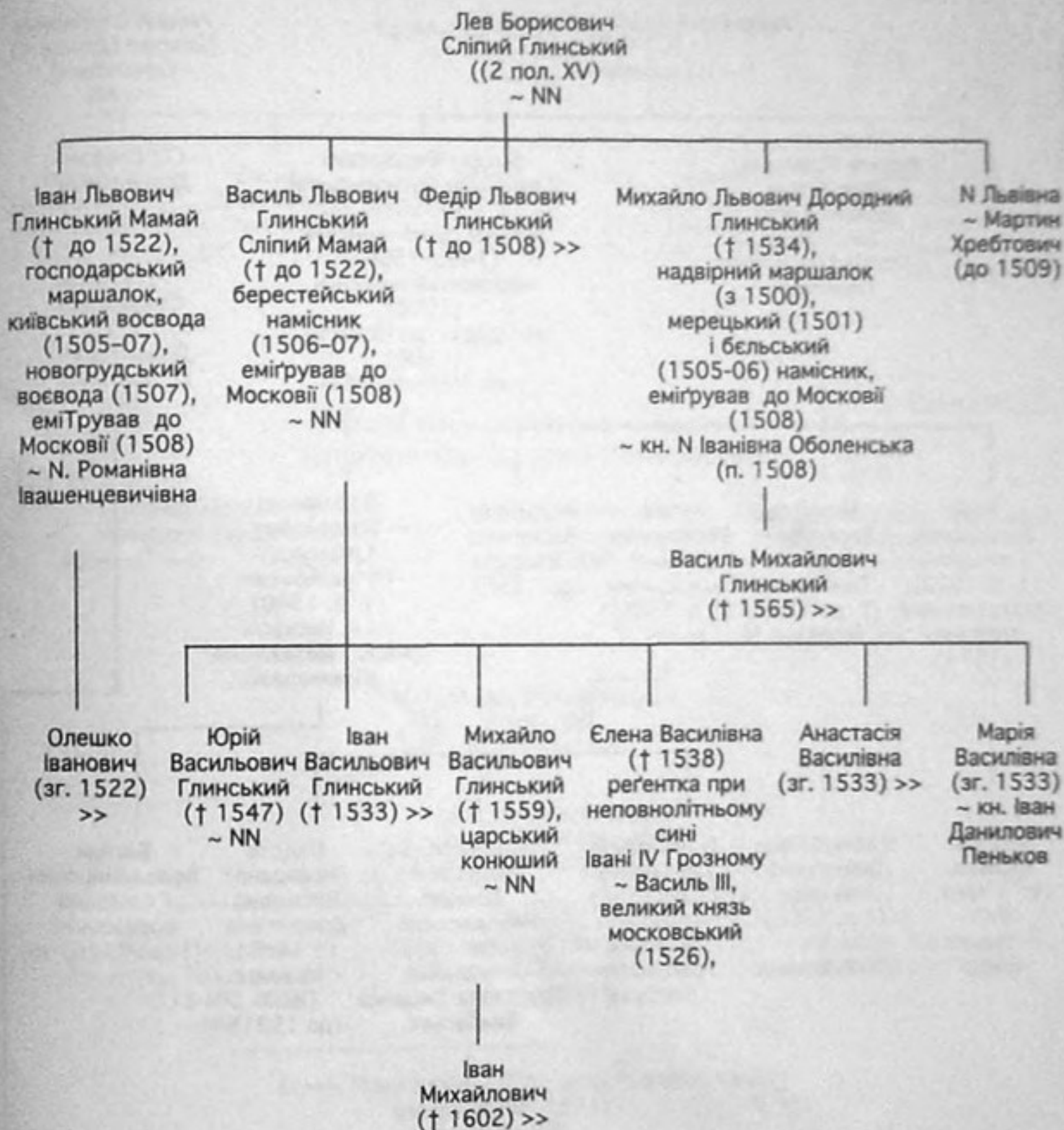
Федора Юрївна
(† до 1576)
~ кн. Богдан
Васильович
Соломерецький
(до 1570)

Олена (Олександра)
Юрївна
(† до 1557)
~ Павло Іванович
Сапєга

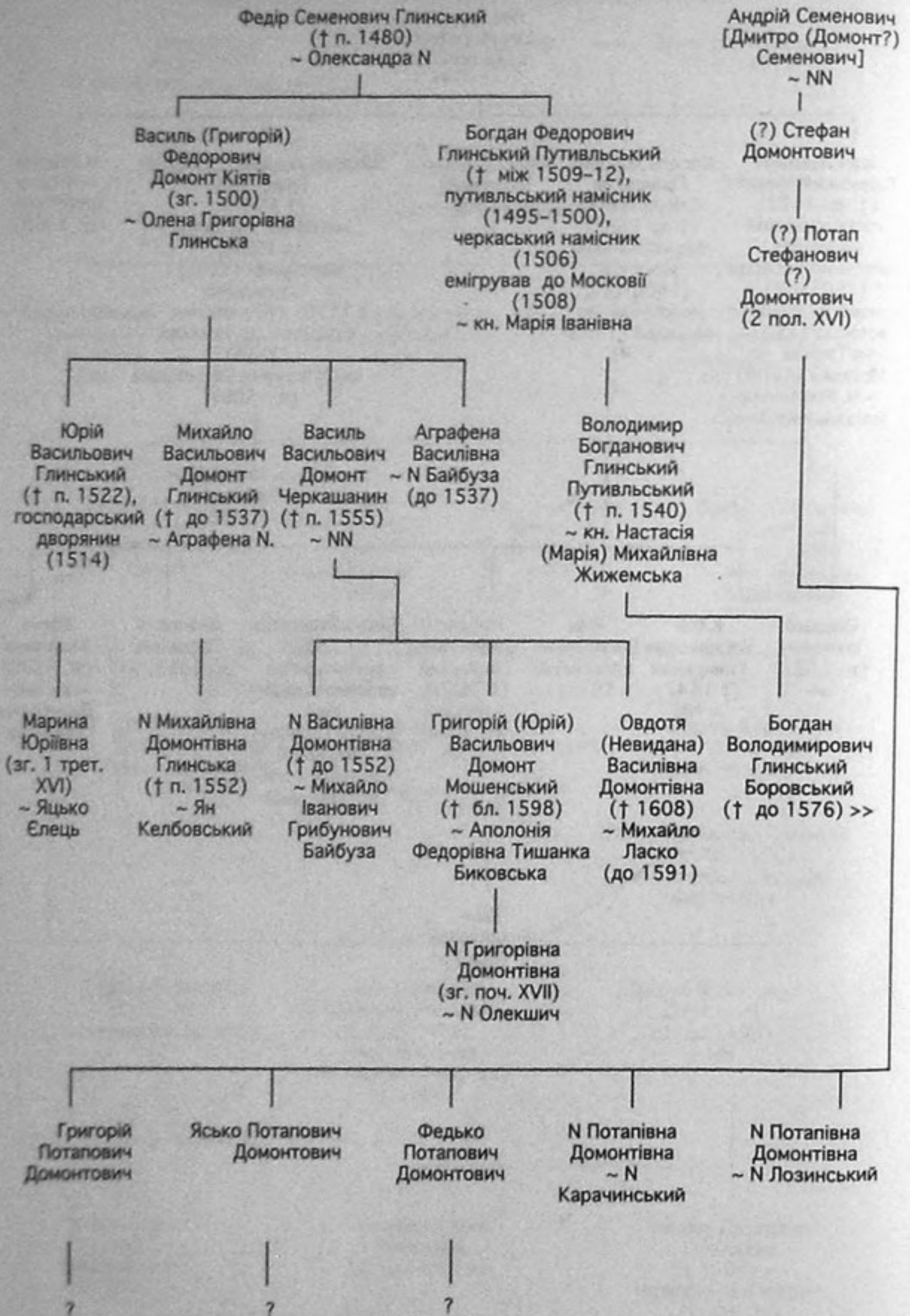

Князі тюркського походження: Глинські, Домонти

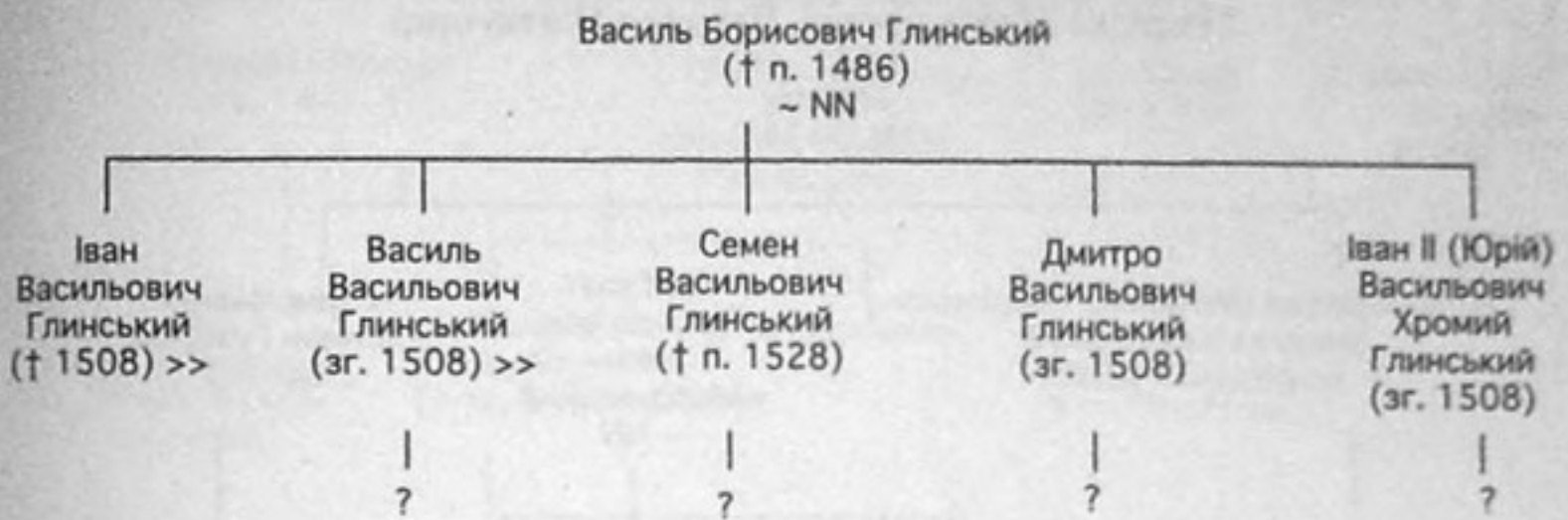
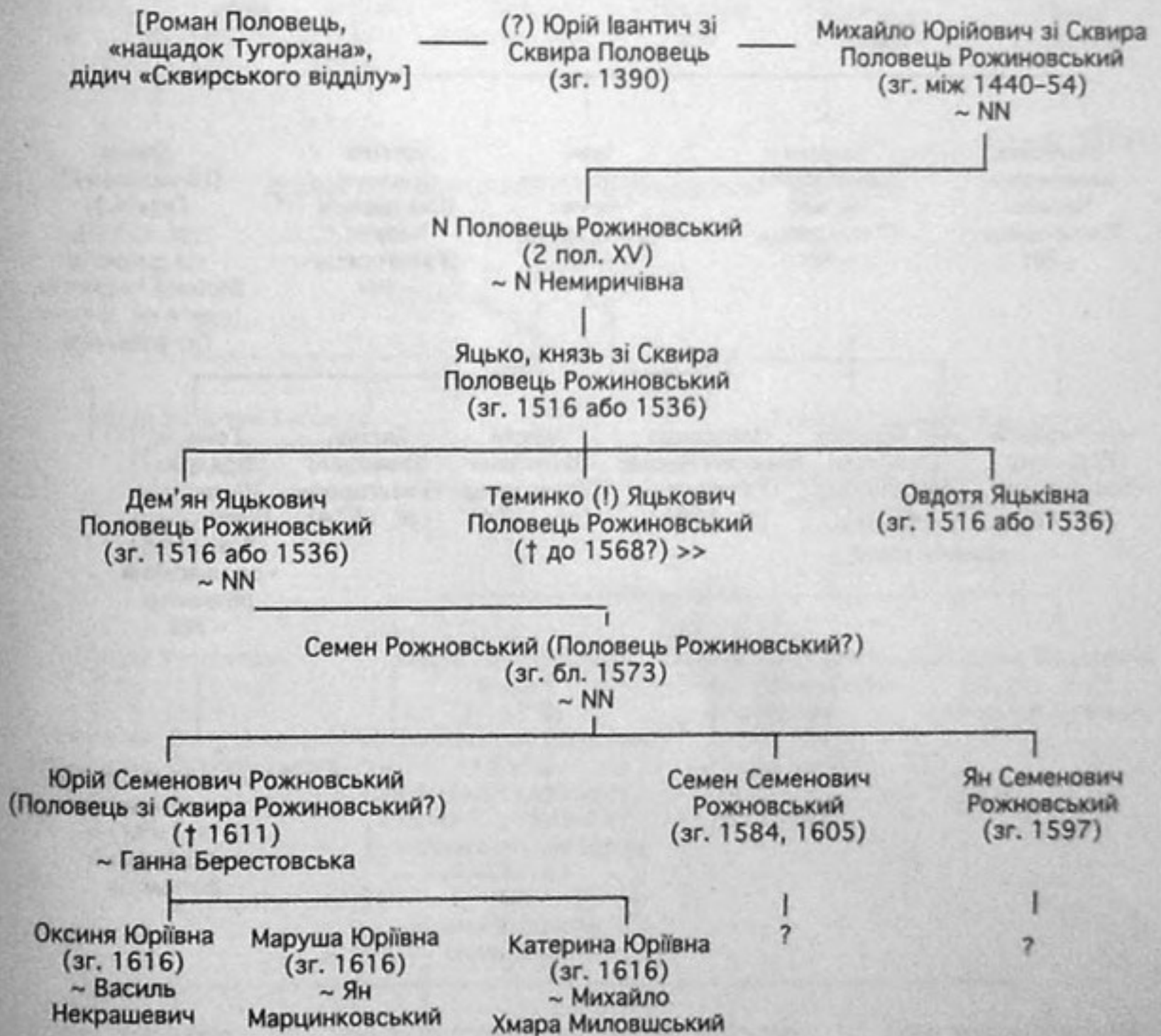

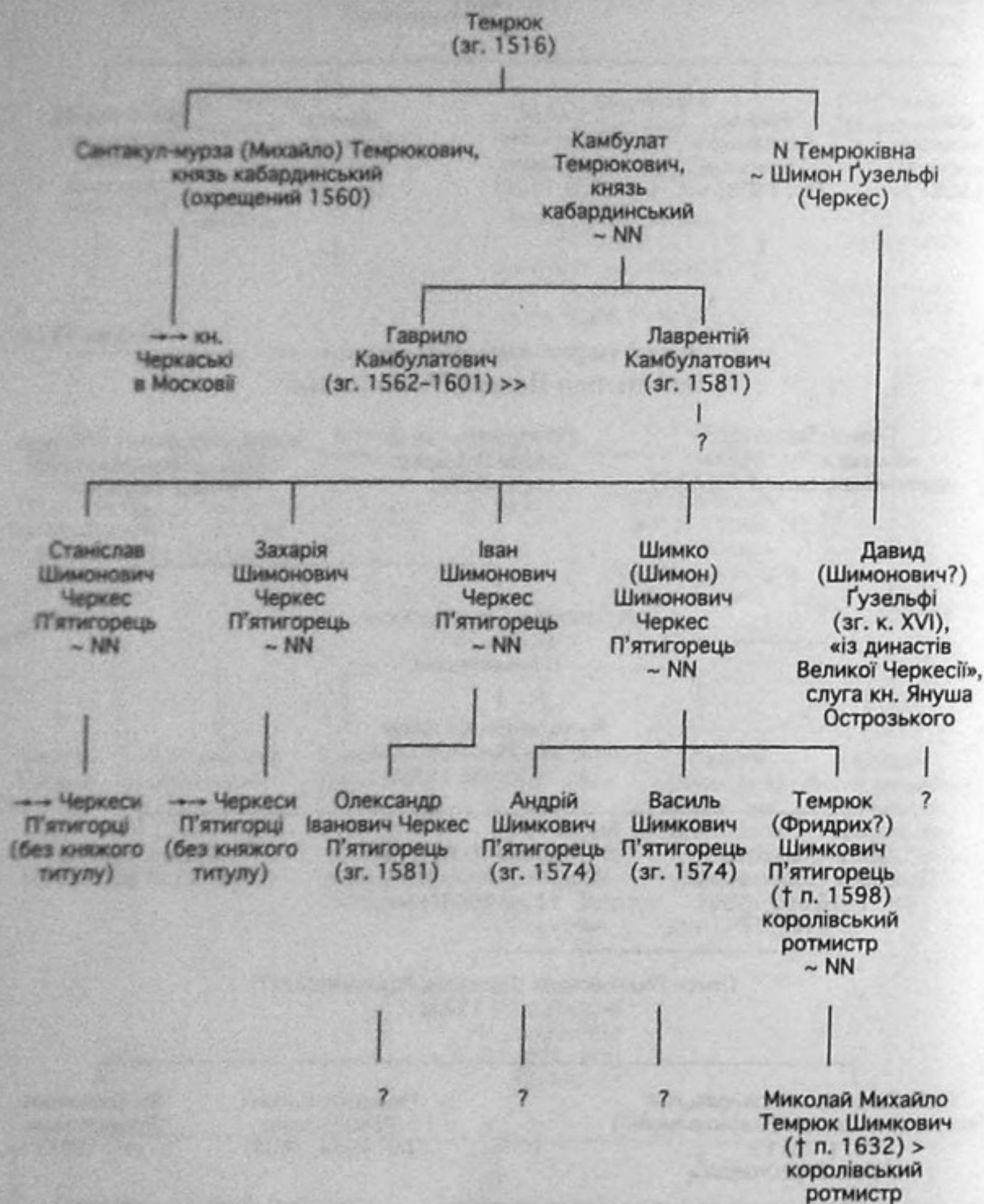
Схема VI (2)

Князі тюркського походження:
(гіпотетично) Половці Рожиновські

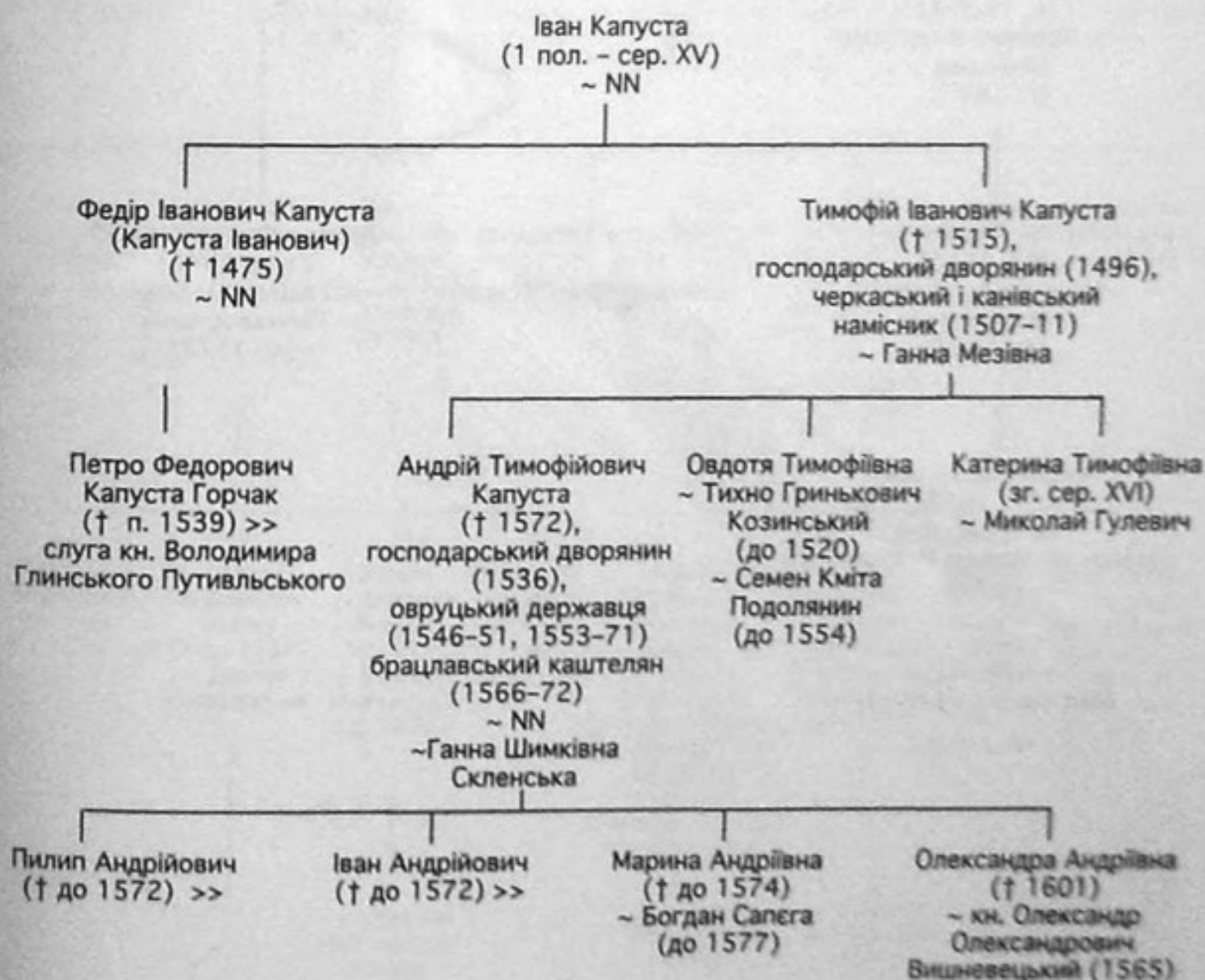
Князі тюркського походження:
Темрюки П'ятигорські, Черкеси П'ятигорці

Князі тюркського походження: Яголдаї, Долголдати, Уссаї, Сеїти

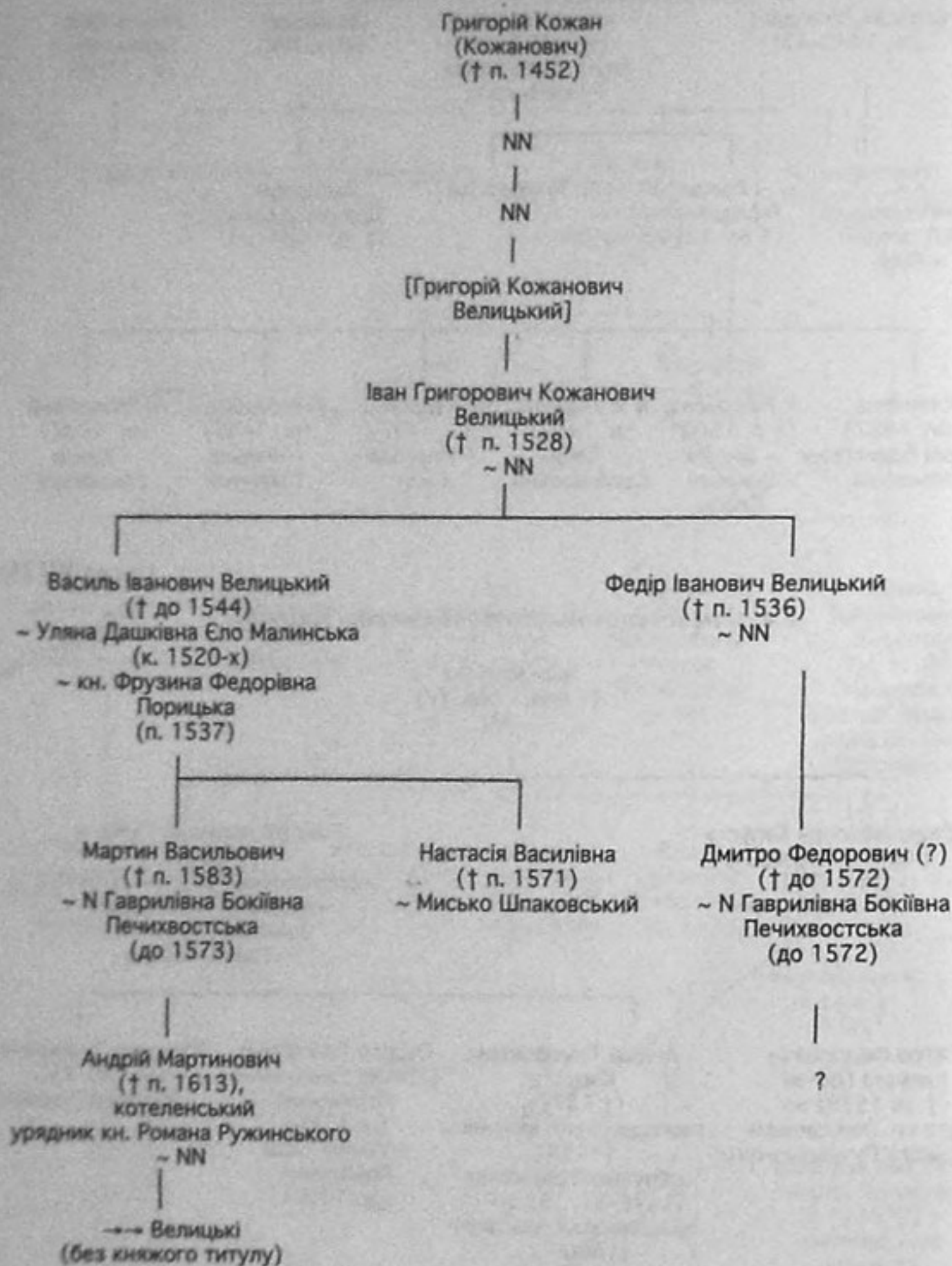

Князі невстановленого походження: Капусти

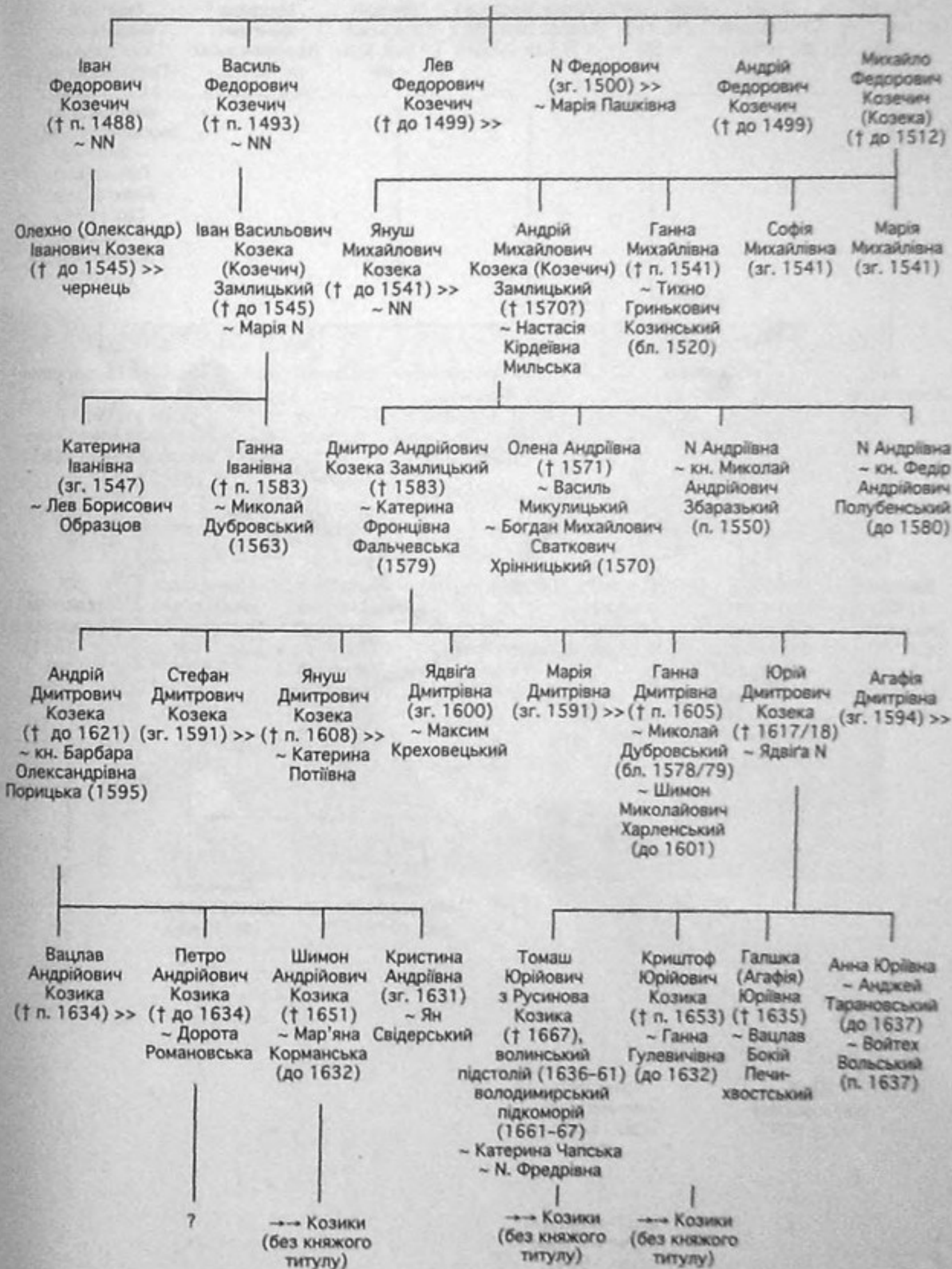

Князі невстановленого походження: Кожановичі Велицькі

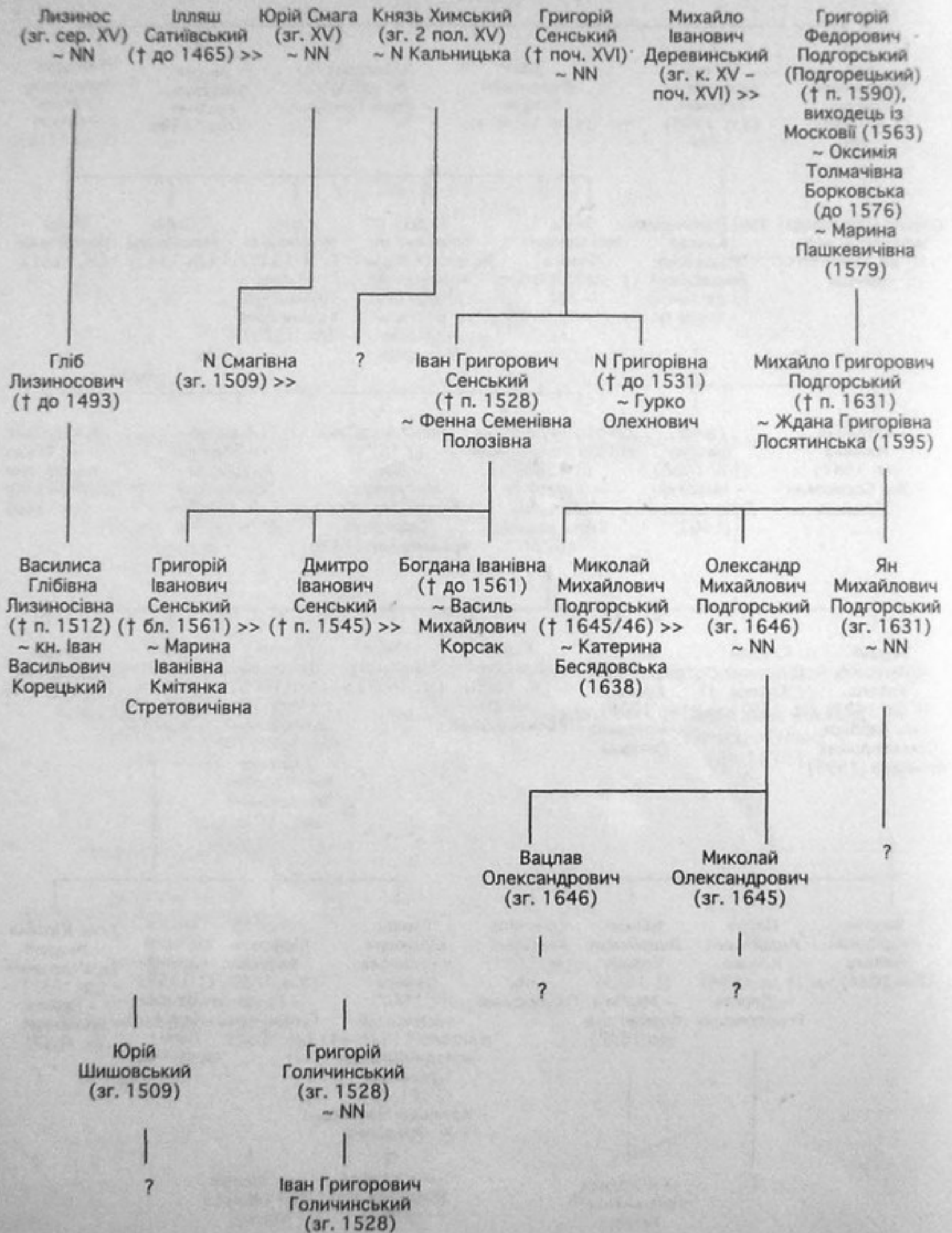
Князі невстановленого походження: Козеки

Федір Козека
(зг. 1445), слуга кн. Свидригайла
~ NN

Князі невстановленого походження:
Лизиноси, Сатіївські, Смаги, Химські, Сенські, Голичинські,
Деревинські, Подгорські, Шишковські

Додатки

Переднє слово

¹З відомих мені рецензій назву: Плохій С. *Шляхетському роду нема переводу?* // Сучасність. 1994, № 3. С. 166–167; Дашкевич Я. *Чи була українська шляхта?* // Знак. Вісник Українського Геральдичного Товариства. Львів, 1994, № 5 (лютий). С. 14–15; Флоря Б. Н. // Славяноведение. 1995, № 2. С. 101–105; Ульяновський В. // Записки НТШ. Т. 228. Львів, 1994. С. 501–515; Beauvois D. // Bulletin de l'Association française pour le développement des études ukrainiennes. Paris, 1995 (october). P. 3; Chynczewska-Hennel T. *Przeciw resentymentom* // Znak. Kraków, 1996. Styczeń (1), № 488. S. 171–174; Litwin H. // Barok. Historia – Literatura – Sztuka. – 1996, № III / 2 (6). S. 264–269.

²*Urządnicy województw kijowskiego i czerniobowskiego XV–XVIII wieku. Spisy* / Opr. E. Janas i W. Kłaczewski. Kórnik, 2002; *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy* / Opr. M. Wolski. Kórnik, 2007; *Urządnicy województwa bractawskiego (powiaty bractawski, winnicki i zwinogradzki). Spisy* / Opr. B. Nykiel (препринт).

³У тодішній радянській історіографії про це вперше почав говорити, солідаризуючись із соціальною історією спільноти «Анналів», Арон Гуревич, і власне на нього я посиляюся у своїх міркуваннях: Гуревич А. Я. *К дискуссии о докапиталистических общественных формациях* // Вопросы философии. 1968, № 2. С. 128–129.

⁴Горін С. *Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть)*. Львів, 2007.

⁵Старченко Н. *Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття)* // Mediaevalia Ucrainica:

ментальність та історія ідей. Т. 5. К., 1998. С. 69–74; Її ж. *Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.)* // Київська старовина. 2000, № 6. С. 58–74; 2001, № 1. С. 42–62; № 4. С. 20–43; Її ж. *Świątynia jako miejsce publiczne w Życiu szlachty końca XVI wieku* // Res Historica. Zesz. 10. Lublin, 2000. S. 179–188; Її ж. *Умоцновані – прокуратори – приятелі. Хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.)* // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 1. Київ, 2002. С. 111–144; Її ж. *Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання* // Там само. Вип. 3. Київ, 2003. С. 65–98; Її ж. *Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI століття* // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ–Львів, 2004. Т. 2. С. 207–228; Її ж. *Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянщина в кінці XVI – першій половині XVII ст.)* // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 6. Київ, 2006. С. 85–130; Її ж. *«Одповіді» і «похвалки»: між правовими приписами та повсякденними практиками (на прикладі Волині кінця XVI – першої половини XVII ст.)* // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Львів, 2006–2007. С. 298–306; Її ж. *Вбивство князів Четвертинських 1576 р.: судовий процес та замирення на Волині в кінці XVI ст.* // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 7. Київ, 2007. С. 83–110.

⁶Поліщук В. *Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр.* // Молода нація. Альманах. Вип. 1. К., 2000. С. 123–163; Його ж. *Князь*

Богуш Корецький як землевласник та урядник (1510–1576) // Київська старовина. 2001, № 3. С. 56–73; Його ж. Врядове виживство красносільських бояр у контексті замкових служб (Луцьке староство в 1545–1567 рр.) // Молода нація. Альманах. Вип. 3. К., 2001. С. 196–239; Його ж. Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі луцьких замкових книг 1558–1567 рр.) // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 1. Київ, 2002. С. 79–110; Його ж. Запровадження уряду возного в Луцькому повіті в 1567 р. // Український археографічний щорічник. Вип. 6. К., 2002. С. 185–215; Його ж. Урядницький клан луцького старости Богуша Корецького (на прикладі луцького замкового уряду, 1561–1567 роки) // Там само. Вип. 8/9. Київ, 2004. С. 266–197; Його ж. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр. // Український історичний журнал. 2003, № 2. С. 3–13; Його ж. Офіційні свідки – вижі Луцького замкового уряду в 1566–1567 рр. (особовий склад та службове підпорядкування) // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 5. Київ, 2005. С. 51–58; Його ж. Князі Масальські на Волині у XVI ст. за документами Державного історичного архіву Литви. Київ, 2007.

⁷ Собчук В. Украинская шляхта русско-го происхождения на юге Волини во второй половине XVI – первой половине XVII в. // Историческая генеалогия. Вып. 4. Екатеринбург, 1994. С. 67–73; Його ж. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення // Записки НТШ. Т. 231. Львів, 1996. С. 380–399; Його ж. З історії землевладіння шляхетських родів із княжими титулами у Південній Волині XV – першої половини XVI століть // Там само. Т. 249. Львів, 2000. С. 333–360; Його ж. З історії титулованої української аристократії пізнього середньовіччя. Становлення роду Збараських та його володіння на Волині // Молода нація. Альманах. Т. 1. К., 2000. С. 228–245; Його ж. Волинський шляхетський рід Гостських // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 2. Київ, 2003. С. 143–164; Його ж. Боговитиновичі: генеалогія і маєтки // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ–Львів, 2004. Т. 1. С. 498–537; Його ж. Шляхетський рід Денисків-Матвіївських // Записки

НТШ. Т. 252. Львів, 2006. С. 410–431; Його ж. Волинський шляхетський рід Лабунських // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Львів, 2006–2007. С. 134–146.

⁸ Тесленко І. Акт поділу володіння між княз. Беатою з Костельця і княз. Гальшкою Острозькою 1542 р. як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Зб. наук. праць. Вип. 3. К., 2001. С. 102–123; Його ж. Помянник Любарського монастиря // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Вип. 2. Біла Церква, 2001. С. 241–259; Його ж. Боротьба за Остріг: князь Острозький проти острозького старости // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 3. Київ, 2003. С. 99–120; Його ж. Родинний клан Єрличів // Там само. Вип. 4. Київ, 2004. С. 135–188.

⁹ Волинські грамоти XVI ст. / Упор. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. К., 1995; Інвентарні описи волинських маєтків князів Сангушків другої половини XVI століття / Підг. Володимир Кравченко // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. 238. Львів, 1999. С. 385–414; Інструкція сеймику Волинського воеводства 1595 року / Підг. Микола Крикун // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. 231. Львів, 1996. С. 415–436; Тестаменти княжого роду Збараських / Підг. Л. Я. Демченко // Архіви України. 1999, № 4/6. С. 26–36.

¹⁰ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підг. А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. Житомир, 2002; Акти Житомирського гродського уряду: 1595 р., 1635 р. / Підг. В. М. Мойсієнко. Житомир, 2004.

¹¹ Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. / Підг. Н. М. Яковенко // Український археографічний щорічник. Вип. 2. Київ, 1993. С. 161–176; Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М. Довбищенко. К., 2001 [Архів Української Церкви. Т. 3, вип. 1].

¹² Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. Віктор Атаманенко. Острог, 2004.

¹³ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядкування і передмова Ірини Ворончук. Київ – Старокостянтинів, 2001; Інвентарі

Олицького замку XVII–XVIII століть/ Підг. Володимир Александрович. Луцьк, 2007.

¹⁴ Кулаковський П. *Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій*. Острог – Львів, 2002.

¹⁵ *Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр.* / Підг. Петро Кулаковський. Острог – Варшава – Москва, 1999 [Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. Т. 5].

¹⁶ Кулаковський П. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648)*. К., 2006.

¹⁷ *Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства), 1569–1673* / Упор. Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков, А. Демченко, П. Кеннеді Грімстед, В. Кравченко, Н. Яковенко. К., 2002.

¹⁸ Пор. складені тоді видавничі рекомендації: Хорошкевич А. Л., Каштанов С. М. *Методические рекомендации по изданию и описанию Литовской метрики*. Вильнюс, 1985.

¹⁹ *Lietuvos Metrika* [далі – LM]. *Книга nr. 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5* / Parengė E. Banionis. Vilnius, 1993; LM. *Книга nr. 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8* / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. Vilnius, 1995; LM. *Книга nr. 225 (1528–1547): 6-oji Teismų bylų knyga* / Parengė S. Lazutka, I. Valikonitė ir kt. Vilnius, 1995; *Metrika Litewska. Księga wpisów za lata 1516–1518* / Wyd. K. Pietkiewicz // Lithuano-Slavica Posnaniensia. T. 6. Poznań, 1995. S. 159–199; LM. *Книга nr. 564 (1553–1567): Veščių reikalų knyga 7* / Parengė A. Baliulis. Vilnius, 1996; LM. *Книга nr. 10 (1440–1523): Užrašymų knyga 10* / Parengė E. Banionis ir A. Baliulis. Vilnius, 1997; LM. *Книга nr. 11 (1518–1523): Užrašymų knyga 11* / Parengė A. Dubonis. Vilnius, 1997; LM. *Книга nr. 224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylų knyga* / Parengė S. Lazutka, I. Valikonitė. Vilnius, 1997; LM. *Книга nr. 1 (1380–1584): Užrašymų knyga 1* / Parengė A. Baliulis ir R. Firkovičius. Vilnius, 1998; LM. *Книга nr. 3 (1440–1498): knyga 3* / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. Vilnius, 1998; LM. *Книга nr. 25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25* / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. Vilnius, 1998; LM. *Книга nr. 227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylų knyga* / Parengė I. Valikonitė, S. Lazutka. Vilnius, 1999; LM. *Книга nr. 530*

(1566–1572): *Veščių reikalų knyga 8* / Parengė D. Baronas ir L. Jovajša. Vilnius, 1999; LM. *Книга nr. 51 (1566–1574): Užrašymų knyga 51* / Parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. Vilnius, 2000; LM. *Книга nr. 12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12* / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. Vilnius, 2001; LM. *Книга nr. 530 (1566–1572): Veščių reikalų knyga 8* / Parengė D. Baronas ir L. Jovajša. Vilnius, 2001; LM. *Книга nr. 230 (1542): 11-oji Teismų bylų knyga* / Parengė I. Valikonitė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė. Vilnius, 2001; LM. *Книга nr. 531 (1567–1569): Viešųjų reikalų knyga 9* / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. Vilnius, 2001; LM. *Книга nr. 532 (1569–1571): Viešųjų reikalų knyga 10* / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. Vilnius, 2001; LM. *Книга nr. 15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15* / Parengė A. Dubonis. Vilnius, 2002; LM. *Книга nr. 9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9* / Parengė Krzysztof Pietkiewicz. Vilnius, 2003; LM. *Книга nr. 4 (1479–1491): Užrašymų knyga 4* / Parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004; LM. *Книга nr. 52 (1569–1570): Užrašymų knyga 52* / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius. Vilnius, 2004.

²⁰ *Метрыка Вялікага княства Літоўскага* [далі – Метрыка ВКЛ]: *Кніга запісаў 28 (1522–1552)* / Паdryхт. В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. Мінск, 2000; *Метрыка ВКЛ: Кніга запісаў 44 (1559–1566)* / Паdryхт. А. І. Груша. Мінск, 2001; *Метрыка ВКЛ: Кніга запісаў 43 (1523–1560)* / Паdryхт. В. С. Мянжынскі. Мінск, 2003; *Пеpаніс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка ВКЛ: Кніга публічных спраў 523* / Паdryхт. А. І. Груша, М. Ф. Спірыдонаў, М. А. Вайтовіч. Мінск, 2003.

²¹ *Литовська метрика, книга 561: Ревізії українських замків 1545 року* / Підг. Володимир Кравченко. К., 2005.

²² «Выписка из посольских книг» о сношениях Российского государства с Польско-Литовским за 1548–1572 гг. / Сост. Б. Н. Морозов. Москва – Варшава, 1997 [Памятники истории Восточной Европы. Источники XV – XVII вв. Т. 2]; *Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки. Первая половина XVI в.* / Сост. М. М. Кром. Москва – Варшава, 2002 [Памятники истории Восточной Европы. Источники XV – XVII вв. Т. 6].

²³ *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego, hetmana wielkiego koronnego 1632–1646* / Oprac. Agnieszka Biedrzycka. Kraków, 2005.

²⁸ Василенко В. *Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст.* Дніпропетровськ, 2006.

²⁵ Ці підрахунки спираються на бібліографічні переліки, долучені до матеріалів Круглого столу 2003 р., на якому були обговорені головні напрями та дискусійні вузли сучасних литуаністичних досліджень: *Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вывучення ў 1991–2003 гг.* Матэрыялы Міжнароднага круглага стала (16–18 мая 2003 г., г. Гродна). Мінск, 2006. Продовження дискусії 2003 р. див. також у збірнику: *Канструкцыя і деканструкцыя Вялікага княства Літоўскага.* Матэрыялы Міжнароднай навуковай канференцыі. Гродна, 23–24 красавіка 2004 г. Мінск, 2007.

²⁶ Закжевский А. Б. *Состояние и перспективы современных польских исследований по истории Великого княжества Литовского* // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* 2008, № 1 (3). С. 101–114.

²⁷ Кириченко К. *Історія Великого князівства Литовського в українській історіографії 1991–2003/4: основні тенденції* // *Ruthenica.* Т. 4. К., 2005. С. 215–229.

²⁸ Заяць А. *Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття.* Львів, 2003; Білоус Н. *Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття: Міська влада і самоврядування.* К., 2008.

²⁹ Леп'явко С. *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.* Чернігів, 1996; Його ж. *Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591).* Чернігів, 1999; Щербак В. *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XVI – середина XVII ст.* К., 2000.

³⁰ Русина О. В. *Україна під татарами і Литвою.* К., 1998 [Україна крізь віки. Т. 6]; Її ж. *Студії з історії Києва та Київської землі.* К., 2005.

³¹ Крикун М. *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: кордони воєводств у світлі джерел.* 2-ге вид. К., 1993; Його ж. *Земські уряди на українських землях у XV – першій половині XVIII століття* // *Записки Наукового Товариства імені Шевченка.* Т. 228. Львів, 1994. С. 65–122; Його ж (у співавторстві з О. Піддубняком). *Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воє-*

водства останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. в архіві роду Пісочинських // *Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької.* Львів, 1998. С. 81–104; Його ж. *Епізод із землеволодільчих відносин шляхти у Брацлавському воєводстві в останній чверті XVI ст.* // *Вісник Львівського університету.* Серія історична. Вип. 35–36. Львів, 2000. С. 98–113.

³² Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України.* Вид. 2-ге, перероблене та розширене. К., 2005.

³³ Сагановіч Г. *Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVII стагоддзя.* Мінск, 2001; Лойка П. А. *Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст.* Мінск, 2002.

³⁴ Дворниченко А. Ю. *Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Очерки истории общины, сословий, государственности.* Санкт-Петербург, 1993; Кром М. М. *Меж Русью и Литвой. Западно-русские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.* Москва, 1995; Его же. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого Княжества Литовского XIV – начала XVII вв.) // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* Т. 3. К., 1994. С. 126–137; Его же. *Стародубская война 1534–1537. Из истории русско-литовских отношений.* Москва, 2008.

³⁵ Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. *The History of Lithuania before 1795.* Vilnius, 2000.

³⁶ Pietkiewicz K. *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przelomie XV i XVI wieku.* Poznań, 1995; Błaszczuk G. *Litwa na przelomie średniowiecza i nowożytności, 1492–1569.* Poznań, 2002; Eiusdem. *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności początków.* Т. 2: *Od Krewa do Lublina.* Poznań, 2007.

³⁷ Bardach J. *Statuty Litewskie a prawo rzymskie.* Warszawa, 1999.

³⁸ Topolska M. B. *Spółeczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII wieku.* Zielona Góra, 2003.

³⁹ Liedke M. *Od prawostawia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych.* Białystok, 2004.

⁴⁰ Serebryka J. *Kultura prawna magnatów litewskich w XVI i XVII wieku* // *Kultura polityczna w Polsce: przeszłość i teraźniejszość* / Red. M. Kosman. Poznań, 1996. S. 211–221; Chłapowski K. *Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV*. Warszawa, 1996; Sokołowski W. *Politycy szczytów złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574–1605*. Warszawa, 1997; Korczak L. *Litewska rada wielkoksiążęca w XV w.* Kraków, 1998; Kieniewicz L. *Senat za Stefana Batorego*. Warszawa, 2000.

⁴¹ Opaliński E. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*. Warszawa, 1995.

⁴² Mączak A. *Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i w Europie XVI–XVIII w.* Warszawa, 1994; Eiusdem. *Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*. Wrocław, 2003; Augustyniak U. *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*. Warszawa, 2001; Eiusdem. *Specyfika patronatu magnackiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku: problemy badawcze* // *Kwartalnik Historyczny*. 2002, t. CIX, nr 1. S. 97–110; Litwin H. *Fakcje magnackie na Kijowszczyźnie 1569–1648* // *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku* / Pod red. I. Urwanowicza. Białystok, 2003. S. 47–70.

⁴³ Wasilewski T. *Pochodzenie i początki domu Czartoryskich* // *Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieków. Studia ofiarowane Prof. Jerzemu Ochmańskiemu w 60 rocznicę urodzin* / Red. G. Błaszczak i A. Kijas. Poznań, 1994. S. 45–63; Tęgowski J. *Pochodzenie kniazów Iwana i Fedora Nieświckich* // *Genealogia*. 1996, nr 7. S. 95–105; Eiusdem. *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. Poznań, 1999; Войтович Л. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Історико-генеалогічне дослідження*. Львів, 1996; Його ж. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*. Львів, 2000; Герасименко В. *Родовід князів Курцевичів* // *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства* / Відп. ред. Є. Чернецький. Біла Церква, 2000. С. 63–70.

⁴⁴ Цітоў А. *Пячаткі старажытнай Беларусі: Нарысы сфрагістыкі*. Мінск, 1993; Одно-роженко О. *Князівська геральдика Волині середини XIV – XVIII ст.* Харків, 2008.

⁴⁵ Довбищенко М. *Розгадані таємниці князів Чарторийських (родинні зв'язки, маєтки та релігійне життя)* // *Історичний журнал*. 2004, № 10–11. С. 3–16; Бірюліна О., Довбищенко М. *Забуті імена української історії: шляхетська родина Єло-Малинських* // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 9. Дрогобич, 2005. С. 481–501; Старченко Н. (див. прим. 5); Собчук В. (див. прим. 7); Тесленко І. (див. прим. 8).

⁴⁶ Kamiński A. *Kariera rodu Semaszków w XV–XVII wieku* // *Lituanoslavica Posnaniensis. Studia historica*. T. 3. Poznań, 1989. S. 179–201; Lulewicz H. *Miszkowicze. Kalenikowicze. Tyszkowicze (Tyszkiewiczze). Cztery pokolenia w dziejach rodu (XV wiek – pierwsza połowa XVI wieku)* // *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku* / Pod red. I. Urwanowicza. Białystok, 2003. S. 306–329; Anusik Z. *Zbarascy i Kalinowscy. Karta z dziejów wielkiej własności ziemskiej na kresach Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku* // *Między Wschodem a Zachodem. Etniczne i religijne pogranicza Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*. Toruń, 2005. S. 74–105; Nykiel B. *Stupice herbu własnego – zapomniana szlachta na Bractawszczyźnie (Ród Stupiców i jego bezpośredni spadkobiercy XV – pierwszej połowy XVII wieku)* (в друці); Eiusdem. *Starostowie bractawscy i winniccy w XV–XVI w. (do 1569 r.)* (в друці).

⁴⁷ Ворончук О. І. *Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI – середині XVII ст.* // *Український археографічний щорічник*. Вип. 3/4. Київ, 1999. С. 212–229; Її ж. *Шляхетський двір, його слуги і челядь* // *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 4. Київ, 2004. С. 117–134; Її ж. *Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині)* // *Там само*. Вип. 6. Київ, 2006. С. 161–202.

⁴⁸ Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę, 1569–1648*. Warszawa, 2000; Eiusdem. *Rody pańskie Kijowszczyzny, 1569–1648. Status majątkowy* // *Przegląd Wschodni*. 2002, t. 8, zesz. 2 (30). S. 235–292; Блануца А. *Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.)*. К., 2005.

⁴⁹ Довбищенко М. *Реалії та міфи релігійного протистояння на Волині в кінці XVI – першій половині XVII ст.* // *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 2. Київ, 2003.

C. 57–82; Litwin H. *Struktura wyznaniowa szlachty kijowskiej, 1569 – 1648* // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. T. XLVIII. Warszawa, 2004. S. 199–220; Задорожна О. Ф. *Роль социальных структур в распространении протестантизма в Киевском воеводстве в XVI – XVII вв.* // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2008, № 1 (3). С. 23–30.

³⁰ Mazur K. *Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do króla w dobie sejmu lubelskiego 1569 r.* // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 2. Київ, 2003. С. 41–56. Особливо цінною для українських істориків є піонерська монографія Кароля Мазура: Mazur K. *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569 – 1648*. Warszawa, 2006.

³¹ Borek P. *Ukraina w staropolskich dziennikach i pamiętnikach. Bobaterowie, fortece, tradycja*. Kraków, 2001; Eiusdem. *Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie*. Kraków, 2002; Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст.* К., 2002; Її ж. *Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича)* // *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура* / Ред. Л. Довга, Н. Яковенко. К., 2005. С. 475–509; Її ж. *Кого топчуть коні збитяжного Корибута: До загадки киево-могилянського панегірика 1648 р. «Maiores Wiszniewiecciorum»* // *Synopsis. Essays in Honor of Zenon E. Kobut* / Eds. Serhii Plokhly and Frank Sysyn. Edmonton, 2005. P. 191–218; Її ж. *Жарти зі смертю (народійна мініатюра князя Олександра Заславського на тлі його конфесійної ідентичності)* // *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича*. Львів, 2006–2007. С. 268–281. Її ж. *Київ під шатром Свентольдичів (могилянський панегірик «Tentoria venienti Kioviat» 1646 р. (у друці); Її ж. Choice of Name versus Choice of Path (The Names of Ukrainian Territory from the Late Sixteenth to the Late Seventeenth Century) (у друці); Її ж. A “Portrait” and “Self-Portrait” of the Borderlands (The Cultural and Geographic Image of “Ukraine” in the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries) (у друці).*

³² Уляновський В. *Відоме і невідоме в біографії та діяльності князя К. І. Острозького* // *Острозька давнина*. Т. 1. Львів, 1995. С. 27–31; Kus J. *«Wielkie, ale krótko trwałe oyczyzny nadzieje...»*. Adam Konstanty i Janusz Paweł

książęta Ostrogscy, wojewodzice wołyńscy // *Muzeum w Jarosławiu: Zeszyty muzealne*. Jarosław, 1998. S. 7–17; Długosz J. *Władysław Dominik Ostrogski-Zastawski (1616–1636). Zarys biografii negatywnej* // *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku* / Pod red. I. Urwanowicza. Białystok, 2003. S. 95–101; Ерусалимский К. *История одного развода: Курбский и Гольшанская* // *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 3. Київ, 2003. С. 149–178; Его же. *Потомки А. М. Курбского* // *Ad fontem / У источника. Сборник статей в честь Сергея Михайловича Каушанова*. Москва, 2005. С. 350–376.

³³ Kaniewska I. *Sanguszko (Sanguszkowicz) Hrebory* // *Polski Słownik Biograficzny*. T. 34/4, zesz. 143. Wrocław etc, 1993. S. 488–490; Kłaczewski W. *Sanguszko Adam Aleksander* // S. 464–467; Kumor B. *Sanguszko Hieronim Władysław* // S. 482–484; Machynia M. *Sanguszko (Sanguszkowicz) Aleksander* // S. 467–468; Eiusdem. *Sanguszko (Sanguszkowicz) Andrzej Michałowicz* // S. 469–471; Eiusdem. *Sanguszko (Sanguszkowicz) Dymitr* // S. 471–473; Eiusdem. *Sanguszko (Sanguszkowicz) Fiodor* // S. 480–482; Eiusdem. *Sanguszko (Sanguszkowicz) Lew* // S. 497; Eiusdem. *Sanguszko (Sanguszkowicz) Roman* // S. 500–505; Eiusdem. *Sanguszko (Sanguszkowicz) Wasyl* // S. 513–514; Nagielski M. *Sanguszko Samuel Szymon (Symeon, Semen)* // S. 510–513.

³⁴ *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV – XVIII wieku. Spisy* / Opr. K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziela, T. Nowakowski, E. Opaliński, G. Rutkowska, T. Zielińska. Kórnik, 1992; *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV – XVIII wieku. Spisy* / Opr. H. Lulewicz i A. Rachuba. Kórnik, 1994.

³⁵ *Urzednicy województwa ruskiego XIV – XVIII wieku (Ziemie Halicka, Lwowska, Przemyska, Sanocka)*. Spisy / Opr. K. Przyboś. Wrocław etc, 1987; *Urzednicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV – XVIII wieku. Spisy* / Opr. H. Gmiterek i R. Szczygieł. Kórnik, 1992; *Urzednicy podolski XIV – XVIII wieku. Spisy* / Opr. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. Kórnik, 1998; *Urzednicy województw kijowskiego i czerniobowskiego XV – XVIII wieku. Spisy* / Opr. E. Janas i W. Kłaczewski. Kórnik, 2002; *Urzednicy wołyńscy XIV – XVIII wieku. Spisy* / Opr. M. Wolski. Kórnik, 2007.

³⁶ Майборода Р. *Люстрації українських земель XVI – XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів*. К., 1999.

¹⁷ Яковенко Н. Матеріали до персонального складу канцелярії Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (остання третина XVI – середина XVII століть) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ–Львів, 2004. Т. 1. С. 320–357.

¹⁸ Widacki J. *Kniaź Jarema*. Kraków, 1997.

¹⁹ Kempa T. *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*. Toruń, 1997; Eiusdem. *Dzieje rodu Ostrogskich*. Toruń, 2002.

²⁰ Czamańska I. *Wiśniowiecscy. Monografia rodu*. Poznań, 2007.

Розділ перший Загальні напрями еволюції стану

На порозі стану: від бояр-рицарів до бояр-шляхти

¹ Зіставлення поглядів на природу феодального ладу Київської Русі див.: Горський А. А. *Феодалізація на Русі: основне содержание процесса* // ВИ. 1986, № 8. С. 74–88.

² Пор.: Шабульдо Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. К., 1987. С. 80.

³ Пашуто В. Т. *Образование Литовского государства*. Москва, 1959. С. 6, 319.

⁴ Гуревич А. Я. *Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе*. Москва, 1970. С. 5.

⁵ Черепнин Л. В. *Русь: спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв.* // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. *Пути развития феодализма*. Москва, 1972. С. 160–161; Його ж. *Основные этапы развития феодальной собственности на Руси (до XVII в.)* // Черепнин Л. В. *Вопросы методологии исторического исследования*. Москва, 1981. С. 114; Рапов О. М. *К вопросу о боярском землевладении на Руси в XII–XIII вв.* // Польша и Русь. Москва, 1974. С. 205; Абрамович Г. В. *К вопросу о критериях раннего феодализма и его переходе в развитой феодализм* // История СССР. 1981, № 2. С. 76–77; Янин В. Л. *Новгородская феодальная вотчина: (Ист.-генеал. исслед.)*. Москва, 1981. С. 272; Кобрин В. Б. *Власть и собственность в средневековой России (XV–XVI вв.)*. Москва, 1985. С. 39–40; Котляр Н. Ф. *Формирование территории и возникновение*

городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв. К., 1985. С. 124–126.

⁶ Назаров В. Д. *«Двор и дворяне» по данным новгородского и северо-восточного летописания (XII–XIV вв.)* // Восточная Европа в древности и средневековье. Москва, 1978. С. 103–123.

⁷ Свердлов М. Б. *Генезис и структура феодального общества Древней Руси*. Л., 1983. С. 202–209.

⁸ Крип'якевич І. П. *Галицько-Волинське князівство*. К., 1984. С. 48.

⁹ Веселовский С. Б. *Исследования по истории класса служилых землевладельцев*. Москва, 1969. С. 466.

¹⁰ Пашуто В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волинской Руси*. Москва, 1950. С. 143–149, 152.

¹¹ Котляр И. Ф. *Формирование территории...* С. 130–132.

¹² Там-таки. С. 132–133; Крип'якевич І. П. *Галицько-Волинське князівство*. С. 135–136. Про наявність великих боярських загонів-дружин також див.: Рапов О. М. *К вопросу о боярском землевладении на Руси в XII–XIII вв.* // Польша и Русь: Черты общности и своеобразие в историческом развитии Руси и Польши в XII–XV вв. Москва, 1974. С. 205.

¹³ Рыбаков Б. А. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* Москва, 1982. С. 478.

¹⁴ Владимирский-Буданов М. *Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века* // Архив ЮЗР. 1888. Ч. 7, т. 1. С. 21, 24–25, 32–36.

¹⁵ Грушевский М. *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV в. К.*, 1891. С. 458.

¹⁶ Русіна О. *До питання* // ЗНТШ. Т. 225, Львів, 1993. С. 194–203.

¹⁷ Грушевський М. *Очерк истории Киевской земли...* С. 442–458.

¹⁸ Антонович В. Б. *Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569)* // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. К., 1885. Т. 1. С. 249.

¹⁹ Рычка В. М. *Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.)*. К., 1988. С. 58–74; Толочко П. П. *Киев и Киевская земля XII–XIII веков*. К., 1980. С. 116–157; Jabłonowski A. *Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym; Ziemia Ruskie, Ukraina* // Źródła dziejowe. 1897. Т. 22. S. 516–597; Atlas historyczny Rzeczy

Pospolitej Polskiej. Epoka przelomu wieku XVI-go na XVII-sty. Dział 2. Ziemia Ruskie Rzeczypospolitej / Oprac. A. Jabłonowski. Warszawa; Wiedeń, 1899–1904.

²⁰ Антонович В. Б. *Киев, его судьба и значение...* С. 229–230; Грушевский М. *Очерк истории Киевской земли...* С. 470, 502; Пашуто В. Т. *Образование Литовского государства.* С. 6, 319 и др.

²¹ Шабульдо Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси...* С. 80–96.

²² Ясинский М. *Уставные грамоты Литовско-Русского государства.* К., 1889. С. 47, 68, 69; Якубовский И. *Земские привилегии Великого княжества Литовского* // ЖМНП. 1903, № 6. С. 263–265, 296; Пашуто В. Т. *Черты политического строя Древней Руси* // Древнерусское государство и его международное значение. Москва, 1965. С. 36–41, 48, 49.

²³ Хорошкевич А. Л. *Сословное землевладение украинских и белорусских земель XIV – начала XVI в. и древнерусские традиции* // Исследования по истории и историографии феодализма: К 100-летию со дня рождения акад. Б. Д. Грекова. Москва, 1982. С. 204.

²⁴ Любавский М. К. *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.* Москва, 1915. С. 86–88.

²⁵ Грушевський М. *Історія України-Руси.* Т. 5. С. 19.

²⁶ Толочко А. П. *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология.* К., 1992. С. 153, 157.

²⁷ Рычка В. М. *Формирование территории Киевской земли...* С. 65.

²⁸ Ця пам'ятка має велику наукову літературу. Особливий внесок у її вивчення належить М. Н. Тихомірову, який локалізував більшість згаданих у Списку назв (див.: Тихомиров М. Н. *Список русских городов дальних и ближних* // Тихомиров М. Н. *Русское летописание.* Москва, 1979. С. 94–95, 101–107).

²⁹ Шабульдо Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси...* С. 82–84.

³⁰ Пор.: Черепнин Л. В. *Спорные вопросы феодальной земельной собственности в IX–XV вв.* // Пути развития феодализма (Закавказье, Средняя Азия, Русь, Прибалтика). Москва, 1972. С. 126–251; Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. *Пути развития феодализма.* Москва, 1972. С. 149–155; Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А. *Эволюция феодализма в России: социально-*

экономические проблемы. Москва, 1980. С. 35–36, 44–45; Свердлов М. Б. *Генезис и структура феодального общества Древней Руси.* – Л., 1983. С. 78–89; Горский А. А. *Феодализация на Руси: основное содержание процесса* // ВИ. 1986, № 8. С. 78–79.

³¹ Котляр Н. Ф. *Формирование территории...* С. 63–73.

³² Пор. привілеї у вид.: *Archiwum Sanguszków.* Т. 1 – 3.

³³ Владимирский-Буданов М. *Население Юго-Западной России...* С. 58; *Źródła dziejowe.* 1883. Т. 16. S. 69.

³⁴ Jaroszewicz J. *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVII.* Wilno, 1844. Cz. 1. S. 123–124; Любавский М. *Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута.* Москва, 1892. С. 550; Довнар-Запольский М. *Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах.* К., 1901. С. 329.

³⁵ Крикун М. Г. *Початки подільського повітового устрою* // Проблеми української історичної медієвістики. К., 1990. С. 40.

³⁶ Там-таки. С. 35.

³⁷ Линниченко И. А. *Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV вв.* Москва, 1894. С. 13–17; Грушевский М. *Местное управление и шляхетское землевладение в польской Украине в XIV–XV вв.* // Архив ЮЗР. 1894. Ч. 8, т. 2. С. 15.

³⁸ Крикун М. Г. *Початки...* С. 36–40.

³⁹ Филевич И. П. *Приложения к отчету об ученой командировке в 1892 г.* // Варшав. унив. изв. 1893, № 3. С. 21; *Źródła dziejowe.* 1877. Т. 5. S. 21–22; Крикун М. Г. *Початки...* С. 39.

⁴⁰ Молчановский Н. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 года.* К., 1885. С. 156–161.

⁴¹ Линниченко И. А. *Черты из истории сословий...* С. 116–119.

⁴² Łowmiański H. *Zagadnienie feudalizmu w W. Księstwie Litewskim* // *Pamiętnik VI Powstającego zjazdu historyków polskich.* Lwów, 1935. S. 213–214; Ejusdem. *Z zagadnień spornych społeczeństwa litewskiego w wiekach średnich* // PH. 1950. Т. 49. S. 122–123; Ejusdem. *Studia nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach średnich.* Poznań, 1986. S. 613.

- ⁴³ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 5. С. 634; Його ж. *Очерк истории украинского народа*. К., 1991. С. 123.
- ⁴⁴ Пашуто В. Т. *Образование Литовского государства...* С. 303; Юргинис Ю. М. *Бояре и дворяне и их землевладение в Великом княжестве Литовском* // Ежегодник по аграр. ист. Вост. Европы, 1969 г. Москва, 1979. С. 21–22.
- ⁴⁵ Мильская А. Т. *О структуре господствующего класса в Каталонии X–XII вв.* // СВ. 1984. Вып. 47. С. 26.
- ⁴⁶ Дембо А. И. «Саксонское зеркало» – выдающийся памятник истории германского феодального права // Саксонское зеркало: Памятник, комментарии, исследования. Москва, 1985. С. 175, 180–181.
- ⁴⁷ *Voluntina legit.* Т. 1. S. 16.
- ⁴⁸ Friedberg M. *Klientela świecka biskupa krakowskiego w w. XII–XIII: Ze studiów nad organizacją społeczeństwa w Polsce średniowiecznej* // *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*. Kraków, 1938. Т. 1. S. 201, 202.
- ⁴⁹ *Развитие русского права в XV – первой половине XVII в.* Москва, 1986. С. 11.
- ⁵⁰ Łowmiański H. *Studia nad dziejami Słowiańszczyzny...* S. 613–617.
- ⁵¹ Ключевский В. О. *Собрание сочинений: В 9 томах*. Москва, 1957. Т. 2. С. 47.
- ⁵² Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А. *Эволюция феодализма в России...* С. 37–38.
- ⁵³ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 5. С. 74–86; Линниченко И. А. *Черты из истории сословий...* С. 62–71; Prochaska A. *Lenna i taństwa na Rusi i na Podolu*. Kraków, 1901. S. 5–14.
- ⁵⁴ Шапиро А. А. *О природе феодальной собственности на землю* // ВИ. 1969, № 12. С. 64.
- ⁵⁵ Довнар-Запольский М. *Государственное хозяйство...* С. 592.
- ⁵⁶ *Развитие русского права...* С. 132–135; Dąbkowski P. *Prawo prywatne polskie*. Lwów, 1911. Т. 2. S. 139.
- ⁵⁷ Довнар-Запольский М. *Государственное хозяйство...* С. 594.
- ⁵⁸ Хорошкевич А. А. *Жалованные грамоты Литовской метрики конца XV в. и их классификация* // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. Рига, 1970. С. 60–62.
- ⁵⁹ Довнар-Запольский М. *Государственное хозяйство...* С. 598.
- ⁶⁰ Пичета В. И. *История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии*. Минск, 1927. Т. 1. С. 44, 70.
- ⁶¹ *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 3. S. 84.
- ⁶² Леонтович Ф. И. *Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины*. СПб., 1895. С. 31; Його ж. *Правоспособность литовско-русской шляхты* // ЖМНП. 1908, № 6. С. 246–248.
- ⁶³ ЕСУМ. – 1982. – Т. 1. – С. 241.
- ⁶⁴ *Грамоты XIV ст.* С. 70, 84.
- ⁶⁵ *Акты ЗР*. 1846. Т. 1. С. 24; *Zbiór praw litewskich...* S. 1. Про подвійне значення поняття «боярин» в Московській державі (вузьке значення – високий придворний чин, широке – будь-який отчинник) детальніше див.: Кобрин В. Б. *Власть и собственность...* С. 28–29.
- ⁶⁶ Цит. за: Semkowicz W. *W sprawie początków szlachty na Litwie i jej ustroju rodowego* // КН. 1915. R. 29, № 1/4. – S. 227.
- ⁶⁷ Ibid. S. 228–230.
- ⁶⁸ Флоря Б. Н. «Служебная организация» у восточных славян // *Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей*. Москва, 1987. С. 142.
- ⁶⁹ Детальну характеристику складу повинностей слуг див.: Леонтович Ф. И. *Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве* // ЖМНП, 1887, № 5. С. 1–29; Любавский М. *Областное деление...* С. 348–356; Łowmiański H. *Początki Polski*. Warszawa, 1985. Т. 6, cz. 2. S. 631–634, 637–649; Похилевич Д. *Крестьяне-слуги в Литве и Западной Белорусии в XVI–XVIII в.* // *Наук. зап. Львів. ун-ту. Сер. іст.*, 1955. Т. 36, вип. 6. С. 17–23; та ін.
- ⁷⁰ *Архив ЮЗР*. 1890. Ч. 7, т. 2. С. 1, 4.
- ⁷¹ *Акты ЛРГ*. С. 56.
- ⁷² *Архив ЮЗР*. 1867. Ч. 4, т. 1. С. 41; Там-таки. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 625; Там-таки. 1890. Ч. 7; т. 2. С. 29 та ін.
- ⁷³ Любавский М. *Областное деление...* С. 344.
- ⁷⁴ Пор.: *Акты ЛМ*. Т. 1. С. 70, 116 та ін.
- ⁷⁵ *Акты ЛРГ*. С. 94 (1499 р.).
- ⁷⁶ Любавский М. *Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства*. Москва, 1901. С. 433.
- ⁷⁷ Buczek K. *Prawo rycerskie i powstanie stanu szlacheckiego w Polsce* // РН. 1978. Т. 69, z. 1. – S. 45.

- ⁷⁸ РИБ. 1903. Т. 20. Стб. 1114.
- ⁷⁹ Акты ВАР. Т. 24. С. 20. Аналогічного змісту акти також тут: с. 21 (1522 рік), с. 25 (1522 рік), с. 32 (1524 рік), с. 71 (1528 рік) та ін.
- ⁸⁰ Linde S. B. *Słownik języka polskiego*. 2-e wyd. Lwów, 1859. Т. 5. S. 591.
- ⁸¹ Грушевский М. *Местное управление и шляхетское землевладение...* С. 99.
- ⁸² Докладніше про це див.: Яковенко Н. М. *Соціальна термінологія латинського документа українського походження XIV–XVI ст. (на матеріалі назв різних груп населення)* // Іноземна філологія. Львів, 1985, № 21, вип. 80. С. 82–90.
- ⁸³ *Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 13.
- ⁸⁴ МН. 1909. Р. 2. S. 82.
- ⁸⁵ Lagousse. *De la langue Francaise*. Paris, 1979. Р. 328–329.
- ⁸⁶ Пашуто В. Т. *Образование Литовского государства...* С. 304.
- ⁸⁷ Цит. за: Jaroszewicz J. *Obraz Litwy...* Cz. 1. S. 120.
- ⁸⁸ *Akta grodzkie i ziemskie*. 1889. Т. 14. S. 15; схожа ситуація: Ibid. 1887. Т. 12. S. 244 (1456 рік) та ін.
- ⁸⁹ Любавский М. *Областное деление...* С. 358.
- ⁹⁰ РИБ. 1903. Т. 20. Стб. 443.
- ⁹¹ Описание документов МАМЮ. С. 184 є в списку літератури, що подається у скороченнях.
- ⁹² Лаппо И. И. *Великое княжество Литовское во второй половине XVI в.: Литовско-русский повет и его сеймик*. Юрьев, 1911. С. 192.
- ⁹³ Przewdziecki A. *Podole, Wołyń, Ukraina: obrazy miejsc i czasów*. Wilno, 1841. Т. 1. S. 120, 140–142; Розов В. *Українські грамоти*. С. 40; *Акты ЮЗР*. 1862. Т. 1. С. 6 (1409 рік у Галичі); *Akta grodzkie i ziemskie*. 1879. Т. 7, № 32 (1422 рік у Самборі); *Акты ЗР*. 1846. Т. 1. С. 3.
- ⁹⁴ *Akta unji Polski z Litwą, 1385–1791* / Wyd. S. Kutrzeba, Wł. Semkowicz. Kraków, 1932, № 2.
- ⁹⁵ Любавский М. *Областное деление...* С. 541–542; Леонтович Ф. И. *Бояре и служилые люди в Литовско-Русском государстве* // ЖМНП. 1907, № 6. С. 224; Грушевский М. С. *Очерк истории украинского народа...* С. 128.
- ⁹⁶ Хорошкевич А. Л. *Сословное землевладение украинских и белорусских земель XIV – начала XVI в...* С. 207–208.
- ⁹⁷ Пор. аналіз формулярних штампів актів Свидригайла у праці: Macúrek J. *Kotazce vztabó listiny české, ukraínské a moldavské v drube polovine 15. st.* // Sb. prace filosofické fakulty Brnenske university. 1960. R. 9, č. 7. S. 152–157.
- ⁹⁸ Розов В. *Українські грамоти*. С. 148.
- ⁹⁹ *Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 50; *Описание документов МАМЮ*. С. 235.
- ¹⁰⁰ Пор. великокнязівські данини 80–90-х років XV ст.: *Акты ЛМ*. Т. 1. С. 26–138.
- ¹⁰¹ Антонович В. Б. *Киев, его судьба и значение...* С. 250.
- ¹⁰² Цит. за: Любавский М. К. *Очерк истории...* С. 333.

Кодифікація правового статусу упривілейованих груп у литовсько-руському законодавстві XV – першої третини XVI століття

¹ Цит. за вид.: *Саксонское зеркало: Памятник, комментарии, исследования* / Пер. Л. И. Дембо. – Москва, 1985. – С. 24.

² Використано за вид.: *Zbiór praw litewskich*. S. 1–2.

³ Шабульдо Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси...* С. 98.

⁴ Юргинис Ю. *Литовский Статут – памятник истории права и культуры Великого княжества Литовского* // *Первый Литовский Статут 1529 года*. Вильнюс, 1982. С. 16.

⁵ Використано за вид.: Любавский М. К. *Очерк истории...* С. 318–323 (публікація повторює видання А. Дзялинського: *Zbiór praw litewskich*. S. 7–20).

⁶ Semkowicz Wł. *W sprawie początków szlachty na Litwie i jej ustroju rodowego* // КН. 1915. R. 29, z. 1/4. S. 226.

⁷ Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 19, 23–30.

⁸ Використано за вид.: *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. Cracoviae, 1894. Т. 14. S. 523–524.

⁹ Леонтович Ф. *Правоспособность литовско-русской шляхты* // ЖМНП. 1908, № 3. С. 71, 72.

¹⁰ Використано за вид.: Любавский М. К. *Очерк истории...* С. 323–325 (публікація повторює видання: *Monumenta medii aevi...* S. 529–531).

¹¹ Використано за вид.: Любавский М. К. *Очерк истории...* С. 325–328 (латиною). Текст цього привілею не раз опубліковано старобілоруською та польською мовами

- і латиною, зокрема: *Акты ЗР. 1846. Т. 1. С. 73–77; Хрестоматия по истории русского права* / Сост. М. Ф. Владимирский-Буданов. 4-е изд. Санкт-Петербург, 1901, вып. 2. С. 20–31 (в обох публікаціях привілей датовано 1457 роком); *Monimenta medii aevi...* S. 9–13; *Zbiór praw litewskich*. S. 28–35 та ін.; у перекладі російською мовою: *Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI вв.* / Подг. И. И. Яковкин. Ленинград, 1936. С. 7–10. Підстави для уточнення дати привілею див.: *Monimenta medii aevi...* S. 12 (nota 1); Леонтович Ф. *Правоспособность литовско-русской шляхты...* С. 74.
- ¹² Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 100–101; Леонтович Ф. *Правоспособность литовско-русской шляхты...* С. 75–76. Аналіз праць польських істориків-литуаністів Генрика Ловмянського, Єжи Охманського, Марцелія Космана та Юліуша Бардаха див.: Кручковский Т. Г. *Великое княжество Литовское времен Витовта в современной польской историографии* // Наш радавод: Материалы I и II межресп. науч. конф. по ист. краевед. Белоруссии и генеалогии. Гродно, 1990. Кн. 2. С. 161–165.
- ¹³ Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 101.
- ¹⁴ *Хрестоматия по истории русского права*. С. 20.
- ¹⁵ Використано за вид.: *Хрестоматия по истории русского права*, с. 32–43; див. також: *Акты ЗР. 1846. Т. 1, № 67; Zbiór praw Litewskich*. S. 36–55.
- ¹⁶ Старостина И. П. *К вопросу об эволюции права Великого княжества Литовского в конце XV – начале XVI века* // *Первый Литовский Статут...* С. 120–123.
- ¹⁷ Старостина И. П. *Судебник Казимира 1468 г. о личной и семейной ответственности при уголовных преступлениях* // *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 1978. С. 252–260.
- ¹⁸ Використано за вид.: Любавский М. К. *Очерк истории...* С. 328–334 (публікація повторює видання А. Дзялинського: *Zbiór praw litewskich*. S. 58–66).
- ¹⁹ Леонтович Ф. *Правоспособность литовско-русской шляхты...* С. 78.
- ²⁰ Пашуто В. Т., Флоря Б. В., Хорошкевич А. Л. *Древнерусское наследие...* С. 80.
- ²¹ Чарнецкий [Ф.] *История Литовского Статута с объяснениями особенностей трех его редакций* // *Унив. изв. К., 1867, № 9, С. 40–41; Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства*. К., 1889. С. 39–40.
- ²² Використано за вид.: *Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 12–13.
- ²³ Пор. приклади, наведені у праці: Линиченко И. А. *Черты из истории сословий...* С. 41.
- ²⁴ Якубовский И. *Земские привилеи Великого княжества Литовского* // *ЖМНП*. 1903, № 6. С. 249.
- ²⁵ *Skarbiec dyplomatów...* Т. 2, № 1429.
- ²⁶ Ясинский М. *Уставные земские грамоты...* С. 43; Якубовский И. *Земские привилеи...* С. 249.
- ²⁷ Опубл.: *Акты ЗР. 1846. Т. 1. С. 3–50.*
- ²⁸ Довнар-Запольский М. *Государственное хозяйство...* С. 720.
- ²⁹ Ясинский М. *Уставные земские грамоты...* С. 151.
- ³⁰ Опубл.: *Акты ЛРГ*. С. 128.
- ³¹ Ясинский М. *Уставные земские грамоты...* С. 150.
- ³² Довнар-Запольский М. *Государственное хозяйство...* С. 714, 719–720.
- ³³ Опубліковано: *Акты ЮЗР. 1862. Т. 1. № 36; Акты ЗР. 1848. Т. 2. С. 33–36, 64–66, 207–211; Акты ЛМ. Т. 2. С. 71–73; Хрестоматия по истории русского права*. С. 62–67; *Архив ЮЗР. 1907. Ч. 8, т. 4. С. 87; Ясинский М. Уставные земские грамоты...* – С. 105–196.
- ³⁴ Опубл.: Любавский М. К. *Очерк истории...* С. 388–391.
- ³⁵ Опубл.: *Акты ЗР. 1848. Т. 2, № 164; Хрестоматия по истории русского права*. – С. 53–61; Ясинский М. *Уставные земские грамоты...* С. 105–200.
- ³⁶ Ясинский М. *Уставные земские грамоты...* С. 66, 68–69.
- ³⁷ Там-таки. С. 71; Любавский М. К. *Очерк истории...* С. 79; Якубовский И. *Земские привилеи...* С. 283–287.
- ³⁸ Цит. тут і далі за виданням М. Ясинського в указаній праці. С. 105–192.
- ³⁹ Довнар-Запольский М. *Государственное хозяйство...* С. 605.
- ⁴⁰ Ясинский М. *Уставные земские грамоты...* С. 116–117.
- ⁴¹ Яковенко Н. Н. *Эволюция органов власти и управления Великого княжества Литовского и ее отражение в Литовских Статутах (на примере Киевской земли)* // *Третий Литовский*

Статут 1588 года: Материалы респ. конф. Вильнюс, 1989. С. 127–134.

⁴² Використано за вид.: Любавский М. К. *Очерк истории...* С. 334–336 (публікація повторює видання А. Дзялинського: *Zbiór praw litewskich*. S. 95–99).

⁴³ Опубл.: *Zbiór praw Litewskich*. S. 124–125; Любавский М. К. *Очерк истории...* С. 339–340 (тут датовано 1529 роком).

⁴⁴ Опубл.: Любавский М. К. *Очерк истории...* С. 352–361.

⁴⁵ Опубл.: *Акты ЗР*. 1848. Т. 2. С. 8–10, 18–19, 27–28.

⁴⁶ Там-таки. С. 30–32.

⁴⁷ Опубл.: *Skarbiec dyplomatów*. Т. 2, № 2185.

⁴⁸ Ibid. S. 242.

⁴⁹ Чарнецкий [Ф.] *История Литовского Статута...* С. 22–34; Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 170–310.

⁵⁰ Опубл.: *РИБ*. 1903. Т. 20. Стб. 1114; Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 440. Примеч. № 32.

⁵¹ Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 175–176, 182, 198.

⁵² Пор. приклади, наведені у цій же праці. С. 436–440.

⁵³ Semkowicz Wł. *Nagana i oczyszczenie szlachectwa w Polsce w XIV i XV wieku*. Lwów, 1899. S. 28.

⁵⁴ Semkowicz Wł. *Włodycy polscy na tle porównawczym słowiańskim*. Lwów, 1909. S. 73–74.

⁵⁵ Бібліографію праць, присвячених Першому Литовському Статуту, а також його публікацій див.: Первый Литовский Статут 1529 года: *Материалы респ. науч. конф., посвящ. 450-летию Первого Статута*. Вильнюс, 1982. 153 с.; *Первый Литовский Статут*. Вильнюс, 1983. Ч. 1; Лазутка С., Гудавичюс Э. *Палеографический и текстологический анализ списков*. С. 7–21. Окремий аналіз вивчення литовських статутів у сучасній польській історіографії, зокрема у працях Юліуша Бардаха, див.: Малецкая О. Н. *Литовские Статуты в современной польской историографии* // Третий Литовский Статут... С. 164–172.

⁵⁶ Юхо И. А. *Основные черты судоустройства и судопроизводства по Статуту Великого княжества Литовского 1529 года* // Первый Литовский Статут 1529 года. С. 47–48; Його ж. *Крыніцы беларуска-літоўскага права*. Мінск, 1991. С. 75–77.

⁵⁷ Так загалом оцінює перераховані нижче права і М. К. Любавський: Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 466.

⁵⁸ Старостина И. П. *К вопросу об эволюции права...* С. 121, 122.

⁵⁹ *Хрестоматия по истории русского права*. С. 63.

⁶⁰ Semkowicz Wł. *Nagana i oczyszczenie szlachectwa...* S. 6.

⁶¹ *Akta grodzkie i ziemskie*. 1889. Т. 14. S. 15 passim.

⁶² Zajęzkowski A. *Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce. Ideologia a struktury społeczne*. Wrocław etc., 1961. S. 51.

Другий Литовський Статут 1566 року як кодекс «народу-шляхти» Витоки гербової традиції

¹ Леонтович Ф. И. *Рада великих князей литовских* // ЖМНП. 1907, № 9. С. 141.

² Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 351.

³ Менжинский В. С. *Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском (по материалам Переписи войска 1528 г.)* // История СССР. 1987, № 3. С. 169.

⁴ *Voluntina legit*. Т. 1. S. 137.

⁵ Характеристику діяльності згаданих сеймів див.: Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 517–713; Максимейко Н. А. *Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г.* Харьков, 1902. С. 1–164; Лаппо И. И. *Литовский Статут 1588 г.* Т. 1. Исследования. Каунас, 1934. С. 11–17. Сеймові матеріали опубл.: *Акты ЗР*. 1848. Т. 3, № 4 і далі; також: Максимейко Н. А. *Сеймы...* Приложение. С. 1–205.

⁶ Довнар-Запольский М. *Государственное хозяйство...* С. 523–526.

⁷ Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 521–551.

⁸ Любавский М. *Очерк истории...* С. 236, 238, 276–279.

⁹ *Акты ЗР*. 1848. Т. 3. С. 26–27, 37.

¹⁰ Там-таки. С. 98.

¹¹ Опубліковано: *Акты ЗР*. 1848. Т. 3. С. 118–121 (№ 32); Любавский М. К. *Очерк истории...* С. 361–364.

¹² Опубліковано серед додатків до Статуту 1566 року: *Временник имп. Моск. о-ва истории и древностей рос.* Москва, 1855. Кн. 23: Материалы. С. 6–7.

- ¹³ Оpubліковано: Там-таки. С. 11–12.
- ¹⁴ Любавский М. Литовско-русский сейм... С. 228–231.
- ¹⁵ Лаппо И. И. Великое княжество Литовское... С. 227.
- ¹⁶ ЦДАК, ф. 28, оп. 1, спр. 24, арк. 133 зв. (1591 рік); ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 209 зв. (1605 рік) та ін.
- ¹⁷ Лаппо И. И. Литовский Статут 1588 г. С. 39.
- ¹⁸ *Volamina legum*. Т. 2. S. 187 (1578 рік), 282 (1589 рік), 390 (1601 рік), 469–470 (1609 рік); Т. 3. S. 83 (1609 рік), 382 (1633 рік).
- ¹⁹ *Volamina legum*. Т. 2. S. 82, 85.
- ²⁰ Kutrzeba S. *Historja ustroju Polski w zarysie*. Т. 1. S. 29–30.
- ²¹ Kolář M. *Heraldika česká* // Českomoravská heraldika. Praha, 1902. Т. 1. S. 42, 76.
- ²² *Хроника Быховца* // ПСРА. Москва, 1975. Т. 32. С. 153. Перелік литовських родів, що прийняли польські герби, див. ув акті унії 1413 року (*Volamina legum*. Т. 1. S. 29–32). Детальніше про акт «братання в гербах»: Semkowicz Wł. *O litewskich rodach bojarskich, zbratanych ze szlachta polską w Horodle r. 1413* // МН. 1913. R. 6. S. 143–145, 176–190; *ibid.* 1914. R. 7. S. 7–16, 51–59, 96–103. Скептичний погляд на акції обміну гербами див.: Банєніс Э. Д. *Бояре Литвы и шляхта Польши в Городле в 1413 г.* // Наш радавод... Кн. 2. С. 185–187.
- ²³ Зображення див.: *Актовые печати Древней Руси X–XV вв.* Москва, 1970. Т. 1. С. 37–39; Barwiński B. *Pieczęcie książąt halicko-wołodzimierskich* // *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne*. 1909. Т. 1. S. 99–104, 127–130; Piekosiński F. *Herbarz szlachty polskiej wieków średnich* // *Herold Polski*. 1906. Т. 7. S. 234; *Ejusdem*. *O Źródłach heraldyki ruskiej* // *Rozprawy wydz. hist.-filoz. AU*. 1899. Т. 38. S. 201; Puzyna J. *O pochodzeniu kniazia Fedka Nieświzkiego* // *MU*. 1911. R. 4. S. 43, 75–77, 80, 82; Radziwiński Z. *W sprawie pochodzenia Fed'ka Nieświzkiego* // *MH*. 1911. R. 4. S. 144; Sochaniewicz K. *Przyczynek do rozwoju herbu książąt Zbarazkich* // *MH*. 1914. R. 7. S. 118–119.
- ²⁴ Зображення див.: Barwiński B. *Pieczęcie bojarów halicko-wołodzimierskich z pierwszej połowy XIV w.* // *MH*. 1909. R. 2. S. 116–119; Piekosiński F. *O Źródłach heraldyki ruskiej*. S. 199–204; Puzyna J. *O pochodzeniu kniazia Fedka Nieświzkiego*. S. 77. Опис в А. С. Лаппо-Данилевського: Лаппо-Данилевский А. Печа-

ти последних галичско-владимирских князей и их советников // *Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси*: Сб. материалов и исслед. Санкт-Петербург, 1907. С. 241–244; див. також: Грушевський М. *Молотовське срібло* // *ЗНТШ*. 1898. Т. 25. С. 5–6.

²⁵ Wittyg W. *Nieznana szlachta polska i jej berby*. Kraków, 1908. S. 20–358.

²⁶ Barwiński B. *Pieczęci bojarów halicko-wołodzimierskich*... S. 119. Зображення див. також: Dziadulewicz S. *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*. Wilno, 1929 (sub vocibus); *Ejusdem*. *List szlachty województwa bractawskiego do króla Stefana Batorego* // *MH*. 1936. R. 15. S. 69–71.

²⁷ Jabłonowski A. *W sprawie średniowiecznej heraldyki litewsko-ruskiej* // *KH*. 1898. Z. 3. S. 48; *Ejusdem*. *O Źródłach heraldyki ruskiej* // *KH*. 1899. Z. 3. S. 112; *Ejusdem*. *Pisma*. Kraków. Т. 7. S. 242. Полемічні зауваження щодо гіпотези Яблоновського див.: Piekosiński F. *O źródłach heraldyki ruskiej*. S. 185–204.

²⁸ Halecki O. *O początkach szlachty i heraldyki na Litwie* // *KH*. 1915. R. 29, z. 1/4. S. 185–188.

²⁹ Зображення див.: Kojałowicz. S. 203, 308; Paprocki. *Herby*. S. 862–872; Niesiecki. Т. 1. S. 572–577; Wittyg W. *Nieznana szlachta*... S. 20, 21, 58, 112, 322, 358; Zamojski J. *Notaty heraldyczno-sfragistyczne* / *Wyd.* F. Piekosiński // Piekosiński F. *Studia, rozprawy i materiały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego*. Kraków, 1907. Т. 7. Також див. неопубліковані: ЦДАК, ф. 221, оп. 1, спр. 11, арк. 1; ЛНБ, ф. Осол. 7444/II, ч. 1, с. 104, 315 тощо.

³⁰ Зображення і коментар див.: Dziadulewicz S. *List szlachty województwa bractawskiego*... S. 69–71.

³¹ Boniecki A. *Herbarz*. 1906. Т. 8. S. 92.

³² Lasocki Z. *Sienkiewiczowskie «lwie pachole» Aksak i ród jego* // *MH*. 1936. R. 15. S. 6.

³³ Puzyna J. *Niektóre pieczęcie litewskie z XVI i XVII w.* // *MH*. 1933. R. 12. S. 55–58, 73–77.

³⁴ Герб власний: Wittyg W. *Nieznana szlachta*... S. 236; герб «Леліва»: Kojałowicz. S. 137; геральдична композиція з елементів «Леліви» і «Колюми»: ЦДАК, ф. 221, оп. 1, спр. 17, арк. 1.

³⁵ Герб власний: Boniecki A. *Herbarz*. 1901. Т. 1. S. 26; герб «Кара»: Kojałowicz. S. 21; герб «Приятель»: ЛНБ, ф. Осол. 7444/II, ч. 1, с. 13.

³⁶ Герб власний: Wittyg W. *Nieznana szlachta*... S. 211; герб «Сліповрон»: Kossakowski. *Monografie*. Т. 2. S. 331.

- ³⁷ Герб власний: Boniecki A. *Herbarz*. 1901. Т. 1. S. 61; герб «Боньча»: Stecki T. J. *Z boru i stepu: obrazy i pamiątki*. Kraków, 1888. S. 120.
- ³⁸ Герб власний: Kojałowicz. S. 89; герб «Правдич»: Wittig W. *Nieznana szlachta...* S. 223.
- ³⁹ Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 434.
- ⁴⁰ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 24, арк. 102 зв.
- ⁴¹ Rulikowski E. *Opis powiatu Kijowskiego* / Wyd. M. Dubiecki. Kijów; Warszawa, 1913. S. 124.
- ⁴² Любавский У. *Литовско-русский сейм...* С. 461.
- ⁴³ Kojałowicz. S. 86, 329; Paprocki. *Herby*. S. 863.
- ⁴⁴ Ibid. S. 101, 271; Wittig W. *Nieznana szlachta...* S. 357.
- ⁴⁵ Kojałowicz. S. 326.
- ⁴⁶ Ibid. S. 86, 180, 212; Niesiecki. 1840. Т. 5. S. 95; Перетц В. Н. *Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв.* Москва, Ленинград, 1962. С. 145.
- ⁴⁷ Зображення див.: Wittig W. *Nieznana szlachta...* S. 135.
- ⁴⁸ Semkowicz Wł. *Franciszek Piekosiński jako heraldyk i sfragistyk* // КН. 1908. R. 22, z. 2/3. S. 226, 231–234.
- ⁴⁹ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 224 зв. Зображення герба Свищовських див.: Paprocki. *Herby*. S. 866.
- ⁵⁰ Там-таки, ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 166 зв.
- ⁵¹ Там-таки, ф. 25, оп. 1, спр. 6, 13, 15. Зображення герба Гуляницьких див.: Paprocki. *Herby*. S. 865.
- ⁵² Paprocki. *Herby*. S. 862.
- ⁵³ Цит. за: Szajnocha K. *Dwa lata dziejów naszym. 1646, 1648. Opowiadanie i źródła*. Lwów, 1865. Т. 1. S. 201–202.
- Нижні щаблі ієрархічної драбини:
шляхи формування, регіональні
відмінності**
- ¹ Хейзинга Й. *Осень средневековья*. Москва, 1988. С. 62; Антонович В. Б. *Киев, его судьба и значение...* С. 252.
- ² Semkowicz Wł. *Włodysy polscy na tle porównawczym słowiańskim*. Lwów, 1909. S. 10, 11.
- ³ Гутнова Е. В. *Экономическая эволюция и социальная иерархия в Англии // Средние века*. 1983, вып. 46. С. 45, 46.
- ⁴ *Volumina legum*. Т. 1. S. 16; докладніше про це див.: Balzer O. *Skartabelat w ustroju szlachectwa polskiego*. Kraków, 1911. S. 15–30.
- ⁵ Wyczański A. *Polska – Rzeczpospolitą szlachecką, 1454–1764*. Warszawa, 1965. S. 61.
- ⁶ *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 29.
- ⁷ Любавский М. К. *Очерк истории...* С. 86.
- ⁸ Рыбаков Б. А. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* С. 478.
- ⁹ Підрахунки Павла Клепатського (Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли*. Одесса, 1912. С. 536).
- ¹⁰ *Акты ЮЗР*. 1862. Т. 1. С. 144.
- ¹¹ *Архив ЮЗР*. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 121.
- ¹² Semkowicz Wł. *Włodysy polscy...* S. 41–43.
- ¹³ *Źródła dziejowe*. 1894. Т. 20. S. 27, 28.
- ¹⁴ *Архив ЮЗР*. 1905. Ч. 7, т. 3. С. 27, 28.
- ¹⁵ *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 5. S. 211–213.
- ¹⁶ Грушевский М. *Внутренний строй Барского староства в XVI в.: территория и население; туземные шляхетские роды* // *Архив ЮЗР*. 1894. Ч. 8, т. 2. С. 109.
- ¹⁷ Там-таки. С. 25–28.
- ¹⁸ Dunin-Kozicki Z. *Nieznane pismo Łukasza Górnickiego o szlachcie wolnej i niewolnej* // МН. 1911. R. 4. S. 4, 40.
- ¹⁹ Леонтович Ф. И. *Очерки истории Литовско-русского права*. Санкт-Петербург, 1898. Вып. 1: *Образование территории Литовского государства*. С. 390–391.
- ²⁰ Такой погляд на політико-адміністративний статус Брацлавщини сформулював М. К. Любавський: Любавский М. *Областное деление...* С. 60.
- ²¹ *Encyklopedia powszechna*. Т. 27. S. 801.
- ²² Jabłonowski A. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. Т. 8: *Ziemia Ruskie. Wołyń i Podole* // *Źródła dziejowe*. 1889. Т. 19. S. 111.
- ²³ *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 87.
- ²⁴ Ibid. – S. 171, 173.
- ²⁵ Jabłonowski A. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym...* S. 111.
- ²⁶ *Архив ЮЗР*. 1876. Ч. 6, т. 1. С. 235.
- ²⁷ *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 3. S. 49.
- ²⁸ Ibid. S. 84.
- ²⁹ Баранович А. И. *Украина накануне Освободительной войны середины XVII в.* Москва, 1959. С. 54.
- ³⁰ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 29 зв.
- ³¹ *Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 60 (1466 рік), 93 (1491 рік); *ibid.* 1890. Т. 3. S. 457 (1533 рік) тощо.

- ³² Ibid. T. 3. S. 114.
- ³³ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 20, арк. 132 і зв. (1536 рік).
- ³⁴ *Archiwum Sanguszków*. 1887. T. 1. S. 94.
- ³⁵ Ibid. 1890. T. 3. S. 82–84.
- ³⁶ Friedberg M. *Klientela świecka biskupa krakowskiego w w. XII–XIV: Ze studiów nad organizacją społeczeństwa w Polsce średniowiecznej* // *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*. Kraków, 1938. T. 1. S. 201–202, 210.
- ³⁷ *Volumina legum*. T. 1. S. 16.
- ³⁸ *Archiwum Sanguszków*. 1887. T. 1. S. 118.
- ³⁹ Ibid. S. 84 (1486 р.).
- ⁴⁰ Prochaska A. *Lenna i maństwa...* Dodatki. S. 30.
- ⁴¹ *Архив ЮЗР*. 1886. – Ч. 7, т. 1. С. 75–76.
- ⁴² Górski K. *Rycerstwo i szlachta wobec możnowładztwa w XIV i XV w.* // *КН*. 1970. R. 77, № 4. S. 829.
- ⁴³ Ibid. – S. 830.
- ⁴⁴ Jedlicki J. *Klejnot i bariery społeczne. Przeobrażenie szlachestwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu*. Warszawa, 1968. S. 134.
- ⁴⁵ Frejlichówna J. *Ideat wychowawczy szlachty polskiej w XVI i początku XVII w.* Warszawa, 1938. S. 38.
- ⁴⁶ ЦДАК, ф. 22, оп. 1, спр. 17, арк. 132 (1609 рік).
- ⁴⁷ Там-таки, ф. 221, оп. 1, спр. 19, арк. 1 зв. 2 зв. (1581 рік).
- ⁴⁸ Там-таки, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 425 зв. (1569 рік).
- ⁴⁹ Там-таки, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 248 зв. (1564 р.); *Архив ЮЗР*. 1876. Ч. 6, т. 1. С. 231 (1593 рік).
- ⁵⁰ ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 173, арк. 638–640 (1630 рік).
- ⁵¹ ЦДАКЛ, ф. 181, оп. 2, спр. 294, арк. 26 (1623 рік).
- ⁵² *Архив ЮЗР*. 1876. Ч. 6, т. 1. С. 56–57 (1565 рік).
- ⁵³ Грушевский М. *Местное управление и шляхетское землевладение в польской Украине в XIV–XV в.* // *Архив ЮЗР*. 1894. Ч. 8, т. 2. С. 30–32.
- ⁵⁴ Jabłonowski A. *Polska XVI wieku...* S. 389.
- ⁵⁵ Любавский М. *Областное деление...* С. 351–355; Леонтович Ф. *Крестыанский двор в Литовско-русском государстве* // *ЖМНП*. 1897, № 5. С. 2–7; Антонович В. Б. *Содержание актов об околичной шляхте* // *Архив ЮЗР*. 1867. Ч. 4, т. 1. С. 4–6; Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 5. С. 138–148; Лаппо И. И.

Великое княжество Литовское... С. 180–186; Jabłonowski A. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. Т. 11: *Ziemia Ruskie. Ukraina* // *Źródła dziejowe*. 1897. Т. 22. S. 384–394.

Розділ другий Князі

Роль і місце князів у ментальності українського Середньовіччя

- ¹ ЦДАК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 891.
- ² Niesiecki. 1845. Т. 10. S. 118.
- ³ *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do roku 1690* / Wyd. E. Rykaczewski. Poznań, 1864. Т. 1. S. 460.
- ⁴ Niesiecki. 1842. Т. 9. S. 356.
- ⁵ Ibid. 1839. Т. 1. S. 436.
- ⁶ Szajnocha K. *Dwa lata dziejów naszych. 1646, 1648 (Opowiadanie i Źródła)*. Lwów, 1869. Т. 1: *Polska w roku 1646*. S. 186.
- ⁷ Dobrowolska W. *Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich (Ze wstępem o rodzinie Zbaraskich i Życiorysem Janusza Zbaraskiego, wojewody bractawskiego)*. Przemyśl, 1927. S. 154.
- ⁸ Radziwiński Z. *O tożsamości tytułów «kniaź» i «książe» w dawnej Rzeczypospolitej* // *МН*. 1908. R. 1. S. 49.
- ⁹ *Volumina legum*. Т. 3. S. 441–442.
- ¹⁰ Цит. за: Dobrowolska W. *Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich*. S. 154–155.
- ¹¹ Wolff J. *Kniazowie*. S. 649, 650–687.
- ¹² Леонтович Ф. *Правоспособность литовско-русской шляхты* // *ЖМНП*. 1908, № 6. С. 248; Його ж. *Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства*. Санкт-Петербург, 1894. С. 261–265, 334.
- ¹³ Див. вступ, прим. 89, 102, 103.
- ¹⁴ *Polskie dialogi polityczne* / Wyd. J. Łoś, St. Kot. Kraków, 1919. S. 234.
- ¹⁵ Auerbach I. *Andrej Michajłovič Kurbskij: Leben in östereuropäischen Adelsgesellschaften des 16. Jahrhunderts*. München, 1985. S. 394–408.
- ¹⁶ *Из истории Старокопстантинова* // *Волин. епарх. ведомости*. 1881, № 9. С. 277.
- ¹⁷ *PSB*. 1966. Т. 12. S. 292.
- ¹⁸ ЦДАКЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 28, арк. 1166.
- ¹⁹ ЛНБ, ф. Радзим., 181.VI.4, арк. 99.
- ²⁰ Проповідь було надруковано окремою книжкою 1641 року в Києво-Печерській друкарні (Запаско З., Ісаєвич Я. *Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, ви-*

Даних на Україні. Львів, 1981. Кн. 1 (1574–1700). С. 61). Тут процитовано за сучасною публікацією: Кречотень В. І. *До історії української барокової учительсько-ораторської прози. Казань Ігнатія Оксеновича Старушича на погребі князя Іллі Святополк-Четверте[и]нського // Українська література бароко.* К., 1987. С. 244–271 (зокрема, с. 255–256).

²¹ Гуревич А. Я. *Проблеми генезиса феодализма в Западной Европе.* Москва, 1970. С. 135.

²² Кобрин В. Б. *Власть и собственность в средневековой России (XV–XVI вв.).* Москва, 1985. С. 200.

²³ Кречотень В. І. *До історії...* С. 255.

²⁴ Гуревич А. Я. *Проблеми генезиса феодализма...* С. 136.

²⁵ *Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)* / Упор. І. Крип'якевич і І. Бутич. К., 1961. С. 66.

²⁶ Цит. за: Кулиш П. А. *История воссоединения Руси.* Санкт-Петербург., 1874. Т. 1: *От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней казацко-шляхетской войны.* С. 110.

²⁷ Див., наприклад, складену польською мовою 1644 року «Пісню про зацного князя Самійла Корецького», опубл.: *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce* / Wyd. J. U. Niemcewicz. Warszawa, 1822. Т. 2. С. 306. Про пам'ятку див.: Возняк М. *Цікава пам'ятка української писемності XVII ст.* // Україна. 1929. Березень–квітень (№ 33). С. 3–37.

²⁸ Викторовский П. И. *Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв.* К., 1912. С. 202–203.

²⁹ Дашкевич П. П. *Рыцарство на Руси – в жизни и поэзии* // ЧИОНЛ. 1902. Вып. 4. С. 19.

³⁰ Цит. за: Niesiecki. 1841. Т. 7. С. 181.

³¹ Цит. за: РИБ. 1903. Т. 19. Стб. 1151.

³² Викторовский П. И. *Западнорусские дворянские фамилии...* С. 93; Петрушевич А. С. *Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год.* Львов, 1891. С. 182.

³³ Акты ЗР. 1851. Т. 4. С. 526.

³⁴ Плохий С. П. *Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв.* К., 1989. С. 31–41.

³⁵ *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes.* Roma, 1959. Vol. 1. – P. 210.

³⁶ Голенищев-Кутузов И. М. *Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия).* Москва, 1963. С. 52.

³⁷ Докладніше про це див.: Паславський І. В. *З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст.* К., 1984. С. 106–124; Chynczewska-Hennel T. *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* Warszawa, 1985. S. 65–73.

³⁸ Огляд історіографічних пам'яток цього часу див.: Мыцык Ю. А. *Украинские летописи XVII века.* Днепропетровск, 1978.

³⁹ Chynczewska-Hennel T. *Świadomość narodowa...* S. 65, 69; Паславський І. «*Старожитний наш народ руський...*». // Жовтень. 1983, № 5. С. 127.

⁴⁰ Паславський І. П. *З історії розвитку філософських ідей...* С. 118–119.

⁴¹ РИБ. 1903. Т. 19. Стб. 1000.

⁴² Копистенський З. *Палинодія* // Українська література XVII ст. К., 1987. С. 102.

⁴³ Цит. за вид.: *Біблія сирічъ книги Ветхаго и Новаго Завета по языку словенску.* Москва, Ленинград, 1988. Фототип. перевид. під наглядом І. В. Дергачової. Арк. 7 нн. зв.

⁴⁴ Яременко П. К. *Мелетій Смотрицький. Життя і творчість.* К., 1986. С. 15.

⁴⁵ Цит. у перекладі Володимира Кречотня і Ростислава Радишевського за вид.: Смотрицький Мелетій. *Тринос* // Українська література XVII ст... С. 84.

⁴⁶ Litwin H. *Katolicyzacja szlachty ruskiej a procesy asymilacyjne na Ukrainę w latach 1569–1648* // *Triumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII w.* Warszawa, 1989. S. 69.

⁴⁷ Chynczewska-Hennel T. *Świadomość narodowa...* S. 125 (nota 26).

⁴⁸ Цит. за: Harvard Library of Early Ukrainian Literature. *Texts and Facsimiles.* Vol. 1. Cambridge Mass., 1987. P. 384.

Персональний склад князівського прошарку.

Князі з погляду закону і традиції

¹ Шабульдо Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.* К., 1987. С. 9.

² Там-таки. С. 22.

³ Рогов А. П. *Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его хроника).* Москва, 1966. С. 156; Батура Р. *Борьба Литовского Великого Княжества против Золотой Орды: От нашествия полчищ*

Бату до битви у Синих водах: Автореф. дис... канд. ист. наук. Вильнюс, 1972. С. 21; Шабульдо Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси...* С. 28 (також тут – порівняння поглядів на похід Гедиміна в давнішій історіографії: С. 27–28).

⁴Kuczyński S. M. *Ziemię czerniowski-siewierskie pod rządami Litwy*. Warszawa, 1936. S. 108; Шабульдо Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси...* С. 157 (прим. 90).

⁵Батура Р. *Борьба Литовского Великого Княжества...* С. 20–21; Шабульдо Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси...* С. 28–30.

⁶Там-таки. С. 26.

⁷Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. Москва, 1980. Т. 35. С. 95.

⁸Шабульдо Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси...* С. 57–72.

⁹Власьев Г. А. *Князья Острожские и Друцкие* // Изв. Рус. генеал. о-ва. Санкт-Петербург, 1911. Вып. 4. С. 14–15.

¹⁰Максимович М. А. *Письма о князьях Острожских* // Собр. соч. К., 1866. Отд. I. С. 3–6.

¹¹Niesiecki. 1839. Т. 3. S. 259–272; Wolff J. *Kniaziowie*. S. 35, 504.

¹²Шабульдо Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси...* С. 63–64.

¹³Там-таки. С. 64.

¹⁴Wolff J. *Kniaziowie*. S. XXV, 11, 456; *Akta grodzkie i ziemskie*. 1887. Т. 12. S. 22–60; Czetwertyński K. *Olena Fedkówna ks. Zastawska i jej rodzina* // МН. 1935. R. 14. S. 38; Puzyna J. *W sprawie pochodzenia ks. Oleny Fedkówny Iwanowej Zastawskiej* // Ibid. S. 90; *Акты ЗР*. 1846. Т. 1. С. 44.

¹⁵Wolff J. *Kniaziowie*. S. 659.

¹⁶Пор.: Kojatowicz. S. 312.

¹⁷Шабульдо Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси...* С. 96, 99.

¹⁸Puzyna J. *O pochodzeniu kniazia Fedka Nieświzkiego* // МН. 1911. R. 4. S. 11, 13–14.

¹⁹Wolff J. *Kniaziowie*. S. 276.

²⁰Батура Р. К., Пашуто В. Т. *Культура Великого княжества Литовского* // ВИ. 1977, № 4. С. 95–96; Lowmiański H. *Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unii jagiellońskiej* // Księga Pamiątkowa ku uczczeniu 400-letniej rocznicy wydania I Statutu Litewskiego. Wilno, 1935. S. 245–246; Wiskont A. *Wielki książę litewski Witold a unia horodelska* // Ateneum Wileńskie. 1930. R. 7, № 3/4. S. 470; Bardach J. *Krew i Lublin. Z problemów unii polsko-litewskiej* // КН. 1969. R. 76, № 3. S. 589.

²¹Зимин А. А. *Служилые князья в Русском государстве конца XV – первой трети XVI в.* // *Дворянство и крепостной строй России XVI–XVIII вв.* Москва, 1975. С. 28–56; Його ж. *Княжеская знать и формирование состава Боярской думы во второй половине XV – первой трети XVI в.* // *Ист. зап.* 1979. Т. 103. С. 195–244; Його ж. *Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в.* Москва, 1988. С. 122–153; Кобрин В. Б. *О форме светского землевладения в Русском государстве конца XV – XVI в.* // *Учен. зап. МГПИ им. В. И. Ленина.* 1969, № 309. С. 3–17; Його ж. *Власть и собственность в средневековой России.* Москва, 1985. С. 48–89; Янин В. Л. *Новгородская феодальная вотчина: историко-генеалогическое исследование.* Москва, 1981. С. 213–218; Бычкова М. Е. *Состав класса феодалов России в XVI в.: историко-генеалогическое исследование.* Москва, 1986. С. 29–73.

²²Зимин А. А. *Служилые князья...* С. 53.

²³Бычкова М. Е. *Состав класса феодалов...* С. 30, 73.

²⁴Там-таки. С. 32–33; Грушевський М. *Історія України-Руси.* Т. 3. С. 35.

²⁵Янин В. Л. *Новгородская феодальная вотчина...* С. 213–215.

²⁶Кобрин В. Б. *Власть и собственность...* С. 49–68.

²⁷Wolff J. *Kniaziowie*. S. 157; Spieralski Z. // *PSB*. 1966. Т. 12. S. 5.

²⁸Wolff J. *Kniaziowie*. S. 157; *Архив ЮЗР*. 1867. Ч. 4, т. 1. С. 48.

²⁹Wolff J. *Kniaziowie*. S. 180–181.

³⁰*Акты ЮЗР*. 1862. Т. 1. С. 44.

³¹Леонтович Ф. *Правоспособность литовско-русской шляхты* // ЖМНП, № 6. С. 246.

³²Wolff J. *Kniaziowie*. S. XXI.

³³Boniecki A. *Poczet*; Boniecki A. *Herbarz*.

³⁴Витте Е. И. *Комментарии к древнейшим помяникам Киево-Печерской Лавры и Киево-Золотоверхо-Михайловского монастыря* // ЧИОНЛ. 1910–1914. Кн. 21–25.

³⁵Dworzaczek Wł. *Genealogia. Tablice* / Оргас. Wł. Dworzaczek. Warszawa, 1959.

³⁶Бычкова М. Е. *Состав класса феодалов...*; Зимин А. А. *Формирование боярской аристократии...*

³⁷Див. у переліку праць, назви яких наведено скорочено: *Słownik geograficzny*.

³⁸Див. Там-таки: *PSB*.

³⁹Розлогіше про Юзефа (Іосіфа Людвіговича) Вольфа, зокрема про його життя у Петербурзі, див.: Бычкова М. Е. *Юзеф Вольф в Петербурге (Из истории генеалогических исследований в последней четверти XIX в.)* // История и историки: Историограф. ежегодник, 1978. Москва, 1981. С. 252–262.

⁴⁰Puzyna J. *O pochodzeniu kniazia Fedka Nieświzkiego* // МН. 1911. R. 4. S. 6–15, 43–47, 74–82.

⁴¹Radziwiński Z. *W sprawie pochodzenia Fedka Nieświzkiego* // МН. 1911. R. 4. S. 142–150, 182–185; Puzyna J. *W sprawie Fedka Nieświzkiego* // Ibid. 1912. R. 5. S. 18–26; 58–85; Prochaska A. *Czy możliwa jest identyczność kniazów Nieświeskich z Korybutowiczami?* // Ibid. R. 15. S. 88–92; Prochaska A. *Spór o Fedka Nieświzkiego* // Ibid. 1913. R. 6. S. 190–194; Radziwiński Z. *Itinerarze ks. Fedora Korybutowicza i ks. Fedka Nieświzkiego* // Ibid. S. 194–200; Semkowicz Wł. *Korybutowicze i Nieświzcy w świetle sfragistyki* // Ibid. S. 200–204; Puzyna J. *Korybutowicze Nieświzcy. Moje ostatnie słowo w odpowiedzi prof. Semkowiczowi* // Ibid. 1930. R. 9. S. 105–119; Puzyna J. *Daniło, ks. turowski, ostrogski, cbełmski i jego potomstwo* // Ibid. 1931. R. 10. С. 251–258, 269–274.

⁴²Антонович В. Б. *Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти в. к. Ольгерда* // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. К., 1885. Т. 1. С. 38. Див. також: «Родословие литовских князей», опубл.: Дмитриева Р. П. *Сказание о князьях владимирских*. Москва, Ленинград, 1955. С. 179.

⁴³Puzyna J. *W sprawie Fedka Nieświzkiego...* S. 64.

⁴⁴Puzyna J. *Daniło, ks. turowski...* S. 252.

⁴⁵Максимович М. А. *Письма о князьях Острожских...* С. 1–7; Wolff J. *Kniazowie*. S. 342; Рагоскі. *Herby*. S. 448; Власьев Г. *Происхождение князей Острожских* // Зап. императ. генеал. о-ва. 1906. Т. 2. С. 349–350; Баумгартен Н. А. *Вторая галицкая династия* // Изв. рус. генеал. о-ва. 1909. Т. 9. С. 1–53; Baumgarten N. *Halich et Ostrog* // *Orientalia Christiana Periodica*. Roma, 1937. Т. 3. P. 164–167; Войтович Л. В. *Генеалогія династії Рюриковичів: Бібліогр. довід.* Київ., 1990. С. 122–123.

⁴⁶Puzyna J. *Daniło, ks. turowski...* S. 251–253.

⁴⁷Ibid. S. 254.

⁴⁸Puzyna J. *O pochodzeniu kniazia Fedka Nieświzkiego...* S. 76–78; Eiusdem. *Daniło, ks. turowski...* S. 271.

⁴⁹Puzyna J. *Daniło, ks. turowski...* S. 254

⁵⁰Wolff J. *Kniazowie*. S. 343.

⁵¹*Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 2.

⁵²Ibid. S. 6.

⁵³Rulikowski E., Radziwiński Z. *Kniazowie i szlachta między Sanem, Wieprzem, Bugiem, Prypiecią, Dniestrem i północnymi stokami Karpat osiedleni*. Kraków, 1880. Т. 1. S. 29–30.

⁵⁴*Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. – S. 11.

⁵⁵Wolff J. *Kniazowie*. S. 344.

⁵⁶PSB. 1938. Т. 4. S. 382.

⁵⁷Puzyna J. *Daniło, ks. turowski...* S. 256–258; Radziwiński Z. *Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza x. Ratneńskiego*. Lwów, 1906. Т. 1. S. 28–38.

⁵⁸*Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 29.

⁵⁹Wolff J. *Kniazowie*. S. 587–594.

⁶⁰Бібліографію праць про князя Костянтина Івановича Острозького див.: PSB. 1980. Т. 25. S. 321.

⁶¹Пор. привілеї у виданні: *Archiwum Sanguszków*. Т. 1–3.

⁶²*Inwentarz anno 1620...* К. 22 v.; Stecki T. J. *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki*. S. 7.

⁶³Пор.: *Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 68, 77, 85, 88; ibid. 1890. Т. 3. S. 113, 114, 297 passim.

⁶⁴Підрахунки М. К. Любавського: Любавський М. *Литовско-русский сейм...* С. 355, 357.

⁶⁵Менжинский В. С. *Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском (по материалам Переписи войска 1528 г.)* // История СССР. 1987, № 3. С. 166.

⁶⁶Łowmiański H. *Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w. jako źródło do dziejów zaludnienia* // *Medievalia*. W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. Warszawa, 1960. S. 431; Доўнар-Запольскі М. В. *Сацыяльна-эканамічная структура Літоўска-Беларускае дзяржавы ў XVI–XVIII сталяццях* // Гістарычна-археалагічны зборнік. 1927, № 1. С. 18.

⁶⁷Wolff J. *Kniazowie*. S. 353–355; Żelowski R. // PSB. 1959. Т. 8. S. 424–425; Eiusdem. PSB. –1973. Т. 18. S. 222–224.

⁶⁸Бібліографію праць, присвячених князеві Костянтину (Василю) Острозькому, див.: Мицько І. З. *Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636): Бібліогр. довід.* К.,

- 1990; Його ж. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636)*. К., 1990. С. 73–115.
- ⁶⁹ *Źródła dziejowe*. 1897. Т. 22. С. 582; *Słownik geograficzny*. 1882. Т. 3. С. 64; *ibid.* 1883. Т. 4. С. 626; *ibid.* 1886. – Т. 7. С. 686–687; Boniecki A. *Herbarz*. 1901. Т. 1. С. 25–27.
- ⁷⁰ *PSB*. 1968. Т. 14. С. 219.
- ⁷¹ Anusik Z. *Struktura społeczna szlachty bractawskiej w świetle taryfy podymnego z r. 1629* // *PH*. 1985. Т. 76, з. 2. С. 239. Інші переліки маєтків Острозьких див.: Kardaszewicz S. *Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia*. Warszawa; Kraków, 1919. С. 220–221; Długosz J. *Podział latyfundiów Ostrogskich w roku 1621* // *Acta Universitatis Wratislaviensis*. 1969, № 108. С. 5 (nota 6).
- ⁷² Szajnocha K. *Dwa lata dziejów naszych...* Т. 1. С. 16; Chynczewska-Hennel T. // *PSB*. 1979. Т. 24. С. 485; Długosz J. *Podział latyfundiów Ostrogskich...* С. 5 (nota 6).
- ⁷³ Ковальський Н. П. *Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник* // *Вопросы отечественной историографии и источниковедения*. Днепропетровск, 1975. Вып. 2. С. 116–117.
- ⁷⁴ Wolff J. *Kniazowie*. С. 357.
- ⁷⁵ Ковальський Н. П. *Акт 1603 года...* С. 122 (також тут див. перелік маєтків, які відійшли до кожного з братів: с. 125–128).
- ⁷⁶ *Volumina legit.* Т. 2. С. 466.
- ⁷⁷ Niesiecki. 1845. Т. 10. – С. 98.
- ⁷⁸ *Из истории Старокопстантинова* // *Волин. епарх. ведомости*. 1881, № 9. С. 280.
- ⁷⁹ Wolff J. *Kniazowie*. С. 358; Długosz J. *Podział latyfundiów Ostrogskich...*; *Inwentarz anno 1620...* К. 1–485.
- ⁸⁰ Kuchowicz Z. *Společne konsekwencje postępującej degeneracji możnowładztwa polskiego XVII–XVIII w.* // *КН*. 1969. Р. 76, № 1. С. 21–42; Ejudem. *Jeszcze o zdrowiu i niezdrociu magnatów* // *КН*. 1970. Р. 77, № 2. – С. 394–403.
- ⁸¹ Rostworowski E. *Zdrowie i niezdrocie magnatów XVI–XVII wieku* // *КН*. 1969. Р. 76, № 4. С. 865–887.
- ⁸² *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 3. С. 49; *Inwentarz anno 1620...* К. 21; *Описание документов МАМЮ*. С. 168.
- ⁸³ Волинська частина перепису війська 1528 року опубл.: *РИБ*. 1915. Т. 33. Стб. 183–188; *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 3. С. 323–325; *Акты ВАК*. Т. 13. С. 18–21. Тут і далі ми в цифрових підрахунках користуємося виданням перепису, що його підготував С. А. Пташицький для РИБ.
- ⁸⁴ Волинський тариф подимного опубліковано в інтерпретації О. І. Барановича (Баранович О. *Залюднення України перед Хмельниччиною*. К., 1930).
- ⁸⁵ Менжинский В. С. *Структура феодального землевладения...* С. 168.
- ⁸⁶ Wolff J. *Kniazowie*. С. 49.
- ⁸⁷ *РИБ*. 1915. Т. 33. Стб. 183.
- ⁸⁸ Wolff J. *Kniazowie*. С. 398, 408.
- ⁸⁹ *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. С. 20.
- ⁹⁰ Леонтович Ф. И. *Сословный тип...* С. 30.
- ⁹¹ Тихомиров М. Н. *Россия в XVI столетии*. Москва, 1962. С. 46–52. Про різницю між династичними й службовими уділами див. також: Зимин А. А. *Формирование боярской аристократии...* С. 143.
- ⁹² Про зумовленість іменування феодалів спадковістю їхнього землеволодіння ширше див.: Яковенко Н. Н., Боряк Г. В. *Родовая антропонимия Правобережной Украины как отражение социальной структуры общества (по актам конца XIV–XVI в.)* // *ВИД*. 1987. Вып. 19. С. 22–38.
- ⁹³ *Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. – С. 5.
- ⁹⁴ *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. С. 100.
- ⁹⁵ Кобрин В. Б. *О формах светского землевладения в Русском государстве конца XV–XVI в.* // *Учен. зап. МГПИ им. В. И. Ленина*. 1969, № 309. С. 3–17.
- ⁹⁶ Зимин А. А. *Формирование боярской аристократии...* С. 123.
- ⁹⁷ *Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волини* / Подг. Н. Д. Иванисев. К., 1849. Т. 1. С. 27, 37, 242 та ін.; *Archiwum Sanguszków*. Т. 1–7.
- ⁹⁸ Зимин А. А. *Формирование боярской аристократии...* С. 124–137. Мотивацію переходу службових князів на службу до московського царя див.: Bachus O. P. *Motives of West Russian Nobles in Deserting Lithuania for Moscow, 1377–1514*. Lawrence, 1957.
- ⁹⁹ Зимин А. А. *Формирование боярской аристократии...* С. 123, 146.
- ¹⁰⁰ *Акты ЛМ*. Т. 1. С. 141 (до 1497 р.).
- ¹⁰¹ *Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. С. 36–39.
- ¹⁰² *РДАДА*, ф. 389, оп. 1, спр. 23, арк. 10 зв. 11.
- ¹⁰³ Леонтович Ф. П. *Рада великих князей литовских* // *ЖМНП*. 1907, № 9. С. 141.
- ¹⁰⁴ Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 472.

- ¹⁰⁵ Там-таки. С. 151, 152.
- ¹⁰⁶ Wolff J. *Kniaziowie*. S. 82.
- ¹⁰⁷ Пор. привілей такого змісту Костянтинові Івановичу Острозькому: *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 3. S. 235.
- ¹⁰⁸ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 21, арк. 89. Аналогічний перелік Там-таки: спр. 23, арк. 85 зв. (1539 рік).
- ¹⁰⁹ Пор.: *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 2, 20–21.
- ¹¹⁰ Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 495.
- ¹¹¹ Wolff J. *Kniaziowie*. S. 230.
- ¹¹² ЦДАКА, ф. 181, оп. 2, спр. 3166, арк. 1. 113. Опубл.: Ульяновський В. І., Яковенко Н. М. *Київський літопис першої чверті XVII ст.* // *УІЖ*. 1989, № 5. С. 113–114.
- ¹¹⁴ *Сборник материалов по исторической топографии Киева и его окрестностей*. К., 1874. Отд. II. С. 39.
- ¹¹⁵ Wolff I. *Kniaziowie*. Sub vocibus.
- Здобутки і втрати князів
у реформах 60-х років
XVI століття**
- ¹ Stadnicki K. *Bracia Władysława-Jagiełły Olgerdowicza, króla Polski, wielkiego księcia Litwy*. Lwów, 1867. S. 336.
- ² Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 4. С. 218.
- ³ Wolff J. *Senatorowie*. S. 8; Boniecki A. *Poczet*. S. 38, 260, 279, 299.
- ⁴ Wolff J. *Kniaziowie*. S. 35.
- ⁵ Wolff J. *Senatorowie*. S. 22.
- ⁶ Ibid. S. 21.
- ⁷ Bartoszewicz J. // *Encyklopedia powszechna*. Т. 27. S. 235.
- ⁸ Corfus I. *Documente privitoare la istoria României culese din archivele polone. Secolul al XVI-lea*. București, 1979. P. 208.
- ⁹ *Дневник Люблинского сейма*. С. 381–382.
- ¹⁰ Там-таки. С. 385–386.
- ¹¹ Halecki O. *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569*. Kraków, 1915. S. 44.
- ¹² ЦДАКА, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 416 зв. (1569 рік).
- ¹³ Там-таки, ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 219 зв. (1569 рік).
- ¹⁴ Там-таки, спр. 20, арк. 235 зв.
- ¹⁵ *Archiwum Sanguszków*. 1910. Т. 7. S. 398.
- ¹⁶ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 23, арк. 12 зв.
- ¹⁷ Там-таки, ф. 389, оп. 1, спр. 21, арк. 170 зв. 176 зв.; *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 4. S. 206–209, 562–565.
- ¹⁸ Bardach J. *O dawnej i niedawnej Litwie*. Poznań, 1988. S. 23.
- ¹⁹ *Volamina legum*. Т. 2. S. 83, 86.
- ²⁰ Radzimiński Z. *O tożsamości tytułów «kni-aż» i «książe» w dawnej Rzeczypospolitej* // *МН*. 1908. Р. 1. S. 52.
- ²¹ *Volamina legum*. Т. 2. S. 83, 86.
- ²² *Дневник Люблинского сейма*. С. 385–386.
- ²³ AGAD, МК, ks. 124, k. 71 v. 72.
- ²⁴ Wolff J. *Kniaziowie*; Wolff J. *Senatorowie*. Sub vocibus.
- ²⁵ Boniecki A. *Poczet*; Boniecki A. *Herbarz*. Sub vocibus.
- ²⁶ PSB. Т. 1–31. Sub vocibus.
- ²⁷ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 191–219; AGAD, МК, ks. 148, 154, 163, 177–182, 189; Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę w latach 1569–1648. Rozprawa doktorska*. Warszawa, 1987 (машинопис зберігається в Інституті історії Польської Академії наук). S. 270–274.
- ²⁸ *Жизнь князя Курбского в Литве и на Волыни...* Т. 1. С. 6–9.
- ²⁹ ЦДАКА, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 49.
- ³⁰ Там-таки, ф. 28, оп. 1, спр. 84, арк. 61.
- ³¹ Там-таки, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 471 зв.
- ³² Малиновский И. *Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского*. Томск, 1901. С. 466–467.
- ³³ ЦДАКА, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 45.
- ³⁴ Там-таки, спр. 25, арк. 169–172, 182 зв. 184.
- ³⁵ Там-таки, спр. 13, арк., 65 зв. 66.
- ³⁶ Там-таки, спр. 13, арк. 612.
- ³⁷ Там-таки, спр. 12, арк. 318 зв.
- ³⁸ Там-таки, спр. 173, арк. 400 зв.
- ³⁹ *Volamina legum*. Т. 2. S. 83, 87.
- ⁴⁰ *Historia państwa i prawa Polski do r. 1795*. Warszawa, 1957. Cz. 2: *Od połowy XV wieku do r. 1795*. S. 138.
- ⁴¹ Ibid. S. 139–140.
- ⁴² *Stanisława Oświęcyma dyaryusz 1643–1651* / Wyd. W. Czermak. Kraków, 1907. S. 46–47.
- ⁴³ Baranowski B. *Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku*. – Warszawa, 1957. S. 188–189.
- ⁴⁴ Ibid. S. 189.

⁴⁰ Ibid. S. 192.

⁴¹ Пор. «москву» і сербів на службі у Костянтина Острозького (1575 рік: ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 382 зв.; 1573 р.: Мицько І. З. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія...* С. 56); теж – «москвичів» Александра Сангушка (1538 рік: *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 4. S. 117) та ін.

⁴² ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 307 зв.

⁴³ Баранович О. *Залюднення...* С. 42.

⁴⁴ Баранович А. И. *Україна накануне...* С. 53.

⁴⁵ ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 469; *Parowski. Herby*. S. 451.

⁴⁶ *Jabłonowski B. Organizacja wojska polskiego...* S. 193.

⁴⁷ Tomkiewicz W. *Testament Jeremiego Wiśniowieckiego* // МН. 1930. Р. 9. S. 75–76.

⁴⁸ ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 325 зв.; Мицько І. З. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія...* С. 58; *Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku* / Wyd. St. Przylęcki. Lwów, 1842. S. 165.

⁴⁹ ЦДАК, ф. 11, оп. 1, спр. 11, арк. 110 зв.; Николайчик Ф. Д. *Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине* // ЧИОНЛ. 1900. Кн. 14, вып. 2/3. С. 182.

⁵⁰ *PSB*. 1968. Т. 14. S. 59, 61–62, 139.

⁵¹ Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли...* С. 512; Антонович В. *Содержание актов о козаках, 1500–1648 год* // *Архив ЮЗР*. 1863. Ч. 3, т. 1. С. XXVI; Любавский М. *Областное деление...* С. 532; Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 7. С. 85.

⁵² *Акты ЛМ*. Т. 2. С. 113.

⁵³ Corfus J. *Documente privitoare la istoria României...* Р. 95 (1545 р.); *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 4. S. 124 (1567 рік); Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 7. С. 96–97.

⁵⁴ Wolff J. *Kniazowie*. S. 376.

⁵⁵ ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 96 зв., 97.

⁵⁶ *AGAD*, МК, ks. 39, k. 81 v. 82.

⁵⁷ Corfus J. *Documente privitoare la istoria României...* Р. 335.

⁵⁸ Стороженко А. В. *Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследование, памятники, документы и заметки*. К., 1904. С. 20; Кулиш П. А. *История воссоединения Руси...* С. 267.

⁵⁹ Boniecki A. *Poczet*. S. 152–153.

⁶⁰ Баранович А. И. *Україна накануне...* С. 63.

⁶¹ Szajnocha K. *Dwa lata...* Т. 1. S. 257–258.

Спалах князівської потужності в останній третині XVI – першій половині XVII століття. Князі-господарі та князі-слуги

¹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 6. С. 288.

² *Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym: Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw) // Źródła dziejowe*. 1897. Т. 22. S. 386–387, 582–587; *Boniecki A. Herbarz*. 1901. Т. 1. S. 25–27; *PSB*. 1969. Т. 14. S. 219; Лазаревский А. М. *Лубенщина и князья Вишневецкие* // *КС*. 1896, № 1. С. 115–127; № 2. С. 209–229; № 3. С. 334–357; Николайчик Ф. Д. *Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине...* С. 84–192; Його ж. *Начало и рост полтавских владений Вишневецких по данным Литовской метрики* // *Тр. XI Археол. съезда. Москва*, 1902. Т. 2. С. 95–104; *Архив ЮЗР*. 1869. Ч. 5, т. 1. С. 84–85, 540–541; *РДАДА*, ф. 389, оп. 1, спр. 197, арк. 143 і зв.; спр. 203, арк. 37; ЦДАК, ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 119 зв.; *НБУ*, ф. 1, спр. 4104, арк. 534; *ЛНБ*, ф. *Оссол.*, спр. 7444/II, ч. 1, арк. 125.

³ *Jabłonowski A. Polska XVI wieku...* S. 583–586.

⁴ Ibid. S. 603.

⁵ Ibid. S. 603–604.

⁶ Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли...* С. 577.

⁷ *Przeddziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów*. Wilno, 1841. S. 41–42; Лазаревский А. М. *Лубенщина и князья Вишневецкие* // *КС*. 1896, № 3. С. 344.

⁸ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 6. С. 280.

⁹ ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 206.

¹⁰ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 6. С. 286.

¹¹ Баранович О. *Залюднення...* С. 141–155; Anusik Z. *Struktura społeczna szlachty braclawskiej...* S. 237–249; Яковенко Н. М. *Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.* // *Феодалізм на Україні*. К., 1990. С. 91–98.

¹² *РИБ*. 1915. Т. 33. Стб. 1237–1256.

¹³ *Akta unii Polski z Litwą. 1385–1791* / Wyd. S. Kutrzeba, Wł. Semkowicz. Kraków, 1932. S. 327.

¹⁴ *Akta grodzkie i ziemskie*. 1903. Т. 18. S. 264 (№ 1833).

¹⁵ ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 110–114, 161 і зв.

¹⁶ Там-таки, ф. 11, оп. 1, спр. 6, арк. 23 зв.

¹⁷ Там-таки, ф. 24, оп. 1, спр. 2, арк. 140.

¹⁸ Там-таки, ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 259.

¹⁹ Там-таки, ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 186, 241 зв.

²⁰ Wolff J. *Kniaziowie*. S. 158; *Архив ЮЗР*. 1907. Ч. 8, т. 4. С. 335; ЦДАК, ф. 256, оп. 1, спр. 22, арк. 22, 38, 55.

Розділ третій

Пани

Походження титулу «пан»

¹ Цит. за: Lipiński W. *Dwie chwile z dziejów powołaniowej Ukrainy* // *Z dziejów Ukrainy*. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antopowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Ryłskiego. K., 1912. S. 539.

² Леонтович Ф. *Правоспособность литовско-русской шляхты* // *ЖМНП*. 1908, № 3. С. 321; Його ж. *Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины* // *ЖМНП*. 1895, № 6. С. 128; Лаппо И. И. *Великое княжество Литовское...* Т. 1. С. 262; Любавский М. *Областное деление...* С. 702; Довнар-Запольский М. *Государственное хозяйство...* С. 647–648; Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 5. С. 30–38.

³ Леонтович Ф. *Правоспособность литовско-русской шляхты* // *ЖМНП*. 1908, № 7. С. 46.

⁴ Леонтович Ф. И. *Рада великих князей литовских* // Там-таки. 1907, № 9. С. 148.

⁵ Любавский М. *Областное деление...* С. 312, 539, 560; Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли...* С. 538.

⁶ Пьянкоў А. П. *Землеўладанне і прывілеі феадалаў* // *Гісторыя Беларускай ССР*. Мінск, 1972. Т. 1. С. 145.

⁷ Менжинский В. С. *Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском (по материалам Переписи войска 1528 г.)* // *История СССР*. 1987, № 3. С. 166.

⁸ *Грамоти XIV ст.* С. 9–19.

⁹ Пор.: Дашкевич Я. Р. *Грамоты князя Льва Даниловича как исследовательская проблема* // *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории*. Днепропетровск, 1985. С. 133–139.

¹⁰ Розов В. *Українські грамоти*. С. 4 (після 1349 року), 10 (1359 рік), 12 (1366 рік, 16 (1368 рік).

¹¹ *Staročeský slovník*. Praha, 1985. Z. 15. S. 39–42.

¹² Там-таки. Про переклад «Швабського права» див.: *Staročeský slovník. Úrodní státi, soupis proměnů a zkratek*. Praha, 1968. S. 101.

¹³ Купчинський О. А. *Розвиток галицько-волинського документа в контексті міжслов'янських зв'язків XIII–XIV ст.* // *З історії міжслов'янських зв'язків*. К., 1893. С. 44.

¹⁴ Дашкевич Я. Р. *Грамоты князя Льва...* С. 134; Його ж. *Письменные источники и параисторическая традиция (К изучению источников по истории Галицко-Волынского княжества второй половины XIII в.)* // *Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения. Чтения памяти...* В. Т. Пашуто: Тез. докл. Москва, 1990. С. 42.

¹⁵ Яковлів А. *Впливи старочеського права на право українсько-литовської доби XV–XVI ст.* Прага, 1929; Гумецька Л. Л. *Чи впливала старочеська мова на мову українських грамот XIV–XV ст.* // *Мовознавство*. 1967, № 4. С. 92–95; Купчинський О. А. *Розвиток галицько-волинського документа в контексті міжслов'янських зв'язків XIII–XV ст...* С. 25–45; Macůrek J. *Po stopách spisovné češtiny v jihozápadní Ukrajině koncem 14 a v 1 polovině 15 století* // *Franku Willamovi k sedmdesátinám*. Sb. prací. Praha, 1954. S. 49–63; Ejudem. *K dějinám česko-ukrajinských a česko-rumunských vztahů 2 pol. 14. a 1 pol. 15. století* // *Slovanské hist, studie*. 1960. № 3. S. 127–184; Ejudem. *K otázce vztahů listiny české, ukrajinské a moldavské v druhé polovině 15 století* // *Sb. prací filosofické fakulty Břněnské university*. 1960. R. 9 (Rada Historická, č. 7). S. 151–159.

¹⁶ Останню публікацію тексту грамоти див.: *Грамоти XIV ст.* С. 62. Порівняння поглядів щодо її автентичності див.: Крикун М. Г. *Початки...* С. 41–44.

¹⁷ Stadnicki K. *Bracia Władysława-Jagięty Olgerdowicza, króla Polski, wielkiego księcia Litwy*. Lwów, 1867. S. 324, 364.

¹⁸ Оскар Халецький нараховує 39 таких привілеїв, що збереглися повними текстами (Halecki O. *Ostatnie lata Swidrygięty i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiełły*. Kraków, 1915. S. 286–295).

¹⁹ Пор. привілеї Свидригайла у багатьох виданнях, зокрема: *Archiwum Sanguszków*. Т. 1. 1887. S. 42, 44, 45, 47; *ibid.* 1890. Т. 3. S. 4, 7, 8;

Акты АМ. Т. 1. С. 45 та ін.; Акты ЮЗР. 1862. Т. 1. С. 11–14, 17–18, 20–21 та ін.; Розов В. *Українські грамоти*. С. 117, 127, 128 та ін.

²⁰ *Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 50, 56.

²¹ Див., зокрема, приватні акти другої половини XV століття у вид.: *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 3.

²² Пор. привілей 1437 року, писаний у Києві, де за свідків є «пан Єско Мишкович, а пан Ромейко, а пан Михайло Мошенський» (*Акты ЮЗР*. 1862. Т. 1. С. 12).

²³ Див. у публікації Михайла Грушевського: ЗНТШ. 1896. Кн. 3. С. 13 (1459 рік); також: ЗНТШ. 1896. Кн. 3. С. 7–10 (1450, 1451 роки); також: Розов В. *Українські грамоти*. С. 165 (1457 р.); ЦДІАК, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 21 (1456 р.) та ін.

²⁴ Розов В. *Українські грамоти*. С. 168.

²⁵ *Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в.* / Подгот. Е. Ч. Скржинская, Ленинград, 1971. С. 188.

Персоналії та кількісний склад прошарку панів на Волині у першій половині XVI століття

¹ Таблицю складено за виданням перепису: РИБ. 1915. Т. 33. Стб. 183–188; *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 3. S. 323–325. Деякі імена уточнено за першоджерелом: РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 523, арк. 200 зв. 208 зв.

² Опрацьовано за виданням ревізії: *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 1–107. Деякі імена уточнено за першоджерелом: РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 561, 563.

³ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 3. С. 35.

⁴ Pułaski K. *Rod Kirdejów podolskich. Monografia historyczno-genealogiczna* // Szkice i poszukiwania historyczne. Ser. 3. Kraków, 1906. S. 172.

⁵ Paprocki. *Herby*. S. 700; Piekosiński Fr. *Poczet rodów szlachty polskiej wieków średnich* // RH. 1920. Т. 20. S. 27.

⁶ Boniecki A. *Herbarz*. 1907. Т. 10. S. 41.

⁷ Про галицьку і подільську лінії Кірдеїв розлогіше див.: Площанский В. М. *Кердеи и Кердеевичи XIV–XV вв.* // Тр. X Археол. съезда. Москва, 1899. Т. 1/2. С. 277–289. Також про них див. біограми Фелікса Кірика та Зигмунта Абрахамовича (*PSB*. 1966. Т. 12. S. 423–425).

⁸ Kiryk F. // *PSB*. 1966. Т. 12. S. 423–424; Abrahamowicz Z. // *PSB*. Т. 12. S. 424–425. Про нащадка галицьких Кірдеїв Яна-Саїда також див.: Prochaska A. *Poturczenie dyplomata* // *Przewodnik naukowy i literacki*. 1920. Т. 46, z. 6. S. 529–544; Pajewski J. *Szlachcic polski dyplomata tureckim (Jan Kierdej Said-bej)* // МН. 1935. R. 14. S. 53–57.

⁹ *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 4. S. 364 (1530 рік). *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 43, 57, 63 (1545 рік); РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 19, арк. 220 зв. (1536 р.); спр. 21, арк. 111 зв. та ін.

¹⁰ РИБ. 1915. Т. 33. Стб. 183–184.

¹¹ Halecki O. *Ostatnie lata Świdrygielty...* S. 300; Wolff J. *Senatorowie*. S. 174. Петраша (Петра, Петрашка) Ланевича Кірдеєвича-Мильського зафіксовано в данинах Свидригайла 1436 року на село Сінно, 1437 року на Пруси та Межиріч, 1451 року на Киселин, Твердинь, Мутвище та ін. у Луцькому повіті (*Акты ЮЗР*. 1862. Т. 1. С. 17, 18; *Архив ЮЗР*. 1907. Ч. 8, т. 4. С. 12; *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 3. S. 8). Уточнення дат, прийнятих за цими публікаціями, див.: Halecki O. *Ostatnie lata Świdrygielty...* S. 287.

¹² Розов В. *Українські грамоти*. С. 28.

¹³ У довіднику Юзефа Вольфа не зафіксований. Згадується під 1554 роком: ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 204 зв.

¹⁴ Wolff J. *Senatorowie*. S. 176; *Volumina legum*. Т. 2. S. 88.

¹⁵ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 43 (1568 р.).

¹⁶ Землеволодіння Кірдеїв у 14 згаданих селах зафіксовано: ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 32 зв., 492 зв., 500; спр. 13, арк. 463; спр. 458, арк. 254 зв., 256 зв. Також див.: *Słownik geograficzny*. 1883. Т. 4. S. 951; *Źródła dziejowe*. 1889. Т. 19. S. 4, 8, 12, 22.

¹⁷ Wolff J. *Kniazowie*. S. 111. Олізар Кірдей 1570 року сплачує податок за 89 димів у місті Дубровиці та 109 – у Дубровицькій волості (*Źródła dziejowe*. 1889. Т. 19. S. 8).

¹⁸ ЕСУМ. 1985. Т. 2. С. 54.

¹⁹ Первоульф Й. *Червоноорусский перевод Вислицкого Статута* // Тр. VI Археол. съезда. Одесса, 1889. Т. 1. С. 307.

²⁰ *Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 64–65.

²¹ Ibid. S. 56.

²² *Українські грамоти XV ст.* С. 67.

²³ Haisig M. *Herb Kierdeja w świetle zabytków sfragistyki średniowiecznej* // МН. 1936. R. 15. S. 121–122.

²⁴ Rosiecha W. // PSB. 1949. T. 7. S. 300.

²⁵ Згадку про Єсифа Джусу див.: *Archiwum Sanguszków*. 1887. T. 1. S. 30 (1429 р.). Володимир Розов датує цей акт 1434 роком (Розов В. *Українські грамоти*. С. 128). Згадка про Андрія Джусича 1433 року: Розов В. *Українські грамоти*. С. 119 (Халецький його не зараховує до числа членів ради Свидригайла: Halecki O. *Ostatnie lata Świdrygiełty...* S. 298–302). Олехно Юрійович виступає в дільчому акті 1478 року: *Українські грамоти XV ст.* С. 67.

²⁶ *Пом'яник КПМ*. С. 59.

²⁷ *Archiwum Sanguszków*. 1890. T. 3. S. 44.

²⁸ РИБ. 1915. Т. 33. Стб. 184, 186, 187.

²⁹ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 20 зв.; спр. 8, арк. 357 зв.; спр. 12, арк. 372; спр. 15, арк. 92; ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 397.

³⁰ *Archiwum Sanguszków*. 1890. T. 4. S. 14.

³¹ Radzymiński Z. *W obronie nazw i przydomków rodowych* / МН. 1913. R. 6. S. 3.

³² Wolff J. *Kniazowie*. S. 392.

³³ *Акты ЮЗР*. 1862. Т. 1. С. 17 (тут – під 1445 роком; уточнення дати див.: Halecki O. *Ostatnie lata Świdrygiełty...* S. 287). Повторно Андрія згадують як свідка у 1463 та 1464 роках (*Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 54, 57).

³⁴ РИБ. 1910. Т. 27. Стб. 519. Як свідка згадано також у Острозі 1466 року разом із братом Єськом (*Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 61).

³⁵ Повне ім'я – Іван (саме так називає Єська його донька: *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 3. S. 55).

³⁶ РИБ. 1910. Т. 27. Стб. 109.

³⁷ *Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 60, 61.

³⁸ Ibid. S. 86.

³⁹ РИБ. 1910. Т. 27. Стб. 59.

⁴⁰ *Акты ЛМ*. Т. 1. С. 41; РИБ. 1910. Т. 27. Стб. 519.

⁴¹ РИБ. 1915. Т. 33. Стб. 183–184; *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 4. S. 451, 477 (1533 р.); ibid. 1890. Т. 3. S. 113.

⁴² ЦДІАК, ф. 26, оп. 1, спр. 40, арк. 742 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 203, 305 зв.; Wolff J. *Kniazowie*. S. 108.

⁴³ Wolff J. *Senatorowie*. S. 108.

⁴⁴ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 24, арк. 110 зв., 113 (привілей на суддівство від 15 серпня 1581 року). 1603 року, по смерті Чаплича, суддею вже було обрано Івана Хрінницького (РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 202, арк. 132).

⁴⁵ Згадані, а також не перераховані тут землеволодіння зафіксовано: ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 284, 305 зв., 368 зв.; спр. 13, арк. 2–4, 178, 525; спр. 15, арк. 5 зв., 88, 179; спр. 23, арк. 90, 159 зв., 351; спр. 21, арк. 97 зв. 103, 150, 158 зв.; спр. 458, арк. 359 зв., 395; спр. 459, арк. 145 зв., 300.

⁴⁶ Баранович О. *Залюднення*. С. 55, 80, 154.

⁴⁷ Яковенко Н. М. *Склад шляхти-землевласників...* С. 98.

⁴⁸ Власницьке прізвище утворено від поселення Гоща Луцького повіту. Виходячи з імення першого згаданого представника роду – Сенька, уже до 1436 року належало двом трьом поколінням цього відгалуження Кірдеєвичів, хоч пряму згадку про належність їм Гощі датовано 1495 роком (*Акты ЛМ*. Т. 1. С. 75). Майнова угода, в якій фігурує Сенько, сталася до 1436 року. У публікації «Актив ЮЗР» виступає під 1445 роком (*Акты ЮЗР*. 1862. Т. 1. С. 17–18). Уточнення дати див.: Halecki O. *Ostatnie lata Świdrygiełty...* S. 287).

⁴⁹ *Пом'яник КПМ*. С. 59.

⁵⁰ *Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 82.

⁵¹ Згадки по крайніх датах перебування на уряді за 1486–1494 роках: РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 304; *Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 102; за 1500–1506 роки: *Акты ЛМ*. Т. 2. С. 63; *Archiwum Sanguszków*. Т. 1. S. 132; Boniecki A. *Herbarz*. 1905. Т. 7. S. 362.

⁵² *Акты ЛМ*. Т. 2. С. 175.

⁵³ Boniecki A. *Herbarz*. 1905. Т. 7. S. 362.

⁵⁴ РИБ. 1915. Т. 33. Стб. 184.

⁵⁵ Привілей на суддівство від 15 квітня 1580 р. див.: РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 195, арк. 318 зв. 320 зв.; згадка про смерть: ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 24, арк. 110 зв.

⁵⁶ *Źródła dziejowe*. 1889. Т. 19. S. 3, 17, 25, 29. Також див.: ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 100, 101; спр. 11, арк. 352 зв.; спр. 23, арк. 1 і зв.; спр. 459, арк. 66 зв.; ф. 11, оп. 1, спр. 160.

⁵⁷ Boniecki A. *Poczet*. S. 297; Boniecki A. *Herbarz*. 1905. Т. 7. S. 363; Rulikowski E. *Opis powiatu Kijowskiego* / Wyd. M. Dubiecki. Kijów, Warszawa, 1913. S. 181; Urban W. // PSB. 1962. Т. 10. S. 25–26.

⁵⁸ Баранович О. *Залюднення...* С. 143.

⁵⁹ Wolff J. *Kniazowie*. S. 45.

⁶⁰ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 20, арк. 183 і зв.

⁶¹ *Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 102.

⁶² Boniecki A. *Poczet*. S. VI.

- ⁴³ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 22, арк. 74 зв.
- ⁴⁴ Boniecki A. *Poczet*. S. 152–153.
- ⁴⁵ Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли...* С. 330 (Клепатський помилково називає Козинського «Косинським»); Rulikowski E. *Opis powiatu Kijowskiego...* S. 200.
- ⁴⁶ РИБ. 1915. Т. 33. Стб. 183, 185–186.
- ⁴⁷ *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 35–57.
- ⁴⁸ Wolff J. *Kniazowie*. S. 181.
- ⁴⁹ Ibid. S. 111, 113, 612. Також: ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 405.
- ⁷⁰ Згадки за крайніми датами перебування на урядах: *Архив ЮЗР*. 1907. Ч. 8, т. 4. С. 351; ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 30.
- ⁷¹ Wolff J. *Senatorowie*. S. 24, 142.
- ⁷² Баранович О. *Залюднення...* С. 147.
- ⁷³ Boniecki A. *Poczet*. S. 219–221; Wolff J. *Senatorowie*. S. 21–22.
- ⁷⁴ Wolff J. *Kniazowie*. S. 448.
- ⁷⁵ Radziwiński Z. *W obronie nazw i przydomków rodowych...* S. 3.
- ⁷⁶ *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 4. S. 266 (1524 р.); РИБ. 1915. Т. 33. Стб. 185.
- ⁷⁷ *Źródła dziejowe*. – 1877. – Т. 6. – S. 56; ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 498; спр. 459, арк. 211; Баранович О. *Залюднення...* С. 63.
- ⁷⁸ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 202, арк. 127, 150; ЦДАК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 887.
- ⁷⁹ ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 147; ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 93 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 111 зв.; спр. 24, арк. 1.
- ⁸⁰ Пор.: Там-таки, ф. 24, оп. 1, спр. 1, арк. 67 (1590 р.); ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 259 зв. (1562 р.) та ін.
- ⁸¹ Boniecki A. *Poczet*. S. 10; *Архив ЮЗР*. 1907. Ч. 8, т. 4. С. 8; РИБ. 1910. Т. 27. Стб. 109.
- ⁸² *Описание документов МАМЮ*. С. 138.
- ⁸³ РИБ. 1915. Т. 33. Стб. 183, 187. Богушеві Боговитиновичу належали також чималі маєтки в Литві й Білорусі, з яких він ставив власну корогву із 64 вершників у почті панів-рад (РИБ. 1915. Т. 33. Стб. 10).
- ⁸⁴ Niesiecki. 1839. Т. 2. S. 207.
- ⁸⁵ *Акты ЛМ*. Т. 1. С. 142.
- ⁸⁶ *Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 81 (1482 р.); S. 112 (1490 р.) etc.
- ⁸⁷ Wolff J. *Kniazowie*. S. 425; Boniecki A. *Poczet*. S. 12; Boniecki A. *Herbarz*. 1901. Т. 1. S. 361; Яковенко Н. М. *Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. // Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)*. К., 1991. С. 12.
- ⁸⁸ Богуша Боговитиновича називають племінником Петра Мушати (*Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 132). Якась Боговитиновична була за Гаврилом Мокосієм (Niesiecki. Т. 6. S. 451); зятем Боговита Петровича, згаданого в переписі 1528 року, був Ян Богданович Загоровський (*Описание книг и актов Литовской метрики / Сост. С. А. Пташицкий*. Санкт-Петербург, 1887. С. 238); Богуш Боговитинович був одружений з Федорою Сангушківною, донькою князя Андрія Сангушка та Марії Острозької (Wolff J. *Kniazowie*. S. 428). Лінія споріднености з Рогатинськими неясна, але її підтверджує те, що остання спадкоємиця Рогатинських Федора Іванівна 1512 року саме Боговитамам записує свою родову спадщину – Берестечко на межі Галичини та Волині (Wolff J. *Kniazowie*. S. 165).
- ⁸⁹ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 200, арк. 108; спр. 206, арк. 3; Boniecki A. *Herbarz*. 1901. Т. 1. S. 363; Wolff J. *Kniazowie*. S. 28.
- ⁹⁰ ЛНБ, ф. Осол. 7444/II, ч. I, арк. 299.
- ⁹¹ Стосовно особи й походження Галшки Гулевичівни різні погляди див.: Малинин В. Н. *О вновь открытом документе относительно фундаторки Киевобогоявленского братского училища Анны Гулевичовны // ЧИОНА*. 1879. Кн. 1. С. 278; Голубев С. Т. *Материалы для истории западно-русской церкви // Там-таки*. 1891. Кн. 5, отд. 3. С. 175; Його ж. *К биографии фундаторки Киево-Братского монастыря Елизаветы Васильевны Гулевичевны и ее ближайших родственников // Тр. КДА*. 1886, № 9. С. 4–42.
- ⁹² *Akta grodzkie i ziemskie*. 1873. Т. 4. S. 70 (1407 р.); *Акты ЮЗР*. 1862. Т. 1. С. 8 (1421 р.).
- ⁹³ Halecki O. *Ostatnie lata Świdrygiełły...* S. 299.
- ⁹⁴ *Akta grodzkie i ziemskie*. 1891. Т. 15. S. 583.
- ⁹⁵ *Archiwum Sanguszków*. 1877. Т. 1. S. 102.
- ⁹⁶ Чичагов В. К. *Из истории русских имен, отчеств и фамилий*. Москва, 1959. С. 5; Веселовский С. Б. *Исследования по истории класса служилых землевладельцев*. Москва, 1969. С. 228; Кобрин В. Б. *Генеалогия и антропонимика (по русским материалам XV–XVI вв.) // История и генеалогия*. Москва, 1977. С. 81, 88, 92.
- ⁹⁷ *Пом'яник КПМ*. С. 27.
- ⁹⁸ Stadnicki K. *Przyczynek do heraldyki polskiej w średnich wiekach*. Lwów, 1870. S. 111.

- ⁹⁹ Stekert A. *Przydomki polskie, litewskie i ruskie*. Kraków, 1897. S. 49.
- ¹⁰⁰ ССУМ. Т. 2. С. 362; РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 195, арк. 521.
- ¹⁰¹ РИБ. 1915. Т. 33. Стб. 184–187.
- ¹⁰² Пор.: Василь Гулевич купив 1568 року у власної доньки її частини у селах Затурцях, Твердині, Мовчанові (ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 386–387 зв.).
- ¹⁰³ *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 33–52.
- ¹⁰⁴ Належність згаданих сіл Гулевичам зафіксовано: *Źródła dziejowe*. 1889. Т. 19. S. 6, 9, 14, 17, 33; також: ЦДІАК, ф. 24, оп. 1, спр. 3, арк. 31; ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 386–387 зв.; спр. 11, арк. 37 зв., 475 зв.; спр. 13, арк. 6, 316 зв.; спр. 25, арк. 249 зв., 257; спр. 468, арк. 123, 187 зв.; спр. 459, арк. 120, 163, 335; РДАДА, ф. 389, спр. 19, арк. 144 зв.
- ¹⁰⁵ Баранович О. *Залюднення...* С. 53, 54, 144.
- ¹⁰⁶ Яковенко Н. М. *Підкоморські книги Правобережної України...* С. 11.
- ¹⁰⁷ *Źródła dziejowe*. Т. 6. S. 49.
- ¹⁰⁸ Михна як господарського дворянина згадують з 1524 року (*Описание документов МАМЮ*. С. 288), Федора – з 1536-го (*Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 4. S. 30). 1539 року той самий Федір був володимирським намісником (РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 23, арк. 36 зв.), 1540-го отримав привілей на Луцьку єпископію (Там-таки, спр. 24, арк. 141 зв., 142). Помер 1548 року в єпископському сані під іменем Феодосія. Прикметно, що після його смерті 1554 року експектативу на Луцьку чи Володимирську єпископію надано його синові Михайлу (Там-таки, спр. 38, арк. 65).
- ¹⁰⁹ Wolff J. *Kniaziowie*. S. 173.
- ¹¹⁰ Ibid. S. 581, 582; Woniński A. *Herbarz*. 1905. Т. 7, cz. 1. S. 397; див. також: ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 382 зв.
- ¹¹¹ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 458, арк. 118 (1571 рік).
- ¹¹² Там-таки, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 91; спр. 459, арк. 58 зв.; *Źródła dziejowe*. 1894. Т. 21. S. 386; ЧИОНЛ. 1891. Кн. 5. С. 175.
- ¹¹³ Крайні дати писарства зафіксовано: Михайла – *Архив ЮЗР*. 1883. Ч. 1, т. 6. С. 188, 471; Семена – ЦДІАК, ф. 28, оп. 1, спр. 63, арк. 754; *Архив ЮЗР*. 1883. Ч. 1, т. 6. С. 670; Марка – ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 205, арк. 133; ф. 26, оп. 1, спр. 50, арк. 1.
- ¹¹⁴ Крайні дати на урядах: РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 192, арк. 143–144; спр. 209, арк. 1, 330; ЦДІАК, ф. 28, оп. 1, спр. 24, арк. 709.
- ¹¹⁵ *Źródła dziejowe*. 1894. Т. 21. S. 59, 235
- ¹¹⁶ РИБ. – 1910. Т. 27. Стб. 94, 111. У Теодора Жихлінського згадано пожалування, датоване 1444 роком (*Złota księga*. Т. 15. S. 217).
- ¹¹⁷ *Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 55.
- ¹¹⁸ ЦДІАК, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 425.
- ¹¹⁹ РИБ. 1915. Т. 33. Стб. 185–188.
- ¹²⁰ Крайні дати перебування на урядах зафіксовано: ЦДІАК, ф. 21, оп. 1, спр. 11, арк. 55; спр. 23, арк. 34 зв.; ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 32; спр. 8, арк. 45; спр. 9, арк. 294.
- ¹²¹ Яковенко Н. Н., Боряк Г. В. *Родовая антропонимия Правобережной Украины как отражение социальной структуры общества (по актам конца XIV–XVI вв.)* // *Вспомогательные ист. дисциплины*. 1987. Вып. 19. С. 30.
- ¹²² *Акты ЛМ*. Т. 1. С. 112–113.
- ¹²³ Пор.: РИБ. 1915. Т. 33. Стб. 1240; ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 255.
- ¹²⁴ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 87 зв., 90; *Źródła dziejowe*. 1889. Т. 19. S. 60, 95.
- ¹²⁵ Niesiecki. 1839. Т. 4. S. 487. Князівське походження Єловицьких Ю. Вольф заперечує (Wolff J. *Kniaziowie*. S. 660).
- ¹²⁶ Зафіксовано: Stadnicki K. *Przyczynek do heraldyki polskiej...* S. 103.
- ¹²⁷ Radziwiński Z. *W obronie nazw i przydomków rodowych...* S. 4.
- ¹²⁸ *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 4. S. 216.
- ¹²⁹ *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 95, 98.
- ¹³⁰ Ibid. S. 53; також: РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 24, арк. 73.
- ¹³¹ *Źródła dziejowe*. 1889. Т. 19. S. 28; також: ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 88; спр. 23, арк. 102, 342 зв.; спр. 459, арк. 56, 90 зв.
- ¹³² Баранович О. *Залюднення...* С. 60, 145.
- ¹³³ Niesiecki. 1839. Т. 4. S. 487.
- ¹³⁴ Rulikowski E. *Opis powiatu Kijowskiego...* S. 189; *Архив ЮЗР*. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 371.
- ¹³⁵ Kojałowicz. S. 66; пізніше Семашки також вживали польського герба «Лебідь» (ibid. S. 125; Paprocki. *Herby*. S. 851).
- ¹³⁶ Halecki O. *Ostatnie lata Świdrygielty...* S. 299, 300.
- ¹³⁷ ССУМ. Т. 2. С. 349.
- ¹³⁸ *Акты ЛМ*. Т. 1. С. 26–27.
- ¹³⁹ *Archiwum Sanguszków*. Т. 1 № 31.
- ¹⁴⁰ *Акты ЛМ*. Т. 1. С. 9.
- ¹⁴¹ Там-таки. С. 26–27.
- ¹⁴² Там-таки. Т. 2. С. 158; *Описание документов МАМЮ*. С. 201. Василя Семашковича згадано також окремо як свідка в межовому акті 1500 року (Німчук В. В., Яковенко Н. М.

Дві волинських грамоти (1500 і 1519 рр.) // Мовознавство. 1989, № 1. С. 64). Про Семашків див. у Папроцького: Pargocki. *Herby*. S. 851.

¹⁴³ *Opisanie dokumentow MAMJU*. С. 235.

¹⁴⁴ РИБ. 1915. Т. 33. Стб. 184, 187.

¹⁴⁵ *Źródła do dziejów polskich* / Wyd. przez M. Malinowskiego i A. Przewdzieckiego. Wilno, 1844. Т. 2, odz. 2. S. 122; *Архив ЮЗР*. 1867. Ч. 4, т. 1. С. 48; *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 127; РИБ. 1915. Т. 33. Стб. 1237; ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 89–91 зв. Є також згадка 1569 року, що селом Бистричами на Київщині володів Олександр Богданович Семашко (ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 381 зв.).

¹⁴⁶ ЦДАК, ф. 11, оп. 1, спр. 6, арк. 110; ф. 22, оп. 1, спр. 17, арк. 74; ф. 24, оп. 1, спр. 2, арк. 191.

¹⁴⁷ Boniecki A. *Poczet*. S. VI; РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 19, арк. 280 зв.

¹⁴⁸ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 19, арк. 221 зв.

¹⁴⁹ *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 16; ЦДАК, ф. 2228, оп. 1, спр. 533, арк. 1 (1548 р.).

¹⁵⁰ Яковенко Н. М. *Підкоморські книги Правобережної України...* С. 12. Wolff J. *Senatorowie*. S. 24, 98.

¹⁵¹ *Voluntina legit*. Т. 2. S. 88.

¹⁵² Wolff J. *Senatorowie*. S. 98.

¹⁵³ Stecki T. J. *Z bogu i stepu. Obrazy i ramiatki*. S. 163.

¹⁵⁴ Баранович О. *Залюднення...* С. 49–51.

¹⁵⁵ *Źródła dziejowe*. Т. 19. S. 33. *Архив ЮЗР*. Ч. 4, т. 4, № 9–12

¹⁵⁶ Wolff J. *Kniazowie*. S. 31.

¹⁵⁷ Wolff J. *Senatorowie*. S. 268; Kojałowicz. S. 125.

¹⁵⁸ Крайні дати перебування на уряді зафіксовано: Wolff J. *Kniazowie*. S. 450; РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 37, арк. 493 зв.

¹⁵⁹ Wolff J. *Kniazowie*. S. 38.

¹⁶⁰ Пор. згадки: ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 144 (1574 рік); спр. 16, арк. 14 (1576 рік).

¹⁶¹ *Архив ЮЗР*. 1861. Ч. 2, т. 1. С. 84.

¹⁶² Баранович О. *Залюднення...* С. 61, 63.

¹⁶³ ЦДАК, ф. 181, оп. 2, спр. 297, арк. 21; спр. 303, арк. 59.

¹⁶⁴ *Архив ЮЗР*. 1861. Ч. 2, т. 1. С. 178; Тамтаки. 1887. Ч. 1, т. 7. С. 182.

¹⁶⁵ Яковенко Н. Н. *Состав волинского землевладения середины XV в. (по данным Книги земельных данин Казимира IV)* // Литовская метрика. Тез. докл. на межресп. науч. конф. Вильнюс, 1988. – С. 17.

¹⁶⁶ Wolff J. *Senatorowie*. S. 21; Boniecki A. *Poczet*. S. 188.

¹⁶⁷ Волоське походження Барсанів Жоравницьких простежує Пжемислав Домбковський (Dąbkowski P. *Włosi i prawo włoskie w dawnej Polsce* // *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*. Kraków, 1938. Т. 1. S. 112). Стосовно Мушат див. згадки в молдавських грамотах кінця XIV ст.: ССУМ. Т. 1. С. 621.

¹⁶⁸ *Opisanie dokumentow MAMJU*. С. 181.

¹⁶⁹ Kojałowicz. S. 173.

¹⁷⁰ *Архив ЮЗР*. 1907. Ч. 8, т. 4. С. 8.

¹⁷¹ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 22, арк. 101 зв. 102.

¹⁷² Niesiecki. 1841. Т. 8. S. 361.

¹⁷³ Пор. Зарецьких герба власного (Wit-tyg W. *Nieznana szlachta*. S. 427), яких 1571 року вже згадують як «зем'ян Степанського повіту», тобто васалів князів Острозьких (ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 458, арк. 456 зв.). Те саме – Краєвські, які у 30-х роках XVI століття продають Острозьким свою отчину село Край (*Inwentarz anno 1620... k. 13 v.*), але фактично володіють ним ще й у XVII столітті, проте вже як слуги Острозьких (ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 429).

Персоналії та кількісний склад прошарку панів на Київщині та Брацлавщині у першій половині XVI століття

¹ Антонович В. Б. *Киев, его судьба и значение...* С. 247–249; Jabłonowski A. *Polska XVI wieku...* // *Źródła dziejowe*. 1897. Т. 22. S. 93–99; Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 6. С. 278–279; Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 483. Перелік традиційно повторюваних імен див.: Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли...* С. 543–549.

² Jabłonowski A. *Polska XVI wieku...* S. 114–115.

³ Яковенко Н. М. *Склад шляхти-землевласників...* С. 87, 90. Аналогічні спостереження стосовно Брацлавщини див.: Anusik Z. *Struktura społeczna szlachty braclawskiej...* S. 252–253.

⁴ Яковенко Н. Н., Боряк Г. В. *Родовая антропонимия Правобережной Украины...* С. 32, 36.

⁵ Матеріали ревізій опубл.: *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 108–144; *Архив ЮЗР*. 1867. Ч. 4, т. 1. С. 35–49; *ibid.* 1886. Ч. 7, т. 1. С. 76–152,

- 587–611; *ibid.* – 1890. Ч. 7, т. 2. С. 19–23. Окремі йменування уточнено за першоджерелом: РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 561, 563.
- ⁶ Опубл. С. Т. Голубев: ЧИОНЛ. 1891. Кн. 6. Приложение. С. 1–88.
- ⁷ ЛНБ, ф. Оссол., 7444/II, ч. 1–4.
- ⁸ Голубев С. *Древний Помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия)* // ЧИОНЛ. 1891. Кн. 6. Приложение. С. VIII, IX.
- ⁹ Пор. Там-таки: с. 31, 33, 35, 39, 40, 55, 59, 61, 62, 68, 81.
- ¹⁰ Kojałowicz. S. 179–180; Niesiecki. 1840. – Т. 5. S. 95.
- ¹¹ Niesiecki. 1839. Т. 4. S. 476–479; Wolff J. *Kniaziowie*. S. 659, 661, 681, 682, 684.
- ¹² *Пом'яник КПМ*. С. 46–48.
- ¹³ Kojałowicz. S. 258; Kossakowski S. *Monografie*. Т. 2. S. 283.
- ¹⁴ Kojałowicz. S. 6.
- ¹⁵ Пор. поминальний синодик Бика Александровича: *Пом'яник КПМ*. С. 32.
- ¹⁶ *Пом'яник КПМ*. С. 28, 43.
- ¹⁷ Пор. зіставлення Оскара Халецького стосовно датування цього документа в різних виданнях: Halecki O. *Ostatnie lata Świdrygiełty...* S. 292–293.
- ¹⁸ Baliński M., Lipiński T. *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*. 2-e wyd. Warszawa, 1885. Т. 2. S. 586; Kojałowicz. S. 257; Kossakowski S. *Monografie*. Т. 2. S. 279.
- ¹⁹ Розов В. *Українські грамоти*. С. 165, 168; *Українські грамоти XV ст.* С. 30; Rulikowski E. // *Słownik geograficzny*. 1882. Т. 3. S. 127.
- ²⁰ *Пом'яник КПМ*. С. 28.
- ²¹ Там-таки. С. 43.
- ²² Przewdziecki A. *Podole, Wołyń, Ukraina...* Т. 2. S. 114.
- ²³ Kossakowski S. *Monografie*. Т. 2. S. 283.
- ²⁴ *Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 96–97 (1491 рік).
- ²⁵ *Архив ЮЗР*. 1883. Ч. 1, т. 6. С. 10; *ibid.* 1867. Ч. 4, т. 1. С. 3, 8.
- ²⁶ *Акты ЛМ*. Т. 1. С. 91, 168 (1496, 1499 роки). 1523 року згадується його вдова Огрена (*Описание документов МАМЮ*. С. 275).
- ²⁷ *Архив ЮЗР*. 1883. Ч. 1, т. 6. С. 16 (1507 рік).
- ²⁸ *Описание документов МАМЮ*. С. 231, 237; Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли...* С. 547.
- ²⁹ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 19, арк. 151.
- ³⁰ *Пом'яник КПМ*. С. 42.
- ³¹ *Описание документов МАМЮ*. С. 259; РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 24, арк. 92 зв. 94.
- ³² *Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 96–97.
- ³³ Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли...* С. 303; Boniecki A. *Poczet*. S. 221.
- ³⁴ *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 131; *Архив ЮЗР*. *ibid.* 1886. Ч. 7, т. 1. С. 150; 1867. Ч. 4, т. 1. С. 48.
- ³⁵ ЦДАК, ф. 221, оп. 1, спр. 10, арк. 60; *Voluntina legit*. Т. 2. S. 88.
- ³⁶ Przewdziecki A. *Podole, Wołyń, Ukraina...* Т. 2. S. 114–118.
- ³⁷ Яковенко Н. М. *Склад шляхти-землевласників...* С. 82, 95.
- ³⁸ *Архив ЮЗР*. 1876. – Ч. 6, т. 1. С. 523–524.
- ³⁹ Wolff J. *Kniaziowie*. S. 405; *Архив ЮЗР*. 1867. Ч. 4, т. 1. С. 3.
- ⁴⁰ Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли...* С. 206, 306; Markiewicz A. // *PSB*. 1961. Т. 9. S. 627.
- ⁴¹ Rulikowski E. // *Słownik geograficzny*. 1882. Т. 3. S. 127.
- ⁴² Wolff J. *Senatorowie*. S. 262; Markiewicz A. // *PSB*. 1961. Т. 9. S. 627–628.
- ⁴³ Wolff J. *Senatorowie*. S. 266.
- ⁴⁴ Markiewicz A. // *PSB*. 1961. Т. 9. S. 628.
- ⁴⁵ Яковлів А. *Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського XV і XVI в.* // *Україна*. 1907. Кн. 9. С. 12–13. Окр. відб.
- ⁴⁶ Markiewicz A. // *PSB*. 1961. Т. 9. S. 628.
- ⁴⁷ *Ibid.* S. 627.
- ⁴⁸ Rulikowski E. *Opis powiatu Kijowskiego...* S. 127.
- ⁴⁹ *Ibid.* S. 129.
- ⁵⁰ Rulikowski E. // *Słownik geograficzny*. 1883. Т. 4. S. 539; Яковенко Н. М. *Підкоморські книги Правобережної України...* С. 12.
- ⁵¹ *РИБ*. 1912. Т. 30. Стб. 418; Wolff J. *Kniaziowie*. S. 668; Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли...* С. 206; ЦДАК, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
- ⁵² *Архив ЮЗР*. Ч. 1, 1883., Ч. 1, т. 6. С. 10.
- ⁵³ *Акты ЛМ*. Т. 2. С. 12.
- ⁵⁴ *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 3. S. 81.
- ⁵⁵ Dziadulewicz S. *Perwiastek turański u szlachebty ukraińskiej* // *МН*. 1931. R. 10. S. 137; Wolff J. *Kniaziowie*. S. 667.
- ⁵⁶ *Акты ЛМ*. Т. 1. С. 26; Wolff J. *Kniaziowie*. S. 369.
- ⁵⁷ *Акты ЛМ*. Т. 1. С. 26.

- ³⁸ *Źródła dziejowe*. 1897. Т. 22. S. 615; *Акты ЮЗР*. 1848. Т. 2. С. 76.
- ³⁹ *Źródła dziejowe*. 1894. Т. 20. S. 24, 41.
- ⁴⁰ *Пом'яник КПМ*. С. 63.
- ⁴¹ *Архив ЮЗР*. 1890. Ч. 7, т. 2. С. 17; *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 118, 123.
- ⁴² *Źródła dziejowe*. 1894. Т. 20. S. 46.
- ⁴³ Розов В. *Українські грамоти*. С. 168.
- ⁴⁴ Kojałowicz. S. 258; Kossakowski S. *Monografie*. Т. 2. S. 279–280.
- ⁴⁵ *РИБ*. 1912. Т. 30. Стб. 277, 312, 542; Яковлів А. *Намісники, державці і старости...* С. 6. Павло Клепатський датує перебування Кміти-Матвія на черкаському уряді 1494–1496 роками (Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли...* С. 416). Щодо путивльського намісництва, то Юзеф Вольф відносить його до часу між 1486 і 1490 роками (Wolff J. *Kniazowie*. S. 405).
- ⁴⁶ Kojałowicz. S. 258; Kuczyński S. // *PSB*. 1946. Т. 6. S. 60. Про Андрія Александровича див.: Rulikowski E. *Opis powiatu Kijowskiego...* S. 182; Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли...* С. 31; Kojałowicz. S. 114.
- ⁴⁷ Kojałowicz. S. 258; Kossakowski S. *Monografie*. Т. 3. S. 279–280.
- ⁴⁸ *РИБ*. 1912. Т. 30. Стб. 151, 276, 317; Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли...* С. 211; *Акты ЛМ*. Т. 2. С. 175; *Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 164; *Пом'яник КПМ*. С. 32; *Пом'яник КММ*. С. 24; Rulikowski E. // *Słownik geograficzny*. 1883. Т. 4. S. 416.
- ⁴⁹ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 17, арк. 564 зв.
- ⁵⁰ Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли...* С. 240; *Архив ЮЗР*. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 137.
- ⁵¹ Наприклад, 1494 року брацлавська зем'янка Кахна Бринзина продала селища Жорновища, Головчинець та ін. «кровному своєму» Бику Александровичу (*Акты ЛМ*. Т. 1. С. 38).
- ⁵² *Акты ЛМ*. Т. 1. С. 139; Т. 2. С. 163; Rulikowski E. // *Słownik geograficzny*. 1883. Т. 4. S. 416.
- ⁵³ Згаданий у ревізіях Вінницького замку 1545 і 1552 років (*Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 100; *Архив ЮЗР*. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 606).
- ⁵⁴ Kojałowicz. S. 258.
- ⁵⁵ *Пом'яник КММ*. С. 24; Rulikowski E. // *Słownik geograficzny*. 1883. Т. 4. S. 416.
- ⁵⁶ Пор. у ревізії 1552 року: *Архив ЮЗР*. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 602.
- ⁵⁷ *Архив ЮЗР*. 1890. Ч. 7, т. 2. С. 396, 400, 401, 407, 409.

- ⁵⁸ АНБ, ф. Оссол., 4108/II, арк. 36. Крайні згадки про перебування на урядах див. Тамтаки; також: *Voluntina legit*. Т. 3. S. 141; Т. 4. S. 301; *Памятники КАК*. Т. 2 (вид. 1846 року) С. 171; ЦДІАК, ф. 256, оп. 1, спр. 144, арк. 3.
- ⁵⁹ Rulikowski E. // *Słownik geograficzny*. 1883. Т. 4. S. 416; *Акты ЮЗР*. 1862. Т. 1. С. 175.
- ⁶⁰ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 17, арк. 564 зв.; спр. 24, арк. 91 зв. 92; також: Spieralski Z. // *PSB*. 1966. Т. 13. S. 5 (тут помилково відомості про Криштофа Кмітича перенесено на його небоа Філона Кміту Чорнобильського).
- ⁶¹ *Архив ЮЗР*. 1867. Ч. 4, т. 1. С. 49.
- ⁶² *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 142.
- ⁶³ Wolff J. *Kniazowie*. S. 219; Wolff J. *Senatorowie*. S. 52; Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли*. С. 279; Spieralski Z. // *PSB*. 1966. Т. 12. S. 5.
- ⁶⁴ Eberle J. // *PSB*. 1966. Т. 13. S. 88–89.
- ⁶⁵ Rulikowski E. // *Słownik geograficzny*. 1883. –Т. 4. S. 417.
- ⁶⁶ Eberle J. // *PSB*. 1966. Т. 13. S. 88–89.
- ⁶⁷ Ibid.
- ⁶⁸ ЦДІАК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 403, 871, 871 зв.; *Архив ЮЗР*. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 386; *ibid.* – 1890. Ч. 7, т. 2. С. 424; Яковенко Н. М. *Склад шляхти-землевласників...* С. 96.
- ⁶⁹ Halecki O. *Cbaleccy na Ukrainie* // *МН*. 1910. R. 3. S. 134–140, 164–170, 194–201; Kuczyński S. M. *Rodowód Michała Cbaleckiego* // Там таки. 1934. R. 13. S. 6–10, 17–22.
- ⁷⁰ *Пом'яник КПМ*. С. 42.
- ⁷¹ Kojałowicz. – S. 138.
- ⁷² *Акты ЛМ*. Т. 2. С. 47; *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 130–131; *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 3. S. 102.
- ⁷³ *РИБ*. 1912. Т. 30. Стб. 28.
- ⁷⁴ *РИБ*. 1912. Т. 30. Стб. 28; Kuczyński S. M. *Rodowód Michała Cbaleckiego*. S. 10.
- ⁷⁵ *Акты ЗР*. 1846. Т. 1. С. 72; Boniecki A. *Poczet*. S. 19.
- ⁷⁶ Отак Лев Халецький наприкінці XVI століття як слуга Юрія III Омельковича Слуцького володів, за його даниною, селом Хопковичами Могильовського повіту (Wolff J. *Kniazowie*. S. 334).
- ⁷⁷ Kojałowicz. S. 276.
- ⁷⁸ Halecki O. *Cbaleccy na Ukrainie*. S. 137–140, 164–169; Kuczyński S. M. *Rodowód Michała Cbaleckiego*. S. 19–22.
- ⁷⁹ *Źródła dziejowe*. 1897. Т. 22. S. 596.
- ⁸⁰ *Акты ЮЗР*. – 1862. – Т. 1. – С. 12.

- ¹⁰¹ РИБ. 1912. Т. 30. Стб. 28.
- ¹⁰² Halecki O. *Ostatnie lata Świdrygiełły...* S. 300–301; Kuczyński S. M. *Rodowód Michała Cbaleckiego*. S. 18–19; Wolff J. *Kniazowie*. S. 345.
- ¹⁰³ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 22, арк. 103 зв.
- ¹⁰⁴ *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 3. S. 102.
- ¹⁰⁵ ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. арк. 557 зв.
- ¹⁰⁶ Niesiecki. 1841. Т. 8. S. 361.
- ¹⁰⁷ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 22, арк. 103 зв.; спр. 23, арк. 67.
- ¹⁰⁸ *Пом'яник КПМ*. С. 42 («Род пана Калениковича и пани его»).
- ¹⁰⁹ Kojałowicz. S. 138.
- ¹¹⁰ *Акты ЛМ*. Т. 1. С. 25; *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 136; *Документы и регесты к истории литовских евреев* / Изд. С. А. Вернадский. Санкт-Петербург, 1882. Т. 1. С. 45 (1488 рік).
- ¹¹¹ *Акты ЛМ*. Т. 1. С. 131; *Описание документов МАМЮ*. С. 100.
- ¹¹² Kojałowicz. S. 138–143; *Акты ЛМ*. Т. 2. С. 47; Kossakowski S. *Monografie*. Т. 2. S. 271.
- ¹¹³ Rulikowski E. *Opis powiatu Kijowskiego...* S. 201.
- ¹¹⁴ Восстанне київського тивуна (Яна Видру) згадано під 1506 роком (*Архив ЮЗР*. 1883. Ч. 1, т. 6. С. 9).
- ¹¹⁵ Яковенко Н. М. *Склад шляхти-землевласників...* С. 97 (тут друкарська помилка в цифрі: має бути 252).
- ¹¹⁶ *Українська література XVII ст.* К., 1987. С. 277.
- ¹¹⁷ Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли*. С. 389–390, 417; Яковлів А. *Намісники, державці і старости...* С. 11.
- ¹¹⁸ ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 149.
- ¹¹⁹ Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли*. С. 303.
- ¹²⁰ Яковенко Н. М. *Підкоморські книги Правобережної України...* С. 12.
- ¹²¹ AGAD, МК, ks. 173, к. 361–363.
- ¹²² Яковенко Н. М. *Склад шляхти-землевласників...* С. 97.
- ¹²³ *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 130.
- ¹²⁴ ЦДАК, ф. 221, оп. 1, спр. 10, арк. 28.
- ¹²⁵ Łoziński W. *Prawet i lewet*. 5-e wyd. Kraków, 1957. Т. 2. S. 95–96.
- ¹²⁶ Kojałowicz. S. 275. Оскар Халецький уважає цей факт сумнівним (Halecki O. *Cbalessy na Ukrainie...* S. 136).
- ¹²⁷ *Архив ЮЗР*. Ч. 1, т. 6. С. 385–389.
- ¹²⁸ Із праць, які торкаються проблеми розселення татар у Великому князівстві Литовському, зокрема, див.: Bogawski P. *Etapy kolonizacji tatarskiej w państwie polsko-litewskim XIV–XVII w.* // *Novum*. 1978. R. 20. S. 8–9, 123–150; Ejusdem. *Z dziejów kolonizacji tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim i w Polsce (XIV–XVII)* // *Przegląd Orientalistyczny*. 1977, № 4. S. 291–304; Sobczak J. *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*. Warszawa; Poznań, 1984. S. 13–39; Tyszkiewicz J. *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.* Warszawa, 1989. S. 144–169; Думин С. В. *Служилые татары в Великом княжестве Литовском в конце XIV – начале XVI в. (формирование группы)* // Наш радавод. Матеріали междунар. науч. конф. по региональной истории Восточной Европы. Гродно, 1991. Кн. 3, ч. III. С. 439–449.
- ¹²⁹ Dziadulewicz S. *Perwiastek turański u szlachty ukraińskiej* // МН. 1931. R. 10. S. 133–140.
- ¹³⁰ Jabłonowski A. *Polska XVI wieku...* // *Źródła dziejowe*. 1897. Т. 22. S. 107–108; *Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст. («Регістри всього Війська Запорозького» 1649 р. і мовно-територіяльні контакти)*. К., 1989. С. 87–98.
- ¹³¹ Вміщено: *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*. К., 1874. С. 113–116.
- ¹³² *Архив ЮЗР*. 1867. Ч. 4, т. 1. С. 11.
- ¹³³ Там-таки.
- ¹³⁴ Там-таки. С. 17–18.
- ¹³⁵ Там-таки. С. 63–64.
- ¹³⁶ Там-таки. С. 17 (1518 рік), 29 (1535 рік), 44 (1545 рік), 63 (1615 рік), 70 (1617 рік); *Архив ЮЗР*. 1890. Ч. 7, т. 2. С. 432 (1715 рік) та ін.
- ¹³⁷ Dziadulewicz S. *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*. Wilno, 1929. Sub vocibus; Narbutt T. *Dzieje starożytne narodu litewskiego*. Wilno, 1849. Т. 6. S. 556; Владимирский-Буданов М. *Население Юго-Западной России...* С. 33–34; Любавский М. *Областное деление...* С. 531–533; Tyszkiewicz J. *Tatarzy na Litwie i w Polsce...* S. 147–150.
- ¹³⁸ Див. відсилки до привілеїв Вітовта в майнових документах уже згаданих Ущанів і Васьковичів, а також Болсунів, Булгаків, Бехів та ін.: *Архив ЮЗР*. 1867. Ч. 4, т. 1. С. 22, 64, 66 та ін.
- ¹³⁹ Петрунь Ф. *Ханські ярлики на українські землі (До питання про татарську Україну)* // *Східний світ*. 1928, № 2. С. 173–184; Його ж. *Степове Побужжя в господарському та вій-*

ськовим укладі Українського пограниччя (Замітки до Броневського та Бонлана) // Журн. науч.-исслед. каф. Одессы. 1926. Т. 2, № 2. С. 91; Його ж. *Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу* // Східний Світ. 1928, № 6. С. 157–164.

¹⁴⁰ Шабульдо Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси...* С. 143–144.

¹⁴¹ Петрунь Ф. *Ханські ярлики...* С. 180. За усталеною версією, яка нагадує традиційну генеалогічну легенду з переміщенням героя-предка, засновник роду Глинських Мансур-Кіят Мамайович виїмігрував до Великого князівства Литовського після поразки на Куликовому полі 1380 року (Kruczyński S. *Początki rodu książąt Glińskich* // Prace hist. na 30-lecie działalności naukowej prof. S. Zakrzewskiego. Lwów, 1934. S. 399–410).

¹⁴² Татищев В. Н. *Избранные произведения*. Ленинград, 1979. С. 284; *Архив ЮЗР*. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 103; Стороженко А. В. *Стефан Баторий и днепровские казаки...* К., 1904. С. 22.

¹⁴³ Петрунь Ф. *Ханські ярлики...* С. 177.

¹⁴⁴ Там-таки. С. 184.

¹⁴⁵ *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 126.

¹⁴⁶ Ibid. 1897. Т. 22. S. 618, 629; ibid. 1894. Т. 20. S. 144; *Акты ЛМ*. Т. 2. С. 165; Любавский М. *Областное деление...* С. 265, 552.

¹⁴⁷ ЗНТШ. 1896. Т. 11, кн. 3. С. 10.

¹⁴⁸ *Пом'яник КПМ*. С. 74–75.

¹⁴⁹ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 192, арк. 127 зв. (1572 рік).

¹⁵⁰ *Архив ЮЗР*. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 99, 100, 102 (1552 рік).

¹⁵¹ Янко М. Т. *Топонімічний словник-довідник Української РСР*. К., 1973. С. 162.

¹⁵² *Акты ЮЗР*. 1862. Т. 1. С. 175 (1565 рік); РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 17, арк. 596 (1522 рік).

¹⁵³ Розов В. *Українські грамоти*. С. 108.

¹⁵⁴ *Акты ЗР*. 1846. Т. 1. С. 241; Pułaski K. *Stosunki Polski z Tatarszczyzną od połowy XV wieku*. Kraków, 1881. Т. 1. S. 203, 218, 233.

¹⁵⁵ Барбашев А. *Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы 1410 г.* Санкт-Петербург., 1885. С. 95.

¹⁵⁶ *Архив ЮЗР*. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 103.

¹⁵⁷ *Описание документов МАМЮ*. С. 15; Baranowski B. *Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632–1648*. Łódź, 1949. S. 73–77; Tyszkiewicz J. *Tatarzy na Litwie i w Polsce...* S. 168–169.

¹⁵⁸ Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли*. С. 547–548; Rulikowski E. //

Słownik geograficzny. 1883. Т. 4. S. 407–408.

¹⁵⁹ Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли*. С. 545; *Описание документов МАМЮ*. С. 190, 212; *Архив ЮЗР*. 1867. Ч. 4, т. 1. С. 47; Niesiecki. 1839. Т. 4. S. 479; *Źródła dziejowe*. 1894. Т. 20. S. 39; Rulikowski E. // *Słownik geograficzny*. 1883. Т. 4. S. 537–538; РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 15, арк. 217; спр. 17, арк. 210 та ін.

¹⁶⁰ Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли*. С. 539.

Особливості

правового та звичаєвого статусу панського прошарку (XV – середина XVI століття)

¹ Див. прим. 5 до параграфа «На порозі стану» в розділі I.

² Пор.: Антонович В. Б. *Исследование о городах Юго-Западного края* // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. К., 1885. Т. 1. С. 138–146; Його ж. *Киев, его судьба и значение...* С. 247–248; Jagoszewicz J. *Obraz Litwy...* Cz. 1. S. 122–128; Новицкий Ив. *Содержание актов о крестьянах* // *Архив ЮЗР*. 1876. Ч. 6, т. 1. С. 9–15; Владимирский-Буданов М. Ф. *Очерки из истории литовско-русского права. Поместья Литовского государства*. К., 1889. С. 31; Його ж. *Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в.* С. 89; Любавский М. *Областное деление...* С. 551–560; Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли*. С. 538–539; Линниченко И. А. *Юридические формы шляхетского землевладения и судьба древнерусского боярства в Юго-Западной Руси XIV–XV в.* // *Юрид. вестн.* 1892, № 6/7. С. 326; Łowmiański H. *Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unji jagiellońskiej* // *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 400-jej rocznicy wydania Pierwszego Statutu Litewskiego*. Wilno, 1935. S. 191–197; Bardach J. *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.* Warszawa, 1970. S. 93–102.

³ Довнар-Запольский М. *Государственное хозяйство...* С. 586–628.

⁴ *Описание документов МАМЮ*. С. 507; Довнар-Запольский М. *Государственное хозяйство...* С. 622.

⁵ Малиновский И. *Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского*. Томск, 1901. С. 205 (1533 рік).

- ⁶ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 5. С. 28.
- ⁷ Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 473.
- ⁸ Цит. за вид.: Ясинский М. *Уставные земские грамоты Литовско-русского государства*. К., 1889. С. 213.
- ⁹ Довнар-Запольский М. *Государственное хозяйство...* С. 619 (ідеться про Смоленську землю).
- ¹⁰ *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 23.
- ¹¹ Ibid. – S. 24.
- ¹² Ibid. – S. 140.
- ¹³ *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 4. S. 15.
- ¹⁴ Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 504.
- ¹⁵ Черепнин А. В. *Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв.* // Пути развития феодализма. Москва, 1972. – С. 161.
- ¹⁶ Пашуто В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва, 1950. С. 193 і далі.
- ¹⁷ Котляр Н. Ф. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.* К., 1985. С. 126 и далее.
- ¹⁸ Толочко А. П. *Князь в Древней Руси...* С. 177.
- ¹⁹ Пор. характеристики природы феодальной власности на землю: Гуревич А. Я. *Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе*. Москва, 1970. С. 46–47, 54–56; Корсунский А. Р. *Об иерархической структуре феодальной собственности // Проблемы развития феодальной собственности на землю*. Москва, 1979. С. 157; Толочко А. П. *Князь в Древней Руси...* С. 171.
- ²⁰ *Акты ЛМ*. Т. 1. – С. 16.
- ²¹ Цит. за вид.: Ясинский М. *Уставные земские грамоты...* С. 116, 117.
- ²² Любавский М. *Областное деление...* С. 238–247; *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*. К., 1916. Вып. 2. С. 7–8.
- ²³ *Акты ЛМ*. Т. 1. С. 16.
- ²⁴ Основні відомості таблиці взято з праць: Вонієскі А. *Rozzet. Sub vocibus*; Клепатский П. Г. *Очерки по истории Киевской земли...* С. 300–303. Уточнюючи імена й дати, ми використали інформацію з праць: Rodzina. Т. 14. S. 205; Rulikowski E. *Opis powiatu Kijowskiego...* S. 114. Частина уточнень спирається на рукописні джерела: РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 12, арк. 97 зв., 292, 346 зв.; спр. 17, арк. 154 зв., 157 зв., 162 зв.; ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 126.
- ²⁵ *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 25.
- ²⁶ Там-таки.
- ²⁷ Любавский М. *Областное деление...* С. 238–247. Держання корчем див.: *Акты ЮЗР*. 1865. Т. 2. С. 117–125.
- ²⁸ *Акты ЛМ*. Т. 2. С. 189; *Акты ЮЗР*. 1865. Т. 2. С. 131.
- ²⁹ Любавский М. *Литовско-русский сейм...*
- ³⁰ Максимейко Н. А. *Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г.* Харьков, 1902; Лаппо И. И. *Великое княжество Литовское во второй половине XVI ст.: литовско-русский совет и его сеймик*. Юрьев, 1911; Його ж. *Литовский Статут 1588 года*. Каунас, 1934. Т. 1. Исследование. С. 1–373.
- ³¹ Малиновский И. *Рада Великого Княжества Литовского в связи с боярской думой Древней Руси*. Ч. 2: *Рада Великого княжества Литовского*. Томск, 1904. Вып. 1. С. 116.
- ³² *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. S. 27.
- ³³ Лаппо И. И. *Великое княжество Литовское...* С. 204.
- ³⁴ Пор. цілий ряд таких уступок у так званій «Книзі ревізії волинських мит» Литовської метрики: РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 22.
- ³⁵ Довнар-Запольский М. *Государственное хозяйство...* С. 625.
- ³⁶ Пор. приклади, наведені тут: с 624.
- ³⁷ *Акты ЗР*. 1848. Т. 3. С. 28, 45.
- ³⁸ Там-таки. С. 54, 100; також: *Описание документов МАМЮ*. С. 400.
- ³⁹ Довнар-Запольский М. *Государственное хозяйство...* С. 689–692.
- ⁴⁰ *Voluntina legit*. Т. 2. S. 82, 85.
- ⁴¹ Любавский М. *Литовско-русский сейм...* С. 348–351, 361.
- ⁴² Там-таки. С. 360.
- ⁴³ Там-таки. С. 472–473.
- ⁴⁴ Менжинский В. С. *Структура феодального землевладения...* С. 169.
- ⁴⁵ Там-таки.

**Доля панської верстви
в суспільних змінах
кінця XVI – початку XVII століття.
Виділення маєтніших груп**

¹ Баранович О. *Залюднення...* С. 25–27, 141–145.

² Anusik Z. *Struktura społeczna szlachty bra-
cławskiej...* S. 237; Яковенко Н. М. *Склад шлях-
ти-землевласників...* С. 81.

³ Boniecki A. *Poczet*. S. XII; РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 21, арк. 59 зв.; спр. 23, арк. 43.

⁴ ЦДІАК, ф. 11, оп. 1, спр. 2, арк. 239; ф. 221, оп. 1, спр. 148, арк. 1; спр. 566, арк. 1; ЦДІАКЛ, ф. 140, оп. 1, спр. 125, арк. 6.

⁵ ЦДІАК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 872 зв.; *Матеріали по історії землевладення князей Вишневецьких в Левобережній Україні* / Собр. Ф. Д. Николайчик // ЧИОНЛ. 1900. Т. 14, вып. 2/3. С. 166, 189.

⁶ ЦДІАК, ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 7 зв.

⁷ Богдан Зарецький як слуга князя Януша Четвертенського приводить на перепис війська 1567 року його почет із 6 вершників (РИБ. 1915. Т. 33. Стб. 1245).

⁸ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 42.

⁹ Там-таки, ф. 25, оп. 1, спр. 173, арк. 588 зв.

¹⁰ Баранович О. *Залюднення...* С. 34.

¹¹ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 178.

¹² Там-таки, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 103 зв.

¹³ Баранович О. *Залюднення...* С. 75.

¹⁴ Крайні дати перебування на урядах: Wolff J. *Kniazowie*. S. 198; Boniecki A. *Poczet*. S. 346; *Архив ЮЗР*. 1907. Ч. 8, т. 4. С. 143; РИБ. 1915.— Т. 33. Стб. 420; *Архив ЮЗР*. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 61; ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 246 зв.; ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 425; ф. 26, оп. 1, спр. 40, арк. 742 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 4; спр. 6, арк. 256 зв.; ф. 220, оп. 1, спр. 42, арк. 1.

¹⁵ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 5. С. 321.

¹⁶ *Volumina legit.* Т. 2. S. 287.

¹⁷ Ibid. Т. 3. S. 16.

¹⁸ Пор. перелік брацлавських і вінницьких земських урядників, що його уклав Збігнєв Анусік: Anusik Z. *Struktura społeczna szlachty braclawskiej...* S. 244–245.

¹⁹ Ibid. S. 245.

²⁰ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 195, арк. 38 зв.

²¹ *Źródła dziejowe*. 1894. Т. 21. S. 206; Rulikowski E. *Opis powiatu Kijowskiego...* S. 191.

²² РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 195, арк. 38^a зв. 39.

²³ Пор.: Starczewski E. *Możnowładztwo polskie na tle dziejów*. Т. 1: *Do końca XVII w.* 665 s.

²⁴ Czaplinski W., Kersten A. *Magnateria polska jako warstwa społeczna* // XI Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Toruń, 1974. S. 36; Piętka J. *Mazowiecka elita feudalna późnego średniowiecza*. Warszawa, 1975. S. 10–11, 129–134; Czaplinski W., Długosz J. *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*. Warszawa,

1976. S. 7–11; Gawęda S. *Możnowładztwo małopolskie w XIV i XV wieku* // *Zeszyty Nauk. Uniw. Jagiellońskiego*. 1977, № 469. S. 5; Dworzaczek W. *Perméabilite des barrières sociales dans la Pologne du XVI-e siècle* // *Acta Poloniae Historica*. 1977. Т. 36. P. 26; Kersten A. *Les magnats: élite de la société nobilière* // Ibid. P. 129–132; Litwin H. *Magnateria polska 1454–1648. Kształtowanie się stanu* // *PH*. 1983. Т. 74, z. 3. S. 451–467; Anusik Z. *Struktura społeczna szlachty braclawskiej...* S. 234–237; Maciszewski J. *Szlachta polska i jej państwo*. 2-e wyd. Warszawa, 1986. S. 35–37.

²⁵ Urban W. *Skład społeczny i ideologia sejmiku krakowskiego w latach 1572–1606* // *PH*. 1953. Т. 44, z. 3. S. 314.

²⁶ Maciszewski J. *Szlachta polska...* S. 35.

²⁷ Баранович О. *Залюднення...* С. 23; Крип'якевич І. П. *Богдан Хмельницький*. К., 1954. С. 18; Anusik Z. *Struktura społeczna szlachty braclawskiej...* — S. 237.

²⁸ Litwin H. *Magnateria polska...* S. 452–454; Maciszewski J. *Szlachta polska...* S. 36–37.

²⁹ Maciszewski J. *Szlachta polska...* — S. 76.

³⁰ Оpubліковано: брацлавський — Михайлом Владимірським-Будановим (*Архив ЮЗР*. 1890. Ч. 7, т. 2. С. 394–412) й Александром Яблоновським (*Źródła dziejowe*. 1894. Т. 20. С. 130–143); волинський — Олексієм Барановичем (Баранович О. *Залюднення...* С. 30–113); київський — Наталею Яковенко (Яковенко Н. М. *Склад шляхти-землевласників...* С. 91–98).

³¹ Баранович О. *Залюднення...* С. 141, 155; Anusik Z. *Struktura społeczna szlachty braclawskiej...* S. 234, 236; Яковенко Н. М. *Склад шляхти-землевласників...* С. 82.

³² Крикун М. Г. *Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст.* // *Вісн. Львів. ун-ту: Сер. іст.* 1988. Вип. 24. С. 75; Guldon Z. *Zaludnienie Polski w 1629 r.* // *Zapiski Historyczne*. Toruń, 1968. Т. 33, z. 4. S. 49–50; Баранович А. И. *Население предстепной Украины в XVI в.* // *Ист. зап.* 1950. Т. 32. С. 210.

³³ Boniecki A. *Poczet*. S. 297; Jerlicz J. *Lato-pisiec albo Kroniczka* // *Wyd. K. Wójcicki*. Warszawa, 1853. Т. 1. S. 42.

³⁴ Wolff J. *Senatorowie*. S. 24; Stecki T. J. *Z boru i stepu*. — S. 286.

³⁵ *PSB*. Т. 26. S. 617.

³⁶ *Архив ЮЗР*. 1890. Ч. 7, т. 2. С. 413; ЦДІАК, ф. 11, оп. 1, спр. 10, арк. 142; спр. 12, арк. 23.

³⁷ AGAD, MK, ks. 173, k. 361–363 v.

- ³⁸ Архив ЮЗР. 1876. Ч. 6, т. 1. С. 223–232.
- ³⁹ Wolff J. *Kniaziowie*. Sub vocibus.
- ⁴⁰ ЦДАК, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 21.
- ⁴¹ Архив ЮЗР. 1867. Ч. 4, т. 1. С. 49.
- ⁴² Kryczyński S. *Początki...* S. 404.
- ⁴³ Dziadulewicz S. *Herbarz*. S. 387.
- ⁴⁴ Пор. виклад її у привілеї Адамові Киселю на київське каштелянство: Архив ЮЗР. 1863. Ч. 3, т. 1. С. 402.
- ⁴⁵ Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine. The dilemma of Adam Kysil. 1600–1653*. Cambridge (Mass.), 1985. P. 258.
- ⁴⁶ *Archiwum Sanguszków*. 1890. Т. 3. S. 14.
- ⁴⁷ Огляд генеалогічних відомостей про рід Киселів з відсиланнями до відповідних джерел і літератури див.: Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine...* P. 258–263.
- ⁴⁸ Ibid. P. 50.
- ⁴⁹ Ibid. P. 51 passim; данини на уряди – P. 216–219.
- ⁵⁰ Каманін [М.] *Три тестаменти Адама Киселя* // Україна. 1918. Кн. 1/2. С. 57–60; Баранович О. *Залюднення...* С. 84.
- ⁵¹ Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine...* P. 216–221.
- ⁵² Grała H. *Rzecz o «Panu z Brusitowa»* // РН. 1989. Т. 80, з. 1. S. 178.
- ⁵³ Зображення див.: Wittyg W. *Nieznana szlachta*. S. 135.
- ⁵⁴ Повторене це саме: Kojałowicz. S. 180; Niesiecki. 1840. Т. 5. S. 95.
- ⁵⁵ Аналіз цієї генеалогічної легенди Киселів і супутньої їй літератури див.: Sysyn F. *Between Poland and the Ukraine...* P. 262–263. Легенду Проскур див. у нарисі Л. І. Сазонової в кн.: *Русская старопечатная литература. XVI – первая четверть XVIII в.: Тематика и стилистика предисловий и послесловий*. Москва, 1981. С. 173. Легенди Аксаків і Дідовичів Трипольських див.: Rulikowski E. *Opis powiatu Kijowskiego...* S. 139; Ejusdem. *Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym*. Warszawa, 1853. S. 42.
- ⁵⁶ Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine...* P. 45.
- ⁵⁷ Яковенко Н. М. *Склад шляхти-землевласників...* С. 83, 95.
- ⁵⁸ Фотинский О. *Юрий Немирич. Эпизод из жизни Волыни XVII в.* // Волын. ист.-археол. сб. 1896. Т. 1. С. 3–23; Lipiński W. *Dwie chwile...* S. 568; Tazbir J. *The political Reversals of Jurij Nemyruc* // HUS. 1981. Vol. 5, № 3. P. 307. Мої підрахунки зроблено на підставі тарифів 1640 (ЦДАК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 883–884 зв., 890) і 1650 (Архив ЮЗР. 1890. Ч. 7, т. 2. С. 426) років.
- ⁵⁹ Niesiecki. 1840. Т. 5. S. 547–550.
- ⁶⁰ Цит. за: Бычкова М. В. *Состав класса феодалов...* С. 67.
- ⁶¹ Там-таки. С. 68.
- ⁶² *Описание документов МАМЮ*. С. 184.
- ⁶³ *Źródła dziejowe*. – 1877. Т. 6. S. 131.
- ⁶⁴ ЦДАК, ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 52 зв.
- ⁶⁵ *Актова книга Житомирського міського урядукінця XVI ст.* / Підгот. до вид. М. К. Бойчук. К., 1965. С. 71–72.
- ⁶⁶ Wolff J. *Kniaziowie*. S. 627; Липинський В. *Україна на переломі 1657–1659: Записки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*. Відень, 1920. С. 210, 286.
- ⁶⁷ ЦДАК, ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 192.
- ⁶⁸ Lipiński W. *Stanisław Michał Krzyczewski: Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bobdana Cbmielnickiego*. Kraków, 1912. S. 108.
- ⁶⁹ *Акты ЮЗР*. 1892. Т. 15. С. 54.
- ⁷⁰ Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine...*; Рец.: Grała H. *Rzecz o «Panu z Brusitowa»* // РН. 1989. Т. 80, з. 1. S. 175–183; Плохій С. М. // УІЖ. 1990. № 5. С. 156–158.
- ⁷¹ Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine...* S. 203 passim.
- ⁷² Łukaszewicz J. *Jerzy Niemierzyc, podkomorzy kijowski, starosta owrucki i krzemieniecki* // Biblioteka Warszawska. 1860. Т. 2. S. 355–370; Фотинский О. *Юрий Немирич. Эпизод из истории Волыни XVII в.* // Волын. ист.-археол. сб. 1896. Т. 1. С. 3–29; Липинський В. *Генерал артилерії Великого князівства Руського. З архіву Немиричів* // ЗНТШ. 1909. Т. 87. С. 37–47; Kot S. *Jerzy Niemierzyc. W 300-lecie ugody hadziackiej*. Paryż, 1960 (рец.: Tazbir J. *Prawdziwe oblicze Jerzego Niemierzycy* // РН. 1960. Т. 51, з. 4. S. 721–726); Брик М. *Юрій Немирич на тлі історії України*. Losser, 1974; Tazbir J. *Polityczne meandry Jerzego Niemierzycy* // РН. 1984. Т. 75, з. 1. S. 23–36 (варіант англійською мовою: Tazbir J. *The political Reversals of Jurij Nemyruc* // HUS. 1981. Vol. 5, № 3. P. 306–319).
- ⁷³ Левицкий О. *Социанство в Польше и Юго-Западной Руси* // КС. 1882. Т. 2, № 6. С. 406.
- ⁷⁴ Липинський В. *Україна на переломі...* С. 211.

⁷⁵ Архив ЮЗР. 1883. Ч. 1, т. 6. С. 772.

⁷⁶ Цит. з листа Юрія Немирича від 7.IX.1648 р. за вид.: Lipiński W. *Dwie chwile...* S. 566.

⁷⁷ Липинський В. *Україна на переломі...* С. 215.

⁷⁸ Там-таки. С. 569.

⁷⁹ Харлампович К. *Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в.* Казань, 1898. С. 162.

⁸⁰ Левицкий О. *Социнианство в Польше...* С. 206–207, 210–211; Архив ЮЗР. 1883. Ч. 1, т. 6. С. 748–749; Мицько І. З. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія...* С. 47–48, 52.

⁸¹ Згадка про Молітора, не зафіксована в Ореста Левицького: ЦДАК, ф. 11. оп. 1, спр. 4, арк. 332; про Андрія Любінецького див. біограм Януша Тазбіра: Tazbir J. // *PSB*. 1972. Т. 17. С. 594–595.

⁸² Левицкий О. *Предисловие* // Архив ЮЗР. 1883. Ч. 1, т. 6. С. 144.

⁸³ Архив ЮЗР. 1883. Ч. 1, т. 6. С. 581.

⁸⁴ Левицкий О. *Предисловие...* С. 143.

⁸⁵ Там-таки. С. 166.

⁸⁶ Łukaszewicz I. *Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794.* Poznań, 1846. Т. 1. С. 361.

⁸⁷ Левицкий О. *Предисловие...* С. 144, 153.

⁸⁸ Про поширення протестантизму та реформаційної ідеології в Україні також див.: Kossowski A. *Zarys dziejów protestantyzmu na Wołyniu w XVI–XVII w.* // *Rocznik Wołyński*. 1934. Т. 3. С. 247–254; Tazbir J. *Antytrinitaryzm na ziemiach ukraińskich w XVII wieku* // *Z polskich studiów sławistycznych*. Ser. 4: Historia. Warszawa, 1972. С. 91–120; Kosman M. *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*. Wrocław, etc, 1973; Williams G. H. *Protestants in the Ukrainian Lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth*. Cambridge (Mass.), 1988; Паславський І. В. *З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст.* К., 1984. С. 56–65; Дмитриев М. В. *Влияние Реформации на общественную мысль украинско-белорусских земель Речи Посполитой во второй половине XVI – первой половине XVII в.* // *Отечественная общественная мысль эпохи средневековья*. Сб. науч. трудов. К., 1985. С. 250–261; Краляук П. М. *Место социнианства в*

культурно-просветительском процессе на Украине в первой половине XVII ст. // Там-таки. С. 269–274 та ін.

Польське землеволодіння в Україні наприкінці XVI – у першій половині XVII століття.

Магнати польського походження

¹ Szajnocha K. *Zdobycze łągi polskiego* // Szajnocha K. *Szkice historyczne*. Warszawa, 1881. Т. 2; Jabłonowski A. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. Т. 11: *Ziemia Ruskie. Ukraina* // *Źródła dziejowe*. 1897. Т. 22. С. 113–116.

² Anusik Z. *Struktura społeczna szlachty bractawskiej...* С. 250; Litwin H. *Napływ szlachty polskiej...*

³ Jabłonowski A. *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. Kraków, 1912. С. 219.

⁴ Владимирский-Буданов М. *Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.)* // Архив ЮЗР. 1890. Ч. 7, т. 2. С. 209–210; Його ж. *Кому принадлежит главная роль в деле заселения Украины в конце XVI и начале XVII в.* // Там-таки. 1905. Т. 3. С. XII–LXXXI.

⁵ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 5. С. 338.

⁶ Там-таки. Т. 6. С. 278–289.

⁷ Там-таки. С. 279, 289.

⁸ Там-таки. С. 279.

⁹ Пор. у праці: Гуслистий К. *Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття* // *Нафиси з історії України*. К., 1941. Вип. 3.

¹⁰ Юшков Л., Славін Л., Петровський М., Гуслистий К. *Історія України*. Уфа, 1943 (т. 1). С. 183, 185.

¹¹ Полонська-Василенко Н. *Історія України*. Мюнхен. 1972. Т. 1: *До половини XVII ст.* С. 30.

¹² Голобуцький В. О. *Економічна історія Української РСР*. К., 1970. С. 64.

¹³ Пор.: Бойко І. Д. *Селянство на Україні в другій половині XVI – першій половині XVII ст.* К., 1963. С. 5, 12; Лола О. П. *Зв'язки України з Росією напередодні і під час визвольної війни 1648–1654 рр.* К., 1954. С. 3, 5; Мишко Д. І. *Соціально-економічні умови формування української народності*. К., 1963. С. 12, 13; *Історія Української ССР* К., 1982. Т. 2.

- С. 234 та ін.; *Історія Києва*. К., 1986. Т. 1: *Стародавній і середньовічний Київ*. С. 238.
- ¹⁴ Баранович А. И. *Україна на кануні...* С. 47.
- ¹⁵ Баранович А. И. *Население предстенной Украины в XVI в.* // *Ист. зап.* 1950. Т. 32. С. 198–232; Його ж. *Новый город Западной Украины XVI в. (основание Старокопчаново)* // *Учен. зап. Ин-та славяноведения*, 1951. Т. 3. С. 12–29; Його ж. *Залюднення України перед Хмельниччиною*. К., 1930.
- ¹⁶ *Історія української літератури*. К., 1954. Т. 1. С. 7; Волинський П. К., Пільгук І. І., Поліщук Ф. М. *Історія української літератури: Давня література*. К., 1969. С. 119–135.
- ¹⁷ *Історія українського мистецтва*. К., 1967. Т. 2: *Мистецтво XIV – першої половини XVII ст.* С. 7–8.
- ¹⁸ *Історія української дожовтневої музики*. К., 1969. С. 21–23.
- ¹⁹ *Історія філософії на Україні*. К., 1987. Т. 1: *Філософія доби феодалізму*. С. 9.
- ²⁰ Митюрів Б. Н. *Развитие педагогической мысли на Украине в XVI–XVII вв.* К., 1968. С. 14; Хижняк З. І. *Києво-Могилянська академія*. 2-ге вид. К., 1981. С. 12 та ін.
- ²¹ Sysyn F. *Ukrainian-Polish Relations in the Seventeenth Century: The Role of National Consciousness and National Conflict in the Kbmelnysky Movement // Poland and Ukraine. Past and Present* / Ed. by P. J. Potichnyj. Edmon-ton; Toronto, 1980. P. 61.
- ²² Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine...* P. 24.
- ²³ Pelenski J. *The Incorporation of the Ukrainian lands of Old Rus into Crown Poland (1569) (Socio-material interest and ideology – a reexamination)* // *American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists*. Warszawa. August 21–27, 1973. Mouton, etc, 1973. Vol. 3: *History*. P. 20–52; Ejusdem. *Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści – proba nowego spojrzenia* // *PH*. 1974. Т. 65, z. 2. S. 241–261.
- ²⁴ Pelenski J. *The Incorporation of the Ukrainian lands...* P. 52.
- ²⁵ Wolff J. *Kniazowie*. S. 28–29.
- ²⁶ Niesiecki. 1839. Т. 3. S. 301; Wolff J. *Kniazowie*. S. 653.
- ²⁷ Stecki T. J. *Z boru i stepu...* S. 163.
- ²⁸ Пор. згадку про кременецького зем'янина Андрія Чолганського в переписі русько-литовського війська 1565 року; в 1567 році під час перепису він виступає як слуга князя Костянтина Острозького (*РИБ*. 1915. Т. 33. Стб. 421, 1240).
- ²⁹ Пор. згадку під 1564 роком про власника села Стримільчого Мартина Лаща, а також про зятя Андрія Добринського Яхима Лаща (ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 202 зв., 210 зв.; спр. 11, арк. 57).
- ³⁰ Kotarski H. // *PSB*. – 1973. Т. 18. S. 266.
- ³¹ ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 226.
- ³² Там-таки, ф. 21, оп. 1, спр. 21, арк. 57; спр. 22, арк. 9.
- ³³ Крайні дати перебування на уряді див.: ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 53 зв.; ЦДАКЛ, ф. 181, оп. 2, спр. 294, арк. 34.
- ³⁴ Крайні дати перебування на уряді див.: ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 60, арк. 31 зв.; *Źródła dziejowe*. 1894. Т. 21. S. 208.
- ³⁵ Kojałowicz. S. 75.
- ³⁶ *Архив ЮЗР*. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 422; *Źródła dziejowe*. 1897. Т. 22. S. 623; Rulikowski E. // *Słownik geograficzny*. 1882. Т. 3. S. 492.
- ³⁷ ЦДАК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 886 зв.; Яковенко Н. М. *Склад шляхти-землевласників...* С. 91.
- ³⁸ *Volumina legum*. Т. 2. S. 318.
- ³⁹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 7. С. 157; Rulikowski E. // *Słownik geograficzny*. 1893. Т. 12. S. 453.
- ⁴⁰ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 7. С. 176.
- ⁴¹ Стороженко А. *Очерки Переяславской старины. Исследование, документы, заметки*. К., 1900. С. 197.
- ⁴² ЦДАК, ф. 28, оп. 1, спр. 24, арк. 131 зв.
- ⁴³ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 201, арк. 107.
- ⁴⁴ Wójcik Z. // *PSB*. 1969. Т. 14. S. 219.
- ⁴⁵ *Volumina legum*. Т. 2. S. 310–311.
- ⁴⁶ *Архив ЮЗР*. 1863. Ч. 3, т. 1. С. 28–31.
- ⁴⁷ *Volumina legum*. Т. 2. S. 212.
- ⁴⁸ *Ibid.* S. 317–318.
- ⁴⁹ *Ibid.* S. 466.
- ⁵⁰ Липинський В. *Україна на переломі...* С. 212.
- ⁵¹ Wolff J. *Kniazowie*. Sub vocibus.
- ⁵² Біографічні відомості тут і далі наводимо за даними Владислава Чаплінського: *PSB*. 1973. Т. 18. S. 42–45.
- ⁵³ Про це ширше див.: Długosz J. *Mecenat kulturalny i dwór St. Lubomirskiego, wojewody krakowskiego*. Wrocław, 1972.

- ⁵⁴ Czaplinski W. // PSB. 1973. T. 18. S. 45.
- ⁵⁵ Підраховано за текстом дільчого запису братів Любомирських 1642 року: AGAD, МК, ks. 185, k. 457 v. 465. Про подальший розвиток латифундій Любомирських див.: Homecki A. *Rozwój terytorialny latyfundiów Lubomirskich (starszej gałęzi rodu) w latach 1581–1774* // *Studia Historyczne*. 1972. R. 15, z. 3. S. 417–440.
- ⁵⁶ Баранович О. *Залюднення...* С. 97–98.
- ⁵⁷ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 6. С. 289.
- ⁵⁸ *Архив ЮЗР*. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 186; 1890. Ч. 7, т. 2. С. 389.
- ⁵⁹ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 202, арк. 43.
- ⁶⁰ *Пом'яник КПМ*. С. 73.
- ⁶¹ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 24, арк. 235 зв.
- ⁶² Судовий спір про обмежування Звинигородщини див.: *Архив ЮЗР*. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 184–210. Розлогіше про Звинигородщину див. також: Ткаченко М. *Гуманщина в XVI–XVII вв.* К., 1927. С. 10–16.
- ⁶³ *Źródła dziejowe*. 1897. T. 22. S. 611.
- ⁶⁴ *Voluntina legit.* T. 2. S. 466.
- ⁶⁵ Баранович А. И. *Украина накануне...* С. 76; Czaplinski W. // PSB. 1965. T. 11. S. 471.
- ⁶⁶ Czaplinski W. // PSB. 1965. T. 11. S. 471.
- ⁶⁷ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 202, арк. 165 і зв.
- ⁶⁸ *Źródła dziejowe*. 1877. T. 5. S. 22; *Z Jana Zamojskiego inwentarza Archiwum Koronnego: Materiały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku* / Oprac. O. Halecki // *Archiwum Komisji Historycznej*. Kraków, 1919. T. 12, cz. 1. S. 162–163; Крикун М. Г. *Початки...* С. 39.
- ⁶⁹ *Źródła dziejowe*. 1897. T. 22. S. 611.
- ⁷⁰ Anusik Z. *Struktura społeczna szlachty bractawskiej...* S. 246.
- ⁷¹ AGAD, МК, ks. 183, k. 119–120 v.
- ⁷² РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 214, арк. 33 зв. 34.
- ⁷³ AGAD, МК, ks. 186, k. 175–176.
- ⁷⁴ Anusik Z. *Struktura społeczna szlachty bractawskiej...* S. 239.
- ⁷⁵ AGAD, МК, ks. 107–191; РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 191, арк. 219.
- ⁷⁶ PSB. T. 1–31; Litwin H. *Napływ szlachty polskiej...* S. 270–307.
- ⁷⁷ Відомості про перебування на уряді див.: ЦДАК, ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 572 зв.; ф. 221, оп. 1, спр. 63, арк. 6.
- ⁷⁸ AGAD, МК, ks. 175, k. 43–44; ks. 177, k. 340 v., 441–442.
- ⁷⁹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 6. С. 287.
- ⁸⁰ Там-таки.
- ⁸¹ Тут і далі використано біографічні дані про Самійла Лаща, що їх зібрав Стефан Котарський: Kotarski S. // PSB. 1973. T. 18. S. 266–269.
- ⁸² Rulikowski E. // *Słownik geograficzny*. 1886. T. 7. S. 918–920; *ibid.* 1889. T. 10. S. 48–49.
- ⁸³ PSB. 1973. T. 18. S. 267.
- ⁸⁴ Привілей див.: AGAD, МК, ks. 178, k. 494 v. 496.
- ⁸⁵ З 1638-го по 1644 роки вінницьким старою був Ян Одживольський (Ткаченко М. *Гуманщина...* С. 16; ЛНБ, ф. Оссол., спр. 4105/ІІІ, арк. 166–191).
- ⁸⁶ Яковенко Н. М. *Склад шляхти-землевласників...* С. 94.
- ⁸⁷ Wolff J. *Kniaziowie*. S. 421.
- ⁸⁸ Kotarski S. // PSB. – 1973. T. 18. S. 267.
- ⁸⁹ *Ibid.* S. 269.
- ⁹⁰ Szajnocha K. *Dwa lata...* T. 1. S. 31.
- ⁹¹ Kotarski S... S. 267.
- ⁹² *Źródła dziejowe*. 1877. T. 5. S. 52.
- ⁹³ ЦДАК, ф. 24, оп. 1, спр. 5, арк. 10 зв.
- ⁹⁴ Jabłonowski A. *Starostwa ukraińskie w pierwszej połowie XVII wieku* // *Źródła dziejowe*. 1877. T. 5. S. LXXXI.

Розділ четвертий Зем'яни-шляхта

Господарські зем'яни-шляхта: боротьба за утвердження в шляхетських правах, характер занять

- ¹ Цит. за публікацією універсалу: Lipiński W. *Dwie chwile...* S. 563.
- ² *Źródła dziejowe*. 1877. T. 6. S. 35, 85.
- ³ ЦДАК, ф. 28, оп. 1, спр. 61, арк. 529 зв.
- ⁴ Цит. за: Lipiński W. *Dwie chwile...* S. 551.
- ⁵ Антонович В. Б. *Содержание актов об околичной шляхте* // *Архив ЮЗР*. 1867. Ч. 4, т. 1. С. 1–62.
- ⁶ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 192, арк. 4 і далі; спр. 206, арк. 58 і далі; спр. 214, арк. 60 і далі.
- ⁷ Antoni J. *Dzieje szlachty okolicznej w owruckim powiecie* // *Biblioteka Warszawska*. 1881. T. 2. S. 19–39, 183–200, 352–367; Rolle J. *Szkice i opowiadania*. Serja 4. Warszawa, 1884. T. 1.
- ⁸ Rychlikowa I. *Deklasacja drobnej szlachty polskiej w Cesarstwie Rosyjskim. Spór o «Pułap-*

- «*na szlachbę*» Daniela Beauvois // РН. 1988. Т. 79, з. 1. С. 121–147.
- ⁹ ЦДІАК, ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 276.
- ¹⁰ Матеріяли справи див.: ЦДІАК, ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 95 зв., 109 зв., 275 зв.; РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 206, арк. 58, 88, 116, 127; Архив ЮЗР. 1867. Ч. 4, т. 1. С. 65–75.
- ¹¹ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 192, арк. 5.
- ¹² Архив ЮЗР. – 1867. – Ч. 4, т. 1. – С. 412.
- ¹³ Rychlikowa I. *Deklasacja drobnej szlachty...* S. 130.
- ¹⁴ Архив ЮЗР. 1867. – Ч. 4, т. 1. С. 41–42.
- ¹⁵ Там-таки. С. 40.
- ¹⁶ Там-таки. – С. 44.
- ¹⁷ Там-таки. С. 42.
- ¹⁸ Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. К., 1908. С. 42.
- ¹⁹ Архив ЮЗР. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 81, 95, 585, 588; *ibid.*, 1890. Ч. 7, т. 2. С. 82; *Źródła dziejowe*. 1894. Т. 20. S. 7.
- ²⁰ Любавский М. Литовско-русский сейм... С. 503–507.
- ²¹ Довнар-Запольский М. В. Украинские староства... С. 82.
- ²² Цит. за: Ясинский М. Уставные грамоты... С. 47.
- ²³ Архив ЮЗР. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 175, 194. Перелік інших данин заушанам, що його склав Володимир Антонович, див. також тут, с. 20–21.
- ²⁴ Сыроечковский В. Е. *Гости-сурожане*. Москва, Ленинград, 1935. С. 85; Аверьянов К. А. Числяки и ордынцы княжеских духовных и договорных грамот (К вопросу о категориях тяглого населения) // Общее и особенное в развитии феодализма в России и Молдавии. Чтения... памяти акад. Л. В. Черепнина. Москва, 1988. Ч. 2. С. 184–187.
- ²⁵ Антонович В. Б. *Содержание актов...* С. 4, 22–39.
- ²⁶ Архив ЮЗР. 1867. Ч. 4, т. 1. С. 132.
- ²⁷ Там-таки. С. 49.
- ²⁸ Там-таки. С. 22; РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 192, арк. 166 зв. 168.
- ²⁹ *Źródła dziejowe*. 1894. Т. 20. S. 27.
- ³⁰ Архив ЮЗР. 1905. Ч. 7, т. 3. С. 26–28.
- ³¹ ЦДІАК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 893 зв.
- ³² Boniecki A. *Herbarz*. 1901. Т. 2. S. 19.
- ³³ Архив ЮЗР. 1867. Ч. 4, т. 1. С. 90–92.
- ³⁴ *Voluntina legit*. Т. 2. S. 390.
- ³⁵ ЦДІАК, ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 282 зв. (1569 р.).
- ³⁶ Яковенко Н. М. *Підкоморські книги Правобережної України...* С. 13.
- ³⁷ ЦДІАК, ф. 256, оп. 1, спр. 1, арк. 143–219.
- ³⁸ Там-таки, ф. 28, оп. 1, спр. 64, арк. 196 зв.
- ³⁹ Там-таки, арк. 197 зв.
- ⁴⁰ Там-таки, ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 692 зв.
- ⁴¹ НБУ, ф. 1, спр. 4104, арк. 353.
- ⁴² Привілей на титул войськового датований 28 вересня 1638 р. (Litwin H. *Napływ szlachty polskiej...* S. 281).
- ⁴³ НБУ, ф. 1, спр. 4104, арк. 70; ЦДІАК УРСР, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 869.
- ⁴⁴ Яковенко Н. М. *Склад шляхти-землевласників Київського воєводства...* С. 82.
- ⁴⁵ Вираховано за волинським тарифом 1629 року, який видав Олексій Баранович (див.: Баранович О. *Залюднення...*).
- ⁴⁶ Вираховано за брацлавським тарифом 1629 року, опублікованим у вид.: Архив ЮЗР. 1890. Ч. 7, т. 2. С. 394–412.
- ⁴⁷ Kamieniecki W. *Wpływy zakonne na ustrój litewski* // РН. 1925. Т. 25. S. 173–178.
- ⁴⁸ *Акты ЗР*. 1848. – Т. 2. С. 188.
- ⁴⁹ *Акты ЛРГ*. С. 232 (№ 198).
- ⁵⁰ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 51 зв.; спр. 6, арк. 116 зв. 120, 227 та ін.
- ⁵¹ Пор. переліки речей, котрі везли з собою бояри на Лівонську війну 1564 року: сорочки, шапки, шаровари, рукавиці, верхній одяг (ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 35 зв. – 36; спр. 6, арк. 40, 130).
- ⁵² Пор.: РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 22, арк. 11, 30 зв., 83 зв., 97.
- ⁵³ *Archiwum Sanguszków*. 1851. Т. 4. S. 202–203; *ibidem*. S. 82, 88, 197.
- ⁵⁴ ЦДІАК, ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 377–383.
- ⁵⁵ Цит. за: Bystroń J. S. *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*. Warszawa, 1960. Т. 1. S. 166.
- ⁵⁶ Białkowski L. *Podole XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze*. Warszawa, 1920. S. 140.
- ⁵⁷ *Описание документов МАМЮ*. С. 218.
- ⁵⁸ РИБ. 1915. Т. 33. Стб. 421, 423, 424.
- ⁵⁹ *Źródła dziejowe*. 1889. Т. 19. S. 61, 63, 108; Баранович О. *Залюднення...* С. 71.
- ⁶⁰ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 90.
- ⁶¹ Там-таки, спр. 6, арк. 27, 36; спр. 10, арк. 85 зв.; спр. 11, арк. 297; спр. 42, арк. 49, 202 зв., 317 зв., 362, 1592; спр. 458, арк. 137 та ін.
- ⁶² Тазбир Я. *Привилегированное сословие феодальной Польши* // ВИ. 1977. № 12. С. 162.

- ⁴³ ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 110; спр. 6, арк. 146.
- ⁴⁴ Там-таки, спр. 6, арк. 5 зв., 15 зв., 215.
- ⁴⁵ Там-таки, спр. 42.
- ⁴⁶ Там-таки, спр. 42, арк. 25 зв.
- ⁴⁷ Памятники КАК. Т. 1 (изд. 1848 г.). С. 10.
- ⁴⁸ ЦДАК, ф. 22, оп. 1, спр. 24, арк. 456; ф. 25, оп. 1, спр. 173, арк. 536 зв., 793, 984 зв., 1412; ЦДАКЛ, ф. 182, оп. 2, спр. 297, арк. 22 і далі; спр. 261, арк. 38 та ін.
- ⁴⁹ ЦДАК, ф. 28, оп. 1, спр. 61, арк. 395 зв.; НБУ, ф. 1, спр. 4104, арк. 181 зв.; ЛНБ, ф. Оссол., спр. 4075/III, арк. 31 зв.
- ⁵⁰ ЦДАК, ф. 221, оп. 1, спр. 534, арк. 1; ЛНБ, ф. Оссол., спр. 4075/III, арк. 3–43.
- ⁵¹ ЦДАК, ф. 221, оп. 1, спр. 557, арк. 1; ф. 28, оп. 1, спр. 68, арк. 716; спр. 79, арк. 1149 зв.; ф. 11, оп. 1, спр. 4; ЦДАК Литви, ф. 1292, оп. 1, спр. 1, арк. 92.
- ⁵² Архив ЮЗР. 1883. Ч. 1, т. 6. С. 605–717; ЦДАК, ф. 28, оп. 1, спр. 75, арк. 1225 та ін.
- ⁵³ Липинський В. *Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького*. Філадельфія, 1980. С. 215.
- ⁵⁴ Там-таки, ф. 11, оп. 1, спр. 10, арк. 261 і зв.
- ⁵⁵ Крип'якевич І. *Студії над державою Богдана Хмельницького (V. Гетьманські універсали)* // Записки НТШ. 1927. Т. 147. С. 75–76. Повторна публікація: *Документи Богдана Хмельницького, 1648–1657* / Упор. І. Крип'якевич та І. Бутич. К., 1961. С. 634–635. Упорядники другого видання вважають цю пам'ятку зразком школярської сатири, яка виникла в котрійсь із українських шкіл (с. 635). Вважаю, що це припущення мало доказове, бо універсал має типові риси канцелярсько-пародійного жанру.
- ⁵⁶ Тила А. *Практическое осуществление Третьим Литовским Статутом регламентированного посполитого рушения в XVI–XVII вв.* // Третий Литовский Статут 1588 года: Материалы респ. науч. конф. Вильнюс, 1989. – С. 182.
- ⁵⁷ Przewdziecki A. *Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów*. Wilno, 1841. Т. 2. С. 59, 60.
- ⁵⁸ Архив ЮЗР. 1907. Ч. 8, т. 4. С. 185.
- ⁵⁹ Grabski A. F., Nadolski A., Nowak T. et al. *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864* / Red. nauk. J. Sikorski. Warszawa, 1965. Т. 1: *Do roku 1648*. S. 281.
- ⁶⁰ Górski K. *Historia jazdy polskiej*. Kraków, 1893. S. 28, 69.
- ⁶¹ Górski K. *Historia piechoty polskiej*. Kraków, 1893. S. 34–35.
- ⁶² Цит. за: Górski K. *Historia jazdy...* S. 69–70.
- ⁶³ *Zarys dziejów wojskowości...* Т. 1. S. 301; *Historia państwa i prawa Polski od połowy XV w. do r. 1795* / Pod red. J. Bardacha. Warszawa, 1957. Cz. 2: *Od połowy XV w. do r. 1795*. S. 140.
- ⁶⁴ Боплан Гійом Левасер де. *Опис України*. К., 1990. С. 107; Górski K. *Historia jazdy...* S. 64.
- ⁶⁵ Górski K. *Historia jazdy...* S. 60.
- ⁶⁶ Ibidem. S. 30–31.
- ⁶⁷ *Volumina legum*. Т. 3. S. 196.
- ⁶⁸ Боплан. *Опис України...* С. 106.
- ⁶⁹ Пор. розписи війська: Górski K. *Historia jazdy...* S. 58.
- ⁷⁰ Wimmer J. *Wojsko i Skarb Rzeczypospolitej w schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku* // *Studia i materiały do historii wojskowości*. Warszawa, 1968. Т. 14, cz. 1. S. 81.
- ⁷¹ AGAD, SK, oddział 1, № 16, f. 3, 4, 11 v.
- ⁷² Ibid., oddział 85, № 15, f. 5 v., 6, 17 v., 19 v, 44, 55 v.
- ⁷³ Ibid., f. 64, 65 v., 67, 68 v.
- ⁷⁴ Ibid., oddział 85, № 21, f. 10 v. 11 v., 27, 45, 57 v., 58 v. 59 v.
- ⁷⁵ Ibid., № 52, f. 25, 34 v.
- ⁷⁶ Ibid., № 62, f. 9, 31 v., 32 v., 42 v., 53 v., 64, 65 v., 66, 68, 69 v., 71, 71 v., 73, 74 v., 75, 87 v.
- ⁷⁷ *Źródła dziejowe*. 1894. Т. 20. S. 144.
- ⁷⁸ Ibid. – S. 146, 147, 149; AGAD, SK, oddział 85, № 65, f. 18 v.
- ⁷⁹ AGAD, SK, oddział 85, № 15, f. 42 v., № 16, f. 14; № 48, f. 29; № 52, f. 44 v.; № 62, f. 49 v.
- ⁸⁰ Ibid., № 15, f. 1 v.
- ⁸¹ Ibid., № 33, f. 75; № 63, f. 3 v. 6.
- ⁸² Ibid., oddział 86, № 33, f. 63–65.
- ⁸³ Wimmer J. *Wojsko i Skarb...* – S. 5–55.
- ⁸⁴ Górski K. *Historia jazdy...* S. 58.
- ⁸⁵ AGAD, SK, oddział 86, № 33, f. 63–65.
- ⁸⁶ Ibid., № 63, f. 3 v. – 6.
- ⁸⁷ Ibid., f. 12 v. – 13.
- ⁸⁸ Ibid., f. 109, 110 v., 213, 214.
- ⁸⁹ Ibid., № 33, f. 107 v. 114; № 65, f. 93 v., 96, 120, 175 v., 177, 178.
- ⁹⁰ ЦДАК, ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 28 зв.
- ⁹¹ Там-таки, ф. 28, оп. 1, спр. 68, арк. 1234 зв.
- ⁹² Пор. у виданнях: *Системы личных имен у народов мира*. М., 1989. С. 77; *Міжетнічні*

зб'язки в українській антропонімії XVII ст. К., 1989. С. 62.

¹¹³ Anusik Z. *Struktura społeczna szlachty bractawskie...* S. 250.

¹¹⁴ Boniecki A. *Herbarz*. 1901. Т. 2. С. 60–61; *Rodzina*. 1904. Т. 1. С. 346.

¹¹⁵ *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 6. С. 84.

¹¹⁶ Ковальский Н. П. *Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века*. Днепропетровск, 1982. Прил. С. 73.

¹¹⁷ Потвердження 1535 і 1536 років див.: РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 17, арк. 612–613; спр. 19, арк. 141 зв. 142 зв.

¹¹⁸ ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 327 зв.; спр. 15, арк. 89; *Źródła dziejowe*. 1889. Т. 19. – С. 33.

¹¹⁹ *Архив ЮЗР*. 1890. Ч. 7, т. 2. С. 396, 397, 400.

¹²⁰ Баранович О. *Залюднення...* С. 40.

¹²¹ Tazbir J. *Procesy polonizacyjne w szlacheckiej Rzeczypospolitej // Triumfy i porażki*. *Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII w.* Warszawa, 1989. S. 25.

Залежні зем'яни: специфіка регіональних груп

¹ ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 207, арк. 511 зв.

² Sienkiewicz W. *Ziemianie zależni w Wielkim Księstwie Litewskim od połowy XVI do połowy XVIII w.* Warszawa, 1982 (машинопис зберігається в бібліотеці Історичного інституту Варшавського університету).

³ Ibid. – S. 194–209.

⁴ Бойко І. Д. *Селянство на Україні...* С. 12–16; Мишко Д. І. *Соціально-економічні умови формування української народності*. К., 1963. С. 28.

⁵ Опубл.: *Архив ЮЗР*. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 349–352.

⁶ *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 5. С. 104, 106, 108 та ін.

⁷ ЦДАК, ф. 11, оп. 1, спр. 2, арк. 38 зв.

⁸ Там-таки, спр. 9, арк. 868; спр. 8, арк. 533; НБУ, ф. 1, спр. 4104, арк. 228 зв.

⁹ Петров Н. *Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии*. К., 1895. Вып. 1. С. 175.

¹⁰ *Архив ЮЗР*. 1890. Ч. 7, т. 2. С. 114, 373; *ibid.* 1886. Ч. 7, т. 1. С. 89; *Акты ЮЗР*. 1865. Т. 2. С. 146; *Kojałowicz*. S. 296; *Niesiecki*. 1841. Т. 7. С. 486.

¹¹ *Архив ЮЗР*. 1890. Ч. 7, т. 2. С. 116; *Закревский Н. В. Описание Киева*. М., 1868. Т. 2. С. 896; *Wolff J. Kniaziowie*. S. 18; *Słownik Geograficzny*. 1883. Т. 4. С. 78; *Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski...* S. 113.

¹² *Архив ЮЗР*. 1890. Ч. 7, т. 2. С. 114 (тут – Василько Мазупин); *ibid.* 1886. Ч. 7, т. 1. С. 293; РДАДА. ф. 389, оп. 1, спр. 192, арк. 145–146; спр. 195, арк. 54–55 зв.

¹³ *Архив ЮЗР*. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 148; ЦДАК, ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 7, 181.

¹⁴ *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 5. С. 86–208; ЦДАК, ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 414 (1571 р.).

¹⁵ *Пом'яник КПМ*. С. 88.

¹⁶ *Архив ЮЗР*. 1890. Ч. 7, т. 2. С. 115; *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 5. С. 91, 125, 199; ЦДАК, ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 414; ф. 11, оп. 1, спр. 10, арк. 353 зв.

¹⁷ *Пом'яник КПМ*. – С. 51, 72.

¹⁸ ЛНБ, ф. Оссол., спр. 7444/II, ч. 1, с. 235.

¹⁹ Доманицький В. *Козаччина на переломі XVI–XVII ст.* Львів, 1905. С. 69.

²⁰ *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1908. Т. 8. С. 250.

²¹ *PSB*. 1968. Т. 13. С. 540.

²² *Voluntina legum*. Т. 1. С. 15; Т. 2. С. 164.

²³ Prochaska A. *Lenna i maństwa...* S. 25–27.

²⁴ *Архив ЮЗР*. 1905. Ч. 7, т. 3. С. 22.

²⁵ Litwin H. *Napływ szlachty polskiej...* S. 133.

²⁶ Лист Лукаша Гурницького опублікував і прокоментував Зигмунт Дунін-Козицький // *MH*. 1911. R. 4. S. 4–6, 40–43.

²⁷ *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 5. С. 110.

²⁸ Ibid. S. 213; *Архив ЮЗР*. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 350 (1594 р.); *Źródła dziejowe*. Т. 5. С. 213.

²⁹ *Архив ЮЗР*. 1890. Ч. 7, т. 2. С. 73, 106.

³⁰ ЦДАК, ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 116 зв. 118 зв.

³¹ Tomkiewicz Wł. *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*. Warszawa, 1933. S. 70–72.

³² *Архив ЮЗР*. 1876. Ч. 6, т. 1. С. 223–232.

³³ ЦДАК, ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 221 зв.; ЦДАКА, ф. 134, оп. 1, спр. 1142, арк. 4; *Архив ЮЗР*. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 430; *Źródła dziejowe*. 1877. Т. 5. С. 140.

³⁴ *Архив ЮЗР*. 1876. Ч. 6, т. 1. С. 167–169.

³⁵ Опублікував Антоній Прохаска безпосередньо у тексті праці: Prochaska A. *Przyczynki krytyczne do dziejów unii*. Kraków, 1896. S. 21–30.

³⁶ Ibid. S. 20.

³⁷ Ibid. S. 22.

³⁸ Ibid. S. 25.

³⁹ Ibid. S. 25.

⁴⁰ ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 15 зв.

⁴¹ Там-таки, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 128.

⁴² Архив ЮЗР. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 34.

⁴³ ЦДАК, ф. 25, оп. 1, спр. 218, арк. 1328.

⁴⁴ Заповіт опублікував і прокоментував Владислав Томкевич: МН. 1930. Р. 9. С. 67–77.

⁴⁵ Tomkiewicz Wł. *Jeremi Wiśniowiecki...* S. 174.

⁴⁶ Prochaska A. *Przyczynki krytyczne do dziejów unii...* S. 25–26.

⁴⁷ Архив ЮЗР. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 249; Okolski Sz. *Dyariusz transakcji wojennej między wojskiem koronnym i zaporoskim w r. 1637, miesiąca grudnia* / Wyd. K. Turowski. Kraków, 1858. – S. 194.

Чисельність шляхетської верстви в останні десятиліття перед Хмельниччиною (спроба підрахунку)

¹ Rostworowski E. *Ile było w Rzeczypospolitej obywateli szlachty?* // КН. 1988. – Р. 94, № 3. S. 11, 32.

² Rychlikowa I. *Studia nad ziemiaństwem Galicji. Rzecz o marnotrawstwie badawczego trudu* // РН. 1986. Т. 77, з. 3. S. 538.

³ *Źródła dziejowe.* – 1892. Т. 16. S. 7.

⁴ Kula W. *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski* // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. 1951. Т. 13. – S. 71.

⁵ Laszuk A. *Szlachta w województwie krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 roku* // РН. 1988. Т. 79, з. 3. – S. 429.

⁶ Реєстри опубліковані – волинський: Баранович О. *Залюднення; брацлавський: Архив ЮЗР. 1890. Ч. 7, т. 2. С. 394–412; Źródła dziejowe. 1894. Т. 20. S. 130–143; київський* уміщено як іменний перелік-додаток до статті: Яковенко Н. М. *Склад шляхти-землевласників...* С. 91–98. Джерелознавчий аналіз тарифів див.: Крикун М. Г. *Подимні реєстри XVII ст. як джерело* // III респ. наук. конференція з архівознавства та інших спец. істор. дисциплін / 2-га секція: Спец. істор. дисципліни. К., 1968. – С. 69–83.

⁷ Пор. критичні зауваження до реєстрів 1929 року: Крикун М. Г. *Документальні історичні джерела по історії населення Правобережної України кануна і періода Освобо-*

дительної війни українського народу 1648–1654 гг. // Проблеми історіографії і історикознавства історії СРСР. Сб. науч. трудов. Днепропетровск, 1979. С. 129.

⁸ Архив ЮЗР. 1890. Ч. 7, т. 2. С. 412.

⁹ Поборовий реєстр 1628 року опубліковано: Архив ЮЗР. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 356–411; *Źródła dziejowe. 1894. Т. 20. S. 65–88.* Тариф подимного Житомирського повіту опубліковано: Архив ЮЗР. 1890. Ч. 7, т. 2. С. 423–426. Тариф подимного Овруцького повіту 1634 року, як і згаданий тариф Київського воєводства 1640 року, зберігається в ЦДАК (ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 866–894, 912–914, 924–932). На підставі цих фіскальних матеріалів складено іменний реєстр-додаток до згаданої статті Наталі Яковенко.

¹⁰ Пор.: Владимирский-Буданов М. *Передвижение южнорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкого* // КС. 1888. Т. 22. С. 95–115.

¹¹ *Źródła dziejowe. 1894. Т. 20. S. 87.*

¹² Баранович О. *Залюднення...* С. 15–19.

¹³ Баранович А. И. *Население...* С. 206–211.

¹⁴ Бойко Д. І. *Селянство на Україні...* С. 40, 190.

¹⁵ Олексій Баранович обраховував кількість димів на Волині на підставі тарифу подимного 1629 року як 108 460 (Баранович О. *Залюднення...* С. 155). Вказане тут число вивів Микола Крикун, врахувавши виявлений ним подимний реєстр 1630 року (Крикун М. Г. *Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст.* // Вісник Львів. ун-ту / Сер. іст. Львів, 1988. Вип. 24. С. 75).

¹⁶ Сумарна цифра київського тарифу, що її обрахував Микола Крикун, охоплює близько 65 тисяч димів, однак до уваги треба взяти поправку, яку запропонував Зенон Гульдон (Guldon Z. *Zaludnienie Polski w 1629 r.* // *Zapiski Historyczne. Toruń, 1968. Т. 33, з. 4. S. 49–50*) і з якою цілком погоджується Крикун (Крикун М. Г. *Питання чисельності населення на Правобережній Україні другої половини XVI – середини XVII ст. у радянській історіографії* // Вісник Львів. ун-ту / Сер. іст. Львів, 1980. Вип. 16. С. 79).

¹⁷ Це число запропонував Олексій Баранович на основі припущення про пізнішу доплату частини не сплачених вчасно димів (Баранович А. И. *Население...* С. 210). Безпосередньо за реєстром число димів становило, за підра-

хунками Івана Крип'якевича, 64 811 (Крип'якевич І. П. *Богдан Хмельницький*. К., 1954. С. 19), за підрахунками Збігнева Анусіка, – 64 523 (Anusik Z. *Struktura społeczna szlachty braclawskie...* S. 234).

¹⁸ Крикун М. Г. *Питання чисельності...* С. 78.

¹⁹ Іван Крип'якевич, не враховуючи поправок Барановича та Гульдона щодо кількості поданих у тарифі димів, уважав, що населення Київщини становило десь 350–420 тис. осіб, Брацлавщини – 324–420 тис. (Крип'якевич І. П. *Богдан Хмельницький*. С. 16). За допомоги побільшеного коефіцієнта (6,5), Микола Крикун обраховує чисельність мешканців Волині як 770 тис. (Крикун М. Г. *Чисельність населення...* С. 80).

²⁰ Число шляхетських сімей Микола Крикун вивів (Крикун М. Г. *Чисельність населення...* С. 78) на підставі публікації тарифу 1629 року, що її здійснив Баранович. Кількість родових груп мною обраховано допустово, бо не завжди можна ідентифікувати персоналії з прізвищами схожого звучання. Наприклад, на Волині, за іншими джерелами, фіксуються шляхетські родини Білецьких, Билецьких, Білицьких і Белецьких, Зарецьких, Зарицьких, Бокіїв-Зарецьких і Зажецьких, Пясецьких і Пісоцьких та ін. У публікації їх розрізнення не простежується. Так само не завжди можна напевно розділити чи з'єднати розгалужені роди, яких у публікації потрактовано нарізно, як-от Єло Малинські та Букоємські (насправді – Єло Букоємські), Єничі та Колмовські (насправді Єничі Колмовські), Патрикії та Радогощські (насправді Патрикії Радогощські) та ін.

²¹ Число для Київщини обраховане у моїй статті Наталі Яковенко, для Брацлавщини подано за даними Збігнева Анусіка (Anusik Z. *Struktura społeczna szlachty braclawskiej...* S. 250). Іван Крип'якевич на підставі брацлавського тарифу вважав, що кількість тутешніх землевласників дорівнює 215 (Крип'якевич І. П. *Богдан Хмельницький*. С. 19).

²² Крикун М. Г. *Чисельність населення...* С. 74.

²³ Anusik Z. *Struktura społeczna szlachty braclawskiej...* S. 243.

²⁴ Крикун М. Г. *Чисельність населення...* С. 79.

²⁵ Баранович О. *Залюднення...* С. 84, 111.

²⁶ Ковальський Н. П. *Источники по социально-экономической истории...* Прил. С. 72.

²⁷ Баранович О. *Залюднення...* С. 48, 52, 57 та ін.

²⁸ *Архив ЮЗР*. 1886. Ч. 7, т. 1. С. 380, 405; ЦДІАК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 879, 884 зв., 893.

²⁹ ЦДІАК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 869 зв.

³⁰ Баранович О. *Залюднення...* С. 41–43.

³¹ Обрахунки сіл і фільварків за вказаними інвентарями належать Миколі Крикуну (Крикун М. Г. *Чисельність населення...* С. 78, 79).

³² Там-таки. С. 79 (табл. 3).

³³ *Archiwum Sanguszków*. 1887. Т. 1. S. 77; *ibid.* 1890. Т. 3. S. 55.

³⁴ Баранович О. *Залюднення...* С. 37, 39.

³⁵ Ковальський Н. П. *Источники по социально-экономической истории...* С. 72–73; Баранович О. *Залюднення...* С. 39, 41, 44, 45.

³⁶ Laszuk A. *Szlachta w województwie krakowskim...* S. 436; Rostworowski E. *Ile było...* S. 26–31.

Список літератури, архівних і бібліотечних установ,
посилання на які подаються скорочено

Акты ВАК – Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора и издания древних актов. Вильно, 1865–1912. Т. 13, 18, 24.

Акты ЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и издаваемые Археографической комиссией. Санкт-Петербург, 1846–1853. Т. 1–5.

Акты ЛМ – Акты Литовской метрики, собранные Ф. И. Леонтовичем. Варшава, 1896–1898. Т. 1–2.

Акты ЛРГ – Акты Литовско-русского государства, изданные М. В. Довнар-Запольским. Москва, 1899. Вып. 1 (1390–1529).

Акты ЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археографической Комиссией. Санкт-Петербург, 1862–1892. Т. 1–3, 10, 15.

Архив ЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. К., 1859–1914. Ч. 1, т. 1, 6, 7; Ч. 2, т. 1; Ч. 3, т. 1; Ч. 4, т. 1; Ч. 5, т. 1; Ч. 6, т. 1; Ч. 7, т. 1–3; Ч. 8, т. 1–4.

АУ – Архіви України (Київ, від 1965).

Баранович О. Залюднення – Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К., 1930.

ВИ – Вопросы истории (Москва, від 1945).

ВИД – Вспомогательные исторические дисциплины (Ленінград, від 1968).

Грамоти XIV ст. – Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показчики М. М. Пещак. К., 1974.

Грушевський М. Історія України-Руси – Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3: До року 1340. Львів, 1905; Т. 4: XIV–XVI

віки – відносини політичні. К.; Львів, 1907; Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. Львів, 1905; Т. 6: Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. К.; Львів, 1907; Т. 7: Козацькі часи – до р. 1625. К.; Львів, 1909.

Дневник Люблинского сейма – Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским / Изд. М. О. Коялович. Санкт-Петербург, 1869.

Документи МАМЮ – Документи Московского архива Министерства юстиции / Подгот. М. В. Довнар-Запольский. Москва, 1897. Т. 1.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. К., 1982–1989. Т. 1–3 (А–М).

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения (Санкт-Петербург, 1834–1917).

ЗНТШ – Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (Львів, 1892–1939; Мюнхен, Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1948–1989; Львів – від 1990).

Ист. зап. – Исторические записки (Москва, від 1937).

КС – Киевская старина (Київ, 1882–1906).

Описание документов МАМЮ – Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. Москва, 1915. Кн. 21.

Памятники КАК – Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов. К., 1848–1888. Т. 1–4.

Пом'яник КММ – Древний помяник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря

(XVI–XVII вв.) / Сообщ. Е. И. де Витте // ЧИОНА. 1903. Кн. 17, отд. 3. С. 5–64; Кн. 18, отд. 3. С. 65–76.

Пом'яник КПМ – Древний помяник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) / Сообщ. С. Голубев // ЧИОНА. 1891. Кн. 6, приложение. С. 1–88.

ПСРА – Полное собрание русских летописей. Москва, 1975. Т. 32.

РИБ – Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1903–1915. Т. 19, 20, 27, 30, 33.

Розов В. Українські грамоти – Розов В. Українські грамоти XIV – першої половини XV ст. К., 1928. Т. 1.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. К., 1977–1978. Т. 1–2.

Труды КДА – Труды Киевской духовной академии (Київ, 1862–1914).

УІЖ – Український історичний журнал (Київ, від 1957).

Українські грамоти XV ст. – Українські грамоти XV ст. / Підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. К., 1965.

ЧИОНА – Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (Київ, 1873–1912).

Akta grodzkie i ziemskie – Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum t. zw. bernardyńskiego we Lwowie / Wyd. K. Liske, A. Prochaska, W. Hejnosz. Lwów, 1868–1906. Т. 3–7, 11–19.

Archiwum Sanguszków – Archiwum Książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie / Przyg. Z. L. Radziwiński, P. Skobielski, B. Gorczak. Lwów, 1887–1910. Т. 1–7.

Boniecki A. Herbarz – Boniecki A. Herbarz polski. Cz. 1: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Warszawa, 1901–1917. Т. 1–14.

Boniecki A. Poczet – Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. Warszawa, 1887.

Dziadulewicz S. Herbarz. – Dziadulewicz St. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. Wilno, 1929.

Encyklopedia powszechna – Encyklopedia powszechna / Nakład, druk i własność S. Orgelbrandta. Warszawa, 1860–1868. Т. 1–28.

HUS – Harvard Ukrainian Studies (Кембридж, Мас., від 1977).

Inwentarz anno 1620 – Inwentarz części dóbr ks. Ostrogskich 1620 roku. Sumariusz sprawy przywilejów domu x. Ostrogskich roku 1594 pisany, rokuż 1690 przepisany, f. 1–484.

КН – Kwartalnik Historyczny (Львів, 1887–1939; Варшава, від 1952).

Kojałowicz – Kojałowicz W. W. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli O klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego Księstwa Litewskiego zażywają / Wyd. F. Piekosiński. Kraków, 1897.

Kossakowski S. Monografie – Kossakowski St. Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich. Warszawa, 1859–1872. Т. 1–3.

МН – Miesięcznik Heraldyczny (Львів, 1908–1938).

Niesiecki – Niesiecki K. Herbarz Polski / Wyd. J. N. Bobrowicz. Lipsk, 1839–1849. Т. 1–10.

Paprocki. Herby – Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego, zebrane i wydane r. p. 1584 / Wyd. K. J. Turowski. Kraków, 1858.

РН – Przegląd Historyczny (Варшава, від 1905).

PSB – Polski Słownik Biograficzny (Краков, 1935–1989. Т. 1–31).

Rodzina – Uruski S., Kosiński A. A., Włodarski A. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. Warszawa, 1904–1938. Т. 1–21.

Słownik geograficzny – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1880–1902. Т. 1–15.

Skarbiec dyplomatów – Skarbiec dyplomatów papieżskich, cesarskich, króleskich, książęcych... do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów // Zebrał I. Daniłowicz. Wilno, 1860–1862. Т. 1–2.

Volumina legum – Volumina legum Regni Poloniae et Magni ducatus Lithuaniae ab anno 1347 ad annum 1780 / Ed. J. Ohryzko. Petersburg, 1859. Т. 1–4 (ad annum 1668).

Wittig W. Nieznana szlachta – Nieznana szlachta polska i jej herby / Opracował W. Wittig przy współdziale Stan. Dziadulewicza. Kraków, 1908.

Wolff J. Książowie – Wolff J. Książowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. Warszawa, 1895.

Wolff J. Senatorowie – Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1745. Kraków, 1885.

Zbiór praw litewskich – Zbiór praw litewskich od r. 1389 do r. 1529 / Przez A. F. Działyńskiego. Poznań, 1841.

Złota księga – Żychliński T. Złota księga szlachty polskiej. Poznań, 1879–1908. T. 1–31.

Źródła dziejowe – Źródła dziejowe / Opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa, 1877–1897. T. 5, 6, 19–22.

***

ЛНБ – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів.

РДАДА – Російський державний архів давніх актів.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України у м. Києві.

ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів України у м. Львові.

НБУ – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України, відділ рукописів.

AGAD, LL – Archiwum Główne Akt Dawnych, zespół «Libri Legationum».

AGAD, MK – zespół «Metryka Koronna».

AGAD, SK – zespół «Skarb Koronny».

Перелік таблиць

1. Гіпотетична чисельність представників князівського прошарку чоловічої статі, зафіксованих на Волині та Центральній Україні (кінець XIV – середина XVII століття)	99
2. Князівські роди, які володіли землями на Київщині та Брацлавщині у XV – середині XVI століття	101
3. Зміни у складі князівського прошарку на Волині (між 1528 і 1629 роками).....	103
4. Кількісне та майнове співвідношення між князями і панами та зем'янами Волині (1528–1629 роки)	104
5. Персональний склад сенаторських урядів від Київського, Волинського та Брацлавського воєводств (1569–1648 роки)	114
6. Формування землеволодінь Острозьких, Вишневецьких і Ружинських на Київщині в останній чверті XVI – на початку XVII століття	122
7. Персональний склад князів-державців староств Київського воєводства (1569–1648 роки)	123
8. Майнове становище князів-магнатів у другій чверті XVII століття (за даними тарифів 1629–1640 років)	125
9. Персональний склад князів-слуг в Україні (остання третина XVI – перша чверть XVII століття)	126
10. Поіменний склад панів і бояр-шляхти Волині (за даними перепису литовсько-руського війська 1528 року та ревізії волинських замків 1545 року).....	137
11. Поіменний склад панів і бояр-шляхти Київщини та Брацлавщини (за даними кінця XV – першої половини XVI століття)	162
12. Представники роду Волчковичів на намісницьких урядах Київщини та Брацлавщини (XV – початок XVI століття)	172
13. Представники роду Мишковичів і Калениковичів на урядах Київської землі (з середини XV до середини XVII століття)	185
14. Перелік бояр-державців, які почергово володіли Чорнобилем протягом 1521–1564 років.....	199
15. Майновий статус представників колишнього панського прошарку Волині (за даними тарифу подимного 1629 року)	207
16. Виборні земські урядники Волинського, Київського та Брацлавського воєводств (від проголошення земського самоврядування до середини XVII століття)	209
17. Співвідношення великих землеволодінь Київського, Волинського та Брацлавського воєводств за їх належністю князям та українським і прийшлим власникам (за даними тарифів подимного 1629–1640 років)	214
18. Орієнтовне співвідношення землеволодінь Київського, Волинського та Брацлавського воєводств за їх належністю місцевим і прийшлим власникам (за даними тарифів подимного 1629–1640 років)	228

19. Персональний склад групи прийшлих великих землевласників Київського, Волинського та Брацлавського воєводств (за даними тарифів подимного 1629–1640 років)	231
20. Шлюбні зв'язки польських, галицьких і подільських землевласників з волинськими князями (остання чверть XVI – середина XVII століття)	234
21. Уряди й адміністративні держання прийшлих землевласників на території Київського, Волинського та Брацлавського воєводств (кінець XVI – середина XVII століття)	239
22. Орієнтовна чисельність службової шляхти на землях магнатів (на підставі тарифу подимного 1629 року)	290
23. Орієнтовна чисельність шляхти Волинського, Київського та Брацлавського воєводств у другій чверті XVII століття	292

Перелік мап і схем у тексті

Мапи

Мапа-схема Волині та Центральної України в середині XVI – на початку XVII століття 8

Схеми

- А. Структура груп і прошарків привілейованого стану Волині та Центральної України (середина XV – перша половина XVII століття)..... 71
- Б. Рід Кірдеєвичів на Волині (кінець XIV – друга половина XVI століття) 146
- В. Співвідношення етнічних елементів у складі землевласників Київщини та Брацлавщини (кінець XV – перша половина XVI століття)..... 167
- Г. Рід Волчковичів на Київщині та Брацлавщині (кінець XIV – початок XVII століття) 170
- Г. Рід Мишковичів (Калениковичів) на Київщині (кінець XIV – початок XVI століття) 180
- Д. Відгалуження роду Тишковичів (Тишкевичів), пов'язані з Україною (кінець XV – початок XVII століття) 182
- Е. Бояри-шляхта із Заушшя 251

Перелік генеалогічних схем князівських родів

I. Князі Гедиміновичі (Наримунтовичі)	304
I (1) Острозькі	306
I (1a) Заславські (Жеславські)	309
I (2) Головні Острожецькі	311
I (3) Курцевичі	312
I (4) Ружинські	314
I (5) Корецькі	318
I (6) Хованські	319
II. Князі Гедиміновичі (Ольгердовичі)	320
II (1) Друцькі (Путятичі, Друцькі Любецькі)	322
II (2) Чорторійські	324
II (3) Сангушки	326
II (4) Омельковичі Слуцькі	331
II (5) Звягольські	332
II (6) Збараські, Вишневецькі, Порицькі, Воронецькі, Войни Воронецькі	333
II (6a) Збараські	334
II (6б) Вишневецькі	336
II (6в) Порицькі, Воронецькі, Войни Воронецькі	338
II (7) Полубенські	342
III. Князі Гедиміновичі (Любартовичі)	344
IV. Князі Рюриковичі	
IV (1) Нащадки московських князів (Верецькі)	344
IV (2) Нащадки полоцьких князів (гіпотетично): Лукомські	345
IV (3) Нащадки смоленських князів (Кропотки (Огінські))	346
IV (4) Нащадки смоленських князів (Жижемські)	347
IV (5) Нащадки смоленських князів (Пузини)	348
IV (6) Нащадки рязанських князів (Пронські)	349
IV (7) Нащадки турово-пінських князів (Четвертенські, Сокольські)	350
IV (7a) Нащадки турово-пінських князів (Сокольські)	351
IV (7б) Нащадки турово-пінських князів (Четвертенські)	352
IV (8) Нащадки чернігівських князів (Лико Оболенські)	354
IV (9) Нащадки чернігівських князів (Осовецькі)	354

IV (10) Нащадки ярославських князів (Курбські)	355
IV (11) Нащадки чернігівських князів (Масальські (Мосальські))	356
V. Нащадки литовських удільних князів	
V (1) Ямонтівичі Подберезькі	358
V (2) Гольшанські, Гольшанські Дубровицькі	359
VI. Князі тюркського походження	
VI (1) Глинські, Домонти	362
VI (2) (гіпотетично) Половці Рожиновські	365
VI (3) Темрюки П'ятигорські, Черкеси П'ятигорці	366
VI (4) Яголдаї, Долгодати, Уссаї, Сеїти	367
VII. Князі невстановленого походження	
VII (1) Капусти	367
VII (2) Кожановичі Велицькі	368
VII (3) Козеки	369
VII (4) Лизиноси, Сатіївські, Смаги, Химські, Сенські, Голичинські, Деревинські, Подгорські, Шишовські	370

Список ілюстрацій

1. Великі князі литовські Гедимін і Ольгерд. Уявні портрети на гравюрах із хроніки Алесандро Гваньїні (Краків, 1611): О. Гваньїні. *Хроніка Європейської Сарматії / Упорядкування та переклад о. Юрія Мицика*. К., 2007 20
2. Монета великого князя литовського Вітовта, 1390–1430 роки: А. Bumblauskas. *Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795*. Vilnius, 2005 21
3. Печатки князів Вітовта і Дмитра-Корибута Сіверського, 1385 рік: *Lietuvos užsienio politikos dokumentai XIII-XVIII a. Krėvos aktas / Sudare Jūratė Kiaupienė*. Vilnius, 2002 22
4. В'їзна («Любартова») вежа Луцького замку. Сучасне фото: А. Bumblauskas. *Senosios Lietuvos i storija, 1009–1795*. Vilnius, 2005 23
5. Панорама Київського замку. Фрагмент малюнка Яна Вестерфельда, 1651 рік: Г. В. Алферова, В. А. Харламов. *Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк*. К., 1982 25
6. Кушник. Фрагмент різьби Віта Ствоша з вівтаря Маріятського костелу в Кракові (прорис), 1477–1489 роки: Т. М. Nowak, J. Wimmer. *Historia oręza polskiego, 963–1795*. Warszawa, 1981... 26
7. Грюнвальдська битва. Мініатюра з ілюстрованої хроніки Шилінга (Берн, 1484–1485): А. Bumblauskas. *Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795*. Vilnius, 2005. 29
8. Владислав Ягайло. Фрагмент донаторської фрески 1418 року зі Святотроїцької замкової каплиці в Любліні: А. Różycka Bryzek. *Freski bizantyńsko-ruskie fundacji Jagiełły w kaplicy zamku lubelskiego*. Lublin, 2000 30
9. Рицар і смерть. Аматорський малюнок у львівській актовій книзі, 1671 рік: Н. Яковенко. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. К., 1993 31
10. Герб Волинської землі 33
11. Акт Городельської унії 1413 року: А. Bumblauskas. *Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795*. Vilnius, 2005 38
12. Казимир IV, великий князь литовський, король польський. Різьба Віта Ствоша з надгробку в кафедральному соборі на Вавелі, 1492 рік: М. Bogucka. *Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy*. Warszawa, 1981 39
13. Зигмунт I Старий, король польський, великий князь литовський. Дереворит із хроніки Мацея Меховського (Краків, 1519): М. Bogucka. *Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy*. Warszawa, 1981 42
14. Герб Київської землі 45
15. Сторінка польського перекладу Першого Литовського Статуту 1529 року (1550 рік): А. Bumblauskas. *Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795*. Vilnius, 2005. 47
16. Зигмунт II Август, король польський, великий князь литовський. Гравюра 1554 року: А. Rutkowski. *Zamek Piastów i Jagiełlonów w Warszawie*. Warszawa, 1985 50

17. Титульний аркуш латинського перекладу Другого Литовського Статуту 1566 року:
J. Bardach. *Statuty litewskie a prawo rzymskie*. Warszawa, 1999 53
18. Печатки князів Олелька Володимировича (1431), Федора Корибутовича (1432), Василя Збаразького (1461), Семена Чорторийського (1493): О. Однороженко. *Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст.* Харків, 2008 54
19. «Герби власні» волинських зем'ян Гуляницьких, Головинських, Калусовських, Коїленських:
B. Paprocki. *Herby rycerstwa polskiego, zebrane i wydane r. p. 1584* / Wyd. K. J. Turowski. Kraków, 1858 55
20. Герб власний «Повня» волинських зем'ян Іваницьких. Малюнок середини XVII століття:
W. W. Kojałowicz. *Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego t. zw. Compendium czyli O klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego Księstwa Litewskiego zażywają* / Wyd. Franciszek Piekosiński. Kraków, 1897 56
21. Герб власний «Позняк» київських зем'ян Позняків. Малюнок середини XVII століття:
W. W. Kojałowicz. *Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego t. zw. Compendium czyli O klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego Księstwa Litewskiego zażywają* / Wyd. Franciszek Piekosiński. Kraków, 1897 57
22. Лист овруцького намісника Семена Полозовича Київському Пустинно-Микільському монастирю на данників у с. Скородному. Овруч, 6 червня між 1510 і 1513 роками:
Н. М. Яковенко. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. К., 1993 60
23. Герби «Сас» і «Корчак» багатьох родин руської галицької шляхти: S. Gorczyński, A. Jońca. *Herby szlachty polskiej*. Warszawa, 1990 63
24. Генеалогічне дерево князів Четвертенських. Гравюра з твору Афанасія Кальнофойського «*Teratourgeta lubo suda*» (Київ, 1638): Д. Степовик. *Українська графіка XVI–XVII століть. ... Еволюція образної системи*. К., 1982 65
25. Печатка князя Василя Михайловича Сангушка Ковельського, 1535 рік: О. Однороженко. *Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст.* Харків, 2008 68
26. Князь Костянтин Іванович Острозький у битві з татарами. Уявний портрет на гравюрі з хроніки Алесандро Гваньїні (Краків, 1611): О. Гваньїні. *Хроніка Європейської Сарматії / Упорядкування та переклад о. Юрія Мицика*. К., 2007. 78
27. Герби князів Острозьких/Заславських, Збаразьких/Вишневецьких і Корецьких, Сангушків та Чорторийських 79
28. Князь Ярема Вишневецький. Портрет XVII століття: Z. Wójcik. *Wojny kozackie w dawnej Polsce*. Kraków, 1989 83
29. Титульний аркуш твору Мелетія Смотрицького «Тренос» (Вільно, 1610): A. Bumblauskas. *Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795*. Vilnius, 2005 85
30. Кругла вежа Острозького замку. Сучасне фото: Г. Н. Логвин. *По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки*. К., 1968 93
31. Печатка князя Федька Федоровича (Фридерика) Острозького, 1438 рік: О. Однороженко. 94
32. Потвердний лист князя Костянтина Івановича Острозького брацлавському та вінницькому митникові Міхелю Шимоновичу на купівлю селища Острог, 28 травня 1521 року:
Н. М. Яковенко. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. К., 1993 95
33. Беата Костелецька, дружина Іллі Костянтиновича Острозького. Копія XVII століття з портрета 1539 року: П. Белецький. *Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв.* Ленинград, 1981 96
34. Князь Василь-Костянтин Острозький і його син Януш. Копії XVIII століття з портретів XVII століття: П. Белецький. *Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв.* Ленинград, 1981; *Український портрет XVI – XVIII століть. Каталог-альбом / Автори-укладачі Галина Белікова, Лариса Членова*. Вид. 2-е. К., 2006 97

35. Князь Олександр Васильович Острозький. Копія XVIII століття з портрета XVII століття: Т. Кемпа. <i>Dzieje rodu Ostrogskich</i> . Toruń, 2003	98
36. Герб князів Ружинських	102
37. Князь Дмитро Іванович Вишневецький (Байда). Уявний портрет 1730–1740-х років: <i>Український портрет XVI–XVIII століть</i> . Каталог-альбом / Автори-укладачі Галина Белікова, Лариса Членова. Вид. 2-ге. К., 2006	110
38. Князь Костянтин Іванович Вишневецький. Уявний портрет 1730–1740-х років: <i>Український портрет XVI–XVIII століть</i> . Каталог-альбом / Автори-укладачі Галина Белікова, Лариса Членова. Вид. 2-ге. К., 2006	111
39. Князь Роман Федорович Сангушко. Уявний портрет кінця XVI – початку XVII століття: <i>Український портрет XVI–XVIII століть</i> . Каталог-альбом / Автори-укладачі Галина Белікова, Лариса Членова. Вид. 2-ге. К., 2006	112
40. Засідання сенату Речі Посполитої. Гравюра з видання Третього Литовського Статуту (Краків, 1619): А. Bumblauskas. <i>Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795</i> . Vilnius, 2005	113
41. Князь Криштоф Збаразький. Прижиттєвий портрет, 1627 рік: <i>Український портрет XVI–XVIII століть</i> . Каталог-альбом / Автори-укладачі Галина Белікова, Лариса Членова. Вид. 2-ге. К., 2006	117
42. Печатка князя Дмитра Федоровича Сангушка, 1551 рік: О. Однороженко. <i>Князівська геральдика Волині середини XIV – XVIII ст.</i> Харків, 2008	119
43. Невідомий волинський пан. Портрет другої чверти XVII століття: <i>Український портрет XVI–XVIII століть</i> . Каталог-альбом / Автори-укладачі Галина Белікова, Лариса Членова. Вид. 2-ге. К., 2006	133
44. Литовська метрика. Заголовний аркуш акту ревізії волинських і київських замків 1545 року: <i>Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року /</i> Підготував Володимир Кравченко. К., 2005	136
45. Герб «Кірдея»: S. Gorczyński, A. Jońca. <i>Herby szlachty polskiej</i> . Warszawa, 1990	141
46. Рештки в'їзної вежі Кременецького замку. Сучасне фото	149
47. Герб «Новина» волинських зем'ян Гулевичів, Фрикачів, Юхновських: S. Gorczyński, A. Jońca. <i>Herby szlachty polskiej</i> . Warszawa, 1990	150
48. Хорунжий. Аматорський малюнок у львівській актовій книзі, 1671 рік: Н. М. Яковенко. <i>Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)</i> . К., 1993	153
49. Герб власний «Гори» волинських зем'ян Семашків. Малюнок середини XVII століття: W.W. Kojałowicz. <i>Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego t. zw. Compendium czyli O klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego Księstwa Litewskiego zażywają /</i> Wyd. Franciszek Piekosiński. Kraków, 1897	154
50. Семен Мокосій Дениско. Уявний портрет Йозефа Льеба (?), 1780-ті роки: <i>Український портрет XVI–XVIII століть</i> . Каталог-альбом / Автори-укладачі Галина Белікова, Лариса Членова. Вид. 2-е. К., 2006	157
51. Панорама Києво-Печерського монастиря. Малюнок Яна Вестерфельда 1651 року: Г. В. Алферова, В. А. Харламов. <i>Киев во второй половине XVII века</i> . <i>Историко-архитектурный очерк</i> . К., 1982.	166
52. Герб «Гоздава» київських зем'ян Трипольських: S. Gorczyński, A. Jońca. <i>Herby szlachty polskiej</i> . Warszawa, 1990.	168
53. Герб «Радван подвійний» («Корогва Кмітів») київських зем'ян Кмітичів і Олізарів: W.W. Kojałowicz. <i>Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego t. zw. Compendium czyli O klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego Księstwa Litewskiego zażywają /</i> Wyd. Franciszek Piekosiński. Kraków, 1897.	169
54. Печатка Гаврила Горностаєва, 1571 рік: А. Цітоў. <i>Пячаткі старажытнай Беларусі</i> . <i>Нарысы сфрагістыкі</i> . Мінск, 1993.	175
55. Герб «Леліва» київських зем'ян Багриновських, Булгаків, Ельців, Павш, Тишкевичів та ін.: S. Gorczyński, A. Jońca. <i>Herby szlachty polskiej</i> . Warszawa, 1990.	184

56. Золотоординський воїн. Перський малюнок XV століття: М. Małowist. <i>Tamerlan i jego czasy</i> . Warszawa, 1985	189
57. Печатка князя Богуша Федоровича Корецького, 1547 рік: О. Однороженко. <i>Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст.</i> Харків, 2008	197
58. Фрагмент титульного аркуша конституції Люблінського унійного сейму 1569 року: буклет виставки « <i>Sejm złotego wieku</i> » (Warszawa, 1993)	203
59. Колегія земського суду: суддя, підсудок, писар. Гравюра з твору Станіслава Сарніцького « <i>Statuta i metryka przywilejów koronnych</i> » (Краків, 1594): J. Maciszewski. <i>Szlachta polska i jej państwo</i> . Wyd. 2-е. Warszawa, 1986	213
60. Підкоморій. Гравюра з твору Станіслава Сарніцького « <i>Statuta i metryka przywilejów koronnych</i> » (Краків, 1594): J. Maciszewski. <i>Szlachta polska i jej państwo</i> . Wyd. 2-е. Warszawa, 1986	216
61. Герб власний «Аксак» київських зем'ян Аксаків: W. W. Kojałowicz. <i>Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego t. zw. Compendium czyli O klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego Księstwa Litewskiego zażywają!</i> Wyd. Franciszek Piekosiński. Kraków, 1897	217
62. Печатка Тихна Киселя, 1559 року: А. Цітоў. <i>Пячаткі старажытнай Беларусі. Нарысы сфрагыстыкі</i> . Мінск, 1993	218
63. Герб власний «Свентольдич» Адама Киселя. Гравюра з твору Сильвестра Косова « <i>Paterikon abo żywoty ss. Oycow Pieczarskich</i> » (Київ, 1635)	218
64. Адам Кисіль. Копія 1809 року з прижиттєвого портрета: П. Белецкий. <i>Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв.</i> Ленинград, 1981.	219
65. Герб «Клямри» київських зем'ян Немиричів: S. Gorczyński, A. Jońca. <i>Herby szlachty polskiej</i> . Warszawa, 1990	221
66. Лист Юрія Немирича до трансильванського князя Дьордя II Ракоці. Автограф 1658 р.: Н. Яковенко. <i>Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України</i> . К., 2005	222
67. Виїзд в освітню мандрівку. Дереворит із твору Миколая Рея « <i>Zwierzyniec</i> » (Краків, 1562): S. Grzybowski. <i>Sarmatyzm</i> . Warszawa, 1996	223
68. Шляхтич і смерть. Фреска з Тарновського костелу, XVII століття (?): Z. Kuchowicz. <i>Sztówka polskiego baroku</i> . Łódź, 1992	233
69. Станіслав Конєцпольський. Копія з портрета XVII століття: L. Podhorodecki. <i>Stefan Czarniecki</i> . Warszawa, 1998	241
70. Шляхтич на коні. Фрагмент гравюри з твору « <i>Dialog szlachcica litewskiego</i> » (Вільно, 1594): A. Bumblauskas. <i>Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795</i> . Vilnius, 2005.	247
71. Битва з татарами. Дереворит із книги Мацея Меховського « <i>Descriptio Sarmatiarum Asianae et Europianae</i> » (Краків, 1521): Н. Яковенко. <i>Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України</i> . К., 2005	248
72. Герб «Абданк» київських зем'ян Булгаків і Виговських: S. Gorczyński, A. Jońca. <i>Herby szlachty polskiej</i> . Warszawa, 1990	249
73. Герб «Косцеша»: київських зем'ян Болсуновських: S. Gorczyński, A. Jońca. <i>Herby szlachty polskiej</i> . Warszawa, 1990	252
74. Герб власний київських зем'ян Нечаїв. Малюнок середини XVII століття: W.W. Kojałowicz. <i>Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego t. zw. Compendium czyli O klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego Księstwa Litewskiego zażywają!</i> Wyd. Franciszek Piekosiński. Kraków, 1897	253
75. Ротмистри польсько-литовського війська. Фрагмент гравюри Франца Гогенберга 1567 року: М. Plewczynski. <i>Żołnierz jazdy obrony potocznej za panowania Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.</i> Warszawa, 1985	256
76. Возний. Аматорський малюнок у львівській актовій книзі, 1671 рік: Н. М. Яковенко. <i>Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)</i> . К., 1993	259
77. Шляхтич на дозвіллі. Дереворит другої половини XVI століття: W. Łoziński. <i>Prawem i lewem. Obuczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku!</i> W opracowaniu Janusza Tazbira. Warszawa, 2005	260

78. Група гусарів. Фрагмент гравюри Франца Гогенберга, 1567 рік: М. Plewczyński. *Żołnierz jazdy obrony potocznej za panowania Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.* Warszawa, 1985 262
79. Сагайдак, лук і стріли. XVII століття: Т. М. Nowak, J. Wimmer. *Historia oręza polskiego, 963–1795.* Warszawa, 1981 263
80. Герб «Гербурт» київських зем'ян Вороничів: S. Gorczyński, A. Jońca. *Herby szlachty polskiej.* Warszawa, 1990 264
81. Герб «Ястрембець» волинських зем'ян Білостоцьких, Гоголів, Житкевичів та ін.: S. Gorczyński, A. Jońca. *Herby szlachty polskiej.* Warszawa, 1990 265
82. Алгоритія шляхтича-«сармата», захисника Речі Посполитої. Дереворит із твору Вацлава Куницького «*Obraz szlachcica polskiego*» (Краків, 1615): За репринтним перевиданням: Kraków, 1997 266
83. Штурм Стародуба 1535 року польсько-литовським військом. Гравюра з хроніки Мартіна Бельського (Краків, 1597): М. М. Кром. *Стародубская война 1534-1537. Из истории русско-литовских отношений.* Москва, 2008 269
84. Герб «Курч» київських зем'ян Мазеп 273
85. Герб Богдана Хмельницького «Сирокомля» («Абданк з відмінністю») на реєстрі Війська Запорозького 1649 року: Н. Яковенко. *Нарис історії середньовічної і ранньомодерної України.* К., 2005 274
86. Легка кіннота. Малюнок із гравюри 1656 року: Н. Яковенко. *Нарис історії середньовічної і ранньомодерної України.* К., 2005 276
87. Шляхтичі. Аматорський малюнок XVII століття: П. Жолтовський. *Художнє життя на Україні XVI–XVIII ст.* К., 1983 278
88. Укріплення табору возами. Аматорський малюнок 1570-х років: Т. М. Nowak, J. Wimmer. *Historia oręza polskiego, 963–1795.* Warszawa, 1981 279
89. Алгоритія вірного слуги. Гравюра 1655 року: W. Łoziński. *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku / W opracowaniu Janusza Tazbira.* Warszawa, 2005 281
90. Наталя Яковенко. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття (Волинь і Центральна Україна). Вид. 1-е. Київ, 1993 302

У заставках спускових шпальт використано графічні зображення гербів волинської та київської шляхти з книжки: *Nieznana szlachta polska i jej herby / Opracował W. Wittyg przy współdziale Stan. Dziadulewicza.* Kraków, 1908

Показчик імен

- Абрамович, Миколай 176, 313
Августиняк, Уршула 12
Авербах, Інґе 80
Агрипина, донька Святослава, князя смоленського 359
Аксаки 55, 162, 168, 212, 214, 217, 219, 279; Стефан 211, 214; Ян Мартинович 211, 279
Александр Казимирович, великий князь литовський 40, 42, 43, 149, 154, 177, 196
Александрович Андрій, чорноруський боярин 177
Александровичі див. Кмітичі
Алеманівна Анна 342
Анастасія Василівна, донька великого князя московського Василя I 363
Андрієвичі 54, 273, 275
Андрій Вруцький (Овруцький), князь 19
Андрій Юрійович (Романович), князь 88, 344; Анна Андріївна, 344
Андрузькі 137, 154
Анна, візантійська царівна 218
Антонович, Володимир 10, 19, 35, 60, 119, 225, 246, 247, 250, 252
Анусік, Збігнев 13, 96, 124, 206, 212, 214, 215, 225, 268
Атила 158
Афонасовичі 289

Бабинські 55, 137, 158, 162, 207, 265
Бабичеви, князі 322
Баворовські 234; Вацлав 335 Ганна Вацлавівна 234, 338
Баглаї (Гинковичі) 162, 190
Багриновські 250
Бадовський, Ян 264
Баєвські 137

Базани (Базановичі, Козаки Звинигородці) 162, 190; Дмитро 263, 264; Козак Звинигородець 163; Федір Богданович Базанович 163, 237
Байбузи (Грибуновичі Байбузи) 191; Михайло Іванович Грибунович 364; Семен 264; Н Байбуза 233 54, 162, 191, 212, 214, 364
Балабани 137, 162
Балагури 162, 188
Балакири 162, 191
Балики 267, 273; Богдан Созонович 273, Михайло 273, Олексій 273, Павло 273, Созон 273, Яцько 272; Н Балика (др. Д. Д. Хованського) 319
Банки 267
Баньоніс, Еґідіус 11
Барани (Барановичі) 162
Баранович, Олексій 104, 124, 206, 213, 215, 227, 228, 237, 286, 287, 288, 289, 290
Барановичі (Барановські) 247, 251, 259, 267; Н. Баранович 258
Барановський, Богдан 118
Барановська Н 343
Барвінський, Богдан 53
Бардах, Юліуш 12, 112, 116
Бардичі 162
Бартошевич, Юзеф 65
Батковські 137
Батура, Римас 87
Батури (Кальницькі) 151, 162, 188; Н Батура 191
Бегери 267
Бедришко 23, 24
Безсекирський, Лаврін 265
Белжецькі 234; Бартоломей, 234, 335
Бендерман 267
Беневські 80, 106; Василь 80; Станіслав Казимир 80

- Бердєб'яки 162, 188
 Береженські 137
 Бережецькі (Горайни Бережецькі) 137, 268;
 Богуш Федорович 210; Ганна Федорівна Го-
 райнівна Б. 353; Миколай 210, 266; Михайло
 264; Федір 265; Юрій Горайн 210; Ян 210, Ян
 Богушович 279, 280
 Березовські (Волошини Березовські) 162
 Берендеї Тарасовичі 162, 191
 Берестовицькі 137
 Берестовська Ганна 365
 Берестські 137
 Бердовська Нарковичівна Полонія Станісла-
 вівна 347
 Бесядовська Катерина 369
 Бехи 162, 250, 252; N Бех 252
 Бельський, Йоахім 92
 Бельські, князі 106, 320: Марія Іванівна 307;
 Іван Володимирович Ольгердович 359
 Бжозовські: Максиміліян Іванович 115, 230,
 231; Онисим Хведькович 230
 Бибельські: Костко 125; Марія 358; Ходко 132
 Биковські див. Тиші Биковські
 Билецький 210
 Билини 264
 Бирулі 54
 Битенські 137
 Бичкова, М. Є. 89, 91
 Білецький, Олекшій 210
 Білики 274
 Біликовичі Свищовські 137, 158, 207
 Білі (див. теж Білоцькі) 162
 Білі (Коркошки) 163
 Білоблоцькі 264
 Білокриницькі 137
 Білостоцькі 137, 158, 207, 265; Андрій 265, Іван
 340; Кіндрат 265
 Білоус, Наталія 12
 Білоцькі 250, 252; Захаріяш 258,
 Білошицькі 250, 289,
 Білчичі (Білкевичі) 162
 Бірюліна, Олена 13
 Блануца, Андрій 13
 Блащик, Гжеґож 12
 Бобицькі 137
 Бобовський, Миколай 70
 Бобриковичі (Боброковичі, Бобровичі) 137,
 259, 267; Бобер Тверитин 267
 Богатки 267
 Боговитини (Боговитиновичі) 107, 108, 145, 149,
 139, 137, 196, 203, 207; Богдана Богданівна
 356; Богуш (Михайло) 149, 328; Іван 149;
 Лев 149; Федора Богушівна 349; Христина
 340; Юліана Богушівна 170; Яків Петрович
 149; N Боговитинівна 342
 Боговитини Добронизькі 145
 Боговитини Козерадзькі 145; Адам Кли-
 ментович 150, 210; Андрій 150; Вацлав 313;
 Ганна Боговитинівна 313; Федір Войнич
 315;
 Боговитини Колесницькі 145
 Боговитини Кутенські 145
 Боговитини Шумбарські 145; Боговитин Пет-
 трович 149, 150, 208; Вацлав 150, 324
 Боговитини Шумські 145
 Богун, Іван 299
 Богушевичі (Гулковичі Глібовські) 64, 137, 162
 Богушевичі (Жогличі) 162
 Богуші 264; Ганна Іванівна 356; Ельжбета 340;
 Настася 314
 Богуш Тушевицький Федір 311
 Богушовські 279
 Боженець див. Єловицькі
 Божевичі 259
 Божські, князі 88
 Бойко, Іван 286
 Бокії Зарецькі 137, 158, 162, 206, 207; Богдан;
 Іван 207; Миколай 207
 Бокії Махновські 162
 Бокії Печихвостські 137, 207, 267; Бокій
 Смоленщанин 267; Вацлав 369; Гаврило
 Васильович 208, 209; Ганна 353; Іван Фе-
 дорович 211; Катерина 353; Пилип 317;
 Юрій 357; Ян Федорович 209; N Гаврилівна
 368
 Бокії: Петро 263, Федір 265
 Болбаси Ростоцькі 137; Григорій 210; Іван 210,
 341; Олександр 210
 Болгаринівні 162, 188
 Болеслав Тройденівніч, галицько-волинський
 князь 140
 Болоньєті, Альберто 77, 83
 Болотовичі (Болотовичі Кувечинські) 162, 267
 Болсуни (Болсуновські, Чорногуби) 162, 247,
 250, 251, 252
 Бона Сфорца, королева польська і велика кня-
 гиня литовська 156, 174, 175, 206, 278
 Бонецький, Адам 54, 91, 114, 121, 140, 179, 252
 Боплан, Гійом Левасер 261, 262
 Борейки Кнерутські 137
 Борейко 267
 Борек, Пьотр 13
 Борецький, Йов 83, 298
 Борзобагаті Красенські 150; Василь Іванович
 351; Іван 156; Йосиф (Іван Яцькович), воло-
 димирський єпископ 254; Сузанна 324

- Борис Олександрович, вел. князь тверський 344
 Борисковські 137
 Борковські див. Толмачі Борковські
 Боркулабівна Корсаківна Єва 325; див. теж Корсаки
 Боровицькі 279
 Бороди (Бородацькі?) 162
 Борсуки 137, 162; Н. Борсук 263
 Боруховські 137, 268; Данило 268, Ярош 268
 Борщовські 268
 Браєвичі див. Киселі
 Брани (Бранські) 137
 Бранкович (Деспотівна) Ганна 124, 334, 329
 Бранкович (Деспотівна) Марія Магдалена 324, 336
 Бранський Олехно 309
 Браславські 162
 Братковичі (Братковські, Таборовські) 162, 207; Юрій 263, Ян 263, Н. Браткович 264
 Брик, Михайло 221
 Бринзи 162, 267
 Бродовські: Чурило 93; Агафія 93
 Бронвицький Василь 265
 Бронницькі 137
 Брульковичі 257
 Бруяки 259
 Бряни 133
 Бубновські 137, 206
 Булгаки (Болгаки) 162, 188, 249, 250–252
 Булгариновичі 54
 Булиги Курцевичі див. Курцевичі
 Бумонти 267
 Бундури 162
 Буремльські див. Курцевичі
 Бурі 54, 267
 Бурчаки 267
 Бутовичі (Бутовичі Брусиловські) 162, 217; Олена Семенівна 348
 Бутятицький див. Солтан Бутятицький
 Буцні: Федір Чарнота 242; Йосип 242; Лазар 242; Станіслав 242; Стефан 242
 Бушинські 162, 268
 Вагановська, Овдотя Федорівна 352
 Варшицькі 234; Станіслав, 234; 336
 Василевич, Михайло 55
 Василевичі 162, 258
 Василевичі Стрив'язькі 137, 158, 206; Дахно 206
 Василевський, Тадеуш 13
 Василенко, Віталій 12
 Василиса N (др. Данила з Острога) 305
 Василиса N (др. Ф. М. Ружинського) 314
 Василій III, вел. князь московський 363
 Васіян, єпископ туровський 55
 Васьковичі (Васьковські, Хіневичі) 162, 188, 189, 247, 259; Ілляш 258; Михайло 258; Сидір
 Юхнович 188; Феодосій, ігумен Межигірського монастиря 188
 Вацлав II, чеський король 132
 Велавські (Павловичі) 162, 251
 Велицькі (Кожановичі Велицькі), князі 100, 103, 163, 188, 190; Андрій Мартинович 368; Василь Іванович 368; Григорій Кожан 368; Григорій Кожанович Велицький 368; Дмитро (Федорович?) 368; Іван Григорович Кожанович В. 368; Мартин Васильович 125; 368; Настасія Василівна 368; Федір Іванович 368
 Величковські (Савини, Савичі) 162, 164, 274, 275; Григорій Савич Чорний 275
 Венгрини (Угриновичі) 267, 268
 Венцловські: Войтех 322; Миколай 345
 Вербицька, Євфимія Юріївна 336
 Вербицькі (Вежбицькі) 268
 Вербовські (Вежбовські) 268
 Вербські 137
 Верейські, князі 99, 101, 107; 344; Василь Михайлович 344; Михайло Андрійович 344; Софія Василівна 344
 Верещаки 259
 Верповські 251, 289
 Вертецький, Якуб 334
 Верховські 137; Н. Верховський 265
 Верьовки (Блищановичі Верьовки) 162
 Вестерфельд, Ян 25, 166
 Вешняки 162, 274, 275
Веселовський, С. Б. 18
 Виговські (Давидовичі, Ігнатовичі, Лучичі, Олешковичі, Федоровичі) 162, 249, 251, 259, 299;
 Василь 258, Іван 221, 258, Іван (Ян) 258, Костянтин 245
 Вигури 137, 162, 188; Олександр 289
 Виденицькі Любецькі див. Друцькі
 Видри 162
 Визгерд, Миколай 102, 355
 Вилежинські: Зигмунт 234; 353
 Висоцька, Марія Духнівна 314
 Вистярники 162
 Витонізький, Оношко 137, 350
Вичанський, Анджей 61
 Вишневецькі, князі 13, 49, 66, 79, 80, 89, 91, 92, 99, 102, 103, 104, 107, 108, 114, 121,

- 122, 124, 125, 126, 216, 279, 288, 292, 321, 336, 354; Адам Олександрович Корибут 69, 118, 120, 337; Андрій Іванович 109, 114, 115, 123, 336; Анна Михайлівна 337; Галшка Євфимія Андріївна 336; Галшка Юрїївна 337; Ганна Андріївна 336; Ганна Костянтинівна 234, 336; Ганна Михайлівна 235; Гелена Костянтинівна 234, 336; Дмитро 310; Дмитро Іванович (Байда) 81, 101, 110, 119, 120, 336; Єва Олександрівна 335, 337; Єжи Костянтинович 336; Зигмунт (Михайло) Іванович Корибутович 260, 336; Іван Михайлович 145, 147, 336; Катерина Іванівна 336; Констанція (донька Єжи Костянтиновича) 235, 336; Костянтин Іванович 110, 111, 115, 118, 120, 123, 173, 290, 299, 336; Костянтин Костянтинович 235, 336; Кристина Адамівна 234, 337; Максим (Максиміліян) Олександрович 337; Марина Михайлівна 337; Мар'яна Костянтинівна 235, 336; Михайло Васильович 336; Михайло Михайлович 337; Михайло Олександрович 115, 118, 120, 123, 124, 246, 337; Міхал Томаш Корибут (син Яреми Міхала), король польський 101, 337; Олександр (Іван) Михайлович 337; Олександр Костянтинович 336; Олександр Михайлович 124, 233, 264, 337; Олександр Олександрович 337, 367; Олександра Андріївна 235, 325, 336; Олександра Іванівна 337; Олександра Костянтинівна 336; Софія Андріївна 230, 336; Софія Михайлівна 337; Стефанія Олександрівна 337; Теофіла Костянтинівна 235, 336; Федір I Михайлович 336, 361; Федір II (Федько) Михайлович 111, 322, 337; Юрій Костянтинович 235; Юрій Михайлович Корибут 115, 337; Януш Костянтинович 336; Ярема Міхал Корибут 13, 77, 78, 81, 82, 83, 84, 101, 115, 117, 118, 119, 123, 125, 206, 234, 279, 282, 290, 337
- Вігунд з Марбурга 33
Відацький, Ян 13
Вікторовський, Петро 82
 Вілями 231
 Вільга, Адам 231
 Вільгорські (див. також Кірдеєвичі) 135, 137, 140, 145, 148, 207, 265; Андрій Юхнович 145, 148; Вацлав 145; Іван 263; Лев Андрійович 148; Михайло Андрійович 145, 148; Петро 145; Роман Львович 145; Семен Федорович 148; Станіслав Федорович 148; Федір Юхнович 145, 148; Юхно Зенкович 148
 Вільгощські (Вільгоцькі) 137
Вімер, Юзеф 262
 Вітебська Марія Ярославівна, княгиня 320
Вітиг, Віктор 53
 Віт Ствош 26, 39
 Вітковичі 162
 Вітовський, Лукаш 211
 Вітовський, Шимон 341
 Вітовт, великий князь литовський 21, 22, 32, 39, 42, 43, 44, 59, 62, 64, 66, 88, 89, 93, 94, 105, 133, 149, 168, 189, 190, 191, 192, 197, 250; 359
Витте, Є. І. 91
 Вкринські: Валентій 335; Маруша 353
 Владики (Попковичі) 137, 162; Івашко Яцкович 333; Софія Федорівна 345
Владимирський-Буданов, Михайло 18, 22, 39, 225
 Владислав, князь опольський 26, 132, 276
 Владислав II Ягайло, король польський 26, 30, 32, 34, 37, 41, 64, 70, 88, 93, 141, 149, 321, 359
 Владислав III, король польський 93, 106, 113
 Владислав IV, король польський і великий князь литовський 77, 217, 241, 266, 277
Власєв, Г. 92
 Внуки (Унуки, Внучковичі) 162, 167; Гринько 174; N Гриньківна 170
 Войдигіновичі 267
 Война Ясеницька (Оранська?), Людвика 353
 Войни Воронецькі див. Воронецькі
 Войнаровські 214, 264
 Войнилович, Феодосій 165
 Войницькі 137, 158, 206
 Войновичі 137
 Войсецькі 137, 206
 Войткович, Демид 69
Войтович, Лев 13
 Войтовичі 162
 Волан, Андрій 347
 Волинці 265; Олександр 265, Федір 265
 Волки 56, 162; Костянтин 56; Максим 56; Федір 56
 Волковийовичі 137
 Волковські (Волковичі) 137, 251, 256
 Воловичі: Григорій (Гієронім) 327; Полонія Марківна 347; Роман 335; Федора 183
 Володимир Великий, князь київський 83, 84, 219, 299
 Володимир Ольгердович, князь київський 19, 20, 21, 23, 62, 105, 168, 190, 248, 250, 252
 Володковичі 162; Володко 134; Макар 199
 Волосецький, Ян 357
 Волосовичі 162

- Волохи (Волошини, Улашини) 137, 267
 Волошини (Бордзі Волошини) 162
 Волчки (Волчки Жасковські) 135, 137, 158, 207
 Волчковичі (див. також Кмітичі, Олізари, Романовичі) 162, 164, 167, 168, 169, 170, 172, 174, 176, 179, 192, 194, 214, 217; Василь Романович Олізарович 173; Волчко (Оберней) Романович 170, 172; Волчко Романович Олізарович 173; Волчко/Василь 134, 168, 169, 170, 172; Звір (Василь) Романович Олізарович 170, 173; Іван (Йоан) Волчкович 169, 170; Іван Романович Олізарович 173; Кміта (Александр) Волчкович Вороновицький 169, 170, 171, 177, 178; Лев (Іван) Романович Олізарович 170, 173; Лев Звірович 170, 173; Людвиг Олізар 174; Михайло Волчкович 170, 173; Олізар Волчкович (Іван Олізар) 169, 170, 172, 173, 174; Олізар Іванович 162, 170, 199; Олізар Львович 173; Роман Івашкович («Роман з Києва») 169, 170, 172, 173, 174, 181; Роман Олізарович 169, 170, 172, 173; Фурс (Андрій) Романович (?) 170; Юхно Михайлович 170, 173; Юхно Обернеєвич 170, 173;
 Вольська Софія, княгиня 182
 Вольські 264
 Вольський Войтех 369
 Вольф, Юзеф 79, 88, 90, 91, 92, 114, 167, 176, 234
 Ворищські 137
 Воронецькі (Войни/Войничі Воронецькі; див. також Збаразькі, Порицькі), князі 54, 89, 92, 99, 103, 108, 150, 321, 340, 341; Андрій Юрійович зі Збаража 339; Война Федорович зі Збаража Порицький 263, 340; Ганна I Станіславівна 340; Ганна II Станіславівна 341; Катерина (Гелена) Матушівна 341; Лев Войнич зі Збаража 126, 340; Лев Матушович зі Збаража В. 341; Марія Станіславівна 341; Маруша Станіславівна 340; Матуш (Матис) Войнич В. 126, 341; Михайло Матушович зі Збаража 235; Михайло Юрійович зі Збаража В. 339; Овдотя Станіславівна 341; Олександр Юрійович зі Збаража 339; Олександра Матушівна 341; Олександра Станіславівна 341; Павло Станіславович 340; Пелагія (Полонія) Станіславівна 341; Петро (Роман?) Станіславович 120, 340; Софія Федорівна 341; Станіслав Войнич зі Збаража В. 340; Станіслав Станіславович Война В. 340; Стефан Матушович Войнич В. 341; Стефан Юрійович Войнич В. 341; Томаш Станіславович Война В. 340; Юрій Станіславович зі Збаража В. 341; Юрій Федорович зі Збаража 235, 339; Якуб Юрійович зі Збаража 339; Януш Станіславович Война В. 340; Януш Юрійович зі Збаража В. 339
 Ворони Боратинські 137
 Ворони див. Вороничі
 Вороничі (Ворони, Вороновичі) 134, 162, 167, 169, 192, 194, 212, 214, 279; Василь 211; Івашко Ворона 199; Сасин 263; Стефан 263; Федір 264, 265; Філон 211
 Вороновицький Бик див. Кмітичі
 Вороновицький Івашко див. Кмітичі
 Вороновицький Кміта див. Кмітичі
 Вороновицькі 162
 Вороновські 162
 Ворончук, Ірина 13
 Воропаєвичі 137, 162, 188
 Воротинська Н, княгиня 323
 Ворсицькі 137
 Воходовські 137
 Воцаничі (?) 162
 Вяземські, князі 106; Юрій Борисович 106, 367
 Вялковичі 162
 В'ячковичівна, Варвара Іллівна 339
 Гавсовичі 267
 Гагіни, князі 162; Михайло 367
 Галузовські (Галензовські) 268
 Галчиновські 268
 Ганібели Влохи 267
 Ганка (Агафія, Огрефіна) Іванівна, княгиня див. Ямонтовичи Подберезькі
 Ганка Н (др. Сангушка Федоровича) 327
 Ганна (Галшка, Ельжбета) Фридрихівна див. Пронські
 Ганна Н (др. В. Ю Масальського) 356
 Ганна Н (др. Дмитра Ольгердовича) 320
 Ганна Н (др. М. Омельковича Слуцького) 331
 Гапоновичі (Старчичі, Мочульські) 162, 251, 256
 Гарабурди 267
 Гарман (Урман) 191
 Гарниші 264
 Гвозді (Гвоздевичі) 162
 Геєвський, Олександр 258
 Геєвичі (Геєвські) 162, 251
 Гейзинга, Йоган 59
 Герасименко, Всеволод 13
 Гербурти 234; Анна 233, 334; Ян Щасний 234, 310
 Германовський, Петро 263

- Герцик N 342
 Гинковичі (Баглаї) 162
 Гиравчичі 137
 Гиричі 162
 Гладкі 273, 275; Матвій 263
 Глинські (Домонти, Глинські Путивльські), князі 100, 101, 102, 105, 107, 190, 192, 193, 219, 362; Агафія (Гафтелина) Семенівна 181, 362; Аграфена Василівна 364; Анастасія Василівна 363; Андрій Семенович 362, 364; Богдан Володимирович Г. Боровський 364; Богдан Федорович Г. Путивльський 187, 364; Борис Іванович 362; Василь Васильович Домонт Чекашанин 364; Василь (Григорій) Федорович Домонт Кіятів 364; Василь Дашкович 362; Василь Львович Сліпий Мамай 363; Василь Михайлович 363; Володимир Богданович Путивльський 127, 347, 364, 367; Григорій Потапович Домонтович 364; Григорій (Юрій) Борисович Хромий 362; Григорій (Юрій) Васильович Домонт Мошенський 364; Дмитро (Дашко) Борисович 119, 362; Дмитро Васильович 365; Дмитро (Домонт?) Семенович; Елена Василівна 363; Іван Борисович Великий 362; Іван Васильович I 363; Іван Васильович II 365; Іван Дашкович 362; Іван II (Юрій) Васильович Хромий 365; Іван Львович Мамай 219, 363; Іван Михайлович 363; Іван Олександрович 307, 362; Іван Семенович 362; Лев Борисович Сліпий 362, 363; Лекса (Олександр) 362; Мансур Кіят 362; Марина Юріївна 364; Марія Василівна 363; Михайло Васильович 363; Михайло Васильович Домонт 364; Михайло Львович Дородний 66, 107, 260, 363; Овдотя (Невидана) Василівна Домонтовна 364; Олена Григорівна (Юріївна) 362; Олешко Іванович 363; Потап (Стефанович?) Домонтович 364; Семен Васильович 365; Семен (Сенько) Довмонт Іванович 362; (Стефан Домонтович?) 364; Скідир (Скіндер, Іскандер) 362; Федір Іванович 362; Федір Львович 363; Федір Семенович 362, 364; Федька Борисівна 362; Федько Потапович Домонтович 364; Юрій Васильович I 363; Юрій Васильович II 364; Ясько Потапович Домонтович 364; N Василівна Домонтовна 364; N Григорівна Домонтовна 364; N Іванівна 362; N Львівна 363; N Михайлівна Домонтовна 364; N Потапівна Домонтовна 364
 Глібовичі 233; Миколай 318
 Глуські 162, 268
 Глушонки (Огінські), князі 348
 Гнівош Олексівський, Балтазар (Балцер) 325
 Гнівошович (Уїздецький?) Федько 324
 Гоголі (Гоголевичі, Гоголі) 117, 162; N Гоголь 265
 Гогенберг, Франц 256, 262
 Гойські див. Гостські
 Гойцевич, Іван 307
 Голенич (Голенич), Федько 366
 Голенищевичі (Голени?) 162
 Голени 137, 162, 167
 Голичинські, князі 100, 103, 369; Григорій 370; Іван Григорович 370
 Головацькі (Гловацькі) 268
 Головинський, Іван 265
 Головинські 55, 137; Гаврило 210
 Головні Острожецькі, князі 99, 103, 105, 305, 311; Андрій Федорович 311; Білухна Михайлівна 311; Ганна Федорівна 311; Гліб Іванович 311; Дмитро Головня 305, 311; Іван Дмитрович 311; Катерина Михайлівна 311; Марина Федорівна 311; Михайло Іванович 311; Петро Михайлович 311; Софія Петрівна 148, 311; Федір Петрович 311; Юрій Петрович 311, 327
 Головчинські, князі 84; Софія Ярославівна 330
 Голубев, Степан 165
 Голуби 214; Іван 289
 Голятинські 246
 Гольшанські, князі 103, 104: Андрій Іванович 359; Андрій Семенович 359; Анна Олександрівна 360; Анна Семенівна 359; Барбара Олександрівна 361; Василиса (Білуха) Андріївна 359; Василь Юрійович 360; Ганна Юріївна 361; Гліб Семенович 359; Данило Семенович 359; Іван Ольгимунтович 359; Іван (Януш) Юрійович 325, 360; Марія (Манька) Андріївна 359; Михайло Іванович 359; Олександра Олександрівна 361; Олександр Іванович Нелюб 359; Олександр Семенович 359; Олександр Юрійович 360; Ольгимунт (Борис) 359; Павло Олександрович 360; Семен Іванович 359; Семен Семенович 359; Семен Юрійович I 331, 361; Семен Юрійович II 333; Софія (Сонька) Андріївна 359; Тетяна Семенівна 94, 95, 107, 307, 361; Юліана Іванівна 359; Юліана Семенівна 360; Юліана Юріївна 361; Юрій Олександрович 360; Юрій Семенович див. Гольшанські Дубровицькі; Юрій Юрійович 360; Ядвіга Олександрівна 360; Януш Олександрович 360

- Гольшвицькі Дубровицькі, князі 100, 103, 104, 108, 114, 144, 359; Андрій Юрійович 361; Анастасія Юріївна 309; Богдана Юріївна 337, 361; Василіса Юліана Іванівна 361; Володимир Юрійович 360; Ганна Юріївна 141, 361; Іван Юрійович 361; Марія Юріївна 144, 361; Настасія Юріївна 361; Олена (Олександра) Юріївна 361; Семен Юрійович 109, 144, 360; Софія Юріївна 361; Федір Юрійович 360; Федора Юріївна 361; Юрій (Григорій) Іванович 111, 328, 361; Юрій Семенович 359, 360;
- Горайни див. Бережецькі
- Гордзвинські 137, 206
- Горін, Сергій 11
- Горностаї (див. також Волчковичі, Романовичі) 162, 164, 167, 168, 169, 190, 174, 176, 214, 216, 203, 215, 223, 233, 236; Анастасія Іванівна 327; Анна Самійлівна 175; Василь (Васько) Яцькович Романович 170, 177; Власій 170, Власій-Гермоген Іванович 170, 175; Гаврило Іванович 170, 175; Ганна Гієронімівна 339; Гієронім Гаврилович 175; Горностаї-Остафій Романович Волчкович 169, 170, 174; Єлизавета Самійлівна 175; Іван Іванович 170; Іван (Івашко) Остафійович 55, 170, 174, 175; Іван Семенович Романович 176; Мисько Романович 170, 177; Михайло Самійлович 175; Настасія 171; Оникій Остафійович 170, 174, 175; Остафій Іванович Романович 170, 172, 175, 325; Самійло Гієронімович 175, 211; Семен (Сенько, Сень) Романович 176; Стефан Семенович Романович 176; Фридрих Оникійович 170, 175; Фурс (Андрій) Романович 176; Фурс Івашко Андрійович 176; Яцько Романович «з Вінниці» 176; N Іванівна 342
- Городиські 259; Іван 281
- Горські (Друцькі Горські), князі 84, 99, 216, 322; Абрам Федорович 357; Богдана 347; Федір Григорович 337; Юрій 126, 171, 179
- Гостомська, Марина 347
- Гостські (Гойські, див. також Кірдеєвичі) 107, 137, 139, 140, 143, 148, 162, 207, 216, 223, 236, 297; Богдан Івашкович 144, 148; Богдан Сенькович 143, 148; Василь Богданович 143, 144, 148; Гаврило Васильович 144, 148; Гаврило Кірдеєвич 80, 104, 115, 143; Гаврило Романович 144, 289; Івашко Богданович 143, 148; Сенько (Гаврилович?) Кірдеєвич (Білчич?) 142, 143, 148; Олександр Богданович 143, 148; Роман Гаврилович 104, 115, 144, 210, 216; Роман Іванович 144, 148, 248, 290; Ярофій (Ярош) Васильович 144, 148, 209; Ярофій Романович 338
- Городецький Михайло Семенович, князь 359
- Гошовичі (Гошовські) 189, 247, 251, 268; N. Гошовський 258
- Грабовські 264
- Грежані 162
- Грибуновичі див. Байбуза
- Григорій (Халецький Григорій Павлович), київський митрополит 188
- Григорій Іванович, князь 88
- Григорович, Прокіп 111
- Григоровичі (Коркошки) 162, 251, 258
- Гридні (Гридковичі) 162
- Гринковичі 162
- Гричини (Гричиничі) 162, 267
- Гришати 162
- Гроза Хованські див. Хованські
- Громика, віленський ключник 174
- Громичанка, Настася 170, 175
- Грузевичі; Анна 254, Боска 254, Іван (Івахно) Охрімович Грузевич Нечай 253, Кахна 254, Корнилко Охрімович 254, Левко Логвинович 254, Логвин з Девяткович Краснопівець 254, Макарка 254, Марушка (Марухна) 254, Матфей 254, Олехно 254, Охрім Логвинович 253, 254, Парфен Левкович 254, Полохна 254, Тишко Охрімович 253, Ясиця 254
- Грушевський, Михайло 10, 18, 19, 20, 23, 24, 53, 89, 119, 121, 124, 133, 140, 196, 208, 225, 226, 237, 240
- Грязні 267
- Губинські 162
- Гулевичі 54, 107, 137, 140, 150, 151, 152, 154, 207, 212, 297; Богдана Василівна 353; Ганна Василівна 348, 352; Ганна N 369; Зброх 151; Іван 150; Іван Григорович 323; Іванко 150; Марек Михайлович 152, 209; Марія Василівна 313; Маруша Федорівна 341; Мар'яна 340; Миколай 367; Мисько (Васько?) 150; Михайло (Михно) 150, 151, 152; Настасія Янушівна 341; Петроній 152; Смолка 151; Федір (Феодосій) 151, 152; Юрій Дем'янович 152, 209
- Гулевичі Воютинські 139, 150, 152; Василь з Воютина 151; Микита з Воютина 151; Михайло 152, 209, 265; Семен (Сильвестр) 152, 209; Сенько 151
- Гулевичі Долзькі (Должецькі) 150; Галшка Василівна Гулевичівна 150; Григорій 152
- Гулевичі Дрозденські 139, 150, 152; Іван «з Дроздна» 152; N Дрозденський 151

- Гулевичі Дублянські 150
 Гулевичі Затурецькі 139, 150; Василь 152; Михайло 151
 Гулевичі Зброховичі 139, 150; Гаврило Зброхович 151; Михайло Зброхович Г. 151, 152, 318
 Гулевичі Зглобицькі 150
 Гулевичі Зубиленські 150
 Гулевичі Перекальські (Зброховичі/Перекальські) 150, 152
 Гулевичі Печихвостські 150
 Гулевичі Поддубецькі 150
 Гулевичі Радошинські 139, 150; Роман 151; N Радошинський 151
 Гулевичі Серницькі 150
 Гулевичі Смолиговські 150, 152; Іван Михайлович 152, 209
 Гулевичі Твердинські 152
 Гулевичі Цевовські 150, 152
 Гулковичі Глібовські див. Богушевичі
 Гуляницькі (Гуляльницькі) 54, 55, 57, 137, 256, 257, 265, 288; Андрій 258; Василь Болохович 256; Дем'ян 258; Захаріяш Янкович 256; Іван 257, 258; Іван (товариш роти С. зержановського) 265; Іван Микитич 256; Івашко 256; Ігнат 257; Левко 257; Макар 257; Мартин Єромейкович 256; Олексій 257; Олешко Іванович 256; Олешко Койлович 256; Павло 257, 256; Панас 257; Петро Андрійович 257; Прокіп 256; Семен 257; Сидір 257; Степан 257; Тимофій 257; Тишко 257; Федір 258; Федір Іванович 257; Юнко 257; Янко Микитич 256; Ярмола 256; Яцько 256, 257, 258
 Гуляницькі Єрмошевичі (Ярмошевичі) 256; Павло Федорович Ярмошевич Г. 257
 Гуляницькі Тимошичі (Тимошиничі) 256; Іван Тимошич Гуляницький 257, Грицько Тимошич Гуляницький 257
 Гуменецькі 162
 Гурки Омелянські 137, 288
 Гутори Рогачовські 137
 Гучовські 137
 Гущинські 162
 Галеацо, кафинець 260
 Галезький, Щасний 338
 Гаштольди 95, 142, 156, 203; Марія Іванівна 331; Мартин Іванович 134, 359, 361; Ольбрахт Мартинович 142, 156, 157, 177, 344
 Гвідо, угорський граф 230
 Гдешинські 264
 Гедимін, великий князь литовський 20, 43, 87, 92, 98, 192
 Гедиміновичі, князі 28, 61, 65, 88, 89, 90, 92, 93, 99, 105, 304, 320
 Гедиміновичі (Любартовичі) див. Любартовичі
 Гедиміновичі (Наримутовичі) див. Наримутовичі
 Гедиміновичі (Ольгердовичі) див. Ольгердовичі
 Гедройц, Зигмунт Матушович, князь 327
 Гераї, хани кримські: Менглі Герай 144; Мехмед Герай 120
 Гіжанка, Барбара 339
 Гізелі 267; Інокентій 224
 Годеховська, Катерина Мартинівна 312
 Голєніщев-Кутузов, М. І. 83
 Голяйзен, Людвіг 224
 Граєвська, Ядвіга 313
 Гроновський, Матей 314
 Гружевська, Ядвіга 355
 Гузельфі 267; Шимон 366; Давид Шимонович 366
 Гульдон, Зенон 215
 Гуревич, А. Я. 17, 81
 Гурка, Лукаш 234
 Гурницький, Лукаш 277, 307
 Гурський, Анджей 233, 238
 Гурський, Кароль 69
 Гурський, Станіслав 233
 Густав I Ваза, король шведський 81
 Даменський, Станіслав 314
 Данило Галицький, галицько-волинський князь 83, 84, 140, 230
 Данилович, Петро 337
 Данілович, Ігнацій 41
 Дахновичівна N Пашківна 311
 Дашковичі 162; Милохна 182; Остафій 173, 220, 268;
 Дашковичі Кліщовські 191
 Двожачек, Владзімеж 91
 Дворецькі (Богдановичі Дворецькі) 162, 259
 Дворніченко, Андрій 12
 Дворскович, Гліб 132
 Дедеркали 137, 267, 288; Данило 288; Михайло 317
 Дем'яновичі 162
 Дениски див. Мокосії Дениски
 Деревинські, князі 100; Михайло Іванович 370
 Деспот, господар волоський 110
 Деспотівна див. Бранкович
 Дешковичі (Дешковські) 162; Олехно 263
 Дешковичі Павловицькі 137, 158, 206
 Дешковичі Солугани 206

- Дешковський, Семен Васильович 211
 Джуси (Чжуси; див. також Кірдеєвичі) 139, 140, 141, 147; Андрій Джусич 142, 146; Богдан Богданович 147; Богдан Олехнович 142, 146; Ванько Кірдеєвич Джусич 141, 142, 146; Григорій Гнатович 146; Джуса (Олександр?) Кірдеєвич 141, 142, 146; Єсиф 142, 146; Іван Богданович 147; Івашко Олехнович 142; Ігнат Олехнович Джусич 142; Марія Василівна 147; Михайло Гнатович 142, 146; Олехно Юрійович Джусич 35, 141, 142, 146; Юрій Джусич 142, 146
 Джуси Ляховські див. Ляховські
 Держановський, Станіслав 265
 Дзядулевич, Станіслав 53, 176, 188
 Дзялинські 234; Міхал 234; 349
 Дитяткович, чорнобильський замковий слуга 30
 Дівочки 162, 267
 Дідковичі див. Дідовичі Трипольські
 Дідковські 259, Захаріяш Петрович 258
 Дідовичі (Трипольські, Дідковичі) 19, 162, 167, 192, 219, 231, 247; Данило Федькович Дідкович 200; Івашко Дідкович 167
 Діпліц, Геласій (Євстафій Кисіль) 224
 Длугош, Юзеф 13
 Длугош, Ян 92
 Дмитрій Іванович Донської, вел. князь московський 344
 Дмитро Корибут Сіверський, князь 22, 34 (див. також Ольгердовичі)
 Дмитровський, Вятслав 132
 Добринські 230
 Доббищенко, Михайло 13
 Довгайли 267
 Довгирд, Размус Богданович 342
 Добнар-Запольський, Митрофан 27, 43, 44, 95, 195, 202, 248
 Довойни 267; Софія Іванівна Довойнянка 323; Н Довойна 32
 Долбенки 267
 Долголатовичі, князі 100, 101, 192, 367; Долголат 191, 367; Долгодат Долгодатович 367
 Долмати 162, 188, 251
 Дольські, князі 102, 103; Ілля 102; Любка 102
 Доманевські; Криштоф 264
 Домарат, шляхтич 32
 Домбровський, Станіслав 211
 Доментієви (Домонти?) 162
 Домонти (див. також Глинські), князі 100, 101, 102, 191, 192
 Донська Марія Дмитрівна, княгиня 321
 Дорг 267
 Дорогостайські 236
 Дороготенський див. Шолуха Дороготенський
 Доротичі 162
 Достоевські 267
 Драбовичі 162
 Дривинські 137, 207
 Дрика Мокіївські 283; Лесько 283, Северин 283
 Древецький Н 317
 Дрогойовський, Анжей 175, 176, 214
 Дрождчі 162; Олександр 362
 Друцькі Горські див. Горські
 Друцькі (Друцькі Виденецькі; Друцькі Любецькі, Путяти/Путятіч), князі 99, 102, 103, 216, 236, 257, 265, 322, 323; Богдана Іванівна 323; Богдан Васильович 323; Богдан Іванович Путятіч 323; Богдан Романович Любецький 323; Богуш Дмитрович Любецький 257, 322; Василь Богданович Путятіч 322; Василь Григорович 323; Василь Іванович Бабич 322; Василь Іванович Любецький 323; Василь Іванович Путятіч 322; Василь Романович Любецький 322; Василь Семенович Красний 323; Ганна Богданівна I 156, 234, 235, 322; Ганна Богданівна II 323; Ганна Романівна 323; Григорій Іванович Друцький Любецький 323; Григорій Семенович 323; Дмитро Іванович Красний 323; Дмитро Іванович Путятіч 119, 322; Дмитро Романович Виденицький Любецький 322; Дмитро Семенович Сокира 323; Іван Васильович Красний 323; Іван Іванович Любецький 323; Іван Іванович Путятіч 323; Іван Павлович Друцький Любецький 323; Іван Романович Виденицький Любецький 323; Іван Семенович Баба 322; Іван Семенович Путята 307, 322; Марина Богданівна I 322, 337; Марина Богданівна II 322; Марія Дмитрівна Сокирянка 323, 359; Михайло Іванович Путятіч 322; Михайло Семенович Лобан (Болобан) 322; Олександра Дмитрівна 359; Олександра Григорівна 323; Олена Іванівна 323; Павло Григорович Друцький Любецький 323; Роман Васильович 323; Семен Дмитрович 322; Семен Іванович Бабич 322; Федір Іванович Бабич-молодший 322; Фенна Дмитрівна 235, 322; Януш (Іван) Богданович Виденицький Любецький 322; Януш Романович Любецький 323
 Дручани Княгининські 267
 Друцькі Горські див. Горські

- Друцькі Зубровицькі див. Зубровицькі
 Друцькі Озерецькі див. Озерецькі
 Друцькі Соколинські див. Соколинські
 Друцькі Толочинські див. Толочинські
 Друцькі (московська гілка), князі 320
 Дубиські 289
 Дубицькі (Дубенецькі) 162; Томила 338
 Дубровські: Матис 323; Миколай 369
 Дублянські 162
 Дубницький Н. 272
 Дубровські: Матис 323; Миколай 369
 Думеничі (Думинські, Шутки) 162, 252, 259,
 Адам 258, Григорій 258, Гурін 258
 Дунавичі 162, 167
 Дуросіус, Даніель 224
 Дуті 137; Н Дутий 135
 Духовські 162
 Дяковські 162
 Дьогті 137
 Дьордь II Ракоці, трансильванський князь 222
- Ейгирдівна, Кристина 355
 Ершмугер див. Порванецькі
- Елець див. Ельці
 Елизавета N (др. Дмитра Давидовича Наримун-
 товича) 305
 Ело (Єловичі) 137, 233
 Ело (Єловичі) Букоємські 104, 125, 207
 Ело (Єловичі) Куневські: Андрій Юхнович
 210; Марина Андріївна Ело К. 340; Овдотя
 Андріївна 317
 Ело (Єловичі) Малинські 207; Анастасія Ми-
 хайлівна 311; Данило 290; Костянтин Ми-
 хайлович 357; Кристина 290; Миколай Оста-
 фійович 337; Остафій Михайлович 323
 Єловицькі (Яловицькі, Боженці Єловицькі)
 103; 135, 137, 140, 153, 154, 207, 212; Антон
 Гнівошович 153, 210; Гнівош Іванович 153,
 208; Данило 154, 210; Захарій 154; Іван
 326; Івашко 153; Катерина Дмитрівна 338;
 Криштоф 351; Миколай 325; Олена 337;
 Пашко 153; Савин Гнівошович 153, 210;
 Федор Гнівошович 153; Юстина 231; Яцько
 153; N Єловицька 316
 Ельці (Єльцовичі) 19, 135, 137, 162, 167, 192,
 194, 206, 247; Дмитро Федорович 211;
 Зіновій Яцькович 367; Філон Дмитрович
 348; Федько 199; Ясько 199; Яцько 199, 364
 Єничі 137
 Єнки (Єничі Дворецькі?) 162
 Єнковичі Колмовські (Колмовські) 138, 207;
 Григорій 313
- Єрличі 267; Яким 241, Ярош 265;
 Ермоли 162
 Ермошевичі (Ярмошевичі) див. Гуляницькі
 Єрусалимський, Костянтин 13
 Ерші 162
 Єсиф, владика див. Борзобогаті Красенські
 Єштвани (Іштвани) 267
- Жаба Конрад Семенович 345
 Жаби (Немири?) 162
 Жабокрицькі 137, 162; Василь 265, Дахно 263;
 Януш 210
 Жасковський, Волчко Якимович 208
 Жевжики 162
 Желізки 135, 137
 Жердивидівна, Софія 323
 Жереб'ячичі (Жеребятичі) 162; Сенько 199
 Жижемські, князі 99, 347; Адам Петрович
 347; Андрій Данилович 347; Богдан Ми-
 хайлович 347; Василь Михайлович 347;
 Ганна Михайлівна 318, 347; Данило Ми-
 хайлович 347; Дмитро Михайлович 347;
 Іван Тимофійович 347; Іван Ярошович 126,
 220, 317, 347; Криштоф Петрович 327, 347;
 Милослава Іванівна 347; Михайло Іванович
 Манчич 347; Настасія (Марія?) Михайлівна
 347; Олександр Андрійович 347; Петро
 Богданович 347; Петро Ярошович 347; Се-
 мен Васильович 347; Сильвестр Іванович
 347; Тимофій Михайлович 347; Томила
 Тимофіївна 347; Ян Петрович 347; Ярош
 (Гієронім) Ярошович 347; Ярош Іванович
 347
- Жилинська Анастасія Василівна, княгиня 326,
 336
 Жиличі 162
 Житинські 279
 Житкевичі 162, 265
 Жихорі див. Кальницькі
 Жлоби 274
 Жмаки 162
 Жогличі див. Богушевичі
 Жоравницькі (Барсани Жоравницькі) 135, 137,
 158, 207; Михайло Маркович 209; Ян 210
 Жубрики 191
 Жуки 137, 275; Федір 35, 349; Ходор 35
 Жукинські (Толкачі) 162, 274
 Жуковецькі (див. також Крижанівські) 137
 Жулкевські 232, 239; Лукаш 114, 238, 239; Со-
 фія 230; Станіслав I 230; Станіслав II 114,
 230, 232, 238, 239
- З'яловські 163
 Заберезинська, Ганна Янівна 334

- Завиші: Анна Завишанка 234, 327; Миколай Юрійович 342
 Завиші (Довгані) 162, 234
 Зав'яличі див. Мочульські
 Загомулинські, князі 88, 167
 Загоровські 107, 108, 137, 150, 196, 203, 207, 216; Андрій 209; Варвара Михайлівна 313; Василь Петрович 115, 325; Ганна Василівна 336; Євдоксія Романівна 170; Олександр Богданович 309; Петро Богданович 210, 328; Федір 264, 265
 Загурський, Францишек 247
 Задорожна, Оксана 13
 Зайончковський, Анджей 48
 Закревські 264
 Закусили 162, 251; Іван 258
 Закшевський, Анджей 12
 Заленські: Андрій Валентович 209; Ян 210
 Залеські: Олена 338, Ремігіан 238; Стефан 211
 Замоїські 72, 98, 161, 231, 234, 236, 279; Гризельда Констанція 234, 337; Томаш 98, 103, 104, 114, 217, 231, 234, 308; Ян 336, 236, 241; Ян 232, 234, 279
 Заморенки 162, 266; Матвій 199
 Заморські 268
 Заньковичі 162, 273, 275
 Заремби 264
 Зарецькі див. Бокії Зарецькі
 Зарицькі 162
 Заруби (Зарубичі) 162
 Заславські (Жеславські), князі 66, 79, 84, 91, 94, 97, 98, 99, 101, 103, 104, 106, 107, 108, 114, 124, 125, 216, 305, 309, 310; Владислав Домінік (Олександрович) 115, 118, 119, 235, 241, 288, 290, 310; Ганна Кузьмівна 325; Евфрузіна (Олександрівна) 310; Евфрузіна Янушівна 97; Єлизавета Янушівна 234, 235, 310; Іван Юрійович 309; Кароль (Олександрович) 310; Констанція Олександрівна 235, 310; Костянтин Олександр (Олександрович) 310; Костянтин Янушович 235, 310; Кузьма Іванович 107, 309; Марина Юріївна 147, 309, 323; Михайло Іванович Юрійович 116, 309; Михайло Янушович 309; Олександр Янушович 114, 115, 123, 290, 308, 310; Олена Федьківна 106; Софія (Варвара) Іванівна 309; Софія Янушівна 235, 309, 310; Сузанна (Олександрівна) 310; Теофіла Людвика 310; Франциск (Олександрович) 310; Юрій Васильович 307, 309; Юрій (Єжи) (Янушович) 117, 290, 292, 310; Януш Василь (Олександрович) 310; Януш Ісидор (Олександрович) 310; Януш Кузьмович 309; Януш Янушович 114, 116, 123, 235, 329
 Затики (Затичичі) 163
 Заяць, Андрій 12
 Збаразькі, князі 66, 79, 84, 89, 91, 93, 98, 99, 102, 103, 104, 107, 108, 114, 120, 122, 124, 126, 153, 200, 206, 230, 236, 279, 288, 297, 321; Андрій Семенович 233, 334; Анна Федорівна 333; Барбара Стефанівна 235, 334; Василь Васильович 333; Василь Федорович 54, 333; Владислав Андрійович 335; Ганна Владиславівна 335; Ганна Семенівна 335; Галшка Юріївна 335; Єжи (син Януша Миколайовича) 115, 121, 290, 334; Катерина Владиславівна 235, 335; Катерина Юріївна 234, 335; Криштоф (син Януша Миколайовича) 117, 334; Магдалена Владиславівна 335; Маргарита Андріївна 335; Марина Василівна 333; Маруша Миколаївна 334; Маруша Юріївна 335; Миколай Андрійович 124, 334, 369; Михайло Андрійович 334; Михайло Васильович 333; Настасія Семенівна 333, 360; Настасія Юріївна 335; Петро Владиславович Корибут 67, 335, 337; Семен Молодший Васильович 333; Семен Середній Васильович 333; Семен Старший Васильович 141, 142, 333, 334; Солтан (Семен II) Васильович 333; Софія Юріївна 335; Стефан Андрійович Корибут 235, 334; Стефан Владиславович 335; Федір Корибутович (Федько) 333; Федько Васильович див. Порицькі; Юрій Андрійович Корибутович 3. 144, 148, 236, 335; Януш Миколайович 77, 78, 109, 114, 116, 120, 124, 125, 238, 264, 265, 334; Ян 234; Януш Миколайович 334; Януш Юрійович 335
 Зборовські 234; Анджей 231; Ян 349;
 Збранні 137
 Зброжки: Микита 151, Олександр 151, Пархом 151
 Звинигородці див. Базани
 Звягольські, князі 69, 99, 321, 322, 332; Андрій Семенович 332; Борис 332; Василь Семенович 332; Іван Борисович 332; Семен Борисович 332
 Зеновичі: Галшка Юріївна 337; Ян Юрійович 349; N Зеновичівна 343
 Зигмунт I Старий, король польський, великий князь литовський 42, 43, 45, 55, 66, 96, 107, 112, 143, 144, 174, 175, 176, 220
 Зигмунт II Август, король польський, великий князь литовський 46, 50, 85, 110, 157, 168, 174, 236, 266, 272
 Зигмунт III Ваза, король польський, великий князь литовський 232, 237, 276, 277

- Зигмунт Кейстутович, великий князь литовський 32, 38, 39, 44, 109
 Зигмунт Корибутович див. Вишневецькі
 Зики Князькі 137
 Зімін, А. А. 89, 91, 105, 106
 Зінкевичі 163
 Злоба Черчицький N 353
 Злобовські 163
 Злотопольський, Петро 211
 Зміївські 265
 Зозульки 137
 Золотарі (Золотаренки) 163
 Золочівські 137
 Зубарі 163
 Зуби 265
 Зубовичі (Білаші) 137, 275
 Зубрики (Жубрики) 163
 Зубровицькі (Друцькі, Зубровицькі), князі 99, 101
 Зубцовський, Кирило 343

 Іван IV Грозний, цар московський 81, 192, 267, 363
 Іван Володимир Іванович, князь київський 19
 Іваницькі 56, N Іваницький 137
 Івановичі 163
 Івановичі (Болсуновські) 251
 Івантичі 163
 Івашенцевичі: N Романівна 363; Якуб 362; див. також Макаревичі
 Івашко, козак 120
 Івашковичі 163
 Івоня 267
 Ігор, князь київський 252
 Іконники 163
 Ілговицькі, князі 88, 167
 Ілговські 163
 Іллінецькі (Іллінські) 163, 279
 Ілліничі 203
 Ілля, господар Молдови 359
 Інгільдєєви, князі 367
 Ісайковський, Дмитро 346
 Ісерницькі 137
 Ісидор, київський митрополит 188
 Іскоростенські 251; N. Іскоростенський 258
 Іскрицькі 264

 Йоан (Івашко Каленицький?) див. Калениковичі
 Йорданівна, Барбара Спитківна 334

 Казановські 238, 239; Адам 238, 239; Домінік Александр 114, 239; Мартин 239
 Казимир III, король польський 26, 32, 93, 132, 276
 Казимир IV, великий князь литовський, король польський 39, 40, 43, 44, 51, 106, 142, 143, 149, 153, 154, 155, 177, 185, 202, 260
 Казимирський, Криштоф 80
 Кайдаші 163; Іван 263
 Калантаї (Колонтаї) 163, 188
 Калениковичі (див. теж Мишковичі, Тишкевичі) 163, 165, 179, 180, 184, 185, 186, 187, 188, 192, 194; Андрій (Ґетолд) 181, 184; Анна Дашківна 181, 186; Богдана Дашківна 181; Дашко 181, 186; Дебрь 181, 186, 187, 190, 366; Івашко (Йоан) Каленицький 181, 186, 188; Каленик Каленикович («Киянин Каленик») 181, 186; Окушко (Онушко) 181, 185, 186; Олександр Андрійович 181; Сенько 181, 186; Тишко (Тит) 181; Федько 181, 186; N Калениківна 170
 Каленицький, Олександр див. Тишкевичі
 Каленицькі Тишковичі 187 див. Тишкевичі
 Каленські (Калениковичі) 251, 255, 256, 289
 Калечичі (Калити) 163
 Калиновські 72, 161, 231, 234, 237, 238, 239; Адам 238, 239; Валентій Александр 233, 237, 238, 239; Мартин 234, 238, 239, 318; Самуель 239
 Каліші 137
 Калусовські 55, 137; N. Калусовський 265
 Кальницькі (Жихорі; див. також Батури) 162, 163, 167; Андрій 151; Жихорь 151; N Кальницька 353
 Кальнофойський, Афанасій 83
 Каменські: Катерина 354; N. Каменська 272
Каменський, Анджей 13
 Кануни 279; Клим 292; Михайло 292; Себастьян 292
 Каперіус, Войтех 224
 Каптур, львівський вїт 132
 Капусти, князі 90, 100, 101, 105, 367; Андрій Тимофійович 115, 178, 367; Іван 367; Іван Андрійович 367; Катерина Тимофіївна 367; Марина Андріївна 367; Овдотя Тимофіївна 148, 171, 367; Олександра Андріївна 337, 367; Петро Федорович Горчак 127, 367; Пилип Андрійович 367; Тимофій Іванович 367; Федір Іванович (Капуста Іванович) 367
 Карабани 137
 Карабчіївські 234; Софія, 234, 240, 241, 317
 Карачинський N 364
 Карачовський, Василь 133
 Карачовський Іван, князь 359

Карл V, імператор Священної Римської імперії 77
 Карлочи 267
 Карповичі 163
Касименко, Олександр 227
 Катунічі 267
 Кашаї 267
 Каші 163
 Кашовські 234; Анджей, 234, 353; Регіна Анд-
 ріївна 234, 352; Якуб 119; Ян з Високого
 156, 234, 313, 353
 Квалита 267
 Кгайдомович, Миколай 55
 Кезгайли 32, 95, 203
 Келбовські 163; Ян 364
Кемпа, Томаш 13
Кенеді Гримстед, Патріція 11
 Кердановські 163
Кєневич, Лєшек 12
Кириченко, Катерина 12
 Киселі (Браєвичі) 56, 138, 162, 163, 167, 207,
 216; Адам 56, 115, 131, 213, 215, 217, 218,
 219, 220, 221, 222, 253, 254, 297; Анастасія
 Григорівна 323; Лазар Браєвич 217; Григо-
 рій Гнівошович Кисіль Низкиницький 210;
 Марія (Гнівошівна?) 352; Микита Олех-
 нович 217; Олександр (Олехно) 217; Тихно
 218; Федір 199
 Киселі Дорогиницькі 288
 Кисіль див. Діпліц Геласій
 Кислі (Кисловичі) 163, 274
 Кичкири 163, 188; N Кичкир 177
 Кишки 138, 206; Барбара 331; Ян 308
 Ківерецький, Василь 265
 Кімберк 267
 Кірдеєвичі Вільгорські див. Вільгорські
 Кірдеєвичі Гостські див. Гостські (Гойські)
 Кірдеєвичі Джуси див. Джуси
 Кірдеєвичі Козинські див. Козинські
 Кірдеєвичі Чапличі див. Чапличі
 Кірдеї (Кірдеєвичі) 108, 138, 139, 140, 146-
 148, 152, 203; Васько 141, 146; Гаврило
 Кірдеєвич 147, 148; Грицько з Поморян
 140; Ганна Кірдеївна 313; Кірдей Таркович
 140, 146; (Марина Петрівна?) Кірдеївна
 309; Михайло 146; Петрашко Ланевич 141,
 142, 143, 146; Петро 140, 141, 146; Федір
 Тайкурський 146; Чапля Кірдеєвич 147;
 Шило Кірдеєвич 147; Ян Саїд 140; Яцько
 Ланевич 146
 Кірдеї Мильські 140, 141, 146; Настасія 369;
 Олізар Петрович 141, 146, 361
 Кірдеї Мишинські 140, 141, 146; Іван Петрович
 141, 146

Кірдеї Шиловичі див. Шиловичі
 Кірдей Олізар (?) Васильович 146
 Клевецькі 138
Клепатський, Павло 119, 131, 177, 194
 Клещовські (Кліщі?) 163; N.Клещовський 264
 Климовичі див. Розсудовські
 Клопотовські 264
 Клочки: Войтех Янович 308; Михно Янович
 314
 Ключські 138
Ключевський, Володимир 26
 Кміти Черленковські див. Черленковські
 Кмітичі (Кміти Александровичі, див. також
 Волчковичі) 162, 163, 167, 168, 174, 169, 177,
 178, 179, 247; Бик (Юрій?) Александрович
 Кміта Вороновицький 171, 172, 177, 178;
 Богдана Філонівна 171, 179; Богдан/Федір
 Александрович Кміта 171, 172, 177, 178; Бо-
 гуфал Дмитрович Кмітич 171, 178; Волчко
 (Іван?) Александрович 171, 177; Дмитро
 Александрович Кмітич 171, 172, 177, 178;
 Івашко Юрійович Вороновицький 171, 178;
 Кміта 172; Кміта (Александр) Волчкович
 Вороновицький 170, 171, 177, 178; Криштоф
 Богданович/Федорович Кміта 177, 179,
 199; Криштоф Богданович Александрович
 Кмітич 171, 178; Лазар Філонович Кмітич
 171, 179; Матвій Іванович Александрович
 Кміта 171, 172, 177, 178; Олександр Дми-
 трович Кмітич 171, 178; Семен Богданович
 Кміта Подолянин 171, 178, 199, 178, 179,
 199, 345; Софія Філонівна 171, 179; Філон
 Семенович Кміта Чорнобильський 171,
 172, 179, 199, 200, 214; N Семенівна 171
 Кнефль, львівський вїт 132
 Княгининські (див. також Дручани Княгинин-
 ські) 138
 Кобакович, Сивко 158
 Кобецькі 207
 Кобизи (Кобизевичі) 163, 188
 Кобилинські 163
Кобрін, В. Б. 81, 89
 Кобринські, князі 320; Марія Семенівна 323;
 Семен Романович 360; Роман Федорович
 307
 Кожановичі Велицькі див. Велицькі
 Кожуховські 163, 264, 292
 Козаковичі Звиногородці див. Базани
 Козари 163, 190, 265; N. Козар 264
 Коздаутовичі 163, 188, 273; Горайн Коздауто-
 вич 273
 Козеки, князі 90, 100, 101, 103, 105, 108; Агафія
 Дмитрівна 369; Андрій Дмитрович 369; Анд-

- рій Михайлович 369; Андрій Федорович 369; Анна Юріївна 369; Василь Федорович 369; Вацлав Андрійович 369; Галшка (Агафія) Юріївна; Ганна Дмитрівна 235, 369; Ганна Іванівна 369; Ганна Михайлівна 144, 148, 369; Дмитро Андрійович 369; Іван Васильович Козека Замлицький 369; Іван Федорович 369; Катерина Іванівна 369; Кристина Андріївна 369; Криштоф Юрійович 369; Лев Федорович 369; Марія Дмитрівна 369; Марія Михайлівна 369; Михайло Федорович 369; Олена Андріївна 369; Олехно (Олександр) Іванович 369; Петро Андрійович 369; Софія Михайлівна 369; Стефан Дмитрович 369; Томаш Юрійович з Русинова; Федір 369; Шимон Андрійович 369; Юрій Дмитрович 369; Ядвіґа Дмитрівна 369; Януш Дмитрович 369; Януш Михайлович 369; N Андріївна 334, 369; N Федорович 369
- Козинські (див. також Кірдеєвичі) 56, 107, 138, 140, 144, 145, 148, 207; Варвара Михайлівна 144, 148, 335; Ганна Тихнівна 148; Гаврило Гринькович 144, 148; Гринько 144, 148; Григорій 265; Іван 265; Іван Гринькович 148; Михайло Тихнович 115, 144, 145, 148, 361; Овдотя Олехнівна 346; Олександр 265, 289; Олехно Гринькович 144, 148, 311; Сенько Григорович (Гринькович) 144, 148; Тихно Гринькович 56, 144, 148, 178, 367
- Козли (Козловичі) 163, 274; Гордій Козлович 274; Козол 274; Мишко Козел 274; Степан Козел 274
- Козловський, Федько 186
- Козловський, Криштоф 353
- Коїленські (Сачковичі Коїленські) 55, 138
- Кокорики 267
- Колединські див. Мазепи
- Коленицька, Христина 354
- Колещик з Белашова 254
- Колмовські див. Єнковичі Колмовські
- Колодежинські 279
- Колоденські 292
- Колпитовські 138; Федора 324
- Колтаки 188
- Колтуничі 138
- Кольцови Масальські, князі 356
- Колупайловичі 257,
- Колущинські 138
- Комарі 163
- Кондратовичі 163
- Конецпольські 72, 161, 231, 234, 236, 239, 268; Адам 234, 239, 352; Александр 117, 119, 239, 282; Криштоф 234, 339; Станіслав 11, 118, 238, 239, 241
- Кононовичі 163; 275; Сава 275
- Коноплі Соколинські див. Соколинські
- Контарині, Амброджо 134
- Кончаковичі 163, 188
- Копач, Федір 263
- Копинський, Ісайя 82
- Копистенський, Захарія 83, 84
- Копистеринські (Браїловичі Копистеринські) 163
- Копіївські 163
- Коптевичі (Копті? Копці?) 138
- Копті (Коптевичі) 163; Ганна Яцківна 326; Олена 351; Раїна 342
- Корбут 267
- Корвін Госевська, Гелена 327
- Кордиші (Скобейки) 163, 190; Філон Кордиш Скобейкович 211
- Корецькі, князі 49, 79, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 107, 114, 116, 118, 122, 124, 125, 126, 185, 216, 231, 240, 288, 304, 305, 316, 318; Анна Марцибела Юхимівна 318; Анна Самійлівна 235, 318; Богуш Васильович 318; Богуш Федорович 109, 114, 118, 123, 147, 197, 237, 249, 318, 326; Василь Іванович 318; Василь Олександрович 305, 318; Ганна Іванівна I 103, 152, 318; Ганна Іванівна II 318; Гелена Юхимівна 234, 318; Евфрузіна (дочка Яна Кароля) 318; Евфрузіна Юхимівна 235; Іван Васильович 318, 370; Іван Іванович 318; Ізабела Юхимівна 318, 325; Кароль див. Ян Кароль; Лавінія Юхимівна 318; Лев (Ілля) Іванович 318; Олександр Іванович 318; Олександра (дочка Яна Кароля) 318; Самійло Юхимович 82, 118, 119, 120, 318; Самуель Кароль (син Яна Кароля) 235, 318; Софія Юхимівна 318; Федір Іванович 102, 318, 347; Юрій Богушович 318; Юхим Богушевич 220, 318; Ян Кароль Юхимович 115, 119, 235, 289, 290, 290, 318
- Корецькі (московська гілка), князі 304
- Корзуни 163
- Коритенські: Ганна Михайлівна 357; Опранка Федорівна 351
- Коритенський, Михайло Федорович 209
- Коритенські 138
- Коріятовичі (Гедиміновичі), князі 23, 34, 92; Коріят Гедимінович 88, 92; Федір Коріятович 88
- Коркошки (Коркішки, Білі, Білоцькі) 163, 251
- Корманська, Мар'яна 369
- Кормили 163

- Корницькі (Єничі Корницькі) 138
 Корнякти 235; Катерина 235, 336
 Короваї Селецькі 138
 Короваївські 138
 Коропецькі 88
 Короткі (Коротковичі) 163, 167
 Корсаки (Корсаковичі) 163 Василь Михайлович
 370; Ельжбета 343; див. теж Боркулабівна
 Корсаківна
 Корчак, Лідія 12
 Корчмінський, Станіслав 210, 351
 Корчовські 163, 251, 268
 Косаковський, Миколай Казимир 211
 Косаховський, Станіслав 172, 173, 179, 187
 Косинський, Криштоф 71, 232, 317
 Косів, Сильвестр 83, 217, 218
 Костевич, Венцлав Станіславович 328
 Костелецька, Беата 96, 233, 307
 Кості; Григир 265, Н. Костя 263
 Костки 235; Анна Костчанка 235, 308
 Косткиничі 163
 Костюшки Хоболтовські 138; Богдан 209; Се-
 мен Петрович 315
 Костюшко, шляхтич 28
 Костюшковичі 68, 163, 252
 Кот, Станіслав 221
 Коташевичі 163
 Котельницький, Філон Лукашович 313
 Котлубаї 163
 Котляр, Микола 18
 Котовичі 138, 163, 206; Ганна 183; Ян 311
 Котовські 138, 258
 Котюженські 138
 Кохани 267
 Кохановичі (Луцкевичі Кохановські) 163, 212;
 Ольбрихт 211
 Коци 163
 Коцюби Якушинські 163, 237
 Кочуровські (Кочурські) 163, 258
 Кошиловичі 163, 188
 Кошки (Кощичі) Жоравинські 138, 168, 190,
 206; Іван Юхнович 211; Ян 265
 Кошколдієвичі 273
 Кошовські 138
 Кощеєвичі 163, 188
 Коялович, Войцех 91, 150, 158, 177, 178, 179,
 184, 185, 186, 187, 188
 Кравченко, Володимир 11
 Краєвські 138, 158, 207, 279; Михайло 210
 Красенські 231
 Красицькі 235, 236; Єжи 235, 330
 Красноселицькі 138
 Красносельські 163, 212
 Красовські 138, 154; Василь Матвійович 346
 Креховецький, Максим 369
 Кривицькі 138
 Кривоніс, Максим 81
 Кривоноги 163
 Кривцівна, Полонія 323
 Крижановичі (Крижановські, Жуковецькі)
 163
 Крикун, Микола 12, 23, 215, 287, 288, 291
 Криницькі 264; Н Криницький 325
 Крип'якевич, Іван 213, 260
 Кричинський, Станіслав 217
 Крокотки (Кропотки, Крокотки Єловицькі),
 князі, 99, 103, 346; Василь Іванович 346;
 Василь Святославич 346; Ганна Яківна 346;
 Дмитро 154; Дмитро Васильович, 346;
 Дмитро Дмитрович 346; Іван Дмитрович
 154, 346; Марухна (Марія) Яківна 346; Ма-
 рухна (Маська) Молодша Яківна 346; На-
 стася Яківна 346; Олександр Дмитрович
 346; Палагна Яківна 346; Федір Дмитрович
 346; Яків (Яцько) Васильович 154, 346
 Кром, Міхаїл 12
 Кромер, Марцін 92
 Кропива Н. 265
 Кропивницькі 208; Михайло Северинович Су-
 димонтович 211; Олександр Судимонтович
 211; Северин Судимонтович 211
 Кропотки див. Крокотки
 Кропоткіни, князі 346
 Крошинські, князі 84, 216, 233; Тетяна 171
 Круки (Круковичі, Круковські) 163, 250, 251
 Круневичі 163
 Крупецькі 138
 Крупські 138, 206
 Ксенія Н (др. Р. А. Сангушка) 328
 Кудевичі (Кудини) 163
 Кудренки 163
 Кудрицькі 163
 Кулаковський, Петро 11
 Кулі (Кулевичі) 163
 Култяки (Колтаки) 163
 Куля, Вітольд 285
 Куневські див. Ело (Єловичі) Куневські
 Куницькі 163
 Кунча, Миколай Касперович 327
 Кунцевічюс, Албінас 12
 Куракіни, князі 354
 Курбські, князі 99, 355; Андрей Михайлович
 80, 106, 110, 115, 117, 144, 157, 246, 278,
 355; Володимир Михайлович Чорний 355;
 Дмитро (Миколай) Андрійович 278, 355;
 Дмитро Семенович 355; Іван Васильович

- 355; Маруша Андріївна 355; Михайло Михайлович 355; Михайло Федорович Караміш 355; Роман Федорович 355; Семен Іванович 355; Семен Федорович 355; Федір Михайлович 355; Федір Семенович 355
- Куренецький, Лукаш 337
- Курські 163
- Курцевичі (Курцевичі Булиги, Курцевичі Буремльські), князі 99, 103, 108, 152, 236, 274, 304, 312, 313; Андрій Андрійович Буремльський 313; Андрій Олександрович Буремльський 235, 313; Богдан Іванович 312; Варвара Іванівна 234, 313; Василь Іванович Курцевич Булига 313; Василь Михайлович 312; Дмитро Васильович Курцевич Булига 117, 126, 313; Дмитро Олександрович Курцевич Буремльський 313; Єва Дмитрівна 313; Іван Васильович 312; Іван (Йона, Єзекиїл) Дмитрович Буремльський 126, 298, 313; Іван Михайлович 312; Іван Федорович 312; Йона Костянтинович 312; Катерина Львівна 313; Костянтин Дмитрович Курцевич Булига 313; Костянтин (Курч) 311; Костянтин Михайлович 126, 312; Лев Костянтинович 312; Лев Федорович Курцевич Буремльський 313; (?) Максим Іванович Булига 313; Марія Дмитрівна 313; Марія Олександрівна 313; Маруша Михайлівна 312; Мар'яна (Федорівна) 235; Михайло Іванович 208, 312; Михайло Костянтинович 312; Олександр Дмитрович Буремльський 313; Олександр Михайлович 126, 312; Олександр Федорович Курцевич Буремльський 313; Павло Федорович 312; Прокіп Михайлович 312; Раїна Михайлівна 312; Раїна Федорівна 312; Самійло Іванович Коріятович Курцевич Булига 313; Семен Федорович Курцевич Буремльський 313; Теофіла Іванівна 313; Федір Михайлович 126, 312; Федір Олександрович Буремльський 313; Федір (Федько) Михайлович 313
- Кус, Януш 13
- Кутровські 138
- Кухарські 212
- Кухмистровичі (Дорогостайські; див. також Монвиди Дорогостайські) 138, 163; Матеуш Янович 357; Миколай 199; Петро 199
- Кухович, Збігнев 98, 101
- Кучинський, Стефан 87, 179, 186
- Кучичі (Кучинські) 163
- Кучуки 163, 188
- Кяуна, Зігмантас 12
- Кяупене, Юрате 12
- Лабоси (Лобоси?) 163
- Лабунські 138; Криштоф Богуфалович 325
- Лаврін, селянин с. Гуляників 257
- Лагодовські 235; Марухна Ваньківна 352; Ян 115, 235, 336
- Ладжинські 163
- Лазаревичі 163
- Лазаревський, Олександр 121, 125
- Ламбардієвичі (Лампарти Влохи) 267
- Ланевичі 163, 251
- Ланевичі Кірдеєвичі див. Кірдеєвичі
- Ланто, І. І. 51, 133, 200, 201
- Лапті 163
- Ласки (Ласки Черчицькі) 138, 163, 158, 207, 208; Михайло Олехнович 211; Михайло 364; Н. Ласко 135, 263
- Ласька, Барбара 170
- Лаші 230, 235, 236; Марта (Марія?) 235, 313; Станіслав 265
- Лаші Стримілецькі 230
- Лаші Тучапські 230, 239; Самійло 220, 230, 231, 238, 239, 240, 241, 279
- Лев Звір, «москвитин» 278
- Лев І Данилович, галицько-волинський князь 132
- Левицький, Мацей 338
- Левковичівна, Богдана Сидорівна 347
- Левковські 163, 247, 289; Яцько 258; Н. Левковський 258
- Левоневичі 163
- Ледуховські 138; Макар 210; Самійло Макарович 210
- Ленковичі (Ліплянські; Ленковичі Іпогорські) 163
- Леонтович, Федір 28, 38, 64, 79, 90, 104, 131
- Леп'явко, Сергій 12, 71
- Летковичі (Летковські) 163
- Лешницькі 138, 154, 207; Іван (Ян) 325; Марія Гаврилівна 348
- Лешньовські 235, 239; Катажина 235; Катерина 353; Мацей 239; Миколай 239;
- Ледке, Мажена 12
- Лещинські 235, 236; Анжей 235, 318, 329; Мар'яна 235, 309; Рафал 104, 175, 231, 290; Самуель 235, 336
- Лжедмитрій 264
- Лизиноси, князі 100; Василиса Глібівна 318, 370; Гліб Лизиносович 370; Лизинос 370
- Лици (Лико Оболенські), князі 99; Борис Іванович 354; Василь Іванович Ликов 354; Іван Володимирович 354; Іван Іванович Білоглаз 354; Іван Іванович Желай 354; Іван Іванович I 354; Іван Іванович II 354;

- Матвій Михайлович 354; Михайло Іванович 354; Михайло Семенович 354; Олександр Іванович 354; Семен Іванович 108, 126, 354; Федір Іванович 354
- Ликови, князі 354
- Линевські 138, 207; Андрій 209
- Линиченко, Іван* 23, 24
- Литинський, Вячеслав* 219, 299
- Лисиченки (Лисичі) 163, 220
- Лисовські 138
- Лихачевичі 163
- Литвинови Масальські, князі 356
- Лігензи: Мар'яна 235, 318; Софія 235, 310
- Ліпні 163
- Літвін, Генрик* 12, 13, 84, 114, 225, 238, 277
- Літинські 138, 265; Адам 348
- Ловдиківські 251
- Лобмянський, Генрик* 26, 95
- Лодяти (Лодятічі) 163; Жигимонт Індріхович 169
- Лозинський N 365
- Лоєвичі: Стецько 132, Ходко 132
- Лози див. Лозки
- Лозінський, Владислав* 187
- Лозки (Лози, Лозичі) 163, 212, 266; Василь 212; Іван 211, 212; Лаврін 212; Софія Андріївна 327; Стефан 212; N. Лозка 193;
- Лозовицькі 163
- Лозовські: Масиця 254; Феодосій, володимирський єпископ 254
- Лойки 267
- Лойко, Павел* 12
- Ломейко 267
- Лонцькі: Мацей 278; N Лонцький 353
- Лопотки 138
- Лосятинські 138; Ждана Григорівна 370
- Лук'яновичі «з Житомира» 163
- Лукавський, Ірик 351
- Лукомські, князі 84, 99, 345; Аграфена (Духна) Андріївна 171, 179, 345; Андрій Андрійович 345; Андрій Іванович I 345; Андрій Іванович II 345; Балтазар Андрійович 345; Богдан Андрійович 345; Богдана Андріївна 345; Василь 345; Ганна Андріївна I 345; Ганна Андріївна II 345; Григорій Васильович 345; Іван 345; Іван Іванович 345; Овдотя Андріївна 345; Олена Андріївна 345; Федір Іванович 345;
- Лупандичі 163, 267; Карпо 186
- Любавський, М. К.* 20, 39, 43, 46, 50, 61, 119, 131, 133, 199, 200, 203
- Любартовичі (Гедиміновичі Любартовичі), князі 20, 21, 23, 92, 93, 99, 344; Любарт (Дмитро) Гедимінович 56, 88, 93; Іван Любартович 88, 92, 344, 344; Лазар Любартович 344; Семен Любартович 344; Федір 94; Федір (Федюшко) Любартович 344
- Любецькі див. Друцькі
- Любинецький, Андрій 224
- Любомирські 77, 97, 98, 161, 231, 235, 236, 239, 268; Катажина 235, 308; Костянтин 239; Станіслав 98, 103, 231, 235, 236, 239, 290, 308; Юзеф Кароль 310; N Любомирська 342
- Людвиські 138
- Людвіг Угорський, король угорський і польський 140
- Люлевич, Генрик* 13, 184
- Ляльковичі 163
- Лясота, Ерих 274
- Лясоти 264; Беата 235, 342
- Ляховські (Джуси Ляховські; див. теж Кірдеєвичі) 138, 140, 142, 146; Андрій Михайлович 146; Іван Сенькович Джуса 146; Михайло (Андрійович?) 142, 146; Петро (Сенькович?) 146; Сенько Михайлович 142, 146, 338; Яків Ляховський 263
- Ляцькі: Іван 343; Катерина 182
- Льєб, Йозеф 157
- Магнушевський, Войтех 312
- Мазепи (Мазепи Колединські) 163, 273, 277; Васько Мазепин 273; Миколай Мазепа Колединський 277
- Мазур, Кароль* 13
- Майборода, Раїса* 13
- Макаревичі Івашенцевичі 163, 241; Дмитро 199; Криштоф 199; Макар 199
- Макаровичі 163
- Макидони 267
- Максимейко, Микола* 200
- Максиміліян, імператор Священної римської імперії 260
- Максимович, Михайло* 88, 92
- Маликбаша 163
- Малі (Маловичі) 163, 273
- Малковичі (Маловичі) 275
- Малковичі (Ходаковські) 163, 165, 252, 268; Іван 258, Миколай 258
- Мамичі 163
- Марія, дочка Штефана Великого 335
- Марія Елеонора Австрійська 337
- Марія N (др. С. І. Гольшанського) 359
- Марія N (др. В. В. Збаразького)
- Марія N (др. І. В. Козеки) 369

- Марія N (др. Івана Любартовича) 344
 Марковські 138; Михайло 265
 Мартиновичі 289
 Маруша N (др. Й. К. Курцевича) 312
 Маруша N (др. М. К. Курцевича) 313
 Маруша N (др. О. М. Курцевича) 312
 Марцинковський, Ян 365
 Масальські (Масальські), князі 84, 99, 102, 103, 356, 357; Андрій Петрович з Тучина Масальський 322, 357; Андрій Семенович 357; Богдана Іванівна 357; Богдан Іванович 356; Богдан (Богущ) Васильович 357; Борис Михайлович 356; Василиса Юріївна 357; Василь Іванович 356; Василь Михайлович 356; Василь Федорович 126, 357; Василь Юрійович 356; Володимир (Володко) Юрійович 356; Ганна 182; Ганна Іванівна 356; Ганна Михайлівна; Ганна Петрівна 357; Іван Богданович 357; Іван Васильович Масальський Корецький 103, 318, 356; Іван Петрович 357; Іван Семенович 357; Іван Тимофійович 357; Іван Федорович 356; Іван Федорович Мунча Масальський 356; Марина Іванівна 356; Марина Юріївна 357; Марія (Марухна) Андріївна 357; Михайло Васильович 356; Лев Іванович 356; Олександр Федорович 313; Олехно Володимирович 356; Петро 127; Петро Михайлович 356; Петро Петрович 357; Петро Тимофійович 357; Семен Васильович 356; Семен Михайлович Масальський Литвин 356; Семен Юрійович Клубок 357; Тимофій Володимирович 357; Федір Васильович 356; Федір Іванович I 356; Федір Іванович II 356; Федір Михайлович 356; Федір Петрович 345; Юрій Богданович 357; Юрій Святославич 356; Юрій Тимофійович 357; N Федорович 356
 Масло (Масловичі) 163, 274
 Матвійовичі 163
 Матейковичі (Матейковські) 163
 Медведі Залеські 138; Олександр Стефанович 316; Станіслав 352
 Медведовські 275
 Медведські: Владислав 263, Якуб 263
 Меєр, Жан 286
 Мезецькі, князі 106; Овдотя Андріївна 322
 Мезівна, Ганна 367
 Мелашки 163
 Меленевські (Меленські) 163, 250, 251, 256
 Мелешки 138; Марина 182; Ян 264
 Мелецька, Софія 331
 Мельштинський, Ясько Спиткович 307
 Менжинський, Валерій 95, 131, 132, 203
 Менкицький, Людвик 335
 Мерви (Мервинські) 163
 Мефедковичі 163
 Мечі 163
 Меховський, Мацей 42
 Мжачичі 133
 Мжевські 163
 Мизинович, Михно 263
 Микитчичі 256,
 Микулинські (Супруновичі Микулинські) 163, 212; Ганна 353; Іван 211; Маруша 353; Петро 211; N Микулинська 341; N. Микулинський 264;
 Микуличі 163
 Милковичі 163
 Минковичі (Миньковські) 138, 259
 Мирська, Ядвіґа 312
 Мисевські 259
 Мисловські 264
 Миськовські 138; Раїна Яцківна 317
 Митьковичі 163; Луця Федорівна Митьковичівна 354
 Михайловичі 163
 Михалевичі (Михалковичі Кончаковські) 163
 Мицковичі 163
 Мишка Варковський, Михайло 115, 116
 Мишки 138, 207
 Мишки Холоневські 207
 Мишковичі (див. також Калениковичі) 180, 184; Андрій 180; Гринько 180, 186; Єсько (Єсиф) 180, 184, 186; Каленик (Климентій) 181, 184–186, 188, 200; Мишко / Мисько 180, 184; Павло 180, 184, 185, 187
 Мишковські 235; Криштоф 235, 317; Фердинанд 235, 310
 Миштурт 267
 Мізинці (Мезі, Мезинці) 163
 Міндовг, литовський князь 22
 Міроші 267
 Младванек з Рахманова 306
 Млечківна, Ганна 311
 Млодзяновський, Станіслав 340
 Мнішки 235; Уршула 235, 336
 Мнішковський Ян 352
 Могили: Катерина (д. Єремії Могили) 318; Петро 188, 218, 298; Раїна (д. Єремії Могили) 337
 Модлішовський, Лукаш 231
 Можайські, князі 344; Андрій Дмитрович 344; Андрій Іванович 324; Іван Андрійович 344; Семен Іванович 177, 185

- Мокосії (Мукосії; Дениски; Мокосії Дениски) 107, 137, 150, 158, 207; Дениско Мокосій 157, 265; Марина Іванівна Денисківна 313; Овдотя Андріївна 148
 Мокосії Новоселицькі 288
 Мокосії Шибенські 288; Петро Мокосій Шибенський 313
 Мокренські 138, 163; Василиса Василівна 127; Дем'ян 127, 315
 Молітор, Теофіл 224
Молчановський, М. В. 24
 Монвиди Дорогостайські (Кухмистровичі, Кухмистровичі Дорогостайські) 119, 267, 230; Владислав 231
 Мономаховичі, князі 92
 Монтигирдович, Петро Янович 360
 Монтовти (Монтовти Коблинські) 138, 158, 206, 267; Андрій Якубович 361; Ганна Іванівна 322; Михайло 158; Якуб Михайлович 158; Ян Якубович 338
Мончак, Антоній 12
 Моренда N 340
 Мосальські див. Масальські
 Мормули 163, 190
 Морози (Морозовичі) 163; Андрій 133
 Моршковський, Петро 224
 Москвитини Заболоцькі 267; Ананія 254, Георгій 263, Іван 263, Юрій (Георгій?) 263
 Мочульські (Гапоновичі, Зав'яличі Мочульські) 54, 163, 251
 Мошенські: Василь 263; Станіслав 263
 Мошенські (Потаповичі Мошенські; Домонти) 164, 191; Григорій Потапович Домонтович 364; Григорій (Юрій) Домонт Мошенський 364; Федько Потапович Домонтович 364; Ясько Потапович Домонтович 364; N Потапівна 364
 Мошковичі (Мошковські) 163, 251
 Мощеницькі (Мощенські) 138, 279
 Мстиславські, князі 321; Богдана (Аграфена) Михайлівна 326; Михайло Іванович 361; Настасія Іванівна 331; Настасія Михайлівна 334
 Мукосії, див.: *Мокосії*
 Мунчинські 138
 Муралі (Мазали?) 163
 Мутишичі 163
 Мухи 275
 Мушати (Мушатичі, Мушати Охлоповські) 135, 138, 150, 158, 207, 267; Іван Дахнович 315; Настасія Іванівна 333; N. Мушата 263; N Мушатянка 315
 Надаржинський, Станіслав 317
 Наливайко, Северин 71, 120
 Нарбут 267
 Нарбут, Петро Миколайович 349
 Наримунтовичі (Гедиміновичі Наримунтовичі), князі 92, 304, 309, 311, 312, 313, 314, 318, 319; Василь Михайлович, князь пінський 304; Василь Олександрович, князь корецький 304; Давид Дмитрович, князь городоцький 305; Дмитро Давидович Наримунтович 305; Іван Семенович, князь стефанський 304; Іван Юрійович, князь белзький 305; Митько Давидович 305; Михайло Васильович, князь турівський (?) 304; Михайло Наримунтович, князь пінський 304; Наримунт (Гліб-Давид) 88, 92, 93, 304; Олександр Наримунтович 304; Олександр Патрикійович, князь стародубський і корецький 305, 318; Патрикій Наримунтович 305; Семен Васильович 304; Семен Михайлович, князь стефанський 304; Семен Олександрович, князь корецький 304; Семен (Феодосій) Наримунтович, князь белзький 304; Федір Патрикійович, князь стародубський 305; Федушко Васильович, князь пінський 304; Юрій (Іван) Федорович Нос 304; Юрій Наримунтович, князь белзький 305; Юрій Патрикійович 305; N Олександрович 304
 Нароцький, Григорій 279
 Насиловський, Малхер 211
 Нарушевичі: Анна 337; Миколай 335; Павло 357; Станіслав Павлович 342;
 Насиловські: Малхер 322; Щасна Юріївна 335
 Наумовичі 163
 Нацович, Михайло 307
 Наховичі (Носковичі?) 163
 Невмирицькі (Геєвичі) 163, 247, 256, 259, 289; Антон 258, Григорій 258
 Негребецький, Григорій 54
 Недригайли 163, 267
 Некрашевичі (Некраси) 163, 191; Василь 365
 Немира 23, 24
 Немиричі 163, 167, 192, 194, 212, 214, 216, 217, 219, 220, 221, 223; Андрій Єсифович 220; Богдана Іванівна 170, 173; Владислав Стефанович 216, 353; Єсиф Іванович 211, 220; Іван Єсифович 199, 220; Івашко 219, 220; Криштоф 220; Матвій Єсифович 220; Олександр 219; Самійло Іванович 220; Семен Єсифович 220; Стефан Андрійович 211, 216, 220; Юрій 211, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 233, 241; N. Немиричівна 217, 365
 Немирянка див. Резановичівна

- Немировичі 267; Андрій 199
 Немста Славські: Самуель 317; Христина 347
 Непитуці 138, 163
 Непрецький, Андрій 323
 Несвицькі 138; Петро 263
 Несвізькі, князі 93, 99
 Нестергеєвичі 163
 Нефедовичі 163
 Нечаї 163, 253, 299; Стефан 254
 Несецький, Каспер 78, 91, 179
Никель, Беата 13
Николайчик, Федір 121
 Никон, овруцький піп 247
 Новаші 164
 Новицькі (Сила Новицькі) 164
 Новокрещені 164
 Новоселицькі 138
 Нос Олександр, князь 167
 Носковичі 164
- Обернеєвичі 164, 188, 220
 Ободенські 164, 214; Семен Васильович 211
 Оболенська N Іванівна, княгиня 363
 Оборські 264
 Образцови 138; Борис Ігнатович 324; Лев Борисович 267, 369
 Обухи (Обуховичі) 55, 164
 Обухи Воцатинські 138
 Овдотя N (др. І. Ф. Полубенського) 342
 Овдотя N (др. І. Ф. Четвертенського) 352
 Овлучимські (Овлочимські) 138; Юрій 209, 210
 Овсяні 264, 267
 Оговити (?) 164
 Одинцевичі, князі: Богдана 328; Ганна Семенівна 311; Семен Богданович 326
Однороженко, Олег 13
 Одоєвські, князі 106
 Одрживольські 235, 239; Ян 235, 239, 317
 Ожеховський, Станіслав 58, 80
 Оздовські 138
 Озерецькі (Друцькі Озерецькі), князі 322; Марина 183
 Окольський, Шимон 91, 158, 177, 218
 Окорські 138
 Окортевичі 164
 Окушки: Марія 181
 Олександра N (др. Ф. С. Глинського) 364
 Оленько Володимирович, князь київський 54, 105, 169, 185, 191, 193, 331
 Оленьковичі Слуцькі (Слуцькі), князі 320, 331; Василь Семенович 331; Михайло Оленькович (Олександрович) 331; Олександра Семенівна 307, 331; Олександра (Олена) Семенівна 331; Олександр Юрійович 331; Оленько (Олександр) Володимирович 54, 105, 169, 185, 191, 193, 331; Семен (Василь?) Оленькович 331; Семен II Юрійович 307, 331; Семен Михайлович Олександрович 331; Софія Семенівна 331; Софія Юріївна 331; Федора Оленьківна 331; Юрій II Юрійович 331; Юрій Семенович Оленькович 331; Юрій Семен Юрійович Оленькович 331; Юрій III Юрійович 331; N Оленьківна (др. молд. госп. Штефана Великого) 331; N Оленьківна (др. Ю. Ф. Пронського) 331
 Олекшичі (Олекшичі Гератовські) 54, 216; Марія 181; N Олекшич 365
 Олехнович, Гурко 370
 Олехновичі (Стецькі; див. також Тишкевичі) 164
 Олехновичі (Цатичі?) 138
 Олеші Боруховські (Олеші; Олешковичі) 164, 268; Грицько Олеша (Олешеевич, Олешич) 268; Данило Боруховський 268; Миколай Олеша 268; Регіна Олешина 268; N. Олеша 268
 Олізари Волчковичі (Олізаровичі; див. також Волчковичі) 170; Богдана Іванівна 317; Іван Олізарович Волчкович 170; Людвиг Олізар 265; Олізар Іванович Волчкович 170
 Олізаровські 138
 Ольга, княгиня київська 83, 252
 Ольгерд Гедимінович, великий князь литовський 320, 321
 Ольгердовичі (Гедиміновичі Ольгердовичі) князі 92, 320, 321, 322, 324, 326; Андрій Ольгердович 320; Вігунд (Олександр) Ольгердович 320; Володимир Ольгердович 320; Дмитро Ольгердович 89, 320; Корибут (Дмитро) Ольгердович 320; Кориґайло (Казимир) Ольгердович 320; Костянтин Ольгердович 89, 320; Ліґвеній (Семен) Ольгердович 320; Свидриґайло Ольгердович див. Свидриґайло (Болеслав) Ольгердович; Скирґайло Ольгердович див. Скирґайло (Іван) Ольгердович; Федір Ольгердович 88, 320; Яґайло (Владислав) Ольгердович див. Владислав Яґайло
 Онацковичі (Оношки?) 164
 Ониськовичі 289
 Онковичі (Оцковичі?) 164
 Онофрієвичі (Онуфрієвичі) Іскоростенські 164
 Оношки (Онушкевичі) 164

- Опалінський, Едвард 12
 Опалінські 235; Софія 235, 318
 Опаришеські 138
 Опольська, Ядвіга Владиславівна, княгиня 321
 Оранські (Войни Оранські) 138; Овдотя Павлівна 312
 Оратовські 164
 Ордичі 54, 164; Павло Орда 353
 Освенцім, Станіслав 118
 Осовецький, Яцько 278
 Осовецькі (Осовські), князі 99, 101, 354; Іван Михайлович 354; Михайло 354; Михайло Іванович 354; Михайло Романович 354
 Останковичі (Осташовичі) 257
 Остики: Ганна Миколаївна 330; Миколай Юрійович 323
 Остріївські (Зеньковичі Остріївські) 138
 Островські 164
 Острозькі, князі 13, 66, 68, 69, 79, 80, 84, 85, 88, 91, 92, 93, 94, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 106, 114, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 133, 142, 143, 150, 154, 185, 200, 207, 232, 236, 240, 268, 279, 281, 283, 288, 290, 292, 297, 305, 306, 307, 308; Агрипина (Катерина) Василівна 307; Адам Костянтин (Олександрович) 98, 308; Анастасія Данилівна 307; Анастасія Федорівна 307, 322; Андрій Федорович (Андрушко з Коропця) 93, 306; Анна Алоїза (Олександрівна) 98, 103, 124, 236, 268, 290, 292, 308; Василь (Олександрович) 308; Василь-Костянтин Костянтинович 13, 82, 83, 84, 94, 95, 96, 97, 109, 110, 114, 116, 119, 120, 123, 142, 145, 179, 206, 234, 236, 281, 307, 308, 331; Василь Федорович Красний 94, 307; Вацлав Фридерик, «князь з Острога» 94, 306; Войтех Василь (Янушович) 308; Галшка (Єлизавета) Василівна 308; Галшка Ілівна 96, 234, 307, 329, 331; Данило з Острога 93, 305, 306; Дашко (Данило) Федорович 93, 306; Дмитро Данилович 93, 306; Дмитро Федорович (Митько з Кураша) 93, 94, 307; Евфрузіна (Янушівна) 308, 310; Елеонора Янушівна 235, 308; Іван Васильович 94, 142, 307; Іван Юрійович 306; Ілля Костянтинович 95, 96, 107, 109, 111, 233, 307; Катерина Василівна 308; Катерина Олександрівна 98, 234, 236, 288, 290, 308; Костянтин Костянтинович 97, 307; Костянтин Іванович 22, 28, 35, 44, 67, 68, 69, 77, 78, 80, 82, 94, 95, 96, 102, 109, 120, 125, 142, 145, 178, 220, 268, 307, 331, 361; Костянтин Васильович 308; Криштоф (Олександрович) 308; Марія Іванівна 307, 328; Михайло Данилович 93, 306; Михайло Іванович 94, 142, 306; Олександр Васильович 96, 98, 101, 114, 119, 123, 235, 268, 288, 308; Олександр (Олександрович) 308; Олександр (Олексій) Данилович 93, 306; Роман Михайлович 306; Семен Юрійович 306; Софія Костянтинівна 307; Софія Олександрівна 98, 235, 236, 290, 308; Федір (Федько, Феодосій) Данилович 93, 94, 105, 307; Федора-Анна Федорівна 307; Федько Федорович (Фридерик із Острога) 260, 306; Юрій Данилович 94, 306; Януш Володимир (Янушович) 308; Януш Павло (Олександрович) 98, 121, 308; Януш Васильович 80, 82, 96, 97, 114, 119, 123, 235, 240, 273, 282, 288, 308; Н. Данилівна 307
 Остророги 235; Ян 235, 310
 Остроухівна N 274
 Осьмаковичі 164
 Охремівичі 138, 158, 164; Остапко 264
 Офанасовичівна N 343
 Очесальський, Максиміліан 211
 Ошковичі (Юшковичі) 257,
 Ощовські 138, 207
 Павло Макарович, овруцький коваль 248
 Павловичі 138, 164; Ярош 209
 Павлюк, козацький ватажок 241
 Павші 55, 164; Богуфал Михайлович 211; Михайло 176, 199, 248; Тетяна 170, 176; N Павшанка 342
 Павші Монивидовичі 176
 Пакошівна N 342
 Падура, Тимко 82
 Палеолог Марія Андріївна, княгиня 344
 Палуцький, Миколай 209
 Палюдіус, Соломон 224
 Паньковичі 164, 273
 Папроцький, Бартош 57, 81, 91, 155, 157, 256, 261
 Патрикєєви, князі 305
 Патрикії Курозвонські 138; Іван Васильович 210
 Паці 230; Миколай Юрійович 361; Ян Домінікович 336; Ян Казимир 230, 231;
 Пашини (Пашиничі, Пашинські), 164, 251, 256, 275
 Пашковичі: Марина 370; Марія 369
 Пашути 164, 267
 Пашуто, В. Т. 17, 18, 198
 Пекосінський, Францишек 54
 Пеленський, Ярослав 228
 Пеньков, Іван Данилович, князь 363

- Пербольт, Йозеф* 141
 Передільські 265
 Перекладовські 138, 288
Перетц, Володимир 56
 Першковичі 164
 Песляки 164
Петхевич, Криштоф 12
 Петрашевичі 164
 Петровський N
 Петро Рареш, господар Молдови 335
 Петровичі 138
 Петричичі (Петричичі Ковилинські; Русиновичі) 164
Петрунь, Федір 190
Петрушевич, Антон 82
 Петуховичі 164
 Пилецькі 164
 Пилиповські (Пилиповичі; Филиповичі) 164
 Пирхайли 164, 267; N Пирхайло 198
 Пителевичі 257
 Пишневичі 164
 Підкова, Іван 120
 Пізо, папський легат 82
 Пілецький, Отто 132
 Пісочинські 214, 216; Лаврін Гнівошович 211; Казимир Якубович 324; Олександр 115, 264
Пічета, Володимир 27
 Пішковичі (Яворські) 164
 Плонянська, Єлизавета Іванівна 348
 Погорілкович, Марко 220
 Подберезькі див. Ямонтовичі Подберезькі
 Подбип'ятівна N 349
 Подгаєцькі 138
 Подгорецькі 235; Анна 235, 353
 Подгороденські: Анастасія 353; Габріель 210; N. Подгороденський 265;
 Подгорські, князі 100, 267, 370; Вацлав Олександрович 370; Григорій Федорович 370; Миколай Михайлович 370; Миколай Олександрович 370; Михайло Григорович 370; Олександр Михайлович 370; Ян Михайлович 370
 Подоські 138
 Подчаські 264
 Позняки 57, 164, 267, 273
 Покалевські 164
 Покотилівичі (П'ятигорці?) 164
 Покривницькі: Павло 265
 Ползькі 138
Поліщук, Володимир 11
 Полкович (Полтевич), Юшко 199
 Половці Рожиновські, князі (?) 100, 101, 164, 365; Дем'ян Яцькович Половець Р. 365; Катерина Юрїївна 365; Маруша Юрїївна 365; Михайло Юрїйович зі Сквиря Половець Р. 365; Овдотя Яцьківна 365; Оксиня Юрїївна 365; Роман Половець 365; Семен Рожновський (Половець Рожиновський?) 365; Семен Семенович Рожновський 365; Темінко (I) Яцькович Половець Р. 365; Юрїй Івантич зі Сквиря Половець 365; Юрїй Семенович Рожновський (Половець Рожиновський?) 365; Ян Семенович Рожновський 365; Яцько зі Сквиря Половець Р. 365; N Половець Рожиновський 365
 Полози (Полозовичі) 164, 168, 267; Іван 199; Лев 199; Орфіна 171; Семен 60; Фенна Семеновна 322
Полонська-Василенко, Наталія 226
 Полті (Полтевичі) 164
 Полубенські, князі 99, 101, 108, 152, 176, 216, 321, 342, 343; Андрій Андрійович 120, 127, 343; Андрій Іванович 343; Андрій Михайлович 342; Андрій Федорович 343; Богдана Іванівна 343; Богдана Олександрівна 342; Василь Андрійович 343; Ганна Василівна 326, 342; Григорій Федорович 343; Данило Андрійович 343; Дмитро Михайлович 342; Іван Андрійович 326; Іван Андрійович Дуда 343; Іван Васильович 342; Іван Іванович 343; Іван Федорович 342; Йосиф Михайлович 342; Йосиф Федорович 343; Лев Васильович 342; Лев Федорович 342; Марина Іванівна 343; Марина Львівна 342; Марія Андріївна 343; Матвій Федорович 343; Михайло Іванович I 343; Михайло Іванович II 343; Огафія 336; Олександр Іванович 342, 361; Олександр Олександрович 342; Остафій Андрійович 343; Петро Іванович 343; Петро Федорович 343; Федір Андрійович 369; Федір Іванович 343; Федір Федорович 342; N Федорівна 342;
 Полукнязевичі 138, 164
 Полуяни 164
 Поморські 264, 265
 Понковський, Ян 315
 Попковичі (Поповичі) 164; Владика 199
 Поплавські 264
 Поповки (Поповки Гуляницькі) 164, 257; Яцько 257
 Порванецькі (Ершмугер) 138, 267
 Порицькі, князі (див. також Збаразькі та Войни Воронецькі) 89, 92, 98, 99, 103, 125, 216, 236, 321, 333, 338, 339; Барбара Олександрівна 369; Варвара Олександрівна

- 339; Ганна Олександрівна 338; Ізабела Олександрівна 234, 339; Катерина Олександрівна 338; Матвій Олександрович 338; Миколай Олександрович 235, 338; Михайло Олександрович 338; Олександр Олександрович 234, 263, 339; Олександр Олександрович Порицький Збаразький 338; Олександр Федорович 142, 338; Софія Федорівна 142, 146, 338; Стефан Олександрович Корибутович зі Збаража Порицький 338; Федько (Федір) Васильович 333, 338; Фрузина Федорівна 339; Януш Олександрович 235, 326; Януш Олександрович зі Збаража Порицький 338
- Посники Глинські 267
 Посники Івашковські 267
 Посники Туровські 267
 Посники Угровецькі 138; 207; Марія Яцківна 314; Ян 317
- Посткнебталь (Смолянин) 267
 Постоловські 164
 Посяговецькі 138, 206
 Посяговські 164
 Потаповичі (Мошенські) див. Мошенські
 Потії 267; Адам (Іпатій) Львович 84, 298, 311; Катерина 367
- Потоцькі 72, 231, 235, 237, 238, 239; Анна 235, 310, 318; Миколай 114, 239; Станіслав «Ревера» 114, 239; Стефан 114, 239; Якуб 114, 239; Ян 114, 239
- Почапінські 164, 265; Мотрона Іванівна 170, 173
- Прегалинські 258
 Прежовські 138, 164, 206
 Прибитковичі 133
 Привередовські 138, 154, 158; Василь 346
 Прихабські, князі 322
 Прокоповичі 275
 Прокоповичі Білецькі 267
 Прокулеї 267
 Пролизи 164
 Промчейки (Біликовичі?) 138, 158, 164, 207
- Пронські, князі 84, 98, 99, 103, 108, 125, 349; Андрій Глібович 349; Андрій Іванович Сухорукий 349; Галшка (Ганна, Ельжбета) Фридрихівна 234, 349, 349; Ганна Глібівна 349; Гліб (Фридрих) Юрійович 319, 349; Іван Володимирович 349; Іван Іванович Нелюб 349; Іван Юрійович 349; Марія Глібівна 349; Марухна Фридрихівна 349; Настасія Глібівна 349; Олександр Октавіан Олександрович 349; Олександр Фридрихович 329, 349; Семен (Фридрих) Глібович 109, 199, 249, 273, 349, 349; Федір Іванович 349; Юліуш Олександрович 349; Юрій Федорович 349; Юрій Фридрихович 349; N Іванівна 349; N Юрійівна 349
- Пронські Турунтаї, князі 349
 Пронські Шемякіни, князі 349
 Проскури Сущанські 164, 194, 218; Іван 171; Матвій 199; Федір 211; Тишко 199; N Проскура 193
- Протасевич, Бенедикт 343
Прохаска, Антоній 91, 275, 280
 Прошицький, Адам 353
 Прусак, Криштоф 216
 Прусиновський, Адам 210
 Пруські 138; Амвросій 263; Андрій 263; Мартин 67
- Пугачевичі 138
Пузина, Юзеф 55, 91, 92, 93, 94
- Пузини, князі 84; 100, 103; Андрій Глушонок Пузина 348; Богдан Тимофійович 348; Василь Іванович 348; Ганна Богданівна 348; Дмитро Іванович Глушонок 348; Іван Богданович 348; Іван Іванович Глушонок Пузина 348; Іван Васильович Глазинич Пузина 348; Катерина Юрійівна 348; Лев Іванович Глушонок 348; Михайло Іванович Глушонок 348; Михайло Юрійович з Козельська Пузина 210, 348; Олександр (Атанасій) Юрійович 235, 348; Ольбрахт з Козельська Пузина 348; Петро Петрович з Козельська Пузина 348; Петро Тимофійович 348; Раїна Богданівна 348; Тимофій Іванович 348; Федора Юрійівна 348; Юрій (Григорій) Богданович 348; Юрій Іванович Глазинич Глушонок 348; Юрій Юрійович з Козельська Пузина 210, 348; Ясько Богданович 348
- Пузовські 138; N Пузовська 170
 Пути 164
 Путошинські (Пустошинські) 138, 158, 207
 Путяті див. Сурини
 Путятичі (Путяті) див. Друцькі
 Пушкарі (Пушкаревичі) 164
 Пушкарі (Пушкарі Ресинські) 275
Пшездвцький, Александр 125
 Пшерембські 235; Максиміліян 235, 310
 Пшилуська, Софія 335
П'яков, Аляксей 131
 П'яти (П'ятковські) 164
 П'ятигорський, Темрюк 126
 П'ятничанський, Мисько 211, 263
Павінський, Адольф 22, 285
 П'яновський, Якуб 345

- Рагози 164
 Радзивіли 77, 95, 138, 203, 230, 233; Альбрехт 103, 231, 290; Анна Юрїївна 360; Богуслав 280; Гелена Миколаївна 331; Ельжбета Миколаївна 360; Криштоф «Перун» 308; Миколай 336; Миколай Криштоф «Сирітка» 336; Станіслав 279, Ян Альбрехт 318; Ян Єжи 308; Януш 246, 331
Радзимінський, Зигмунт 91, 93, 94, 112, 142, 145
 Радзимінські 235; Галшка Войтехівна 347; Кристіна 235, 349; Станіслав Мартинович 329
 Радїївські, 256
 Радки 164
 Радовицькі 139; Іван 266, 353; Остафій 265
 Радошицькі 265
 Радуновичі 267
 Раї (Раєвичі): Єва Василівна 170
 Раковський, Ян 318
 Рапштинські 164
 Рареш, Петро, господар Молдови 120
 Ратомські 164
 Рахновські 164
 Рачковичі 164
 Редчичі 164
 Резановичівна Немирянка, Марія (Софія?) 325
 Рейнольт 267
 Ремені 164
 Ржищовські 139
 Ржищовські: Іван 288, Ян Львович 260
Рібаков, Б. А. 18, 62
 Рило 267; (Василь Михайлович?) 314
 Римша 267
 Ринди 258
 Рисичі 274
 Ритель 267
Рихлікова, Ірена 246, 247, 285
 Рїпчичі (Пероцькі) 164, 274
 Ровенська, Марія Олізарівна, княгиня 333
Рогов, А. І. 87
 Рогозинські 139, 214, 265; Василь 238; Матвій 353; N Рогозинський 341
 Рожновські 264; див. теж Половці Рожиновські
 Рожнятовські 274; Андрій 279
 Роздобецькі 258
 Розношинський, Захаріяш 265
 Розсудовські (Климовичі Розсудовські) 163, 164, 289
 Роксоляна 140
Роле, Антоній 246
 Роман Мстиславич (Роман Галицький), галицько-волинський князь 92, 198, 230
 Романович, Сенько, житомирський боярин 199
 Романовичі Волчковичі (див. теж Волчковичі, Горностаї) 173, 174; Горностаї (Остафій) Романович 170; Іван Семенович 170; Івашко Андрійович Фурсович 170; Роман Івашкович Волчкович 170; Семен (Сенько, Сень) Романович 170; Стефан Семенович 170; Фурс (Андрій) Романович 170; Яцько Романович 170
 Романовичі, князі 88; Андрій Юрїйович 87; Лев Юрїйович 87
Ростворовський, Емануель 101, 285, 286
 Рошковські (Рушковські) 164; Дорота 369
 Рудецькі (Урсули Рудецькі) 139, 207; Івашко 35
 Рудзький, Павло 247
 Рудольф II Габсбург, імператор Священної Римської імперії 274
 Ружинські (Роговицькі), князі 84, 93, 99, 102, 103, 105, 107, 121, 122, 126, 127, 154, 241, 304, 314, 315, 316, 317; Абрахам Федорович 314; Адам Григорович Наримунтович 316; Анастасія Томила Кириківна 317; Андрій Михайлович 316; Богдана Михайлівна 315; Богдана Федорівна 314; Богдан Остафійович 81, 120, 317; Богуфал (Богдан) Григорович 316; Василиса Василівна 315; Василь Михайлович 127, 315, 316; Ганна Іванівна 316; Ганна Кириківна 317; Ганна Остафіївна 317; Гелена Григорівна 316; Гелена Кириківна 317; Григорій Абрахамович 314; Григорій Іванович 126, 316; Григорій Михайлович Бурдинович 315; Дмитро Іванович 317; Іван Іванович 316; Іван, князь ружинський 314; Іван Михайлович I 315; Іван Михайлович II 316; Іван (Ян) Михайлович 316; Іван Стефанович 314; Іван Янович 77, 126; Катерина Василівна 315; Кирик Остафійович 82, 233, 235, 317; Марина Василівна 315; Марина Стефанівна 314; Маруша Михайлівна 316; Маруша Остафіївна 317; Миколай Іванович 316; Миколай Остафійович 317; Михайло Васильович 315; Михайло Іванович I 314; Михайло Іванович II 102, 120, 125, 126, 316, 367; Михайло Остафійович 317; Михайло Федорович 315; Михайло Янович 316; Настасія Томила (Богумила?) Кириківна; Огафія (Ганна) Федорівна 314; Олександр Михайлович Бурдинович 315; Олександр Федорович 314; Остафій Іванович 102, 120, 125, 126, 317; Петро Михайлович 316; Роман

- Кирикович 118, 120, 234, 240, 264, 317; Семен Дмитрович 317; Стефан Васильович 315; Стефан Федорович 314; Федір-молодший Стефанович; Федір Михайлович 314; Федір-старший Стефанович 314; Федір Федорович 314; Федора Михайлівна I 315; Федора Михайлівна II 316; Федора Стефанівна 314; Ядвіга Кириківна 235, 317, 347; Ян Михайлович Наримунтович 316; N Іванівна 314;
- Рулікובський, Вацлав* 274
Рулікובський, Едвард 91, 165
 Рупневські 289; Йоахим 224
 Русановичі (Русановські) 164
 Русановський, Юрій 263
Русина, Олена 12, 19
 Русини (Русиновичі) Берестецькі 139, 154, 164, 207, 265; Степан 346
 Рутовичі 164
 Рутський, Северин 211
 Рушковські 264
 Рюриковичі, князі 28, 65, 88, 90, 92, 98, 99, 105, 342, 345, 346, 346, 349, 350, 351, 352, 354, 355, 356
 Рязанська, Анастасія Олегівна, княгиня 321
- Савич Данило 341
 Савини, Савичі див. Величковські
 Савостяновичі 164
 Сагайдачний (Конашевич Сагайдачний) Петро 274, 187
Саганович, Генадзь 12
 Садили 164
 Садовські: Андрій Семенович 211; Яків 268
 Самчинські 139
 Сангушки (Сангушки Кошерські, Сангушки Ковельські), князі 13, 66, 69, 70, 79, 84, 99, 103, 104, 106, 107, 108, 114, 125, 126, 142, 150, 216, 236, 278, 279, 316, 320, 326, 327, 328, 329; Адам Олександр Григорович Ольгердович С. Кошерський 114, 115, 235, 290; Анастасія Михайлівна 326; Андрій Григорович С. Ковельський 327; Андрій Михайлович 127, 326; Андрій Олександрович 307, 326, 328; Андрій Федорович 329; Василиса Андріївна 329; Василь Михайлович С. Ковельський 67, 69, 156, 278, 327; Василь Федорович 326; Ганна Андріївна I 326; Ганна Андріївна II 326; Ганна Андріївна III 328; Ганна Андріївна IV 329; Ганна Василівна 311, 327; Ганна Григорівна 235, 330; Гелена Андріївна 327, 347; Григорій Васильович Ковельський 327; Григорій Львович С. Кошерський 115, 330; Дмитро Федорович 119, 120, 307, 328, 329; Івашко Федорович 327; Лев Олександрович С. Кошерський 326, 330; Магдалена Василівна 327; Марина Василівна 327; Марина (Марухна) Романівна 329; Марина Федорівна 328; Марія Андріївна 328; Михайло Олександрович 326; Михайло Федорович 217, 327; Невидана (Богдана) Михайлівна 326; Олександр Андрійович С. Кошерський 326, 342; Олександр Федорович 68, 217, 326; Олександра Андріївна 327; Олександра Григорівна 330; Олександра (Оленка) Романівна 309, 329; Олена Андріївна 329; Роман Андрійович 328; Роман Федорович 109, 111, 112, 114, 120, 123, 329; Сангушко (Сендюшко) Федорович 106, 109, 111, 120, 326; Семен (Самуель) Андрійович С. Любартович Ковельський 115, 234, 327; Софія Андріївна 328; Федір Андрійович 246, 249, 329; Федір (Роман) Романович 329; Федора Андріївна 328; Федора Григорівна 327; Федора Романівна I 235, 329; Федора Романівна II 349; Федора Федорівна 328; Януш Михайлович 145, 147, 327; Ярослав Федорович 328; N Андріївна 325
- Сапєги 203, 214, 233; Анастасія 182; Андрій Павлович 324; Богдан 367; Богдана Богданівна 323; Ганна Михайлівна 349; Ганна Семенівна 357; Іван Богданович 327; Лукаш Павлович 171, 179; Миколай Павлович 326; Павло Іванович 115, 361; Софія Павлівна 327; Фридрих Миколайович 210
- Сарницький, Малхер 265
 Сатиївські, князі 88, 100; Ілляш 370
 Свенельд (Свентольд) 167
 Свержевські 258
 Сверчовські (Свирговські): Іван 264, Петро 264
 Свещівна, Анна Ельжбета 336
 Свидригайло (Болеслав) Ольгердович, великий князь литовський 34, 35, 38, 41, 43, 44, 61, 64, 93, 109, 133, 154, 155, 158, 180, 181, 184, 186, 217, 320–322, 324–326, 369
 Свинюські 139, 158, 206; Михайло Васильович 313; Михайло Михайлович 325
 Свириничі (Поповичі Свиринські) 164
 Свирські 212; Петро 317
 Свищовські: Марина Левківна 353; Тихно 56
 Свідерський, Ян 264, 369
 Святоші 139
 Святські (Смілі) 164; Маруша 354
 Севрюки 164

- Сейт Київський, князь 367
 Семаковичі (Злобицькі) 275
 Семаковичі 164
 Семашки (Семашковичі) 107, 139, 140, 150, 154, 155, 164, 196, 203, 207, 216, 233, 236; Андрій Олександр Богданович 156; Богдан Грицькович 155; Богдан Михайлович 156, 322; Богдана Василівна 352; Василь Васильович 156; Василь Івашкович 155; Василь Михайлович 156, 208; Василь Петрович 157, 248, 325; Вацлав 351; Гаврило Михайлович 156; Ганна Василівна 156; Грицько Івашкович 155; Семашко Єпифанович 155; Івашко Семашкович 155; Йоан 157; Костянтин Казимир з Добратина Семашко 157; Криштоф 156; Мар'яна Миколаївна 156; Миколай Олександрович 115, 156, 216, 230; Михайло (Богуш) Івашкович 155, 156; Олександр Богданович 115, 116, 209, 216, 338; Олександра Петрівна 157, 355; Петро Єпимахович 155; Петро Михайлович Семашко Добратинський 155, 156; Петро Петрович 157; Філон Васильович 156; Шимон 157; Щасний Семашкович 155; Ярош Петрович 157
 Семен Олелькович, князь київський 95, 169, 191, 193; див. також Олельковичі Слуцькі
 Семеновичі (Неданчицькі) 164
 Семкович, Владислав 30, 46, 56, 91
 Сенкевич, Вітольд 271
 Сенські, князі 100, 101, 370; Богдана Іванівна 370; Григорій 370; Григорій Іванович 370; Дмитро Іванович 248, 370; Іван Григорович 370; N Григорівна 370
 Сенчили 164
 Сенюти (Сенютічі) 104, 135, 139, 150, 158, 164, 207, 223, 224; Павло Криштоф 224, 290; Стефан 264; N Сенюта 181, 186
 Сенюти Радогощські 207
 Сенявські 231
 Сеньковичі (Синковичі?) 164; Кунча 367; Михайло 358; Яцько 358
 Сербини (Сербини Хорохоринські) 139, 158, 164, 207, 267; Михайло Федорович 208, 209
 Середика, Ян 12
 Середі, Сузанна 308
 Серемські (Серницькі?) 164
 Серховські (Серховецькі) 164
 Сивковичі (Сивцевичі) 164, 251; Остапко 264
 Сигнатори 267
 Силичі 274
 Симонід, Теодор з Гольштинії 224
 Сингаївські 251
 Сиповичі 164
 Сироп'ятичі (Сироп'ятовичі) 133, 139
 Сируті 164
 Сисин, Франк 85, 217, 221, 266, 227
 Сінгури 267
 Скарґа, Пьотр 82
 Скиргайло (Іван) Ольгердович, київський князь 89, 190, 320
 Скідир (Скіндер, Іскандер) 362
 Скіндери 164; Ганна Іванівна 345;
 Скіпори (Скипоровичі) 139, 164; Марія Семенівна 170, 174; Петрушко 199; Семен (Сенько) 134, 169
 Скленьські (Шимковичі Скленьські) 139
 Скобейки (Кордиші Скобейки) 164, 220
 Сковородки 139, 164
 Сколки (Скопки?) 164
 Скоп, Станіслав 329
 Скорути: Ганна 327; Катерина 337
 Скотницький, (Криштоф?) 317
 Скуйбіді (Скубейди?) 164
 Скумини Тишкевичі (див. також Тишкевичі) 182, 187
 Скурати (Скуратовські) 164
 Славинські 264
 Слизні 164, 167
 Слонечкович, Гліб 132
 Служки 164, 267; Настасія Григорівна 345; Софія Іванівна 345
 Слупиці 164, 168, 190; Богуш 264; Тихон 237
 Слуцькі див. Олельковичі Слуцькі
 Смаги, князі 88, 90, 100, 101, 105, 172; Юрій 370; N Смагівна 370
 Смиковські 139
 Смілі див. Святські
 Смолчичі (Смолки) 133, 151
 Смотрицький, Герасим 84
 Смотрицький, Мелетій 82, 84, 85, 298
 Снітовський, Миколай 268
 Снопковські 239; Стефан 239
 Собеські 235, 239; Катажина 235, 310; Марек 239; Себастьян 239; Якуб 231, 235, 336;
 Соболю, Ян 263
 Собчук Володимир 11, 13
 Сокири 99
 Соколинські (Друцькі Соколинські), князі 84, 216, 320, 322; Азарина Андріївна 343; Андрій Семенович 329; Василиса Львівна 322; Ганна Іванівна 357; Домнида Семенівна 358; Марина Андріївна 313; Павло Юрійович 323; Федора Михайлівна 348
 Соколинські (Коноплі Соколинські), князі 322
 Соколовський, Войцех 12

- Соколяські (див. також Четвертенські), князі 350, 351; Андрій Васильович 351; Богдана Марківна 351; Варвара Марківна 341, 351; Василь Максимович 351; Василь Михайлович 351; Василь Солтанович 351; Войтех 126; Ганна Марківна 324, 351; Ганна Солтанівна 351; Іван Васильович 345, 351; Максим Васильович 351; Марія Василівна 323, 351; Марко Солтанович 351; Маруша (Маргарита) Солтанівна 351; Мар'яна Марківна 351; Михайло Михайлович 351; Олександра Марківна 351; Олена Солтанівна 323, 351; Остафій Васильович 127, 209, 351; Солтан Михайлович 351; Стефан Максимович 351; Стефан Маркович 351; Юрій Васильович 351; Юрій Михайлович 351
- Сокори 164; Андрій 264
- Соломерецькі, князі 84, 216, 233; Богдан Васильович 361; Варвара 183; Ганна Василівна 170, 174; Доміцела 352; Іван Васильович 324; Марина Василівна 360; Раїна Гаврилівна 144; Христина 347; N Соломерецька 349
- Солоневський, Богдан 156
- Солтани 54; Ганна Гриньківна 348; Іван (Івахно) Андрійович 353
- Солтани Албієвичі (Солтани Халепські) 164
- Солтани Бутятицькі 139; Федір 209
- Солтани Халепські, див. Солтани Албієвичі
- Солунчики 164
- Софія Варвара N (др. Ю. В. Заславського) 309
- Софія Павлівна N (др. В. А. Полубенського) 343
- Спанокйо, Енрико 77, 78
- Спевак (Дем'янець Співак) 254
- Стабровський, Петро 327
- Ставецькі (Шишки Ставецькі; Стецьковичі) 139, 165; Андрій 264
- Стадницькі 139
- Стадницький, Казімеж* 109
- Станіслав Київський (Іоан Станіславович) князь 87
- Станішевський, Войтех 209
- Станкевичі 164; Лаврін Станкович 31
- Старовольський, Шимон 261
- Стародубська Агрипина Олександрівна Патрікіївна, княгиня 344
- Старостіна, І. П.* 40, 48
- Старушич, Ігнатій Оксенович 81, 224
- Старченко, Наталя* 11, 13
- Стахорська Раїна (Марія) Федорівна 315
- Стахурський, Андрій 265
- Стемпковські 230, 231, 235, 240; Габріель 115, 240; Даніель 318, 235, 240; Констанція 235, 341; Мацей 115, 230, 240
- Стенман, Петер 224
- Степановичі (П'ятничанські; Демидовські) 164, 257
- Степанські, князі 88, 99
- Стеткевич, Іван Андрійович 353
- Стефан Баторій, король польський, великий князь литовський 77, 120, 232, 261
- Стецькі (див. теж Тишкевичі) 183, 187; Іван Миколайович 187; Миколай Олехнович 183, 185, 187; N Стецький 317
- Стецькович, Солтан 199
- Стоцький, Олександр 264
- Страдомський, Якуб 353
- Страшки 133, 139
- Стрельники (Стрельниковичі) 164
- Стретовичі Кміти: Іван Кміта Стретович 327; Марина Іванівна 370
- Стретовичі (Меленські?) 164
- Стретовичі Тишковичі 182, 187; див. також Тишкевичі
- Стрибилі 164, 167, 212, 214
- Стрив'язький, Іван 206
- Стрижовські 164
- Струсі 231, 235, 240; Гелена 235, 336; Єжи 124, 237, 240
- Стужинські: Галшка Каспарівна 313, 317; Каспер 264
- Судешови (!?) 164
- Судимонти 267; Софія Олехнівна 360
- Судимонтовичі див. Чечелі та Кропивницькі
- Судорови (!?) 164
- Сулими 264; Катерина 335
- Сумороки 139
- Супоєнські 164
- Супруновичі (Почапінські) 164; Іван 173
- Сурина (Суриновичи, Путяти) 164; Гарасим Станіславович 211; Гордій 317; Стась 199
- Сухі 164
- Суходольський, Станіслав 231
- Сципіонівна, Анна 343
- Таборовські див. Братковичі
- Тавлуї 164, 188
- Тазбір Януш* 219, 221, 257
- Тайкурські див. Кірдеї
- Талалаї 164
- Та мерлан, хан 176
- Тарасовичі (Величковські) 164
- Тарло 235; Теофіла 235, 308; Ян 120
- Тарновські 96, 235; Евфрузина 235, 336; Софія 96, 234, 308
- Твердинські 139

- Тверські, князі: Анна Софія Іванівна 321; Михайло Борисович 331; Юліана Олександрівна 321
- Темір-Кутлуй, хан 192
- Темрюки П'ятигорські (Черкеси П'ятигорці), князі 100, 366; Андрій Шимкович П'ятигорець 366; Василь Шимкович П'ятигорець 366; Гаврило Камбулатович 366; Давид (Шимонович?) Гузельфі 366; Захарія Шимонович Черкес П'ятигорець 366; Іван Шимонович Черкес П'ятигорець 366; Камбулат Темрюкович 366; Лаврентій Камбулатович 366; Миколай Михайло Темрюк Шимкович 366; Олександр Іванович Черкес П'ятигорець 366; Сантакул-мурза (Михайло Темрюкович) 366; Станіслав Шимонович Черкес П'ятигорець 366; Темрюк (Фридрих?) Шимкович П'ятигорець 366; Шимко (Шимон) Черкес П'ятигорець 366; Шимон Гузельфі 366; N Темрюківна 366
- Тенговський, Ян* 13
- Тенчинські 235; Габріель 235, 334; Катажина 331
- Тесленко, Ігор* 11, 13
- Тетері Моржковські 55, 274, 275
- Тетяна N (др. М. В. Масальського) 356
- Тимофійовичі 289
- Тимошичі (Тимошиничі) див. Гуляницькі
- Тинковичі 164
- Типченя, Іван 254
- Тиравський, Адам 317
- Тисулєвичі 267
- Тиховичі 164
- Тихомиров, М. М.* 105
- Тиші Биковські (Биковські) 162, 164, 167, 214; Аполонія Федорівна 364; Федір Григорович 211
- Тишкевичі (Тишковичі, Калениковичі Тишковичі, Скумини Тишкевичі, Стретовичі Тишкевичі) 179, 181, 186, 187; Богдана Богданівна Львовича Тишковичівна 356; Борис 182, 187; Василь Каленикович Тишкович 183, 187, 324; Гаврило 182; Герман Тишкевич 188; Дмитро Скумин(ович) 182, 185, 187; Звір Львович (Олександр Дмитрович) 185, 187; Іван Тишкович Каленицький 362; Катажина Євгенія 336; Костянтин Остафійович Тишкевич 183; Лев (Дмитро) 182; Милохна Дашкевичівна 182; Михайло 182; Олександр Каленицький 183; Олехно 183; Олександра Василівна 308; Остафій Васильович 183; Остафій Юрійович 337; Скумин(Іван) Львович(Іван Гуриин Львович Ску-
- минович) 182, 185, 187; Стефан Олехнович 183; Тишко (Тит) Каленикович 182, 186; Федір Васильович Каленицький (Каленик Васильович) 183; Федір Скумин(ович) 182; Федір (Фридрих) Юрійович 309; Юрій Васильович 183; Ян Остафійович 336; Януш 185, 187, 188, 254, 264
- Товстики 164
- Толкачі Жукинські 274
- Толмачі (Толмачі Борковські) 139; Оксимія 370
- Толочинські (Друцькі Толочинські), князі 322; Людмила Юріївна 323
- Толочко, Олексій* 20
- Томиловичі (Томиленки) 275
- Томкевич, Владислав* 279
- Томковичі 54
- Топольська, Марія Барбара* 12
- Тохтамиш, хан 190, 191
- Трабський Семен Семенович, князь 323
- Тризна Ганна Йосипівна 347
- Трипольські 19, 168; Данило Дідкович 349; Михайло 341; див. теж Дідовичі Трипольські
- Трубачі (Трубецькі) 164
- Трубецькі, князі 106, 320
- Трушенки (Труші, Трушевичі) 164
- Тулятицькі 164
- Тупичі (Тупиці) 275
- Тури 267
- Турчини (Турчиновичі) 164, 251
- Турчиновичі 139
- Тучкова Морозова N Михайлівна, княгиня 35
- Тушевицький див. Богуш Тушевицький
- Угрин, Міклош 216
- Угриновські 139, 164
- Уколи (Угольські? Угловські?) 164
- Улезловичі 133
- Уляна N (др. Ю. С. Гольшанського) 361
- Уляна N (др. Михайла Сангушковича) 327
- Уляна N (др. С. О. Чорторійського) 324
- Ульяновський, Василь* 13
- Урсули Рудецькі див. Рудецькі
- Усовичі 164
- Уссай, князь 100, 367
- Уханські 235; Барбара Павлівна 338; Катажина 235, 330
- Ушак Куликовський, Григорій 210
- Ушак Офросимович, «москвитин» 278
- Ущани (Ущাপовичі, Ущাপовські) 165, 189, 247, 250, 251
- Фальчевські 235; Катерина Фронцівна 324; Ядвіга 235, 317

- Федір Київський, князь 19, 87
 Федора N (др. М. І. Острозького) 306
 Федоров, Іван 142
 Федоровичі 28, 165, 274; Гурко 274, Сасько 274, Тиміш 274, Юхно 274
 Федька N (др. І. І. Корецького) 318
 Федька N (др. Д. Ф. Острозького) 307
 Федьковичі 165
 Фердинанд III, імператор Священної Римської імперії 77
 Філософи 165
 Фірлеї 231, 235, 236; Дорота Андріївна 235, 334; Збігнев 235, 337; N Фірлей 325
 Флоря, Б. М. 30
 Фотинський, Орест 219
 Фредрівна N 369
 Фрикачі 150
 Фурси (Фурсовичі) 165, 176; Іван 176
- Халаїми 165, 190
 Халенські 165
 Халепські див. Солтани Албієвичі
 Халецький, Оскар 54, 179
 Халецькі (Мишковичі) 165, 180; Андрій Павлович 180; Богдан Гарасимович 185; Богдан Григорович 180; Богдан Павлович 180; Василь Гарасимович 185; Гарасим Андрійович 180, 185; Григорій Остафійович 180; Григорій Павлович 180, 188; Дмитро Єсифович 185; Єсиф Остафійович 180; Йосип Михайлович 185; Михайло Михайлович 185; Михайло Остафійович 180; Остафій Павлович 180, 185; Юрій Богданович 180; Ян Єсифович 185
 Харлампович, Костянтин 223
 Харленські 235, 236, 240; Геронім 231, 240, 246; Миколай 209, 234, 235, 240, 323; Шимон Миколайович 235, 369; Щасний 211, 235, 322; Ян 115, 209; 240
 Хаваї 274
 Химські, князі 88, 100, 101; N Химський 370
 Хинчевська-Геннель, Тереза 84, 85
 Хіневичі 189
 Хлановський, Криштоф 12
 Хлуси (Хлусовичі) 165, 176, 188; Євфимія 170
 Хмари (Хмари Миловшські) 139, 207; Михайло 365; Раїна Яцківна 315
 Хмелецький, Стефан 114, 231
 Хмелі 273
 Хмельницький, Богдан 81, 131, 220, 222, 242, 259, 260, 274, 278
 Хмельницький, Михайло 275
 Хованські (Гроза Хованські), князі 99, 305, 319; Богдан Денисович 319; Данило Іванович 319; Денис Данилович 319; Дмитро Денисович Гроза Х. 126, 319; Іван Денисович 319; Миколай Дмитрович Гроза Х. 319; Михайло Данилович 319; Олександр Дмитрович Гроза Х. 319; Павло Денисович 319; Петро Дмитрович Гроза Х. 319; Ян Дмитрович Гроза Х. 319
 Ходаковські див. Малковичі
 Ходики 273
 Ходіївські 54
 Ходкевичі 139, 203, 233; Ганна Іванівна 318; Геронім Юрійович 342; Григорій Олександрович 336; Софія 171; Олександра Григорівна 329; Олександра Іванівна 337; Софія 318; Софія Юрївна 324; Ян Кароль 98, 125, 236, 308;
 Ходоровська, Барбара Шимонівна 335
 Холоневський, Іван 265
 Холстовський, Андрій 281
 Холявичі Дворецькі 279
 Хом'яки (Хом'яки Смородовські) 139; 207; Марія Петрівна 317; N Тихнівна 340
 Хомичі 275
 Хорошкевичі 165
 Хорти 165
 Хотецький N 313
 Хребтовичі 203; Богдана 170; Богдан (Іван?) 350; Василь 33; Ганна Василівна 326; Івашко Богданович 360; Мартин 363; Олена Федьківна 352; Петро Богданович 325; N Василівна 351
 Хребтовичі Богуринські 139, 207, 212
 Хрінницькі 139, 207; Богдан Михайлович Сваткович 369; Іван 209; Олександр Іванович 348; Раїна 353; Федора 348; N Хрінницький 353; NN Хрінницький 325
 Хруці 165
 Хрщонович, Ян 174
 Хурмадай, хан 190
- Цати (Цатичі) 135, 139, 158, 206, 267; Семен Іванович 208
 Цебровська, Катерина 333
 Цеценівські 68; Василь Ігнатович 68; Михайло 263, 264; Одрій Німцевич 68; N Цеценівський 263
 Циби 165
 Ціділовичі 133
 Цітов, Анатоль 13
- Чайки (Чайковичі) 165
 Чаманська, Ілона 13
 Чаплинський, Владислав 237

- Чапличі (Чапличі Шпановські; див. теж Кірдеєвичі) 139, 140, 142, 143, 147, 207, 216, 223, 233, 297; Андрій Чаплич 142, 143, 147; Бровко Єнкович 147; Бровко Єськович 143; Василь Микитович 143, 147; Григорій Кад'янович 143, 147; Грицько Іванович 143, 147; Єсько (Єнко, Яцько, Янко) Чаплич 142, 143, 147; Іван Кад'янович 143; Іван Петрович 115, 143, 147; Івашко Андрійович 143, 147; Кад'ян Іванович 143, 147; Марія Василівна 318; Мартин Федорович 224; Микита Андрійович 143, 147; Митько Андрійович 143, 147; Настасія Семенівна 147; Петро Іванович 143, 147, 208; Степан (Андрійович?) 147; Федір Кад'янович 143, 147, 159, 209; Федора Іванівна 337; Федько Чаплич 142, 147; Чапля (Лук'ян?) Кірдеєвич 142, 147; Юрій Федорович 224
- Чапська, Катерина 369
- Чарнецький, Федір 41, 46
- Чарнота, Станіслав 242; див. теж Буцні
- Чарторизькі див Чорторійські
- Чаруковський 139
- Мацька, Катерина 316
- Чемериси 165
- Черевчії 165
- Черепнін, А. В. 198
- Черкаські, князі 165, 366
- Черкеси П'ятигорці див. Темрюки П'ятигорські
- Черленковські (Кміти Черенковські; див. також Волчковичі, Кмітичі) 162, 178, 208, 265; Іван Юрійович 178, 211; Сильвестр Іванович 178, 211; Юрій (Ярош) Олександрович 171, 178
- Черминські 264; Станіслав 335
- Черниші (Чорниші, Чернишевичі, Чернишевські) 165, 277; Лукаш 273; Лук'ян 273; Н Черниш 264, 272, Н Чернишевич 273
- Чернівський Н 139
- Черніївські 264
- Черчицькі див Злоба Черчицькі
- Четвертенські (див. також Сокольські), князі 65, 66, 88, 91, 92, 93; 100, 101, 103, 104, 107, 122, 125, 206, 216, 350, 352, 353; Анастасія Якубівна 353; Андрій Федорович 353; Богдана Федорівна I 352; Богдана Федорівна II 353; Василь Андрійович 353; Василь Іванович 352; Василь Федорович I 352; Василь Федорович II 352; Вацлав Григорович 353; Вацлав Юрійович 350; Ганна Матвіївна 352; Ганна Остафіївна 147, 353; Ганна Юріївна 350; Ганна Яцьківна 353; Гелена Григорівна 234, 353; Григорій Остафійович 209, 353; Данило Васильович 352; Захаріяш Григорович 209, 353; Іван Олександрович 350; Іван Федорович 352; Іван (Януш) Матвійович 352; Ілля Стефанович Святополк Ч. 81, 352; Катерина Остафіївна 353; Катерина Якубівна 353; Костянтин (Григорій) Яцькович 353; Лев Андрійович 353; Магдалена Якубівна 353; Маруша Якубівна 353; Мар'яна Григорівна 234, 353; Матвій Васильович 352; Миколай Стефанович Святополк Ч. 352; Михайло Іванович 352; Михайло Михайлович див. Сокольські 350; Михайло Олександрович 350; Михайло Федорович 352; Овдоця Якубівна 353; Огрефіна (Огрениця) Федорівна 352; Олександр 350; Олександр Іванович 350; Олександр Стефанович 352; Олена Федорівна 352; Остафій Андрійович 353; Остафій Іванович 352; Петро Іванович 352; Петронела Стефанівна 234, 352; Полонія Федорівна 312, 353; Семен Федорович 353; Софія Якубівна 353; Стефан Стефанович Святополк Ч. 234, 352; Стефан Яцькович 211, 235, 353; Теофіла Григорівна 353; Федір Іванович I 109, 350; Федір Іванович II 352; Федір Михайлович 350, 352; Федір Федорович 352; Федір Якубович 353; Федір Яцькович 353; Федька Юріївна 350; Юрій Іванович 109, 350; Юрій Михайлович 350; Якуб (Яків) Андрійович 353; Януш Стефанович 235, 352; Яцько Андрійович 353; Н Григорівна 353; Н Іванівна 352; Н Федорівна 353; Н Четвертенська 326
- Чеховські 264
- Чечелі (Судимонтовичі) 164, 165, 190, 237
- Чешейки 165
- Чигирі 251
- Чиж, Василь Богданович 325
- Чижі (Чижевичі Тушебинські) 139
- Чижі (Чижевичі) 165
- Чолганські 139, 230; Анжей 231
- Чоновицький, Войтех 232
- Чопи (Чоповські) 165, 188, 250, 252
- Чорні (Сили Новицькі?) 165
- Чорноухи 165
- Чорторійські, князі 49, 79, 84, 98; 99, 103, 104, 108, 113, 114, 125, 133, 150, 216, 279, 320, 324, 325; Анастасія Федорівна 325; Андрій (Адріан) (Юрійович) 325; Андрій Михайлович 325; Андрій Юрійович 324; Анна Юріївна 325; Василь Костянтинівич 324; Володимир Олександрович 324; Ганна Іванівна 325; Ганна Михайлівна 325, 361; Ганна Федорівна

- 325; Гелена (Галшка) (Юрійвна) 325; Іван Васильович 324; Іван Федорович 325; Іван (Януш) Іванович 325; Катерина Іванівна 325; Марина Олександрівна 324; Миколай Єжи (Юрійович) 115, 290, 292, 318, 325; Михайло Васильович 123, 260, 325; Михайло (Миколай) Михайлович 324; Михайло Олександрович I 324; Михайло Олександрович II 281, 324; Овдоця Олександрівна 324; Олександр Васильович 324; Олександр Федорович 110, 113, 114, 324; Олександр (Юрійович) 325; Олександра Іванівна (Янушівна) 325; Олександра Семенівна 183, 324; Олена Іванівна 170, 325; Семен Олександрович 54, 324; Софія Михайлівна 324; Софія Семенівна 324; Софія Юрійвна 324; Федір Михайлович 325, 328; Федора Федорівна 325; Юрій Іванович 325, 336; Юрій Михайлович 230, 235, 324; Юрій Юрійович 324; N Олександрівна 324
- Чосновський, Андрій 316
 Чувати Туличовські 139
 Чурили 235; Софія Чурилівна 235, 352; Агафія Чурилівна Бродівська 307
- Шабульдо, Фелікс* 19, 43, 87, 88
 Шавули 165, 258, 273, 275
Шайноха, Кароль 225
 Шаловичі (?) 165
 Шандирі (Шандировські) 165, 212; Іван 54; Петро 263
 Шанявці (Шанявські) 165
 Шапочки 165
 Шароповичі Вороновицькі 267
 Шашкевичі (Шашки, Шашковичі) 165, 167, 188, 208; Варвара (Барбара) 312; Миколай 341; Мисько Долбуновський 211; Тихон Васильович Вишковський 211 N Шашкевич 341
 Шваби (Швабовичі) 165, 252, 274
 Шварц, Ганко 132
 Шелвовські 139; Богдана Іванівна 316
 Шемберк Яцек 258
 Шемети 165, 188; Вацлав 335; Криштоф Вацлав 336
 Шемяка, Марія Дмитрівна, княгиня 324
 Шепелі 165, 188, 273
 Шестовицькі (Шостовські?) 165
 Шибенський див. Мокосії
 Шийки (Шийчичі) 165
 Шиловичі (Олізаровичі Шиловичі; див. теж Кірдеєвичі) 140, 145, 203; Андрушко Федорович Олізарович 147; Васько Олізарович 147; Гаврило Шило Кірдеєвич 145, 147; Грицько Шилович Кірдеєвич 147; Настасія Семенівна Олізарівна Шиловича 327; Олізар (Федько) Гаврилович 147; Олізар (Федько) Шилович Кірдеєвич 147, 173; Сенько (Семен) Олізарович Федькович 147, 309; Федько Олізарович 147; Шило Кірдеєвич 147; Яцько Федькович 147
- Шими (Шимковичі) 165; N. Шима 263
 Шимкович Темрюк 264
 Шимковичі Скленські: Ганна 367; Іван 337; Криштоф 209, 351; Марія Іванівна 312; N Шимківна Скленська 343
 Шимонович, Міхель 95
 Шираї 165
 Ширинда 158
 Ширковичі (Коптевські) 165
 Шишки Ставецькі, див. Ставецькі
 Шишковські, князі 370
 Шишковські 235; Пьотр 235, 370, Юрій 370
 Шкетки 165
 Шкоди 165
 Шолухи Дороготенські (Дороготенські): Олена Григорівна 343; Федір 111
 Шомаки (Шумаки, Шумки) 165, 188; Арсеній інок 191; Григорій 191; Ігнат 191; Євфимій схимник 191; Марія 191; Марфа схимниця 191
 Шостаки (Шостаковські) 165
 Шпаковські 139; Кость 264; Мисько 368; Павло Олехнович 209
 Штефан Великий, господар Молдови 331
 Штимель, львівський міщанин 267
 Шумейки 275
 Шунко, Мартин 281
 Шуд N 311
 Шут Корсовський, Іван Семенович 313
 Шут, Петро 263
- Щеніївські 165, 258; Михайло 263
 Щепи (Олешки) 165
Щербак, Віталій 12
 Щербаті (Щербаченки) 165
 Щербини 165, 289
 Щуровські 165
- Юнковичі (Гуляницькі) 256; Василь Юнкович Г. 257, Михайло Г. 257
Юргініс, Юозас 37
 Юр'євич, Ян Миколай 349
 Юршанка N (др. В. Г. Друцького) 323
 Юсковичі (Юшковичі Красовські, Ющенки) 165

- Юхан III Ваза, король шведський 81
 Юхновичі 165, 193; Олехно Юхнович 193; N
 Юхнівна 170
 Юхновські 150; Станіслав 265
 Юшковичі (Юшковські) 139, 165
- Яблонівський, Александер* 54, 66, 72, 121, 225,
 226, 242, 286
 Яблонівські 275
- Явнутовичі Заславські, князі 94; Ганна
 Богданівна 323; Марія Богданівна 170, 174;
 Оксиня Іванівна 343; Федора Богданівна
 358 Федір Іванович 307, 328
- Ягайло див. Владислав Ягайло
- Яголдаї, князі 100; Єголдай (Яголдай) 367;
 Роман Яголдайович 367; N Яголдайович
 367; N Романівна 367; N Яголдаївна 181; NN
 Яголдаївна 367; NNN Яголдаївна 367
- Ягелони, королівська династія 321
- Ядвіґа N (др. Ю. Д. Козеки) 369
- Язловецькі 235; Гієронім 235, 308; Настасія
 356
- Яковенко, Наталя* 13, 214
- Яковицькі 139; Василь Якович 56, 315; Гаврило
 Іванович 209; Магдалена 351; Марія Гав-
 рилівна 314; N Яковицький 265
- Якубовичі 139, 165
- Якубовський, Іван* 41
- Якубовський, Юзеф 43, 316
- Яловицькі див. Єловицькі
- Ямонтовичі Подберезькі (Подберезькі), князі
 100, 358; Ганка (Агафія, Огрефіна) Іванівна
 94, 307, 358; Михайло Ямонтович 358; Семен
 (Сенько) Ямонтович 358; Семен Ямонтович
 Подберезький 358; Юліана Ямонтівна 358;
 Ямонт (Василь) Тулунтович 358; Ясько
 (Ямонт) 358
- Янін, В. А.* 89
- Янковичі 165
- Янковські 139, 289
- Янович 32
- Яновські 165
- Яновський N 353
- Янчинські 139, 165
- Яревський, Григорій 353
- Ярмолинські 139; Василь 263; Іван 210; Матяш
 263; Миколай 351; Северин 263; Юхно 263;
 N Ярмолинський 181
- Ярославичі, князі 144; Миколай, 148; Уляна
 Іванівна 361; Федір Іванович 331
- Ясениницькі (Ясеницькі, Война Ясеницькі)
 139, 158, 207
- Ясинський, Михайло* 41, 43
- Яско, дяк 254
- Яциничі: Остафій 345; Софія 182
- Яцковичі (Яцковські) 165
- Яцько з Передільниці, князь 125
- Яцьковський, Лаврін 263

Географічний покажчик¹

- Адамгород *див.* Тростянець
Александрів, с. 283
Амбросівка, с. 238
Англія 60
Андрусів, с. 144
Антонов, м. 122
Арагеїв, с. 191
Арестів (Растів), с. 141
Астрахань 192
Ачекмаково, с. 191
- Бабичі, с. 143
Базарівка, с. 189
Баїв, с. 152
Баймаки, с. 141
Бакота, м. 23
Бар, м. 32
Барановичі, с. 252
Барахти, с. 193
Баришполь *див.* Бориспіль
Барщина 64, 256
Басів Кут (Босово), с. 141, 142
Батіг, м. 259
Батурин, м. 191
Бежів, с. 145
Белашів *див.* Білашів
Белзьке в-во 13, 218
Бердичів, м. 183, 184, 187
Бережани, м. 141
Бережці, с. 144
Березці, с. 224
Березки, с. 108
- Берестейщина 231, 267
Берківці, с. 254
Беркове, с. 186, 187
Бернавка, с. 184
Бершадь, с. 122
Беховщина 252
Бирин, с. 199
Біла Церква, м. 232, 272
Білашів (Белашів), с. 254
Білгород, м. 219
Білево, с. 189, 251
Білі Береги, с. 176
Білки, с. 193
Біловичі, с. 108
Білогородка, с. 122
Білогородська вол. 231
Білорусь 12, 79, 94, 132, 134, 165, 166, 168, 174,
175, 182, 185, 187, 202, 203, 206, 223
Білоцерківське ст-во 123, 277
Більче, с. 267
Бісурманське, гор. 193
Блудів, с. 144
Богдановичі, с. 145
Богдашів, с. 94
Богуслав, м. 272
Богуславське ст-во 123
Бодище, с. 186
Болгаківська (Булгаківська) земля 251
Борисковичі, с. 144, 152, 154
Бориспіль (Баришполь) 232
Бориспільщина 230, 232
Борки, ур. 254
Боровиця, с. 275, 279, 292
Бортники, м. 178
Борухів, с. 268
Борщівка, с. 254, 268
Босово *див.* Басів Кут
Бохенники, с. 178

¹ У покажчику вжито такі скорочення:
в-во – *воеводство*, вол. – *волость*, гор. – *горо-
дище*, м. – *місто*, *містечко*, пов. – *повіт*, р. –
річка, с. – *село*, *селище*, ст-во – *староство*,
ур. – *урочище*.

- Бочаниця, с. 141
 Бошарівка, с. 144
 Брагин, м. 198, 200
 Брагинська вол. 200
 Брацлав, м. 208, 211, 238, 260
 Брацлавське ст-во 123, 179, 237
 Брацлавський пов. 41, 43, 51, 202, 238
 Брацлавщина (Брацлавське в-во) 10–13, 35, 42, 51, 64, 72, 88, 96, 101, 102, 114, 115, 121, 122, 124, 125, 149, 161, 162, 166–170, 172, 177–179, 189–192, 194, 201, 206, 208, 209, 214, 215, 225, 228–232, 236–239, 242, 254, 259, 268, 279, 286–289, 291–293
 Брилево, с. 178
 Броди, м. 242
 Бродівська вол. 93
 Бронники, присілок 142
 Броховичі, с. 151
 Брусилівська вол. 217
 Брюховщина 155
 Брянщина 90
 Буг, р. 190, 260
 Бугаївка, с. 254
 Буджацька Орда 191
 Бужани, с. 155
 Буки (Струсьгород), с. 237
 Булачин, гор. 193
 Бурківці, с. 186
 Бухарів, с. 145
 Буцні, с. 242

 Варівці, с. 176
 Варшава, м. 282
 Васьківці, с. 248
 Васьковичі, с. 189
 Ватин, с. 144
 Веледники, с. 178, 179
 Велика Боровиця, с. 292
 Велика Польща див. Польща
 Велика Слобода, с. 122
 Велике князівство Литовське 11–13, 17, 18, 24–28, 30, 33, 34, 37–41, 45, 49, 51, 52, 57, 59, 61, 64, 68, 72, 77, 85, 87, 89–92, 94, 106, 109, 113–115, 118, 131, 132, 134, 141, 142, 145, 156, 166, 174, 185, 192, 195–197, 200, 202, 203, 205, 229, 234, 255, 260, 267, 271, 296
 Велике Московське князівство 90, 106, 154
 Великий Ліс, ур. 254
 Великі Хруслинці, с. 238
 Велицьк, с. 125
 Веприк, с. 193
 Верб'яїв, с. 141
 Вербичне, с. 288
 Верпетів, с. 152
 Верповське, с. 252
 Вигів, с. 176
 Вигівська земля 251
 Вигурівщина 206
 Вижва, с. 207
 Висоцька вол. 141
 Вишгородська вол. 198
 Вишеньки, с. 175
 Вишківщина 66
 Вишневещина 66
 Вишневка, с. 149
 Вишнів, с. 151
 Вишнівець, м. 111
 Вищі (?!), с. 186
 Вищі Дедеркали, с. 288
 Війтівці, с. 177
 Віленське в-во 174
 Віленське князівство 37
 Вільгір (Вільгор), с. 145
 Вільно, м. 85, 111
 Вільськ, м. 96, 122, 184
 Вільська вол. 184, 185
 Вінниця, м. 89, 169, 170, 172, 174, 176, 177, 208, 237
 Вінницьке ст-во 123, 237
 Вінницький пов. (Вінниччина) 169, 177, 178, 191, 202, 238
 Вісла, р. 22, 222
 Вітебська земля 41
 Войсеч, с. 154
 Волинь (Волинська земля, Волинське в-во, Волинське князівство) 10–13, 19–23, 33, 34, 41–45, 51, 61, 64–67, 70–73, 80, 87–92, 94, 96, 98, 99, 101–106, 109, 110, 112, 114, 115, 117, 121, 124, 125, 135, 137, 139–146, 150–153, 155–159, 161, 166, 168, 176, 184, 192–194, 197, 200–204, 206–209, 212–215, 218, 223, 224, 228–231, 236, 238, 239, 245, 246, 253, 254, 259, 263, 264, 266–268, 271, 275, 278, 279, 282, 286–293, 295, 296, 298
 Волинці, с. 173
 Волиця, с. 144, 268
 Волковицька земля 173
 Володарецьке, гор. 232
 Володарка (Розволож), с. 122, 232
 Володимир, м. 22, 88, 109, 111, 135, 140, 200, 208, 209, 254
 Володимирська земля 88
 Володимирське ст-во 216
 Володимирський пов. 33, 51, 64, 66, 141, 143, 149, 152, 218, 279
 Волоктовичі, с. 141

- Волосів, с. 173
 Волощина («Волохи») 120, 158, 186
 Вольковичі, с. 186
 Волячин, с. 191
 Воробіївка, с. 119
 Воронне див. Митьківці
 Вороновичі, с. 169, 267
 Ворскла, р. 21, 93, 122, 193, 233
 Воскодави, с. 141
 Воютин, с. 151
 Вчорайше, с. 122, 241
- Гадяцьке ст-во 123
 Гадяч, м. 119, 282
 Галицька земля 198
 Галицька Русь див. Галичина
 Галицько-Волинське князівство (Галицько-Волинська Русь) 18, 22, 64, 89, 132, 140, 157, 166, 198
 Галичина (Галицька Русь) 23, 24, 26, 33, 41, 61, 64, 96, 125, 132, 140, 150, 151, 155, 168, 214, 229, 236, 261, 263, 275, 276, 285
 Гільча (Голче), с. 142, 143
 Глинськ, с. 178
 Глинськ, ур. 94
 Глібівка, с. 175
 Глупонин, с. 142, 143
 Глушковичі, с. 173
 Гнойниця, м. 22
 Голче див. Гільча
 Голятин, с. 246
 Гольшани, м. 111
 Гомель, м. 184
 Гомельщина 184
 Горинь, р. 94
 Горностайпіль, м. 174, 175
 Городня, с. 155
 Городиськ, с. 173
 Городище, с. 173
 Городниця, с. 23
 Городок, м. 133
 Гошовичі, с. 189
 Гоща, м. 144, 224
 Гринькове, с. 174
 Гродно, м. 32
 Грушівно, с. 152
 Грушова, с. 153, 154
 Губарівська земля 251
 Губин, с. 122
 Гугів (Угів), с. 152
 Гудинці, с. 145
 Гудчий Брід, с. 152
 Гулівці, с. 237
- Гуляники (Гуляльники), с. 256, 257, 279, 288
 Гущинці, с. 169, 174
- Давид-Городок, м. 245
 Дашів, с. 122
 Движок, с. 193
 Дворець, с. 144
 Демидковичі, с. 186
 Денеші, м. 231
 Деревська вол. 21
 Джуринці, с. 190
 Димер, м. 122
 Дитятковичі, с. 174, 175
 Дідківське, с. 96, 122
 Дніпро, р. 122, 174, 185, 192, 222, 249
 Дніпропетровськ, м. 71
 Дністер, р. 190
 Добратин, с. 155, 156, 157
 Довге, с. 152
 Довгосілля, с. 173
 Дорогини, с. 176
 Дорогиничі, с. 288
 Дорогичинська земля 41
 Дорогобуж, м. 22, 94
 Дроздні, с. 151, 152
 Дубенська вол. 288
 Дубище, с. 279, 280
 Дубно, м. 96, 119, 155
 Дубровиця, м. 22, 111
 Дубровицька вол. 141
 Дуліби, с. 145
 Дядьковища, с. 268
- Європа 25, 33, 124, 297, 280
 Західна 25, 52, 68, 69, 83, 198 206, 268, 297
 Східна 11
 Центральна 18, 52
 Центрально-Східна 30
- Єловичі (Яловичі), с. 153, 154
- Жабокрики, с. 144
 Жемайтія 293
 Жердева, с. 133
 Жерделів, с. 190
 Жеслав див. Заслав
 Животів, м. 122
 Жидівці, с. 122
 Жизниківці, с. 67
 Житин, с. 279
 Житомир, м. 21, 62, 64, 71, 133, 156, 169, 172, 177, 197, 200, 208, 258, 273
 Житомирське ст-во 123, 214, 216

- Житомирський повіт (Житомирщина) 102, 173, 174, 178, 184–187, 193, 217, 231, 279, 286
- Жовнин, м. 122
- Жолвяж, с. 199
- Заболоття, с. 154, 267
- Забороль, с. 154
- Забужичі, с. 289
- Завизів, с. 145
- Задніпров'я 102, 124, 125, 193, 206, 279
- Закусили, с. 252
- Замисловичі, с. 122, 178, 179
- Запорожжя (Низ) 120
- Зарецьк, с. 206
- Заслав (Жеслав, Ізяслав), м. 22, 93, 94
- Заславщина 66
- Затурці, с. 151
- Зауська волость (Заушся) 192, 198, 246 249–252, 255, 256
- Захід див. Європа Західна
- Збараж (Новий Збараж), м. 67, 89
- Збаражчина 66
- Звинигород, м. 21, 62, 184, 246
- Звиногородський пов. (Звинигородщина) 190, 191, 237
- Звірив, с. 144
- Звяголь, м. 22, 69, 94, 186
- Звягольська вол. 288
- Згар, р. 179
- Здвиж, р. 19, 217
- Зденіж, с. 155, 157
- Здолбиця, с. 94
- Знесення, с. 154
- Зожів, с. 143
- Зозулинці, с. 292
- Золвяж, с. 199
- Золотківська земля 178, 191
- Золота Орда (Орда) 36, 72, 80, 88, 90, 176, 189, 190, 192, 195, 198, 247, 249, 250
- Зубильно, с. 152
- Зятьків, с. 238
- Іванне, с. 144
- Івановичі, с. 184
- Івачків, с. 207
- Івниця, с. 175, 217
- Ізяслав див. Заслав
- Іллін, с. 279
- Іллінецька вол. 122
- Ірова див. Юрова
- Ірпін, р. 122
- Іскоростень, гор. 246, 250
- Іскоростень, м. 252
- Йолче, с. 108
- Йосипівка, с. 242
- Казань, м. 192
- Каленщина, земля 251
- Каленщина, с. 255
- Калусів, с. 288
- Кальницька вол. 122
- Кам'янець, м. 23
- Кам'яниця, с. 154
- Кам'янка, р. 273, 277
- Канів, м. 21, 62, 71, 124, 175, 176, 187, 190–192, 220, 249, 272
- Канівське ст-во (Канівщина) 123, 193
- Кануни, с. 279, 292
- Каталонія 25
- Кафа, м. 260
- Квасилів, с. 141, 142
- Кембридж 221
- Київ, м. 20–23, 62, 83, 87, 88, 108, 109, 111, 119, 133, 134, 167, 169, 170, 172, 174, 185, 186, 189, 190, 200, 206, 208, 211, 219, 220, 246, 249, 254, 258, 273, 274, 298
- Київська земля див. Київщина
- Київська Русь 17, 18, 21, 83, 84, 198
- Київське воєводство див. Київщина
- Київське князівство див. Київщина
- Київський пов. 51, 187, 193, 286
- Київщина (Київська земля, Київське воєводство, Київське князівство) 10, 11, 13, 18–23, 28, 35, 41–45, 51, 56, 61, 62, 64, 67, 70, 72, 88–90, 96, 101, 102, 105, 112, 114, 115, 117, 121–126, 133, 143, 145, 150, 154, 155, 158, 161, 162, 166–170, 172–178, 180, 185, 187–194, 196, 198–202, 206, 208, 209, 212, 214, 215, 218, 219, 222–225, 228, 230–232, 236, 237–239, 240, 241, 246, 247, 249, 254, 258, 259, 264, 267, 272–275, 277, 279, 283, 286–289, 291–293, 295–297
- Київщина Південна 90, 225, 232, 236, 287
- Київщина Північна 236, 238, 277
- Київщина Центральна 193, 236
- Киселин, с. 141, 224
- Клебань (Славгород), с. 237
- Клим'ятин, с. 90
- Кліщевичі, с. 176
- Клодава, м. 199
- Кнерут, с. 144
- Княжики, с. 77
- Кобаків, с. 141
- Кобилінська земля 251
- Коблин, с. 156, 158
- Коблинська вол. 156

- Ковельська вол. 106, 115, 156, 246, 278
 Ковельське ст-во (Ковельщина) 207, 278, 279
 Ковно, м. 33
 Ковшувата, с. 272, 273
 Кодня, с. 187
 Кожушки, с. 292
 Козаровичі, с. 175, 176, 193
 Козеради, с. 149
 Козин, с. 144
 Козяків, с. 193
 Кокотів, с. 176
 Колодеж, с. 169, 174
 Колоденці, с. 292
 Колоденщина, с. 66
 Колодіїв, с. 96, 122, 184
 Колодне, с. 141
 Колтегаєво, с. 191
 Кончаковська земля 191, 251
 Конюхи, с. 141
 Копиль, м. 280
 Копильське князівство 280
 Кордишів, с. 149
 Корець, м. 22, 93
 Корецька вол. 289
 Кореччина 66
 Корнин, с. 141, 193
 Корона Польська див. Польща
 Коростишів, м. 172, 178, 179
 Коростишівський ключ 174
 Корсунське ст-во 123
 Корсунь, м. 122, 272
 Корчеськ, м. 22
 Кострома, м. 165
 Котельня, м. 122, 126, 233, 241
 Котів, с. 144
 Котчища, с. 173, 156
 Коцовичі, с. 176
 Кошер, с. 88
 Кошерська вол. 106
 Кпоринь (?), с. 186
 Край, с. 279
 Краків, м. 26, 42, 113, 218, 241
 Краківське в-во 96, 236, 285, 286, 293
 Красилів, м. 94, 96
 Красилівська вол. 94
 Красне, с. 96
 Краснянська вол. 122
 Кременець, м. 22, 88, 89, 135, 149, 153, 156, 200,
 208, 209, 263, 278
 Кременецьке ст-во 124, 278
 Кременецький повіт (Кременеччина) 51, 64, 66,
 144, 149, 153, 154, 158, 230, 236, 278
 Кременчук, с. 119
 Крехаїв, с. 145
 Крим 175, 192, 227, 250, 260
 Кримський ханат 62, 90, 192
 Кропивна, с. 179
 Кропивниця, с. 238
 Кругле, гор. 193
 Круківщина, земля 251
 Крупа, с. 93, 144
 Кубилин, с. 252
 Кузьмин, м. 94
 Купечів, с. 254
 Кураш, м. 94
 Курклевський пов. 55
 Курщина 190
 Кусопичі, с. 186
 Кути, м. 149
 Кухарі, с. 193
 Кухмистровщина, с. 96, 122
 Кучуків, с. 191
 Лабунська вол. 236
 Лаврів, с. 155
 Ладжин, м. 122
 Ланівці, с. 153, 154
 Левківська земля 251
 Левковичі, с. 193, 252
 Ледухів, с. 144
 Липовецька вол. 122
 Литва 11, 12, 19, 23, 25, 33, 37, 39, 44, 87, 88, 107,
 109, 134, 158, 166, 174, 175, 202, 203, 206,
 223, 230, 254, 267, 271, 278, 293
 Литвинів, с. 193
 Литвиновщина 193
 Лишки, с. 288
 Лівобережжя (Лівобережжя Київське) 105,
 190, 191
 Лівонія 261, 271
 Літин, м. 178
 Літин, гор. 179
 Літинське ст-во 238
 Ліщин, с. 175
 Ловдиківська земля 251
 Логойськ, м. 183, 187
 Лопатин, с. 199
 Лопатичі, с. 169, 174
 Лосівщина, с. 193
 Лохвиця, с. 122
 Лубенська вол. 122
 Лубенщина 124
 Лубни, м. 122
 Лука Стрим'ятицька, с. 185
 Лукавиця див. Обухів
 Луцьк, м. 22, 23, 109, 111, 135, 141, 144, 151-153,

- 156, 200, 208, 209, 258, 271
 Луцька земля 32, 41, 88
 Луцьке ст-во 216
 Луцький пов. 51, 57, 64, 66, 107, 141–145, 149, 152–155, 158, 176, 207, 267
 Лучин, с. 193
 Любартівська волость 236
 Любецьке ст-во 108
 Любеч, м. 21, 62, 63, 71, 169, 273, 274
 Любеччина 188
 Любитів, с. 152
 Люблін, м. 30, 34
 Люблінське в-во 96
 Любомль, м. 88
 Любче, с. 257
 Ляхів, с. 141, 142
 Ляхівці, м. 224
 Львів, м. 91, 133, 150, 155
 Львівська земля 41
- Мазовія див. Польща
 Мала Боровиця, с. 292
 Мала Польща див. Польща
 Малин, м. 193
 Малиничі, с. 178
 Малинська вол. 193
 Малі Хруслинці, с. 238
 Марбург, м. 33
 Марковщина, с. 193
 Махнівка, м. 188
 Махновська вол. 188
 Мачуха, м. 238
 Меджибіж, м. 23
 Межиріч, с. 142, 143
 Межирічка, с. 119
 Мелеховщина, с. 193
 Мельниця, с. 156
 Микитичі, с. 154
 Микулин, с. 144
 Миловша, с. 207
 Милолюбль, с. 187, 190
 Милославичі, с. 206
 Милостів, с. 143
 Милятин, с. 143
 Мильськ, с. 141
 Мирків, с. 102
 Мирогоща, с. 154
 Митьківці (Воронне), с. 237
 Михайлівці, с. 248
 Михеєвичі, с. 186
 Мільча, с. 154
 Мінськ, м. 165
 Млинів, с. 156
- Мнішин, с. 141
 Мовчанів, с. 152
 Мозир, м. 169
 Мозирська вол. 21
 Мозирський пов. (Мозирщина) 51, 143
 Молдова 118, 158
 Моравія 26
 Москва 77, 106, 120, 157, 165, 174, 175, 177
 Московія 25, 27, 30, 105, 106, 115, 118, 267, 277
 Мосор, с. 154
 Мохнач, м. 193
 Мочулища, с. 141
 Мошки, с. 248
 Мошни, с. 122, 254
 Мощона, с. 69
 Мстиславщина 267
 Музець, с. 187, 190
 Муравиця, м. 230
 Мушурів, с. 237
 Мхарів, с. 118
- Наддніпрянина (Наддніпрянина Лівобережна, Придніпров'я) 12, 19, 61, 88, 98, 161, 189, 190, 192, 193, 221, 227, 242, 272, 274, 278, 282
 Нараївка, с. 268
 Народичі, с. 193
 Невмиричі, с. 252
 Неданчичі, с. 289
 Немирів, м. 120, 122
 Нестервар див. Тульчин
 Нижні Дедеркали, с. 288
 Низ див. Запорожжя
 Низкиничі, с. 218
 Новгород Великий, м. 89, 165
 Новгородчичі, с. 141
 Новий Збараж див. Збараж
 Новоселиця, с. 268
 Новосельці, с. 68
 Новосілки, с. 178, 179, 288
 Новоставці, с. 96
 Ноздриш, с. 155, 156
 Норинськ, с. 96, 122, 217
 Носовиця, с. 154
- Ободне, с. 122
 Обухів (Лукавиця) 119
 Обухівщина 236
 Овруцька вол. 246
 Овруцьке ст-во 123, 216
 Овруцький пов. (Овруччина) 21, 63, 173, 176, 178, 186, 188, 193, 219, 246–248, 250, 252, 286

- Овруч, м. 60, 62, 63, 71, 155, 169, 172, 178, 191,
 200, 217, 246, 247, 249, 273, 274
 Огавчичі, с. 144
 Ождилів, с. 193
 Озеряни, м. 141, 187, 253, 254
 Оксфорд, м. 221
 Олевськ, м. 200
 Олевська вол. 178, 184, 198
 Олексин, с. 143
 Олика, м. 280
 Олицька вол. 279
 Ольшаниця, с. 96, 122, 232
 Омеляники, с. 288
 Омельник, с. 155, 157
 Оринин, с. 266
 Орля, с. 144
 Орша, м. 90
 Осівці, с. 268
 Оскол, гор., с. 186, 190
 Остаф'єво, с. 186
 Остер, м. 21, 62, 63, 71, 169, 192, 249, 273, 274
 Остерське ст-во (Остерщина) 188, 214, 272,
 277
 Острог, м. 22, 92, 93, 94, 95, 105, 133, 143, 224,
 225
 Остроглядівичі, с. 175
 Острожчина 66, 97, 103, 119, 288, 290, 292
 Острозька вол. 268, 288, 292
 Остропільська вол. 236
 Осьмиговичі, с. 144
 Отоманська Порта див. Туреччина 260
 Отень, с. 199
 Охматів, с. 118
 Очаків, м. 120

 П'ятигорська вол. 122
 П'ятничани, с. 268
 Паволоч, м. 122
 Паньківщина, с. 273
 Париж, м. 221
 Пасічне, с. 273
 Пашів, с. 143
 Передільниця, с. 125
 Перекали, с. 151
 Перекладовичі, с. 288
 Перекопська Орда 174, 175, 200
 Перемиська земля 125
 Перенятин, с. 144
 Перепілки, с. 155
 Пересопниця, с. 22
 Переяслав, м. 21, 272, 273
 Переяславське ст-во 123
 Переяславщина 283

 Пиків, м. 96, 178
 Пиківська вол. 122
 Пириятин, м. 122
 Південний Буг, р. 19
 Підкавказзя 192
 Підлісся, с. 154
 Підляштя 64, 175, 230, 261, 277
 Пінськ, м. 93, 165
 Пінщина 102, 176
 Плище, с. 186
 Плоска, с. 154
 Побужжя 190
 Погребище, с. 122
 Поділля 23, 24, 32, 61, 64, 125, 155, 192, 214, 229,
 249, 261, 263
 Західне 26, 70, 88, 92
 Східне (див. теж Брацлавщина) 64, 98, 161, 192,
 193, 202, 212, 237
 Подільське в-во 13
 Подніпров'я див. Наддніпрянина
 Подриж, с. 155
 Позняки (Позняківщина), с. 249, 273
 Поле (Степ) 61, 190, 250, 255, 268, 275, 297
 Полганів, с. 141, 155
 Полісся 19, 30, 90, 155, 175, 191, 219, 220, 236
 Полонне, м. 22, 94, 95, 118, 186
 Полонська вол. 236
 Полоцька земля 41, 45
 Полствин, с. 193
 Полтава, гор. 193
 Полтава, с. 119, 178
 37, 53, 62, 121, 261
 Польща (Корона Польська, Польське коро-
 лівство) 13, 12, 25–27, 30, 42, 48, 49, 52, 53,
 60, 61, 68, 69, 80, 84, 85, 96, 113, 117, 124,
 132, 202, 205, 212–214, 221, 223, 225–227,
 229, 261, 267, 269, 285, 293, 296
 Велика Польща 285
 Мала Польща 96, 285
 Мазовія 22, 96, 261, 285
 Поморяни, м. 140
 Порванче, с. 267
 Поросся 19, 21, 30, 62, 190
 Постугоння 19
 Посулля 122
 Потетерев'я 21
 Почаїв, м. 143, 144
 Почапи, с. 141
 Почапинці, с. 169, 173
 Почеп, с. 179
 Правобережжя (Правобережна Україна) див.
 Україна
 Придніпров'я див. Наддніпрянина

- Прилуки, м. 122
 Прип'ять, р. 176
 Процево, гор. 193
 Пруси, с. 144
 Прусія 271
 Псел, р. 21, 122
 Путивль, м. 21, 62, 169, 172, 177, 184, 199
 Путивльський пов. (Путивльщина) 186, 190, 198, 200

 Радіївці, с. 256
 Радовичі, с. 254
 Радохівка, с. 144
 Радошин, с. 151
 Разничі, с. 152, 176
 Райгородська вол. 122
 Рапотів, с. 141
 Растів див. Арестів
 Ратно, м. 88, 106
 Ремезовичі, с. 193
 Ржищів, с. 279
 Ржищівська вол. 185
 Ридомль, с. 144
 Рикані, с. 155, 156
 Ричагів, с. 35
 Рівне (Ровно), м. 96, 143
 Річ Посполита 12, 77, 80, 110, 113, 116, 208, 212, 213, 215, 221, 223, 230, 236, 261, 265, 266, 269, 275, 277, 286, 291, 293, 296
 Ровенська вол. 288
 Ровець, с. 178
 Рогізна, с. 96
 Роговичі, с. 127
 Рожнятівка, с. 279
 Розволож див. Володарка
 Розволожчина 122
 Рокитна, с. 96, 122, 232
 Романів, с. 122
 Романівська вол. 102, 178
 Роменська вол. 122
 Ромни, м. 77
 Російська імперія 12, 91, 246
 Росія 12, 26, 89, 226
 Росошів, с. 142
 Рось, р. 90, 96, 122, 232, 273, 277
 Рохтичі, с. 174, 175, 176
 Рудівці, с. 268
 Рудники, с. 184, 187
 Ружин, м. 82, 102, 122, 241
 Ружинщина 102, 241
 Русивль, с. 143
 Русь 38, 60, 83, 84, 85, 92, 96, 98, 109, 110, 132, 168, 242, 263
 Південна 225
 Південно-Західна 17, 18, 87
 Північно-Східна 26, 89
 Червона 151
 Чорна 38, 44, 177
 Руське в-во 13, 96, 236
 Рясники, с. 144

 Савчичі, с. 144
 Садки, с. 141
 Садів, с. 268
 Сальково, гор. 193
 Саменица (Камениця?), р. 186
 Самуельпіль, м. 175
 Самчинці, с. 238
 Сандомирське в-во 96, 236
 Санжарівський перевіз, ур. 233
 Сатиїв, с. 94, 96
 Свидовець, с. 223
 Священна Римська імперія 77
 Селець, с. 193
 Сенів, с. 144
 Сербія 60
 Серники, с. 151
 Серхів, с. 152
 Серяків, с. 193
 Сивківська земля 251
 Симонів 145
 Сіверська земля (Сіверщина) 89, 106
 Сілезія 110
 Сільце, с. 173, 184
 Сінно, с. 141
 Сіяний Гай, с. 141
 Скала, м. 23
 Сквирка, с. 122
 Скорodne, с. 60
 Славгород див. Клебань
 Славне, с. 141
 Слободище, с. 184, 187
 Слободищенська вол. 184, 216, 279
 Слонім, м. 254
 Слуцьк, м. 165, 173, 280
 Слуцьке князівство 280, 282
 Случ, р. 19, 186
 Смоленськ, м. 165, 179, 231
 Смоленська земля (Смоленщина) 41, 103, 198
 Смолигів, с. 152
 Смолиговичі, с. 179
 Смолчанська земля 251
 Смотрич, р. 23
 Снепород, р. 192
 Сновидовичі, с. 173
 Сновськ, м. 184

- Сокаль, м. 144
 Соколець, с. 122
 Соколкове (Соколівка), с. 237
 Сокольщина 66
 Солодирі, с. 173
 Сосновичі, с. 169, 174
 Сошніково, с. 193
 Став, с. 141
 Стайки, с. 122
 Стамбул, м. 82
 Старе, с. 193
 Старовичі, с. 173
 Стародуб, м. 269
 Старокостянтинів, м. 118
 Старокостянтинівська вол. 290
 Старосільці, с. 279
 Степ див. Поле
 Степанська вол. 28, 67, 207, 290
 Степань, м. 94, 96
 Столмахів, с. 144
 Стрим'ятичі, с. 176
 Стримільче, с. 230
 Строковичі, с. 175
 Струсьгород див. Буки
 Стугна, р. 122
 Стуговщина, с. 254
 Сула, р. 21, 233
 Сураж, м. 149
 Сухаревичі, с. 193
 Сухарівщина, с. 193
 Суцани, с. 102
 Схід 268, 271, 297
- Таганча, с. 191
 Татаровичі, с. 173
 Твердинь, с. 152
 Тегиня, м. 120
 Тейкопничі, с. 186
 Тератин, с. 154
 Тесів, с. 141
 Тетерів, р. 19, 21, 122, 174
 Тетіївська вол. 122
 Тихомль, м. 22
 Товстий Ліс (Товстолісся), с. 178, 179, 191
 Топорище, с. 173
 Торчеська вол. 21
 Торчин, м. 184
 Тригубовщина, с. 193
 Трипілля, с. 167, 231
 Трипільська вол. 231
 Тростянець (Адамгород), с. 237
 Троцьке в-во 174
 Троцьке князівство 37
- Труденовщина, с. 193
 Тулини, с. 169, 174, 175
 Тулубле, с. 184, 187
 Тульчин (Нестервар), м. 237
 Тупалів (Тупуль), с. 155
 Турбів, с. 193
 Туреччина (Отоманська Порта) 227, 260
 Туриковичі, с. 154
 Турійськ, м. 254
 Турів, м. 93, 94, 165
 Турово-Пінська земля 93
 Тучапи, с. 230
- Убернів, с. 176
 Уборть, р. 102, 122, 184
 Угів див. Гугів
 Угольці, с. 145
 Угорщина (Угорське королівство) 30, 60, 267
 Уж див. Уша
 Україна 10–12, 52, 55, 59, 64, 70, 71, 78–80, 83, 90, 92, 96, 98, 105–107, 114, 118, 121, 124, 149, 152, 182, 185, 187, 190, 192, 202, 203, 205, 206, 208, 212, 213, 215, 221–224, 226–234, 236, 238, 241, 242, 263, 265–269, 275, 285, 291, 296–299
 Західна 227
 Лівобережна 272
 Південно-Східна 226, 272
 Правобережна 61, 72, 246, 268, 287
 Центральна 12, 71, 73, 80, 90, 92, 98, 99, 188, 192, 227, 229, 259, 263, 264, 267, 271, 276, 279, 286, 293, 298
 Україна-Русь 84, 91, 275
 Умань, м. 233, 237
 Унин, с. 289
 Устечко, с. 144
 Утешків, с. 199
 Уша (Уж), р. 19, 174, 191, 246
 Ущани (Ущановичі), с. 189, 250
 Ущанівська земля 251
- Фоминці, с. 149
- Халче, с. 184, 185
 Ханбеків, с. 289
 Хвостниця, с. 186
 Хлапотин, с. 96
 Ходаки, с. 193, 252
 Ходорів, с. 185
 Ходорковичі, с. 186
 Холм, м. 93
 Холмська земля (Холмщина) 88, 206
 Хорватія 60

- Хотениця, с. 184
 Хотень, с. 199
 Хотин, м. 119, 274
 Хотиничі, с. 289
 Хупків, с. 156
 Хупківська вол. 230
- Царьово, с. 191
 Цегів, с. 152
 Цеценівці, с. 263
- Чагів, с. 268
 Червона Русь див. Русь
 Червоногород, м. 23
 Чернігово-Сіверська земля 19
 Черемошка, с. 240
 Черкаси, м. 21, 62, 71, 108, 120, 124, 172, 175,
 177, 187, 190, 192, 200, 220, 233, 249, 272
 Черкаське ст-во 123
 Черкаський пов. (Черкащина) 88, 90
 Черленків, с. 162, 178
 Чернечгородок, с. 153, 154
 Чернігів, м. 88, 177, 185
 Чернігівське в-во 13
 Чернігівське князівство 184
 Чернігівщина 218, 223, 286
 Чернігово-Сіверське князівство (Чернігово-
 Сіверщина) 11, 19, 88, 218, 277
 Чернчичі, с. 102
 Черняхів, м. 220, 221
 Четвертенщина 66
 Чехія 26, 30, 60, 68, 94, 132, 260
 Чигирин, м. 122, 191, 192
 Чигиринське ст-во 123
 Чигирівська земля 191, 251
 Чоголдаївська земля 251
- Чорна Русь див. Русь
 Чорний шлях 241
 Чорнобиль, м. 30, 178, 179, 191, 198–200, 249
 Чорнобильська вол. 179
 Чорнобильський пов. (Чорнобильщина) 21,
 193, 174
 Черногубівська земля 251
 Черногуби, с. 248
 Чортолісці, с. 184, 186, 187
 Чорторійськ, м. 22, 88, 89, 230
 Чорторійщина 66
 Чуднів, м. 22, 94, 96, 200
 Чуднівська вол. 67, 102, 198, 283
- Шельвів, с. 152
 Шепеличі, с. 176
 Шершневичі, с. 173
 Ширковичі, с. 193
 Шпанів, с. 143
 Шумбар, с. 149
 Шумськ, м. 22, 149
 Шумяковщина, земля 191
 Шупків, с. 143
 Щербів, с. 122
 Щурівці, с. 149, 237, 238
- Юрова (Ірова), с. 184, 187
 Юргачів, с. 122
 Юрківці, с. 178
- Ядреївці, с. 187
 Язлівець, м. 23
 Ялминка, с. 145, 154
 Яловичі див. Єловичі
 Яровиця, с. 115
 Ярославське, гор. 193

Наукове видання

Наталя Яковенко

Українська шляхта

з кінця XIV – до середини XVII століття

Волинь і Центральна Україна

Видання друге, переглянуте і виправлене

Редактор *Олена Вторих*

Коректор *Світлана Гайдук*

Показчики уклали *Володимир Поліщук* і *Наталка Лаас*
за участі *Олени Вторих*, *Віталія Пономарьова* та *Василя Швидкого*

Художньо-технічне редагування і дизайн макету
Майї Притикиної

Комп'ютерне макетування й опрацювання ілюстрацій
Тамари Масленнікової

Таблиці та схеми оцифрував
Світозар Корнєв за участі *Анни Романовської*

Асистент редактора *Анна Романовська*

Відповідальний за випуск *Андрій Мокроусов*

Підписано до друку 01.09.2008. Формат 70x100/16. Гарнітура «Мисль».
Папір офсетний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 38,35. Умовн. фарбовідб. 39,77.
Обл.-вид. арк.42,73. Наклад 3 450. Зам. № 8-1180.

Видавець: СП «Часопис «Критика»» ДК № 2189 від 18.05.2005

Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.1997

01001, Київ-1, а/с 255

www.krytyka.kiev.ua / krytyka@krytyka.kiev.ua

Дистрибуція: тел./факс + 38 044 270 54 00; office@krytyka.kiev.ua

Представництво у Львові: тел. + 38 0322 67 36 96; natalyasereda@ukr.net

Надруковано у ЗАТ «ВІПОЛ». 03151, Київ-151, вул. Волинська, 60

Яковенко Наталя.

Я47 Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. – К.: Критика, 2008. – 472 с. іл.

ISBN 966-8978-14-5

Монографію «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна» доктора історичних наук, професора НаУКМА Наталі Яковенко присвячено історії упривілейованого стану на теренах України у складі Великого князівства Литовського та Корони Польської, формуванню з різних груп військовослужбового населення та князівської верхівки єдиного «шляхетського народу» та його розвитку протягом понад двох століть від входження руських земель до ВКЛ й аж до козацької революції 1648 року. Головним об'єктом авторської уваги є витоки та соціальна структура української знаті, її персональний і чисельний склад, правовий та майновий статус елітарних груп.

ББК 63.3(2Ук)4

Руське боярство-шляхта утворювало відособлену від загалу верству, безумовно наділену головними ознаками тогочасної панівної еліти: правом влади та власності, що його гарантував закон, й усвідомленням своєї вродженої зверхності. У повільних змінах, що вповодж XIV–XVI століть рухали розмитий, етнічно строкатий загал «рицарського люду» до виокремлення замкненого упривілейованого стану «руської шляхти» відсіявся бідніший край бояр-рицарів; долаючи спротив родової знаті, зміцніли в правах благородно-народжених маєтніші бояри з простолюду та вояки-прибульці сумнівного походження, викупивши своє шляхетство «податком крові»; щаблем нижче довелось зійти гордовитим нащадкам могутніх князів-династій, урівняних із родовитим боярством-панамі. ... Осердям новоствореної станової спільноти була найдавніша частина руського боярства – пани-отчинники, до рівня яких вивищилися боярські низи і спустилися здрібнілі князівські верхи. Це забезпечувало тяглість елітарної традиції, неперервність її коріння від зламу XIV–XV століть аж до поунійної доби, коли входження Київської та Волинської земель до Корони Польської поставило прикінцеву крапку в розвитку суспільного статусу шляхти.

Українській родовій еліті історична доля відвела функції охоронця та гаранта цілості свого народу. Ці функції знать успішно виконувала аж до бурхливого пробудження суспільства в половині XVII століття, спираючися на найпотрібнішій для такої мети засаді – консерватизмі, що стоїть на варті старовини. Проте в переломову добу, запалену жагою оновлення, лідерство від вартового мав перейняти оновлювач-палій, що суперечило самій консервативній природі шляхти.

І тоді смолоскип з її рук вихопили руки молодші й дужчі – козацькі.

Наталя Яковенко

КРИТИКА

ISBN 966-8978-14-5

9 789668 978142 >